

[All rights reserved by the Publisher.]

Publisher:-Pandurang Jawaji, } at the 'Nirnaya-sagar' Press,
Printer:-Ramchandra Yesu Ghode, } 26 28, Kolhat Lane, Bombay

॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीता

कारिकावली

न्यायसुक्तावलीसंवलिता ।

दिनकरीव्याख्या-रामद्वीव्याख्याभ्यां
च सनाधीकृता ।

इयं

तत्त्वज्ञानमन्दिरे न्यायवेदान्ताध्यापकेन जेरे इत्युपाह-
नारायणसूनुना आत्मारामशर्मणा
टिप्पणादिभिः परिष्कृत्य संशोधिता ।

(तृतीयं संस्करणम् ।)

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी श्रेष्ठिभिः

स्वीये निर्णयसागरालयमुद्रणयंत्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

शके १८५४, सन १९३३.

मूल्यं ३ रूप्यकत्रयम् ।

[All rights reserved by the Publisher.]

Publisher:-Pandurang Jawaji, } at the 'Nirnaya-sagar' Press,
Printer:-Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbast Lane, Bombay.

॥ श्रीः ॥

श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीता

कारिकावली

न्यायमुक्तावलीसंवलिता ।

दिनकरीव्याख्या-रामरुद्रीव्याख्याभ्यां
च सनाधीकृता ।

इयं

तत्त्वज्ञानमन्दिरे न्यायवेदान्ताध्यापकेन जेरे इत्युपाह-
नारायणसूनुना आत्मारामशर्मणा
टिप्पणादिभिः परिष्कृत्य संशोधिता ।

(तृतीयं संस्करणम् ।)

मुम्बट्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी श्रेष्ठिभिः

स्वीये निर्णयसागरालयमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

शके १८५४, सन १९३३.

मूल्यं ३ रूप्यकत्रयम् ।

भूमिकेयम्

श्रीदत्तो विजयते ।

अयि महाशयाः ! विदितमेवैतच्छ्रीमताम् यत्सकलप्राणिसमभिलषितायामात्यन्तिकदुःखनिवृत्तावात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्यैव साधनमायं प्रतिपादयन्ति "आत्मा चाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इत्यादयः सकलप्रमाणमौलिभूताः श्रुतय इति । यद्यपि च दर्शनमनूय निहितेषु अवनमननिदिध्यासनेष्वसंभावनादि-सकलपीदोषनिरासकलकं मननमेवाभ्यर्हितवतम् । मननं चेदं सपरि-कारैर्हेतुभिरनुमानमेव । तद्येदमनुमानं यथा चिरन्तनैः ऋणाद्गीतमा-रिभिरमर्द्धपिर्भिरन्यैश्च गङ्गेशोपाध्यायप्रभृतिभिः कुशाग्रपिपरीभ्युत्पा-दितं नैवमन्यैः केचिदपि उपकारैरित्यत्रान्तरङ्गमेव विदुषां प्रमाण-मिति न तदुपन्यासे प्रयोजनं किंचिदपि । अथमेव हि न्यायशास्त्र-स्यास्य शास्त्रान्तरेभ्यो विशेषो यत्तल्लु सर्वविचारमूलभूतस्यानुमा-नयायात्कस्य प्रकाशकत्वं नाग । नहि वाटशमिद् जगति किमपि धर्मं नाम श्रुत्वाभिगतन्यायशास्त्रार्थयायात्कस्यः स्वरीयथैव प्रज्ञया समालोचयितुं न शक्नुयात् । अतएवोक्तम्—“कागारं पानि-नीयं च सर्वशास्त्रोपकारकं”मित्यनुभवसिद्धार्थोपकं वचनं केचित् । तत्र पानिनीयं शास्त्रं पदज्ञानद्वारा यथा सर्वशास्त्रविविधमुपकरोति तथा कागारपदेन विवक्षितं न्यायशास्त्रमपि पदार्थवाक्यार्थातुमानव-चनप्रबोधनद्वारा तदुपकरोतीति । तत्राप्यभ्यर्हितवत् न्यायशास्त्रस्य श्रोतव्यं तत्राचरुत्तानादवदस्य प्रथमं प्रवेशः । तद्येदं सर्वशास्त्रोपकारकं न्यायशास्त्रमेवैतन्मूलभूतविचारप्रतिपादकप्रत्यसंकुलं महासागराय-

माणमालोक्य तत्र प्रविविक्षणां स्थूलबुद्धीनां प्रवेशाय न्यायवै-
 शेषिकशास्त्रपदार्थप्रतिपादनद्वारा प्रवेशयोग्यतापादकबुद्धिसौक्ष्म्य-
 तामाघातुं राजीवतत्सदृशास्मदादिवशंवदः श्रीमान् विश्वनाथन्याय-
 पञ्चाननभट्टाचार्यः संक्षेपतोऽनेकार्थाभिधायिनी भाषापरिच्छेदाप-
 रामिधानां कारिकावलीं प्रणिनाय । अस्याश्च बह्वयसूचकाल्पपद-
 युततया सूत्ररूपतामन्वयाधारणतां चाकलय्य तत एव स्वाभिमत-
 सकलार्थप्रकाशनाय तद्भाष्यकल्पां मुक्तावलयभिधानां तट्टीकामपि
 स्वयमेव निर्माय कारिकावल्याख्यसूत्रसहितां तां मुक्तावली
 'यत्करोषी'त्यादिभागवद्गीतावचनानुसारेण विष्णोर्वक्षसि समर्प्य
 शुभाशुभफलं कर्मबन्धं विमुच्य च स कृतकृत्यो बभूव । मुक्तावली
 चैयं तत्त्वचिन्तामण्यादृतया तधीनया विचारनीत्या पदार्थान्प्रतिपा-
 दयन्ती व्याख्यानमन्तरेण नैव मन्दमतीनामन्तेवासिनां तादृगुप-
 कारावेति विचार्य भारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रो बालकृष्णभट्टात्मजः
 श्रीमान् महादेवभट्टस्तां व्याख्यातुमारेभे । परंतु ज्ञानेन सा
 संपूर्णतया व्याख्याता । किंतु शब्दखण्डान्तमेवेति तावत्पर्यन्तमेवो-
 पलब्धया रामरुद्रा वाराणसां प्रचलितया तादृश्या किंचदन्त्या
 चावगम्यते । मनोविरूपणमारभ्याऽऽसमाप्तिं पुत्रस्या व्याख्यानं
 महादेवभट्टात्मजो दिनकरभट्ट एव स्वपित्राज्ञानुसारेण चकारेति
 "भानुं प्रणम्य परिभाष्य च शास्त्रसारं मुक्तावलीकिरण एष
 पितृप्रदिष्टः । सद्यक्तिभिर्दिनकरेण करेण सोऽयं नीतः प्रकाश-
 पदवीं सुविधां मुदेऽस्तु" इति प्रथान्ते परिदृश्यमानश्लोकात्
 "इति श्रीमहादेवभट्टतनूजदिनकरभट्टविरचिते" इतिषाक्याचाव-
 गम्यते । अतो "दिनकरभट्टो दिनकरीं प्रणिनाय । अस्य पिता
 बालकृष्णभट्ट" इति केषांचिद्वाक्यभाष्यन्तश्लोकानालोचनमूलक-
 भ्रान्तिजन्यमेवेति प्रतिभाति । अस्याश्च मुक्तावलीप्रकाशापरामि-
 धानाया द्दिनकर्या अतिगूढार्थायाः काठिन्यमवलोक्य महापण्डितेन
 रामरुद्रभट्टेन रामरुद्रीति खनामाङ्किता व्याख्या निरमायि । सा चैयं
 कारिकावली मुक्तावली-दिनकरी-रामरुद्रीसहिता पूर्वं निर्णयसागर-

यन्नालये मुद्रिताऽपि शब्दखण्डीयरामरुद्रीरहिता शोधकाद्यनवधाना-
दिनाऽशुद्धिवह्वला विद्यार्थिनामध्ययनाय नाहं बभूवेति तामिमां
शुद्धिं परिजिहीर्षुभिः शुद्धपुस्तकनिर्माणे बद्धपरिकरैः सकलमुद्रायन्त्रा-
दर्शभूतनिर्णयसागरयन्त्रालयाधिपतिभिर्वेदशास्त्रसंपन्नानां स्वकीयप्र-
धानपण्डितानां पणशीकरोपाहवासुदेवशास्त्रिणामनुमत्या शुद्धपुस्तक-
निर्माणरूपेऽस्मिन्कार्ये नियुक्तोऽहम् । मया च वालमनोरमामुद्राक्षर-
शालायां मुद्रितमेकं चौखम्बासंस्कृतसीरीजयन्त्रे मुद्रितमपरं चेति
पुस्तकद्वयं संगृह्य यावदुद्धिषलोदयं च सावधानतया समालोच्य
शब्दखण्डीयरामरुद्रीं चात्र निवेद्य प्रमादिटीकातः काश्चनाला-
वद्वकीभूताष्टिपणिकाश्चात्र संयोज्यानुपयुक्ता भ्रामिकाश्च पूर्व-
पुस्तकस्यास्ता निष्कास्य महता परिश्रमेण यथेदं पुस्तकं शुद्धं विद्यार्थि-
नामुपयोगि च स्यात्तथा प्रयतितम् । एवं कृतेऽप्यत्र मेऽनवधानतः
सीसकाक्षरयोजकदोषेण वा मन्मतिमान्ताद्वा यदि किञ्चिदशुद्धम-
वशिष्टं सहुपलभ्येत तदा तत्क्षन्तुमर्हन्त्येव गुणैकपक्षपातिनः
सुधिय इति शिवम् ।

भवदीयः

महामहोपाध्यायन्यायाचार्य—

श्रीमद्वामाचरणभट्टाचार्यचरणान्तेवासी—

जेरेकूललब्धजनुर्नारायणधनुः

आत्मारामशर्मा ।

विषयानुक्रमणिका.

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
१ प्रत्यक्षखण्डम् १-२८३		कालनिरूपणम् १५५	
मन्त्रलवादः १		दिङ्निर्हणणम् २०३	
उद्देशप्रश्नः ४०		वात्मनिरूपणम् २०४	
मीमांसकमतेः शकिसाहस्यपूर्वपक्षः ४८		प्रासङ्गिकपुद्गलनिरूपणम् ... २३२	
शक्तिखण्डनम् ५२		अनुभूतिविभागनिरूपणम् ... २३३	
साहस्यखण्डनम् ५५		प्रत्यक्षनिरूपणम् २४०	
श्रवणविभागः ६१		अलौकिकप्रत्यक्षनिरूपणम् ... २४९	
तमोदिपदकपूर्वपक्षः ६७		२ अनुमानखण्डम् २८४-३५०	
तम.खण्डनम् ६९		अनुमितिरूपणम् २८४	
गुणविभागः ७२		परामर्शनिरूपणम् २८७	
कर्मविभागः ७३		पूर्वपक्षव्याप्तिनिरूपणम् ... २९५	
सामान्यनिरूपणम् ७४		सिद्धान्तव्याप्तिनिरूपणम् ... २९७	
विशेषपदार्थनिरूपणम् ८०		पशुतानिरूपणम् ३०८	
समवायनिरूपणम् ८५		हेत्वाभासनिरूपणम् ३१८	
अनाद्यविभागः ९१		३ उपमानखण्डम् ३५१-३५५	
साधर्म्यनिरूपणम् १०१		उपमितिस्युपादानम् ३५१	
कारणत्वनिरूपणम् १०७		४ शब्दखण्डम् ३५६-४३०	
अभ्युपगमिद्विनिरूपणम् ... ११७		शक्तिविचारः ३५६	
वैषम्यनिरूपणम् १२९		लक्षणनिरूपणम् ३६६	
शब्दोपपत्तिव्यादिप्रलेकपुत्तिगणाना		भाषितनिरूपणम् ४०९	
परिगणनम् १४०		शोभ्यतानिरूपणम् ४१९	
शुद्धिनीनिरूपणम् १४२		आकाङ्क्षाकार्यनिरूपणम् ... ४२२	
जलनिरूपणम् १६४		५ स्मृतिनिरूपणम् ४३१-४३२	
तेजोनिरूपणम् १७३		६ मनोनिरूपणम् ४३३-४३४	
वायुनिरूपणम् १८३		७ गुणनिरूपणम् ४३५-५३९	
आकाशनिरूपणम् १८९		मूर्तवृत्तिस्वादिभेदनिरूपणम् ... ४३७	

विषयः	पृष्ठं	विषयः	पृष्ठं
रूपनिरूपणम्	४३९	अनुमानविभाग	४९८
रसनिरूपणम्	४४५	व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणम्	५०१
गन्धनिरूपणम्	४४९	अर्थपर्यायीनामतिरिक्तप्रमाणता-	
स्पर्शननिरूपणम्	४४९	निरास. ...	५०१
संख्याननिरूपणम्	४५०	सुखनिरूपणम्	५०२
परिमाणनिरूपणम्	४६६	दुःखनिरूपणम्	५०२
श्रुत्यस्त्वनिरूपणम्	४६८	इच्छानिरूपणम्	५०३
संयोगनिरूपणम्	४७०	द्वेषनिरूपणम्	५०६
विभागनिरूपणम्	४७१	प्रयत्ननिरूपणम्	५०६
परत्वापरत्वनिरूपणम्	४७४	शुद्धनिरूपणम्	५२७
बुद्धिनिरूपणम्	४७५	द्रव्यनिरूपणम्	५२७
प्रामाण्यविचारनिरूपणम्	४८०	स्नेहनिरूपणम्	५२९
व्याप्तिप्रहोपायनिरूपणम्	४९२	संस्कारनिरूपणम्	५२९
व्याधिबिचारः	४९४	घर्माघर्माननिरूपणम्	५३१
वैशेषिकमन्त्रखण्डनम्	४९६	शब्दनिरूपणम्	५३७

समाप्ता चेयं विषयानुक्रमणिका ।

श्रीः ।

सिद्धान्तमुक्तावली ।

दिनकरी-रामरुद्रीभ्यां संवलिता ।

प्रत्यक्षखण्डम् ।

चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतनासुकिः ।

भयो भवतु भव्याय लीलाताण्डनपण्डितः ॥ १ ॥

दिनकरी ।

लक्ष्मीपादयुगं प्रणम्य पितर श्रीबालकृष्णामिधं ।

भारद्वाजकुलान्मुधौ विद्युमिव श्रीगौरवास्मान्बुजात् ।

ज्ञात्वाऽद्येपमत मितेन यवसा सिद्धान्तमुक्तावली-

गूढार्थास्तनुते यथामति महादेवः परेषा कृते ॥ १ ॥

तत्र चावद्भाषापरिच्छेदव्याख्यानं चिकीर्षुर्विद्यनायपद्माननो
निर्भिन्नपरिसमाप्तये कृतस्येश्वरनिर्देशरूपमद्गलस्य शिष्या अप्येवं
कुर्युरिति शिष्यशिक्षायै लिखन्पन कुर्यन्नीश्वर प्रार्थयते—चूडामणी-

रामरुद्री ।

तावत्स तर्ष्वरुद्रीकृतकाननेषु रामेश्वरस्य तरणेश्वरणे प्रणम्य ।

श्रीरामरुद्रीकृती इतिना हिताय व्यलावशाकिमपि कौतुकमातनोति ॥ १ ॥

जाने कदाचिदपि नैव शिवस्वरूपातातात्सुग परमदेवतमन्यदन ।

तस्मादिमा कृतिमिहाय तरङ्गिणीत्वात्पादाय तच्चरणयो परिहरयामि ॥ २ ॥

तरङ्गिणीय सप्तथेक्षिताया मुदे बुधाया तरसा रिदे च ।

भूयात्मदानं निखिलाण्डमाण्डरीतिप्रमात्रतमिभूयितानाम् ॥ ३ ॥

सिद्धान्तमुक्तावली व्याख्या त्रिदीर्घमहादेव प्रारिप्सितप्रन्यविप्रविघाताय कृत
सातनमरुद्वाररूप मद्गल शिष्यशिक्षायमादौ निबध्नति लक्ष्मीति । गूढार्थास्तनुते
विस्तारप्रतिपत्तय । शर्घ्यस्य विल्लातो नाम नानाउतस्रवन्न । अ इ ए अ
प्रवृते स्वविषयकज्ञानैवत्समेवेति भाव । तत्र तापदिति निपातो वासवाल्मीक्ये ।
शिष्या अप्येव कुर्युरिति । अत्रेतिशब्दस्य उक्ताधारकमिप्रायाऽय ।

१ कभूलकज्ञाने चि . २ भवति जगदत्ता ३ तत्राच गूढार्थविषयकज्ञान-
जनकस्याप्राधान्यवर्ष .

दिनशी ।

कृतेति । लीलेति । इदं च विशेष्यं नातः समात्पुनरात्तत्पदोः ।
 परतुतानु विधोः किमिति पूढामगीकरणं किमर्थं वा धामुपेपंडपी-
 करणमित्याहाहायां निराकाहुप्रतिपत्तिर्न संभवतीति लीलेत्यादिवि-
 शेषगानुष्ठी विवक्षितान्वयबोधोपाभावाभावायमत्र दोषः । उत्याप्याहा-
 रामरपी ।

इतिशब्दात्साव्ययतदा तृतीयान्तात्वेन सिप्या अध्येर्नं बुधुरेत्याधारकाभिप्रायेने-
 रार्यं पर्यवसित । एतेन सिप्या अध्येर्नं बुधुरेत्याधारकत्वेनेत्याद्यन्तानां
 सिप्यसिप्यानात्मकत्वात् बुधुरेति सिप्यसिप्याये इति प्रत्यागच्छति- नृक्षन्त्येन
 ज्ञानमेव शिक्षाद्यन्तार्थकादिभि निरगम्यः समात्पुनरात्तयेति । सिपा-
 न्वयेन शान्ताकाहृतस्य विशेष्यवाचकत्वादेव विशेष्यशान्तसंन्ययार्थं पुनरनुसंधानं
 समात्पुनरात्तत्वं काव्यदोषः । प्रकृतेः इति 'पूढामगीकृतमिपुरीर्यीरुपागुष्टि ।
 मंथो भवतु मन्थाय लीलाताण्डकपरिहृत' इत्यत्र मंथो मन्थाय भवति मंथो-
 क्तान्वयबोधेनेव भाष्यदस्य शान्ताकाहृतया उक्तत्र निरुमान 'लीलाताण्डक-
 परिहृत' इति विशेष्यत्वात्तथाप्यं च मय पुन कीदृश इत्याकाहृतासंपादनाय भवपदेन
 मङ्गलरक्षणस्य वदरकृतया भवति समात्पुनरात्तत्वं दोष इति भावः । ननु जाति-
 निमित्तप्रवृत्तिनिमित्तकच्युत्तानां जातिप्रवृत्तिनिमित्तकमेव विशेष्यवाचकमिति नियमः ।
 अथवा नीलोत्पलमित्यादिषु पलनीलमित्यादेरपि प्रयोगस्य प्रवृत्तारः । तथाहि
 समात्पविधायकपद्रे वाप्रथमान्तपदनिर्दिष्ट तात्ममये पूर्वं निरुत्तीति नियमः ।
 'विशेषण विशेष्येने'ति कर्मधारयविधायकपद्रे विशेष्यवाचकपदस्य प्रथमान्तर-
 निर्दिष्ट पररुर्निपातनियमः । नीलोत्पलयोर्विशेषणविशेष्यभारे नियामकामाये ।
 उत्पलस्य विशेषणत्वविरयया टालनीलमिति प्रयोगः- स्यादेव, तस्माज्जातिप्रवृत्ति-
 निमित्तकवाटुत्पलपदस्य विशेष्यतावचकत्वेनेत्यवबन्धीकरणवत्, तथाच विश-
 वरीरस्वतिजाति विशेषप्रवृत्तिनिमित्तकस्य भवपदस्य विशेषणपरत्वानुपपत्तिः । नच
 मत्र सर्वं जानातीति प्रतीत्यनुपपत्तिः अहच्छेदकतासंबन्धेन ज्ञानवत्त्वरोधकत्वस्य-
 शरत्तानस्य किञ्चिदवच्छिन्नत्वेन स्वीकृत्यमशक्यत्वादिति वाच्यम् । स्वाधवास-
 च्छिन्नत्वसंबन्धेन तादृशवैभवाविशिष्टचेतनस्यैव भवपदार्थत्वोपगमान् । स्वाध-
 वावच्छिन्नत्व च लेनिष्ठकर्मासाधारणकारणप्रवृत्तिसंबन्धेन स्वाधयविशिष्टत्व-
 मिति बोध्यम् । नचकञ्चिद्वत्त्वं न जातिरिति वाच्यम् । कल्पमेदेन विश-
 वरीरस्वपि भिन्नत्वात् । मत्र भवत्वन्माजगदिति स्युपत्वा जगत्कारणत्वमेव
 भवपदप्रवृत्तिनिमित्तं ननु जातिविशेष इति वाच्यम् । 'योगाद्देवैर्नैयत्वादि-
 स्वभिदुष्येकत्वा जीवोपस्थितिकरज्यर्थादाय शान्ताकाहृतान्वयबोधोपपत्तौ विल-
 म्बोपस्थितिकयोगापमादायान्वयबोधानुशादाने समात्पुनरात्तत्वं दोषस्यावश्यक-
 त्वादित्यत्र आह—यस्तुतस्त्विति । इत्याकाहृतायामिति । सत्यामिति
 शेषः । निराकाहुप्रतिपत्तिर्न संभवतीति । स्रोतपनुपभाकाहृताकाहृ-
 बोधो न भवतीत्यर्थः । विवक्षितान्वयबोधेति । विशेष्यवाचकपदेन

निजनिर्मितकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः ।

विशदीकरवाणि कौतुकाजनु राजीवदयावशंबदः ॥ २ ॥

दिनकरी ।

ह्या विशेषणान्वय एव तत्प्रसरादिति । लीलायां ताण्ड्यं नृत्यं तत्र पण्डितोऽभिज्ञ इत्यर्थः । अनेन च नृत्यनिशिष्टव्या स्मृतिविषय-
स्वात्प्रार्थिता अर्था भवन्त्येवेति सूचितम् । ननु आभूषणरहितस्य
कथं नृत्यं वजाह—चूडामणीकृतेति । अचूडामणिः चूडामणिव-
संपद्यमान इति चूडामणीकृतः चूडामणीकृतो विधुर्येन स तथेत्यर्थः ।
बलयीकृतेति । अवलयं बलयं संपद्यते इति बलयीकृतः बलयी-
कृतो वासुकिर्येन स तथेत्यर्थः ॥ १ ॥

शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—निजनिर्मितेति । निजेन स्वयं-

रामह्री ।

निरुक्तनिराकाङ्क्षान्वयबोधजननोत्तरं विशेषणान्तरान्वयार्थं विशेष्यवाचकपदस्य पुन-
रनुसंधानं समाप्तपुनरास्तत्वमिति समाप्तपुनरास्तत्वलक्षणपदकार्त्वेन विवक्षितो यो
निराकाङ्क्षान्वयबोधस्तदभावादित्यर्थः । लीलेत्यादिविशेषणानुक्तविलनेन तादृशवि-
शेषणोक्तौ तादृशविशेषणसहितेतरवाक्यजन्यान्वयबोध एव विवक्षितान्वयबोधो
भवेतीति सूचितम् । नन्वेवं समाप्तपुनरास्तत्वं कापि दोषो न स्यात् । अत्रान्वयबोधमात्रे
आकाङ्क्षायाः प्रयोजकत्वेन विशेषणान्तरान्वयार्थं स कीदृश इत्यादि यदिकचिदाका-
ङ्क्षायाः कल्पनीयतया कापि निराकाङ्क्षप्रतिपत्तेरसंभवादित्यत आह—उत्थाप्या-
काङ्क्षयेति । अनियताकाङ्क्षेत्यर्थः । क्रियाकारकपदानां परस्परार्काङ्क्षा निवृत्ता
पुत्रादिपदानामपि प्रतियोग्याकाङ्क्षा नियता एवं प्रयोजनाकाङ्क्षापि नियतैव प्रयोज-
नाभावे नानयार्थसैवातिद्विप्रसङ्गात् । भवः कीदृश इत्याद्याकाङ्क्षा न नियता ।
तथाच नियताकाङ्क्षारहितान्वयबोधोत्तरं विशेष्यवाचकपदस्य पुनरनुसंधानमेव
समाप्तपुनरास्तत्वमिति विवक्षितत्वात् स कीदृश इत्यनुत्थाप्याकाङ्क्षया विशेषणा-
न्तरान्वयस्थल एव समाप्तपुनरास्तत्वं इति भावः । अचूडामणिरिति ।
'चिः सादभूततद्भावे' दलनेन विहितचिप्रत्ययान्तचूडामणिसन्दर्षिताहुक्त-
वाक्यादयमर्थो लभ्यते इति भावः ॥ १ ॥

शिष्यावधानायेति । शिष्याणामवधानं शुश्रूषा, तस्यै इत्यर्थः । अत्रव्याप्यं स्य
विशिष्याज्ञाने तत्प्रतिपत्तेरिष्टसाधनस्वाग्रहेण शिष्याणां वाक्यार्थवैच्छान संभवति
प्रतिशया स्वकारिकावलीव्याख्यानस्य कर्तव्यत्वज्ञाने कारिकावलयार्थज्ञानरूपेऽसाध-

१ एषां करवाणि, २ कौतुकात् कत्ताहात्, ३ नृत्यमिच्छित्वप्रकारकस्मृति-
विषयत्वादित्यर्थः.

सद्रव्या गुणगुम्फिता मुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिका
 सत्सामान्यविशेषनित्यमिलितामात्रकर्पोडमला ।
 दिनकरी ।

निर्मिता रचिता या कारिकायली ता अति अत्यन्तं संक्षेपः शब्द-
 सक्षेपो यामु ताः अतिसक्षिप्तास्त्रादृशश्च ताभिरन्तनाना कणादप्र-
 श्रुतीना या उक्तयो वचासि वचःप्रतिपाद्या युक्तयस्याभिरहं विशदी-
 क्खणि प्रकृटीकरोमात्यर्थः । ननु लीलायत्यादिप्राचीननिबन्धाध्य-
 यनेनेन कारिकायलीप्रतिपादितोऽर्थो बोद्धव्य इति किमनेन भवत्क-
 तविशदनिबन्धेनेत्यत आह—अतिसंक्षिप्तेति । तथाच लीलाय-
 त्यादिप्राचीननिबन्धेषु ग्रन्थनाटुत्येनं बहुतरहुःउद्देतुप्रतिपत्तिरुतया
 न चालाना प्रवृत्तिरिति भावः । स्वोत्प्रेक्षामूलकताप्रयुक्तानादरणी-
 यतां निरसितुं चिरन्तनेत्युक्तम् । नन्वित्यवधारणे । तथाच कौतु-
 कादेवेत्यर्थः । एतेन स्वस्य ग्रन्थकरणे छेसाभावः सूचितः । स्वस्य
 ग्रन्थकरणे प्रवृत्तौ निमित्तमाह—राजीवेति । राजीवे शिष्ये वा
 दया कृपा तथा वशजदस्त्राधीन इत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु ग्रन्थादौ श्रोतृप्रवृत्तये प्रयोजनादि वक्तव्य भवति तस्य
 वेदानुक्तत्वादुपेक्षणीयतैतद्ग्रन्थस्य स्वादित्याशङ्क्य विषयप्रयोजनसंन-
 न्धाधिकारिणः सूचयन्नतिसंश्लिप्तत्वादेतद्ग्रन्थस्य सकलपदार्थाप्रतिपा-
 दकतया कथं बालव्युत्पत्तिरित्याशङ्क्य चैतद्ग्रन्थस्य सकलपदार्थप्रति-
 पादकरत्रप्रदर्शनेन परिहरन् “यत्करोपि यद्भासि यद्भुहोपि ददासि
 यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पण”मिति भगवदुक्तेर्मुक्ता-
 रामरुद्रौ ।

नवस्य प्रपञ्चद्वान्येषु सुप्रवृत्तेन भवत्येव तच्छब्दवद्वेति भावः । शब्दसंक्षेप
 इति । संक्षेपो द्विविधः शब्दसंक्षेपोऽवसरेपथ । तत्राथसंक्षेपेण ग्रन्थस्य
 सकलार्थाप्रतिपादकत्वे बालव्युत्पत्तिजनकता न स्वादित्याशङ्क्य संक्षेपपदस्य
 प्रवृत्ते शब्दसंक्षेपमात्रपरत्वमुपदास्यमिति पथग्यासिच्छक्षितपदस्य प्रयोजन प्रकट-
 यणाह—नन्वित्यादि । स्वोत्प्रेक्षेति । स्वस्यैवकपवनामूलकत्वव्यर्थः ।
 एतेन अवधारणेन ॥ २ ॥

१ सत्कर्मणां कर्माभिव्यक्तिः । २ निमित्तज्ञानजनकतायां प्रवृत्तिमानिषयः ।
 ३ प्रदर्शनप्रयोजनार्थं प्रवृत्तिः ।

विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली

विन्यस्ता मनमो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेर्पा चिरम् ॥ ३ ॥

दिनकरी ।

पत्नीसमं स्वकीयग्रन्थं भगवति पापंयन् स्वकीयैर्नुवृत्तये ग्रन्थस्य
स्वस्य च नाम निगधाति—सद्रव्येति । द्रव्यैः सहिता युक्ता
प्रतिपादकतया, गुणैरपि गुम्फिता युक्ता । सतामुत्क्षेपगदीना पथानां
दर्शनां ज्ञापिना बोधिका । सत् जातिरूपं सामान्यं, विशेषाः, नित्यः
नमदायलैर्मिलिता, यद्वा सन्ति सामान्यविशेषनित्यमित्यनिलितानि
यस्यां सा, नित्यमित्यं नित्यसंयन्धः । अमान्यप्रकर्षः प्रागभावादिभे-
देन वैलक्षण्यं तस्य उज्ज्वला प्रकाशिका । एषा बुद्धिस्था । सिद्धान्ता-
एव मुक्तास्तासां आबली पङ्क्तिः विष्णोर्नारायणस्य वक्षसि पक्षस्थले,
विन्यस्ता विशेषतोर्पिता, सुकृतिनां पण्डिताना मनसः मुदं संतोषं
चिर बहुकालं वितनुतां विस्तारयत्वित्यर्थः । ननु युक्तीनामत्रास-
त्वात्कथं विदुषा सतोपलगाद्—सद्युक्तिरिति । सत्यः युक्तयो
यस्या सा तथा । मुक्तावलीसादृश्य ग्रन्थे द्रव्यादिपदार्थपक्षया,
यथाहि मुक्तावली सद्रव्या साध्यतया दृश्यवती द्रव्यसाध्येति
यानत् । नानाविधद्रव्यपटित्वा वा । गुणेन सूत्रेण गुम्फिता निर्गिता ।
सुकृतिना पुण्यवता यानि सन्ति समीचीनानि मगधद्वजनादिरू-
पाणि कर्माणि तेषां बोधिका । सत्सामान्य समीचीना जातिः विशेषो
महत्त्वनिर्मलत्वादिस्ताभ्या नित्यमनन्तरं मिलिता संयुक्ता । अभावे
तेजोभावेऽन्धकारे सति प्रकर्षेणोज्ज्वला अर्थप्रकाशिकेति यानत् ।
यथा मुक्तावली द्रव्यादिसकलपदार्थवती तथायं ग्रन्थोऽपीति ।

रामरुद्री ।

सत् जातिरूपमिति । सामान्यमनुक्तपदार्थानां, तत्र कचिदुपाधिस्तु कचि-
जातिरूप, प्रकृतग्रन्थं जातिरूपमासान्यस्यैव इतिगणमिस्वनि जातिरूपसामान्यसा-
माय सत्सामान्योत्पत्तिमिति भावः । ननु सदित्यस्य सत्ताविशिष्टापकरणेन सत्प-
दस्य जातिरूपार्थेऽत्र लक्षण्यैव वाच्यम् । सामान्यपदमपि सात्त्विकरूपमापया
जातिरूपसामान्य एव सुप्रसिद्धम् । अन्वया सामान्यं सविशेषमिति गूलेऽपि

१ पण्डितेन. २ आदिना सकलानुष्ठानम् ३ इदं सगानायां यावत् सामा-
न्यमिति प्रथमिभाषेण ।

नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय ।

विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निरघ्नाति-नूतनेति ।

दिनकरी ।

अत्रच मुक्तावलीत्वोक्त्या निर्दोषत्वं सूचितम् । अत्र द्रव्यादिपदार्थ-
प्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन द्रव्यादयो विषया, उक्ताः । पदार्थतत्त्वाव-
धारणं च प्रयोजनं सूचितम् । संबन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः ।
पदार्थतत्त्वावधारणकामोऽधिकारीति ॥ ३ ॥

प्रन्थारम्भसमये कृतस्य मङ्गलस्य तन्निबन्धस्य च वैयर्थ्यमा-
शङ्क्य फलं दर्शयति—विघ्नविघातायेति । प्रारब्धुमिष्टस्य प्रन्थ-
स्वेति शेषः । यद्यप्यत्र घातपदस्योत्पत्तिमदभावपरतया विपदम-
नर्थकमिति प्रतिभाति तथापि विशिष्टवाचकानां पदानां सति पृथ-
ग्विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरत्वायाः 'स कीचकैर्मा-
रुतपूर्णरन्ध्रै' रित्यत्र 'कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्यनन्त्यनिलोद्धता' इति
कोशान्मारुतपूर्णरन्ध्रस्यविशिष्टवेणुबोधककीचकपदे दृष्टत्वाद्घातपद-
समरुद्धी ।

जात्यतिरिक्तसामान्यव्यावर्तकविशेषणानुक्त्या मूलकारस्य न्यूनतापत्ते सदिल-
नर्थक चेत्तत आह—यद्वेति ॥ ३ ॥

विपदमनर्थकमितीति । इदं चोपसर्गाणां वाचकत्वमताभिप्रायेण, अन्यथा
तेषां शोतकत्वपक्षे किञ्चिदर्थावाचकत्वा उपसर्गाणां शक्यत्वरूपपदत्वासम्भवेन
विपदमित्यसङ्गतमेव स्यात् । अतएव समाधानेऽपि विशिष्टवाचकानां पदानां
सति पृथग्विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरत्वमिति न्यायेन विपद-
संनिहितघातपदस्य अभावमात्रपरताप्रदर्शनमपि समरुद्धते । अन्यथा विप-
दस्य किञ्चिदर्थावाचकत्वेन विशेषणवाचकत्वासम्भवात् विघातपदस्योक्त्याय-
विषयता न स्यादिति ध्येयम् । विशिष्टवाचकपदस्यापि विशेषणबोधकत्वरूप-
विशेषणवाचकत्वस्याप्यक्षततया तेषां कापि विशिष्टवाचकता न स्यादि-
त्यतः पृथगित्युक्तम् । विशिष्टवाचकपदातिरिक्तमित्यर्थः । ननु विघ्नविघाताय
कृतं मङ्गलमिति मूलेन मङ्गले विघ्नध्वंसजनकत्वस्यैव सूचितत्वेन तदुपरि
गन्वित्यादिमूलेन विघ्नध्वंस प्रति मङ्गलं न कारणमित्याशङ्क्या यद्यपि युज्यते तथापि
नवा समितिं प्रति कारणमित्युक्तिरसंगतेत्यतस्तद्बन्धमभिप्रायान्तरेणावतार-

१ गोपानां वधूल्यं शिष्यः तासां दुःशान्ता चौरावापदभैः । २ विशिष्टवाचकानां
पदानामिति न्यायविषयता, ३ तद्वोधकचतुर्थीविहितत्वादिति भावः ।

ननु मङ्गलं न विप्रध्वंसं-प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं
विनापि मङ्गलं नास्तिकादीनां ग्रन्थे निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शना-
दिनकरी ।

ममायमात्रपरं द्रष्टव्यम् ॥ ननु निष्फलत्वान्मङ्गलाचरणमयुक्तम्,
नच निष्फलत्वमेवासिद्धं तस्य फलविशेषशून्यत्वहेतुना साधना-
दित्यभिप्रायेणाशङ्कते—नन्विति । मङ्गलस्य कारणत्वाभावे व्यति-
रेकव्यभिचाररूपहेतुमाह—विनापीति । निर्विघ्नपरिसमाप्तीति ।
विप्रध्वंसपूर्वकंसमाप्तीत्यर्थः । नच तत्र जगन्मातृरीचमङ्गलकल्पनात्
व्यभिचार इति वाच्यम्, भोगादिनापि जालिकात्मनि विप्रवाश-
समस्त्री ।

यदि—ननु निष्फलत्वादिति । फलविशेषशून्यत्वहेतुनेति । यद्यपि
ज्योतिशेमाहावपि पुत्रादिरूपफलविशेषशून्यत्वेन फलविशेषशून्यत्वं न निष्फलत्व-
व्याप्यं तथापि उत्पदेन साधकफलविशेषशून्यत्वस्य विवक्षितावात् साधकशेषामा-
वस्य च सामान्यामावस्थाप्यत्वात्सोच्छ्रयगतिमेति भावः । नचैवं निष्फलत्व-
सिद्धये साधकफलविशेषशून्यत्वमेव साधनीयम् । मूले तु मङ्गलं न विप्रध्वंसं प्रति न
वा समाप्तिं प्रति कारणमित्यनेन फलशून्यत्वमेव साध्यते तेन च न साधक-
विशेषशून्यत्वरूपहेतुमिदमिति कथं प्रकृतोपयोग इति वाच्यम् । पशुपुत्रादिफल-
शून्यत्वस्य मङ्गले सर्वसमतत्वेन तस्य साधनावहेतत्वात् शचीननवीगाभ्यां समाप्ति-
विप्रध्वंसयोरेव फलवाञ्छाकारेण तदुभयफलशून्यत्वरुपापने साधकफलविशेषशून्य-
त्वरूपहेतुमिदं साधकत्वमिति भावः । नचैवमपि शचीनैः मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति
विप्रध्वंसद्वारेण कारणत्वात्प्रतीकारत्वं मङ्गलस्य विप्रध्वंसं प्रत्यक्षकारणत्वे समाप्तिं प्रत्यपि
विप्रध्वंसद्वारा कारणत्वमसंभवदुषिद्धमेवेति पूर्वसमाप्तिकारणत्वनिर्देशो व्यर्थ
एवेति वाच्यम् । यतो हि विप्रध्वंसद्वारेण समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य प्राचीनैः सर्वत्र
कारणत्वोपगमे विप्रध्वंसो मङ्गलफलमिति वादिनो नवीनस्य मते, न चैवं स्वतः सिद्ध-
विप्रविरहवत्ता कृतमेत्यादिना विप्रालम्बताभाववता कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वा-
पत्तिः प्राचीनैः कर्तुमशक्या, समवेक्ष्य तत्र विप्रध्वंसरूपद्वाराभावेन मङ्गले
निष्फलत्वसंवाप्तीकरण्यत्वात्, तथाच प्राचीनानामपूर्वद्वारेण मङ्गलस्य समाप्ति-
हेतुत्वं समवेति न कथिरोष इति भावः । नचैवं विप्रध्वंसस्तु मङ्गलस्य द्वारमिति
प्राचीनो विधिरोष इति वाच्यम् । द्वारत्वं हि तत्रान्यत्वे यति तत्रान्यजनकत्वं,
तथापूर्वद्वारा मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वेऽपि मङ्गलजन्यसमाप्तिं प्रति विप्रध्वंसस्य
प्रतिबन्धकसंघर्षाभावाविषया कारणत्वेन, विप्रध्वंसस्य मङ्गलजन्यत्वेन च
संभवत्वेनेति, मङ्गलस्वार्थद्वारा समाप्तिकारणत्वेऽपि विप्रध्वंसस्य द्वारतासंभ-

१ स्वतरेकव्यभिचारमुद्गावपरी—नन्विति. २ हेतुवात्. ३ साधकत्वनिष्ठत्वं
नी प्रतिबन्धकसंघर्षाभावः कारणमिति भावः.

दिनकी ।

संभवेन जन्मान्तरीयमङ्गलसदेहेन व्यभिचारसशयसंभवात् । अत्र
कादम्बर्यादिग्रन्थे मङ्गलसत्त्वेऽपि समाप्तेरदर्शनेनान्वयव्यभिचारोऽपि
दोषो बोध्यः । व्यभिचारसदेहस्य ग्राह्यसशयरूपतया कारणताप्रत्यक्ष
एव प्रतिबन्धकत्वं नत्वनुमितौ तत्र तस्यानुकूलत्वादित्यभिप्रायवान्
मङ्गल समाप्तिफलक समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वादिति परि-
शेषानुमानेन मङ्गलस्य समाप्तिफलकता व्यवस्थापयिष्यन् प्रथ-
शमरुडी ।

वात् । नचैवमपि अनुरस्य द्वारतामते स्वान्व्यापूर्वसवन्धेनैव मङ्गलस्य हेतुताया
वक्तव्यतया स्वान्वयविग्रहसवन्धसवन्धेन मङ्गलस्य कारणताप्रतिपादन मुक्तावली
व्याख्यानदृष्टामसंगतमेवति वाच्यम् । यत्र मङ्गलान्वयविग्रहसो वर्तते तत्रानन्त-
स्थलेषु नानापूर्वव्यक्तानां कल्पने गौरवात् तादृशस्थले स्वान्वयविग्रहसवन्धसव-
न्धेनैव मङ्गलस्य समाप्तिहेतुता दुष्प्रतिप्रायकतया तदुक्तिमङ्गले । नचैवमपि
समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य क्वचित्स्वग्रन्थविग्रहसवन्धेन हेतुता क्वचित्स्वग्रन्थापूर्व-
सवन्धेन ज्ञायात्, तथाच पृथक्समाप्तिकारणवनिषेधस्यावश्यकत्वेऽपि यत्र स्वान-
न्यापूर्वसवन्धेन मङ्गल न तत्र स्वान्वयविग्रहसवन्धेन, यत्र च स्वग्रन्थविग्र-
हसवन्धेन मङ्गल न तत्र स्वान्व्यापूर्वसवन्धेनेति समाप्तौ मङ्गलस्य सवन्तद्वये
नापि व्यतिरेकव्यभिचाराकारणत्वमेवासंभवदुष्कमिति वाच्यम् । तत्त सवन्धेन
मङ्गलव्यवहितोत्तरत्वस्यापि कार्यतावच्छेदकघोटिप्रविष्टतया व्यभिचारमावादिति
हृदयम् । ननु व्यतिरेकव्यभिचाररूपहेतुना समाप्त कारणत्वाभावस्य मङ्गले
पूरयक्षिणा साधनान् समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वेहेतुना मङ्गले समाप्ति-
कारणत्वानुमाने निदान्तिनामसङ्गत, समाप्तिकारणत्वभावसापके हेतौ हेत्वा-
भासमनुद्भाव्य समाप्तिकारणत्वानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वापत्तेरित्यत्र सिद्धान्तग्र-
न्थस्य भावमाह—व्यभिचारसदेहस्येति । मङ्गलवर्षादिं कसमाप्तिमनिष्ठानान-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वसदेहस्येत्यर्थ । ग्राह्यसशयरूपतयेति । अनुमितौ
प्राग् द्वि मङ्गले समाप्तिकारणत्व तथा समाप्तिमनिष्ठाभावप्रतिषेधितानवच्छेद-
कमङ्गलत्ववत्त्वं, तयान् साध्यसदृश्यवत्त्वस्य व्यभिचारसदेहस्य नानुमितौ
प्रतिबन्धकत्वमिति भाव । कारणताप्रत्यक्ष एव प्रतिबन्धकत्वमिति ।
विशेषदर्शनभावविच्छिन्नत्वसशय प्रत्यक्षकनिश्चयप्रतिबन्धक इति मताभिप्राये
गौरवम् । वस्तुतस्तु सशयगानम्भा एव निश्चयप्रतिबन्धकत्वम्, अतएव विशेषदर्श-
नदद्यात्तामकघोटिभासप्रतिबन्धेन सशयगानम्भवाकाशिक्षय इति मन्तव्यम् । तत्र
तस्येति । अनुमितौ साध्यसशयस्येत्यर्थ । अनुकूलत्वादिति । त्रिभुभावा-
रूपपक्षतासाधकत्वादिति भाव । परिशेषानुमानेनेति । तदितरविग्रहमाव-

१ सवन्तानुमाने दधे तदनुमितिसङ्घटनमात्रेण अत्रिभ्यासि विशेषानुमाने
निष्कर्षकत्वात्तदनेत्रिभ्यासि । २ मङ्गल सङ्घटनस्य अनुमितौ ।

दिति चेन्न । अविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे तत्र फलजिज्ञासार्था संभवति दृष्टफलकत्वे अदृष्टफलकल्प-
दिनकरी ।

मतो विशेष्यासिद्धिनिरासाय फलवत्तां साधयति—अविगीतेति ।
विषयत्वं च हानविषयसुरेऽतिप्रसक्तमतः—आचारेति । आचा-
रश्चात्र यद्यपि क्रियैव तथापि विषयत्वश्रुतेः कृतिरेव विवक्षिता
तद्विषयत्वं च विधेयतया बोध्यम् । तेन फले न व्यभिचारः तस्योद्दे-
श्यतया कृतिविषयत्वात् । विधेयतया कृतिविषयत्वं चैवाप्रमदनादा-
वप्यस्यतः—शिष्टेति । शिष्टत्वं च फलसाधनतांश्रे भ्रान्तिरहितत्वं
तत्र वेदप्रामाण्याभ्युपगन्वृत्तं, तेन व्युत्क्रमेण कृते दर्शादी निष्फल-
त्वेऽपि न व्यभिचारः । शिष्टाचारविषयत्वं श्येनयागादावप्यस्यतोऽ-
विगीतेति । अविगीतत्वं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं, तेन श्ये-
नादी प्रवृत्त्युपयुक्तबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपसाध्याभावेऽपि
न व्यभिचारः । सिद्धे अनुमिते । तत्र मङ्गले । फलजिज्ञासार्था
विशेषतः फलजिज्ञासायाम् । ननु कथं तर्हि गङ्गाकानादीनामदृष्टार्थ-
कतेत्यत आह—संभवतीति । तथाच तत्र दृष्टासंभवेनादृष्टकल्पनेति
रामरुद्री ।

यत्वे सति सामान्यस्वरूपो हेतुः परिशेषानुमानम् । आचारश्चात्रेति । अत्रे-
तिशब्दशोतरान्वयी, तथाच आचारो यद्यपि क्रियैव तथाप्यत्र विषयत्वश्रुतेः कृति-
रेव विवक्षितेत्वर्थः । ननु श्येनयागस्यापि शत्रुवधरूपेष्टसाधनत्वात्सफलत्वमङ्गलमे-
धातस्मिन् हेतुसत्त्वेऽपि न व्यभिचार इति हेतावविगीतत्वनिशेषणं व्यथेमित्यादीनां
निराकर्तृमविगीतपदाभावे व्यभिचारमुपपादयन्नाह—तेनेत्यादि । प्रवृत्त्युपयु-
क्तेति । मङ्गलान्वरणे प्रवृत्तिनिर्वाहान् बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपसफल-
त्वमेधातुमेवं तच्च श्येने नास्त्येवेति हेतावविगीतपदाभावे भवत्येव व्यभिचार
इति भावः । अनिष्टे बलवत्त्वं च दृष्टोत्पत्तिनान्तरीयकभिल्लतम् । अनिष्टे
बलवत्त्वनिशेषणात् बहुविधव्ययायाससाध्ययागादौ न प्रवृत्त्युपपत्तिः ।
यद्यपि बलवत्त्वनादेरपि 'न कुर्वाणिष्कलं कर्म'त्यादिना निषिद्धतया तद-
नुबन्धित्वेऽपि नरकदुष्पथलभ्यदमिष्टब्रह्मतवाऽपिगीतसाधनत्वात् सफलकमे-
ष्येवेति शिष्टपदमनर्थकं तथापि पञ्चादिदृष्टवृत्तान्तेष्टया व्यभिचारवारकतया
शिष्टपदार्थान्वयेव विधिविधेययोर्नैवाधिकारिकत्वेन तदीयवृत्तान्तेष्टया निषेधा-

नाया अन्याप्यत्वात् उपस्थितत्वाच्च समाप्तिरेव फलं कल्प्यते ।
इत्थंच यत्र मङ्गलं न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरीयं तत्कल्प्यते,
इति ।

भावः । ननु तर्हि विश्वजिन्यायात्स्वर्ग एवेष्टं कल्प्यतामत आह—
उपस्थितत्वादिति । आरब्धं कर्म मे निर्विघ्नं परिसमाप्यतामिति
ग्रन्थादौ प्रवृत्तपुरुषकामनाविषयत्वेन परिशेषानुमाने प्रवर्तमानस्यो-
पस्थितत्वादित्यर्थः । कल्प्यते अनुमीयते । अनेन च मङ्गलस्य समा-
प्तिहेतुत्वेऽनुमानमेव प्रमाणं न तु सिद्धाचारानुमिता धृतिरिदानीमा-
नुपूर्वाविशेषनिर्णयामावेन तस्या अत्रोपकृतादिति सूचितम् । व्यापक-
त्वघटितकारणताप्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरति
— इत्थंचेति । मङ्गलस्य समाप्तिफलकत्वे सिद्धे चेत्यर्थः । तत्रापि,
नास्तिकादिग्रन्थेऽपि । तत्, मङ्गलं । कल्प्यते अनुमीयते, कार्यरूप-
रामट्टी ।

विषयत्वेन बलवदनिश्चयजनकत्वादिति भावः । ननु तर्हीति । अष्टफलकल्पनायाः
अन्याप्यत्वे हील्यर्थः । विश्वजिन्यायादिति । काम्यप्रकरणे विश्वजिता यजे-
तेति विधि श्रूयते काम्यप्रकरणपठितत्वेन तस्य निश्चयत्वाभावात् प्रत्यक्षपरि-
हारफलस्याप्यभावात् प्रवृत्त्यर्थं किञ्चित्फल कल्पनीयं धृतौ फलाश्रवणादिति 'स
स्वर्गं सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वा दिति जैमिनिना सूत्रं प्रणीतम् । स विश्वजिता साध्य-
स्वर्गो भवितुमर्हति स्वर्गस्य सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात्सर्वेषामिच्छाविषयत्वादिति यावत् ।
तथाच विश्वजितास्य पुत्रादिफलकत्वेऽपुत्रार्थिना तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् स्वर्गफल-
कत्वे तु तस्य सर्वेषामिच्छाविषयतया सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिः समवतीति स्वर्ग एव फल-
त्वेन कल्पयितुमुचितो भाव्य इति तु न्यायपर्यवसितार्थः । तन्त्यायादत्रापि स्वर्ग एवेष्ट
कल्प्यतामित्यर्थः । उपस्थितत्वादित्यनेन कस्योपस्थितं बमुक्तमित्याकाङ्क्षायामाह—
परिशेषानुमाने प्रवर्तमानस्येति । समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सकलत्वहेतु-
अनुमान इति तदर्थः । ननु समाप्तित्वेन समाप्तेरप्यप्यति (किञ्चित्करी व्याप्तिघटका-
भावादीनामप्युपस्थितत्वाविशेषादित्यत आह—ग्रन्थादौ प्रवृत्तपुरुषकामना-
विषयत्वेनेति । तथाच तादृशकामनाविषयत्वप्रकारोपस्थितिविषयत्व नान्ये-
षामिति भावः । ग्रन्थादौ प्रवृत्तिसमये ग्रन्थसमाप्त्यावच्छ्रया नैतत्सर्पिकत्वात्तयात्व
बोध्यम् । व्यतिरेकव्यभिचारमुद्धरतीति । यदपि व्यतिरेकव्यभिचारनिश्चये
सति कारणताया बाधितत्वेन समाप्तेर्मङ्गलकार्यत्वाविद्या समाप्तिरूपस्यैव मङ्गल-

यत्र च सत्यापि मङ्गले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरो विघ्नो
विघ्नप्राचुर्यं वा बोध्यम् । प्रचुरस्यास्यैव बलवत्तरविघ्ननिवारणे
दिनकरी ।

समाप्तेति शेषः । ग्राह्यसंदेहपर्यवसन्नस्य पूर्वोक्तव्यभिचारसंशयस्य
कारणतानुमितानुप्रतिबन्धकत्वात् न्यभिचारनिर्णयस्य चाभावादिति
भावः । नन्वेवमप्यन्वयव्यभिचारज्ञानं कारणत्वाग्रहविरोधि भवि-
ष्यत्येवेत्याशङ्क्यान्वयव्यभिचारं निरस्यति—यत्र चेति । तत्र
कादम्बर्यादी । बलवत्तरत्वं वैजात्यम् । नन्वेवमपि कादम्बर्यादी
कृतो न विघ्नर्भवति इत्यत्र आह—प्रचुरस्येति । प्रचुरस्यैव मङ्गलस्ये-
त्यर्थः । बलवत्तरविघ्ननिवारणे बलवत्तरादिविघ्ननिवारणे । तेन प्रचु-
रविघ्नस्यापि संग्रहः । तथाच मङ्गलस्य विघ्नसमसंख्याकमङ्गलत्वेन
नाशकतया न तत्र विघ्ननाश इति भावः । अत्र च विघ्नसमसंख्या-
कमङ्गलत्वेन हेतुत्वेऽधिकसंख्याकमङ्गलात् न्यूनसंख्याकविघ्ननाशो
न स्यादतः प्राचुर्यं वेत्तत्र चाकारोऽनाक्षायां बोध्यः । ननु तथापि
कादम्बर्यादी विघ्नर्भवसो भा जायतां समाप्तिः परं जायतां मङ्गलरूप-
रामरुद्री ।

नुमितिरेव न समश्नुति, यदि तु जन्मान्तरीयगण्डसंदेहात् स्वतिरेकव्यभिचार-
निधनोऽपि तु संदेह एव, स च न कारणवातुमिती प्रतिबन्धक इति समाप्त्या
मङ्गलाहुमानं समश्नुत्येवमुच्यते, तदा ग्राह्यसंदेहपर्यवसन्नतादशाभ्यभिचारसंदेह-
स्वाकिंचित्तरयेन तद्वत्त्व्यभिचारोदाहरो विकृत एव । तथापि कारणवातु-
मितामपि नास्तिकस्य जन्मान्तरीयगण्डसंदेहेन बाधितविषयकत्वसंदेहात्तत्रत्व-
प्रामाण्यसंदेह, अथाग्राह्यसंदेहात्संनितकारणतानिधयो न स्वकार्याय सम
इति तदुदाहरण इत्येव इति भावः । स्वतिरेकव्यभिचारेण समाप्ते कार्येषां विघ्ना
कर्म समाप्तिकार्येण मङ्गलानुमानमित्याशङ्क्य निरस्यति—ग्राह्यसंदेहेत्यादिना ।
ननु प्रचुरविघ्नस्यैव यत्किंचिन्मङ्गलेन यत्किंचिद्विघ्नसंख्यावश्यकतया सन्नन्य-
विघ्नसंख्यासन्धेयं मङ्गलस्य सरनात्कर्ममेतत्पक्षे समाप्त्यभाव इत्याशङ्क्य निरस्यति—
तथाचेत्यादिना । विघ्नसमसंख्याकेति । तस्मिन्मिथविघ्नैतरावृत्तिपक्ष-
विघ्नसंख्या सख्या तत्सनादीनां तत्सखीयगण्डेतरावृत्तितादृशकारणकमङ्गलसंख्या
सख्या तादृशकारणवन्मङ्गलत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा विघ्नप्राचुर्येऽपि यत्किंचि-
द्विघ्नसंख्यासख्यामादाय, मङ्गलस्य न्यूनतावामपि मङ्गलान्यवृत्तिसंख्यामादाय
वा समसंख्यत्वोपपादनसंभवात् । अधिकसंख्याकमङ्गलादिति । एत-

दिनकरी ।

हेतोः सत्त्वादित्याशङ्क्याह—विघ्नध्वंसस्त्विति । तथाच स्वजन्यविघ्नध्वंसवत्त्वसंबन्धेन मङ्गलमावात्तु समाप्तिरिति भावः । आहुरित्यस्वरसोद्भायनम् । तद्विघ्नं तु विघ्नध्वंसद्वारा मङ्गलस्य हेतुत्वं न संभवति नास्तिकग्रन्थसमाप्तौ व्यभिचारात् । नच स्वजनकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं प्रति स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वात् स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसंबन्धेन समाप्तिं प्रति आश्रयतासंबन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वाद्वा जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनया न व्यभिचार इति वाच्यम्, तथासति जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य जन्मान्तरीयमङ्गल-
रामकरी ।

ष्वापाततः । निरुक्तविघ्ननिष्ठसंबन्धायमासीयतरस्वर्णीयमङ्गलेतरावृत्तिसंबन्ध्यावन्मङ्गलध्वेन कारण वे अधिकसंख्याकमङ्गलादपि सत्प्रविघ्ननाशसंभवात् । वस्तुतस्तु प्रतिबन्धकसर्गाभावविषया सकलविघ्नाभावस्यापि समाप्तिहेतुत्वेन विघ्नध्वंससंबन्धेन मङ्गलसत्त्वेऽपि मङ्गलेतरयावत्कारणान्तर्गतयावत्प्रतिबन्धकाभावस्यासत्त्वादेव नान्वयव्यभिचार इत्यनेन मूलतत्पर्यात् समसंख्याकमङ्गलत्वेन कारणतावर्णनमयुक्तमेव । परंतु बलवत्तरत्वरूपवैजात्यरूपनं गौरवप्रस्तुतिस्त्रिनिप्रायेणैव मूले द्वितीयपक्षावलम्बनमिति ध्येयम् । नच स्वजनकविघ्नैति । ध्वंस संबन्धकविघ्नध्वंसोत्पत्त्यवच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य हेतुत्वात् समाप्तिं प्रति स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वात् स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसंबन्धेन समाप्तिं प्रति आश्रयतासंबन्धेन मङ्गलस्य हेतुत्वाद्वा स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकार्यकारणभावप्रयत्नः संप्रायद्वय शरीरनिष्ठप्रज्ञासत्त्वात्, तृतीयस्वभावनिष्ठप्रज्ञासत्त्वात्, प्रथमकल्पे कारणतावच्छेदकसंबन्धः । द्वितीयकल्पे कार्यतावच्छेदकसंबन्धश्च केवलावच्छेदकतैव स च सुगमत्वाद्ग्रन्थकृता नोक्त इति बोध्यम् । एतेन कार्यतावच्छेदकसंबन्धस्य कारणतावच्छेदकसंबन्धस्य चातिशुद्धभूतस्यादरणं प्रयोजनाभावाद्ग्रन्थकृतानुचितमिति केषांचिदाक्षेपो निरवकाशः । अत एवोत्पत्तिपदमपि स्यादेतम् । अन्यथा स्वजनकविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबन्धेन नास्तिकशरीरेऽपि समाप्त्युत्पत्त्या तत्रावच्छेदकतासंबन्धेन मङ्गलविरहेऽपि स्वजन्यविघ्नध्वंसावच्छेदकतासंबन्धेन मङ्गलसत्त्वेन व्यभिचाराप्रसक्त्या तदुपादानवैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयम् । जन्मान्तरीयसमाप्तिमिति । नचेत्यपत्तिः, तथा शिष्टानामाचाराननुभवादिति भावः । अत्रेदमवधेयम् । मङ्गलचरणस्य बहुविकल्पव्यायाससाध्यत्वविरहेण

१ सं समाप्तिः. २ स्व मङ्गलम्. ३ स्व समाप्तिः. ४ अवच्छेदकतासंबन्धेन. ५ समाप्त्येन.

कारणत्वं विमर्षसस्तु मङ्गलस्य द्वारमित्याहुः प्राञ्चः । नव्या-
दिनकरी ।

करणापत्तेरतः स्वप्रतियोगिपरमवर्णावच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं
प्रति स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतासंबन्धेन मङ्गलहेतुत्वं वाच्यतया
नास्तिकशरीरे व्यभिचारस्य दुर्घारत्वात् । नच पुत्रकामाधिकरण-
विरोधः सहकार्यन्तरासमवधानेनैहिकपुत्राभावेप्यामुष्मिकपुत्ररूपफ-
लस्य सप्त सिद्धान्तितत्वादिति वाच्यम्, तत्र पुत्रमात्रकामनाश्रवणा-
दिह तु विशिष्टशिष्टाचारानुमितयुत्वा ऐहिकसमाप्तेरेव मङ्गलफल-
रामरुद्री ।

प्रत्यारम्भसमयेऽपि कर्तुं शक्यतया जन्मान्तरे प्रत्यकर्तृत्वसामर्थ्यविरहदशाया-
मेतदुपैष्यसम्भवेन नैयमापत्तिं सम्भवति । नहि कश्चिद्वाचित्यसम्भावनाया
स्वस्ववित्तसाध्य श्रेष्ठच्छत्रमाभ्युदयकर्मजयति । प्रत्यकरणसामर्थ्यसत्त्वे प्रत्यसमा-
प्तिमुद्दिश्य मङ्गलाचरतो प्रत्यकरणप्रवृत्तिरापश्यती भावश्यती च तत्समाप्तिरिति ।
यदि च कदाचिद्विप्रभूयत्वादिना न समाप्तिरपि न तत्र जन्मान्तरीयसमा-
प्तेरहेत्यता, भ्रान्त्या ऐहिकसमाप्तेरेवोद्देश्यतासमवादिति । अतः स्वप्रतियो-
गीति । न चावच्छेदकतासंबन्धेन समाप्तिं प्रतीत्येव शक्यं किं स्वप्रतियोगि-
परमवर्णावच्छेदकतापर्यन्तानुपादानेनेति वाच्यम् । यत्र वर्णोत्पत्तिद्वितीयक्षणे
शरीरकिममा शरीरस्यैतद्देहादिनाम तेन च पूर्वसंयोगनाश तत्र तच्छरीरावच्छे-
देन न वर्णनाश किंतु शरीराधिकरणवृत्तिप्रभायवच्छेदेनैवेति नावच्छेदकताया
कार्यतावच्छेदकसंबन्धावमप्रीकृतम् । स्वोत्पत्त्यवच्छेदकजातीयतेति ।
मङ्गलवच्छेदकशरीर एव समाप्तिरिति न नियम अवयवोपचयादिना समाप्ति-
समये मङ्गलवच्छेदकशरीरजायात् । अतो जातीयतापर्यन्तानुपादानम् । जातिश्च
एकक्षणवृत्तिपरत्प्रायद्वयावृत्तित्वेन विशेषणीया तेन जन्मान्तरीयशरीरस्यापि पृथिवी-
त्वादिना मङ्गलवच्छेदकशरीरसजातीयत्वेऽपि न क्षति । सादृशी च जाति तत्सत्पु-
ण्यीयतत्तजन्मीयथावच्छरीरवृत्तिवैश्वलादिजातिरेवेति नोक्तवति । यद्यपि स्वप्र-
च्छेदकजातीयतोऽनुपाद्यपि न दोष इत्युत्पत्तिप्रवेशनैयर्थ्यं तथापि विमर्षसस्याप्य-
नैवैव संबन्धेन हेतुत्वमिति आभायैवानुत्पत्तिप्रवेश मङ्गलस्यानेन संबन्धेन हेतुत्वे
विमर्षसस्याप्यनेन संबन्धेन हेतुत्वमिति लामसंभवात् । विमर्षसस्य तु कारणताव-
च्छेदकसंयन्ने उत्पत्तिप्रवेश व्यावश्यक । अन्यथा जन्मान्तरीयसमाप्तेरपि विमर्ष-
सफलत्वापत्तेरिति मन्तव्यम् । यद्वा कृत्तिरूपमङ्गलस्य यीमाश्रयमते विद्यतया तदव-
च्छेदकत्वं शरीरस्य च सम्भवति किं तु प्राकट्यस्य तदुत्पत्तेरेवेति गीमाश्रयमतसप्रहा-
यैवोत्पत्तिपर्यन्तनिवेशनम् । पुत्रकामाधिकरणेति । पुत्रकाम पुद्देश्य यजेतेति

दिनकरी ।

त्वात् । नच स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्वाव्यवहितोत्तर-
क्षणोत्पत्तिकृत्योमयसम्बन्धेन मङ्गलजन्यविग्रह्वंसविशिष्टसमाप्ति-
त्वस्य मङ्गलकार्यत्वावच्छेदकत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम्,

रामट्टी ।

विधौ पुत्रकामपदमपि कृत्वा यो विचारस्तद्विरोध इत्यर्थः । स्वावच्छेदकावच्छि-
न्नेति । आस्तिकनास्तिकाभ्यां युगपद्यत्र प्रथमसमाप्ति कृता तत्र नास्तिकीयस-
माप्तेरपि आस्तिकीयमङ्गलजन्यविग्रह्वंमान्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकृत्वेन तत्पूर्वमु-
क्तसम्बन्धेन कार्याधिकरणे मङ्गलविरहाद्यभिचार इत्यतः स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तियोगिकत्वनिवेशः । नास्तिकेणमासां व्यभिचारकारणाय द्वितीयसम्बन्धप्रवेशः ।
श्रोत्रत्वं साधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वमेव । तादृशक्षणोत्पत्तिकृत्वं च नास्ति-
कसमाप्तिसाधारणमेवेत्यव्यवधाननिवेशेनैव नास्तिकसमाप्तियुक्तं नैनीया । तत्राव्य-
वधानं यदि साधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणध्वमानविहरणत्वं तदा आस्तिकीयसमाप्ते-
रप्यसंग्रहः, साधिकरणीभूतमिग्रह्वंसोत्तरयधिकरणक्षणध्वसाधिकरणतद्वितीयक्ष-
णध्वंसानधिकरणत्वस्य समाप्त्युत्पत्तिशुभे वाच्यसम्भवात् । यदि च स्वध्वंसाधिकरण-
क्षणध्वंसानधिकरणत्वस्य तदित्युच्यते, तदापि स्वस्य स्वसाप्रसिद्ध्या तादृशोमयस-
न्धेन ध्वंसविशिष्टाप्रसिद्धिरेव । यत्तु साधिकरणतक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधि-
करणत्वमेवाम्यवहितत्वं, तच्च सर्वत्र उत्तरणभेदेन समाप्त्यभ्यवहितपूर्वक्षणध्वंसिमा-
हाय समाप्तिशुभे सुपपादमेव, नास्तिकसरीरे व्यभिचारकारणं तु स्वावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्वदलेनैवेति कैश्चिन् प्रतपितं तदस्त्वन्मसत् । आत्मन्युत्पत्तस्य
मिग्रह्वंसस्य स्वसामायेन तृतीयभोगायतनजन्मान्तरसरीरावच्छेदेनापि तदा-
त्मनि संरक्ष्यवद्यकत्वात् प्रथमदलेन नास्तिकसमाप्तिवारणासम्भवात्, अन्यथा
जन्मान्तराश्रितपुष्पनापादेरपि जन्मान्तरसरीरावच्छेदेनाऽमरुत्वापरसा तद-
वच्छेदेन भोगजनकत्वा न स्यात् । नच स्वावच्छेदकेत्यस्य श्रोत्ररयवच्छेदकार्यक-
रवन्नोक्तदोष इति वाच्यम् । तथापि आस्तिकीयसमाप्तेरपि श्रोत्ररयवच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसामानेनासंग्रहप्रसङ्गान् । नच श्रोत्ररयवच्छेदकजातीयव-
च्छिन्नप्रतियोगिकत्व एव तात्पर्यमिति न श्रोत्रे दोष इति वाच्यम् । एवमपि निरु-
क्तव्यवधाननिवेशे प्रयोजनमित्येष तत्रैवम्यस्य दुर्द्वारत्वादिति चेतस्यम्, श्रोत्र-
जन्मानुत्पत्त्यमेव प्रकृतेः अभ्यवहितत्वं । जन्म च आदसरीरप्राणसंयोगः । सरीरे
कायस्य च मरुत्वादीयसरीरध्वंसानधिकरणत्वं । जन्मिषु पूर्वोक्तेषु मात्प्राप्तौ नाप्र-
सिद्धिः । एवञ्च नास्तिकीयसमाप्तेर्विग्रह्वंसोत्तरस्य श्रोत्ररयवच्छेदकेनान्यवधान-
निवेशात्प्राणसंयोगात्प्रवेशः । नच आस्तिकीयसमाप्तेरपि श्रोत्ररयवच्छेदकजन्यो-
त्तराश्रित्युत्पत्तिकृत्याऽसंग्रहो दुर्द्वार एवेति वाच्यम् । तथाप्यसरीरावच्छिन्नभोगा-
प्रत्यक्षदितिद्विषयेषु शोमयपटितप्रधानाधिकरणत्वसंबन्धेन मिग्रह्वंसविशिष्टत्वेन

१ व्यभिचारविवारः. २ मङ्गलजन्यविग्रह्वंसः. ३ एव जन्म एवोक्तसंबन्धेना-
स्तिके कृते वैशिष्ट्यविवेकत्वात् विग्रह्वंसोत्पत्तिरेव सर्वत्र इति तस्य मिग्रह्वंसविशिष्टत्वम्.

दिनकरी ।

कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमात् । अथवा काशी-
मरणान्मुक्तिरिति श्रुत्यन्तर्गतपञ्चम्याः प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं
प्रत्यकृतां संगच्छते । अन्यथा तत्रापि काशीमरणविशिष्टमुक्ति-
प्रति काशीमरणहेतुत्वस्य निर्दुष्टतया तथोपवर्णनमसंगतं स्यात् ।
अथ 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'ति
श्रुत्या तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिसामान्यं प्रति वैयुक्त्यं प्रतिपादितं तत्र
काशीमरणस्य मुक्तिहेतुत्वे न संभवति काशीमरणजन्यमुक्तौ तत्त्व-
ज्ञानस्य व्यभिचारप्रसङ्गादतः काशीमरणस्य न मुक्तिजनकत्वमपि
तु तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिप्रयोजकत्वमेवेति प्रत्यकृतां तत्रत्यपञ्चम्याः
प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनं, न तु कारणस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात्तयो-
पवर्णनमिति चेदस्तु कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वमस्तु च पूर्वोक्त-
रीत्या महलजन्यविभ्रंशविशिष्टसमाप्तिस्त्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन
नास्तिकशरीरे व्यभिचारवारणम् । एवमपि भोगादिनाशविभ्रंश-
पूर्वकसमाप्तौ क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तितार्केन ध्वंसेनैव महलस्य लीयसमा-
रामस्त्री ।

जन्मनो विशेषणीयत्वात् । अथैवमपि काश्चिन्नवसमाप्त्यनन्तरं प्रत्यकर्तुमुक्तिता-
दृशसमाप्तेरसमग्र एव सौत्तरत्वसमाप्ताधिकरणजन्यमाप्रतिदेरिति वाच्यम् । सौत्तर-
धरमद्यरीराशुतत्वेसैवाम्यवधानपदार्थत्वेवातीकरणीयत्वात् । अतएव च स्व-
जातीयशरीरप्राप्यमानधिकरणत्वं इत्येव समाप्त्यन्तरं मुक्तिस्थेऽपि सौत्तरधर-
मद्यरीरप्रतिष्ठा नास्त्यग्रहः । अतएवनिवेशनं च यत्र नास्तिकेन महलापरणं
विनैव प्रत्यान्तरसमाप्तिः कृता तदनन्तरं तच्छरीरेष्वेवास्तिकौ भूत्वा तदनन्तर-
जातविभ्रं नङ्गलाचरणेन नाशमित्वा प्रत्यान्तरसमाप्तिः कृता तत्रत्यपूर्वसमाप्तौ
व्यभिचारवारणायैवेति दिक् ॥ कारणस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे प्राचां संमतिमाह-
अतएवेति । कारणस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशाद्गोकारेपि काशीमरणा-
न्मुक्तिरिवात्र पञ्चम्याः प्रयोजकत्वार्थकत्वोपवर्णनमावश्यकं तथा च कारणस्य
कार्यतानवच्छेदकत्वे न प्रक्षां संमतिरित्याशयेन घटते—अथेति । कारणस्य
कार्यतावच्छेदककोटिप्रवेशसंभवेपि समाप्तिं प्रति महलस्य न हेतुतासंभवः
अन्यथाविद्वत्वारित्साशयेन समापत्ते—एवमपीति । विभ्रंशस्य कार्य-
त्वावश्यकतयेति । तथा च प्राचीनमते समाप्तौ मिश्रध्वंसे च महलकार्यत्वं कल्प-
नीयमिति गौरवमिति भावः । निशो ये निवर्ततामिति कामनयेति । सावधार-

स्तु मङ्गलस्य विप्रध्वंस एव फलं समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिमादि-
कारणकलापात् । न चैवं स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य
दिनकरी ।

स्युपपत्तेर्मङ्गलस्यान्यथासिद्धत्वं दुर्वारमेव । नच व्यापारेण व्यापा-
रिणो नान्यथासिद्धिरिति वाच्यं, यत्र व्यापारिणः प्रमाणबोधित-
कारणतानिर्वाहाय व्यापारस्य कारणत्वं कल्प्यते यथा यागस्य
स्वर्गहेतुतानिर्वाहार्यमपूर्वं तत्रैव व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथा-
सिद्धिः । अतएव काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानेन मुक्तावन्यथासिद्ध-
त्वात् प्रयोजकत्वपरतया धृतिसमर्थनं सगच्छते । प्रकृते च प्रति-
बन्धकामावस्य कार्यमात्रे हेतुवाया मङ्गलकारणता विनापि ह्युप-
तया मङ्गलस्य अन्यथासिद्धत्वं दुष्परिहरमेवेति विप्रध्वंसस्य द्वार-
त्यमिच्छतां प्राचां मतेऽपि विप्रध्वंसस्य कार्यत्वावश्यकतया विप्रो मे-
नियततामिति कामनया मङ्गल्यपरणेन च विप्रध्वंस एव फल-
मिति वदता चिन्तामणिकृतां मतमाह—व्याप्तिस्त्विति । विप्रध्वंस
एवेत्येवकारेण समाप्तिव्यवच्छेदः । फलं प्रवृत्त्युद्देश्यम् । ननु समाप्ति-
सहाकरिणी स्यादत आह—समाप्तिस्त्विति । बुद्धिज्ञानम्,
प्रतिमा तद्विशेषः स्फूर्त्यास्यः, प्रतिभादीत्यादिना विप्रससर्गाभाव-
परिग्रहः । अनयैव रीत्या कारीरीष्टिस्यलेऽप्यवग्रहनिवृत्तिरेव फलं
शमरदी ।

शेषे निर्देश, अन्यथा विप्रध्वंसद्वारैव समाप्तेर्मङ्गलफलतया समाप्तिरन्तर्धानवि-
प्रध्वंसकामनाया अपि मङ्गल्यचरणप्रयोजकतया विप्रध्वंसकामनया मङ्गल्यचरणस्य
प्रवृत्तानुपयोगप्रसंगात् । अथवा, ननुमयोर्मङ्गलकार्यत्वे शौरवेऽपि विप्रध्वंसस्यैव मङ्ग-
ल्यपरं विप्रध्वंसकामनया मङ्गलानुष्ठानात् संभवति, यस्य यत्फलत्वं तत्कामनया
तदनुष्ठाननियमादित्याद्यहं निराश्रये—विप्रो मे नियततामित्यादिना ।
ननु विप्रध्वंस एव मङ्गल्यमिति शूनेकिरयुषा फलपदस्य अन्यायकनया मङ्गल-
ध्वंसम्यापि मङ्गल्यप्रत्यया एवकारसंगतेरित्याद्यहं निराश्रयेऽप्यद व्याचष्टे—
फलमिति । आकस्मिकीति । यदि चिन्तारणानियम्येत्थं । न-श्रेव कारीरी-
यागस्यापि वृष्टि फलन स्यात् यागनाशप्रहनिवृत्तौ स्वकारणादेव वृष्टिसंभवादित्याद्य-
हंमिदमप्यथा परिहृषी—अनयैवेति । अथग्रहो वृष्टिप्रतिबन्धको दुरितविध्वं ।

मङ्गलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, विघ्नशङ्कया
तदाचरणान् । तथैव शिष्टाचारात् । नच तस्य निष्फलत्वे
तद्बोधकवेदाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । सति विघ्ने तन्ना-
दिनकरी ।

शृष्टिस्तु स्वकारणादेवेति बोध्यम् । एवं मङ्गलस्य विघ्नध्वंसं प्रति
जनकत्वे । सतःसिद्धविघ्नविरहवतेति । विघ्नान्तामाश्रयते-
त्यर्थः । ननु निष्फले प्रशृतिरेव कथमव आह—विघ्नशङ्कयेति ।
संशयनिश्चयसाधारणविघ्नज्ञानमेव प्रवर्तकमिति भावः । तदाचरणान्,
मङ्गलाचरणान् । ननु विघ्नसंशये मङ्गलाचरणमेवासिद्धमित्यत्राह—
तथैवेति । शिष्टाचारादिति । विषयवासंधन्वेन मङ्गल इति शेषः ।
ननु निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमङ्गलस्थलेऽन्वयव्यभिचारेण विघ्नध्वंसं
प्रति मङ्गलस्य कारणता धाषिता तथाच धाषितार्थबोधकत्वाद्देहस्या-
प्रामाण्यमिति, श्रुतेः कारणताबोधकत्वमङ्गीकर्तुमर्ते शङ्कां निरस्यति
—नचेति । तस्य, निर्विघ्नपुरुषानुष्ठितमङ्गलस्य । तद्बोधकैति ।
मङ्गलविघ्नध्वंसयोः कार्यकारणभावबोधकैत्यर्थः । सति विघ्न इति ।
तथाचोपदेशितस्थले प्रतियोगिरूपकारणाभावेन विघ्नध्वंसरूपकार्या-
नुद्योपपत्तौ कारणतायाः अथाधितत्वेन न कारणताबोधकवेदा-
प्रामाण्यमिति भावः । अतएव, नाशं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वा-
देव । तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति । प्रायश्चित्तस्य पापनाश-
रामद्री ।

श्रुतेः कारणताबोधकत्वमिति । विषयः केषांनिमित्ते घाटीभावना,
केवादिपूर्वं, न्यायमते त्विष्टसाधनत्वं, तथाच मङ्गले विघ्नध्वंसकारणताया
धाषितत्वेन शिष्टाचारानुमितायाः विघ्नध्वंसकामो मङ्गलमानरेदिति श्रुतेर-
प्रामाण्यापत्तिः, न्यायमते तत्र विधिना मङ्गले विघ्नध्वंसकारणताया एव
प्रलेतव्यत्वादिति भावः । ननु सति विघ्ने तन्नाशसंबन्धे वेदबोधितत्वादिति
मूलमसगतं स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविघ्नध्वंसकामो मङ्गलमाचरेदित्यादावपि
विघ्नध्वंसकारणत्वमेव विषयः वाच्यः ननु धृतिविघ्न इत्यपि तद्बोधकरदा-
नावात् अतस्तन्मूलताभ्ययमाह—तथाचेति । सति विघ्ने इति मूले मङ्गला-
दिति शेषः । तथाच केवलदण्डाद्दण्डानुत्पत्तावपि दण्डो षट्कारणमिति वाच्यस्य

१ तद्बोधको मङ्गलकर्मव्यवहारः. २ मङ्गलमिति प्रतीतिवैशः. ३ विघ्नध्वंसकामो
मङ्गलमाचरेदिति वेदस्य. ४ सतःसिद्धविघ्नविरहत्वे. ५ मीमांसकत्वत्वे. ६ विघ्नध्वंस-
संबन्धेत्वादिति भावः.

शसैव वेदयोधितत्वात् । अतएव पापघ्नमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यम् । मङ्गलं च विप्रध्वंसविशेषे कारणम् । विप्रध्वंसविशेषे च विनायकस्तन-
दिनकरी ।

एतद्वेदोपधेयवेदाप्रामाण्यमित्यर्थः । ननु मङ्गलं न विप्रध्वंसे कारणं विनायकस्तनपाठादिजन्यविप्रध्वंसे व्यभिचारात् विनायकस्तनस्य मङ्गलत्वेऽपि तदनुकूलकण्ठाभिघातरूपस्य तत्पाठस्य मङ्गलत्वामा-
यात् । नच पाठकतासंघन्धेन विनायकस्तन एव विप्रनाशकः स च मङ्गलमेवेति न व्यभिचार इति वाच्यं, “सर्वे विनाः शमं यान्ति” इत्यादिना तत्पाठस्यापि विप्रनाशकत्वबोधनात् । प्रायश्चित्तजन्यविप्रध्वंसे व्यभिचारात्वेत्यत आह—मङ्गलं चेति । स्वपाठादिरित्यादिना प्रायश्चित्तपरिग्रहः । तथाच मङ्गलस्य स्वसामानाधिकरण्यत्वाव्यव-
हितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसंघन्धेन मङ्गलविशिष्टविप्रध्वंसत्व विजातीय-
विप्रध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकम् । एवं विनायकस्तनपाठादेरुप-
शितसंघन्धेन विनायकस्तनपाठादिविशिष्टविप्रध्वंसत्वं विजातीय-
विप्रध्वंसत्वं वा कार्यतावच्छेदकमिति न व्यभिचार इति भावः । ननु विप्रध्वंस एव यदि मङ्गलस्य फलं तदा समाप्तिदामस्य मङ्गले प्रवृत्तिर्न
स्यादतः, समाप्तिसाधनविप्रध्वंससाधनत्वान्मङ्गले प्रवृत्तिर्वाच्या तच्च न
समदृशी ।

मात्रामात्र सर्वदा दण्डे घटाध्यवहितपूर्वत्वस्य तापर्याविषयत्वात् किंतु दण्डेतर-
भावद्वयकारणमत्रैव दण्डे घटाध्यवहितपूर्वत्वमेव तापर्याविषयत्वद्वयप्रवृत्तेऽपीति
मूलाशयः । शमं यान्तीत्यादिनेति । आदिना गणेशस्तनपाठत इत्यस्य समग्रः ।
स्वपाठस्य विप्रध्वंसकारणतावाभेदादघवास्यबोधितत्वेपि पाठजन्यविप्रध्वंसे मङ्ग-
लस्य व्यभिचारे दुष्टं एव तृप्तिरूपमङ्गलस्य पाठकतासंघन्धेन कार्याधिकरणे
तृप्तेरित्यत स्पष्टं तरे व्यभिचारं दर्शयति—प्रायश्चित्तजन्येति । विशेषपर-
धनव प्रवृत्तयश्च—तथाचेति । तथावादाह—विजातीयेति । प्रवृत्तिर्न
स्यादिति । यदि यस्य फलं मङ्गलं तत्कामस्यैव तत्र प्रवृत्तिरियमादिति भावः ।
प्रवृत्तिर्वाच्याति । तृप्तिदामस्य तृप्तिसाधनोदनसाधने पाठे प्रवृत्तिरियेति

१ मङ्गलानुष्ठान २ स्व मङ्गलम् ३ स्वपाठजन्यविप्रध्वंसकारणत्वस्य तापर्याविषयत्व-
साधनतादिकतासंघन्धेन ४ व्यभिचारेऽव्यभिचारः ५ सर्वे विनाः शमं यान्तीति-
६ व्यभिचारव्यभिचार-

पाठादि, क्वचिच्च विघ्नात्यन्ताभाव एव समाप्तिसाधनं प्रति-
बन्धकसंसर्गाभावस्यैव कार्यजनकत्वात् । इत्थं च नास्तिका-

दिन्यती ।

संभवति स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले व्यभिचारेण विघ्नध्वंसस्य समाप्ति-
साधनत्वाभावादिति शङ्कां निरस्यति—क्वचिदिति । नन्वेवमनुगमो-
ऽतोनुगतेन रूपेण कारणत्वे बीजमाह—प्रतिबन्धकेति । संसर्गाभावस्य
संसर्गाभावेन संसर्गाभावस्य । तथा च विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतु-
त्याज पूर्वोक्तव्यभिचार इति भावः । अत्र च तत्तद्विघ्नाभावत्वेन हेतुता
नतु विघ्नाभावकूटत्वेन विघ्नप्रागभावादीनामेकत्रासंभवेन समाप्तिर्न
स्यादिति बोध्यम् । यत्र च मङ्गलं विनापि समाप्तिस्तत्र विघ्नध्वंसा-
भाववति समाप्तेर्दर्शनात् व्यतिरेकव्यभिचारमाशङ्क्य निषेधति ।
इत्थं चेति । दुरितध्वंसकल्पने तज्जनकीभूतमङ्गलकल्पने च गौरवा-

रामरुद्री ।

शेषः । व्यभिचारेणेति । व्यतिरेकव्यभिचारेणेत्यर्थः । संसर्गाभावत्वेन
संसर्गाभावस्येति । संसर्गाभावत्वावच्छिन्नमेति पर्यवसितायः । इदं च
विषयं संसर्गाभावस्य ध्वंसत्वादिना कारणत्वेऽपि न व्यभिचारनिवृत्त
इति । यथाशुद्धमूलकान्यलोकाश्रया अनिरावकत्वादिति बोध्यम् ॥ ननु
तत्तद्विघ्नाभावानां यदि विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुता तदा यन्दिनिद्विप्रस्येति विघ्नप्र-
तियोगिकसंसर्गाभावस्य सत्त्वेन समाप्त्यापत्तिः यदि विघ्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
संसर्गाभावत्वेन हेतुता तदा ध्वंसप्रायभावयोगे हेतुता तयोः सामान्यधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वान्नीक्यत्वात्, यदि च विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावकूटत्वेन हेतुता
तदा हापि समाप्तिर्न स्यात् ध्वंसप्रायभावादीनामेकत्र एकत्रापत्तेन कदाचिदप-
त्त्वस्य कदाप्यसंभवादित्याशङ्कां परितर्जुमाह—अत्र चेति । तत्तद्विघ्नाभा-
वत्वेनेति । तत्तद्विघ्नप्रतियोगिकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थः । तेन भेदमादाय न विघ्न-
सत्त्वेपि समाप्त्यापत्तिः । नचैवमपि विघ्नसत्त्वे समाप्त्यापत्तिर्दुर्भवात् तत्तद्विघ्नस्यैवैति
द्वित्वादिनाऽत्यन्ताभावस्वरूपसंसर्गाभावसत्त्वादिति शक्यम् । तत्तद्विघ्नत्वेतरधर्मा-
नवच्छिन्नतत्तद्विघ्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थविवक्षणेऽपि तद्विघ्नस्यैवैति
मन्तव्यम् । ध्वंसप्रायभावयोगेपि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादीकारे तु तत्त-
द्विघ्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थेऽपि न सतिरिति मन्तव्यम् ।
विघ्नध्वंसामावयतीति । विघ्नसंसर्गाभावसामान्याभाववतीत्यर्थः । अन्यथा
यथाशुद्धे विघ्नध्वंसामावयत्यपि विघ्नत्यन्ताभावसंभवेन विघ्नसंसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे

दिनकरी ।

दाह-स्यतःसिद्धेति । यत्र च मङ्गले सत्यपि न समाप्तिसत्र मङ्ग-
लाद्विग्रध्वंसो भवत्येव समाप्त्यभावस्तु विग्रमभूयस्त्वात्तन्मङ्गलानन्त-
रोत्पन्नाद्विग्रहाद्वेत्यवधेयम् । अथ समाप्तिविग्रध्वंसयोराकाशात्मनिष्ठयोः
कथं कार्यकारणभाव इति चेदुच्यते । स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्व-
संबन्धेन चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रति विशेषणतासंबन्धेन
विग्रसंसर्गभावत्वेन हेतुत्वमिति । वस्तुतस्तु आहुरित्यनेन सूचिता-
मन्यथासिद्धिं प्रकटयति-कचिचेति । विग्रान्यन्ताभाव एवेत्येव-
कारेण विग्रध्वंसस्य संहारकमङ्गलस्य च व्यवच्छेदः । समाप्तिसा-
धनं । समाप्त्यव्यवहितपूर्ववर्तितया निश्चितः । तथाच तेनैव मङ्गल-
स्थलीयसमाप्तिनिर्वाहे मङ्गलस्य तत्रान्यविग्रध्वंसस्य चान्यथासिद्धिः ।
ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन विरोधे मानाभावान् । ध्वंसस्थलेऽपि
अत्यन्ताभावसत्त्वादिति भावः । नन्वन्योन्याभावभिन्नाभावत्वेनैव
लाघवाद्हेतुतास्त्वत आह-प्रतिबन्धकसंसर्गेति । प्रतिबन्धकस-

रामरुद्दी ।

व्यतिरेकव्यभिचारसंबन्धेनाऽसंलक्ष्यतापत्ते, तथा च यत्र मङ्गलं विनेव
समाप्तिसत्र विग्रनाशकमङ्गलासत्त्वेन विग्रध्वंससत्त्वात्, निरुक्तद्विग्रप्रतियोगिकस्य
कस्यापि संसर्गाभावस्यासत्त्वेन तद्विग्रध्वंससर्गभावस्य व्यतिरेकव्यभिचारो दुर्भार
एवेति भावः । ननु यत्र सत्यपि मङ्गले न समाप्तिरित्यते तत्र मङ्गलाद्विग्रध्वंस
एव न जात इत्यवश्यमङ्गीकरणीयं अन्यथा तत्तद्विग्रध्वंससर्गभावानां सत्त्वेन
समानिबिरहव्योपपादयितुमशक्यत्वात्तथाचान्वयव्यभिचारेण मङ्गलस्य विग्रध्वंस-
फलकत्वं न शक्यते वस्तुमिलाद्यद्वा निराकुरुते-यत्र चेति । विग्र-
भूर्यस्यादिति । ननु मङ्गलानन्तरोत्पन्नविग्रहादपि तत्र समाप्त्यभावसंबन्धेन
मानाविग्रध्वंसिना संहारकपीभूतप्रागभावादीनां च कल्पने गौरवमतस्तथैवाह-
मङ्गलानन्तरेति । स्वप्रतियोगिप्रयोजकत्वेति । स्वप्रतियोगिचरमवर्णा-
नुकूलकृतिनस्त्वसंबन्धेनेत्यर्थः । नच सप्रयोजकत्वसंबन्धेनेदेव कुतो नोक्तं जी-
वान्मनि स्तानुकूलकृतिमत्त्वाद्यमवेऽपि स्वजनकचरमवर्णजनककृतिजनकवरूपस्य
सप्रयोजकत्वस्य जीवाननि समवादिनि बाध्यम्, निरुक्तप्रयोजकत्वस्य नानाजनक-
तापटितत्वेन गौरवादिति भावः । कचिचेत्यादि प्रकटयन्तरेण व्याचष्टे-
स्तुतस्त्वित्यादिना । समाप्तिसाधनमित्यस्य समाप्तिसाधनमित्यर्थेऽपि कचिदि-

१ अ समाप्तिः. २ विग्रान्यन्ताभावोऽन्येव. ३ तथाच मङ्गलस्य विग्रध्वंसस्य च न
कारणत्वमिति भावः. ४ नानिक्त्यन्धे. ५ निरुक्तप्रयोजकत्वस्य नानाजनक-
कृत्यरूपकारणभावादिति भावः.

दीनां ग्रन्थेषु जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यदुरितध्वंसः खतःसिद्धवि-
दिनकरी ।

त्वेपि संबन्धान्तराद्यच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात्कार्योत्पादवारणाय तत्तत्सं-
सर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव हेतुत्वस्य वाच्यत्वेन न ध्वंस-
स्य हेतुता तस्य संसर्गावच्छिन्नत्वे मानाभावादिति भावः । दुरित-
ध्वंसः, दुरितध्वंससामग्रीप्रयुक्तः । खतःसिद्धो दुरितकारणाभावप्र-
युक्तः । एतेन विघ्नध्वंसस्य तदत्यन्ताभावस्य वा समाप्तिहेतुताविचार-
स्याप्रकृततया तद्व्यवस्थापने प्रकृतानुपयोगः । एवं प्रतिबन्धकाभाष-
रामहृदी ।

अस्यासङ्गति तत्तद्विप्रसर्गाभावत्वेन हेतुताया व्यवस्थापिततया सर्वत्रैवाभाव-
न्यस्यापि क्लृपान्ताद् नियतपूर्वतत्तत्तत्तत्तदेव क्लृपान्ताद् तत्तत्तदेव क्लृपान्ताद् तत्तत्तदेव
स्तस्य व्याचष्टे—समाप्त्यव्यवहितेति । ननु मङ्गलविप्रसर्गावच्छिन्नत्वे ध्वंस-
प्रयोगाभावात्तन्ताभावस्य विरोधात् विघ्नस्त्वन्ताभावस्यैवाभावत्वेन कथं तेन विघ्न-
ध्वंसस्यान्वयासिद्धिरित्यत आह—ध्वंससंश्रयभावेत्यादि । अन्योन्याभाव-
भिन्नाभावत्वेनेति । सर्वत्र विघ्नस्त्वन्ताभावस्यैवैतदपि न विघ्नस्त्वन्ताभावत्वेन
हेतुता समभवति विघ्नस्त्वन्ताभावत्वापेक्षया नित्यत्वघटितस्य सस्य गुरुत्वात् एत-
च्च लघुत्वेन गुरुधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वान्प्रतीकारात् तदाचार्यान्तमेव नृणाणा-
मपि कारणत्वमिति भावः । तत्तत्संसर्गंति । प्रतिबन्धकतावच्छेदकसंसर्गोऽर्थं ।
यादयस्त्वेनेति । तद्यथा प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वेति सूक्तस्य प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैवात्थं इति भावः । मानाभावादिति ।
समवायेन घटाधिकरणे सयोगेन घटो नास्ति सयोगेन घटाधिकरणे समवायेन
घटो नास्तीति प्रतीत्युपपत्तमे हि सयोगसमवायवैबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताभावोभेदोप-
पत्तये असन्ताभावप्रतियोगिताया संबन्धावच्छिन्नत्वमन्तीकित्वत्वे ध्वंसे च तादृश-
धुक्तस्यसम्भवेन संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमप्रामाण्यिकमेवेति भावः । नन्वेव
विप्रसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताया दुरितध्वंस खतःसिद्धविघ्नस्त्वन्ताभावो चेश्चाद्यप्रसर्गा-
संगतिरित्यतो दुरितध्वंसपद व्याचष्टे—दुरितध्वंससामग्रीति । असन्ता-
भावस्य नित्यत्वेऽपि प्रतियोगित्वदृष्टायामसन्ताभावसंबन्धावच्छिन्नेनाधिकरण-
संबन्धासन्ताभावे दुरितध्वंससामग्रीप्रयुक्तत्वमिति भावः । द्वितीयव्याख्यानादरण्ये
स्त्वमेव भीजं प्रकटयति—एतेनेति । ननु मङ्गलस्य विघ्नध्वंसफलत्वे
समाप्तिक्रमत्वया तत्र प्रवृत्ति समाप्तिजनकविघ्नध्वंसजनकत्वेनैवोपपादनीया ।
विघ्नध्वंसस्य समाप्तिहेतुत्वं च स्वमिचारेणासभवदुक्तिकमित्यसाह्यायै क्वचित्-
स्यादिप्रत्यक्षावतारित्वेन च प्रकृतानुपयोग इत्युक्तौ वृत्तान्तरमाह—एव-

१ जन्मान्तमन्तलस्य. २ शेषोपचिह्नप्रयुक्ति. ३ समाप्तिकारणताभावे.

तस्मै कृष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय ॥ १ ॥
 प्रात्यन्ताभावो वास्तीति न व्यभिचार इत्याहुः ॥ संसारम-
 हीरुहस्य बीजायेति । संसार एव महीरुहो वृक्षस्तस्य बीजाय
 निमित्तकारणायेत्यर्थः । एतेन ईश्वरे प्रमाणं दर्शितं भवति ।

दिनकरी ।

कूटस्य हेतुत्वेऽतीवानागतप्रागभावस्योयुंगपदवस्थानासंभवेनैकदा
 कूटाप्रसिद्धिः पूर्वोक्तरीत्या उत्तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य
 प्रतिबन्धकामावशिष्टेष्वपत्वेन ध्वंसप्रागभावयोरसंप्रहश्चेति दूषणानि
 निरस्तानि । उक्तरीत्या प्रतिबन्धकाल्यन्ताभावस्यैव कार्यमात्रे हेतुत्वा-
 दिति । मूले नूतनेत्यादि । नूतनो यो जलधरो मेघस्य
 रुचिरिव रुचिर्यस्य तस्मै । एतेन यथा नूतनजलधरः शीघ्रं वृष्टिप्र-
 दत्तयायमपि स्वामिळपितफलप्रद इति सूचितम् । नमस्कार्यस्य
 भगवतः संतुष्टतां सूचयितुमाह—मूले गोपेति । गोपानां वधूत्यः
 युवत्यः श्रियस्तासां दुकूलानि यक्षाणि तेषां चोरायेत्यर्थः । तस्मा
 इति । तच्छब्दः सामान्यतः सकलजनप्रसिद्धत्वसूचनाय । अनेन
 भगवति नमस्कारप्रकारीभूतापकर्षावधित्वमुक्तं तद्युक्तं भगवति
 मानामावादित्याशङ्क्य नैयायिकमतेनेश्वरसाधकानुमानसूचनायाह
 —संसारेति । संसारस्य महीरुह इति पृथीवत्युरुपभ्रमं

रामद्वी ।

मिति । ननु प्रतिबन्धकसंसर्गाभावकूटत्वेन न हेतुतामशीकुर्मो येनाप्रसिद्धिः
 स्यात् अपि नु तत्तद्विप्रसंसर्गाभावत्वेनेत्युक्तमेवेत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह—पूर्वो-
 क्तेति । द्वितीयव्याख्याने तदोषनिवारणे हेतुमाह—उक्तरीत्येति । प्रतिबन्ध-
 कामावस्येति । प्रतिबन्धकतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वतत्प्रति-
 बन्धकामावत्वेनेत्यर्थः ॥ यत्तदीर्णिलसंबन्धात्प्रवृत्तश्चेके यत्प्रदाभावात्कथं तत्
 दस्यप्रतिरिति ह्यदाशङ्क्य प्रवृत्ते तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्यकतया ॥ यत्प्रदापेक्षेति समापत्ते
 —तच्छब्द इति । नमस्कारप्रकारीभूतेति । स्वोपकर्षबोधानुवृत्तव्यापारो
 नमःशब्दाय, अपकर्षान्वयवधित्वं वृष्णपदोत्तरत्वानुध्वयं इति भावः । यद्य-

१ संसारमहीरुहकारणवकत्वेन. २ वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं अतीतव.

३ वर्तमानप्रागभावप्रतिशेपित्वं अनागतत्व. ४ नमस्कारं नमस्कारार्थपेक्षया अपवृत्त

इति हानानुवृत्तव्यापार इत्यर्थः. संव व्यापारः अत्रल्लिङ्गित्. संवोगादिकल्प..

तथाहि । यथा घटादिकार्यं कर्तृजन्यं तथा क्षित्यङ्कुरादिक्रमपि ।

दिनकरी ।

व्यावर्तयितुं कर्मधारयमाह—भुक्तावल्याम् संसार एवेति ।
 यीजत्वं समवायिकारणत्वं तथेश्वरे वाधितमत आह—निमित्तेति ।
 नन्वीश्वरे नमस्काररूपं महत्प्रणम्युक्तं ईश्वरे मानाभावात्,
 नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणरूपिद्रव्यत्वेन बाह्यप्रत्यक्षाविषयत्वात्, नापि
 मानसं परात्मनः परेण मनसा प्रत्यक्षवार्णायात्मप्रत्यक्षं प्रति परा-
 त्मव्यावृत्तविजातीयात्ममनःसंयोगत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकतया ईश्वरे
 तस्याभावात् । नाप्यनुमानं, लिङ्गाभावात् । नच यायाभूमी अनयनि-
 त्यादि ह्यतिरेव प्रमाणं, श्रुतीनामीश्वरोचरितत्वेन प्रामाण्यादीश्वरसंवेदे
 श्रुतिप्रामाण्यस्यापि संदिग्धत्वात् अत आह—एतेनेति । प्रमाण-
 रामरुद्री ।

प्यवधित्यस्यापादानत्वरूपतया तदर्थिका पञ्चम्येव ननु चतुर्थी तथापि कियान्वयव-
 धित्यस्यैवापादानत्वरूपतया नान पञ्चमोपसक्तिः, परंतु निदृश्यापकर्पावधित्यविष-
 यायां 'नम-स्वस्ती'त्यादिपूत्रेण चतुर्थ्येव विहितेति भावः । एवं च श्रीकृष्णाव-
 धिकलापकर्मनोघानुकूले मदीयो व्यापार इत्युक्तत्वात्वाच्छब्दबोधः, उच्चारमित्-
 व्यापारस्यैव नमःशब्दार्थत्वात् । यद्यप्येवं सति 'नारायणं नमस्कृत्ये'त्यादावपि
 नारायणपदोत्तरं चतुर्थ्येवापेक्षिता न द्वितीया करोतिकर्मत्वस्य नारायणेऽसम-
 येन नमःपदार्थस्यैव तत्कर्मकतया नमःपदार्थपदच्छापकर्पावधित्यस्यैव द्वितीयया
 बोधनीयत्वात्, तथापि तत्र लक्षण्या नमस्कारानुकूलकृतिपर्यन्तं करोत्यर्थः ।
 नमःपदं तात्पर्यमाहकमतो नमःपदशोभाभावात् चतुर्थी । अपकर्मशोचनिरु-
 तापकर्मनिष्ठप्रकारतानिरुपितावधित्यनिष्ठप्रकारताविरुपितप्रकारतरूपा विपक्षेण
 द्वितीयार्थः । अतएव नमःपदस्य सार्यकत्वनिवक्षया 'स्वर्गभुवे नमस्कृत्य मह-
 नेऽमिततेजसे' इत्यादौ चतुर्थ्येव न द्वितीयेति अन्तव्यम् । पश्रीतत्पुंरूपं
 ममिति । सकलप्रथमहेतोरीश्वरस्य महीरुहवीजत्वमात्रकथनस्यानुचितत्वेन पश्री-
 तत्पुदस्य अममूढत्वमिति भावः । समवायिकारणत्वमिति । इत्यादि-
 समवायिकारण एव वृक्षादेर्वीजन्यवद्दारादिति भावः । यद्यपि यीजं इत्यादेर्न
 समवायिकारणं यीजनाशीनुन्तारमेव तदशयवैरङ्कुरारम्भात् तथापि समवायिका-
 रणत्वमपि समवायिकारणावयवकत्वमेव विवक्षितमतो वासहतिः । ईश्वरे पूर्वोक्तप्र-
 माणाभावात् ननु पादवलाह-नहीति । लिङ्गाभावादिति । ईश्वरसावकलिङ्गा-
 भावादित्यर्थः । उपमानस्य हाकिमात्रसाधकत्वेन तजिरावरणं न कृतमित्यवधेयम् ।

१ ईश्वरे, २ ईश्वरः बाह्यप्रत्यक्षाविषयः अक्षयिद्रव्येलादित्यनुमानम्, ३ सदेदवि-
 पयत्वात्,

नच तत्कर्तृत्वमसादादीनां सम्भरतीत्यतस्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसि-
द्धिर्भा ।

मनुमानरूपं प्रमाणम् । तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपीति । नन्वत्र किं
पशुतावच्छेदकं, न तावत् क्षितित्वं, अङ्कुरादेरपि क्षितित्वेन पृथग्
तदुपादानवैयर्थ्यात् । किंच क्षितित्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धे-
रुद्देश्यत्वे दृष्टान्ते घटादौ अंशतः सिद्धसाधनम् । अत्रच्छेदकावच्छे-
देन तयावत्, परमाणौ वाचः, अन्यक्षितित्वस्य पशुतावच्छेदकत्वे
परमते जन्यपदव्यावृत्त्यसिद्धिसम्भवेऽजन्यक्षितेरभावान्, जन्यत्व-
स्यैव तथात्वसंभवेन पशुतावच्छेदककोटी क्षितित्वस्य व्यर्थत्वात् ।
नच तदपि संभरति, पशुतावच्छेदकहेत्वोरैक्यप्रसङ्गादिति चेन्न ।
स्वरूपसद्यन्धविद्योपरूपकार्यत्वस्यैव पशुतावच्छेदकत्वान् । प्रागभाव-
प्रतियोगित्वरूपकार्यत्वस्यैव हेतुत्वेन सयोरैक्याभावात् । साध्यं च
सामर्या ।

तथा क्षित्यङ्कुरादिकमपीति मूले क्षित्यङ्कुरादीनां पशुत्व सूचितं तथाच क्षित्यङ्कुरा-
दावनुगत पशुतावच्छेदकं किमिसादादौ—जन्यमेति । अङ्कुरादेरपीति ।
तथाच क्षितित्वस्यैव पशुतावच्छेदकत्वं अङ्कुरस्यापि क्षितित्वेनाङ्कुरादे पृथग्पा-
दानमनर्थकमिति भावः । नन्वत्र क्षितिपदं न पृथिवीत्वज्ञात्ववच्छिन्नपर-
येनाङ्कुरादेरुपादानं व्यर्थं स्यात् अपितु भूमण्डलपरमेव, तथाच भूमण्डलाङ्कुरा-
दीनां सर्वेषां पशुत्वलाभे सर्वानुगत पशुतावच्छेदकं किमिसादादायां पृथिवी-
त्वमेव तद्येयुर्लौ नाङ्कुरादे पृथग्पादानवैयर्थ्यमत आह—किंचेति । अत्र
च्छेदकावच्छेदेनेति । तथात्वे । साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे इत्यर्थः । तथाचाव-
च्छेदकावच्छेदेनागुमितौ सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकतया न सिद्ध
साधनमिति भावः । परमते । चार्वाकमत इत्यर्थः । अन्यपदेति ।
तैरप्रत्यक्षत्वेन नित्यव्यव्ययनङ्गीकारादिति भावः । ननु पशुतावच्छेदककोटि
प्रविष्टविद्योपगाना सर्वमते प्रयोजनमपेक्षितमिति न नियमस्तथा च नित्यव्यव्यया
वापवारकतयैव जन्यपदं सार्थकमित्यत आह—जन्यत्वस्यैवेति । नन्वनु
जन्यत्वमेव पशुतावच्छेदकं किं नदिउक्तमत आह—नच तदपीति । ऐन्द्र
प्रसङ्गादिति । ननु पशुतावच्छेदकहेत्वोरैक्ये को दोषः । नच व्याप्तिग्रहदशायामेव
पशुतावच्छेदकीभूतहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यस्य सिद्धत्वेन सिद्धसाधनमेव दोष
इति वाच्यम् । हेतु साध्यसामानाधिकरण इति व्याप्तिग्रहस्य हेतुमान्साध्यशानि-

१ क्षित्यङ्कुरादिकर्तृत्वेन. २ क्षितिपदोपादान ३ अतु सिद्धसाधन को दोष इति
पेशरशायां साध्यसंज्ञकरूपव्युत्पाया अत्रत्वेन अनुनिदिर्न सादिति भावः .

रामरुद्री ।

लानुमितितो भिन्नाकारत्वात् समानाकारकसिद्धेरैवानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् अव-
च्छेदावच्छेदेन साध्यसिद्धेरदेश्यत्वे सामानाधिकरण्यात्त्रावगाहिसिद्धेरप्रतिबन्ध-
कत्वात् । यद्यप्यवच्छेदकावच्छेदेन अनुमितौ सामानाधिकरण्यादभिन्नं पक्षताव-
च्छेदकव्यापकत्वमेव साध्ये भासते व्याप्तिज्ञानेऽपि साध्ये हेतुव्यापकत्वं भासत ए-
वेति तुर्यं तथापि व्याप्तिग्रहे व्यापकत्वं प्रकरतवैवानुमितौ तु साध्यीयसंसर्गघटक-
तया भासत इति नेदावेति चेन्न । उद्देश्यतावच्छेदकविधेयगौरैक्येनोपनयवाक्या-
च्छाब्दयोधानुसारेणैव दोषत्वात् । नच नवीनमते विधेयांशेऽधिकवागगाहिनः शा-
ब्दबोधस्योपगमेन पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्येऽपि साध्यव्याप्यहेतुमान्यञ्च ह्येवाका-
रकस्योपनयवाक्यस्यशब्दबोधस्य नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्राचीनकदाहरणवा-
क्यादेन व्याप्तिज्ञानानुपनयेनापि तैरप्रतिपत्तेन पौनरुपलभिमिति पक्षे हेतुमत्तामात्रमे-
वोपनयन बोधनीयम् । तथाचायमित्युपनयवाक्यस्य हेतुमान्यञ्च ह्येवायं ह्यस्त्री-
कारात्तन्मतौनुसारेणैव पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यादिति दूषणाभिधानादिति श्येयम् ।
स्वरूपसंबन्धरूपेति । यद्यपि स्वरूपसंबन्धरूपकार्यताभ्युत्थानं तत्प्रकृति-
मानपर्यवसन्नत्वेन नानुपपत्तपक्षतावच्छेदकताभिसंप्रत्ययतनत्वेनानुगतीकृतानां
पक्षतावच्छेदकत्वमिति भावः । प्रागभावाप्रतियोगित्वेति । नच प्रतियोगि-
त्वस्यापि स्वरूपसंबन्धस्वरूपतया तदात्मिव्युत्थानामैक्येन पक्षतावच्छेदकहेत्वो-
रैक्यापारिहार इति वाच्यम् । अभावविरहात्मत्वं बलुनः प्रतियोगित्वेत्वार्य-
मन्ताभिप्रायानुसारेण संयोगेन घटाभावात्समर्थात्वेन घटाभावश्च भेदः प्रतियो-
गितामेवाप्येव समर्थात्तः प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकगौरैक्यात् । किंच
स्वरूपसंबन्धरूपप्रतियोगितायाः प्रतियोगिपटन्वक्षेत्रेणैक्येन भेदो दुर्हरणाद्
एवेति संयोगेन न स्यादतो विषयत्वस्यैव प्रतियोगित्वस्यापि पदार्थान्तरत्वमेवास्त्री-
करणीयं सप्तधापदार्थविभागस्तु तत्त्वज्ञानोपयोविज्ञानविषयाणामेवेति न तद्विरो-
धोऽपीति नवीनमताभिप्रायेणैतदभिधानम् । यस्तुतस्तु प्रागभावप्रतियोगि-
त्वव्यपकार्यत्वस्य हेतुत्वादिति ग्रन्थस्य प्रतियोगितास्वरूपसंबन्धेन प्रागभावस्य
हेतुत्वादित्ये तत्पर्यायश्च कोऽपि दोष इति श्येयम् । यस्तुतस्तु शिल्प-
वादिकमिति मूलस्य क्षितित्वस्याद्गुरुत्वस्य तद्गुणत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे तात्पर्यं,
एतन्न क्षिणं एतत्तुकेति प्रथमप्रयोगे क्षितित्वसामानाधिकरण्यात् साध्यसिद्धेरदेश्यत्वे
घटादावन्वयतः सिद्धसाधनं, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तत्रोत्वे तु परमाणौ बाध
इत्यतोऽङ्गरेत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वानुपासनं, तन्न च सामानाधिकरण्यात् साध्यसि-

१ व्याप्तिः. २ तथाशब्दस्य केवलहेतुत्वपरत्वादिति भावः. ३ प्राचीनमतानुसारेण.

४ अङ्गुले यद्यपीति. ५ समापयेत्तथापीति. ६ उद्देश्यतावच्छेदक-
प्रतियोगिताकथनाभावात्. ७ समावयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकथनाभावात्. ८ सम-
वायसंबन्धावच्छिन्नपटाभावसंयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकथनाभावात्. ९ सम-
पदार्थपेक्षया अतिरिक्तपदार्थत्वम्. १० क्षितित्ववच्छेदेन. ११ साध्यसिद्धेरदेश्यत्वे.
१२ अङ्गुरपञ्चानुमाने.

रामरुदी ।

देहदेह्यत्वे क्वाप्यङ्कुरे जीवीयकृतिसाध्यत्वामावेन नाशत सिद्धसाधनं नवा बाधो
 नित्याङ्कुरस्याभावादिति भावः । ननु स्थितित्वावच्छेदेनाङ्कुरत्वावच्छेदेन वा
 कार्यत्वहेतुना सकर्तृकरवानुमितिर्न समवति कार्यत्वरूपहेतोरप्रयोजकत्वात् ।
 नच कार्यत्व यदि कृतिजन्यत्वव्यभिचारि स्यात्तदा कृतिजन्यतावच्छेदक न स्यादि-
 त्यनुपूर्वतर्कसरवाङ्मप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे
 मानामावेनोक्ततर्कानवतारात् । न चान्वयव्यतिरेकमेव मानमिति वाच्यम् ।
 कुलालकृतिसत्त्वे घटसदभावे घटाभाव इति विशिष्यैवान्वयव्यतिरेकप्रहात्,
 तन्नुवायकृतिकाळे घटोत्पत्त्यापत्तिवारणाय कुलालकृतित्वेन घटत्वेन विशिष्य
 कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वेन सामान्यतः कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे
 मानामावात् । नच यद्विशेषयोरिति नियम एव मानमिति वाच्यम् । तस्मान्प्य
 प्रयोजकत्वात् । नच कार्यसामान्याभावे कुलालादिकुलभावकूटस्य प्रयोजकत्वे
 गौरव, कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य तयारवे लाघवम् । तच्च कृतित्वस्य कारण
 तावच्छेदकत्वमन्तरा न समवति, कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नभावस्यैव कार्य-
 तावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वान्, तथाच लाघवमूलक एव यद्वि-
 शेषयोरित्यादिन्याय इति वाच्यम् । कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाव एव
 कार्याभावे प्रयोजक इति न नियमः, किन्तु स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयोजकत्व प्रतीत्य-
 नुरोधेन लक्षणतिप्रसक्तधर्मावच्छेदेन कल्प्यत इति नियमः । तथाच लाघवादेश
 कारणानावच्छेदककृतित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावैकाभावस्य कार्याभावप्रयोजकत्व
 कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावमन्तरापि सुपपादमेवेति तत्र प्रमाणाभाव
 एवेत्यभिप्रेत्यादिपदमुपात्तम् । तेन सर्गाद्यकाळीनघटनिष्ठतद्व्यपकित्वावच्छिन्नस्योप-
 समहार्तद्वयस्यै कुलालकृतिजन्यत्वस्य साधनीयत्वात्, कुलालकृतित्वेन घटत्वेन
 कार्यकारणभावसत्त्वेन तत्राप्रयोजकत्वज्ञानाविरहादिति भावः । न चैवमीधरस्य
 कुलाङ्गापत्तिरिति वाच्यम् । घटकरणसम्बन्धस्य कुलालत्वेनेधरे तस्येष्टवान् ।
 अतएव 'नन कुलालेभ्यः कर्मारोभ्यश्च'त्यादिश्रुतिरपि समच्छेदे । यदिच सर्गाद्य-
 घटस्य विवादप्रसङ्गेन सर्गाद्यकाळीनस्य घटस्य पक्षत्वे पक्षाप्रसिद्धिरिति मन्यते,
 तदासु सण्टघट एवादिपदार्थः, तत्पूर्वमपि कुलालकृतित्वसत्त्वेन तत्पक्षकानुमानेने-
 धरसिद्धेः उच्यते इत्यादिति युक्तमुपश्रवाम । न्यचीमविध्यति धेदमुपरिष्टात् ।
 ननु सकर्तृकच कर्तृजन्यत्वमेव वाच्यम् । तच्च न समवति, कर्तृजन्यत्वेऽ-
 नन्तकृतित्व्यक्तीना कारणतावच्छेदकत्वापत्त्या गौरवान्, लाघवेन स्वरूपतः कृति-
 त्वन्तरेरेव कारणतावच्छेदकत्वादित्याद्यङ्गा निराङ्कुरेऽन्तर्धानमन्तराकरणपूर्वक

१ शङ्कते २ न्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्कशून्यत्वात् ३ विशेषरूपेण, ४ यद्विशेषे
 पदो, कार्यकारणभावाभावस्यैव सामान्ययोरपि कार्यकारणभाव इति नियमः ५ तथात्वे
 प्रयोजकत्वे ६ अनतिप्रसक्तत्व उदभावकदृष्टित्वम्, ७ कार्यत्वावच्छिन्न प्रति कृति-
 त्वावच्छिन्न कारणमिति कार्यकारणभाव विना ८ सर्गाद्यकाळीनपदस्येच्छे ९ एवस्य
 कुलालत्वे इत्यपवादेन, १० यीषित्वकृतित्वाद्याङ्कुरित्वन्तदिन्यक्तीमन्धेनेति भावः
 ११ अतन्नाशयति.

दिनकरी ।

न स्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यत्वं कार्यमात्रं प्रति कृतेरेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वेन तज्जनकज्ञानचिकीर्षयोस्तत्रान्यथासिद्धत्वेन वन्नितयजन्यत्वरूपसाध्यस्य तत्र बाधात्, दृष्टान्तपक्षसाधारणस्य स्वत्वस्यैकस्याभावेन तद्वद्विषयस्वोपादानगोचरेत्यादिसाध्यस्यासंभवात्, कृतित्वापेक्षयोपादानगोचरकृतित्वस्य गौरवेण जनकतानपक्षेदकरथाय । किंतु विशेष्यतासंघन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छि-

रामरुद्री ।

ज्ञानतेन सकर्तृकत्वं निर्वर्तुमारभते-साध्यं चेति । नित्यज्ञानेच्छाकृतिमानेवेश्वरः सकर्तृकत्वानुमानेन साधनीयः । अन्यथा ईश्वरे नित्यज्ञानेच्छयोरसिद्धिप्रसङ्गावतः सकर्तृकत्वमुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यत्वंमेव साधनीयं, तथाप्येतदनुमानेन नित्यज्ञानेच्छाकृतीनां सिद्धौ तस्यप्रकृत्युपलहेतुकानुमानेन लाघवादेकद्रव्याभितत्पसिद्धौ तदेकं द्रव्यमेश्वर इति नित्यज्ञानेच्छाकृतिमानेक ईश्वरः सिध्यतीति प्राधान्यनिर्वाहः । तत्र बाधादिति । कार्यरूपपक्षे बाधादिसर्वैः । नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानचिकीर्षयोर्हेतुतासिद्धौ व्यापारत्वेमेव कृतेः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वमिति व्यापारेण धर्मोपारिण्ये नान्यथासिद्धिरिति न्यायविरोधेन कृत्वा तयोर्नान्यथासिद्धिरित्यत आह—दृष्टान्तेति । असंभवादिति । दृष्टान्तपक्षकृतिसाम्यद्वयगतानुगतसाध्यतावच्छेदकमावदिति भावः । ननु तर्हि सैति परित्याज्यमेव, यदि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कृतेरेव प्रथमतः कार्यमाने हेतुत्वमवधार्यते तज्जनकत्वेनेव ज्ञानचिकीर्षयोरनुमानैवमित्यामदृश्यास्तु तयोरप्यन्यथासिद्धत्व, तथाप्युपादानगोचरकृतिजन्यत्वस्यैव सकर्तृकत्वस्य साम्यत्वाप्राप्त्याकं कापि हेतुरित्याद्यद्वयमाह—कृतित्वापेक्षयेति । सैमतेन सकर्तृकत्वं निर्वर्तितं-किंतिवति । विशेष्यतासंघन्धावच्छेदकत्वस्य प्रतीकत्वं तैनेत्यादिना रस्यमेव वक्ष्यति । कृतित्वावच्छिन्नस्वोपादानं तु समिपयकत्वेन कृतेः कारणत्वेनेच्छेद्योर्नान्यथासिद्धिः संभवति तैयोत्पत्ति समिपयकत्वेन कारणत्वात्, सैन ॥ तयोरन्य-

१ निर्वचनेच्छार्थनेच्छाविषयारम्भानुकूलकृतिसिद्धिरिति बोधः. २ सिध्यतिः कर्तृत्ववत्. ३ कार्यज्ञानहेतुमानेन. ४ नित्यज्ञानेच्छाकृतिरुद्रीम्यां प्रकृत्याभावे. ५ तज्जनकत्वसंबन्धेन उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतीनां साध्यत्वम्. ६ उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतयः (एक)द्रव्याभितः अनुमान इति अनुमानेन. ७ नित्यद्वयमेव. ८ व्यापारत्वः कारणत्वम्. ९ कृतिसर्वे कार्यसत्त्वं कृत्यमाने कार्योभाव इति भवदप्यतिरेकाभ्याम्. १० निश्चितं भवति. ११ कृतिः. १२ ज्ञानचिकीर्षौ कृतेप्रमाना-विषये कृतिजन्यत्वमित्यनुमानम्. १३ दोषः. १४ टीकाकर्तृभवे. १५ दिनकरी-सिद्धार एव. १६ अथोपादानचिकीर्षोरिति.

दिनकरी ।

न्नकारणतानिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नकार्यत्वं, तेनादृष्टद्वाराऽस्म-
दीयकृतिजन्यत्वस्य पक्षे सत्त्वेऽपि न सिद्धसाधनम् । यदिच कार्यमात्रे
कृतित्वेनेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानत्वेनेच्छात्वेन च हेतुत्वं स्वीक्रियते
तदा वादशज्ञानजन्यत्वमिच्छाजन्यत्वं कृतिजन्यत्वं वा साध्यमस्तु ।
यस्य कर्तृजन्यत्वमेव साध्यमिति तत्र । कार्यमात्रे कर्तृत्वेन जनकत्वे
मानाभावाद्वापवात्कृतित्वेनैव तत्र हेतुत्वात् । ननु कार्यं विशेष्य-
वासंबन्धावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकत्वानिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्न-
जन्यताशालि, प्रागभाषप्रतियोगित्वादित्यनुमानं फलितं, तत्रच ध्वंसे

रामद्वी ।

यासिद्धत्वस्यैवाग्नीकरणीयत्वादित्यभिप्रायेण कार्यत्वे समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वप्रवे-
शस्तु यदुपादानिका प्रवृत्तिसूत्रैव समवायेन कार्यमिति नियमस्य तन्वार्ता
घटापत्तिवारकस्य निर्वाहायैवेति बोध्यम् । न सिद्धसाधनमिति । तादृश-
जनकताया स्वजन्यादृष्टसंबन्धावच्छिन्नतया विशेष्यतासंबन्धानवच्छिन्नत्वादिति
भावः । नन्वेवमुक्तानुमानेन नित्यकृतिरिदो तत्र इव्याश्रितत्वानुमानेन नित्य-
कृतिमदीश्वरसिद्धावपि तस्मिन्नित्यज्ञान नित्येच्छा च न सिध्येत् । नच कृतिं प्रति
ज्ञानविहीनयोर्हेतुत्वेन कृत्वा तयोरीश्वरेऽनुमानमिति वाच्यम् । कार्येणैव कारणानु-
मानसमवेन नित्यकृते कार्यत्वाभावादनुमानेन तत्सिद्ध्यसंभवादित्याद्येन
ज्ञानेच्छयो सिद्ध्यर्थं प्रकारान्तरमनुसरति—यदिचेति । स्वमतेऽन्वयव्यतिरे-
काभ्या इतरेषु कार्यमात्रे हेतुता य करोति स जानाति स इच्छतीति व्यात्या
जन्यकृत्वा तत्कारणत्वेन ज्ञानविहीनयोः कल्पनं नित्यकृतेरजन्यतया तथा ज्ञान-
विहीनयोरेतुमानं न संभवत्येव । परंतु यः सर्वसं इत्यादिभ्युत्सैव ज्ञानेच्छयो
सिद्धिराच्येति स्वमतमभिप्रेत्य यदि चेतुकम् । कृत्सिजन्यत्वे घेति । विनिवम-
गापिरहादिति भावः । तथाच सकर्तृकत्वानुमानेनैव ज्ञानेच्छाकृतीना प्रमाणमेवे-
श्वरे सिद्धिरिति भावः । यस्त्यति । मानाभावादिति । ननु स्वनिष्ठकृतिविशे-
ष्यतासंबन्धेन यत्र कर्ता तत्र समवायेन कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकावेव मान-
मित्यत आह—छापवादिति । ननु जन्यतावच्छेदेन समवायसंबन्धावच्छि-
न्नकृतिजन्यत्वसाधने ध्वंसादौ साध्यविरहेण बाधो व्यभिचारधेत्वाद्यद्वि-
पर्यवसितपक्षसाध्यहेतुत्वमुच्यते—नन्वित्यादिना । सर्वसिद्धप्रवादस्याध्वे-

१ धित्यद्वारः नित्यकृतिजन्य कार्यत्वादित्यनुमानेन २ नित्यकृतिः इव्याश्रिता
मुगन्वाद् रूपवदिशि अनुमानम्. ३ ईश्वरे. ४ ज्ञानविहीनयोः. ५ ईश्वरः नित्यज्ञान-
विहीनयोरेतुमानं नित्यकृतिमत्त्वाद् यत्रैव तत्रैव यथा जीवः. ६ अनुमानम्. ७ सः
सर्वसः स सर्ववेत्, आदिना मोऽहामपदेलादिपरिग्रहः. ८ सः कर्ता. ९ ध्वंसान्त-
र्भावेन हेतौ समवायसंबन्धावच्छिन्नकृतिजन्यत्वाभाववदुचित्यतत्त्वादिति भावः.

दिनङ्गी ।

ज्ञानेच्छाकृतिषु, नित्यत्वमेकत्वं च भासते इति नित्यैकत्वसिद्धिः ।
अथेश्वरज्ञानादौ कीदृशमेकत्वमनुमित्या विषयीक्रियते । न तावत्सं-
ख्यारूपं, गुणे गुणानङ्गीकारात् । नच नित्यज्ञानत्ववन्निष्ठभेदप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वरूपमेकत्वं तद्विषय इति वाच्यं, ईदृशैकत्वस्य नित्य-
ज्ञानानुमितेः प्रागनुपस्थितत्वेन तादृशानुमितौ भानासंभवादिति चे-
दत्र केचित्, सामानाधिकरण्यसंबन्धेनैव ज्ञानादावाश्रयगतमेकत्वम-
नुमितौ भासते । यद्वै द्वित्वासमानाधिकरणत्वरूपमेकत्वं तद्विषयः ।
नच जीवेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्यस्येश्वरज्ञानादौ सत्त्वाद्वाध इति
वाच्यम्, दुःखवदष्टित्वेन द्वित्वस्य विशेषणीयत्वान् । नचैवमपि
घटेश्वरगतद्वित्वसामानाधिकरण्यस्य तत्र सत्त्वाद्वाध इति वाच्यम्,
आत्मानात्मवृत्तिभिन्नत्वेनापि द्वित्वस्य विशेषणीयत्वादित्याहुः । तन्न ।
ईश्वरे ज्ञानद्वयाङ्गीकारेऽप्येतादृशैकत्वभाननिर्वाहेणोद्देश्यासिद्धेः ।

रामरुद्री ।

पर्वतो महानधीयवह्निमानित्यनुमितिस्यथा कृतेरेकत्वे नित्यत्वे च लाघवमिति लाघ-
वज्ञानसदृशतद्वृत्तिजन्यत्वव्याप्यकार्यरक्षयानिति परामर्शात्तत्रैव नित्यैककृतिजन्य-
मित्याद्यनुमितिरिति भावः । ज्ञानेच्छाकृतिषु कीदृशमेकत्वमनुमित्या विषयीक्रियते
इत्याद्यद्वैत—अधेत्यादिना । नच नित्यज्ञानयन्निष्ठेति । एतादृशैकत्वज्ञानस्य
पठं नित्यज्ञानवरीश्वरस्यैकत्वसिद्धिरिति भावः । अत्र केचिदिति । नन्वाश्रयगतै-
कत्वस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन ज्ञानेच्छादियु भानोपयमेऽपि नेश्वरैकत्वसिद्धिः ।
ईश्वरानात्वेऽपि तत्तदीश्वरगतज्ञानादियु तत्तदीश्वरगतैकत्वस्य सामानाधिकरण्य-
संबन्धेन भाने बाधकाभावादित्येश्वरसात्कल्पान्तरमाह—यद्वैति । याद्य इतीति ।
ईश्वरीयज्ञाने एकत्वबाध इत्यर्थः । आत्मानात्मेति । अनात्मवृत्तिभिन्नत्वमानो-
पादाने दुस्तवददृश्यनात्मवृत्तिभिन्नद्वित्वाप्रसिद्धिः, ईश्वरगतद्वित्वस्यैव तथात्प्रसम्भ-
वेन तस्मानङ्गीकारात् । अत आत्मवृत्तिरूपे सत्यनात्मवृत्ति यत्तद्विभक्तत्वमेव विशेषण-
मुपासाम् । तथाच तादृशं द्वित्वं घटपटादिसंगतद्वित्वमेवेति नाप्रसिद्धिरिति
भावः । उद्देश्यासिद्धेरिति । ईश्वरे सर्वविषयकमेकमेव ज्ञानमिति सिद्ध्यर्थं हि
ज्ञानादायैकत्वभानं स्वीक्रियते ईश्वरस्यैकत्वसिद्धावपि तदीयज्ञानादीनामेकत्वासिद्धे-

१ नित्यज्ञानानुमितौ. २ स्वसंभवाविषयभाससंबन्धेन. ३ आदिना विरीपाहृद्योह-
पप्रदः. ४ ईश्वरगतैकत्वम्. ५ साक्षात्संबन्धेन परत्वात्त्वयानुरोधेन यद्वैतिकव्यारम्भः.
६ द्वित्वासमानाधिकरण्यरूपैकत्वस्येत्यादिः. ७ ईश्वरे नित्यैककृतौ लाघवमिति
वापयदानम्. ८ कार्यं नित्यैककृतिजन्यं इत्यनुमितिः. ९ कृतिभिन्ननित्यैकत्वज्ञानस्य.

दिनकरी ।

स्वाधिकार

वस्तुतस्तु स्वाधिकरणावृत्तिस्यात्स्वभिन्नज्ञानकत्वमेवैकत्वम् । एवमीश्वरे-
च्छाकृत्योरपि द्रष्टव्यम् । एवं च वादशानादिसिद्धौ तत्र गुणत्वेन

रामरुद्री ।

रिति भावः । स्वाधिकरणेति । यत्रकर्म माप्रते तदेव स्वपदार्थः । यत्र च स्वभिन्न-
ज्ञानत्वानुच्छेदेन स्वाधिकरणावृत्तित्वं निवृत्तशीलम् । अन्यथा ईश्वरीयज्ञानतानात्वे-
पि स्वभिन्नजीवज्ञानादौ स्वाधिकरणावृत्तित्वसत्त्वेनेश्वरज्ञानादेरेकत्वासिद्धिप्रसङ्गात् ।
स्वभिन्नज्ञानत्वस्यापस्वस्वभिन्नरणावृत्तित्वकत्वमेव ज्ञानयत्मेकत्वमिति नायः । तच्च
नित्यज्ञानैकत्व एव संभवति नतु तद्भेदेऽपीति द्रष्टव्यम् । अथात्र नित्यज्ञानव्यक्तिरेव
स्वपदार्थः तद्वदितं च निश्चैकत्वं नित्यज्ञानानुमेतेः प्राक् दुर्ग्रहमिति कथं नित्यज्ञाना-
नुमितौ तादृशैकत्वभागसंभवः विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात् । नच
नित्यज्ञानानुमेतेः पूर्वमपि ज्ञानात्त्वसामान्यलक्षणया प्रत्यासत्तया निखिलज्ञानव्य-
क्तौ हानं संभवत्वेन कथमन्यथानुपस्थितज्ञानव्यक्त्यादृशानुमितौ विधेयतया
भागसंभवः उक्तकार्यकारणभावस्य जागरूकत्वमिति वाच्यम् । एवमपि स्वभि-
न्नेष्यत्र स्वत्वं न ज्ञानरूपस्वरूपं, ज्ञाने ज्ञानात्वावच्छिन्नमेदासत्त्वेन स्वभिन्नज्ञाना-
प्रसिद्धिप्रसङ्गात् । अपितु नित्यज्ञाननिष्ठतयाक्तिरवगेष तदिति वाच्यम् । तथाच
तस्य प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया सुग्रहत्वेऽपि स्वरातलव्यक्तित्वेन वा तस्य
प्रत्यक्षमसंभवमपि स्वरूपतत्त्वाप्रकारकज्ञाने स्वरूपतत्त्वद्विषयकज्ञानस्य तद्यचित्व-
विशिष्टप्रकारकज्ञाने च तद्यचित्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुतया सामान्यलक्षणान्य-
नस्य च प्रमेयत्वादिसामान्यप्रकारकत्वनिषेधेन नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वतयाविपत्त-
यचित्वज्ञानासंभवेन नित्यज्ञानानुमितौ भेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्यचित्व-
ज्ञानासंभवस्य दुष्प्रसिद्धत्वादिति । नैवम् । एकव्यक्तिमात्रप्रतिषेधं एव प्रवृत्ते-
स्वत्वं । एकव्यक्तिमात्रप्रतिषेधं च स्वप्रतियोगितात्त्वस्वरात्मानाधिकरण्योभयसंभ-
न्धेन भेदविशिष्टान्यत्वं । अत्रेन च रूपेण नित्यज्ञानानुमितेः पूर्वमपि तद्विषय-
चित्तवशं सामान्यलक्षणया सुग्रहत्वात् । नचैवमपि तद्यक्तिभेदस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकं स्थापनाच्छुद्धतद्यचित्वमेव, तस्य स्वरूपतो भाव्यनदीकारे तु तद्य-
क्षीतरावृत्तित्वविशिष्टमेव तत् तथा, नतुषोभयसंबन्धेन भेदविशिष्टमेदाव-
च्छिन्नं, गौरवात् । तथा च वादशमेदाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । वादशभेदस्योपल-
क्षणम् अतिप्रोक्तित्वच्छेदकत्वात्तत्र ज्ञेयत्वात् । ननु ज्ञानप्रतिप्रोक्तित्वच्छेद-
कदोटावुपलक्षणतया समानाधिकारात् न तयोपगमसंभव इति वाच्यम् ।

१ स्वाधिकरणवृत्तिस्वभिन्नज्ञानं यथास्त तदवच्छिन्नेदृशव्यक्तित्वस्यैः । सं जीव-
ज्ञानेच्छादि तत्त्वं यत्स्वं तदेव तदवच्छिन्नेदृशव्यक्तित्वस्यैव ईश्वरज्ञाने एवं तद्विच्छा-
यामति, २ ईश्वरज्ञानादौ, ३ शब्दविषयज्ञानादौ, ४ यावन्निष्ठव्यक्तित्वस्य स्वसामा-
नाधिकरण्यसंबन्धेन घटभेदविशिष्टत्वात् तदन्वयं साक्षीव्यतः प्रथमसंबन्धः तथैव
दानव्यक्तिभेदप्रतियोगित्वविषयमात्राव तयोपकारणाव स्वसामानाधिकरण्यात् ।

द्विः । नच शरीराजन्यत्वेन कर्त्रजन्यत्वसाधकेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात् । मम तु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभाव एवानुहूलस्तर्कः, 'धावाभूमी जनयन् देव एकः' 'विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता' इत्यादय आगमा अप्यनुसंधेयाः ॥ १ ॥

दिनकरी ।

हेतुना द्रव्याश्रितत्वे साधनीये द्रव्यान्तरस्य बाधादीश्वरसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । अप्रयोजकत्वादिति । अनुहूलवर्कभावादिति भावः । इदमुपलक्षणं । शरीराजन्यत्वहेतौ शरीररूपविशेषणस्यासिद्धिवारकस्यापि

रामदही ।

प्रतियोगितासम्बन्धबुद्धानेव तेषामानानङ्गीकारात्, प्रकृतेश्च तथाविधमेदविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकार्थत्वेनैव नित्यज्ञानभेदस्य निवेशनीयत्वादिति सर्वमनाकुलम् । केचित्तूक्तवान्सर्वस्य स्वसमानाधिकरणसमिन्नज्ञानकं यद्यत्तदन्वयस्येति इति नोक्तानुपपत्तिः । नच समाधान्तर्गतजनन उत्तरपदार्थमाश्रान्धित्वं, न तु पूर्वपदार्थविशिष्टोत्तरपदार्थान्वयित्वं, तथासति नीलाप्रमेय इति वाक्याङ्गीलप्रमेयभेदबोधापत्तिः । तथाच स्थाविकरणावृत्तीत्यादिवाक्यानुष्ठाप्येष्टभाषणम् इति वाच्यम् । यदावधिकरणमित्येतां यदाधिकरणमिच्छप्रतीत्यर्थं समाधान्तर्गतनोपि यत्रोत्तरपदं सप्तमन्विषयकव्यतिरिक्तं तत्र पूर्वपदार्थान्विष्टोत्तरपदार्थान्वितस्वार्थबोधकरस्याप्यङ्गीकरणीयत्वान् । अन्यथाऽधिकरणसामान्यमिच्छाम्याप्रतिष्ठाया यदावधिकरणमित्येतं स्यान्मोक्षसाधनपक्षेतिरिति इदमिति । एयमिति । स्थाविकरणावृत्तिस्वमित्तेच्छाकर्तृ स्थाविकरणावृत्तिस्वमित्तेच्छाकर्तृत्वमित्तेच्छाकर्तृत्वमित्ति भावः । अन्वयेयमनुमानेन नित्यज्ञानेच्छावृत्तिव्यपीना सिद्धावपि नेश्वरसिद्धिमित्याप्त्यामाह—एयमेति । इत्यान्तरस्य बाधादिति । हानादिकं न पुन्यिच्छादिवृत्ति चर्मेनेगुणत्वात् । नापि जीवात्मवृत्ति, नित्यज्ञानादित्वात् । जीवामनि तु नित्यज्ञानाद्यथावदित्तेवंधीत्या द्रव्यान्तरस्य बाधादिति भावः । अनुहूलवर्कति । शरीराजन्यत्वहूलजन्यत्वशरीरलन्ताभावरूपत्वेन नित्य

- १ स्वविचारोद्यमिबन्धकत्वं इत्येतात्, २ कार्यत्वान्विच्छन्न प्रति कर्तृत्ववच्छिन्न कारणत्वेन कार्यकारणभावः— ३ नित्यज्ञान द्रव्याश्रित गुणत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः, ४ एतन्नं हानं जीवावृत्तिमित्यज्ञानत्वात्, ५ उच्यतेयतया मानाङ्गीकारात्, ६ सप्रतियोगिकृत्व-सत्त्वानुपयोगित्व-उभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यत्वरूपभेदः, ७ स्थाविकरणावृत्तिरिवाप्यस्य, ८ ईश्वरेच्छा, ९ ईश्वरवृत्तिः, १० रूपे स्वविचार-कारणात् यत्रनवदय, यत्रनवृत्तिरितिस्तुच्ये इत्येतादौ स्वविचारः । अत्रे गुणादिति,

दिनकरी ।

व्यभिचारवारकत्वेन व्यर्थतया तद्विशेषणावच्छेदेन व्याप्तिपहासं भवेन
व्याप्यत्वासिद्धिश्चेत्तपि द्रष्टव्यम् । न च व्यर्थविशेषणत्वस्याधिकोक्त्या
निग्रहस्थानत्वेऽपि तैज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति
वाच्यं, तथापि गुरुधर्मस्थानवच्छेदकतया साध्यसंबन्धितावच्छेदकध-
र्मवत्त्वरूपव्याप्तेस्तत्राभावेन व्याप्यत्वासिद्धेर्दुर्बोरत्वाविति । तदुक्तगा-
चार्यैः । 'एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तिरिति । कर्तृत्वेन कार्यत्वेन
कार्यकारणभाव एवेति । नचान्यन्यतिरेकाभ्यां घटत्वाद्यवच्छिन्नं

रामरुद्री ।

योऽप्यतिग्राहककार्यकारणभावरूपानुसूक्तकर्तृमावादित्यर्थः । तद्विशेषणावच्छे-
देनेति । व्यभिचारवारकविशेषणावच्छेदेनेन हेतौ व्याप्तिरहीभियते न तु तदवारक-
विशेषणावच्छेदेनेति भावः । ननु साध्यवदन्त्यागुतिरसादिकमेव व्याप्तिः । तेषां च
धूमे धूमत्वावच्छेदेनेव नीलधूसरत्वावच्छेदेनापि साध्ये न किंचिद्वाधकम् । बलुतंस्तु
नेदस्य सामानाधिकरण्यात् ५ किंचिदवच्छेदेन सर्वं किंचिदवच्छेदेन तदभाष
इत्यत्र न किंचिदपि साधकं । धमे धूमः कपिसयोर्गौ न मूल इत्यादिवत्तत्साधकप्रती-
तेरनावात् । नच धूमो धूमत्वेन बहेर्माप्यो न नीलधूमत्वेनेति प्रतीतिरेव तत्साभि-
केति वाच्यम् । तत्रैव विधादात् । नच व्यर्थविशेषणत्वज्ञानमेव तदवच्छेदेन व्याप्ति-
ज्ञाने प्रतिबन्धकमिति व्यर्थविशेषणत्वज्ञानवशाया व्यतिरिक्तज्ञानरूपातिद्विर्निप्रत्युद्दे-
वेति वाच्यम् । तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावे मानाभावात् । नचैवं नीलधूमादिहे-
तुप्रयोगुर्निप्रक्षो न स्वादिति वाच्यम् । अधिकस्यापि निग्रहस्थानत्वेन तात्पर्यादित्या-
शाह्वले—नचेति । मानाभावात् इतीति । आह्वयमावायनवगाहित्वादिति भावः ।
व्याप्तेस्तत्राभावेनेति । जन्यत्वाभावात्साधकस्य शरीरजन्यत्वाभावात्स्य गुरुत्वेन
साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकरवात् । स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकरस्य गुरुधर्मं
प्राचीनैरनङ्गीकारादिति भावः । तदुक्तमिति । कुमुपाप्रलाभिति शेषः । एकामसि-
द्धिमिति । स्वरूपातिद्विमित्यर्थः । द्वितीयापत्तिरिति । व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्ति-
रित्यर्थः । स्वरूपातिद्विपरिहारात् हेतौ शरीरपदप्रवेदे तस्य व्यभिचारवारकत्वेन
शरीरजन्यत्वत्वस्य साध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति
भावः । इदं पुनरिहावभेवं । लघुधर्मोऽवच्छेदकत्वे समवति गुरुधर्मं स्वरूपसंबन्धरूप-
मवच्छेदकत्वं न स्वीभियते 'संभवति लघौ गुणौ तदभावा'दिति रीधित्युक्तेः ।

१ हेतुकोटिप्रसिद्धविशेषणाना व्यभिचारवत्त्वेन साधनव्यभिचारमिति भावः । २ व्यर्थ-
विशेषणत्वज्ञानस्य । ३ व्यभिचारवाक्ये । ४ तादृशप्रतीतिः । ५ व्याप्तिज्ञान प्रति व्यर्थ-
विशेषणत्वज्ञानं प्रतिबन्धनमिति प्रतिबन्धनपत्तेरन्यत्वेन-व्यङ्ग्यात् । ६ उदयवापार्येतित्यादिः ।

दिनकरी ।

प्रति कुलाद्यादिकृतित्वेनैव हेतुत्वादेतादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम् । घटत्वपटत्वादिभेदेनानन्तकार्यकारणभावकटपनापे-

रामरद्री ।

प्रकृते च जन्यत्वसामान्याभावात्तिरिक्त एव शरीरजन्यत्वाभाव । तन्निष्ठसा-
ध्यसामानाधिकरण्ये च लघोरपि जन्यत्वाभावत्वस्य नावच्छेदरजत्वसम्भव, तत्र
तस्यासत्त्वात्, अन्यथा विशिष्टसत्तात्वस्यापि जन्यत्वत्वापेक्षया गुरुत्वेनानवच्छेद-
कत्वापातात् । न च जन्यत्वसामान्याभावत्वं जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वै-
स्यमावरण, जन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं च न तैत्पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वात्, किंतु तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं, तथा च शरीरजन्यत्वाभावेऽपि
तैदृशतमेवेति वाच्यम् । तथा सति घटवृत्तिजन्यत्वाभावस्य पटादौ सत्त्वेन व्यभिचा-
रितया तादृशजन्यत्वाभावस्य कर्तृजन्यत्वसावकत्वानुपपत्तेः । अतएव न व्यर्थेति-
शेषणतापि । ससमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटित एव तैः प्रसरात् ।
जन्यत्वाभावरवशरीरजन्यत्वाभावरवयोर्गधिकरणत्वात्, शरीरजन्यत्वाभावरत्वस्य
जन्यत्वाभावरवेनाघटितत्वात्सर्वमिदमसगतमिति प्रतिमाप्ति, तथापि परमत्वे शरीर-
जन्यत्वं नास्तीति यत्र प्रतीतिस्तत्र सर्वत्रैव वृत्तिजन्यत्वं नास्तीति प्रतीतिरभ्युपग-
म्यते । शरीराजन्यस्य कृतिजन्यपदार्थस्य तैरनङ्गीकारात् । रामनियताभावयोश्च
भेदे मानाभावेन भवति शरीरजन्यत्वाभावनिष्ठ कृतिजन्यत्वाभावत्वम् । एवं च
वृत्तिजन्यत्वापेक्षया शरीरजन्यत्वत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वस्य तन्मत्वेऽप्रतिज्ञा न तस्य हेतुतासम्भव इति यावन्ति शरीरजन्यत्वानि तादृक्
प्रतियोगिताकाभावत्येनैव हेतुता वाच्यम् । तथा च तदपेक्षया लघुभूतेन कृतिजन्य-
त्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्येनैव तस्य हेतुता युक्तम् । तन्मत्वे शरीराजन्यकृ-
तिजन्यपदार्थानभ्युपगमेन तादृशाभावे कृतिजन्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व
स्यैव तैरभ्युपगमसम्भवादिति दूषण धारमिति । अन्यथयतिरेकाभ्यामिति ।
कुलादृत्तित्वेनैवेति । यद्रूपानवच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकप्रवृत्त्यावच्छिन्नयोरेव
कार्यकारणभावनियमादिति भावः । यत्तादृशकार्यकारणभावे । कृतित्वाव-
च्छिन्नकारणत्वकार्यत्वावच्छिन्नजन्यत्वस्वरूपेः मानाभाव इति । अन्यथा घट-
त्वदण्डत्वादिना अन्यव्यतिरेकप्रवृत्त्यादेव इत्यत्र समवेतद्रव्यत्वाम्यामेककार्यकारण-
भावङ्गानस्यैव युक्तया, घटादिक प्रति दण्डत्वादिना कारणताविलयप्रसारात् ।
न चोपान्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्यहेतुताभिद्वावपि कृतिघटत्वे कार्यसत्त्व

१ कर्तृत्वेन कारणत्वेन कार्यकारणभावे. २ तत्र जन्यत्वत्वम्. ३ जन्यत्वत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम्. ४ व्यर्थेतिशेषणत्वप्रसारात्. ५ यद्रूपानवच्छिन्नयोरन्वय-
व्यतिरेकप्रवृत्त्यावच्छिन्नयो. कार्यकारणभावे.

दिनकरी ।

क्षया कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतित्वेनैकहेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात् ।
यद्विशेषयोरिति न्यायेन कार्यत्वकृतित्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभा-
वस्यावश्यकत्वाच्च । नचैतादृशान्यायो निष्प्रमाणक इति वाच्यम् ।
कार्यत्वावच्छिन्नाभावे तत्तत्कृत्यभावकृतस्य प्रयोजकत्वकल्पने गौर-
वान् कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य प्रयोजकत्वे लाघवादिति । केचित्तु

रामरुद्री ।

कृत्यभावे कार्याभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां, कार्यत्वकृतित्वाभ्यामपि कार्यकारण-
भावोऽवश्यं इति वाच्यम् । एतिकाळे कृतिसामान्याभावस्य कार्यसामान्याभावस्य
काम्यनिश्चयेन, प्रत्यये चास्यदायीनामभावेन च त्वादान्ययम्भतिरेकप्रहसंवा-
सिद्धेः । यद्दमावच्छिन्नयोरन्वयव्यतिरेकसहचारप्रहसदमार्वावच्छिन्नयोरस्य कार्य-
कारणभावप्रह इत्यौत्सर्गिको नियम इत्यभिप्रेत्याह—एकहेतुत्वकल्पनस्यैवेति ।
प्रकृते घटदण्डपटवकुलासकृतित्वतन्तुपाककृतित्वाद्यन्विष्टज्ञानन्तकार्यकारणभावे
गौरवनिश्चयस्य बाधकत्वात्, कार्यत्वकृतित्वाभ्यामेक एव कार्यकारणभावः
कल्प्यत इति भावः । ननु तन्तुपाककृतिसत्त्वे घटोत्पत्तिस्तरणाय विशेषतोऽन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां घटदण्डकुलासकृतित्वादिसा विद्योपकार्यकारणभावनामाशयकत्वेन
सादान्यव्यतिरेकप्रदे, कार्यत्वकृतित्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावान्तरकल्पनं
निर्युक्तिर्क सामान्यकार्यकारणभावकल्पनेऽपि तादृशगौरवस्यातीरणीयत्वादिस्म-
तस्तरसापकं हेतुन्तरमाह—यद्विशेषयोरिति । यद्विशेषयोः कार्यकारणभावोऽ
सति बाधके तत्सामान्यबोरोपीति न्यायः । भीमाशक्तमते चाशुभं प्रति रूपं, स्याद्यनं
प्रति स्पर्शः कारणं । यद्विनिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षशरामान्ये न रूपं न वा स्पर्शः
कारणः । प्रभावाव्योः प्रसङ्गे व्यभिचारात् । नापि शुभः स्वरणगतिप्रसङ्गात् ।
नापि रूपस्पर्शान्यतरस्वरणमन्यतरत्वस्यापि शुकत्वात्, विविगमनाविरहेण गुरुत-
रकारणताद्वयप्रसङ्गबलतो न्याये अतस्तिगमक इत्युक्तम् । आद्यद्वयकत्वा-
द्येति । न्यायेन व्यापकनिश्चयार्थेति भावः । लाघवादिति । तदाचो-
क्तान्यायो लाघवमूलकत्वाच्च निष्प्रमाणक इति भावः । नच कृतित्वस्य कार्यत्वा-
वच्छिन्नं प्रति कारणतानवच्छेदकत्वेऽपि लाघवादेव कृतित्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्य
पार्थसामान्याभावप्रयोजकत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । कारणतानवच्छेदकधर्मा-
वच्छिन्नाभावस्यैव अर्थतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वानियमादिति भावः ।
अतएव तादृशानियमे मानामाव इत्यभिप्रायेण वेदान्वितमुत्पापयति—के-

१ कुलासकृतिसत्त्वे घटोत्पत्त कुलाळे अन्वयभावे घट्यभाव इति अन्वयव्यतिरेकाभ्या-

२ घटत्वाद्यन्विष्टप्रति कुलासकृतित्वावच्छिन्न कारणनिष्ठे रीत्येत्यादिः. ३ शुभान्य
परमाणौ सत्त्वात् संसाम्यत्वत्वादिति भावः. ४ प्रयोजनान्यायेऽपि नियमवतेन
सन्निधिरिति भाव इति पाठान्तरम्.

द्विगच्छति ।

मास्तु कार्यत्वं कृतेः कार्यत्वावच्छेदकं, तथापि घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कृतेः कारणतया, सर्गाद्येकालीनघटादिकं पक्षीकृत्य घटत्वादिहेतुना सङ्घट्टकत्वमायने जीवानां वाधादीश्वरसिद्धिरित्याहुः । दीयितिकृतस्तु कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुत्वामात्रेऽपि घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कृतेर्हेतुतया खण्डप्रत्ययत्वेः पूर्वं कृतेरप्रत्ययकृत्या तदाप्रत्ययत्वेनेश्वरसिद्धिमाहुः । नन्वेवरीत्या घटादि-कुलालादिचेष्टयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति चेष्टात्वादिना हेतुत्वावहुगद्युत्तरेः पूर्वं चेष्टानुरोधेनेश्वरस्य नित्यशरीरमपि सिद्धयेदिति चेत् । तादृशान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति क्रियात्वेनेन हेतुत्वाच्च चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावात् । आचार्यमेश्वरस्यैव ।

चिरिति । मास्तिरिति । उच्यते नान्येन तादृशकार्यकारणभावात् । शकारेऽपि छत्रवादेव कृत्यमात्रस्य कारणाभावप्रयोगकृत्यवत्त्वमिति भावः । अत्रुत्तरत्वेनोद्भावनः । उच्यते तु परं सर्गादिकानुद्भावेन तादृशान्वयस्य एवैव पक्षाप्रसिद्धरेव । वस्तुतस्तु सङ्घट्टकत्वमात्रेण कुलालकृतेऽन्यत्वं मान्यत्वं शीघ्रपक्षकालकृतेषां च शीघ्ररसिद्धिः सङ्घट्टकत्वमात्रस्यैव कुलालेन तादृशकृत्यत्वमप्येवरेऽपि स्वीकार्यमवादेव एव 'नन कुलालेभ्य इति श्रुतिरपि स्यात्' इति तु पुनः पुनः प्रदानं । एवमिति ईश्वरेण हीयितिकृतोऽपि । तदेवाह—दीयितिकृतस्त्विति । नित्यशरीरमपीति । घटावदन्त्यावदिति उच्यते । नित्यत्वमवात्, अवयवितान्त्रस्य समवे निनादित्वाभावात् । एतन्न समवर्तति भावः । चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावादिनि । नन्वेवरीत्या व्यभिचारकृत्युत्पत्त्याप्यवमान्तरत्वे व्यापकरूपेण ॥ कारणवदन्त्यावदिति । अथवा कार्यवच्छिन्नं प्रति दण्डत्वेनैव इत्यन्वादिनापि कारणत्वापत्तेरेवमस्य घटावदनेव कारणतादृशकृतेः च स्वस्वसाक्षात्कारानुगमिना ननु तथाप्यपि—आचार्येति । वैजायाह्निकीकारादिति । तथाच परमाणुक्रियास्य च घटत्वादेव हेतुत्वादिना नान्यत्वं कार्योत्पत्तिमयत्वं तदनुत्पत्तेः नेश्वरस्य परमाणुत्वात् ।

१ अनुमानं तु सर्गाद्येकालीनघटादिकं सङ्घट्टकत्वमात्रेण कुलालकृतेऽन्यत्वं मान्यत्वं शीघ्रपक्षकालकृतेषां च शीघ्ररसिद्धिः

२ उच्यते तु परं सर्गादिकानुद्भावेन तादृशान्वयस्य एवैव पक्षाप्रसिद्धरेव । वस्तुतस्तु सङ्घट्टकत्वमात्रेण कुलालकृतेऽन्यत्वं मान्यत्वं शीघ्रपक्षकालकृतेषां च शीघ्ररसिद्धिः सङ्घट्टकत्वमात्रस्यैव कुलालेन तादृशकृत्यत्वमप्येवरेऽपि स्वीकार्यमवादेव एव 'नन कुलालेभ्य इति श्रुतिरपि स्यात्' इति तु पुनः पुनः प्रदानं । एवमिति ईश्वरेण हीयितिकृतोऽपि । तदेवाह—दीयितिकृतस्त्विति । नित्यशरीरमपीति । घटावदन्त्यावदिति उच्यते । नित्यत्वमवात्, अवयवितान्त्रस्य समवे निनादित्वाभावात् । एतन्न समवर्तति भावः । चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावादिनि । नन्वेवरीत्या व्यभिचारकृत्युत्पत्त्याप्यवमान्तरत्वे व्यापकरूपेण ॥ कारणवदन्त्यावदिति । अथवा कार्यवच्छिन्नं प्रति दण्डत्वेनैव इत्यन्वादिनापि कारणत्वापत्तेरेवमस्य घटावदनेव कारणतादृशकृतेः च स्वस्वसाक्षात्कारानुगमिना ननु तथाप्यपि—आचार्येति । वैजायाह्निकीकारादिति । तथाच परमाणुक्रियास्य च घटत्वादेव हेतुत्वादिना नान्यत्वं कार्योत्पत्तिमयत्वं तदनुत्पत्तेः नेश्वरस्य परमाणुत्वात् ।

दिनकरी ।

तानुयायिनस्तु—अस्तु चेष्टात्वेन तत्र हेतुत्वं, अस्तु च तदनु-
रोधेनेश्वरस्य नित्यं शरीरं, तथापि नेश्वरस्यातिरिक्तशरीरसिद्धिः
परमाणूनामेव तच्छरीरत्वोपगमात् । एवंचेश्वरकृतिजन्यचेष्टा-
वृद्धिः परमाणुरूपशरीरैरेव तत्तत्कार्याणामुत्पत्तिः, परमाणुक्रियायां
चेष्टात्वरूपमेवात्याह्वीकाराच्छरीरैरलक्षणेन्यावयवित्वस्यानिवेशाच्च न
परमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिः । नच नानापरमाणूनां शरीरत्वक-
ल्पने गौरवाह्लाचवेन तस्यातिरिक्तत्वसिद्धिरिति वाच्यम्, तच्छरी-
रस्य महत्त्वेऽमुप्रस्य तस्य पापाणादौ प्रवेशासंभवेन पापाणान्तर्वर्ति-
भेकशरीरोत्पादकत्वानुपपत्तेः । अणुत्वे च दूरस्थकार्योत्पादकत्वानुप-
पत्तेरित्याहुरित्यलं पल्लवैरिति । यत्तु पूर्वोक्तस्यापनानुमाने शरीरत्व-

रामहृदी ।

१ २ ३

शरीरसिद्धिरिति भावः । अतु शरीरक्रियाया एव चेष्टात्वेन परमाणौ च चेष्टा-
वदन्त्यावयवित्वरूपशरीरत्वविरहेण कथं परमाणुक्रियायां चेष्टात्वाङ्गीकारजनवः,
द्रव्यान्तरानारम्भकत्वे सत्त्वैवयवित्वमेव हि अन्त्यावयवित्वं, तच्च परमाणौ च संभ-
वति, परमाणोर्द्वर्षशुद्धारम्भकत्वादवयवित्वाभावात् । चेष्टावत्त्वमात्रस्य शरीरत्व-
णत्वे तु हस्तादावपि शरीरमिति व्यनहारापत्तिरित्याद्युक्त्यामाह—शरीरत्वलक्षण
इति । शरीरत्वानुपपत्तिरिति । तथाच हस्तादौ शरीरव्यवहारे दृष्टापत्ति-
रैवेति भावः । यद्वा शरीरत्वलक्षणेऽन्त्यावयवित्वस्याने द्रव्यारम्भकत्वविशिष्टत्वमे-
वोपादेयं तथाच हस्तादौ न शरीरत्वव्यवहारपत्तिरस्य शरीररूपद्रव्यारम्भकत्वात् ।
न वा परमाणूनां शरीरत्वानुपपत्तिस्त्रेषामवयवित्वाभावाविति तु परमार्थः । अति-
रिक्तत्वसिद्धिरिति । नानाधिकरणेष्वभावत्वकल्पने गौरवात् यथाधिकर-
णातिरिक्तभावसिद्धिर्यपनात्, तद्वत्प्रकृतेऽपीति भावः । दूरस्थकार्येति । ईश्वर-
स्याणुरूपैकशरीराङ्गीकारे तत्रेष्टया युगपद्यानादूरदेशस्यध्योत्पत्तेरसंभवादेशान्त-
रक्ष्यचेष्टया देशान्तरस्थानवयवेषु क्रियोत्पत्तेरसंभवादिति भावः । स्थापनानु-
मान इति । जन्यं इतिजन्यं कार्यत्वादित्यनुमान इत्यर्थः । जन्यं कृतजन्यं

१ चेष्टावत्त्वे सति अन्त्यावयवित्वरूपशरीरत्वलक्षणानाश्रयत्वात् कथं परमाणोः श-
रीरत्वमव आह—शरीरत्वलक्षणे इति, २ ईश्वरशरीरस्य, ३ ईश्वरशरीरस्य, ४ शिस्त-
द्वयं कर्तृजन्यः कार्यत्वादित्यनुमाने, ५ यथादावपि व्यातेर्यारण्य प्रथमदत्त, हस्तादा-
वयवित्वातिशारणात् अन्त्यावयवित्वरूप द्वितीय दत्तम्, ६ इत्येष्टित्यातिशारणात्
सत्यन्तम्, गुणैऽतिव्याप्तिवारणात् विशेषम्, ७ हस्तावारण कथमिति चेष्टयाह तथा-
चेति, ८ हस्तस्य अलक्ष्यत्वात्क्रियापेव यदेति कृतान्तरम्,

दिनकरी ।

न्यत्वमुपाधिः तस्य घटादौ साध्यव्यापकत्वात् अङ्कुरादौ साधनाव्यापकत्वाच्च । नचाङ्कुरादौ सकर्तृकत्वरूपसाध्यसदेहेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वसंशयात्प्रोपाधित्वनिश्चय इति वाच्यम्, तथापि सदिग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वात् । नचोपाधिसदेहाहितो व्यभिचारसंदेहः पक्षीयव्यभिचारसंदेह एव स च न प्रतिबन्धक इति वाच्यं, पक्षतत्समयोर्व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वान्न एवानुकूलतर्कविरहदशायां पक्षेतरत्वं संदिग्धोपाधिरित्यभिधानं ग्रन्थरामरठी ।

घटीराजन्मत्वादिति सरप्रतिपक्षस्यापि पूर्वमुद्गावितत्वेन तदुपाधेरयथं स्थापनसम्भवं । स्वयवस्थापनीयसाध्यसाधकमिति तदर्थं । साधनाव्यापकत्वाच्चेति । इदं समतानुसारेण, आचारानुयायिना मते लङ्कुरादेरपि परमाणुरूपेण घटीराजन्मत्वादिति मन्तव्यम् । संदिग्धोपाधित्वस्येति । उपाधिनियमे हि हेतौ उपाधिचलहेतुना व्यभिचारनिश्चय एव सम्भवति । उपाधिसदेहे च व्यभिचारसदेह आवश्यकः, व्याप्यसदेहेन व्यापकसदेहस्यानुभवसिद्धत्वात् । व्यभिचारस्य हि ज्ञानसामान्यं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकमिति सदिग्धोपाधित्वस्यापि दूषकादिति भावः । ननु उपाधिसदेहाहितो व्यभिचारसदेहः पक्षान्तर्भावेनैवाङ्गीकरणीयः । घटादौ साध्यनियमेन साध्यसदेहासम्भवात् । स च न व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकः पक्षान्तर्भावेण व्यभिचारसदेहस्य तदप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथानुमिते पूर्वं सर्वत्रैव पक्षे साध्यसदेहसम्भवेन तत्र च हेतोर्निश्चयादनुमानमात्रोच्छेदापत्तिप्रसंगः स्यात्, तस्मात् साध्याभावाद्ये निश्चयात्मकं प्रतिवाद्ये उद्यमनिश्चयसाधारणं व्यभिचारज्ञानमेव प्रतिबन्धकमित्याम्ययम् । प्रकृते च तादृशव्यभिचारसदेहासम्भवात्कम्य सदिग्धोपाधेरूपकत्वमित्यभिप्रेत्याशङ्कते—नचेति । पक्षतत्समयोरिति । पक्ष सदेह्यतावच्छेदकावच्छिन्नः । तन्मूलं तद्विभवे सति साध्यसदेहाकान्तस्योरित्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वादिति । नचैवमुच्छरीत्यानुमानमात्रोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् । धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यादित्यनुकूलतर्केण व्यभिचारसदेहस्याप्यसम्भवादिति भावः । प्रकृतार्थे ग्रन्थकृतां समप्रतिमाह—

१ उद्येपारे २ घटीराजन्मत्वं साध्यव्यापकत्वं न वेति संशयः ३ पक्षीयव्यभिचारसंदेहः ४ उदयनाचारानुयायिनाम् ५ पक्षमेव नियमकत्वं ज्ञानसामान्यनिश्चये उपाधे व्यभिचारनिश्चयज्ञानसामान्यनित्यर्थः ६ प्रतिबन्धकवन्तीकारे ७ पूर्वोक्तं वह्निमान् धूमादित्यत्र साध्यसदेहाकान्तत्वं पक्षतत्समयोर्व्यभिचारसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वमिति ८ पक्षेतरत्वं

‘दिनकरी ।’

कृतां सङ्गच्छत इति । तत्र । कार्यत्वेन कृतिस्त्वेन कार्यकारणमाव-
रूपस्यानुकूलतर्कस्य सत्त्वेन कार्यत्वरूपदेतोः साध्यव्याप्यत्वनिश्च-
येन साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधौ साध्याव्यापकत्वनिश्चयादिति ।
एवंचोक्तानुमानेनेश्वरसिद्धौ बहुचरित्वेन वेदस्य प्रामाण्यनिश्चया-
द्वेदोऽपि ईश्वरे प्रमाणमित्याह—यावाभूमी जनयन्निति । इत्या-
द्य इति । आदिना ‘ईश्वरमुपासीत’ ‘यः सर्वज्ञः स सर्ववित्’
‘यस्य ज्ञानमयं तपः’ ‘सोऽक्षमयत’ इत्यादीनां परिग्रहः । कार्यानु-
मानं चोपलक्षणम् । सर्गाद्यकालीनव्यणुकप्रयोजकं कर्म प्रयत्नजन्यं
कर्मत्वात् । गुरुत्ववत्तां पतनाभावः पतनप्रतिबन्धकप्रयत्नप्रयुक्तः
धृतित्वात् पक्षिपतनाभाववत्, ब्रह्माण्डनाशः प्रयत्नजन्यः नाशत्वात्
घटनाशवत्, घटादिव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात्,
आधुनिककल्पितलिप्यादिवत्, वेदजन्यप्रमा दकृत्यथार्यवाक्यार्थज्ञा-
नजन्या शाब्दप्रमात्वात् चैत्रवाक्यजन्यप्रमावत्, वेदः अक्षरान्तरिपुरु-
षप्रणीतः वेदत्वान्, वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात्, यत्रैवं तत्रैवं यथा
काव्यमिति व्यतिरेकदृष्टान्तः भारतवत्, व्यणुकपरिमाणजनिका

शमस्त्री ।

अतएवेति । अनुकूलतर्कस्य सत्त्वेनेति । अनुकूलतर्कमावाहितस्य-
मिथारसंदेहस्यैव व्याप्तिनिवयप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । निश्चयादिति ।
उपाधिः सर्वदेवार्चनवादिति शेषः । ननुमानसंबेश्वरसापक्षे तेष्वतिपा-
दकोपनिषदागसाध्यननैकत्वमित्याशङ्कामपनेतु वेदस्यापि प्रमाणताबोधकं
मूले यावाभूमी इत्यादिश्रुतिप्रदर्शनमवतारयति—एवमिति । यः सर्वज्ञ
इति । सामान्यरूपेण सर्वविषयज्ञानवानित्यर्थः । सामान्यरूपेण सर्वविषय-
ज्ञानवत्त्वं जीवानामपीलतः सर्वमिदिति । विद्वेषेरूपेणापि सर्वविषय-
ज्ञानवानित्यर्थः । तपः । चान्द्रायणादिवत्सापक्षयसापनमित्यर्थः । कार्या-
नुमानमिति । कार्यपक्षकानुमानमित्यर्थः । कार्यायोजनेत्यादिकारिकानामपि
कार्यादिपदं तत्पक्षकानुमानपरम् । अत्रच ब्रह्माण्डनाशः प्रयत्नजन्य इत्यनुमानस्य
कृतानुमानद्वारा ईश्वरसापक्षत्वं, घटादिव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्य इत्याद्यनुमानं

१ इत्यनुकूलः कर्तृजन्यः कार्यत्वादित्यनुमानेन. २ वेदः प्रमाणं ईश्वरेऽस्मिन्निर्वा-
दित्यनुमानेन वेदविषयेऽप्यत्रप्रमाणत्वप्रकारकनिश्चयनादित्यर्थः. ३ विधिः. ४ ईश्वरप्र-
माणतादक. ५ तत्त्वव्यक्तिरूपेण.

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।

समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥ २ ॥

पदार्थान्विमर्जते—द्रव्यमिति । अत्र सप्तमस्वाभावत्वक-

दिनकरी ।

संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या एकत्वान्यसंख्यात्वादित्यनुमानान्तराप्यपि साक्षात्परंपरया वा ईश्वरसाधकानि बोध्यानीति । तदुक्तम्—‘कार्यायोजनवृत्तादेः पदात्मलगतः श्रुतेः । वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वजिद्व्यय’ इति ॥ १ ॥ आयोजनं कर्म । पद्यते गम्यते अनेनेति पदं व्यवहार इति संक्षेपः । मूले शिष्यावधानाय प्रतिजानीते—द्रव्यं गुण इति । निरूप्यन्ते इति शेषः । संयोगापेक्षया कर्मणोऽतिरिक्तत्वं नास्ति इति । भूषणकारमतं निराकर्तुं सथेत्युक्तम् । यथा गुणः पृथक् पदार्थः तथा कर्मोपीत्यर्थः । अभावोऽभिकरणात्मक एवेति प्रामाण्यमतं दूषयितुं पुनस्तथेत्युक्तम् । युक्तिभ्राम्ने षक्ष्यते । यद्यपि विभागवाक्यस्य न्यूनाधिकसंख्याईय-यच्छेदकतयैव सप्तत्वसङ्ख्या लब्धा तथापि सप्तप्रहणं स्पष्टार्थम् । नन्वन्ये पदार्थाः कुतो नोक्ता इत्यत आह—कीर्तिता इति । तथा चैतेभ्योऽन्ये पदार्थाः न सन्त्येव कणादप्रभृतिभिरनुक्तत्वादिति भावः ।

रामरद्री ।

तु साक्षात्परसाधकमिति विभागो बोध्यः । प्रतिजानीत इति । सर्वकर्तव्यत्वेन निर्देष्टा प्रतिज्ञा । इत्थं गुण इत्यादिकारिकायां इत्यादिनिरूपणे स्वकर्तव्यत्वाप्रतिपादनात्प्रतिजानीत इत्युच्यते । शेषं पूरयति—निरूप्यन्त इतीति । न्यूनाधि-

१ विशेषणसहित सविशेष सविशेषमेव सविशेषकमिति विग्रहेण परमाणुनां परस्पर-भेदसाधकत्वरूपविशेषविशिष्टो विशेष इत्यर्थो लभ्यते, तद्यथा विशेषपदार्थानुसंगीकारे परमाणुनां परस्परभेदसिद्धिरेव न मननीति तादृशभेदसिद्धयं विशेषपदार्थोऽङ्गीकर्तव्य इति भावः. २ विभागो नाम सामान्यवर्गव्याप्य-अनेकपरस्परनिरुद्धवर्गप्रतिपादकः शब्दः. ३ जातो एकत्वान्यव्यापिप्रयोगैकजननं एवमयेऽपि गुण इत्यादौ. ४ अस्मां कारिकायाम्. ५ एकत्वान्यत्वे सति संख्यात्वात् एकत्वे व्यभिचारवारणार्थं विशेष-पदं ल, पदे व्यभिचारवारणार्थं विशेषं. ६ कारिकायाम्. ७ सविशेषत्वलीनक-र्तव्यत्वप्रकारकज्ञानजनकः शब्दः प्रतिज्ञा प्रतिपूर्वकसाधनोत्पत्तिः. ८ निवेदिसिम्-धं कलया. ९ उचितसादृश्यादयः. १० सूचीवार्थः प्रकृतत्वं तद्यथा स्वकर्तव्यत्वप्रका-रज्ञानजनकः शब्दः प्रतिज्ञेति बोध्यम्.

धनादेव पण्णां भावत्वं प्राप्तं तेन पृथगुपन्यासो न कृतः ।
 एते च पदार्थाः वैशेषिके^१ प्रसिद्धाः नैयायिकानामप्यवि-
 रुद्धाः, प्रतिपादितं चैवमेव भाष्ये । अत एवोपमानचिन्तामणौ
 सप्तपदार्थभिन्नतया शक्तिर्सादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वमा-

दिनकरी ।

नन्वितरेषु ग्रन्थेषु पद्मावपदार्थाः सप्तमस्त्वभाष्य इति निरूपितं तथै-
 वात्र कुतो न निरूपितमित्याशङ्क्याह—मुक्तावल्यां सप्तमस्येति ।
 अत्र समवायकार्यसमर्थोपान्तरसंबन्धेन सत्तावत्त्वं भावत्वं, तद्भा-
 वोऽभाष्यत्वमिति । प्राप्तं अर्थात्प्राप्तं । तेन प्राप्तत्वेन । पृथगुप-
 न्यास इति । भावत्वेनोपन्यास इत्यर्थः । तेषामिति शेषः । तन्वन्थे

रामद्वी ।

कसंरयेति । तद्यदष्टेदार्यमेव विमानहरणादिति भावः । कुतो न निरू-
 पितमिति । पदार्थो द्विभिधः भावोऽभाष्य इत्यादयः पञ्चानां क्षेपस्त्वभाष्य
 इति पीछा कुतो न निरूपितमित्यर्थः । मूले सप्तमस्येति । यद्यपि सप्तमस्याभा-
 ष्यत्वकथनेऽपि तदितरेषां भावत्वं दुर्लभमेव, नद्येकस्य प्राक्काले प्रतिपादिते
 तदितरेषां सर्वेषामप्राप्तत्वं प्रतिपादितं भवति, तथाप्येतस्य विभागस्वरूपतया
 परस्परैर्धर्मैर्न्याय्यधर्मैश्चनस्यैव विभागरूपतया द्रव्यादीनामभावत्वेऽभावत्वं
 विमानकाले न स्यादिति द्रव्यादीनामभावत्वान्नाप्यारविषोपाङ्गात्वं प्राप्तमिति
 भावः । समवायेति । यद्यपि समवायस्य न समवायघटितसामानाधिकर-
 ण्येन सत्तावत्त्वं स्वरूपसंबन्धेनैव तस्य कृतेऽपि समवायत्वस्य संघर्गतानवच्छे-
 दकत्वेऽपि स्वरूपत्वेन समवायस्यैव स्वरूपसंबन्धत्वेन न तस्य समवायेन पृथित्वकृति-
 रिति मन्तव्यम् । अर्थात्प्राप्तमिति । अनुमानात्प्राप्तमित्यर्थः । अनुमानं च

१ भाष्येऽपि विनापि उपस्थितमित्यर्थः । तेनेति । उपस्थितत्वेनेत्यर्थः. २ भावोऽ-
 भाष्येति भावत्वेनापि पृथगुपन्यासः. ३ द्रव्यादयः. ४ कथादस्यसद्रूप्यादिषु.
 ५ गौतमानुयायिना. ६ द्रव्यत्वाद्यमानत्वान्तरधर्मोपां पदार्थविभावरूपस्वीकारादेव.
 ७ द्रव्यत्वादिप्रधान्यतमप्रतियोगिताकथनेऽनवच्छेदित्यर्थः. ८ अतिरिक्तसादृश्यत्वेऽप्येत्यर्थः.
 ९ पदार्थविभावरूपत्वेनेत्यर्थः, तथाच अतिरिक्तसादृश्यत्वेऽपि प्रमाणत्वादिपदार्थवि-
 भावरूपधर्मविशेषविशिष्टपदार्थविभावरूपत्वेऽप्यनुमानत्वात् द्रव्यत्वादिपदार्थविभावरूप-
 धर्मविशेषविशिष्टपदार्थविभावरूपत्वेऽप्यनुमानत्वात् द्रव्यत्वादीनामेव पदार्थविभावरूपत्वं
 तदनुभवमिति उच्यते इति भावः. १० सप्तमवामिधमवाह. ११ मुक्तावल्यां.
 १२ अर्थात्प्राप्तः विरुद्धः, व्याप्य न्यूनवृत्तः, ये धर्मोत्पत्तौ कथनं बोधकः उच्यते.

दिनकरी ।

पदार्थाः कथं न सन्ति न्यायसूत्रे षोडशपदार्थनिरूपणादित्याशङ्क्य
नेयाधिकानामपि मते सप्तपदार्था इत्यविरुद्धं षोडशपदार्थानां सप्तपदा-
र्थेषु अन्वभूतत्वादित्याह—एते चेति । उक्तार्थे भाष्यसंमतिमाह—
प्रतिपादितं चेति । एवमेवेति । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषस-
मवायाभावाः सप्तैव पदार्थाः षोडशानामत्रैवान्तर्भावो वादिति प्रतिपा-
दितमित्यर्थः । कथमन्तर्भाव इति चेदित्थं, प्रमाणस्येन्द्रियादेः द्रव्ये,
व्याप्तिज्ञानादेर्गुणे, प्रमेयस्यात्मशरीरेन्द्रियस्वरूपस्य द्रव्ये, अर्थस्य
गन्धरसरूपस्पर्शशब्दस्वरूपस्य गुणे, बुद्धेर्गुणे, मनसो द्रव्ये, प्रवृत्ते-
र्गुणे, दोषाणामिच्छाद्वेषमिथ्याज्ञानस्वरूपाणां रागद्वेषमोहपदप्रतिपा-
द्यानां गुणे, प्रेत्य मृत्वा भावो जननमिति ध्युत्पत्त्या मरणोत्तरजन्मत्व
प्रेत्यभावपदप्रवृत्तिनिमित्तं, चरमप्राणशरीरसयोगध्वंसो मरणं, आद्य-
शरीरप्राणसयोगो जन्म, तथा च मरणानन्तर तादृशसयोगरूपस्य तस्य
गुणे, सुखदुःखसंयेदनस्वरूपस्य मुख्यफलस्य गुणे, गौणमुख्यलाधार-
णजन्यमात्रस्वरूपफलस्यापि द्रव्यादिषु, पीडालक्षणस्य दुःखस्य गुणे
अन्तर्भावः । अपषरोस्तु आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःखानि, शरीर
षट्त्रिंशत्पञ्च विषयाः पद्भुद्भयः सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिः ।
एतद् दुःखरत्नजातिशून्ये शरीरादौ दुःखसंघन्धितया गौणं दुःखत्वं,

समच्छी ।

द्रव्यादयो भावा अभावत्वव्यविकरणधर्मवत्त्वादित्येव रूपम् । नच द्रव्यत्वादी
विभाजकधर्मेऽभावत्ववैयधिकरण्यमेवाप्रसिद्धमिति वाच्यम् । परस्परासमानाधिक-
रणव्याप्यधर्मरूपेण यावता सामान्यवता प्रतिपादनस्यैव विभागरहितया द्रव्यत्वा-
धीनामभाववत्त्वसामानाधिकरण्ये तेषां विभाजकत्वस्यैवानुपपत्तेरिति भावः । चर-
मेति । प्राणशरीरसयोगे चरमत्व च स्वैयजातीयशरीरशक्तिप्राणसयोगप्राणमा-
नानधिकरणत्वम्, एवमाद्यत्वमपि तथाविधप्राणसयोगव्यसानधिकरणत्वमिति
बोध्यम् । गौणमिति । लाक्षणिकमित्यर्थः । दुःखत्वं दुःखपदप्रतिपाद्यत्वम् ।

१ सप्तपदार्थे षोडशपदार्थान्तरभावे. २ प्रमाणप्रवेयेलादिगौणमच्छत्रोक्तानाम् ।

३ स्य यच्छरीरप्राणसयोगस्य चरमत्व उपच्छरीरम् ; जातिक्षेकज्ञानशक्तिपदार्थद्रव्या-
शक्तिरेव प्राणा । एतच्च नैवीववावच्छरीरशक्तिक्षेत्रत्वादिरेवमुत्तरप्रापि तथाच न
शुद्धीत्वादिजातिभावाद्य दोष इति ।

दिनकरी ।

स्वर्गादिसुरस्यापि तत्राज्ञानेन दुःखसंबन्धित्वमव्याहृतमेव ।
 नचैकविंशतिदुःखान्तर्गतयोर्मनःश्रवणयोर्निस्यत्वात् कथं तत्राज्ञ इति
 वाच्यम् । यद्रूपविशिष्टस्य श्रवणस्य ज्ञानद्वारा दुःखहेतुतया दुःखत्वं
 तद्रूपस्य कर्णशष्पुल्या नाशे तद्विशिष्टश्रवणेन्द्रियरूपदुःखनाशात् ।
 एवमात्मसंयोगरूपव्यापारविशिष्टस्यैव मनसो ज्ञानद्वारा दुःखहेतुतया
 दुःखत्वं, व्यापारनाशेन तद्विशिष्टमनोरूपदुःखनाशसंभवादिति ।
 दुःखनिवृत्तावात्यन्तिकत्वं ॥ स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकाली-
 नत्वम् । नन्वेवाहृतदुःखान्सस्य मुक्तित्वे कथं सर्वज्ञानसाध्यता
 त्तस्येति चेत्, इत्थं, तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानवासनानाशः, वासनानाशे
 च दोषस्य वासनाविशिष्टरागादेरभावः विशेषणभावेऽविशिष्टाभावात्,
 तादृशरागादिरूपहेत्वभावे च प्रवृत्तेर्धर्माधर्मरूपाया अभावोऽनुत्पत्तिः,
 तदनुत्पादै प्रारब्धकर्माधीनदेहान्यदेहसंबन्धरूपजन्माभावः, भोगव-
 श्वज्ञानाभ्यां प्रारब्धतद्भिन्नकर्मनिवृत्तिरिति । जन्माभावे दुःखानुत्पा-
 रामरुद्री ।

दुःखसंबन्धस्तु जनकत्वादिरूप इति भावः । ननु दुःखसंबन्धित्वौदुःखत्वं
 संभवति तस्य दुःखसंबन्धितात् । नच सुखस्यापि दुःखसमानाधिकरणवर्गी-
 त्वमङ्गतमिति वाच्यम् । तथासंज्ञान्तिकदुःखनिवृत्तेरपि पूर्वतनदुःखसमानाधि-
 करणत्वेन दुःखापत्तेः । न चालन्तिकदुःखनिवृत्ते स्वसमानाधिकरणदुःखास-
 मानकालीनत्वात्समानाधिकरणदुःखसमानकालीनत्वादिरूपो दुःखसंबन्धो नोक्त-
 निवृत्ताविति न तत्र दुःखत्वं, अस्मदादिमुखे च तादृशदुःखसमानकालीनत्वात्तद-
 क्षतभेदेति वाच्यम् । तथापि स्वर्गीयसुखे 'यत्न दुःखेन सभित्त'मित्यादिसुखि-
 रोपेन तथार्थस्य स्वीकर्तुमशक्यमतया दुःखत्वं न समवलेवेत्याशङ्कामपनेदुमाह—
 स्वर्गादिसुखस्येति । तथाच यत्न दुःखेनेत्यादियुक्तौ ॥ यत्नदुःखसंभान-
 जन्यदुःखाधिकरणदुःखपरमिति ॥ विरोध इति भावः । व्यापारनाशेनेति ।
 मनःक्रियया मनःसंयोगरूपव्यापारनाशेनेत्यर्थः । यद्यपि चापिमुचिदशायासपि
 मनःसंयोगात्तरं वर्तते एव तथापि तस्य न व्यापारत्वः पुरीतद्विप्रदेशोपच्छिन्न-
 मनःसंयोगस्यैव ज्ञानसाधनत्वेन तत्प्राप्तानुष्ठौ च शरीरमाधारिति भावः ।

१ भावमन संयोगनाशेन. २ भावन्तिकदुःखनिवृत्तेरित्यर्थः. ३ यदाप्येतर-
 ज्ञानसाध्यता. ४ यदाप्येतरज्ञानेन. ५ दुःखसंभानसंबन्धोऽयं यत्नः ६ दुःख-
 त्वम् ७ भावन्तिकदुःखनिवृत्तिः. ८ स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वम्.
 ९ तादृशदेवदेह इत्येति भावः.

दिनकरी ।

दुः, तथाच स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वस्वरूपविशेषणाशे
 तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वान्मुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वं, तथाच सूत्रम्—
 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिध्याशानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापाया-
 दपयर्ग' इति । अस्यार्थः—पठितेषु जन्मादिषु मध्ये उत्तरोत्तराणामपाये
 तदनन्तराभावादव्यवहितपूर्वाभावात् । तथाच तत्त्वज्ञानेन मिध्या-
 ज्ञानस्य नाश तेन प्रवृत्तेरनुत्पादः तेन दोषाणां नाशः तेन जन्मानु-
 त्पादत्वेन दुःखानुत्पाद इति पूर्वोक्त एवार्थः पर्यवसितः । एकविं-
 शतिदुःखनाशस्तु स्वकारणसाध्यो, न तत्र तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वेति
 यद्वन्ति । न चास्तु योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वोत्तरवर्तिगुणाना
 कारणत्वान् स्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैव दुःखव्यसरूपमुक्तिसंभवेन न तत्र
 समरद्री ।

स्वसमानाधिकरणेति । शुद्धदिमुष्णव्याप्तिवारणाय स्वसमानाधिकरण-
 त्वनिवेश । इदानींतनास्मदादिदुःखस्यैऽतिव्याप्तिवारणायमानकार्णनत्वनि-
 शेष । मन्वेतावता चरमदुःखस्यो मुक्तिरित्यायात चरमदुःखस्यापि योग्यविभु-
 विशेषगुणत्वेन खानन्तरोत्पन्नविशेषगुणमानेणैव नाशसंभवान्मुक्त्यर्थं तत्त्वज्ञाना
 येषा न स्वादिसाद्यद्वये—निधित्यादिना । सूत्रार्थमाह—अस्यार्थ इति ।
 नन्वनन्तरपदसोत्तराधिकृतया दुःखाभावे जन्माभावस्य प्रयोजकत्व न स्यात्,
 दुःखजन्मेत्यादिसूत्रपठिते जन्माभावे प्रत्ययभावस्याप्रयोजकतया सूत्रार्थानुप-
 पत्तिवैश्याद्यद्विदिरासायानन्तरपदसाध्यवहितपूर्वार्थकतामाह—अव्यवहितपू-
 र्याभावादिति । वदन्तीत्यस्योद्भावन, तद्वैव तु विशेष्याप्रयोजक-
 स्यापि विशेषणाशप्रयोजकताभावाय विधिप्रयोजकत्वोपपत्तेरवहितपूर्वप्रयो-
 जक इतिवद्विहितपूर्ववत्प्रयोजक इति व्यवहारापत्तिरेव । स्वोत्तरवर्ति-
 गुणानामिति । उत्पत्तिप्रवन्धेन स्वोत्तरवर्तिविशेषगुणानामित्यर्थः । तेन
 स्वस्यापि स्वोत्तरवर्तित्वेऽपि न ज्ञानादीना क्षणिकत्वापत्ति, नवां द्वितीयक्षणो-
 त्पन्नपदादिसंयोगेनैवापेक्षानुद्देशात्तौ द्वित्वादीनां क्षणप्रयावस्यादित्वासंभ-
 वेन तौत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्ननिर्विकल्पकेन स्वतृतीयक्षण एव द्वित्वप्रत्य-
 क्षस्य वक्तव्यतया तदानीं च द्वित्वाभावात्तौ प्रत्यक्षानुपपत्ति । नच प्रत्यक्षे
 विषयस्य कारणत्वेऽपि द्वितीयक्षणे द्वित्वसत्त्वात्तृतीयक्षणे तत्प्रत्यक्षोत्पत्तौ द्वि-
 त्वव्यवहिति वाच्यम् । प्रत्यक्षे विषयस्य कार्यचालइतितया कारणत्वात्,
 नाद्योत्पत्तिपत्ते प्रतिनियमितप्रत्यक्षस्यानुभवविद्वत्त्वात्, द्वित्वादीनां क्षणप्रयावस्था-
 दित्ते तु तृतीयक्षणे द्वित्वप्रत्यक्षे न काप्यनुपपत्ति । नच विशेषगुणत्वेन कारण-

१ लोकविशेषरदस्य कृतमाह—नेति. २ भादिना त्रित्वपरिग्रह ३ स्व दि-
 त्वदि ४ द्वित्वम्, ५ द्वित्व. ६ निरूपित्वं सद्यस्यैव भवत्यस्यास्य प्रयो-
 जकते तथाच ७ सायावतिरूपीतप्रयोजकत्वं जन्माभावस्य न स्वादित्यर्थः .

दिनकरी ।

तत्त्वज्ञानापेक्षेति दुःखपदं दुःखसाधनदुरितपरतया व्याख्येयं, दुरि-
 तस्य च योग्यगुणत्वामावात्र स्तोत्रच्छृतिगुणनाश्यतेति तत्राशरूप-
 मुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमेवेत्याहुः । तथा चैतादृशापवर्गस्याभावे, संश-
 यस्य गुणे । साध्यतया इच्छाविषयरूपप्रयोजनस्य यथायथं द्रव्या-
 दिषु । साध्यसाधनोभयवृत्तानिश्चयविषयस्य दृष्टान्तस्य यथायथं
 द्रव्यादिषु । सत्त्वच्छास्त्रसिद्धार्यरूपस्य सिद्धान्तस्य द्रव्यादिषु । शब्दस्व-
 रूपप्रतिशासन्यतरूपाणामवयवानां गुणे । व्याप्यारोपेण व्यापका-
 रोपस्य तर्कस्य गुणे । निर्णयस्य गुणे । तत्त्वबुमुत्सोः कयारूपवादस्य
 गुणे । विज्ञिगीपुङ्गवारूपजल्पस्य गुणे । स्वपक्षस्थापनाहीनकथारूप-
 वितण्डायाः गुणे । अनुमितितत्कारणज्ञानान्यतैरप्रतिबन्धज्ञानविष-
 यरूपाणां हेत्वाभासानां यथायथं द्रव्यादिषु । अभिप्रायान्तरेण प्रयु-
 क्तशब्दस्वार्थान्तरं परिकल्प्य दूषणाभिधानरूपस्य छलस्य गुणे ।
 असदुत्तररूपजातेर्गुणे । पराजयहेतुस्वरूपनिग्रहस्थानानां यथायथं

रामस्त्री ।

स्वेऽपि द्वित्वोत्पत्तिप्रसक्तज्ञानादिनाऽप्येसापुदिवासे तृतीयगुणे द्वित्वनाशापत्या
 द्वित्वप्रसक्तानुपपत्तितादवस्थमिति वाच्यम् । द्वित्वाद्युत्पत्तिगुणे विशेषगुणोत्पत्त्य-
 नश्रीकारात् । विशेषगुणं प्राप्नुपत्तिज्ञानावच्छिन्नद्वित्वेतिप्रतिबन्धक्यामश्रीत्सैव
 द्वितीयगुणे तदवश्रीकारसंभवादिति ध्येयम् । नवैवमपि प्रुपत्तिप्राक्कालोत्पन्न-
 विशेषगुणानां नाशानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्रागत्या स्तोत्रवर्तित्वमिच्छित्क
 स्वसैव नाशक्याभ्युत्थमात् । सर्वत्र स्तोत्रवर्तित्वेन नाशकत्वे अपेक्षानुवे-
 स्तृतीयगुणे स्थापित्वानुपपत्तिरिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु प्रकृते स्तोत्रवर्तित्वं
 स्वर्णसाधिकापक्षगच्छित्तमेव । तथाच सप्तवायेन नाशकत्वाभ्युत्थमेऽपि
 प्रतिबन्धकत्वाकल्पने संस्रमावेन व्याधत्वात् ॥ दुरितपरतयेति । तथाच
 पापभ्रंस एव मुक्तिर्न दुःखभ्रंस इति बोक्तानुपपत्तिः । ननु पापस्याप्यात्मविशेष-
 गुणत्वेन स्तोत्रोत्पत्तगुणेनैव तच्चाद्यसमवाक्यं पापभ्रंसस्यादि तत्त्वज्ञानसाध्य-
 तेत्याद्यज्ञानपनेतुं नाद्यतावच्छेदकस्योद्यो गोप्यतां निवेद्य स्तोत्रवर्तिगुणनाशकतां
 वारयति—दुरितस्य चेति । नच साध्य स्तोत्रवर्तिगुणनाश्ये इत्यापत्ति-

१ प्रत्ययविषय. २ स्य इतिराम. ३ अन्तर्माह इति येवः । एवमुत्तरात्. ४ प्रक-
 रात् तृतीयार्थः तथाच साध्यत्वप्रकारेणैवेति भावः. ५ नैवदशावच्छिन्नप्रतिवेदि-
 त्तमेवतत्वं अन्वयत्वात्. ६ अदिना इत्यात्. ७ द्वित्वकारप्रपेयापुदिव्ये-
 रिति पाठान्तरम्. ८ स पाठः.

दिनकरी ।

द्रव्यादिष्वन्तर्भावः । निग्रहस्थानानि—प्रतिज्ञाहानिः, प्रतिज्ञान्तरं, प्रति-
रोधः, प्रतिज्ञासंन्यासो, हेत्वन्तर, मर्यान्तरं, निरर्थक, मविज्ञाता-
र्थक, मपार्थक, मप्राप्तकालं, न्यून, अधिकं, पुनरक्त, मननुभाषण,
मज्ञान, मप्रतिभा, विधेपो, मतानुज्ञा, पर्यनुयोग्योपेक्षणं, निर-
नुयोग्यानुयोगी, ऽपसिद्धान्तो, हेत्वाभासाश्च । अत्र चकारोऽ-
नुत्तममुद्यपर्यस्तेन दृष्टान्ते साधनवैकल्यादीनां परिमहः ।

समरथी ।

संभवेन वाद्यतापच्छेदकदोषौ योग्यतामिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । तथासति
पापस्य प्रायश्चित्तनाशयताबोधवैश्रुतिविरोधापत्तेरिति भावः । नचैवं पापस्य
प्रायश्चित्तेनापि नाशयता कथं मुक्तिं प्रति तत्त्वज्ञानत्वेन कारणता प्रायश्चित्त-
जन्यपापध्वंसे व्यभिचारादिति वाच्यम् । तादृशव्यभिचारवारणायैव स्वसमाना-
धिकरणदुरितासमानकारीनत्वकारालन्तिरुत्तरेण कार्यतापच्छेदकदोषोऽपि प्रवेशित-
त्वात् । नचैवं पापध्वंसे न तत्त्वज्ञानस्य प्रयोजकता किन्तु तद्विरोपणीभूत-
स्वसमानाधिकरणदुरितासमानकारीनत्व एवेति प्राचीनमतादविज्ञेय इति
वाच्यम् । ध्वंसव्यञ्जीनां परस्परभिन्नत्वेन प्रायश्चित्तजन्यपापध्वंसव्यञ्जी तत्त्वज्ञान-
जन्यत्वासंभवेऽपि तत्त्वज्ञानाभ्यवहितोत्तरपापध्वंसव्यञ्जी तत्त्वज्ञानजन्यत्वे वाच-
कामाप्तादिति भावः । यद्यप्येव सति तदवज्ञानानुत्तरदु सन्न्यस्तितारो तत्त्वज्ञान-
जन्यत्वासंभवेऽपि तत्त्वज्ञानोत्तरतय्यञ्जी तदजन्यत्वसंभवेन प्राचीनमतेऽपि न
दोषरूपाभ्येतदक्षरसेनैवाद्दुरित्युक्तम् । तथापि दु खध्वंसस्य मुक्तिवैश्रुती-
त्यानुपपत्तभावाद्दु खपदस्य दुरितलक्षणाकल्पनं नञ्जाना कुकल्पनमेवैलखरस-
आद्दुरितत्वनेन सूचितो ग्रन्थइतेति नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । अथ 'ज्ञानाभि'

१ पापनिवृत्तिवाम प्रायश्चित्त कुर्यादिति प्रति २ च न प्रायश्चित्तेन पापनाश
तत्र तदवज्ञानरूपकारणस्य व्यभिचार इति भावः । ३ तथापि भालन्तिकपापनाशं
प्रति तत्त्वज्ञान कारणमिति कार्यकारणभावः । ४ स्वाधिकरणशुद्धिर्वाधिकरणध्व-
सानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणशुद्धिर्वाधिकरणत्व स्वाभ्यवहितोत्तरत्वे प्रकृतौ तत्प-
देन तदवज्ञान, सत्यन्तानुपादाने तृतीयशुद्धिरेषां नान्यवहितोत्तरत्वापत्तिः । विज्ञे-
यानुपादाने स्वपूर्ववृत्तिनोऽपि स्वाभ्यवहितोत्तरत्वापत्तिः । अतः विज्ञेयविज्ञेयपरलो-
पत्तानम्, सत्त्वज्ञानाभ्यवहितोत्तरत्वेन तदवज्ञानेति चेत् । तेनोत्तरपदस्योत्तरवृत्तित्वा-
ध्वंसत्वावश्यकतया पूर्वध्वंसव्यञ्जेरेण तथात्वात्प्राप्तमिति । यद्वास्तु ज्ञानाभिरित्यादि-
रद्भुत्या तदवज्ञानोत्तरत्वानां सर्वोपामेव प्रारब्धेतादुरितध्वंसव्यञ्जीनां तत्त्वज्ञान-
जन्यतयाभ्यवहितोत्तरत्वमिह प्रारब्धदुरितध्वंसव्यञ्जित्वे सति स्वसमानाधिकरण-
तदवज्ञानप्रागभावात्प्रमानकार्थनत्वमेव तत्र ध्वंसव्यञ्जित्वेति न ह्येते तत्राच-
नोत्तरपदस्योत्तरत्वपर्यवसादिति प्रकृतोपमिदानेपापदसकतेति ध्येयम् ।

दिनकरी ।

तत्र विशिष्यप्रतिज्ञातस्य पक्ष्यादेः परित्यागरूपप्रतिज्ञाहानेरभावे,
 परोक्षदोषोद्दिशीर्षया पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थ-
 कथनरूपस्य प्रतिज्ञान्तरस्य गुणे । स्वीकसाध्यादिविच्छेदहेत्वा-
 विरक्तनरूपप्रतिज्ञाविरोधस्य गुणे । स्वीकसाध्यादेः परेण दूपणे कृते
 तत्साध्यापलापरूपस्य प्रतिज्ञासंन्यासस्याभावे । परोक्षदूपणोद्दिशी-
 र्षया पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुकथन-
 रूपस्य हेत्वन्तरस्य गुणे । प्रकृतानां कङ्कितामिधानरूपार्थान्तरस्य गुणे ।
 अवाचकपदप्रयोगरूपनिरर्थकस्य गुणे । अवाचकवाक्यप्रयोगरूपावि-
 हातार्थस्य गुणे । परिपत्प्रतिषेधादियोगानुसूतोपस्थितजनकवाक्यप्रयो-
 गरूपाविहातार्थस्य गुणे । अभिमतवाक्यार्थबोधानुसूताकाङ्क्षाशून्य-
 पदप्रयोगरूपस्यापार्थक्यस्य गुणे । समयनिबन्धनविपर्ययीभूतकथाक्रम-
 विपर्ययक्रमेणाभिधानरूपस्याप्राप्तकालस्य गुणे । यत्किंचिद्वयवय-
 शून्यावयवाभिधानरूपस्य न्यूनस्य गुणे । अधिकहेत्वाद्यभिधानरूप-

रामहृदी ।

सर्वकर्माणि भस्मासाक्षरुतेऽर्जुने'ति स्मृत्या दुरितस्य ज्ञाननाशयत्वबोधनात् पापना-
 शरूपमुक्तौ तत्त्वज्ञानसाध्यत्वाग्नीकार. संबन्धत्वात्, दु. स्वर्णसस्य तत्त्वज्ञानजन्यतापो-
 धकमानाभावेन न तथावर्षभस्य इति चेद्विहापि 'तमेव विदित्वास्मिष्टुमेति नाम्नः
 पन्था निघतेऽयनादे'ति श्रुतेरेव प्रमाणत्वसंभवादात्यन्तिकदु. कनिष्ठेरेवातिशयस्यु-
 शब्दार्थत्वात्, तत्त्वज्ञानोत्तरदु. स्वयंकेः स्वसाक्षात्कारेण नात्यत्वस्यैव तत्त्वज्ञानो-
 त्तरं प्राप्त्यदुरितस्य जीनां भोगनाशयत्वात् एव स्वीकरणीयत्वेन विरोधाभावात्
 श्रुतिबलादेव विशिष्टदु. स्वयंते तत्त्वज्ञानसाध्यताया न्यवस्थापनसंभवात् । किंच कर्म-
 माननाशस्यैव तत्त्वज्ञानजन्यतया स्मृतिबोधिततया स्वसमानाधिकरणपुण्यात्मान-
 काहीनपुण्यध्वंसस्यापि मुक्तिरुत्पत्तिः । नचेष्टापतिः, सुखतु. सागावर्तजनकनात्म-
 कत्वेनापुदपार्थक्यादिलक्षं पन्नमितेन । परित्यागरूपेति । पक्ष्यादेः परित्यागः
 पक्षस्य पशुत्वेन प्रतिपादनाभाव एवेति तस्याभावरूपत्वेति भावः । प्रतिज्ञाता-
 र्थेति । साध्येत्यर्थः । साध्यापलापेति । साध्यस्यापलापः साध्यत्वेनानुक्तिरे-
 वेति भावः । अवाचकेति । हुंफडादीत्यर्थः । अवाचकवाक्येति । अत्र वाच-
 कत्वं बोधजनकत्वमेव ननु शक्तिः, नाशये तदव्यावात्, तादृशं वाक्यं भूतानं हिन-
 भेषत्रवदित्यादिकमप्रतिज्ञार्थकपदवर्तितम् । अपार्थक्येति । पर्यतो वहिर-

१ तत्त्वज्ञानसाध्यतायापेति शाठान्तरम्.

शङ्कितम् । ननु कथमेत एव पदार्थाः शक्तिसादृश्यादीना-
दिनस्ती ।

स्याधिकस्य गुणे । पुनरभिधानरूपस्य पुनरुक्तस्य गुणे । परिपदा
त्रिभिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणरूपस्यानुभाषणस्याभावे । परिपदा
विज्ञानार्थस्य योदिना त्रिरभिहितस्याप्यविज्ञानरूपस्याज्ञानस्याभावे ।
उत्तरार्धे परोक्त बुद्धाप्युत्तरस्याप्रतिपत्तिरूपाया अप्रतिभाया अभावे ।
असम्भवत्कालान्तरकार्यव्यासङ्गमुद्भाष्य कथाविच्छेदरूपस्य विक्षेप-
स्याभावे । स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्य परपक्षे दोषाभिधानरूपमत्तानुज्ञाया
गुणे । निग्रहस्थान प्राप्तवतो निग्रहस्थानानुद्भवनरूपस्य पर्यनुयो-
पेक्षणस्याभावे । निग्रहस्थानानवसरे तत्रिग्रहस्थानाभिधानरूपस्य
निरनुयोग्यानुयोगस्य गुणे । कथाया स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवनरूपस्या-
पसिद्धान्तस्याभावे । हेत्याभासाना पूर्वोक्तलक्षणाना द्रव्यादिष्वन्तर्भाव
इति । भाष्यस्वार्पत्वमाशङ्क्य मणिकृता समतिमाह—अत एवेति ।
मण्यादिसमेष्वाने सति बद्धिना दादोत्पत्तिवारणाय मण्यादे कार-
णविघटकत्वरूपाप्रतिबन्धकता वाच्या । सौ च बह्निनिष्ठवाह्यानु-
कूलशक्तिरूपकारणविघटकतयैव निर्बहति, मण्याविप्रतिबन्धकत्वा-
न्यथानुपपत्त्या सिद्धायाः शक्तेः पट्टभावेष्वनन्तर्भूतत्वात्तिरिक्तत्व-
सामरस्यी ।

विहरणमिलादेरपाथकक्षितर्थ । असम्भवत्कालान्तरेति । द्रुतदारादिपरिरक्ष
णरूपेत्सर्थ । कथाविच्छेद शब्दोच्चारणाभाव । सिद्धान्तस्य ताकिंकादिम
तसिद्धार्यस्य । स्वीकृतस्य म्येन साधनीयतवाशीकृतस्य । प्रच्ययच अनुपपादनम् ।
एव च तस्याभावरूपतेति गाव । स्वार्पत्वमाशङ्क्येति । तथाच भाष्यकारस्य
महापत्वेन तेवक्षिना न दोषाय बद्धे सर्वमुक्तो वये ॥ वचनादनुपपत्त्यर्थप्रतिपा-
दन न दापायेत्यभिप्रायेण मणिकारस्येदानींतनस्यापि तादृशार्थप्रतिपादकता मुक्ता
परीकारेणानिदितेति भाव । पट्टभावेऽिति । शक्ते द्रव्येनात्तर्भाव स्पष्टं
न्यावात् प्रथिव्यादिचतुष्टये, उत्पादविनाशकालित्वादाकाशादिपदनेऽप्यनन्तर्भावान्

१ ननु प्रामाण्यमते शक्तिरिक्त्वात्त्वादात्तशुक्तिमते सादृश्यत्वात्तिरिक्तप
दार्थत्वात् पदार्थ ना सत्त्वकमनमसत्त्वमिति उक्तस्य शङ्कने—नकिं २ सम
वधानं सारिन्चम्, ३ सा प्रतिवर्षकता ४ शक्ति शक्तिश्चतुष्टयानन्तर्भूता
सादृश्यत्वात् इत्यनुमानप्रयोग, ५ शक्ति भावादादिपदकानन्तर्भूता उपाद-
मिनाशक्तित्वादिति अनुमानप्रयोग

मप्यतिरिक्तपदार्थत्वात् । तथाहि, मण्यादिसमवहितेन बद्धिना दाहो न जन्यते तच्छून्येन तु जन्यते तत्र मण्यादिना बद्धौ दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते उच्चैवकेन मण्याद्यपसारणेन च

दिनकरी ।

मिति पदार्थाः सप्त कीर्तिता इति मूलमयुक्तमित्यभिप्रायेण प्राभाकरः शङ्कते—नन्विति । अतिरिक्तेति । सप्तपदार्थातिरिक्तेत्यर्थः । अतिरिक्तपदार्थतामेव व्यवस्थापयति तथाहीत्यादिना । मण्यादीत्यादिना मञ्जौषध्यादिपरिग्रहः । समवहितेन, समीपवर्तिना । ननु बद्धिरूपकारणमावादेव न दाह इति न मण्यादेः प्रतिबन्धकत्वमतः समवहितेन बद्धिनेति । दाहो रूपान्वरोत्पत्तिः पूर्वरूपपरावृत्तिर्था । मण्याद्यतिरिक्तस्य प्रतिबन्धकत्वं खण्डयति—तच्छून्येनेति । अपिसमवधानशून्येनेत्यर्थः । ननु बद्धौ यदि दाहानुकूला शक्तिसत्त्वा मण्यादिसत्त्वे कुतो न दाह इति चेत्तत्राह—

रामरुद्री ।

नापि शुण्कर्मणोः शुण्कवृत्तित्वात्, कपालादिरूपादिषु चद्रुपायुत्पादकशक्तिरत्वात् । नापि सामान्यविशेषसमवायेषु उत्पत्तिविनाशशालित्वादित्यर्थः । अतिरिक्तत्वमिति । सप्तपदार्थातिरिक्तत्वमित्यर्थः । नच तस्या अभावान्तर्भावसम्भवात्कथं सप्तपदार्थातिरिक्तत्वमिति वाच्यम् । ननुत्रिष्विधप्रत्ययादिपवत्वेन ॥ प्रतियोगिकत्वाननुभवैव च तस्या अभावेऽप्यनन्तर्भावदिति भावः । घस्तुतस्तु यद्भाषेति पाठः प्रमादिकत्वावन्मात्रेण सप्तपदार्थातिरिक्तत्वादिदेः हेत्वन्तरपूरणे च गौरवापर्याया ह्युपपदार्थेष्वित्येव बहुसुचितत्वात् । यद्योत्पत्तिविनाशशालित्वेन नित्यद्रव्यादिषु क्षकेर्नान्तर्भावस्यैव नित्याख्यन्ताम्योन्याभावयोरपि, विनाशित्वेन ध्वंसे, उत्पद्यत्वेन प्रायमावेप्यनन्तर्भावसंभवायेति ध्येयम् । रूपपरावृत्तिर्येति । रूपनाशो चेत्यर्थः । लापयमेवेत्तरकल्पानुसरणे बीजम् । ननु मूले तच्छून्येन तु जन्यत इत्युक्तिर्विषया तस्याः प्रतिबन्धकत्वाभावात् । अतस्तस्या मप्यतिरिक्तप्रतिबन्धकत्वात्खण्डकत्वेन कार्यकृतो व्यवस्थापयति—मण्याद्यतिरिक्तेति । गगनादीनां प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । तथाच गगनादीनां प्रतिबन्धकत्वे भगिच्छून्यदद्यापामपि बद्धिना दाहो न स्यात्प्रतिबन्धकत्वात्त्वादतो

१ यस्तुतस्तु नन्विति शङ्कतेः प्रामाण्यमतेऽभावसाधिकरणात्कथं तथा शङ्कते पदमावानन्तर्भावस्यैव नैवाभावानन्तर्भावत्वस्यापि तन्मते सिद्धत्वात् न पृथग्भाषानन्तर्भावस्य साधितमिति न च दृष्टान्तेष्वनन्तर्भावत्वात्तत्त्वमित्यस्य प्रायादिकत्वमिति ।

जन्यते इति कल्प्यते । एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः,
दिनक्री ।

तत्रेति । पूर्वोक्तयुक्त्या शक्तिसिद्धावित्यर्थः । दाहानुकूलेति ।
अत्र चानुकूलत्वं कारणकारणतावच्छेदकसाधारणं तेन शक्तेः
कारणतावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः । नाशयत इत्यस्य कल्प्यते इत्य-
नेनान्ययः । तथाच बह्विनिष्ठशक्तित्वावच्छिन्नं प्रति मणित्वेन नाश-
कत्वस्त्रीकारेण मण्यादिसत्त्वदशायां शक्तेरभावादेव न दाह इति
भावः । ननु मण्यादेर्यदि शकिनाशकत्वं तथा सत्युत्तेजकविशिष्टे
मण्यादावपसारिते वा दाहानापत्तिरित्यत आह—उत्तेजकेनेति ।
मण्याद्यपसारणेन चेत्यत्र चकारो वाकारार्थे । नच दाहं प्रति मण्य-
भावत्वेन हेतुत्वकल्पनात् मणिसमवधानकाले दाहापत्तिरिति
वाच्यं, मण्यभावत्वेन रूपेण स्वतन्त्रहेतुत्वाकल्पने गौरवात् । विल-
क्षणशक्तिमत्त्वेन बद्धेः कारणत्वकल्पनस्यैवोचितत्वावित्यभिमानात् ।
नन्वेवं शक्तिसिद्धावपि तस्या अविरिक्तत्वासिद्धिरिति चेन्न । उक्त-
पदार्थेष्वनन्तर्भूतत्वान् । तथाहि न दावत् द्रव्यात्मिका शक्तिः,
गुणादिवृत्तित्वात् । अतएव न गुणात्मिका कर्मात्मिका वा । न च
सामान्याद्यन्यतमरूपा, उत्पत्तिमत्त्वे सति विनाशित्वादिति ॥

रामक्री ।

मण्यादेरेव प्रतिबन्धकता वाच्येति मूलाभिप्राय इति भावः । पूर्वोक्तयुक्त्येति ।
मण्यादिसमवधाने सतीत्यादिना खेन पूर्वमुक्तयुक्त्येत्यर्थः । कारणतावच्छेद-
कत्वेऽपीति । बह्वित्वेन बद्धे शक्तित्वेन बह्विनिष्ठशक्तित्वेन वा शक्तेश्च दाहं प्रति
कारणत्वे गौरवाच्छक्तिविशिष्टबह्वित्वेनैव कारणत्वोचित्याच्छक्ते कारणत्वाभावा-
दिति भावः । अस्तुतो मीमांसकैर्घट्यादिक प्रति तत्तत्कारणेषु घटाद्यनुकूला शक्ति क-
ल्पयित्वा तादृशविलक्षणशक्तिमत्त्वेनैव कारणत्वस्याग्नीकारादृण्डवक्रादिभेदेनापि न
कारणताबाहुल्यमित्यपि लाघवभेदमन्त इति मन्तव्यम् । चाकारार्थ इति । उ-
त्तेजकमण्यपसारणयोरेकसत्त्वेपि दाहोत्पत्त्या समुचितयोस्तयोर्दाहकारणत्वाद्यभवा-
दिति भावः । न मणिसमवधानकाल इति । मण्यभावस्य हेतुत्वेव मणि-
समवधानकाले दाहकारणसंभवाधानन्तशकत्यादिपदार्थकल्पनं युक्तमिति भावः ।
अभिमानादिति अस्तुतत्त्वनन्तशक्तित्यागभावत्वं चानां कल्पनामपेक्ष्य मण्य-

१ जनरुगावच्छेदकनिष्कान्यकालिकिमिश्रान्यकालिकिसूत्रत्वे सति कार्यान्वयवदित-
माश्वत्थवृत्तिसम्, २ इत्यादिसप्तपदार्थेषु,

तद्धि न पदसु भावेष्वन्तर्भवति सामान्येऽपि सत्त्वात् यथा
गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वमपि नित्यमिति सादृश्यप्रतीतेः ।

दिनकरी ।

एवमतिरिक्तां शक्तिं प्रसाध्य सादृश्यस्याप्यतिरिक्तपदार्थतां व्यपस्था-
पयति—एवमित्यादिना । अतिरिक्त इति । क्लृप्तसप्तपदार्थाति-
रिक्त इत्यर्थः । षट्प्रभावानन्तर्भूतत्वे सत्यभावानन्तर्भूतत्वादिति हेतुः
पूरणीयः । उभ्र सत्यन्तासिद्धिं निरस्यति—तद्धीति । तत्सादृश्यं, हि
हेतौ । सामान्येपीति । सामान्येतरवृत्तित्वे सति सामान्यवृत्तित्वा-
दित्यर्थः । तेने सामान्यत्वे न व्यभिचारः । व्यतिरेकिर्भवे सतीति विशेष-
पणात् प्रमेयत्वादौ व्यभिचारः । भावत्वे च द्रव्यादियदृकान्यतमस्वरूपे
हेतुमति साध्यस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इति । यथेति । यदि सादृश्यं

रामरुद्री ।

भाषात्वेन कारणत्वान्तरकल्पनमेवोचितम् कल्प्यस्यैकत्वेन व्यपवादिति एवमित्यु-
क्तमभिमानादिति । क्लृप्तपदार्थानन्तर्भूतत्वे मूलोक्तस्य षड्भावानन्तर्भूतत्वस्य न
हेतुता संभवति अभावे व्यभिचारतत्, नाप्यभाव इत्यनेवोक्तस्याभाषानन्तर्भूत-
त्वस्य, भावपदार्थे व्यभिचारतदो हेत्वन्तरं पूरयति—षट्प्रभावेति । तत्रेति ।
उक्तहेतावित्यर्थः । षट्कत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य प सत्यन्तेऽन्वयः । हि हेताविति ।
हिषाद्यो हेतुवाचक इत्यर्थः । सप्तम्या वाचकत्वायं कृतात् । तथाच हेतोरभेदेन
षड्भावानन्तर्भावविशेषणत्वमिति भावः । नचैवं हेतुरित्युक्ते कुत्रेत्याकाशोदयाद्येतेषु-
भिरुपकान्दप्यनुज्ञा न्यूनत्वमिति बाध्यम् । हेत्वन्वयिन ब्रह्महेतावित्यस्याप्या-
द्यारण्योक्तहेतुहेतुभिन्नषड्भावानन्तर्भूतत्वमितिष्टभाषानन्तर्भूतत्वमाभाषयः सादृश्य-
मिति बोधे तात्पर्यात् । अत्रच भाषानन्तर्भूतत्वामाषानन्तर्भूतत्वयोरमाश्रयस्य भिन्नि-
तस्यैव हेतुत्वं प्रत्येकस्य भावाभावयोर्व्यभिचारित्वादिति मन्तव्यम् । इवं चापाततो
मूलोक्तस्य भिन्निताभावद्रव्यस्यैवातिरिक्तपदार्थत्वे हेतुत्वसंभवेन हेत्वन्तरं पूरयित्वा
तत्र विशेषणविशेष्यभागाप्रतिदिनिरासपरत्वेन तद्धीत्यादिप्रत्यय्याहृष्टानस्यानुचित-
त्वादिति ध्येयम् । सामान्येतरवृत्तित्वे सतीति । सामान्येऽपीत्यपिना
सामान्येतरस्य अनुचितत्वादयमर्थो लभ्यत इति भावः । तेनेति । सामान्ये-
तरवृत्तित्वोपादानेनेत्यर्थः । अथ सामान्यत्वमनेकसमवेतत्वे सति नित्यत्वं, अथ
प्यंसप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपतयाऽभावस्वरूपमेवेति कथं व्यभिचारः । नच विनि-
गमनाविरहेण नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वस्यापि सामान्यत्वरूपतासंभवेन तस्य

१ सादृश्यं सप्तपदार्थानन्तर्भूतं षड्भावानन्तर्भूतत्वे सत्यभावानन्तर्भूतत्वात् २ हि
अनुमानम् । ३ सामान्येतरवृत्तित्वे सतीति विशेषणः । ४ अत्रान्ताभाषप्रतियोगित्व
व्यतिरेकित्वं तत्र प्रमेयत्वे नास्ति तत्साधनताभाषप्रतियोगित्वादिभिः भावः । ५ उदा-
योऽहेतुपदसत्यन्तविद्धिं निरस्यतीत्यर्थः ।

नाप्यभावे, सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न । मण्याद्यभावविशि-
दिनञ्जी ।

द्रव्यादावन्तर्भूतं तदा द्रव्यादेः सामान्यावृत्तित्वेन यथा गोत्वं नित्यं
तथा अश्वत्यमित्यवाधितप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः । अभावेऽन्तर्भावमा-
शङ्क्य निराचष्टे—नापीति । यद्यप्यतिरिक्ताभावमनङ्गीकुर्वतः
प्राभाकरस्य मतेऽभावेऽन्तर्भावचिन्ता न संभवति तथापि परमतम-
रामञ्जी ।

धानेऽनुयोगिकसमवायप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसंबन्धविशेषरूपस्य सामान्यारम्भ-
तया भवति व्यभिचार इति वाच्यम् । एवमप्यभेदे व्यापारापेक्षमात्रानुपगमेन
सामान्ये तद्वृत्तित्वात्त्वेन व्यभिचारप्रसङ्गे । नच सामान्यत्वं सामान्यचप्रकारक-
ज्ञानरूपमेव विवक्षितमिति वाच्यम् । तथासति सामान्यविषयकज्ञानस्य विषयतया
सामान्यसृष्टिपूर्त्वात् सामान्येतरत्वेन वृत्तित्वाच्च सत्यन्तोपादानेऽपि व्यभिचारताद-
वस्थ्यात् । व्यभिचारवारणरूपप्रयोगनाभावेन सत्यन्तस्यार्थक्यमानाय वृत्तित्व-
स्थाने संबन्धित्वविवक्षाया अनुचितत्वाच्च । तस्मात्सामान्यनिरूपिताया संबन्धा-
न्तरावच्छिन्नवृत्तित्वाया अप्रसिद्ध्या स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नसामान्यवृत्तित्वमेव
हेतुर्वाच्यम् । सामान्यत्वे च न तारतां सामान्यवृत्तित्वमिति व्यभिचारो दुर्घट
एव । पुंशं चैतत् । सादृश्यस्यातिरिक्तत्वादिनापि स्वरूपसंबन्धेनैव तस्य प्रकार-
त्वोपगमेन तस्य भूयोधर्मवत्त्वरूपतावादिनापि स्वरूपेणैव तस्य प्रकारताङ्गीकरणीया
अनुभवे विवादासंभवात् एकाकारप्रतीतेर्नाभावसंबन्धेन तत्प्रकारकत्वानीवित्वाच्च ।
अनएव प्रत्यक्षेणापि तद्विज्ञाने सति तद्गतभूयोधर्म इत्यनुभवात् तद्गतभूयोधर्म-
वत्त्वपर्यन्तमनुभूतं, तथाच सादृश्ये स्वरूपातिद्विवारणायोमयमठसिद्धं सामान्यनि-
रूपितस्वरूपसंबन्धानच्छिन्नवृत्तित्वमेव हेतुरित्यवश्यमङ्गीकरणीयमिति न व्यभिचार
इति चेन्न । सामान्य सामान्यतरपदितिप्रतीत्या सामान्ये सामान्यरथाधारत्वावगाह-
नेन सामान्यत्वस्य सामान्यातिरिक्तस्य दुर्बलत्वेन च स्वस्यापि स्वरूपसंबन्धेन
स्ववृत्तित्वमवश्यमङ्गीकरणीयं, अभावाधिकरणकामावस्थले सर्वेऽपि तथा स्वीका-
रात् । अनयैव रीत्या प्रमेयत्वादावपि वक्ष्यमाणव्यभिचारो बोध्यः । सर्वं प्रमेय-
त्ववदिति प्रतीत्या प्रमेयत्वस्य प्रमास्वरूपस्य स्वरूपसंबन्धेन वृत्तरावश्यकत्वात्,
विषयताया विषयस्वरूपत्वे च सर्वत्र प्रमेयत्वमेकमिति प्रतीतिविरोधात् । ज्ञानस्व-
रूपे च प्रमेयत्वे स्वरूपसंबन्धेन सामान्यतरदितरवृत्तित्वसत्त्वाव्यभिचारस्वावश्यक-
त्वादिति भावः । नन्वन्यतरसंबन्धेन सत्तावत्त्वरूपभावत्वे हेतुसत्त्वाव्यभिचार
इत्याशङ्कं निरकुर्वते—भावत्वे चेति । नवैवमपि षट्पदतरवगतद्वित्ये व्यभि-

१ प्रकारस्य लीकार्थः, २ ग्राह्यं, स्वरूपप्रकाराङ्गप्रतीतिविषयवादित्यर्थे । अत्र, ली-
यान्तनुत्वे अभावे व्यभिचारः । तथाप्यभाव इति प्रतीतिविषयत्वसत्त्वात्, ३ सम-
वायसमवायिसमवायसंबन्धेनैवत्यर्थः..

दृक्त्वयादेर्दाहादिकं प्रति स्वातन्त्र्येण मण्यभावादेरेव वा हेतुत्वं दिनकरी ।

भ्युपेत्येदं निराकृतमिति भावः । सत्त्वेन भावत्वेन । प्रतीयमानत्वात् प्रमीयमाणत्वात् । मणिसमवधानकालीनवह्निना दाहापत्तिवारणाय प्राभाकरेण साधितां शक्तिं दूषयति—मण्याद्यभावेति । अतिरिक्तशक्तिरूपनां पूर्वोक्तनाशनाशकभावकरूपनां चापेक्ष्य लाघवादाहत्वावच्छिन्नं प्रवि मण्यभावविशिष्टवह्नित्वादिनैव हेतुताफलनमुचितमिति भावः । दाहादिकमिति । आदिपदेन बहोः संग्रहः । मणिसत्त्वे बहोरप्यनुत्पत्तेः । तथाच मणिरूपप्रविषन्धकसद्भावाच्च दाहवह्नी इति भावः । ननु यथा कदाचिन्मण्यभावविशिष्टाद्वेदेर्दा-

हामरुद्री ! अथ । ३९५ पत्रे ५५५ श्लोके ३५५

चारो दुर्वारस्वस्य संख्यारूपत्वात्संभवेऽपि द्वित्ववतातुष्टुपपत्तयेऽपेक्षानुद्दिश्यस्य स्वरूपसंबन्धेन कृतेऽप्यदक्य वाशिते वाच्यम् । व्यासज्यहरयन्यत्वस्यापि हेतौ विशेषणत्वोपगमात् । व्यासज्यवृत्तित्वं च एकमात्रवृत्तिपर्यायच्छिन्नापर्यायित्मत्वमिति न किंचिदनुपपन्नम् । बलुतलु स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नसामान्यवृत्तित्वमेव हेतुरिति मूलकृतां तात्पर्यं, अपिचारास्तु खाददवस्य सामान्यमात्रवृत्तित्वे मुखादीं चन्द्रसादृश्यप्रतीतिर्न सादित्वाच्चानिरासाय स्वरूपसतः सागान्वेतरवृत्तित्वस्यानुवादक एव ननु हेतुतावच्छेदकरूपेऽपि मूलकृतां तात्पर्यम् । नचैवं सामान्यस्वरूपे सामान्यत्वे व्यभिचार इति वाच्यम् । आयातायेवमावप्रतीत्यनुत्पत्तेनानेकधर्मपेक्षारूपे सति निवारकस्वरूपताया एव सामान्यत्वे स्वीकरणीयत्वात् । एवं प्रमेयत्वमपि न प्रमेय विषयार्थकप्रत्ययादिविषयत्वादिषु तु प्रमाविषयत्वं, तथाच प्रमेयत्वस्य विषयत्वारूपस्य प्रतिविषयं भिन्नत्वेन कस्यामपि विषयतायां सामान्यवृत्तित्वोपगमात्संबन्धेन प्रमेयत्वेऽपि व्यभिचारसंभवात् हेतौ व्यतिरेकित्वविशेषणमप्यनर्थकमेव । परंतु निषयस्वरूपाया विषयतायाः स्वरूपसंबन्धेन सामान्यवृत्तित्वसत्त्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय सामान्यवृत्तित्वे निषयतात्वात्तत्रवच्छिन्नस्य विशेषणं देयं, एवंच द्वित्वादिकमपि अपेक्षानुद्दिष्टविषयत्वमेव नत्वपेक्षानुद्दिश्यं ज्ञाने निषयवृत्तित्वस्य काव्यकृतावृत्तित्वमिति तत्रापि न व्यभिचार इति । सामान्यमित्यत्वं वा हेतुत्वविशेषणम् । खादये सामान्यभेदस्याभाववृत्तित्वेन साधनसंभवादिति । एतन्नामायैवापिपदमपि आप्यंक्रमेति पुनःपुनःप्रत्याहारः । अतएवनेति । ननु अपेक्षान्वेन प्रतीयमानत्वं आन्तर्गुणरूपाभावेऽप्यकृतं तत्राभावानन्तर्गुणत्वमात्रादयं हेतुत्वमित्येवमित्यादिना निरासाय तदर्थमाह—प्रमीयमाणत्वादिति । यदाकदाचिदिति । मणिसत्त्वदशायामपि पूर्वोक्तावच्छेदेन मण्यभावसामानाधिकार्यरूपविशिष्टवतो वेदेर्दाहापत्तिरिति भावः । ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्त्वमेव

१ प्रमाविशेष्यत्वात्, २ यावत्प्रकारकप्रतीतिविशेष्यत्वम्, ३ अन्वयोमाव इति भावित्वतः पुरुषसेत्तर्पः.

कल्प्यते, अनेनैव सामञ्जस्येऽनन्तशक्तित्वागमावर्धंसकल्प-
दिनकरी ।

हापत्तिः कारणतावच्छेदकावलीद्वाराणसत्त्वस्यैव कार्योत्पत्तिनियाम-
कत्वात्, मण्यभावविशिष्टवह्नित्वं वह्निविशिष्टमण्यभावत्वं वा
कारणतावच्छेदकमित्यत्र विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण
गुरुभूतकार्यकारणभावद्वयापत्तिश्चेत्यत आह—मण्यभावादेरिति ।
तथाच प्रतिबन्धकत्वं न कार्यानुकूलधर्मविघटकत्वं बाधज्ञानस्यानु-
मितिप्रतिबन्धकत्वाभावापत्तेः । किंतु कारणीभूताभावाप्रतियोगि-
त्वम्, तच्च मण्यभावस्य हेतुत्व एवोपपद्यते न त्वतिरिक्तशक्तिसत्त्व
इति भावः । ननु प्रतिबन्धकत्वस्येदंशत्वे कारणीभूतवह्निरूपाभा-
रामरपी ।

कार्योत्पत्तिप्रयोजकं, तदधिकरणे मण्यभावात्त्वदशाया सामानाधिकरण्यासंबन्धेन
मण्यभावविशिष्टवह्निपथिकरणत्वाभावाच्च दाहापत्तिरित्यत आह—कारणताव-
च्छेदकावलीहेति । कारणतावच्छेदकोपलक्षितेत्यर्थः । अन्यथा विशेषण-
ज्ञानस्य विपयितासंबन्धेन विशेषणविशिष्टज्ञानरूपस्य विशिष्टबुद्धिहेतुत्वे गताना-
गतविशेषणज्ञानजन्यविशिष्टज्ञाने व्यभिचारापत्तेरिति भावः । ननु विपयितासंब-
न्धेन विशेषणस्य न कारणतावच्छेदकत्वमपि तु विशेषणनिरूपितविपयिताया
एव, विपयिता च ज्ञानसमानकालीनैवेति कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य कार्यो-
त्पत्तिप्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिरित्यस्वरसादाह—मण्यभावेति । गुरुभूतेति ।
वह्नित्वेन मण्यभावात्त्वेन कारणत्वाङ्गीकारेऽपि कारणताद्वयमेव किंतु लघुधर्माव-
च्छिन्नं । मण्यभावविशिष्टवह्नित्वादिना कारणत्वे तु गुरुधर्मावच्छिन्नकारणताद्वय-
मापद्येतेति भावः । नन्वेव मणे प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः । कारणविघटकत्वैव
इतिबन्धकत्वान्मणेर्मण्यभावानाशादित्यत आह—तथाचेति । बाधज्ञान-
स्यति । यत्र परामर्शानन्तरं लौकिकप्रलक्षरूपो बाधनिश्चयस्तत्र बाधनिश्चयोत्प-
त्तिद्वितीयक्षणे परामर्शनिष्ठशक्तिनाशो वक्तव्यः । तथान्य बाधोत्पत्तिवृत्तीयक्षणे
बाधेनानुमितिप्रतिबन्धो वाच्यः । स च न संभवति तत्पूर्वं परामर्शाभावादेवानु-
मित्यनुत्पादसंभवात् बाधद्वितीयक्षणेऽनुमित्यापत्तेश्च तत्पूर्वं शक्तिविशिष्टपरामर्शस-
त्त्वादिति भावः । नत्यतिरिक्तेति । अतिरिक्तशक्त्यङ्गीकारे मण्यभावस्य कारणत्वे
युक्तिविरहात् कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकत्वस्य मणावसंभवादिति
भावः । यद्वयभाव इति । कारणाभावे प्रतिबन्धकताव्यवहाराभावात्कारणसत्त्वे

१ तादृशप्रतिबन्धकत्वम्. २ कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपे. ३ स्वरूपम-
दोषोभयपटितमामानाधिकरण्यासंबन्धेनेत्यर्थः. ४ विनियमनाविरहात् मण्यभावविशि-
ष्टवह्नित्वेन वह्निविशिष्टमण्यभावत्वेन वा कारणत्वे लघुधर्मावच्छिन्नकारणताद्वयम्.

नानौचित्यात् । नचोचैजके सति प्रतिबन्धकसद्भावेऽपि कथं
दिनकरी ।

वप्रतियोगिनि यह्यभावेऽतिव्याप्तिः स्वप्रागभावप्रतियोगिनि षटादौ
चेति चेत् । तादात्म्यातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्ना या कारणता तदाश्र-
यीभूतो यो भावभिन्नोऽत्यन्ताभावमन्त्रनियोगित्वत्वा विवक्षितत्वात् ॥
कारणताविद्येयोपादानाद्य ^{परत्प्रागभावेऽतिव्याप्तिः} स्वात्यन्ताभावप्रत्यक्षे स्वस्य प्रतिबन्धकत्वा-
त्प्रागभावेऽतिव्याप्तिः । तत्र प्रतिबन्धकमित्यर्थे हेतुत्वात् ।
पक्षः परस्ता । विषयस्य तादात्म्यसंबन्धेनैव प्रत्यक्षे हेतुत्वात् ।
ननु बहिःप्रागभावयोर्दोर्दोर्हेतुत्वापेक्षयातिरिक्तशक्येरेकस्या एष हेतुता
युक्ता लापवादिष्यत आह—अनेनैवेति । दाहादिकं प्रति मध्य-
भावादेर्हेतुत्वकल्पनेनैवेत्यर्थः । सामंजस्ये मणिसमयधानदशायां
दाहधारणे । प्रागभावे मानाभावादाह—ध्वंसेति । इदमुपलक्षणं
रामहृदी ।

कार्यानुपपत्तिप्रयोजकस्यैव प्रतिबन्धकत्वेन स्ववहिरभावात्प्रागभावात्प्रतिषेधन इति
भावः । षटादौ चेति । तथाच स्वस्य श्रोतव्यतां प्रतिबन्धकत्वापरिधिरिति भावः ।
प्रतिबन्धकान्नापस्य कार्यकालवृत्तित्येव कारणतया नात्रापीडापरिः । भावभि-
न्नोऽत्यन्ताभाव इति । बह्यभावाभावं बहिःस्वरूपमादाय बह्यभावे प्रतिबन्ध-
कत्वापत्तिवारणाय नाशमिन्न इति, प्रागभावाभावात् स्वस्मिन्प्रतिबन्धकत्वापरि-
वारणाय अत्यन्ताभाव इति । वयमत्यन्ताभावत्वं निलेत्ये सति संबन्धाभावत्वं तद्य
न बह्यभावात्, भावनिवृत्त्येवामावत्त्वस्यैव तत्राश्रयत्वात् तथापि प्रकृत्ये अत्यन्ताभावत्वं
नाभावत्वपरिहितं किंतु अन्योन्याभावभित्तत्वे सति ध्वंसप्रागभावभिन्नत्वे सति सप्र-
तियोगिकारणमत्तो भावमिन्न इत्यस्य वैयर्थ्यम्, अतएव यत्र अनुयोगिवापकत्ववै-
तरं एतानी तत्र नना अत्यन्ताभावो बोध्यत इति नियमोऽप्युपपद्यते, अन्यथा मृतये
षटाभावो नास्तीत्यादी न स्वादेव नना अत्यन्ताभावस्य बोध्यत्वमिति ध्येयम् ।
परास्तैति । नचोच्छ्रयतिवारणाय दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नत्वमेव कार-
णताविशेषणमस्तु तथाच भावानां दैशिकविशेषणतासंबन्धेन अकारणत्वाद्वापमिन्न

१ अनेनैवेति प्रतिबन्धकत्वान्नकार्यजनकत्वम्. २ एवं षटः. ३ तथाच
स्वनिष्ठविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षमिति तादात्म्येन स्व कारणमिति कार्यकारणकारः.
४ मुक्तावत्वमित्यादिः ५ नित्यत्वानुपादाने प्रागभावे ध्वंसे चातिव्याप्तिः. ६ नित्यत्वं
न स्वप्नप्रतिषेधित्वे सति प्रागभावाप्रतिषेधित्वं तत्रैव अन्वयतादोकारणम् नित्यत्व-
कारणतया एतन्नाशकत्वमित्यादिः. ६ अन्वयोन्याभावात्प्रतिव्याप्तिवारणार्थं अन्योन्याभाव-
विधत्तं ध्वंसप्रागभावावच्छिन्नं ध्वंसप्रागभावभिन्नत्वम्.

दाह इति वाच्यं, उत्तेजकभावविशिष्टमण्यभावस्य कारणत्वात् ।
दिनकरी ।

प्रतियोगिध्वंसयोः प्राकिनाशमण्योः शक्तिमण्यपसारणयोश्च कार्य-
कारणभावकल्पनापि स्यादित्यपि बोध्यम् । उत्तेजकभावेति ।
यथाच केवलं मणिर्न प्रतिबन्धकः किंतु उत्तेजकभावविशिष्टस्तद-
भावश्च उत्तेजकसमप्रधानकालेऽपि तिष्ठतीति न व्यभिचार इति
भावः । अथ मण्यादिसलीयदाहं प्रत्युत्तेजकस्यैव हेतुतास्त्विति
चेन्न । तस्याननुगतत्वात्तदभावकूटविशिष्टमण्यभावस्य चानुगत-
त्वात् । अत्रेदं बोध्यम्, अभावीयविशेषणतासंबन्धेन दाहत्वाव-
च्छिन्नं प्रति उद्देश्यतादेशिकविशेषणतान्यतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकारानां तत्तदुत्तेजकभावानां समानाधिकरण्यरूपं यद्वैशिष्ट्यं
शमकरी ।

ह्यपि नोपादेयमिति वाच्यम् । चतुःशतकविशेषणतादिना भावानामपि देशिक
विशेषणतया कारणत्वेन उदाहरणत्वात् । इदमिदं प्रतिप्रतीतिनियामकविशेषणता
रूपस्य तस्याऽऽरुण्यत्वेति ध्येयम् । तस्याननुगतत्वादिति । मणिमन्त्रमहौष-
ध्यादिषु उत्तेजकत्वसंज्ञकस्य दुर्बलत्वात् श्रुतिवैत्यादिना साकार्येण तस्य अस्तित्वासम-
वादिति भावः । मन्त्रैवमुत्तेजकभावविशिष्टमण्यभावत्वेनापि हेतुता न सम्भवति
उत्तेजकत्वानुगतत्वाभावादित्यत आह तद्भावकूटविशिष्टमण्यभावस्येति ।
उत्तेजकभावकूटविशिष्टमण्यभावस्य हेतुत्वे मन्त्ररूपोत्तेजकदशायांमपि मन्त्रस्य ग-
गननिष्ठत्वेन बह्वधिकरणे हेतौ तदभावसत्त्वात्सामानाधिकरण्यसंबन्धेन तदुत्तेज-
कभावविशिष्टमणिसत्त्वाद्दाहानुपादप्रसङ्गः । किञ्च संयोगेन इव्यस्याभ्याप्यवृत्तित्वा-
मते मणिसत्त्वेऽपि किञ्चिदवच्छेदेन संयोगेन मण्यभावसत्त्वात् दाहापत्तिधेलाघाहा
निपाकुरते—अत्रेदं बोध्यमिति । अभावीयविशेषणतेति । दाहस्य भवसं-
पत्तया विशेषणसंबन्धेन तदुत्पत्तेरिति भावः । उद्देश्यता देशिकविशेषणतान्यतर-
रेति । मन्त्रस्य उद्देश्यतासंबन्धेनैव बह्वधिकरणदेशे सत्त्वात् उद्देश्यतानिवेशः । म-
ण्यादिरूपोत्तेजकस्य सत्त्वेऽपि किञ्चिदवच्छेदेन संयोगेन तदभावसत्त्वाद्दाहानुपपत्ति

१ उत्तेजकभावविशिष्टो यो मणिः, उदयावसथये । वैशिष्ट्यं च सामानाधिक-
रण्येन. २ तस्य उत्तेजकस्य ३ साप्रतियोगित्वस्यसामानाधिकरण्योपदर्शनत्वेन
अभावविशिष्टत्वमन्याप्यवृत्तित्वं, श्रवणसंबन्धानुपादाने शुण्णताभावरसामानाधिकरण्य-
माराध इत्यत्रस्याभ्याप्यवृत्तित्वापत्तिः । द्वितीयसंबन्धानुपादाने यदाचभावमाराध
यदाचभावमाराध इत्यत्रस्याभ्याप्यवृत्तित्वपत्तिः .

दिनकरी ।

तद्वच्छिन्नस्य मण्यादेर्देशिकविशेषणतोद्देश्यतान्यतरसंबन्धावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकामावस्याभावीयविशेषणतासंबन्धेन हेतुत्वमिति ।
 एतेन संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकमण्यभावस्य तरसंयुक्तेऽपि
 सत्त्वात् दाहापत्तिरिति परास्तम् । नन्वनुमानमेव शकौ प्रमाणम् ।
 तथाहि, वह्निर्दाहानुकूलाद्विष्ठातीन्द्रियधर्मसमवायी दाहजनकत्याद-
 दृष्टवदात्मवदिति । वह्निश्चाणुकत्वमादाय भर्जनकपालस्यवह्निनिष्ठा-
 नुद्भूतरूपमादाय वा सिद्धसाधनधारणाय साध्ये दाहानुकूलेति ।
 वह्निश्चाणुकत्वनसंयोगमादायादृष्टवदात्मसंयोगमादाय वा वद्वारणा-
 याद्विष्टेति । वह्निनिष्ठोष्णस्पर्शमादाय वद्वारणायातीति चेन्न ।
 विपक्षे बाधकतर्कविरहेणास्याशुमानस्याप्रयोजकत्वात् । केचित्तु
 वह्निं प्रति तुणफूत्कारसंयोगादीनां तुणफूत्कारसंयोगत्वारिरूपेण
 कारणताया व्यभिचारेणासंभवादतिरिक्तसिद्धिः । नच तुणफू-
 त्कारयोररभिनिर्भयनयोर्मणिकिरणयोश्च संबन्धस्य ज्ञान्यतावच्छे-

(२) मणिरेणस्य मणिमन्त्रिकेण ^{समस्तौ ।} ~~मणिमन्त्रिकेण~~ कल्पयति । अतो मन्त्रिकेण
 रिति देशिकविशेषणतातिवेष्टाः । देशिकविशेषणतया तु न इत्यस्याभ्याप्यवृत्तित्व-
 मिति न दाहादपत्तिरिति भावः । इदं च भावाभावावधारणदेशिकविशेषणतामभ्यु-
 पेक्षोक्तम् । मण्यादेरिति । आदिना मण्यादेः परिग्रहः । अतएव संबन्धकोटौ
 उद्देश्यताप्रवेष्टाः । संयोगस्थाने देशिकविशेषणताप्रवेष्टे तु कैश्च भुक्तिः । वह्निश्चाणु-
 कत्वमिति । वह्निश्चाणुकत्वपरिभाषण्यतिशयित्यर्थः । तेन वह्निश्चाणुकत्वस्य भावा-
 यणुक्ये सत्त्वेपि न शक्तिः । ननु महत्त्वविशिष्टवहेरेव पक्षत्वात् सिद्धसाधनमि-
 क्षत आह—भर्जनकपालस्येति । वह्निश्चाणुकत्वनसंयोगमादायापि महत्त्वहेः
 पक्षत्वे न सिद्धसाधनमत्त उक्तमादृष्टवदात्मसंयोगमिति । साध्यसंयोगस-
 बन्धेन कार्यमात्रे अदृष्टस्य हेतुताया तत्संबन्धेन सद्योवस्यापि हेतुत्वादिति भावः ।
 यद्यप्यत्रामनो दृष्टान्तत्वमसंगतं तस्य दाहजनकत्वे गानाभावात् । तथापि कार्य-
 मात्रे कर्तुरेव कारणत्वमतामिप्रत्येगैवमुक्तम् । यद्वा दाहजनकत्वमत्र न दाहका-

१ ध्वकारोऽप्यर्थकः । एवं शक्तिरत्वे प्रमाणान्तरसत्त्वेऽपि न शक्तिः. २ मन्त्रवदितो-
 चरत्वसंबन्धेन तुणफूत्कारविशिष्टायां प्रति तुणफूत्कारः कारणम्. ३ पर्व मन्त्रवदि-
 तोचरत्वसंबन्धेन अग्निनिर्भवविशिष्टायां प्रति अग्निनिर्भव कारणम्. ४ मन्त्रव-
 दितोचरत्वसंबन्धेन मणिमन्त्रसंयोगविशिष्टायां प्रति मणिमन्त्रसंयोगः कारणं इति
 रीत्या कारणत्व वक्तव्यं तत्रान न व्यभिचार इति भावः.

द्विवक्त्री ।

दकं वह्निवृत्तिवैजात्यत्रयं कल्प्यमिति न व्यभिचार इति वाच्यम्, तत्रान्यतावच्छेदकवैजात्यत्रयकल्पनामपेक्ष्य तत्तत्संबन्धानामेकशक्ति-
 मत्त्वेन कारणत्वकल्पनाया एव लघुत्वेन न्याय्यत्वादित्याहुस्तत्र ।
 तत्तत्संबन्धसाधारण्येनेकजातेरेवाभ्युपगमात् । नच योग्यवृत्तिजा-
 तेयोग्यत्वापत्तिरिति वाच्य, दोषविशेषेण शक्तेरिवायोग्यत्वकल्पनात् ।
 नच नोदनत्वादिना सकरः । तस्यादोषत्वादन्यतमत्वेन कारणतासं-
 भवाच्च । नचान्यतमत्वषट्कभेदाना मिथो विशेषणविशेष्यभावे
 निनिगमनानिरुद्धेण कारणतावच्छेदकभेदात्कारणताबाहुल्यमिति वा-
 च्यम्, कारणतावच्छेदकाना भेदाना समनियतानामैक्येन कारण-
 तैक्यसंभवात् । नच भेदाना स्वरूपतोषच्छेदकत्वासंभवेन तृणफू-
 लकारसंयोगभेदविशिष्टारणिनिर्मन्थनसंबन्धभेदविशिष्टमणिकिरणसं-
 बन्धभेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वादिनावच्छेदकत्व वक्तव्यम् ।
 तथाचावच्छेदकतावच्छेदकभेदादवच्छेदकताभेदसङ्ग्रेहेन च कारण-
 ताभेद इति वाच्यम्, स्वरूपसंबन्धरूपाया अतिरिक्त्याया वा कार-

णतद्वी ।

णत्व अपितु दाहप्रयोजकत्व तत्र कारणतत्कारणसाधारण स्वरूपसंबन्धरूपमिति
 कार्यमानकारणवृत्तिकारणानामन्यप्यङ्गतमेवेति ध्येयम् । न्यायत्वादिति । एतथा-
 पातत । शक्ते प्रतिबन्धकनाशयतयातदपसारणजन्यतया चोत्पादविनाशशा-
 क्षित्वेनानन्तशक्तिकल्पनापरया विपरीतगौरवापत्तेरिति ध्येयम् । दोषविशेषे
 षेति । अष्टादिकल्पनेषु । अथवा त्वन्तेऽपि बहिष्कृतशक्तिप्रत्यक्षपत्तेरिति
 भाव । तस्यादोषत्वादिति । स्वसामानाधिकरण्यात्सामानाधिकरण्याभ-
 वसंबन्धेन जातिविशिष्टजातित्वस्य स्वसामानाधिकरण्यात्सामानाधिकरण्याभ-
 वावव्याप्यत्वे मानाभावेन सांकर्यस्य जातिलबाधकत्वे मानानाभावादिति भाव ।
 स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वासंभवेनेति । जातीतरस्य स्वरूपतो मानान्ती
 कारात् । यस्य स्वरूपतो मान तस्यैव स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वनियमादिति
 भाव । स्वरूपसंबन्धरूपाया इति । तत्तत्कारणव्यतिरुपाया कारण-
 तावच्छेदकभेदेन भेदासमवादिमिति भाव । अतिरिक्त्याया इति । सप्तप-
 दार्थातिरिक्त्याया इत्यथ । तादृशकारणताया अवच्छेदकतामेदाद्भेदे मानाकारण-
 ताव्यक्तिकल्पनागौरवापत्त्या नानावच्छेदकतानिहपितैककारणताया एव कल्प-
 यितुमुचिततादिति भाव । इत्याप्युक्तारूपकारणताया, एवं, प्रतियोगितापेक्षे-
 दकतात्पर्यादयनवच्छेदकधर्मवदितत्वेन अवच्छेदकत्वादिभेदेन मिस्रावादिति
 ध्येयम् । इदमुपलक्षणम् । भेदस्य तथाकित्वेन कारणतावच्छेदकत्वेऽपि

धर्मवत्त्वम्, यथा चन्द्रभिन्नत्वे संति चन्द्रगताह्लादकत्वादिम-
त्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति ॥ २ ॥

दिनष्टी ।

नन्विदं 'गगन गगनाकार सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं
रामरावणयोरिवे'त्यादायैव्याप्तमिति चेत् । तद्वृत्तिधर्ममात्रस्य तत्र
विवक्षितत्वाद्युगभेदविवक्षया भेदसत्त्वाद्वा अतएव युगभेदविव-
क्षायांनिहोपमालङ्कारोऽन्यथानन्यथालङ्कार इत्युक्तमालङ्कारिकैः ।
सादृश्यपटकधर्मश्च कश्चिज्जातिरूपो यथा पटसदृशः पट इत्यादौ ।
कश्चिदुपाधिरूपो यथा गोत्वं नित्य तथाधत्वमपीत्यादौ यथा वा
चन्द्रसदृश मुखमित्यादावाह्लादकरत्वादि । अतिरिक्तकल्पने गौरवा-
रामदयी ।

इति । अत्र चन्द्रगगनभूयोपमस्य चन्द्रसदृश्यत्वे किं मानमिति वाच्यम् । नीत्वे पट
इत्यादौ स्ववृत्तिनीकत्वसंबन्धेन पट नीत्यस्य मुख चन्द्र इति रूपकत्वके स्ववृत्ति
भूयोपमस्यैव मुखे चन्द्रस्य प्रकाशत्वादिसत्त्वे तत्र अस्त्वव्यवस्य लुप्तत्वादिति
ध्येयम् । यद्यपि पटमेवपटनेदादयो भूयोपमो धर्मास्तत्रापि समबन्धेव गोत्वाधत्व
योर्नित्यत्वरूपैकधर्ममादाय सादृश्यमहोक्तत्वेनोक्तमिति भूयोपमोपादानमसद्वृत्तमेव
तथापि प्रत्येक भूयोपमैरेव सादृश्यप्रतीतिमिति तद्व्यवस्यविवक्षार्थकमेव प्रकृते भूय व
दमिति ध्येयम् । नतैव चिह्नसदृश एतादौ तु पटमिदंसादिर्न तात्पर्यविवक्षय ।
किंतु पटस्य तस्यापि तत्तात्पर्यविवक्षया । तस्मादसाधारण्येनैव न देयम् । यथा
पणे वाच्यत्वात् एतेऽनीति अत्रहारात् । नन्विदमिति । तत्रिदंसादृश्यत्वात्साद-
ृश्यमित्यर्थं । निश्चिन्नासादृश्यत्वे शब्दे इत्याद्यपत्वेनेति शेषः । युगभेदविवक्ष
क्षयेति । युगभेदप्रयुक्तत्वात्सुगमिच्छिद्यगवदभेदविवक्षयेत्यर्थः । भेदसत्त्वा
द्येति । गगने गगनभेदसत्त्वाद्येत्यर्थः । उक्तार्थे आचार्यविरचितेण समप्रतिपाद-
अक्षय्येति । युगभेदविवक्षयासादृश्यत्वे पूर्वोक्त एवार्थः । इहेति । यवन गग-
नसादृश्यमिति श्लोक इत्यर्थः । उपमालङ्कार इति । सादृश्यत्वात्साधितत्वादिति
भावः । अन्यथा निष्पक्षसंनिधनस्यैव । अनन्यथालङ्कार इति प्रतिपाद-
नानार्थस्यैवसाधारण्यमिति भावः । अतु उक्तसादृश्यत्वात्पुनरप्यदि आक्षिपते
तदा गोत्वादावस्यो सादृश्यप्रवृत्तिः, यद्विच आक्षिपित्वासाधितत्वं तत्र पटपटयो
कस्युत्पन्नं दमरसदृश्यैवोपाधिविरहेण तयो सादृश्य न सादृश्यत्वात्साधितत्वात् निराक
यति—सादृश्यपटकधर्म इति । अत्रहारात् मुखमित्यादौ लक्षणत्वात् भूयोप-
मत्व—पथति । आह्लादकरत्वादीति । आह्लाद- मुखमित्यर्थः । यद्यपि अत्र-

१ उक्तार्थे निष्पक्षसंनिधनस्यैव । अनन्यथालङ्कार इति प्रतिपादनानार्थस्यैवसाधारण्यमिति भावः । अतु उक्तसादृश्यत्वात्पुनरप्यदि आक्षिपते तदा गोत्वादावस्यो सादृश्यप्रवृत्तिः, यद्विच आक्षिपित्वासाधितत्वं तत्र पटपटयो कस्युत्पन्नं दमरसदृश्यैवोपाधिविरहेण तयो सादृश्य न सादृश्यत्वात्साधितत्वात् निराकयति—सादृश्यपटकधर्म इति । अत्रहारात् मुखमित्यादौ लक्षणत्वात् भूयोपमत्व—पथति । आह्लादकरत्वादीति । आह्लाद- मुखमित्यर्थः । यद्यपि अत्र-

क्षित्यत्तेजोमरुद्धोमकालदिग्देहिनो मनः ।

द्रव्याण्यथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥

द्रव्याणि विभजते ॥ क्षितिः पृथिवी । आपो जलानि ।

दिनकरी ।

दिति । नव्यास्तु सादृश्यमतिरिक्तमेव । नचातिरिक्तत्वे पदार्थवि-
भागव्याघात इति वाच्यम् । तस्य साक्षात्परम्परया या तत्त्वज्ञानो-
समस्त्री ।

सुखदर्शनजन्ययोः सुखयोर्निश्चयेन चन्द्रमुखयोर्वैकमादादकरत्वं कारणतावच्छे-
दकभेदेन कारणतामेदस्वावश्यकत्वात् तथापि स्थाय्योपभायकत्वसम्बन्धेन
एकैवात्मविशिष्टत्वमेव प्रकृते साधारण्ये यमः सुखचन्द्रदर्शनजन्यं च एक-
जातीयमेव सुखमिति भावः । आदिना वृत्तत्वतेनस्तिवादिपरिग्रहः । सादृश्य-
मिति शेषः । अतएवातिरेकपदेनोत्तरत्र तस्योपस्त्वितिः । सप्तपदार्थातिरिक्तेति
सदर्थः । सप्तपदार्थातिरिक्तविषयतादिपदार्थमङ्गीकुर्वता नव्याना मत्तगुणदर्श-
यति—नव्यास्त्विति । अतिरिक्तमेवेति । अन्वयात् सदृश इत्याकारक-
प्रतीतेः सर्वत्र समानाकारतानुभवापन्त्रपापत्तेरिति शेषः । प्रतीतेः समानत्वमे-
कप्रकारकत्वं तथा च चन्द्रसदृशं सुखमित्यादौ आहादकरत्वादेः प्रकारता घट-
सदृशः पट इत्यादौ तु द्रव्यत्वपृथिवीत्वादेरिति तादृशप्रतीत्योः सादृश्याशे
अनुभवसिद्धायाः समानाकारताया अपत्याप उच्छ्रयमेव सादृश्यतावादिमते
दुसदृशः । सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति मते तु न तद्व्युत्पत्तिः । यद्यपि सुखे
चन्द्रे च नैकं सादृश्यं अन्यथा पटे चन्द्रसादृश्यप्रतीत्यापत्तिरिति सादृश्याशे
सादृशप्रतीत्योर्न समानाकारतोपपत्तिः तथापि उभयसादृश्यसाधारण्यस्य सादृश्य-
स्वरूपासङ्गोपाधेरनुगतत्वमा पद्ये रूपवान् पदो रूपवानिति प्रतीत्योरुपाध इव
सादृश्याशे समानाकारतोपपत्तिरिति ध्येयम् । विभागव्याघात इति ।
पदार्थाना संताधिरुत्वादिति भावः । तत्त्वज्ञानोपयोगीति । आत्मदर्शित्वे-
तरद्रव्यादिमेदंप्रकारकज्ञानं तत्त्वज्ञानं, तज्जनकज्ञानविषयत्वं तदुपयोगित्वं तादृश-
ज्ञाने च पक्षज्ञानविभया आत्मज्ञानस्य प्रतियोगित्ववच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञान-
विधया द्रव्यादिपदार्थज्ञानस्य जनकत्वात् आत्मासीना तत्त्वज्ञानोपयोगिता । तत्र
च तादृशानुमितिजनकपरसमर्थात्मकज्ञानस्य पसरूपात्मविषयभूत्वात्साक्षादात्मन
उपयोगित्वं परामर्शजनकप्रतियोगिज्ञानविषयद्रव्यादिपदार्थानां तु परपरोप-
योगित्वमिति विशेषो बोध्यः । यद्यपि द्रव्यादिनेदव्याप्यहेतुमानिति परा-
मर्शस्य द्रव्यादिनिषेधकतया द्रव्यादीनामपि साक्षादुपयोगित्वसम्भवस्यापि
भेदाना तत्त्वचित्तेनापि परामर्शं भानसम्भवेन तत्तद्देदव्याप्यहेतुमानास्मेति परा-
मर्शस्य द्रव्यादिविषयकत्वात्परपरोपादानम् । अत्र नात्रपदेन सप्तपदार्थातिरिक्त-
सादृश्यादिपदार्थव्यवच्छेदः । तत्रान सादृश्यादीनामात्मभिन्नपदार्थानां सर्वेऽपि

१ विभागव्याघातः. २ आत्मं आत्मोत्तरद्रव्यमिदं इति ज्ञानाकारः.

वि. सु. ६

क्षित्यतेजोमरुद्धोमकालदिग्देहिनो मनः ।

द्रव्याप्यथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम् ॥ ३ ॥

द्रव्याणि विभजते ॥ क्षितिः पृथिवी । आपो जलानि ।

दिनकरी ।

दिति । नव्यास्तु सादृश्यमतिरिक्तमेव । नचातिरिक्तत्वे पदार्थवि-
भागव्याघात इति वाच्यम् । तस्य साक्षात्परम्परया वा तत्त्वज्ञानो-
रामरुद्री ।

मुखदर्शनशान्यवो मुखयोर्भिन्नत्वेन चन्द्रमुखयोर्वैकृमाहादकर्त्तुं कारणतानच्छे-
दकभेदेन कारणतामेदस्वापर्यकत्वात् तथापि स्वाश्रयोपपायकारणसमन्वेन
एकैजात्यविशिष्टत्वमेव प्रकृते साधारणो धर्मो मुखचन्द्रदर्शनजन्य च एक
जातीयमेव मुखमिति भाव । आदिना पुरुषत्वतेनखित्वादिप्राप्तिः । सादृश्य-
मिति शेष । अतएवातिरिक्तपदेनोक्तत्वं तस्योपस्थितिः । सतपदार्थातिरिक्तैति
तदर्थं । सतपदार्थातिरिक्तविषयतादिपदार्थमङ्गीकृत्यता नव्याना महत्तुपदर्श-
यति—नव्यास्तित्यति । अतिरिक्तमेवेति । अन्यथा सदृश इत्याकारक-
प्रतीते सर्वत्र समानाकारताशुभवापलापापतोमिति श्रेय । प्रतीते समानत्वमे-
कप्रकारकत्वं तथा च चन्द्रसदृश मुखमित्यादौ आह्लादकरत्वादे प्रकाशता घट-
सदृश पट इत्यादौ तु द्रव्यकण्ठुधिवीरत्वादेरिति सादृश्यप्रतीत्यो सादृश्याशे
शुभभवसिद्धाया समानाकारताया अपलाप उक्तधर्मस्य सादृश्यतायादिभवे
दुच्छेदः । सादृश्यमतिरिक्त पदार्थ इति मते तु च तत्त्वज्ञपयति । यद्यपि मुखे
चन्द्रे च नैक सादृश्य अन्वया पटे चन्द्रसादृश्यप्रतीत्यापत्तिरिति सादृश्याशे
सादृश्यप्रतीत्योर्न समानाकारतोपपत्ति तथापि उभयसादृश्यसाधारणस्य सादृश्य-
त्वत्पारम्योपाधेरनुगततया पटो रूपवान् पटो रूपवानिति प्रतीत्योर्भावात् इव
सादृश्याशे समानाकारतोपपत्तिरिति श्रेयम् । विभागव्याघात इति ।
पदार्थाना सन्नाधिकत्वादिति भाव । तत्त्वज्ञानोपयोगीति । आरमधर्मिकाले-
त्तरद्रव्यादिभेदप्रकारकज्ञान तत्त्वज्ञान, तत्त्वज्ञानविषयत्व तदुपयोगित्व सादृश-
ज्ञाने च पञ्चज्ञानविषया आत्मज्ञानस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञान
विषया इत्यादिपदार्थज्ञानस्य जनकत्वात् आत्मादीना तत्त्वज्ञानोरयोगिता । एत-
च्च सादृश्यानुमित्तिजनकपरमार्थत्वकज्ञानस्य पञ्जरूपात्मविषयकत्वात्साक्षादात्मन
सुपयोगित्व परामर्शनजनकप्रतियोगिज्ञानविषयद्रव्यादिपदार्थाना तु परपरोप-
योगित्वमिति विशेषो बोध्य । यद्यपि द्रव्यादिभेदव्याप्यहेतुमानिति पर-
मर्शस्य द्रव्यादिविषयकतया इत्यादीनामपि साक्षादुपयोगित्वसम्भवापि
भेदाना तत्त्वशक्तिवैनापि परामर्शे गानसमवेन तत्त्वहेदव्याप्यहेतुमानात्मेति पर-
मर्शस्य द्रव्यादिविषयकत्वात्परपरोपादानम् । अत्र मात्रपदेन सतपदार्थातिरिक्त-
सादृश्यादिपदार्थमवच्छेद । तथाच सादृश्यादीनामात्मभिन्नपदार्थाना सर्वेऽपि

१ विभागव्ययस्य. २ आत्मा आत्मेतद्व्यभिन्न इति ज्ञानान्तर .

तेजो वह्निः । मरुद्वायुः । व्योम आकाशः । कालः समयः ।
दिवङ्गी ।

पयोगिपदार्थमात्रनिरूपणपरत्वात् । एवमधिकरणत्वमपि तस्य संयो-
गादिरूपत्वे बद्दरकुण्डसंयोगस्य द्विष्टत्वेन कुण्डे बद्दरमितिवद्बद्दे
कुण्डमित्यपि प्रयोगः स्यान् एवं प्रतियोगित्वमपीत्याहुः । साट्टशय-
च्छरण लक्ष्ये योजयति—यथेति । इतिशब्दः श्लोकव्याख्यासमा-
प्तिद्योतकः ॥ २ ॥ 'स्त्रियां चिन्नि'तिसूत्रविहितकिन्प्रत्ययान्तक्षिति-
शब्दस्य क्षयवाचकत्वात् क्षितिपदस्य प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह—
क्षितिः पृथिवीति । अप्शब्दस्य 'अप्त्न् रुजि'त्यादिपाणिनीयसूत्रे
शब्दपरत्वावाह—आपो जलानीति । प्रवापस्यापि तेजःशब्दवा-
च्यत्वात्प्रकृते तेजःपदार्थं दर्शयति—तेजो वह्निरिति । यह्णावि-
रित्यर्थः । देवविशेषस्यापि मरुच्छब्दवाच्यत्वात्प्रकृतोपयोगिनमर्थ-
माह—मरुद्वायुरिति । व्योमशब्दस्य वेदे ब्रह्मणि प्रयोगा-
वाह—व्योम आकाश इति । कालशब्दस्यान्तकादिबोधकत्वा-
त्सामरुद्गी ।

आमनि तद्देवो नानुमितिविषय इति तदेतज्ज्ञान न तत्त्वज्ञानमतस्त्वद्देवज्ञान-
जनकज्ञानविषयस्यापि साट्टशब्दादेर्न तत्त्वज्ञानोपयोगितेति भाव । एव च तत्त्व-
ज्ञानोपयोगिपदार्थानामेव महर्षिणा विभज्जनाच्च विभागव्याघात इति भाव । अधि-
करणवादीनामतिरिक्ता साधयति—एवमिति । कुण्डे बद्दरमिति । इत्थ
पाधारत्वं चतस्र्यर्थं । तत्र प्रकृतार्थस्यापेयतासम्बन्धेनाप्यय । आधारत्वस्य
च निरूपकतासम्बन्धेन गतानीताभिन्नादतबद्दरादिपदार्थेऽन्वय । तथाच
कुण्डबद्दराधारतानिरूपक बद्दरमिति बोध । इह प्राचीनमतभिप्रायेण । आधेयत्वं
चतस्र्यर्थं इति नवीनमते तु कुण्डे बद्दरवदितिबद्दरं कुण्डवदित्वापत्तिर्दृष्टव्या ।
प्रतियोगित्वमपीति । एव अतिरिचपदार्थं इत्यर्थं । प्रतियोगिताया प्रति-
योगिसरूपत्वं भूतलादेरपि घटाभावादिप्रतियोगितापत्ति घट प्रतियोगिताया
नित्याधारताप्रतीत्यनुपपत्तिस्य । प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेऽभेदेनावच्छेदाव-
च्छेदकभावविरहेण घटत्वादे प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपपत्तिश्चातिरिचत्वसाधि-
कृति भाव । अपिना विषयत्वादिसमुच्चय ॥ २ ॥ ननु सिद्धि पृथिवीत्यादि-
व्याख्यायान् मन्वृतामसाह्वनम् । क्षित्यादिसन्धाना प्रसिद्धापरत्वात् । अप्रतिरिचैर-
न्यथाप्रतिरिचैर्ना निराधारैव हि निरर्थं कुर्वन्ति सन्त । नचात्र तयोरेक-
दरापि समवतीक्ष्णतोऽन्यथाप्रतिपत्तिमुपपादयन् तत्कार्थक्यमाह स्त्रियामित्या-

दिगाशा । देही आत्मा । मनः । एतानि नव द्रव्याणीत्यर्थः ।

दिनकरी ।

वाह—कालः समय इति । दिक्शब्दस्य 'दिश. अतिसर्जने' इति घातुना निष्पन्नस्य दानार्थकत्वात्प्रकृतोपयोगिनमर्थमाह—दिगा-
शेति । देहविशिष्टार्थवाचकाद्देहिशब्दाद्देहाद्ययवानामुपस्थितेराह—
देही आत्मेति । अथेश्वरस्य देहिनां मध्येनन्तर्भावस्त्वर्थं द्रव्यत्वमिति
श्रेय । वृद्धा भूतावेशान्यायेनेश्वरस्य शरीरमिच्छन्ति । संसार्यष्ट-
वशाच्छरीरमित्यन्ये । अतएवास्वरसादाहात्मेति । श्रुतिव्यक्तेजोवा-
द्यात्मान इति पञ्चैव द्रव्याणि व्योमादेरीश्वरात्मन्येषान्तर्भूतत्वात्
मनसश्चासमयेवभूतेऽन्तर्भावादिद्याहुर्नवीनास्वन्मतं निराकर्तुं संज्ञया-
द्योषकपदपूरणेनार्थमाह—एतानि नव द्रव्याणीति । व्योमस्ता-
वच्छब्दाश्रयतयासिद्धिः । नच भगवत एव शब्दाश्रयत्वम् । प्रत्येकं
जीवमादाय विनिगमनाविरहात् । नच जीयानामाश्रयत्वे शब्दधा-
रामस्त्री ।

दिना । आत्मेतीति । सापच्छिन्नभोगवत्संबन्धेन देहविशिष्ट एव देहि-
शब्दार्थः । नतु समवायेन तद्विशिष्ट इति न देहायवशोपस्थितिरिति भावः ।
अनन्तर्भावादिति । ईश्वरस्य किञ्चित्छरीरावच्छेदेन भोगाभावादिति भावः ।
कथं द्रव्यत्वमिति । रामान्द्वयव्याप्ययावद्भ्रमकचनस्यैव विभागतया द्रव्यविभागा-
भाव्ये ईश्वरशक्तिपरमन्तरानुपदेशात्तस्य द्रव्यत्वाभावनियमाविति भावः । भूता-
द्यैशान्यायेनेति । यथा भूताभिन्नवस्थले मनुष्यादिशरीरानवच्छेदेन भूतस्य न
मुपलब्धत्वात्कारणभोगाश्रयता मित्तु तथैवशरीरावच्छेदेनैव, एवमपि भूत-
प्रयोजनमव्यापारवन्मनुष्यादिशरीरं तथाप्रापि रामादिशरीरं नेश्वरस्य भोगाव-
च्छेदकमपि तु तदन्तर्गतजीवस्यैव, एवमपि ईश्वरप्रयोजनशरीरावशयादिरूप-
विलक्षणव्यापारवदिति समुदायायः । यद्यपि एवमपि तत्संबन्धेनेश्वरस्य
देहविशिष्टत्वाभावात् देहिशब्दान्देश्वरशब्दः संभवति तथापि स्वश्रुतिप्रमाण-
ककृतिमत्संबन्धेन देहविशिष्ट एव प्रकृते देहिशब्दार्थ इति नानुपपत्तिरिति
भावः । नन्वेवं ईश्वरस्य श्रुत्यावपाणिपादत्वाद्युक्तिर्वैदिकेतेत्यतः कल्पान्तरमाह—
अत एवेति । अयं भावः, देहिशब्दस्य तत्संबन्धेन देहविशिष्टार्थकत्वे ईश्व-
रस्य शरीरान्तोकारे ईश्वरस्य द्रव्यमध्ये अविसर्जनात् द्रव्यत्वं न सादिस्यस्व-
रसात् देहिशब्दायै न देहविशिष्टः अपितु आत्मत्वनात्यवच्छिन्न इतीश्वरस्य
द्रव्यत्वमिदिरिति विवरणतात्पर्यम् । नेश्वरस्य अशरीरत्वे ब्रह्मविष्णुमहेश्वर-

ननु द्रव्यत्वजातौ किं मानं नहि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं घृतज-
दिनक्री ।

नहमिति प्रत्यक्षापत्तिः, अदृष्टवदयोग्यत्वस्यैव कल्पनात् । कालदि-
शोस्तु एतस्मिन्काले घटः, पूर्वस्यां दिशि पट इत्याद्यनुमताकार-
प्रत्ययात् । मनसश्चासमवेतभूतत्वे पार्थिवादित्रसरेणूनादाय विनि-
गमनाविरह इत्याशयः । अधिकममे व्यक्तीभविष्यति । मूले
द्रव्याणीति । द्रव्यपदं द्रव्यत्वरूपजातिविशिष्टार्थकं नतु गुण-
श्रयत्वविशिष्टार्थकं गौरवात् । मुक्तावल्यां किं मानमिति ।
किंशब्दः प्रभे । ननु द्रव्यमित्यनुगतप्रतीतिरेव जातिसाधिका
भविष्यतीत्यत आह—नहीति । तत्र । द्रव्यत्वजातौ । घृतेति ।
रामक्री ।

शरीराणामपि ईश्वरीयत्वं न स्यात् जीवादृष्टवद्येन यथादिकार्यार्षनीश्वरस्य
ब्रह्मादिशरीरोत्पत्त्यङ्गीकारेण इष्टापत्तेरयोगादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । ब्रह्मादि-
शरीराणां ईश्वरीयत्वं हि सरीयभोगावच्छेदकत्वं सददृष्टजन्यत्व वा तत्कृतिजन्य-
षेष्टावत्वं वा । नाप्यद्वितीयौ, तस्य भोगादृष्टयोरभावात् । नापि तृतीय, सम-
वापेन षेष्टा प्रति अवच्छेदकतासम्यग्भेदेन कृते कारणतया व्याप्यवृत्तित्वेने-
श्वरदृष्टेरवच्छेदकतया वाप्यसत्त्वात् । कार्यत्वावच्छिन्नधारणतामा एव तत्राङ्गीका-
रात् । ब्रह्मादीनां जीवमुक्तयोर्भिवस्याभ्युपेयत्वादिति ध्येयम् । अयोग्यत्वस्यै-
धेति । मानसप्रत्यक्षायोग्यत्वसंबन्धेन । तेन शब्दस्य भावणत्वेपि न क्षतिरिति
भाव । प्रसरेणुनिति । नैवीनमते अवयवधारायाकशुक्लेष्वेव विधान्तेस्ते-
षामेवासमवेतत्वादिति भावः । विनिगमनाविरह इति । तथाचानेकद्रव्य-
व्यधिषु मनस्त्वस्तीकारापेक्षया एकैकातिरिक्तव्यजिषु तत्तन्मनस्तत्र स्त्रीरनुमुचित-
मिति भावः । ननु द्रव्याणीति मूलशक्यस्यातिरिक्तद्रव्यत्वज्ञानभावेपि नातुप-
पत्ति गुणवशाद्यर्थकत्वेनापि तद्विवरणसम्भवात् अतो मुक्तावल्यां द्रव्यत्वसाधना-
मासौ निफल इत्याशङ्कामपनेतुं मूले द्रव्यपदस्य द्रव्यत्वविशिष्टार्थकता व्यवस्था-
पयति—द्रव्यपदमिति । प्रश्न इति । जिज्ञासावोधकशब्द प्रश्न । घट-
कत्वं सम्यग् । तथाच मूलस्थकिंशब्द जिज्ञासायंरु इति पर्यवसितोऽर्थः । दत्तर-
वाक्येन प्रमाणयामान्यस्यानिरासेन किंशब्दस्य आक्षेपार्थकत्वाद्यर्थभवादिति भावः ।
घृतादिष्यति । ननु घटादाविलेव कृतौ नीचमिति वाच्यम् । अनुगतप्रतीत्य-
माने पीत्रमूषनाय घृताद्युपादानात् । तथाहि अनुगतादृतिव्यख्या हि मनुष्य-
त्वादिमाति, नहि ननु द्रव्येष्वनुगतादृति वाचिरर्थमवति, घृतादिष्वेकैकरदापेवपि

१ दीर्घलिङ्गात्प्रत्ये. २ एकतरण्युपावेति मुक्तिविनिगमना. ३ घटकत्व
घटकत्वं सम्यग् द्रव्यपदेऽवच्छेदकत्वात् न मूलपदकद्रव्यपरत्वेनैव..

तुप्रभृतिषु द्रव्यत्वार्थहादिति चेत् । कार्यसमवायिकारणताव-
दिनकरी ।

तथाच घृतादिषु पामराणां द्रव्यत्वज्ञानाभावेन सकृदद्रव्यसाधार-
णद्रव्यत्वजातिसिद्धिर्न भविष्यतीति भावः । कार्येति । कार्यत्वं प्राग-
भावप्रतियोगित्वं । न च स्वससाधारण्यं । सत्त्वेन विशेषणीयत्वात् ।
अत्र च कार्यस्य समवायः प्रत्यासत्तिः, कारणस्य तादात्म्यं, यत्र
समवायेन कार्यं तत्र तादात्म्येन द्रव्यमिति निर्वयमात् । ननु जन्यस-
त्त्वरूपकार्यत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणत्वे माना-
भावः । न च नीले नीलोत्पत्तिवारणाय तथा हेतुत्वभावद्रव्यकमिति
घाथ्यं, समवायेन नीलं प्रति स्वाश्रयसमवेतद्रव्यत्वसंबन्धेन नीलस्य
हेतुत्वैव तद्वारणात् कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् कति

रामरुद्री ।

सर्वथा नैकादृतिः कठिनावद्रव्यत्वयोरनियतत्वाविति भावः । पामराणामिति ।
पण्डितायां शास्त्रकारोपवाक्यबन्धद्रव्यत्वज्ञानसंभवेऽपि पामराणां शास्त्रजन्यज्ञा-
नाभावेन पामराणामित्युक्तं । द्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षवेद्यत्वे घटादिवत्सापि पामराणां
प्रत्यक्षं स्यात् तत्रभावेन न द्रव्यत्वे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति भावः । ननु किमिदं द्रव्य-
त्वावच्छिन्नस्य कार्यतावच्छेदकं कार्यत्वं, न जातिर्यं स्वससाधारण्याद् ।
नाप्युपाधिरूपं अनुगतानतिप्रसक्तस्य तस्य दुर्बलत्वादित्याद्युक्त्या तन्निर्विक-
कार्यत्वमिति । नचेति । द्रव्यकार्यत्वाभाववति स्वस्येऽपि प्रागभावप्रतियो-
गित्वस्य सत्त्वेनातिप्रसक्ततया द्रव्यकार्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति भावः ।
नन्येति । जन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेऽनन्तररूपाणां कार्यतावच्छेदकतापट-
कसंसर्गता स्वीकरणीया, सत्त्वस्य तवात्वे तु एकस्य समवायस्यैव तपाविध-
संसर्गता कल्पनीयेति लाघवमभिप्रेत्याह—जन्यसत्त्वरूपेति । स्वाधयस्त-
मवेतद्रव्यत्वेति । स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन स्वस्मिन्नपि नीलस्य सत्त्वेन तत्र
नीलोत्पत्तिवारणाय संबन्धव्योटी द्रव्यत्वप्रवेशः । नन्वेवमुक्तकार्यकारणभाव-
विरहेऽप्युक्तकारणतावच्छेदकसंसर्गपटकत्वैव द्रव्यत्वजातिसिद्धिर्निप्रत्युद्भवेति सिद्धं
नः रागीहितमित्यत आह—कार्यत्वस्येति । ननु तर्हि न्यघवात्कालिकसंब-
न्धेन पटत्ववत्त्वमेव कार्यतावच्छेदकमस्त्यत आह—कालिकसंबन्धेनेति ।

१ पामराणामिति शेषः. २ तत्रान समवायसंबन्धेन कार्यत्वाच्छिन्नप्रति तादा-
त्म्यसंबन्धेन द्रव्यत्वावच्छिन्नं कारणमिति कार्यकारणभावः. ३ सं नीलम्. ४
इदमुपलक्षणं कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे अन्वयेऽप्यवच्छेदकत्वोपलक्षणमपि दोषान्तर-
मिति. ५ सं नीलम्.

च्छेद्भूतया संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छे-
दिनकरी ।

कसंबन्धेन पटत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहाचेत्यत आह—
संयोगस्येति । अत्रच रूपादिगुणानां सकलद्रव्यसाधारण्याभावेन
द्रव्यकार्यतया परित्यागः । सकलद्रव्यवृत्तिसंख्यादित्रयस्य च
गगनादिवृत्तेर्नित्यत्वान् । नच संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्य-
त्वेन समवायिकारणत्वे मानाभावरत्तद्व्यक्तिसमवेतसत्सामान्ये
प्रति तत्तद्व्यक्तिरेण समवायिकारणत्वस्यावश्यकतया गुणादौ
समुत्पादासमवादिति वाच्यं, कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेद-
कत्वनियमेन तादृशकारणत्वस्यावश्यकत्वात् । नित्यसंयोगाङ्गीकर्तुंम-
त्तसाधारण्येनाह—विभागस्येति । द्रव्यत्वसिद्धेः द्रव्यत्व-
जातिसिद्धेः । अचित्तथैव पाठः । अत्र यद्यपि गुणत्वेनान्य-
यासिद्धिः समवति तथापि साक्षात्संबन्धवर्गवाये सत्येवानुमितेः
परस्परसंबन्धधर्मविषयत्वमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । द्रव्यमति
द्रव्यान्तरानुत्पत्त्या समवायेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति

रामरुद्री ।

द्रव्यकार्यतया परित्यागः । द्रव्यकार्यत्वेवानुक्ति । इदं च सत्त्वादित्रयस्य
शैलनाम्बुतुपज्यतं । सत्सामान्यमिति । सत्त्व समयसंबन्ध समयश्चात्र
स्वाधिकरणसमयसंबन्धानधिकरणीभूतो ग्राह्य । तेन तादृशसमयसंबन्धस्योत्प-
त्तिरित्येन सत्त्वसिद्धिमात्रमात्रं नित्यगुणादिभ्यावृत्ति । यद्यप्यभाव सन्निति
प्रतीया समयसंबन्धमात्रमेव सत्त्वकार्यं तथापि सामान्यसत्त्वस्यात्र विद्येपर-
ताभ्युत्पत्त्यादुत्पाद्यत्वात् । सत्त्वस्य सत्तावदर्थकत्वे नित्यगुणव्यावर्तनाय जन्यत्व-
प्रवेद्यस्यावश्यकतया तन्न एव जातिवारणे तद्वारकसत्त्वदवैवर्ध्यापत्ते । प्रागभावस्य
धर्ममतात्तद्वदया प्रागभावप्रतियोगिनो नोपात्तमिति ध्येयम् । आवदयकत-
येति । अन्यथा एकत्र समवेतस्यापरत्र समवायेनोत्पादप्रसङ्गादिति भावः ।
यस्तुतरस्तु उक्तकारणकारणभावस्य प्रतिबन्धविभिन्नतया पटादां नित्यगुणाभावेन
तदभिप्रायण जातिमात्रव्यावर्तनाय लाघवेन सत्यद् यथापुनमेव सम्बन्धिति प्रति-
माति । गगनादिभ्यः एवागत्या जन्यत्व प्रवेद्य कार्यकारणभाव इति भाव । कार्य-
मात्रवृत्तिजातरिति । अन्यथा तदवच्छिन्नस्याकस्मिन्कृत्वापत्तेरिति भाव ।
गुणत्वान्यान्ययासिद्धिरिति । साध्याथयत्वरूपपरंपरासंबन्धेन गुणत्वस्यापि

दकतया द्रव्यत्वसिद्धेरिति । ननु दशमं द्रव्यं तमः कुतो
दिनकी ।

प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया द्रव्यत्वजातिसिद्धिः । प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकं ॥ पृथिव्यादिचतुष्टयमात्रवृत्तिभूतत्वमेव । नित्यव्यावृत्तत्वात् ।
भूतत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे तु मूर्तत्वस्य तथात्वमादाय
विनिगमनाविरहापत्तिः, द्रव्यत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तु
धर्मिमाहकमानसिद्धम् । न च तस्य गगनादिपृथिव्ये मानाभावे इति
वाच्यं, भूतत्वेन तुल्यव्यक्तित्वापत्त्या विनिगमनाविरहेण गग-
नादिपञ्चवृत्तित्वाभ्युपगमात् । न च भूतत्वेन तुल्यव्यक्तित्ववारणाय
मनोवृत्तित्वमेव द्रव्यत्वे कल्प्यतां गगनादिपृथिव्यकल्पने गौरवात्
गगनादिपृथिव्यकल्पनेऽपि मूर्तत्वेन सांकर्यवारणाय मनोवृत्तित्वस्या-
वश्यवत्त्वादिति वाच्यम् । तथा सति मूर्तत्वजात्या द्रव्यत्वस्य
तुल्यव्यक्तित्वापत्तेरिति । ननु दशमद्रव्यस्य तमसःसत्त्वान्न च द्रव्या-
णीत्युक्तमित्यभिप्रायेण मीमांसकः शङ्कते—नन्विति । ननु

रामरुद्री ।

द्रव्यनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वसंभवादिति भावः । नित्यव्यावृत्तत्वादिति ।
यद्यपि भूतत्वं पृथिव्यादिपरमाणुवृत्तित्वेन न नित्यव्यावृत्तम् । न चेदं प्रति-
बन्धकतावच्छेदकं भूतत्वं परमाणुव्यावृत्तमेव स्वीकार्यमिति वाच्यम् । तथासति
पृथिवीत्वादिना सांकर्यवत्त्वात् तस्य साक्षीत्वानुपपत्तेः । तथापि सांकर्यस्य दोषात्पु-
ण्यमेतदसिद्धमिति । ननु द्रव्यत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेऽपि भूतवर्त-
त्वाभ्यां विनिगमनाविरहादवश्यमत आह—द्रव्यत्वस्येति । धर्मिमाह-
कमानेति । द्रव्यत्वसाधनानुमानेत्पर्यः । तथाच तस्य प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकत्वे द्रव्यत्वमेव न सिध्येदिति श्रुतश्रीरेव परस्परं विनिगमनाविरहः ननु
श्रुतसाक्षीनेति भावः । सांकर्यवारणायेति । यद्यपि स्वमते सांकर्यं न
दोषः, तथापि तुल्यत्वं दुर्बल इति न्यायेन तस्य दोषत्वमभ्युपेत्यापि दोषा-
न्तरमाह—तथासति ॥ चलति च्छायेति प्रतीत्येति । यद्यपि नित्यं
तम इति प्रतीतेरेव ऐतस्या अपि प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनसंभवात्संसारवत्तरणा-
नङ्गतिः, तथापि बहुधादितेवस्योपाधिकरकादिसमग्रस्य सर्वसिद्धतया रूपवत्ता-

१ समनियतत्व. २ भवृत्तित्वात्. ३ भूतत्व विहाय पृथिवीत्व नित्यपृथिव्या,
पृथिवीत्वं विहाय भूतत्व ब्रह्मण्युक्ते, उभयसमावेशः नन्वपृथिव्यामेति धरतः.
४ चलति च्छायेति प्रतीतिः.

नोक्तं तद्धि प्रत्यक्षेण गृह्यते तस्य च रूपवत्त्वात्कर्मवत्त्वाच्च
द्रव्यत्वम् । तद्धि गन्धशून्यत्वाच्च पृथिवी, नीलरूपवत्त्वाच्च
दिवकरी ।

तमसि मानाभावेन नोक्तमित्याशङ्क्य तमःसाधकप्रत्यक्षप्रमाण-
माह—तद्वीति । तमो हीत्यर्थः । प्रत्यक्षेण चक्षुरिन्द्रियेण । ननु
तमसः सिद्धावपि तस्य द्रव्यत्वे किं मानमित्याशङ्क्यानुमानप्रमाण-
माह—तस्येति । तमस इत्यर्थः । अकारो द्रव्यत्वमित्यनेनान्वेति ।
तथाच तमो द्रव्यं रूपवत्त्वादित्यनुमानं तमसो द्रव्यत्वे प्रमाणमिति
सूचितम् । इदमुपलक्षणम् । परत्वाद्याश्रयत्वादित्यपि बोध्यम् ।
इदं तमः परमिदमपरमिति प्रतीतेः । ननु तमसि रूपे मानाभावः,
न च नील तम इति प्रतीत्या तत्सिद्धिरिति घाच्यम् । प्रतीतेर्भ्रा-
न्तित्यादतो हेत्यन्तरमाह—कर्मवत्त्वादिति । कर्मवत्त्वं च सम-
वायसदन्वेन विवक्षितं तेन जन्यमानस्य कालिकसदन्वेन कर्मव-
त्त्वेऽपि न व्यभिचारः । नच स्वरूपासिद्धिः । बलसि च्छायेति प्रतीत्या
कर्मवत्त्वसिद्धेः । तमसः कृत्तद्रव्येष्वन्तर्भावं निराकुरुते—तद्वी-
त्यादिना । गन्धेति । गन्धाभावस्य हेतुत्वोक्तौ षट्गतगन्धप्रति-
योगिकाभावमादाय घटे व्यभिचारोऽतः शून्यत्वमुक्तम् । हेतुश्च
प्रतियोगिव्यधिकरणः समवायसदन्भावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि
रामरदी ।

प्रतीतो भ्रमत्वकल्पनसंभव । क्रियावत्ताप्रतीतो न तथा संभव, हापि
क्रियावत्ताप्रतीतो तथात्वादर्शनादिति भाव । यद्यपि वेगवत् पुत्र स्थिरे
वृक्षादौ भ्रमरूपा क्रियावत्ताप्रतीतिस्तुभूयते, तथापि तत्र भ्रान्तपुरुषनिष्ठदोष-
स्यैव क्रियावत्ताभ्रमजनकत्वेन कृत्ततया भ्रमविशेषे समीपवृत्त्युदासीनपदार्थनिष्ठ-
क्रियारूपदोषस्य नियाप्रयजनकत्वेन बुद्ध्याभ्यकल्पनात् नात्र प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पन-
संभव इति भावः । ननु गन्धाभावादित्यनुक्त्या गन्धशून्यत्वाच्च पृथिवीति किमर्थ-
मुक्तमित्याशङ्क्य गन्धाभावादियुक्ते गन्धप्रतियोगिकत्वात्हेतुता सम्भवते तथा च
उत्तद्रन्धाभावस्यापि तथात्वेन तस्य च पृथिवीत्वाभावव्यभिचारित्वात् गन्ध-
धामान्यामानस्य हेतुतात्वात् गन्धशून्यत्वादित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह—गन्धा
भावस्येति । संयोगसंबन्धावच्छिन्नगन्धाभाववति चेति । नैव

१ सिद्धमिति शेषः २ प्रतियोगिव्यधिकरणवदित्यव्यभिचारलक्षणाभिप्रायेणाह—
नयेति.

दिनकरी ।

शोध्यः । तेन नोत्पत्तिकालीने संयोगसंयन्धवच्छिन्नगन्धाभाववति च घटे व्यभिचारः । नीलरूपेति । अनुगतैकैकैव नीलरूपेण

रामहृदी ।

संयोगेन गन्धामात्रे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यैव दुर्घटतया तादृशामावभादाय व्यभिचारप्रदर्शनमसद्गतं संयोगेन प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धेति वाच्यम् । यादृशसंयन्धपदामान्ये यद्भावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वयद्भावाधिकरणीभूतयार्थविशेषयन्तुयोगिफलभयामावः । तादृशिकरणे तद्भावस्य तादृशसंयन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमित्युक्ती तादृशामावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसंबन्धवदिति भावः । बद्धुतस्तु सुरभ्यसुरभ्यवयवधारणघटे व्यभिचारे दुर्घटः तत्र परस्परविरोधेन कस्यापि गन्धस्यासुरपरया प्रतियोगिव्यधिकरणसमवायसंबन्धावच्छिन्नगन्धसामान्याभाववदिति प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं स्वयमवयविसमवेतत्वसंबन्धेन गन्धानधिकरणे निरवच्छिन्नदेहिकविशेषणतया वृत्तित्वं तद्विशिष्टगन्धामावस्य हेतुत्वे तात्पर्यमुपगन्तव्यम् । उक्तघटे च उक्तसंयन्धेन कपालनिष्ठगन्धसुरयेन तत्र गन्धामावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वासंबन्धात् व्यभिचारः । न च यत्र सुरभ्यसुरभिन्नापालिकार्थं कपालद्वयं तत्र समवेतस्य घटस्य स्थाय्यसमवेतत्वसंबन्धेनाऽपि गन्धाधिकरणत्वविरहाव्यभिचारतावदस्त्वमिति वाच्यम् । कपालद्वयसंबन्धात्तद्वयपरस्परमात्रस्य घटस्य कपालवयवविशेष्येण समवायेनोत्पादलोकार्थः । अन्यथा घटसदृशदद्यायामेव कापालिचारी समवायेन यद्यभावस्य प्रसकारतेः । न च कपालस्य घटप्रतिबन्धकरत्वार्थं कापालिचारी तदुत्पाद इति वाच्यम् । द्रव्यविभाज्यव्योपाधिभ्याम्वा सा घटादिजातवस्तुत्वात्त्वपिच्छित्तं प्रति तत्तन्वास्तुवच्छिन्नस्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमेन घटं प्रति कपालस्याप्रतिबन्धकत्वात् । तद्वत्त्वं प्रति तद्भवानारम्भकत्वमेव वा प्रतिरन्धकतायाः स्वीकरणीयतादिति । पार्थिवपरमाणौ गन्धनाशदशायां गन्धामाववृत्तत्वात् व्यभिचारकारणाय विशेषणतायां निरवच्छिन्नत्वप्रवेशः । इत्थं च संयोगेन गन्धामावस्यपि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तद्वारणाय समवायवच्छिन्नप्रतियोगिताकरवनिवेशवार्थक्यम् । एतेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा तादृशगन्धामावप्रसिद्धिः अधिकरणभेदेनाभावात्मेदात् । यदि प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वं तदा गन्धाभावप्रतियोगिनेन गन्धोपादाने शिथिलेऽनेन नास्तिघटसंयन्धता, यदि गन्धानधिकरणवृत्तित्वं तदापि गन्धानधिकरणवृत्तित्वेतिगन्धामावस्य वृत्तित्वानपि तस्माद्यभिचारतादवश्यम् । यदिच गन्धानधिकरणवृत्तित्वमिच्छित्तं गन्धामावस्य हेतुत्वात् व्यभिचार इति विभाव्यते तदापि तद्वद्वगन्धानधिकरणत्वमात्रस्य हेतुतासंबन्धेन शेषवैयर्थ्यमिति दूषणानि प्रत्युपादि । एतावद्य-

१ निरवच्छिन्नत्वं विविधिवार्योदृशानेकवदस्ये,

न जलादिकं । तत्रत्यक्षे चालोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणमिति चेन्न । आवश्यकतेजोभावेनैवोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया दिनकरी ।

हेतुना जलाद्यष्टकभेदसिद्धेः स्नेहाभावादीनामनगुगतानां हेतुतयोप-
न्यासो न कृतः, जलादिकमित्यादिना तेजःप्रभृतिद्रव्यसंप्रहः । तथाच
नयसु द्रव्येष्वन्तर्भावसंभवेन परिशेषेण तमसोऽधिकद्रव्यत्वसिद्धि-
रिति भावः । तदुक्तम् । “तमः खलु बलं नीलं परापरविभागवत् ।
प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेतुमर्हती”ति । ननु तमसो द्रव्यत्वे
आलोकनिरपेक्षेण चक्षुरिन्द्रियेण ग्रहो न स्यात् द्रव्यप्रदे ह्यलोक-
सापेक्षचक्षुरिन्द्रियस्य हेतुत्वादित्यत्र आह—तत्रत्यक्षे चेति ।
तमःप्रत्यक्षे चेत्यर्थः । तमोभिन्नद्रव्यचाक्षुपत्वावच्छिन्नं प्रत्येव
संयोगसंघनेनालोकत्वेन कारणत्यावधारणादिति भावः । आव-
श्यकतेजोभावेनेति । प्रकृष्टमहत्त्वोद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजस्त्वाव-
च्छिन्नाभावेनेत्यर्थः । अन्धकाराभाव एव तेजः किं न स्यादिति तु

समरथी ।

एतदेतत्संघनेन गन्धानधिकरणवत्स पार्थिवपरमाणौ व्यभिचारित्वेन श्लेष-
सार्वभ्यादिति विभावनीयम् । हेतुतयेति । एतेव प्राचीनग्रन्थेषु जलादिभे-
दसाधने नानाहेतुपन्यासो व्यर्थप्रवास इति सूचितम् । परिशेषेणेति ।
पृथिव्यादिभिन्नत्वे सति इर्ध्वत्वरूपहेतुनेत्यर्थः । न च विशेष्यादिदि, हवा-
दिना तत्साधनादिति भावः । उक्तार्थं गीमांशकानां धर्मतिमाह—तदुक्त-
मिति । परापरयोर्गो विभागो विशेष्यर्था परस्वापरत्वस्वरूपौ तद्वदिति परापरवि-
भागवदित्यस्यार्थः । प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यादिति । प्रसिद्धानि यानि पृथिव्या-
दिद्रव्याणि तेषां वैधर्म्यात् तददृष्टिगन्धशून्यत्वादेरित्यर्थः । ननु तत्रत्यक्षे ज्ञे-
त्यादिमूलं प्रकृतानुशुक्रमित्याशङ्का निराकुर्वन् तद्द्रव्यमवतारयति—नन्विति ।
ननु तेजोभावन्तम इति शरी प्रकृत्य किं तेज सामान्याभावस्तमसश्चाद्य-
उत तद्विशेषाभाव । नाथ, गठान्धतमस्यपि तत्र प्रतीतानुपपत्ते, सदैव
यद्यत्र तेज परमाणूनां सत्त्वात् । न द्वितीय, सारसलोहज्ज्वलेषु च तद्विदिते-
जोभाषणत्वेन तम प्रतीत्यापत्तेरिललो याद्यत्तेजोभावस्य तमःशब्दार्थता तादृशं
तेजोनावं दर्शयति—प्रकृष्टेति । तेजस्यगुणसत्त्वेऽपि तम प्रतीतेरनुभवसिद्ध-

१ स्नेहाभावभावात्तरुपादीनामिति षट्शब्दम्, २ अनुमानप्रयोगस्तु तत्र पृथि-
व्यादिनवद्रव्यादिरिकद्रव्य पृथिव्यादिभिन्नत्वे सति इर्ध्वत्वात् पृथिव्यादी व्यभिचार-
कारणव सत्त्वन्त, शुभे व्यभिचारकारणव इत्यलम्.

अन्याय्यत्वात् । रूपवत्ताप्रतीतिस्तु भ्रमरूपा कर्मवत्ताप्रतीति-
रप्यालोकापसारणौपाधिकी आन्तिरेव । तमसोतिरिक्तद्रव्यत्वे
दिनकरी ।

न सम्यक्, घणस्पर्शमास्वररूपबुद्धेरनुपपत्तेरिति सूचनायावश्यक-
पदम् । उपपत्तौ, तमोन्यबहारेणपत्तौ । ननु तमसस्वेजोभावत्वे
रूपवत्ताप्रतीतिः कथं, अभावे रूपामावादिनत आह—रूपव-
त्तेति । ननु रूपवत्ताप्रतीतेर्भ्रान्तिवत्त्वेऽपि चलतीति प्रत्ययसिद्धकर्म-
वत्त्वहेतुना द्रव्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह—कर्मवत्ताप्रतीतिरपीति ।
नहि द्रव्येऽन्यौपाधिकी कर्मवत्ताप्रतीतिरिति भावः । ननु प्रतीते-
र्भ्रान्तिवत्त्वं तत्रैव स्वीक्रियते यत्रोत्तरकाले बाधज्ञानं प्रकृते च तमो
न चलतीति उत्तरकाले बाधज्ञानाभावात्कथं प्रतीतेर्भ्रान्तिवत्त्वमित्यतो
दूषणान्तरमाह—तमस इति । अवयवादीत्यादिना उत्पत्तिर्भ्र-
सपरिमहः । यत्रारोपितं नीलरूपं तम इति कन्दुलीकारमतम् ।

तमरुद्री ।

त्यात् महारणे प्रवृत्त्वविशेषणम् । अत्रुत्तरादिवेजस्वरूपेपि तम प्रतीतेरुत्तुत्वनि-
वेश । द्विरप्यादिवेज सरवेऽपि तम प्रतीतेरनभिभूतात्वस्यापि निवेश । तथा-
चैतादृशादिशेषणविशिष्टतेजस्तामान्याभावस्य तमश्शब्दाद्यन्तया शोकापत्तिरिति
भाव । ननु तेजोभावे आवश्यकत्वं अवश्यरूपम् तच्च घटो नास्तीत्यादिप्रतीत्या
यथा घटाभावादिरेवम् कृतं तथा तेजो नास्तीति प्रतीत्या तेजोऽभावोऽपीत्युप-
पादनीय तच्च न सम्भवति तेजोहपद्रव्ये आनामात्वात् तमोहचद्रव्याभाव एव
तेजस्त्वप्रतीतेरुपगमसंभवादित्याह द्वामपनेतु तेजोरुपद्रव्यव्यावश्यकता प्रदर्श-
यति—अन्धकाराभाव एवेति । आद्यद्वयकपदमिति । तथाच तमो-
भाव एव तेज किं न स्यादित्यादाहानितसाय मूले तेजस्यावश्यकत्व प्रद-
र्शितमिति भाव । यत्रोत्तरकाल इति । इदं रजतमिति भ्रमानन्तरे
नेदं रजतमिति वाचनिप्रयादेव पूर्वतनप्रतीतेर्भ्रमत्वं कल्प्यते नदूतरकाले
बाधनिश्चयाभावे, अन्यथा घटादिविषयकप्रतीतीनामपि भ्रमत्वकारणत्वात्त्या
ज्ञस्यवादापत्तेरिति भाव । दूषणान्तरमाहेति । तथाच धूमो यदि वह्नि-
व्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यादिति तत्रैव व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्ध-

१ नील नभ इति प्रतीतिवदिति चेह । २ आनेकतमवेवापसरजात्मकमिवादि-
यदिगीत्यर्थ । तथाच रक्तिके नपात्रुसुप्तसन्धापसा रौहित्यप्रत्यवहत्या प्रतियोगि-
रुपातेकसन्धासमस्यारोपविषयिणी तादृशप्रतीतिरिति भाव ।

स्पर्शाः संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् ।
 संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकम् ॥ ४ ॥
 बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् ।
 द्रवत्वं स्नेहसंस्कारावदृष्टं शब्द एव च ॥ ५ ॥

अनन्तावयवादिकल्पनागौरवं च स्यात् । सुवर्णस्य यथा तेज-
 स्यन्तर्भावस्तथाग्रे वक्ष्यते ॥ ३ ॥ गुणान्विमज्जते—अथ
 दिगच्छी ।

तत्र । इह महानन्धकार इति प्रतीतेरपि भ्रमत्वापत्तेः, तमो नीलं
 न तु नीलिमेति प्रत्ययाच्च । ननु तमसोऽनतिरिक्त्वेषुऽपि सुवर्ण-
 स्वातिरिक्त्वस्य द्रव्यस्य सत्त्वात्प्रत्यक्ष्यावातस्तद्वत्त्वं एवेत्यत आह
 —सुवर्णस्येति । वक्ष्यत इति । तेजोनिरूपणानन्तर इति
 शेषः ॥ ३ ॥ कण्ठत इति । “रूपरसान्धस्पर्शाः संख्या परि-
 माणानि पृथक्त्वं संयोगविभागो परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे
 इच्छाद्वेषो प्रयत्नाश्च गुणा” इति विभागसूत्रे सप्तदश कण्ठेनोक्ताः ।
 चशब्देन सूत्रस्यचशब्देन गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मज्ञानाः
 समुचिताः । ते च सर्वे एकतया चतुर्विंशतिगुणा इह व्यवहृताः ।

तमच्छी ।

वस्तुमो यदि द्रव्य स्वासर्ग्यज्ञानानन्त्यावयवसमवेत स्यादिति तर्केण द्रव्यावज्ञान-
 प्रतिपन्धवभवात् क्रियाविद्येतुनापि तमसो न द्रव्यत्वसिद्धिरिति भावः । नचैव
 धूमेन बह्वनुमितिरपि न स्यात् बहिर्वेदि, परंतदसि स्यात् सर्वज्ञानान-
 नन्तावयवसमवेत स्यादिति तर्केण बह्वनुमितिसिद्धिपन्धवभवादिति वाच्यम् ।
 प्रत्यक्षं च महानन्धीयवह्वारम्भकपरमाणुता ह्यसत्त्वात् । नच बह्वारम्भकपरमा-
 णुता ह्यसत्त्वेऽपि पर्वतीयवह्वारम्भभागा तेषामसत्त्वात्तदुक्तार्थावतार-
 मभवतीति वाच्यम् । महाबन्धीयवह्वारम्भकपरमाणुभिरेव पर्वतीयवह्वार-
 म्भसभवात् तम परमाणुता वाप्यसत्त्वात् । नच तमोऽसमवेतमेव स्वीका-
 र्यमिति वाच्यम् । तथासति निरवयवत्वेन तमसो नाशासमवादिति
 भावः । इहेति । जलादाविलयं । अमत्यापसेरिति । जलादीं ब्रम
 प्रकरीमूलनीलम्भविरहादिति भावः ॥ ३ ॥ यच्छतयेति । एकस्यैववत्

१ गुणान्वित्यत्र द्वितीयाधेयं विशेष्यत्वं विशेष्यमैवज्ञानरूपज्ञानानुसंग्यापारकदेव
 प्रतीतिरिति भावः, तथाच गुणविशेष्यत्वनिशेधार्थेतिवृत्तेश्चतुर्भ्यापारानुसंग्येव
 निति वाच्यम् .

उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।

प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ६ ॥

भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।

तिर्यग्गमनसप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ७ ॥

गुणा इति । एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः कणादेन कण्ठतश्चशब्देन च दक्षिताः । तत्र गुणत्वजातिसिद्धिरेषे वक्ष्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ कर्माणि विमज्जते—उत्क्षेपणमिति । कर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि ॥ ननु

दिनकरी ।

ननु अर्धशतौ किं नाम गुणत्वं, न च जातिविशेषस्तत्र प्रमाणा-
मावादित्यत्र आह—तत्रेति । गुणेष्वित्यर्थः । अत्रे गुणनिरूपणाव-
सरे । वक्ष्यत इति । द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवस्ति या कारणता सा
किंचिद्वर्मावच्छेद्या कारणतात्वादित्यनुमानं गुणत्वजातौ प्रमाणमिति
भाषः । एतत्तत्त्वं तत्रैव स्फुटीभवित्यति ॥ ३ ॥ ५ ॥ प्रत्यक्षासि-
द्धेति । चलनाकारानुगतप्रत्ययबेरोत्यर्थः । अधिकतयेति । कर्मवि-

रामस्त्री ।

श्लेषः । तेन गन्धरुपादीनामैववासंभवेऽपि न क्षतिः । तंङ्वा चात्र
विषयतया भेषानुदिसीव, गुणे गुणानुदिकारादिति । इत्यनुमानमिति ।
गन्धवच्छेदकत्वावच्छेदेन साम्यसिद्धेरदेतत्त्वे वाच्यः, गन्धादिनिष्ठसमवायसंबन्धा-
वच्छिन्नकार्यतागिरूपितसमवायिसमवेतद्रव्यसंबन्धावच्छिन्नगन्धादिनिष्ठकार-
णताया अतिप्रसक्तत्वेन गुणत्वानवच्छिन्नत्वात्, सामानाधिकरूप्येन तथारथे अगु-
र्विंशतिगुणनिष्ठकारणतैव पक्षीकर्तव्या तस्या एवानतिप्रसक्तगुणत्वावच्छिन्नत्व-
संभवात्, सा चाप्रसिद्धैश्च, गुणत्वेन किंचित्कार्यं प्रत्यपि एकलगुणानाम-
कारणत्वात् तथाच पक्षाप्रसिद्धिः । नच गुणत्वानवच्छिन्नं प्रत्येव गुणत्वेन कार-
णत्वान्नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । कार्यत्वकारणत्वगोरतिप्रसक्तत्वेन गुणत्वस्य तद-
वच्छेदकत्वासंभवात् । नच गुणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गुणत्वेन कारणत्वात्
नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । प्रसक्तत्वानवच्छिन्नं प्रति विषयत्वेन सामान्यतः, तत्त-
द्यतिप्रत्यक्षत्वेन तत्तदवच्छिन्नेन विशेषतश्च, कार्यकारणभावैरेवोपपत्त्या पदप्रत्य-
क्षत्वस्वर्णपदप्रत्यक्षत्वपैत्रावच्छिन्नमित्येवमित्येवप्रसक्तत्वाद्यनन्तमभ्यवर्तिधर्मा-
वच्छिन्नकारणताकल्पने प्रयोजनविरहादिति चेन्न । ज्ञानभावसिद्धिकरणतावादि-
मताभिप्रायेणैव तदभिधानात् । इदं द्रव्यं गुणादिष्वनुमितौ बह्वनुमितौ धूमरूपे-
नेव गुणत्वेन सकलगुणानां कारणतायां भावप्रसक्तत्वात्, कथमन्यथा गुणत्वं हेतु-

सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेध च ।

द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते ॥ ८ ॥

अपणादिकमपि पृथक्कर्म अधिकतया कुतो नोक्तमत आह—
अमणमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ सामान्यं निरूपयति—सामा-

द्विनकरी ।

भाजकोपाधिभिर्भ्रमणत्वादिभिः । मूले गमनादेवेति । अथैवमुत्क्षे-
पणादीनामपि गमनेऽन्वर्मावात् गमनादेव लाभे उत्क्षेपणत्वादिभिरपि
विभागोऽनुचितः । नहि उत्क्षेपणादौ गमनत्वं नानुभाविकमूर्ध्वमधश्च
प्रक्षिप्तलोष्टादाधूर्ध्वं गच्छत्यधो गच्छतीति प्रत्ययादिति चेन्न । स्वतन्त्रे-
च्छस्य नुनेर्नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ तल्लक्षणं
त्यति । उत्क्षेपणप्रयोजनं त्वितरमेदस्य व्यवहारस्य वा सिद्धिः ।
सामान्यमितरेभ्यो द्रव्यादिभ्यो भिद्यते सामान्यमिति व्यवहारविषयो
वा नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वात् यत्तैवं तमेव यथा द्रव्यमिति ।

सामरस्री ।

सावच्छेदकमिति भावः । लिङ्गज्ञानस्य कारणताकादिमते तु गुणतस्य जातिर-
तिज्जसमवेऽपि न क्षतिः । तेन द्रव्यस्वर्भेदात्वे सति सामान्यवत्स्वरूपोपाधेरैव
गुणपदप्रवृत्तिरिति तत्त्वोपगमादिति ध्येयम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ गमनादेवेति
गमनपदादेवेति कारिकायां । लोष्टादाविति । प्रामादिकोऽयं ग्रन्थः ।
सतिपतीति व्यवहारो हि चेतनेष्वेवानुभूयते न स्वचेतने लोष्टादौ, तस्माद्गो
ष्टादिनिष्पन्नानुभूयतेन व्यापार एव उत्पूर्वकक्षेपणात्तोरय आश्रयत्व वाक्या-
दर्थ इत्यवदन्मन्त्रिकरणीय तथा चाचेतने घट प्रक्षिपतीति व्यवहारमात्रेण
लोष्टादचेतनक्रियायां गतिश्लेषपादनस्य प्रवृत्तानुपयोगात् परंतु लोष्टादिक प्रक्षि-
पति चैत्रो गच्छतीति प्रत्ययात् उत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रियामात्रस्यैव गतित्वादि-
स्यैव ऐतानीयमिति मन्तव्यम् । नियोगपर्यनुयोगेति । अपमाद्यय , गतित्व
प्रवृत्ते उत्क्षेपणादिभिश्च ये सत्युत्तरदेशसंयोगानुकूलक्रियात्वमेव विमानकता-
च्छेदकत्वेनाभिमतं तेन द्रव्यवृत्तिवृत्ताभ्यामिव गतिश्लेषोत्क्षेपणत्वाभ्यामपि
विभागस्यानर्हत्वेऽपि न क्षतिः । नन्वेव पृथिव्यन्वत्त्वादिना विभागापत्ति-
रिति चत् । एतदभिप्रायेणैव नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादित्यस्योपत्त्वात् । नियोग
पर्यनुयोगी प्रथमिन्दे ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्वयदृष्टात्तामावादाह—यत्तैवमिति ।

१ परमिति अत्रमिति च भास्यमानो निर्देश द्विविधमित्यस्य द्विप्रकारवदे-
स्वर्षं परावापरत्वयोः द्विनकारोऽन्वय इत्याच परत्वापरत्वाभिन्नद्विप्रकारवत्सामान्य-
मिति वाक्यात् २ उत्क्षेपणदिवारणात् सत्युत्तरं अत्रदिवारणात् निर्देशम्

न्यमिति । तर्ह्यक्षणं तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् । अने-
कसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्तीत्यत उक्तं नित्यत्वे सतीति ।
नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनपरिमाणादीनामप्यस्तीत्यत
उक्तमनेकेति । नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमत्यन्ताभावस्या-
प्यस्ति । अतो वृत्तित्वसामान्यं विहाय समवेतत्वमुक्तम् ।
एकव्यक्तिमात्रवृत्तिस्तु न जातिः । तथाचोक्तम् । “व्यक्तेर-

द्विभक्तिः ।

एवं छक्षणान्तरेष्व्यूहम् । अनेकत्वमेकभिन्नत्वम् । जलपरमाणुरूप-
दावतिव्याप्तिवारणाद्योक्तो विशेष्यभागः । समवेतत्वघटकसमवाय-
फलमाह-नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वमिति । नचैवं नित्यसंयोगेति-
व्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्य निरस्तत्वात् । कुवो निरास इति चेन्न ।
द्रव्यनिष्ठकारणतानित्यपितसंयोगनिष्ठकार्यतावच्छेदककोटौ अन्यत्व-
निवेशे गौरवात् । नित्यसंयोगाङ्गीकर्तृनये संयोगत्वस्य नित्यवृत्तित्वेन
कार्यतानवच्छेदकत्वात् । तुल्ययुक्त्या नित्यविभागसिद्ध्यापत्तेश्च ।

रामहरी ।

एकभिन्नत्वमिति । नच मत्किंचिदेकत्वावच्छिन्नमेदवत्समवेते कदापि जाति-
रुद्धान्तिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एकभिन्नत्वपदेन एकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेद-
स्यैवोक्तत्वात् । नचैवमप्रतिदि- , अन्धकारेणोभय वैकविति प्रतीत्यङ्गीकारेण
उभयत्वावच्छिन्नएव ताप्रतिदेः । नचैवमपि जलपरमाणावपि उभयत्वावच्छेदेन
तादृशमेदसत्त्वात्समवेतरूपे अतिव्याप्तितादृशस्त्वमिति वाच्यम् । भेदो यदव-
च्छेदेन धर्तते तदवच्छेदेन वृत्तित्वस्यैव समवेतत्वपदेन विरक्षणीयत्वात्तातिव्याप्तिः ।
परसुवस्तु स्वप्रतियोगिसमवेतत्वस्वाधिकार्यसमवेतत्वोभयसंबन्धेन मेदविशिष्टत्व-
स्यैवानेकसमवेतत्वाच्च वाच्यतुल्यपत्तिः । एतेन तादृशमेदातुयोगितावच्छेदकश्रित्वा-
शवच्छिन्नजातिवृत्तित्वमप्रागभाषिकं जातेर्निरवच्छिन्नवृत्तित्वादिति दूषणमपास्तम् ।
नित्यविभागोक्तिः ॥ कदापि परस्परसंयुक्तपरमाण्वोर्वित्यविभागसमवात् ।
नच संयोगानन्तरमेव विभाषणप्रतीतेः सादृशपरमाण्वो- कदापि विभाषणप्रतीतेः
कर्म नित्यविभागाभ्युपगमसमव इति वाच्यम् । तथासति कियानन्तरमेव संयोग-
प्रतीतेः निष्केषु संयोगप्रतीत्यसमवाप्रित्यसंयोगाभ्युपगमोऽपि न संभवतीति तुल्य-

१ ननु रक्षणात्मकसाधारणधर्मशालविना विभागोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य मूलसलाना-
न्यपदेन वृत्तित्वच्छरणप्रदर्शनेन परिहरति तद्व्युत्पत्ति- ॥ अनेकसमवेतत्वं । २ एदमेद-
मादाय पदनिष्ठतद्गुणत्वात् प्रथमसमन्वयनिवेशः तत्पदमेदमादाव तत्पदनिष्ठतद्गुणत्वात्-
प्राय दिदीयसम्बन्धः भेदव्य प्रतिगोम्यवृत्तित्वेन विशेषणीयत्वेन सोभयभेदमादाय दोषः ।

भेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसंबन्धो जाति-
दिनकरी ।

नन्याकाशत्वरूपजातानव्याप्तिस्तस्या अनेकसमवेतत्वाभावादित्या-
शङ्कयाऽलक्ष्यत्वेनोत्तरमाह—एकव्यक्तिमात्रेति । व्यक्तेरभेदरूपस्य
वाचकस्य सत्त्वादिति शेषः । अनुगतधियो जातिकल्पिकाया
अभावादिति भावः । ननु व्यक्त्यभेदस्य जातिवाचकत्वमेवासिद्धं
निःसामान्यत्वे सति विशेषान्यत्वे च सति समवेतत्वं जाति-
लक्षणत्यादित्यतः समतिमाह—तथाचोक्तमिति । द्रव्यकिरणा-
वस्थामुदयनाचार्यैरिति शेषः । बहुवृत्त्येकधर्मस्य सामान्यतया
सर्वसिद्धत्वादेकव्यक्तौ जातिरनभ्युपेयेति भावः । व्यक्तेरभेद एक-
समकरी ।

मिति भावः । नव निलविभागाङ्गीकारे संयोगनाशको गुण इति विभागलक्षणस्य
तनाव्याप्तिरिति वाच्यम् । नित्यविभागानङ्गीकारेणैव तल्लक्षणप्रणयनात् । इदानीं
तु विभागवजाहेरेव तल्लक्षणत्वसंभवादिति ध्येयम् । व्यक्तेरभेदेति ।
व्यक्तेरभयस्य । निवृत्तं वृत्त्यर्थं । आश्रयनिवृत्तेरप्रतियोगिकाभाव इति समुदा-
यार्थं । नचैवं घटत्वादेरपि जातित्वं न स्यात्तदाश्रये यत्किञ्चिद्भेदप्रतियोगिकमा-
वसत्त्वादिति वाच्यम् । भेदादेन साश्रयप्रतियोगिकभेदस्य विवक्षितत्वात्, साश्र-
यनिवृत्त्याश्रयप्रतियोगिकभेदसामान्याभावात् स्वनिवृत्तजातित्वे वाचक इत्यस्य समु-
दायार्थत्वात् । नच गगनत्वाश्रयेऽपि स्वसौंदर्यद्विवादिना भेदसत्त्वाद्गगनत्वादावपि
जातित्ववाचो न स्यादिति वाच्यम् । साश्रयनिवृत्तप्रतियोगिताया व्यासजन्यवृत्ति-
धर्मानवच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वादिति भावः । ननु साश्रयनिवृत्तस्य साश्रयनिवृ-
त्त्यासजन्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामान्याभावात् स्वस्मिन् जातित्व-
वाचकत्वे किं भानमित्याशङ्क्यामाह—अनुगतधिय इति । नानाधर्मेषु
एकप्रकारकधिय इत्यर्थं । नानाघटादिन्याक्तेषु एकधर्मप्रकारकवृत्त्युपपत्तये हि
घटादिजाति कल्प्यते एकव्यक्तौ तु तथाप्रलय तदाचित्तमादायापि उप-
पद्यत इति तदाक्षिपिकजाति इत्यने प्रमाणाभाव इत्यर्थः । असिद्धमिति । घटत्वं
जातिरिति प्रतीतिवत् गगनत्व जातिरिति प्रतीतिरेव तस्य जातित्ववाचिका
नविष्यतीति भावः । ननु गगनत्वादेजातित्वे तत्राव्याप्त्यवस्था पूर्वाणलक्षणस्य
जातिरक्षणत्वात्तत्र इत्यतो लक्षणान्तरमाह—निःसामान्यत्वे सतीति । रूपा-
दावप्रतिभ्यामित्वात्वाय प्रथमसखन्त । विशेषेऽतिव्याप्तिनारणाय द्वितीयसखन्तः ।
रूपधरादावप्रतिभ्यामित्वात्वाय विशेष्यत्वमिति त्रितीयम् । संमतिमाहेति ।

१ इतिवाचवच्छिन्नानुपेक्षितारूपवातिद्वय व्यासजन्यवृत्तिव तथाच पूर्वाणलक्षणा-
दिना भेदस्य व्यासजन्यवृत्तिधर्मवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वात्तदव्यभिचि मव .

बाधकसंग्रहः” । परत्वमधिकदेशवृत्तिरमपरत्वमल्पदेशवृ-
द्दिनकरी ।

व्यक्तिकत्वमाकाशत्वादेर्जातित्वे बाधकम् । तुल्यत्वं तुल्यव्यक्तित्-
चित्तं घटत्वकलशत्वादीनां जातीनां भेदे । वस्तुतस्तु तुल्यत्वं
स्वभिन्नजातिसमनियतत्वमिति यावत् । तच्च जातिबाधकमेवेति ध्येय-
मिति भावः । संकरश्च परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकत्र
रामरुद्रौ ।

व्यपेक्षमेदस्य जातिबाधकरणे प्रचामित्यादि । तथाच नानुत्वं न जातिरिति
प्रतीतिरेव प्राया समतेति भावः । एकव्यक्तिकत्वमिति । एकाधयकत्व-
मिलनं । आधये एकत्वं च स्वस्वजातीवद्वितीयवृद्धिः, सागत्वं च तदा-
शयत्वेन । नपैव तिष्ठतिदिभ्या व्याघातः । साधयमिष्ठमेदाप्रतियोग्याधयकत्व ।
मेदस्य पूर्वमेवेव व्याघ्रज्यवृत्तिपरमानवच्छिन्नप्रतियोगिताकरत्वेन विशेषणीय इति
ध्येयम् । तुल्यव्यक्तित्चित्तमिति । अन्यूनानतिरिक्ताधयकत्वमिलनं ।
तथाच स्वनिष्ठजातितुल्याधयकत्वं स्वस्मिन् जातित्वे बाधकमित्यायात तत्र न
संभवति कलशत्वजाती सात्मकघटत्वतुल्याधयकत्वमित्यतो जातिबाधकवाच्यस्य
यजाती यजातितुल्याधयकत्वं सत् तज्जाती तज्जातिमेदबाधकमित्यर्थपरत्वात् सूच-
यति—जातीनां भेद इति । बाधकमिति पूर्वोक्तान्य । ननुत्वेन एकस्यैव
जातिबाधकपदस्य प्राविजातिर्यथाधयपर्यकत्वस्य काचित्जातिमेदबाधकत्वार्थक-
त्वस्य च न सम्यक् “अकुरुष्वरितं वृष” इति व्यापारिअस्यसादाह—
यद्धनुमस्त्विति । परस्परेति । स्वभिन्नाधिकरणसमानाधिकरणभाध-

१ तथाच सर्वजातिव्यापकत्वं केवलपरत्वं, जातिव्याप्यत्वे सति जालव्याप-
कत्व वैशेष्यपरत्वं, जातिव्याप्यत्वे सति जातिव्यापकत्वं परापरत्वमिति बोध्यम्,
२ तच्च एतस्मानधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगिग्नवप्येकरूपमिन्नजातिसमाना-
धिकरणान्योन्याभावमपि प्रतियोगितानवच्छिन्नवत्त्वरूप, स्वव्याप्यत्वस्य व्यापकत्वं स्वभिन्नत्व-
द्विषितवत्त्वेन जातिमिश्रितरूप या पर्यवर्तितं बोध्यम् । कमुप्रीवादिमत्वस्य सह
घटत्वस्य तुल्यव्यक्तित्वकारणात् स्वभिन्नपर्यक जातित्वेन निवेश घटत्वस्य कलशत्वेन
तुल्यव्यक्तित्वकारणात् स्वभिन्नत्वनिवेश तथा च घटत्वकलशत्वयोरेकेन न
घटत्वस्य तुल्यव्यक्तिकत्वसमसक्ति कमुप्रीवादिमत्वस्य स्वभिन्नघटत्वादिजाला सह
निरुक्ततुल्यव्यक्तिकत्वेन न तस्य जातित्वमिति, एव च कमुप्रीवादिमत्वस्य च जाति-
स्वभिन्नजातिसमनियतत्वात्, यथास्वभिन्नजातिसमनियतं तत्र जातिः स्वभावसम-
भेदतदुपबिन्द्यादिननोऽन्तान्यत्वगतत्वमित्यनुमानात्, कमुप्रीवादिमत्वस्य जातित्वा-
भावमिति तत्र लिङ्गज्ञानविषया तुल्यव्यक्तित्वज्ञानस्य हेतुत्वत्वात् परत्वादि जातित्व-
ज्ञानमतिवन्धकज्ञानवन्धकत्वेन गौणप्रतिबन्धकत्वात्तदभावव्याप्यवृत्तानिश्चरत्वेन तुल्य-
प्रतिबन्धनत्वाच्च तद्विषयतुल्यव्यक्तिकत्वस्य निरुक्तजातिबाधकत्वमुपपन्नं यदि ध्येयम्.

चित्त्वं, सकलजात्यपेक्षया सचाया अधिकदेशवृत्तित्वात्परत्वं
दिनकरी ।

समावेशः भूतत्वादेर्जातित्वे बाधकः । भूतत्वं विहाय मनसि वर्त-
मानस्य मूर्तत्वस्य मूर्तत्वं विहाय गगने वर्तमानस्य भूतत्वस्य च
पृथिव्यादियत्तुष्टये सत्यात् । ननु साकार्यस्य जातिबाधकत्वे किं
मानमिति चेत्, स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभय-
संबन्धेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसामानाधिकरणाभान-
प्रतियोगित्वाभाव इति नियमस्य भङ्गप्रसङ्ग एवेति । तादृशनियमे
मानाभावात् साकार्यं जातिबाधकमिति नव्याः । अनवस्था तु
जातेर्जातिमत्त्वे । यद्यपि निरिच्छजातिष्वेकवैजात्याङ्गीकारेऽपि
सद्वैजात्ये न वैजात्यान्तरमेकव्यक्तियुत्तित्वात्तथापि निरिच्छजातिष्वेक-
वैजात्यं सद्वैजात्यतदाश्रयजातिषु पुनर्वैजात्यमेवममेऽपीत्यनवस्था
दोष्या । रूपहानिः निःसामान्यगर्भलक्षणव्यापाररूपा विशेषस्य

रामकरी ।

मानप्रतिके ॥ तादृशजातिमत्त्वं ॥ तादृशजातिमत्त्वं ॥ तादृशजातिमत्त्वं ॥
प्रतियोगिजातिमत्त्वाभावप्रतियोगित्वं स्वस्य जातिर्वै बाधकमित्यर्थं । उभ-
यसंबन्धेनेति । सामानाधिकरण्यसंबन्धेन इत्यत्वविशिष्टे पृथिवीत्वादौ इत्यत्व-
सामानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैव संस्वाद्यभिचारशरणाय स्वानावसामानाधि-
करण्यप्रवेशः । अलक्षणाभावसामानाधिकरण्ये तत्रैव अस्त्यसामानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगित्वस्यैव संस्वाद्यभिचारशरणाय स्वानावसामानाधिकरण्यप्रवेशः । नियमस्य
भङ्गप्रसङ्ग एवेति । लक्षणेभयसंबन्धेन यज्जातिविशिष्टजातित्वं यत्र तत्र
तज्जातिव्यापकत्वमिति नियमः । इष्टधातौ पृथिवीत्वव्यापके इत्यत्वादौ एतादृ-
शनियममज्ञापतिरेव साकार्यस्य जातिवैबाधकत्वे मानः, साकार्यस्थले जाति-
त्वस्वीकारे एतादृशनियममज्ञापतिरेति भावः । साकार्यस्थले एकमात्रस्य जातिवैऽपि
नैतादृशनियमस्य भङ्ग इति मूर्तत्वं क्रियागगनाधिकरणतावच्छेदकतया सिद्धा
जातिरिति केचन वदन्ति । तादृशनियमे मानाभावादिति । न्यासि-
प्राद्वक्तुल्लक्षणाभावादित्यर्थं । एकव्यक्तियुत्तित्वादिति । तथा च जातौ
आलक्षणाङ्गीकारेऽपि मानवस्योक्त भावः । नि सामान्यत्वघटितेति । नि सामा-
न्यत्वे सति सामान्यभिन्नत्वे सति समवेनात्वं विशेषलक्षण विशेषत्वजात्यङ्गीकारे
तस्य व्यापार विशेषवृत्तित्व एतस्य च विशेषत्वे जातिवैबाधकत्वाङ्गीकारे विशेषे
जात्यन्तरनिरासौ न स्यादित्यभिप्रायेण जातिबाधकशब्दस्य विशेषे जातिमत्त्व-
बाधकतां सूचयति—विशेषस्य जातिमत्त्व इति । बाधकमिति पूर्वोपान्वयः ।
एवभावात्, एकव्यक्त्यस्य एकदा मानार्थकतासंभवेन विशेषवृत्तीनां जातिवै

तदपेक्षया चान्यासां जातीनामपरत्वम् । पृथिवीत्वाद्यपेक्षया
दिनकरी ।

जातिमरवे । यद्वा रूपस्य स्वतो व्यावर्तकत्वस्य हानिः । तत्र
जातिस्वीकारे तथैव व्यावर्तकत्वं वाच्यं सामान्याश्रयस्य सामान्य-
रूपेणैव व्यावर्तकत्वनियमात् । नच सामान्यरूपेण विशेषाणां
भेदसाधकत्वं संभवति व्यभिचारात्, तादृशनियमानङ्गीकारे पर-
माणुगतैकत्वानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव परमाण्वन्तरभेदसाधकत्वसंभवेन
विशेषस्य त्रैयर्थ्यप्रसङ्गादिति तु ज्यायः । असंबन्धः प्रतियोगि-
रामरुद्री ।

इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । ननूतं विशेषलक्षणं घन्यकृता नोकमिति
तथापातस्य विशेषे जातिमरवबाधकत्वं न घन्यकृद्भिन्नेतं अन्यथा तादृशलक्षणा-
भिधानस्य घन्यकर्तुरावश्यकाभावात्, किंतु परमाणूनां परस्परभेदपिष्टधर्मेव
विशेषाङ्गीकार इति यदतो मूलकारस्य भेदसाधकत्वमेव तादृशनिमित्तमिमाभ्यो
रुच्यते स च न संभवति षट्भेदसाधकपटत्वात्स्वत्वित्याप्तेः अतः स्वतो भेद-
साधकत्वं तद्व्यक्तित्वमित्यर्थं मूलसाधक्यमङ्गीकरणीयं तथाच रूपहानिषादस्य
तादृशलक्षणव्यापातपरतैव युक्त्यभिप्रायेणाह—यद्वेति । स्वतः स्वैव रूपेण ।
व्यावर्तकत्वं भेदानुमापकत्वं । विशेषस्य परमाणौ परमाण्वन्तरभेदसाधने तस्यक्ति-
त्येनैव हेतुता वाच्या, विशेषत्वेन हेतुत्वे परमाण्वन्तरेऽपि विशेषान्तरसत्त्वेन
व्यभिचारित्वापत्तेः विशेषनिष्ठं तस्यकित्तं च तादृशत्वसंबन्धेनैवैव व्यक्तिः
अन्यस्य दुर्वचत्वात् । तन्मात्रमिष्यकज्ञानव्यक्तेः तस्यै तादृशत्वमज्ञानव्यक्त-
भावदृष्टायां तस्यकौ तस्यकित्तं नास्तीति प्रत्ययापत्तेः, तस्याबाधकत्वस्यान्येषु
तन्मात्रविशेषकत्वाने स्वरूपत एव प्रकारत्वसम्भूयमानव्यते, तथाच विशेषस्य
स्वैव रूपेणैव भेदानुमापकता निराकार्यैव, इदं च विशेषत्वस्य जातित्वे न
संभवतीति विशेषस्य जातिमरवे भवति तादृशलक्षणव्यापात इत्याह—तत्र
जातिस्वीकार इत्यादिना । सामान्यरूपेणैवेति । सामान्याश्रितत्वेन-
त्यर्थः । व्यावर्तकत्वं भेदसाधने हेतुत्वम् । नचैवं विगमे सति षट्त्वानितरेभ्यो निश्चये
कम्बुप्रीवादिमत्त्वादिसन्निधिर्न स्यादिति वाच्यम् । तादृशनिमित्तमवादिमते इत्यत्वात् ।
नचैवमपि महानधीयबहिमत्त्वावच्छेदेन तद्वितरभेदसाधने महानधीयबहिरेव हेतु-
वाच्यः महानधीमत्त्वं च न सामान्यमिति कथमुक्तनियम इति वाच्यम् । तस्य सामा-
न्यत्वाभावेऽपि कद्वितस्य तथात्वेन व्यावर्तकतायाः सामान्यावच्छिन्नत्वनियमा-
स्यते । अथैवंतीत्या तत्तमिच्छित्तविशेषत्वेन विशेषस्य हेतुत्वे विशेषस्य जातिम-
रवेऽपि नोकनियमधृतिरिति तथैव स्वीक्रियत इति चेत् । न । तस्य तत्तारूपधरमाना-
धिकरणव्याप्यत्वावच्छेदकधर्मान्तरपटितत्वेन व्याप्यत्वावच्छेदकत्वासम्भवादिति
हृदयम् । ननूतनियमे मानाभावः तत्रान् विशेषस्य जातिमरवे स्वतो व्यावर्तकत्वं
न साधकमित्याशङ्का निराकरोति—तादृशनियमेति । ज्याय इति । ज्याय-
स्त्वं च मूलकृद्भिन्नायातुगमित्त्वमेव बोध्यम् । प्रतियोगितेति । नचामाव-

परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते ।

द्रव्यत्वाद्रिकजातिस्तु परापरतयोच्यते ॥ ९ ॥

व्यापकत्वात्परापि स्याद्वाप्यत्वादपरापि च ।

अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः ॥१०॥

द्रव्यत्वस्याधिकदेशवृत्तित्वाद्यापकत्वात्परत्वं सत्तापेक्षयाल्पदेशवृत्तित्वाद्याप्यत्वादपरत्वं । तथाच धर्मद्रव्यसमावेशाद्द्रव्यमविरहम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ विशेषं निरूपयति-अन्त्य इति । अन्तेऽप्रज्ञाने यतत इति अन्त्यः । यदपेक्षया विशेषो नास्तीति नह्यतीति ।

तानुयोगितान्यतरस्यपन्थेन समवायाभावः समवायामावयोर्जातिमत्त्वं इति । तदपेक्षया चेति । सत्तापेक्षया चेत्यर्थः । सत्ताजातिश्च द्रव्यं सन् गुणः सन्नित्याद्यनुगतप्रतीत्यैव सिद्ध्यति । अत्र न-याः, सन्नितिप्रतीतिविषयो भावत्वमेव । अतएव सामान्यादिरामहरी ।

त्वादे जातिताद्रीकारे समवायेनैव तद्वत्त्वमिदं धर्ममुक्त्वत्तानुसारात् तयोक्तान्यतरस्यपन्थेन समवायाभावः अमावादी नोभयवदिसमत इय तेन हेतुनाऽगावादी जातिमत्त्वाभावं सिद्धयतीति वाच्यम् । समवायपन्थेन जात्यतिरिक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्य निवक्षितत्वात् । इ-य-च अनुयोगितादपन्थेन तादृशसमवायाम-दवति रूपादौ ध्वनिचारवारणाय प्रतियोगित्वनिवेशं गगनादौ ध्वनिचारवारणायानुयोगितानिवेशः । केचित्तु समवायपदं जातिप्रतियोगिकसमवायातिरिक्तसमवायपरमित्याहुः । तदसत् । अन्यहता समवायेऽन्वयस्य व्यपक्षान्नीयतया जातिप्रतियोगिकसमवायेतरसमवायाप्रसिद्धे । जातिप्रतियोगिकत्वनिशिष्टसमवायस्तु प्रतियोगितया आत्मावेन तिष्ठति नान्यत्र भूतत्ववृत्तित्वविशिष्टपटस्य भूतत्वमात्रे सारवदिति नास्त्वमते समवायेऽन्यविशेष इति मन्तव्यम् । धर्मवन्नि जात्यतिरिक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्य प्रतियोगितया अनुयोगितया च आत्मावसत्त्वेन जाते चेतिमत्त्वेऽपि निरुद्धासुबन्धस्यैव बाधकत्वसमवादानवस्थायां जातिबाधकत्वेनोच्छिद्यतेति चेत्, सत्यम् । वात्यतिरिक्तत्वप्रजातिपदस्यापमनेतवृत्तिजातिपरत्वेन सत्तादौ तस्य जातिमत्त्वबाधकत्वसंभवेऽपि रूपादौ उद्भाषणत्वात् अनवस्थायामेवाम्नुयेतत्वात् । नचासमवेतवृत्तीनि धर्म, सत्ताप्रभावापन्थेनैव सत्तावस्थयात् । धस्तुतस्तु—अनुयोगिताद सत्ता-वादिष्टांमदव-दिशिद्ध मत्वमवावानुयोगित्वं तन्परमत समवायपदस्य यथाश्रुतार्थ-त्वमि न ह्यतिरिक्ति श्येयम् । यापरत्मेवेति । ननेवनिह मूढके यदामाशोपीति

दिनकरी ।

प्वपि सदिति व्यवहारः नत्वतिरिक्ता द्रव्यादित्रिकवर्तिनी सत्ताख्या
जातिरिति तेन परमपरं द्विविधं सामान्यं परं सत्तेति वैशेषिक-
विभागो निर्युक्तिकत्वावनादेव इत्याहुः । तत्र सत् । ध्वंसकार-
णतावच्छेदकतया सत्ताजातिसिद्धेः । यत्र ^{प्रतियोगिता} प्रतियोगितासंबन्धेन
① ध्वंसोत्पत्तिस्तत्रैव, तादात्म्यसंबन्धेन सदिति सामानाधिकरण्याभ्या-
सत्या कार्यकारणभावात् । नच प्रागभावे उपमिचारः प्रागभावे
सत्ताविरहादिति वाच्यम् । प्रागभाववृत्तिप्रतियोगिताभिन्नप्रतियो-
गितायाः कार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वादिति । वस्तुतस्तु—समवायेन
सत्तावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन द्रव्यत्वेन कारणतया जन्यतावच्छे-
दकतया सत्ताजातिसिद्धिः । तादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति
तु न, स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन मीलादेर्मीलादावपि सत्तासत्र
रामरुद्री ।

प्रतीत्यनुपपत्तिः षट्प्रागभावे भावत्वविरहात् अष्टधातोस्तु सत्त्वबोधकत्वादिति वाच्यम् ।
तदनुत्पत्तेनापि कालसंबन्धत्वेन यत्त्वरूपत्वौचित्यात्, तावतापि सत्ताजातेरसिद्धे-
रिति भावः । सत्ताजातिसिद्धेरिति । ननु प्रतियोगितया ध्वंसं प्रति समवायेन
एतः कारणत्वे गगनादीनां तदापत्तिरित्याशङ्कामपनेतुं तादात्म्येन सतः कारणता
प्राप्तयति—यथेति । नचैतदशकार्यकारणभावानुशीकारे सामान्यादौ ध्वंसाप-
त्तिरेव दुष्ण एतादृशकार्यकारणभावस्वीकारेऽपि यथासाहो तदापत्तिरशक्यपरिहार-
वैति वाच्यम् । कालिकसमवायसंबन्धत्वेन कारणतावच्छेदकतावच्छेदकत्वा-
दिति भावः । नचैवमपि महाकाले प्रतियोगितया ध्वंसापत्तिः समवायकालि-
कविशेषणताभ्या तस्यापि सत्तावत्त्वादिति वाच्यम् । महाकालाभ्यात्वेन कालिक-
विशेषणताया, विशेषणीयत्वादेवमुत्तरप्राप्यनुसन्धेयम् । उपमिचार इति ।
प्रतियोगितया प्रागभावे ध्वंसोत्पादेति शेषः । कार्यतावच्छेदकसंबन्ध-
त्वादिति । प्रागभाववृत्तिप्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसं प्रति तु प्रागभावत्वेन
हेतुत्वान्तरमेवेति भावः । नन्वेतत्कार्यकारणभावस्य प्रयोजनं प्रागभाववृत्तिप्रति-
योगितासंबन्धेन प्रागभावनिचे ध्वंसापत्तिवारणमेव तथाच तुल्ययुक्त्या षटादिवृ-
त्तिप्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसं प्रति षट्त्वादिनापि कारणत्वमावश्यकं एवंच
हेतुतावच्छेदकत्वविरहादेन सामान्यादौ ध्वंसापत्तिवारणात् उक्तकार्यकारणभावो
निष्पत्तयामाणिक एवेत्यस्यैवात्पर्यवृत्तानच्छेदकतया एता अप्रयति—वस्तुत-

१ द्रव्यगुणकर्मणः, २ प्रागभावान्यवृत्तिप्रतियोगितासंबन्धेन ध्वंसावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन सत्तावच्छिन्न कारणमिति हि कार्यकारणभावः, ३ सत् नीलरूपम्, ४ ध्वंसापत्तिरित्यर्थः तथापि समवायेन सतः उन्नादेः सत्तादिति भावः.

त्यर्थः । घटादीनां व्यष्टिरूप्यन्तानां तत्तदवयवभेदात्परस्परं
दिनकरी ।

नीलोत्पत्तिनारणाय तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात् । न च
स्वाश्रयसमवेतत्वविशिष्टद्रव्यत्वमंबन्धेन नीलादेर्हेतुत्वैव न तदा-
पत्तिरिति वाच्यम् । तादृशसमवेतत्वद्रव्यत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे
विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यापत्तेः । कालिकसमवायोभय-
संबन्धस्य कार्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्सत्ताया नित्यसाधारण्येऽपि
न क्षतिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्वत एवेति । स्वतो
व्यावृत्तत्वं च स्वमिप्रलिङ्गकस्वविशेष्यकस्वसजातीयेतरभेदानुमित्य-
विषयत्वम् । साजात्यं च पदार्थविभाजकोपाधिरूपेण । तेन घटा-
रामरत्री ।

स्वित्यादिना । विनिगमनाविरहेणेति । न च स्वाश्रयसमवेतत्वद्रव्यत्वो-
भयसंबन्धेनैव नीलादे कारणतात्रीकरणीया नातो विनिगमनाविरहापत्तिरिति
वाच्यम् । इत्यत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकत्वे मानामावेन तत्ससर्गत्वाश्रयत्वात् ।
विशिष्टस्य ससर्गत्वे तु विशेषणविषया प्रविष्टस्याश्रयत्वस्य नीलादिप्रतियोगिकतया
तत्ससर्गत्वसमवादिनि भाव । ननु सत्ताया नित्यसाधारण्यत्वेन उभं
कार्यतावच्छेदकत्वसमव इत्याशङ्क्य निराकुरते—कालिकेति । ननु
कालिकसमवायोभयो कार्यतावच्छेदकतापत्तकसंबन्धत्वे गौरवानुक्तकारणस्य
कार्यतावच्छेदकतया अन्यमानसमवेतैव सत्ता त्विष्येत् ननु जन्यनित्यसाधा-
रणी भवदमिनतसत्तेत्याशङ्क्यामाह—अन्यत्र विस्तर इति । अयं भाव —
गगनादौ सत्तानत्रीकारे द्रव्यत्वादिना साकार्यपरया सत्ताया जातित्वमेव न स्यात्
साकार्यस्यापि जातिशब्दकताया प्राधीनेरत्रीकारादिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्वतो
व्यावृत्तत्वं चेति । विशेषस्यापि स्वलिङ्गकस्वसजातीयविशेषणान्तरभेदानुमिति-
विषयत्वात्समवकारणाय स्वमिप्रलिङ्गकेति । षट्ते विशेषाद्भिद्यते कथालसमवेत-
त्वादित्यनुमितेरपि विशेषमिप्रलिङ्गकत्वाद्विशेषप्रतियोगिकभेदविधेयत्वात् तादृ-
शानुमिति विषयत्वमादाय पुनस्तद्विशेषतादवस्थमत् स्वविशेष्यकेति । भेदे स्वस-
जातीयप्रतियोगिकत्वप्रवेद्यप्रबोधन प्रत्यक्षैव वक्ष्यते । ननु ननुद्रव्यप्रवेदो
गौरवान् स्वलिङ्गकस्वविशेष्यकस्वसजातीयेतरभेदानुमिति विषयत्वमेव स्वतो
व्यावृत्तत्वं कतुमुचितं ननु यद्योचमित्याशङ्क्या निराकुरते—तेनेति । तादात्म्येन
व्यावृत्तत्वेनीत्यस्य घटादीनां इत्यादि । न क्षतिरिति परेणान्वय । तथाच स्वतो

१ एते मीमांसके, २ अथ षट्सद्वयद्विषये ध्वन्यकारणसमवेतत्वादित्यनुमितिरिव
तादृशी अथ प्रविशेतिविशेषे स्वत नत्वनुमितिनिमित्तमसंबन्धकारणे तिर्यक्तिभिर्या
व्यावृत्तत्वेति बोध्यम्,

भेदः परमाणूनां परस्परं भेदको विशेष एव स तु स्वत एव
दिनकरी ।

देहादात्म्येन व्यावृत्तत्वेऽपि, विशेषस्य गुणादिशून्यत्वेनेतरभेदानु-
मितिविषयत्वेऽपि, द्रव्यादेरपि प्रमेयत्वादिना विशेषसञ्जातीयत्वेऽपि,
न क्षतिः । नित्यद्रव्यवृत्तिरिति विशेषाणां स्थानकथनं न तद्व्युत्पत्ते
रामरुद्री ।

व्यावृत्तत्वस्योक्तपक्षे घटादावपि तादृशत्वेन घटदेतुक्त्वात्तजातीयघटान्तरप्रति-
योगिकभेदानुमितिविषयत्वेन तत्रातिश्यातिरेकस्यादिति भावः । भेदे एतज्जातीयप्र-
तियोगिकत्वनिवेशस्य प्रयोजनमाह—विशेषस्येति । इतरभेदेति । विशेषे-
त्तद्रूप्यादिभेद इत्यर्थः । पदार्थविभाजकोपाधिकरूपेण साक्षात्प्रवेद्यस्य प्रयोजनमाह
—द्रव्यादेरपीति । अथात्र स्वविशेष्यकत्वं परित्यज्यानुमित्यविषयत्वमित्यत्रानु-
मित्यविशेष्यत्वमित्युक्तयैव सामग्र्ये गुप्तरारम्भो विवृत एव ताश्चैव पदो
निशेषाद्विषये कपालसमवेतत्वादित्यनुमितिमादायासंभवकारणसंभवात् तद्वानु-
मितौ विशेषस्य मुख्यविशेष्यत्वाभावादिति चेत् । एतत्वं हि नानुगतं किं तु घटा-
दादिपदवचनमेव तत्र च स्वपदेन विशेषोपादानं न संभवति विशेषे विशेषा-
न्तरभेदाद्यने विशेषेतरदिश्याभावादप्रसिद्धापत्तेः किं तु घटादिकमेव तादृश-
कियेनोपाशय सङ्गं उपगमनीयम्, तथाच स्वविशेष्यत्वेनानुपदे विशेषो
पटाद्विषये गुणवद्विषयत्वादित्यनुमितेरपि पदभिन्नलिङ्गत्वेन पदतजातीयप्रति-
योगिकभेदविषयकत्वेन च तादृशानुमितौ विशेषस्य मुख्यविशेष्यत्वात्संग-
एव सात्तदुपादाने सूत्रानुमितेर्पदभिन्नलिङ्गत्वेऽपि पदमुख्यविशेष्यकत्वाभावेन
तानुपादाय नासंभव इति ध्येयम् । नन्वेवमपि विशेषकालीनो पदो घटान्त-
राद्विषये एतत्कपालसमवेतत्वादित्यनुमितेरपि पदविशेष्यकत्वात् पदभिन्नलि-
ङ्गत्वात्तज्जातीयघटान्तरभेदविषयकत्वाच्च तद्विषयत्वस्यैव विशेषे चत्वाद्-
समवतादवस्थमिति भाष्यम् । अविषयत्वमित्यस्य मुख्यविशेष्यताशून्यतासं-
कत्वात् । इत्थं स्वविशेष्यकत्वानुपादाने पदो विशेषाद्विषये कपालसमवेत-
त्वादित्यनुमितिमादायासंभवाद्यभेदस्युत्पत्तीत्या घटादिकमादायासंभवकारणस्यैव
स्वविशेष्यकत्वोपादानमिति मन्यन् । अनुमितेः मुख्यविशेष्यताद्वयशून्य-
त्वेनापि विशेषणीया । अन्यथा विशेषे घटाद्विषये पदं पटाद्विषये
गुणशून्यत्वात् पदत्वाधेति समूहात्मत्वानुमितिमादाय स्वपदेन पदव्यक्तिमादा-
यासंभवप्रसङ्गात् । यद्यपि समवायस्य पदार्थविभाजकोपाधिकरूपेण स्वजाती-
यान्तराभावेन स्वजातीयभेदानुमितौ मुख्यविशेष्यत्वाभावेन समवाये विशेष-
कत्वात्तद्विषयस्य प्रसज्यते । नच समवायेऽपि द्वित्वादिना समवायभेदेदेवका-

१ सत्तद्वि नानुपगमित्यादिसौकर्येण । २ समवायपदोभयभेदस्य केवलानुमित्या-
दिति भावः ।

दिनकरा ।

प्रविष्टं प्रयोजनाभावात् । तत्र विशेषव्यावृत्तौ । नन्वेतत्परमाणु-
त्वादयो व्यावर्तका मविष्यन्ति किं विशेषेणेति चेन्न । अव्यावृत्त-
धर्मस्य व्यावर्तकत्वासंभवात् तत्र व्यावर्तकान्तरापेक्षायामनवस्था-
नान् । ननु विशेषेष्वेव प्रसङ्ग इति चेन्न । तस्य धर्मिग्राहकमानेन
स्यतो व्यावृत्तवैव सिद्धेः । एवंच नित्यद्रव्येषु विशेषाः सिद्धाः

रामरत्री ।

सादृशमेदानुमिति विशेष्यत्वस्य समवाये सत्त्वाजातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथापि
विशेषेति विशेषपदोभयमेदसत्त्वेन सादृशमेदानुमिति विशेष्यत्वमादायासमवापरया
मेदे व्योसज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकलविशेषणस्यावश्यकत्वात् । तथापि
सादृशानुमितिविषयो य तन्निष्पत्तौ सति स्वभिन्नस्यजातीयकत्वस्य समवेतत्वस्य
समवायनिवृत्तत्वस्य वा विशेष्यदत्तस्य प्रवेद्यत्वाच्चातिव्याप्तिरिति ध्येयम् । अनु-
मिती सिद्धाधियानुत्तरत्वमपि विशेषण देयं अन्यथा विशेषेण परमाणुना
मेदसिद्धौ एतत्परमाणुसमवेतत्वादे व्यावृत्तत्वेन सिद्धाधियया तेन छिन्नेन
विशेषे विशेषान्तरमेदानुमितावपि नासम्भवं । ननु अन्वो नित्यद्रव्यवृत्ति
रिति कारिकाया अन्वयत्वे सति नित्यद्रव्यवृत्तित्वं विशेषलक्षणमुक्तं, तन्ना-
मकारणं स्वतो व्यावृत्तत्वमेव अन्ते व्यावर्तकान्तरवत्त्वादे वर्तत इत्यन्व इति
भ्युत्पत्त्या यस्य व्यावर्तकान्तर भासति तत्त्वमिल्लक्षणमात् स्वतो व्यावृत्त-
त्वस्यैव लक्षणत्वसमवे नित्यद्रव्यवृत्तित्वमवर्तक समवायस्यापि नित्यद्रव्यवृत्ति-
तया समवायातिव्याप्तिवारकत्वस्याप्यवर्तकत्वात् । नच वृत्तिर्णं समवेतत्वमेव
निवृत्तित तयाच समवायातिव्याप्तिवारकमेव तदिति वाच्यम् । तथापि सम-
वेतत्वमात्रेणैव तत्रातिव्याप्तिवारणसमवे नित्यद्रव्यवृत्तवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वादिल-
मिप्रायेणाह—विशेषाणां स्थानकथनमिति । अध्यावृत्तधर्मस्येति ।
यस्माद्भेदसाधकत्वमभिमतं तदवृत्तत्वेन अज्ञातधर्मस्येत्यर्थं । व्यावर्तकत्वा-
संभवात् । तदितरभेदसाधकत्वाभावादित्यर्थं । तत्र एतत्परमाणु सदी ।
व्यावर्तकान्तरापेक्षायाम् एतत्परमाणु वे परमाण्वन्तरवृत्तित्वसाधकहेत्वन्तरा-
पेक्षायाम् । अनवस्थानात् अनवस्थानप्रसङ्गात् । एव प्रसङ्ग इति ।
अनवस्थाप्रसङ्गात्मकप्रसङ्ग इत्यर्थं । तस्य विशेषस्य । धर्मिग्राहकमानेन
परमाणुमेद किंचिद्विज्ञेयत्वात् भेदत्वात् कपालभेदसाधकभेदवदिति विशेष-
साधकानुमानेन । स्वतः प्रमाणान्तरनिर्पेक्षव्यावृत्ततयैव परमाण्वन्तरा-
वृत्तिवदनेनैव । सिद्धेरिति । अनुभेतेतित्यर्थं । परमाण्वन्तरवृत्ति वे विशेषस्य
परमाण्वन्तरभेदसाधकत्वात्तत्राव्यावर्तकत्वेन किंचिद्विज्ञेयत्वमित्येति तन्वृत्तिवृत्तिः

१ तथाच समवायपणेभवेदस्य व्यावृत्तवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा-
भावेन न तमादायास्यतिरिति भावः-

घटादीनां कपालादीं द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।

तेषु जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥

व्यावृत्तत्वेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

दिनकरी ।

तद्गुणास्तु न विशेषवन्त आश्रयरूपेण विशेषेणैव तेषां व्यावृत्तत्वात्
आश्रयस्य च विशेषवच्चया व्यावृत्तत्वेन विशेषत्वसंभवादिति
भावः । ईश्वराकाशयोर्नित्यज्ञानशब्दाभ्यां व्यावृत्तेः संभवात् तत्र
विशेष इत्यप्याहुः । नवीनास्तु विशेषेऽतिरिक्तं मानाभावः यथैव
विशेषाणां स्ववृत्तिधर्म विना व्यावृत्तत्वं तथैव नित्यद्रव्याणामपी-

रामरुद्री ।

संभानसहकृतात्परामर्शादितरपरमान्ववृत्तित्वेन विशेषस्य सिद्धिरिति भावः । उप-
सहति—पदं चेति । आश्रयरूपेण रूपाशाश्रयपरमाणुलक्षणेन । विशेषेण
व्यावृत्तत्वेन । ननु अव्यावृत्तस्य कर्म व्यावृत्तत्वमित्याद्याहं परिहरति—
आश्रयस्येति । न तत्रेति । नेश्वरगणनयोरित्यर्थः । विशेष इति ।
निद्रज्ञानशब्दाभ्यामेव तयोरितरनित्यद्रव्यमेदसिद्ध्या विशेषे प्रयोजमाभावा-
दिति भावः । ईश्वरेऽप्याहुः रित्यन्तमेकदेशिनां मतं, तत्र च दिक्कालाकाशादीना
परस्परमेवपिक्के प्राक् नित्यज्ञानज्ञानयोः पात्वादिव्यावृत्तत्वात्तिसिद्ध्या च तेषु
कालादिनैवसाधनं प्रगवति विशेषस्य तु धर्मिप्राहकमानेन तत्तिसिद्ध्या विशेषेणैव
सत्ताधनं समनतीत्यस्वरस्यस्यनय आहुरित्युक्तम् । यत्तु पार्थिवपरमाणु-
विशेषे जलपरमाणुविशेषमेदस्य पृथिवीरामवेतत्वेनानुमानसंभवात् सती इत्यादा-
त्वस्य तनाम्नासिरिति स्वस्यवातीरमेदानुगिरीरित्यस्य खेतस्यप्रजातीरयावता मेदा-
कुमिसिरित्येषां वर्णनीय इत्याह । तन्मन्द्म् । पृथिवीजलपरमाण्वोरैव विशेषं
विना मेदासिद्धिरिति । यद्यपि पार्थिवजलपरमाण्वोरमेदे अलत्वपृथिवी-
त्वयोः साकार्यापरया नवीर्भेदः सिद्ध एवेति ज्ञप्यते षड्नु तथाप्यस-
भवावधारणायानुमितौ त्रिषापदिषानुत्तरत्वविशेषणस्यावश्यकतया पार्थिवजलपर-
माणुविशेषयोर्भेदमन्तरा पार्थिवपरमाणुविशेषस्य जलपरमाणुव्यावृत्तत्वासिद्ध्या
तत्तिसिद्धयोर्विशेषमेदानुमितेः त्रिषापदिषयैवातीक्षणीयतया अव्याप्तेरसंभवा-
दिति ध्येयम् । नवीनमतं दर्शयति—नवीनास्त्विति । आहुरित्यस्वरगो-
द्भावनं, तद्वीज तु व्यपुत्रवयवः सवयवः महदरम्भकत्वादित्यनुमानेन

१ पदार्थः प्रतिबोधित्वम्, २ समन्वयः अनुबोधित्वम्, त्रिषाप पदमतिशोभिकः
कपालानुबोधिकः संबन्ध इत्यर्थः, स्वमेव द्रव्येषु शुद्धार्थेतित्यादी. ३ वरत्वादिकं
विशेषणार्थं वेति मूलसिद्धमेतत्, ४ पार्थिवपरमाणुविशेष इत्यर्थः.

समसायं दर्शयति—घटादीनामिति ॥ अत्रयवाचयविनो-
र्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियाप्रतोर्नित्यद्रव्यविशेष-
योश्च यः संबन्धः स समसायः, समसायत्वं नित्यसंबन्धत्वम् ।

दिनकर्म ।

त्याहुः ॥ १० ॥ घटादीनां कपाळादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः ।
तेषु जातेश्च संबन्ध इति मूलम् ॥ तत्र घटपदकपाळपदे
अत्रयवाचयविनोरिति । जातेश्चेति

समसायः ।

तत्र प्रमाणं तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिविशेषणविशेष्यसंबन्ध-
विषया विशिष्टबुद्धित्वाद्दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदित्यनु-
मानम् । एतेन संयोगादिवाधात्समवायसिद्धिः । नच स्वरूप-
दिनकरी ।

अकारेण नित्यद्रव्येषु विशेषसंबन्धः समुच्यते इत्याह—नित्य-
द्रव्यविशेषयोरिति । समवायलक्षणमाह—नित्यसंबन्धत्वं
मिति । संबन्धश्च सवन्विभिन्नो ग्राह्यत्वेन नित्याभावात्स्वरूपस-
ंबन्धे नातिव्याप्तिः । ननु समवायस्य संबन्धत्वे किं मानमित्याश-
ह्याह—तत्र प्रमाणं स्थिति । गुणक्रियादीत्यादिना जातिपरिग्रहः ।
संयोगादीति । द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमादिति भावः ।
अत्र समवायसंबन्धेन परत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसंबन्धेन
तन्मुख्येन हेतुत्वारकार्यतावच्छेदकसंबन्धविधया समवायसिद्धिः ।
नच समवायस्थाने स्वरूपसंबन्धं निवेश्य कार्यकारणभावः कल्पनीय
इति वाच्यम्, तथा सति यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिका-
रामरुदी ।

शामलक्षणत्वे द्रव्यत्वामावाचीना स्यात्सवरूपसंबन्धेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्का परिहृ-
रति—संबन्धश्चेति । संबन्धिभिन्न इति । तथाच संबन्धप्रतियोग्यतुमोगि-
मिन्नारे सति नित्यत्वे सति संबन्धत्व समवायलक्षणमत प्रतियोग्यतुमोग्या मरुत्स-
रूपसंबन्धे नातिव्याप्ति । अत्रच द्रव्यत्वामावाचीना व्यपवाद्द्रव्यत्वामावादिरेक एव
संबन्ध घटादीनां महाकाले कालिकसंबन्धो व्यपवादेक एव महाकाल इति स्वरूप-
संबन्धस्य अतिप्रतिमो गिरूपता कचिदनुयोगिरूपतेति विभागो बोध्य । संबन्धत्व-
त्वं सासार्गिकविषयतावत्त्वमेव । द्रव्ययोरेवेति । संयोगसामान्य प्रति द्रव्यस्य सम-
वायिकारणत्वादिति भाव । ननु समवायनात्संबन्धदिना नव्यानां भवेत् संज्ञानुमा-
नेन न समवायसिद्धि समयति अतिरिक्तानन्तसमवायाना संबन्धत्वरूपत्वनामदेश्च
रूपानन्तस्वरूपाणां च संबन्धत्वोचित्यत्, इति तन्मतेऽपि समवायसिद्धयर्थ-
स्वम प्रमाणान्तरमाह—अत्रेति । यत्समवेतमिति । समवायेन बहुविधा-

१ अत्र गुणक्रियाभावसंबन्धप्रकारानुसारेण पञ्चभावच्छेदकं नाम एतैकप्रकारतनु-
दित्यस्य पञ्चभावच्छेदकत्वेऽवरस्य पञ्चभावच्छेदकत्वोत्पत्तिप्रवेदानुपपत्तिः । २ अत्र विद्वे-
षादिशेषयो संबन्ध इति शरीर प्रवृत्तमात्रे द्विविधाविशेष्ययोरित्यसामान्यप्रकाराद-
तो द्व द्वयमात्रपूर्वकबहुव्रीहिसमासाप्रकारेण विद्वेष्यकारणरूपत्वरूपकारणरूपत्वरूपत्वं
रगतित्वरूपत्वं चानां प्रत्येक साध्यत्वमात्र, विशिष्टबुद्धित्वेनोपवायानामपि न्याय्यावादे-
ऽप्यस्यापेव विद्वेष्यविशेष्यसंबन्धविषयत्वमुक्तम्, बहुवृत्त प्रकृत्ये संसर्गत्वनिरूपकत्वमात्र
साध्य तावत्सैव समवायसिद्धे संबन्धात् ३ विद्वेष्यप्रकारकारणरूपत्वं बुद्धित्वादिस्वार्थः ।
निर्विकल्पके स्वविचारकारणात् विशिष्टेष्टीपूर्वोपाधकमिति बोध्यम्.

संबन्धेन सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा अनन्तस्वरूपाणां संबन्धत्व-
कल्पने गौरवाद्याधवादेकमभावायसिद्धिः । नच समवायस्यैकत्वे
वायो रूपवत्ताद्युद्धिप्रसङ्गः, तत्र रूपसमवायसत्त्वेपि रूपाभावात् ।
नचैवमभावापि वैशिष्ट्यं संबन्धान्तरं सिद्धेदिति वाच्यम्,
दिनकरी ।

रणमिति समवायिकारणव्यवस्था न स्यात् । नच यत्संबन्धं कार्यमु-
त्पद्यते तत्समवायिकारणमित्येवास्तिवति वाच्यं, कपालसंबन्धपदध्वंसं
प्रति कपालस्य समवायिकारणत्वप्रसङ्गादित्यपि ईष्टव्यम् । सिद्धसा-
धनमिति । अयुतसिद्धयोः स्वरूपसंबन्ध इति वदतः पर-
स्येति शेषः । अर्थान्तरं वेति । समवायसाधने प्रवृत्तानां नैयायि-
कानामिति शेषः । ननु तथापि समवायस्यैकत्वे किं मानमत आह
—लाघवादिति । तथाच यथा क्षित्वादिजनकतयेश्वरो लाघवादेक
एव सिध्यति तथा समवायोऽपीत्यर्थः । रूपवत्ताद्युद्धीति । रूपवत्ता-
द्युद्धेः प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । स्पर्शसमवायरूपसमवाययोरेक्यादिति
भावः । तत्र वायो । रूपाभावादिति । नच रूपसमवायसत्त्वे
तेन संबन्धेन तत्र कथं रूपाभावः संबन्धसत्त्वस्य तेन संबन्धेन
रामकरी ।

यमित्यर्थः । समवायाभावे एतादृशसमवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरिति भावः ।
यत्संबन्धमिति । यदनुयोगिद्वयसंबन्धप्रतियोगीत्यर्थः । तथाच संबन्धत्वेनेव
संबन्धप्रवेशात्प्रमत्ताभावादेऽपि न समवायिकारणलक्षणानुपपत्तिरिति भावः । सि-
द्धसाधनमित्यत्र कस्य सिद्धसाधनमित्याशङ्कोदवादाह—अयुतेति । ययोरेक-
मपराधितमवतिष्ठते तावयुतसिद्धौ । अर्थान्तरसंबन्धस्य स्वानभिमतार्थसिद्धिरर्थः ।
तत्रापि धर्मोलाशङ्कोदवादाह—समवायेति । लाघवादिति । लाघवात्तान-
सहकारादित्यर्थः । इतित्रयस्यैक्याध्वकार्थत्वमिति परामर्शादपि कृतेरेकत्वे
लापयमिति लापयमानसहृतात्त्रिलयपुरादिकमेककृतित्रयमित्यनुमितिवत् संब-
न्धस्यैक्ये लापयमिति लापयज्ञानसहृतात् विशेषणविशेष्यसंबन्धविशेष्यत्वव्या-
प्यविशिष्टतुद्धित्ववती गुणक्रियादिविशिष्टतुद्धिमिति परामर्शादपि विशेषणविशेष्य-
योरेकसंबन्धविशेष्यत्वमित्यनुमितिरिति समुदायार्थः । समवायस्यैकत्वे वायो रूप-
वत्ताद्युद्धिप्राप्तिता मूलकारणं सा च न सञ्चलते वावावपि श्रान्तानां स्मवत्तात्प्र-
तीतेरप्य रूपवत्ताद्युद्धे प्रमान्वापत्तिपरतया व्याचष्टे—रूपवत्तेति । तत्र हेतुमाह
—स्पर्शेति । संबन्धसत्त्वस्येति । तत्प्रतियोगिकत्वात्संबन्धसत्त्वस्य तेन संबन्धेन

१ तत्रान कथाकर्मपरदत्तस्य पदत्वस्ये सत्तेति न पदत्वस्यः कपालप्रमत्तेनकार्य-
मिति भावः. २ वायो रूपसमवायसत्त्वस्येति तात्पर्यम्.

तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात्
घटाभावस्य तत्र सत्त्वात् तस्य च नित्यत्वात् अन्यथा देशा-
न्तरेऽपि घटाभावप्रतीतिर्न स्यात् वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात्

दिनकरी ।

संबन्धिसत्त्वव्याप्यत्वादिति वाच्यं, रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवा-
यस्यैव रूपसंबन्धतया वाच्यो तद्भावात् । नच विशिष्टत्वानतिरि-
क्तत्वेन विशिष्टसमवायोऽपि वायापसीति वाच्यम्, रूपनिरूपितत्ववि-
शिष्टसमवायनिरूपिताधिकरणताया एव रूपसंबन्धत्वान् तस्य वाया-
यभावात् । पृथिव्यां गन्धस्य समवायो न जले इत्यादिप्रतीतेः सम-
वायस्य नानात्वमिति तु मन्वाः । संबन्धान्तरं अतिरिक्तपदार्थतयेति
शेषः । सिद्धेदित्यस्य भूतलादापित्यादिः । यदि वैशिष्ट्यमतिरि-
क्तमुरीक्रियते तदा तन्नित्यमनित्यं चेति विकल्प्याये दूषणमाह—
तस्येति । ननु वैशिष्ट्यस्य तत्र सत्त्वेऽपि घटानयनदक्षायं तत्र
घटाभावाभावादेव न घटाभावबुद्धिरव आह—घटाभावस्येति ।
तत्र घटवति भूतले । तस्येति । घटाभावस्येत्यर्थः । अन्यथा
घटाभावस्याऽनित्यत्वे । देशान्तरेऽपि घटशून्यदेशेऽपीत्यर्थः ।
घटत्वावच्छिन्नभावस्यैकविधत्वादिति भावः । वैशिष्ट्यस्येति ।
वैशिष्ट्यस्य नित्यत्वाभ्युपगमपक्ष इत्यादिः । तत्र घटानयनेन
घटवति । नच घटवति न घटाभावबुद्धिर्घटवत्ताक्षानस्य प्रतिय-
न्धकस्य सत्त्वादिति वाच्यं, घटवत्ताक्षानपिरहदक्षायं ज्ञाय-

रामरक्षी ।

तद्वत्त्वन्व्याप्यत्वात्प्रतियोगिमिति च लभावात्तत्त्वादिति भावः । इति तु मन्वा इति ।
तथाच तन्मते समवायस्य रूपसंबन्धत्वेऽपि न कतिः वाच्यो रूपसमवायानतीका-
रादिति भावः । अगमस्यपि वैशिष्ट्यं संबन्धान्तरं सिध्येदिति मूढे संबन्धान्तर-
प्रदस्य संयोगसमवायातिरिक्तार्थकत्वे त्रिष्टापतिरेव स्वरूपस्यैव तत्संबन्धत्वोपग-
मादतः शेषं पूरयति—अतिरिक्तेति । उररीक्रियते । अतीक्रियत इत्यर्थः ।
नन्वेकघटाभावस्य नात्रेऽपि घटानाकान्तरमादाय घटशून्यदेशेऽपि घटाभावव-
त्ताबुद्धिरवयवत एवेत्याह—घटत्वावच्छिन्नेति । एकविधत्वादिति ।

ममं तु घटे पाकरुक्तादशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वात्
 तद्वचापुद्धिः, वैशिष्ट्यस्थानित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तन्न
 गौरमम् । एवं च तत्कालीनं तत्तद्भूतलादिकं तत्तदभारानां
 दिनकरी ।

मानाया घटाभायुद्धेः प्रमात्वप्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यात् । ननु सिद्धा-
 न्तिनोऽपि मते पाकेन रक्ते घटे श्यामरूपसमवायस्य घट्यान् श्याम-
 रूपप्रचायीप्रसङ्ग इत्यत्र आह—मम त्विति । द्वितीये दूषणमाह
 —वैशिष्ट्यस्येति । ननु वैशिष्ट्यानङ्गीकारे घटाभायभूतलयोः कः
 संबन्धः स्वरूपमिति चेत्, तथा सति घटोऽन्यतादशायामिव घट-
 यत्तादशायामपि भूतले घटाभायुद्धित्वात् मतेऽपि स्थान् घटाभायभू-
 तलयोस्तत्स्वरूपसम्बन्धस्य च तत्र सत्त्वात् आह—एवं चेति ।
 तत्कालीनमिति । घटाभायभूतलयमिति ज्ञानकालीनमित्यर्थः ।
 तत्तद्भूतलादिकमिति । यत्र भूतले घटाभायुद्धित्वात्तद्भूतलादि-
 कमित्यर्थः । तत्तदमानानामिति । यस्य यस्याभावस्य बुद्धित्वात्
 तस्येत्यर्थः । तथाच न स्वरूपमात्रं संबन्धः किन्त्वीदृशः स्वरूप-
 समरक्षी ।

एकलादित्यर्थः । जायमानाया घटाभाययुद्धेरिति । घटनसाहजानाभाय-
 दशया घटनत्वापि भूतले भ्रमरुपा घटाभायवत्तापुद्धिर्नयत एवेति न तदापत्ति
 समवतीत्यतस्तस्या भ्रमावभावात् इति—भ्रमात्वेति । नन्वेव प्रसङ्ग सम-
 वायैक्यवादिना मतेऽपि समान इत्याद्यङ्ग ममत्वित्यादिप्रन्धमवतारयति—
 मन्विति । द्वितीये वैशिष्ट्यस्थानित्यपक्षे । वैशिष्ट्यानङ्गीकारे धमावाधि-
 कारणवोरतिरिक्तसम्बन्धानङ्गीकार इत्यर्थः । स्वरूपस्य संबन्धत्वे वापकमाह—तथा
 सतीति । तत्र धर्मीन तत्तद्भूतलादिकमित्यत्र यदा यदा भूतले घटाभावो घटते
 तदा कालीनमित्यर्थो न समवति घटवत्तादशायामपि घटाभाय भूतलात्तत्त्वप्रयोज-
 कस्य दुर्वचत्वान् अतस्तत्कालीनमित्यस्यावभाह—घटाभाययदिति । ज्ञान-
 कालीनमित्यत्र ज्ञानपद प्रमात्वेनाभिमतज्ञानपरं तेन घटवत्तादशायामपि प्रमात्वं-
 दध्याभायवत्त्वपुद्धिसम्बन्धेन ताम्नादाय नोत्तदोषतादवस्थमिति ध्येयम् । नन्वे-
 वमभावाधिकरणयो स्वरूपमेव संबन्ध इति सिद्धान्तो ऽवाहयेतेत्याद्यङ्गं निरा-
 कुरुते—तथाचेति । स्वरूपविशेष इति । तथाच स्वरूपसंबन्ध इत्यस्यापि
 स्वल्पविशेष संबन्ध इत्यत्रैव तात्पर्यात् न सिद्धान्तव्याघात इति माय ।

१ समवायैक्यवादिनोः ।

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।

प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥१२॥

संबन्धः ॥ ११ ॥ अभावं विभजते—अभावस्त्विति ।

अभावस्यं द्रव्यादिपट्टकान्योन्याभाववत्त्वम् । संसर्गा-
द्विवक्षी ।

विलोप इति न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः । मध्यास्तु वैशिष्ट्यं
पदार्थान्तरमेव भूतलं घटाभाववदिति प्रलयान् स्वरूपसंबन्धाभ्यु-
पगमे चाभावाधिकरणवृत्त्यखण्डभेदाद्यस्मात्प्रविषयज्ञानादिकमादाय
विनिगमनाविरह इत्याहुः ॥ ११ ॥ द्रव्यादिपट्टकान्योन्या-
भावेति । इह च द्रव्यत्वादि न प्रतियोगितावच्छेदकमनंतुगमात्
किंतु तद्वत्पट्टकसंख्यैव द्विप्रतियोगिकभेदस्य द्वित्वमिवेति ध्येयम् ।

रामस्त्री ।

नव्यास्त्विति । ननु भूलं घटाभाववदिति प्रतीतेः स्वरूपसंबन्धेनैवोपपत्त्या
वैशिष्ट्यस्य पदार्थान्तरमेव मानाभाव इत्यत आह—स्वरूपसंबन्धेति ।

अभावाधिकरणं तत्तद्भूतत्वादि । तद्वृत्त्यखण्डो भेदः तद्विभक्तप्रकारक्य-
माविशेष्यत्वावच्छिन्नभेदः । ननु तत्तदधिकरणमात्रस्तु कमेदत्त्वाधिकरणातिरि-
क्तात्वे तत्तदधिकरणस्यैवापनस्तभेदात्प्राप्तप्रसङ्गेन तद्व्याधिकरणस्वरूपत्वमेवोचि-

तमतस्तमादाय न विनिगमनाविरहप्रसङ्ग इत्यत्र आह—तावन्मात्रेति ।

पट्टकतस्तु अखण्डकभेदेन आकर्मधिकरणानां च विनिगमनाविरहः संभवति
अधिकरणानां नाशत्वेन व्यपनादेकभेदेत्येव संबन्धत्वोचित्यादतस्तद्विषयकज्ञाना-

दिकमादाय विनिगमनाविरहं प्रसज्यति—तावन्मात्रेत्यादि । एतेन अन-

पस्थानमेव भेदाधिकरणकभेदेत्येव अधिकरणरूपताहीकरणीया ननु भेदमानस्य
तथासत्त्वान्योन्याभावस्यैव विलयप्रसङ्गादिति दूषणं परास्तम् । द्रव्यगुणादिविषयक-

ज्ञानव्यपेक्ष्यत्वानावच्छिन्नधरमे शुभ इव द्रव्येऽपि इत्यत्वानपिबुद्धिप्रसङ्गः संब-

न्धात्मकज्ञानस्य द्रव्येऽपि विलोप्यतया सत्त्वादतो मात्रपदम् । आदिना इष्टादिप-

रिग्रहः । युक्तं चैतत् । समवायनामात्ववादिनां मध्यानां मटे अनन्तातिरिक्त-

गानासमवायव्यपनामपेक्ष्य ह्युत्पत्तरूपाणामेव संबन्धत्वोचित्येन तन्मतेऽतिरिक्तक-

मवायस्यैवातिरिक्तप्रसङ्गादिति मन्तव्यम् । अत्र चादुरित्वेनाखरसोद्भावनं तद्विज्ञं
तु तदधिकरणविषयकज्ञानाज्ञानव्यपत्तीनां संबन्धकल्पनामपेक्ष्यैकसात्वयपेक्ष्य-

यात्वे व्यपवात्र विनिगमनाविरहः यत्किंचिदेकज्ञानव्यपेक्षेरेव तथात्वे तज्ज्ञान-
व्यपमानवशायां संबन्धभावेनामानवितिष्ठितुष्यतुदयापत्तेः, निरूप्यवच्छेदा-
यात्वे च तस्याः सर्वविषयकत्वेन प्रतियोगिमलम्भवतुदिसङ्ग इति बोध्यम्
॥ ११ ॥ पट्टकसंख्यैवेति । यद्यपि पट्टकसंख्यैवेति प्रत्येकं पट्टकमेवेति

१ भेदात्, २ द्रव्यादिगतपट्टकसंख्या.

यतो नास्तीति प्रतीतिरिति ^{दिनकरी ।} ^{अत्र निश्चयप्रतिके गीण निरूपिताऽमे}
 धिरनुयोगिताविशेषो वाऽभावत्वमिति वदन्ति । अत्र नव्याः—
 अभावत्वस्याखण्डोपाधित्वे प्रमाणाभावः । किंतु भावभिन्नत्वं
 समवायसामानाधिकरण्यान्यतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ता-
 भावरूपं तेषु पूर्वानुपस्थितमपि प्रकारः । एवंच घटाभावपटाभावप्र-
 तीतीनामभावांशेऽनुगतत्वमुपपद्यते । नच विषयतानवस्था सत्तात्वं
 न्ताभावव्यक्तेः स्वरूपत एव प्रकारत्वोपगमात् । अतएव सत्तारू-
 पप्रतियोगिज्ञानं विनापि घटो नास्तीति बुद्धौ स प्रकारः अभावत्व-
 प्रकारकप्रत्यक्ष एव प्रतियोगिविधयो हेतुत्वात् । अन्यथा इदं सम

रामस्त्री ।

अनुयोगिताविशेषो वेति । संसर्गभावानुयोचितव्यावर्तनाय विशेषपदम् ।
 प्रमाणाभाव इति । ननु घटाभावादी अभाव इत्यनुपपत्ताप्रतीतिरेव तस्मा-
 द्दिक्ता भविष्यतीत्याशङ्क्या अनुपपत्प्रतीति प्रकारान्तरेणोपपादयति—किंविद्य-
 ति । ननुवेदममावत्वस्यान्योन्याभाववर्गगतयोक्तान्योन्याध्वन्यपत्तिरिह त आह—
 समवायेति । सत्ताभावरूपमित्यस्याभावत्वमिति शेषः । ननुवेदमपि सत्तानुप-
 स्थितिरसामानाधिकरण्यात् नानुपपत्तिरत आह—तद्येति । ननु अनु-
 योगिताविशेषस्याभावोपगमे व्यपकापदेव ह्ययो नास्तीत्युक्तमित्यत आह—
 पर्ययेति । अभावांशेऽनुगतत्वमिति । एकवर्गप्रकारत्वाभिकर्षः । तथा-
 चागान्तरालानुयोगितारूपत्वे तस्याः घटाभावात् । भिन्नतया अभावप्रतीतेरनुग-
 तत्वं न स्यादिति भावः । ननु यावत्तरस्य सत्ताभावस्य स्वरूपतो भावात्संभवेन
 अभावत्वेनैव तस्य प्रकारता वाच्या तन्म सत्ताभावत्वं तदपि पुनः सत्ताभाव-
 पाभावत्वेन प्रकार इत्यादीकरणीयं, तथा चामापप्रतीती विषयतानन्तरमिति वाङ्म-
 निरादुपदे—नयेति । विशेषणस्य सत्ताभावस्य एकत्वे तत्र तत्र प्रकारत्वात्
 विषयानन्दस्या नोक्त अपितु विषयतानवस्थैवेति बोध्यम् । ननु सत्ताभावस्य
 स्वरूपतः प्रकारत्वोपगमेऽपि सत्त्वोपस्थितिश्चान्यत्रते पत्ये नास्तीत्यादिप्रतीतेरनुप-
 पत्तैव अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वात् सत्ताज्ञानं विना सत्ताभावमानासं-
 भवादित्यत आह—अतएवेति । प्रत्यक्ष एवेति । अभावविषयकस्यान्वयो-
 धादी प्रतियोगिज्ञानानवेषणत्वात् प्रत्यक्ष इत्युच्यते । इदमिति । इदमिति
 प्रत्यक्षविषयः तमस्त्वं तु न तेजोऽभावत्वस्य अपितु तेजोऽभावनिरूपितव्यक्तित्वमेव
 नातस्तेजोज्ञानं विना ननुअप्रतीत्यनुपपत्तिः । ननु सत्ताभावस्य पूर्वानुपस्थितस्य
 प्रकारत्वोपगमे विशिष्टद्विधावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुतायां व्यभिचार

१४ ^{संज्ञान्तमुक्तवत् । प्रत्यक्षसङ्घट्टम् ।}
 एवं त्रैविध्यमापन्नः ससर्गाभाव इत्येतं ।

वनाशुभावत्वं प्रागभावत्वम् । जन्याऽभावत्वं ध्वंस-
 त्वम् । ^{नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्वम् ।} यत्र तु
 इति प्रतीत्यनापत्तेः । नच सत्ताभावरूपस्याभावत्वस्यानुपस्थितस्य
 प्रकारत्वे विशेषणधियो हेतुत्वे व्यभिचार इति वाच्यम् । विशेषण-
 भेदेन हेतुताया भिन्नत्वेन सत्र तद्धेतुत्वानुपगमात्फलानुरोधित्वारक-
 ल्पनाया इति प्राहुः ॥ ससर्गान्योन्याभावभेद इति मूलादेकः
 संसर्गाख्योऽपरोऽन्योन्याभाव इति प्रतीयते तद्यायुक्तं ससर्गस्याभाव-
 त्वानङ्गीकारावित्यत आह—संसर्गाभावेति । यथाच द्वन्द्वान्ते
 श्रूयमाणस्याभावपदस्य प्रत्येक सवन्त्यास्तसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्चेति
 मूलार्थ इति भावः । ऋमेण द्वयोरभावयोर्लक्षणमाह—संसर्गाभा-
 वत्वमिति । अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणायान्योन्याभावमिमेति ।
 इत्याशङ्क्यामाह—विशेषणभेदेनेति । शयं भाव । विशिष्टबुद्धित्व हि समका-
 रकतुद्धित्वाद्यन्वयव्यवहारविशेषणत्वगपि प्रकारत्वादतिरिक्त, यथाचोक्तकार्यकारणभावे
 सति घटज्ञानात् पटविशिष्टबुद्ध्यापत्ति घटस्यापि क्वचित्प्रकारत्वात् अतो घटवि-
 शिष्टबुद्धिप्रति घटज्ञानत्वेन पटविशिष्टबुद्धि प्रति पटज्ञानत्वेन विशिष्टैव कार्यकारण-
 भाव स्वीकारणीय इति । तत्रेति । अभावत्वविशिष्टबुद्ध्यावित्यर्थ । तद्धेतुत्वेति ।
 अभावत्वज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमादित्यर्थ । ननु सवन् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य
 हेतुत्वाकल्पने मीमाभाव इत्यत आह—फलेति । विशेषणज्ञान विना विशिष्टबुद्ध-
 तुत्पाद् फलम् । तदनुरोधित्वात् कार्यकारणभावकल्पनाया इत्यर्थ । पटादिज्ञान
 मन्तरा घटादिविशिष्टबुद्ध्यनुदयात् तत्र कार्यकारणभाव कल्पते । अनुपस्थिता-
 भावत्वविशिष्टबुद्ध्यनुदयादत्र न कल्पत इति भाव । द्वन्द्वान्त इति । अथान्न
 ससर्गान्योन्यश्च ससर्गान्योन्यौ ही न तावभावौ चेति विप्रदो न सम्भवति संसर्ग
 स्याभावत्वात् नन्युपगमात् नचान्न ससर्गपद तादात्म्यविश्लेषसंबन्धपरं अन्योन्यपद च
 तादात्म्यसंबन्धपरं तथाच ससर्गान्योन्याभ्यामभावविविधित्युत्पत्त्या तादात्म्यविश्लेष-
 संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववो र्भाषाक्त
 दोष , तृतीयाया अवच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यार्थकत्वारिति वाच्यम् । एवमपि भवस
 प्रागभावयो प्रतियोगित्वस्य संबन्धानवच्छिन्नत्वमते तयोरसंभवात्तादात्म्येण ।
 संसर्गपदस्य तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगितारूपससर्गपरत्वेन अन्योन्यपदस्य ता-
 दात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगितापरत्वेन तयोरभावविविधित्युत्पत्त्या तादात्म्यप्रतियोगिता-

भूतलादौ घटादिकमपसारितं पुनरानीतं च तत्र घटकालस्य सं-
दिनकरी ।

घटादावतिव्याप्तिवारणायमावपदम् । एवमप्रेऽपि । तादात्म्येति ।
तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां विवक्षितं । तेन
संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताके संयोग्यत्वान्ताभावे नातिव्याप्तिः ।
प्रागभासस्य लक्षणमाह—विनाश्वमावपमिति । अत्र त्वंसे-
ऽतिव्याप्तिवारणाय विनाशीति । ननु प्रागभावसत्त्वे किं मानमिति
चेदत्रोत्पन्नस्य पुनरुत्पादभियां तत्सिद्धिरिति प्राश्चः । केचित्तु जातो
घट इत्यादिबहुत्वात् घटत्वंस इति प्रत्यक्षवलेन नातोऽतिरिच्यते न तु
प्रागभावः इदेदानीं घटप्रागभास इति लोकाणां प्रत्ययाभावात् । न च
रामस्त्री ।

द्वयनिरूपकानाशान्तिवर्षलाभात्तासन्नति निरूपकरत्वेऽपि पञ्चवत्त्वादिति । यद्वा स-
सर्गपद ससर्गपदपूर्वकपर अन्वयोन्यपदमपि तत्पदपूर्वकपर अभावपद चानापपद-
दाध्यपरं तथाच ससर्गान्योन्यौ च तावमावां चेति स्तुत्वरथा ससर्गान्योन्यपदपूर्व-
कामावपदवाच्यावितिपर्यवन्तितार्थत्वम् । एतेनोक्तशब्दशब्दभावद्वययोर्लक्षणला-
भाद्वाकाहानिरुद्धेणोत्पन्नमावपदस्य लक्षणप्रतिपादवाच्यमिति चपि पराकृतम् । एवम-
प्रेऽपीति । अन्योन्याभावलक्षणेऽपि भावेऽतिव्याप्तिवारणायैवामावपदमित्यर्थः ।
तादात्म्यत्वेनेति । तादात्म्यत्वं तद्वतोऽसाधारणधर्मः । तादात्म्यत्वेन तादा-
त्म्यावच्छिन्नत्वविशेषात्ता पञ्चमाह—तेनेति । स्वयोग्यस्य चानाप इति ।
स्योनितादात्म्यस्य संयोगरूपत्वया संयोगसंबन्धात्तच्छिन्नप्रतियोगिताका यन्ताभावे
शयायुतेऽतिव्याप्तिः । इदानीं तु तादात्म्यत्वावच्छिन्नतादात्म्यनिष्ठा या ससर्गवि-
धयावच्छेदकता तन्निरूपकप्रतियोगितास्त्वलानेन अन्वन्ताभासीयमयोगनिष्ठप्र-
तियोगितावच्छेदकतायां संयोगत्वेनावच्छिन्नत्वत्वात्तातिव्याप्तिरिति भावः । यद्यपि
स्योनितादात्म्यस्य संयोगरूपत्वेन तादात्म्यत्वमपि संयोगत्वेनेवेत्यतिव्याप्ति-
निरासौ दुर्घट एव तथापि ससर्गतानच्छेदक तादात्म्यत्वं न संयोगत्वादिरूप-
किंतु संयोग्यादिवृत्त्यसाधारणधर्मत्वमेव अतोऽत्यन्तमावीपप्रतियोगिताया संयो-
गस्य संयोगत्वेनेवान् उदेकवात् असाधारणधर्मत्वेनाच्छेदकत्वविरहात् तत्राति-
व्याप्तिः । मेदप्रतियोगितावच्छेदकससर्गस्यसाधारणधर्मत्वेन आनाभ्युपगमात्
तन्वयावन्तानादान्योन्यासाययोर्भेदात्मकत्वादि भावः । तत्सिद्धिरिति ।
प्रागभावानुमितिरित्यर्थः । तदनुमाचप्रकारश्च अत्र घट स्रोतसि रणाश्रुतिचर-
णवन्त्य स्रोतसिद्वितीयसण्णानुत्पन्नत्वात् दलेवरुण दलनुमानवटाचेतरेषा वापा-
र्यागभावसिद्धि तस्य सामग्रानादयत्वेन प्रतिनोमुत्पत्तिश्चाश्रुतिरिति भावः ।
सीधित्विष्टया मतमुपन्यस्यति—केचिदिति । लोकानामिति । पण्डितपा

विनहरी ।

तद्वदोपघायन्त्वत्पालकसयोगादीना तद्वदोत्पत्तिच्छालेऽपि सत्त्वात्पु-
नरपि तद्वदोत्पत्त्यापत्तिः । प्रागभावाद्गीकारे च तदभावादेव न पुन-
स्तदुत्पत्तिरिति वाच्यं, अन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतया ह्युत्पत्त्य-
सम्बन्धसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितारुद्रव्याभावस्य विरहेणैतदापत्त्य-
सम्भवात् । नच अन्यद्रव्याभावस्य अन्यद्रव्योत्पत्तिकालीनोत्पत्ति-
कृष्वंसाभावस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण तादृशद्रव्या-
भावस्य तादृशकृष्वंसाभावानां च कारणतामपेक्ष्य व्ययमादेक एव
सामरस्यी ।

मरसाधारणानामिव्यर्थं । प्रागभावस्य प्रलक्षत्वे पामराणामपि तत्रलक्षणापत्ति-
रिति भावः । मचात्र घटो भविष्यतीत्यादिप्रतीतिरेव प्रागभावे भावः, वर्तमान-
प्रागभावाप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यत्वरूपत्वादिति वाच्यम् । वर्तमानकालेष्वसाधि-
करणकालोत्पत्तिकृष्वंशैव भविष्यत्वरूपत्वाभ्युपगमात् । उत्पत्तिश्च आद्यक्षणस-
म्बन्धः । क्षणे आद्यत्वं च, तदधिकरणक्षणसम्बन्धज्ञानधिकरणत्वमिति भावः । ऊक्त-
वतया ह्युत्पत्त्येति । प्रागभावकारणत्वादिना जन्वद्रव्यं प्रति द्रव्याभावस्य
त्रिमिति कारणवत्कल्पनीयमिति तु नासाद्वनीयं, यत्र एतद्वदनाद्यानन्तरं तदार-
म्भककपालाभ्यां घटान्तरमुत्पद्यते तत्र पूर्वघटोत्पत्तिद्वितीयक्षणे पुनर्घटोपत्ते-
रन्यथा वारयितुमशक्यत्वान् घटकारणीभूततत्प्रागभावकपालधयोगादीना
सत्त्वात् । नच द्वितीयघटारम्भककपालद्वयसयोगव्यक्तदात्रीमत्सत्त्वाच्च तदापत्ति-
रिति वाच्यम् । यत्ने हि न द्वितीयघटव्यक्तपत्तिरापाद्यते येन तत्कपालधयो-
गव्यवस्थाभावान् न तदापत्तिरिति शक्यते बलु न वा पूर्वघटव्यक्तेरपत्तिरापाद्यते
येन ताप्रागभावाभावात् न तदापत्तिरिति शक्यते बलु अपि तु घटकारणच्छिन्नोत्प-
त्तिरेव आपाद्यते तत्कारणीभूतानां घटप्रागभावादीनां सर्वथा सत्त्वादिति भावः ।
यत्तु यत्र घटघटोत्पत्तिर्भविष्यति तत्र महाघटसत्त्वादिसामेव तत्प्रागभावादि-
वत्तात्पुनरपत्तिवारणवद्द्रव्याभावस्य कारणत्वावश्यकमिति, तत्सत्त्वं, घट-
घटं प्रति महाघटसत्त्वास्य कारणत्वेन तदापत्त्यसम्भवारिनिषेधम् । तादृशद्रव्या-
भावस्येति । सामयायावाच्छिन्नप्रतियोगितारुद्रव्याभावस्येति । तादृशस्य

चन्वाघटकत्वादत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटकाले न घटा-
दिनकरी ।

प्रागभावे हेतुः कल्प्यत इति वाच्यं, प्रागभावकल्पनेऽपि तत्कालो-
त्पत्तिकानन्तपदार्थप्रतियोगिकानामनन्वानां प्रागभावानां विनिगम-
नाविरहेण हेतुताया दुर्वारत्वात् । तथाच प्रागभावरूपधर्मिकल्पना-
गौरवं परमतिरिच्यते इत्याहुः । अत्र वदन्ति—स्नानधिकरणेषु
तन्तुषु पटोत्पत्तिवारणाय सहस्रतन्तुकपटस्थले घटनां तन्तुनां
तत्संयोगानां च तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनापेक्षयैका प्रागभावस्य
हेतुता उच्यते । अथैवमपि द्वित्रिचतुर्षु तन्तुषु सहस्रतन्तुकपटो-
त्पत्त्यापत्तिः, नच चरमसंयोगव्यकेसाव्यक्तित्वेन हेतुत्वाभापत्तिरिति

शमरुद्री ।

सामाधानामिति । अन्यद्रव्योत्पत्तिकालोत्पत्तिरूपं सामाधानमित्यर्थः । अत्रच
बहुवचनेन द्रव्याभावस्यैव तादृशत्वं प्रागभावस्य युक्तमा न तेन रूपेण कार-
णताभावात् विनिगमनाविरहः प्रयज्यते अपि तु तत्तद्व्यं प्रति तदुत्पत्तिकालोत्प-
त्तिरूपं सम्बन्धीनां तादृशत्वेनैवामाधानां कारणता वाच्यता तथा कान्तकर्मका-
रणमाहापत्या न विनिगमनाविरह इति सूचितम् । नच तर्हि पूर्वसामाधानां कार-
णतैव निर्युक्तिरिति वाच्यम् । अथप्रागभावाधिकरणे अत्यन्ताभावात्तन्तुषु तन्तु-
जन्यद्रव्यानुत्पादप्रयत्नेन अवस्था द्रव्याभावमुपेक्ष्य पूर्वसामाधानां कारणतायाः
स्वीकरणीयत्वात् सप्तमोक्षस्य पुनरुत्पादवारणाय प्रागभावानुत्पादने नवीत्तैर्द्र-
व्याभावस्य प्राचीनैः पूर्वसामाधानां हेतुता कल्पनीया प्रागभाववादिना तु तत्सर्वतु-
पेक्ष्य प्रागभाव एव हेतुत्वेन कल्प्यत इति तद्वन्वामिप्रायः । वस्तुतस्तु समवायेन
द्रव्याभावस्य कृतस्वीभयवादिच्छिदस्य अन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रति जनकतया जनक-
त्वेनास्वीकरणीयतया अभावादित्यत्रापि घटप्रत्ययस्य पुनरन्वयेन कृतस्य द्रव्यस्वा-
मावादिसर्पो लभ्यते । तथाच प्रागभाववादिना द्रव्यस्य प्रतिपन्नद्रव्यानुपगमेऽपि
कृतत्वेन द्रव्याभावस्यैव कारणत्वं वक्तुमुचितम् नत्वकृतस्य प्रागभावस्येति पूर्व-
प्रत्ययभावः । एवं च कणाद्व्यसंयोगाद्दोषोत्पत्तिदृष्ट्यां कणादिकालिभ्यपि घटोत्पत्तिः
स्वीकरणीया । अन्यथा कणादिकालिभ्यां समवायेन घटाभावप्रत्ययप्रसङ्गादिति
तद्रव्यानारम्भकद्रव्याभावस्यैव कारणता वाच्यता । तथाच तत्तद्व्यं सामाधानामपि
विनिगमनाविरहेण कारणतापत्तिश्चापि संवतैरेति तु कमुत्तरायामः । एवं अन्य-
द्रव्यप्रति द्रव्योत्पत्तिकालिकोत्पत्तिरूपं सामाभावस्य हेतुत्वे तद्वदवागानन्तरं तदारम्भ-
कवालाभ्यां घटान्तरोत्पत्तिरपि न स्यात् तादृशत्वं सामावरूपकारणतामावादित्यादि-
दृष्टानां सत्रेऽपि तेषां सत्रत्वेन तान्मुपेक्ष्य दृष्टान्तरमाह—प्रागभावेति ।
अत्र चदन्तीति । प्राचीनानुपगमिन इति शेषः । तत्संयोगानां । तन्तुसंयोगा-
नामित्यर्थः । अथैवमपीति । प्रागभावस्य हेतुत्वेऽपीत्यर्थः । उत्पत्त्यापत्ति-

त्यन्ताभावयुद्धिः । तत्रोत्पादविनाशशाली चतुर्थोऽयमभाव इति केचित् । अत्र घंसं प्रागभावाधिकरणे नात्यन्ताभाव इति प्राचां मतं, श्यामघटे रक्तो नास्ति रक्तघटे श्यामो नास्तीति धीश्च प्रागभावं घंसं चावगाहते न तु तदत्यन्ताभावं तयोर्विरोधात् । नव्यास्तु—तत्र विरोधे मानाभावात् घंसादिकालान्तेदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्तत इत्याहुः । नन्वस्त्व-
दिनकरी ।

वाच्यं, तथासति स्वानधिकरणतन्तुष्वपि चरमसयोगाभावादेव षटोत्पत्तिवारणसमवे प्रागभावकल्पनानौचित्यादिति चेन्न । चरमसयोगस्य समवायपटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासंख्या हेतुत्वे तन्वन्तरेऽपि समवायेन षटोत्पत्त्या तत्र समवायेन परमसयोगाभावेन षडभिचारपत्त्या समवायसंनन्वेन तत्पटत्वावच्छिन्नं प्रति चरमसंयोगव्यक्तेः कालिकसंनन्वेन हेतुता वाच्या । तथाच स्वानधिकरणतन्तुष्वपि कालिकविशेषणतया चरमसंयोगस्य सत्त्वात् षटोत्पत्तिवारणाय प्रागभावहेतुत्वस्त्वावश्यकत्वादिति । एवमप्यस्तु कश्चिदतिरिक्तः पदार्थस्तथापि तस्य सप्रतियोगिकत्वे प्रमाणाभाव इति तु तत्त्वम् । ध्वसस्य लक्षणमाह—जन्यामायत्नमिति । प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणाय जन्मेति । अत्यन्ताभावस्य लक्षणमाह—नित्येति । ध्वंसादिवारणाय नित्यपदम् । नन्वत्यन्ताभावस्य नित्यरदे घटानयनानन्तरमपि भूवते घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिरित्यत आह—यत्रत्विति । तथाच मन्वन्ताभावादेव घटानयमानन्तर घटान्यन्ताभावयुद्धिर्नेति भावः । कालविशेषविशिष्टस्वरूपस्य संसर्गशेषगमादेव घटवति घटो नास्तीति प्रतीत्यभावोपपत्तौ चतुर्थ-
रासट्टी ।

रिति । तत्र संयोगव्यधीनां सत्ता हेतुगानन्तुरगमात्प्रागभावस्य तदानीमापि कदापि नोप । तत्र संयोगव्यधीनां हेतुगानयने च ध्वंसं प्रागभावरूपनमिति भावः । स्वानधिकरणेऽप्यिति । घटस्य तन्तुकाशानपि हरणमिति भावः । तत्राप्यस्तोऽर्थाणि । चरमसंयोगाधिकरणतन्तुनिवृत्तस्य घटस्य तन्तुकाशानपि हरणतन्तुकाश-
संनन्वे । कश्चिदतिरिक्तपदार्थाह—एवमप्यस्त्विति । सप्रतियोगिकत्वात्

१ घटस्य हेतु तन्तुकाशानपि चरमसंयोगव्यक्तेः तत्रादेव घटनमिति भावः ।

भावानामधिकरणात्मकत्वं लाघवादिति चेन्न । अनन्ताधिक-
रणात्मकत्वकल्पनापेक्षयातिरिक्तकल्पनाया एव लघीयस्त्वात् ।
एवंचाधाराद्येयभावोऽप्युपपद्यते । एवंच तत्तच्छब्दगन्धरसाद्य-
दिनकरी ।

ससर्गाभावे मानाभाव इत्यखरसः केचिदित्यनेन सूचितः । ननु
मास्तु घटकाले घटात्यन्ताभावबुद्धिः घटोत्पत्तेः प्राक्काले तु स्यादित्या-
शङ्क्याह—अत्रेत्यादिना । ननु तर्हि रक्तरूपप्रागभावाधिकरणे
श्यामघटे श्यामरूपत्वंसाधिकरणे च रक्तघटे कथं रक्तो नास्ति श्यामो
नास्तीति च प्रतीतिः ध्वंसप्रागभावयोरधिकरणेऽत्यन्ताभावस्यासत्त्वा-
दित्यत आह—श्यामघट इति । तत्रेति । ध्वंसप्रागभावयोरि-
त्यर्थः । अत्यन्ताभावेन सहेति श्लेषः । तथा च नव्यमते पूर्वपक्षि-
कथितशङ्कायामिष्टपक्षिरेवेति भावः । युक्तं चैतत् । कथमन्यथा
पूर्वमेऽपि रक्ते मध्ये श्यामे घटे च रक्तं रूपं नास्तीत्याकारकप्रत्यय-
स्तस्य सामान्याभावावगाहित्वात्, नचेदक्षप्रत्ययो रक्तिमर्थ्यसाधन-
गाही पूर्वापररक्तिमर्थ्यसप्रागभाववति रक्तेऽपि वाटशाकारप्रत्ययप्रस-
रामस्त्री ।

इति । तथाच तस्मान्मात्रे मानाभावेन च प्रागभावविदिरिति भावः । कथं
रक्तो नास्तीति । नास्तीत्यादिप्रतीतेरत्यन्ताभावविषयकत्वादित्याशङ्कितुरभि-
प्रायः । सिद्धान्तिनस्तु तत्राप्ये मानाभाव इत्याद्यय इति ध्येयम् । पूर्वपक्षि-
कथितशङ्कायामिति । घटकालस्य घटामात्रध्वंसापटकत्वेऽपि घटप्रागभावा-
दिकाले घटात्यन्ताभावबुद्ध्यापत्तिरिति शङ्क्यामित्यर्थः । रक्तं रूपं नास्तीत्या-
कारकप्रत्यय इति । ननु तारशप्रतीतेर्भासन्ताभावो विषयः किं तु प्राग-
भावरूपत्वात् तथेत्युक्तमेवेत्याशङ्कायागाह—तस्येति । नास्तीति प्रत्ययस्येत्यर्थः ।
सामान्याभावावगाहित्वात् सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्तान्मात्रविषय-
कत्वादित्यर्थः । ध्वंसप्रागभावयोश्च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्त्वान्नीक-
रुदिति श्लेषः । ननु नास्तीति प्रत्ययस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्तान्मात्रमा-
त्रविषयकत्वे मानाभाव इत्याशङ्क्य नैतद्यथे—न चेति । पूर्वापरेति । पूर्व
रक्तः ततः श्यामः ततो रक्तस्ततः श्यामस्ततो रक्तो यो घटः तस्यिन् मध्यरक्त-
तादशायामित्यर्थः । क्रमिकरक्तरूपनवस्थले तु नैयगापत्तिः संभवति तादृशरक्त-

१ रामदक्षिणे प्रतीयमानछायाविकारभावे श्लेषः. २ पूर्व रक्तस्ततः श्यामस्ततो
रक्तो यो घटस्तस्यिन् मध्यन्यास्तदशायामित्यर्थः.

भावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते । अन्यथा तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाग्राहत्वात्प्रत्यक्षत्वं न स्यात् । एतेन ज्ञानविशेषकाले विद्विष्यति ।

ज्ञादिति । नच रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतत्वं ध्वंसप्रागभावयोरव्याप्यवृत्ति तेनान्तरा श्यामे रक्तं रूप नास्तीति प्रत्ययस्तदा ध्वंसप्रागभावयोः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतस्वीकारात् नतु पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्ते तत्र तदा तदनभ्युपगमाविति धान्यम् । विनिगमनाविरहेण पदार्थान्तरध्वंसप्रागभावयोरपि तस्वीकारप्रसङ्गेन गौरवान् तदपेक्षयात्यन्ताभावस्यान्तरा श्यामादौ संबन्धत्वकल्पनेनैव लाघवादित्यन्यत्र विश्वरः । नन्वभावस्तु द्विधेत्यादिविभागोऽनुपपन्नः, अभाव एष भानामावादित्यभिप्रायेण प्राभाकरः शङ्कते—नन्विति । अभावस्याधिकरणात्मकत्वे गौरवं प्रदर्शयितुमनन्तेत्युक्तम् । अतिरिक्तेति । भावातिरिक्त्यर्थः । अभावस्याधिकरणात्मकत्वेऽभेदे आधाराधेयभावानुपपत्तिरूपदोषः सोऽप्यस्मिन्मते नेत्याह—एवं चेति । अधिकरणापेक्षयातिरिक्तत्वे चेत्यर्थः । नन्वभावाधिकरणकभावत्वाधिकरणात्मकत्वे यथापाराधेयभाजोपपत्तिस्रया सर्वत्राप्यस्ति त्रत्यदो रामरद्री ।

ध्वंसप्रागभावयोर्नास्तीत्याकारकप्रतीतिविशामकृतवान् शरस्रभवान् उक्तम्यत्वे तु श्यामतादशाया तादृशप्रतीत्या तयोरपि तादृशप्रतीतिविशामकृतस्य भावपद कत्वा इति ध्येयम् । अव्याप्यवृत्तित्वेनेति । कालिकाव्याप्यवृत्तित्वेनेत्यप । पदार्थास्तरांसेति । रक्तरूपमस्योत्पत्तिच्छालोत्पत्तिकृतत्वमानाधिकरणानुसन्धानात्सर्वे तेषां । गौरवादिति । विनिगमनाविरहेणानन्तध्वंसघातौ रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतत्वं नानापत्त्या गौरवादित्यर्थः । अभावस्य अधिकरणरूपता मूले शब्दिना तत्र पूर्वग्रन्थसङ्घट्टेमाह—नन्वभाव इति । अतिरिक्तस्य ज्ञानपदार्थातिरिक्तार्थकत्व न समवति अभावस्यापि नैवाधिके ज्ञानत्वात् अतस्त दर्पमाह—भावातिरिक्तेति । अभावस्याधिकरणात्मकत्व इति । गंधाभावस्य जलादिरूपत्वोऽपि जलत्वादित्येव तथा न घातोऽद्रवप्रभृता गंधाभा-

१ यस्मिन् काले भूते पदभाववत् एव सा स्मिन्नवे तत्कालोत्पत्तिं तद्भूतव विभवकालि भूते पदे नास्तीत्याकारकानि इदं भूतकालेत्यापाकारकान्यापि ना एतानान्येव भूते पदे नास्तीति प्रतीत्यै ननु कश्चिदिच्छिन्नस्वरूपानुपपत्तिप्रकारेण मासन्न इत्यर्थः . २ यस्मिन् काले भूते पदे नास्ति तत्काल एव भूतं पदे नास्तीत्यादिप्रतीत्यै तादृशानुपपत्तिप्रकारेण मासन्न इत्यर्थः .

सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते ॥ १३ ॥

शेषाद्यात्मकत्वमभावस्येति प्रत्युक्तं, अप्रत्यक्षत्वापत्तेः ॥ १२ ॥
इदानीं पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यं च वक्तुं प्रक्रमते—सप्तानामिति । समानो धर्मो येषां ते सधर्माणस्तेषां भावः साधर्म्यं समानो धर्म इति फलितोऽर्थः । एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणस्तेषां भावो वैधर्म्यं विरुद्धो धर्म इति फलितोऽर्थः । ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता सा च सर्वत्रैवास्ति ईश्वरज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात् । एवमभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं बोध्यम् ॥ १३ ॥

दिनकरी ।

दूषणान्तरमाह—एवंचेति । अन्यथा । अभावस्याधिकरणात्मकरत्वे । मतेन वक्ष्यमाणदूषणेन ॥ १२ ॥ परस्परधर्मवापन्नानां सप्तपदार्थानामेव परस्परभेदकत्वं ज्ञापयितुमाह—इदानीमिति । पदार्थनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । तदनिरूपणे तदात्पदार्थघटितस्य तत्तत्पदार्थस्य साधर्म्यतया निरूपणासंभवादिति भावः । समानो धर्मः सधर्मस्य भावः साधर्म्यम् । एवं वैधर्म्यमित्यत्रापि भ्रमवारणाय बहुव्रीहिमाह—समानो धर्मो येषामिति । केवलान्वयित्वादिति । विषयभेदेन विषयताया भेदेऽपि ज्ञानविषयतात्वेन केवलान्वयित्वमस्येवेति भावः । एवमप्येऽपि । ज्ञेयत्वादीत्यत्रापि पदार्थं दर्शयति—एवमभिधेयत्वेति । अभिधेयत्वमभिधाविषयत्वमभिधा च संकेतमाहोऽधिकः पदार्थ इति भीमांसकाः । संकेतभिन्नायामभिधायां मानाभावात्संकेत एवाभिधेयि नैयायिकाः । प्रमेयत्वादिकमित्यादिनास्तित्वपरिग्रहः । तद्य

रामरुद्री ।

पर्येन तु तेषामपि तयात्वमित्येवेति प्रामादयणामभिप्राय इति मन्तव्यम् ॥ १२ ॥
मूले साधर्म्यं वैधर्म्यं निरूपणयोः प्रयोजनम्यनुष्ठत्वात् तरश्रुतं विदुमाह—परस्पर-
रेति । ज्ञानविषयतात्वेनेति वृत्तिमदभावाप्रतियोगित्वं न केवलान्वयित्वं,
केवलान्वयिनोऽपि द्विस्तदिना अभावसत्त्वात् किंतु वृत्तिमदभावप्रतियोगित्वानवच्छे-
दकधर्मपरत्वमेव तथा, एवं च घटादिनिष्ठविषयतान्वयोरपि ज्ञानविषयतात्तमाद्य

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥

द्रव्यादय इति ॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यं
मनेकत्वं समवायित्वं च । यद्यप्यनेकत्वमभावेऽप्यस्ति तथाप्ये-
नेकत्वे सति भावत्वं पञ्चानां साधर्म्यम् । तथाचानेकभाववृ-
त्तिरिति ।

कालसम्बन्धित्वम् ॥ १३ ॥ द्रव्यादीनां पञ्चानां साधर्म्यं भावत्व-
स्यप्रथमतस्तदुपेक्ष्य द्रव्यादीनां पञ्चानां साधर्म्यं मूले प्रपञ्चितम्—
द्रव्यादय इत्यादिना । अनेकत्वे सति भावत्वमिति । एवञ्च
मूले द्रव्यादय पञ्चेत्युद्देश्यपदं भावा अनेके इति च विधेयपदमिति
बोध्यम् । अतएव भाव्ये पञ्चानामित्युक्तं नतु पञ्चभावाणामिति ।
अनेकभावनवृत्तीत्यादि । अत्र चानेकभाववृत्तित्वं स्वप्रतियोगि-
वृत्तित्वस्यसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन भेदविशिष्टत्वे सति भाव-
वृत्तित्वम् । तेन गुणादौ सत्त्वरूपस्यानेकत्वस्याभावोऽपि भाव्याति ।

सामरस्येति ।

केवलान्वयिवन्मत्तमेवेति भाव । कालसम्बन्धित्वमिति । इदञ्च गगना-
दीनामपि कालवृत्तिवन्मत्तमेवेति भाव । कालवृत्तिरव्यभिचित्वस्य केवला-
न्वयिवातुपरमिति । तुच्यं चतत् । कथमयथा गगनादीनां नियतपूरवृत्तिवपरित-
शब्दादि कारणमिति मन्तव्यम् ॥ १३ ॥ पञ्चानुपपत्तौ मूले साधर्म्यादुपपत्त्या
तत्र युक्ततां परिशिद्धीर्ग्राह—द्रव्यादीनामिति । मनु इत्यादयः पञ्च भावा
इति कारिकायां अनेकत्वमात्रं साधर्म्येणैव तद्व्यवहारेण सति भाव-
वृत्तावलां साधर्म्येणैव मूलतत्त्वाभावात्साधर्म्यं परिहरति—एवमेवेति ।
अत्रापि भाववृत्तां समन्वयेण—अतएवेति । पञ्चानुपपत्तौ मिति ।
तथाच भावत्वस्यापि उद्देश्यतावच्छेदकत्वोऽपि प्रवेक्ष्य भाववृत्तदुपपत्तौ पञ्चानां
नियततावच्छेदकत्वमनेकत्वमित्येव सूचयति भाव । अनेकभाववृत्तौ तत्र
अनेकत्वं यदि बहुवचनेन तदा गुणानां सत्त्वरूपस्य भेदविशेषात् सति च यदि
विशेषनिश्चयं तदा समवायेऽप्यस्ति यदि तु एकरवावच्छेदकत्वमनेकत्वं तत्र
यैव यदि संख्यास्य तदाप्यस्ति तदाप्यस्ति तदाप्यस्ति । यदि तन्मात्रस्यैव बुद्धि-
मिपत्तौ तदाऽप्यस्ति । अत्रापि विषयवृत्तिसिद्धयर्थे इत्येव रूपव्यवहितत्वा-
त्तदवच्छेदकत्वमनेकत्वं तदवच्छेदकत्वमिति तदाप्यस्ति अनेकभाववृत्तौ परिशि-
—
अत्र धेनि । अनेकत्वकारणात् भाववृत्तित्वनिश्चयः । समवायत्वकारणाय सा-
म्बन्धित्वम् । अतएव अनेकत्वनिश्चयेऽपि तदाप्यस्ति तदाप्यस्ति । अतः

१. अनेकभाववृत्तौ अनेकत्वनिश्चयकारणेऽप्यस्ति तदाप्यस्ति

सत्तावन्तस्त्रयस्त्वाद्या गुणादिनिर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥

चित्पदार्थविभाजकोपाधिमच्चमिति फलितोऽर्थः । तेन प्रत्येकं
 घटादावाकाशादां च नाव्याप्तिः । समवायित्वं च समवाय-
 संबन्धेन संबन्धित्वं नतु समवायवत्त्वं सामान्यादायमावात् ॥
 सत्तावन्त इति ॥ द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः ॥
 गुणादिरिति ॥ यद्यपि गुणक्रियाग्रन्थत्वमाद्यद्यणे घटादाव-
 दिनकरी ।

भाष्यरूपतादृशधर्ममादाय समवायेऽतिव्याप्तिः कारणाय पदार्थविभा-
 जकोपाधीति । उपाधिमत्ता च समवायस्वरूपान्यतरसंबन्धेन तेन
 कालिकसंबन्धेन धर्मसस्य तादृशोपाधिमत्त्वेऽपि न भवति । समवाये-
 नोपाधिमत्त्वविवक्षणे तु सामान्यादायव्याप्तिः न्यादवस्तुप्रोक्तम् ।
 अन्यतरत्वघटकस्वरूपं तु कालिकसंबन्धमिदं ग्राह्यं तेन ध्वंसे
 नातिव्याप्तिः । अत्रच समवेतममवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं
 द्रव्यादिचतुर्णां साधर्म्यं बोध्यम् । उद्देश्यत्वरूपदृश्य चरममुपादान-
 मयुक्तं अतो योजनया उदर्थं प्रदर्शयति—द्रव्यगुणकर्मणामिति ।
 निर्गुणक्रिय इति मूलम् । उदर्थंश्च गुणक्रियात्यन्ताभाष्यवत्त्वम् । तेन
 गुणक्रिययोरन्योन्याभावादाय द्रव्ये नातिव्याप्तिः । यद्यपि
 गुणेति । नच गुणगुणिनोर्बामदक्षिणगोविपाणवत्प्रमाणकालिकस्या-

द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥

द्रव्यादय इति ॥ द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्य-
मनेकत्वं समवायित्वं च । यद्यप्यनेकत्वमभावेऽप्यस्ति तथाप्य-
नेकत्वे सति भावत्वं पञ्चानां साधर्म्यम् । तथाचानेकभाववृ-
द्धिकरी ।

कालसंबन्धित्वम् ॥ १३ ॥ द्रव्यादीनां पञ्चां साधर्म्यं भावत्वं
स्पष्टमतस्तदुपेक्ष्य द्रव्यादीनां पञ्चानां साधर्म्यं मूले प्रपञ्चितम्—
द्रव्यादय इत्यादिना । अनेकत्वे सति भावत्वमिति । एवंच
मूले द्रव्यादयः पञ्चेत्युद्देश्यपदं भावा अनेके इति च विधेयपदमिति
शोध्यम् । अतएव भाव्ये पञ्चानामित्युक्तं नतु पञ्चभाषानामिति ।
अनेकभाववृत्तीत्यादि । अत्र चानेकभाववृत्तित्वं स्वप्रतियोगि-
वृत्तित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबन्धेन भेदविशिष्टत्वे सति भाव-
वृत्तित्वम् । तेन गुणादौ सक्यारूपस्यानेकत्वस्याभावेऽपि नाव्याप्तिः ।

रामकरी ।

केवलान्वयित्वमशतमेवेति भाव । कालसंबन्धित्वमिति । एवंच गगना-
दीनामपि कालवृत्तित्वमभ्युपेक्ष्य अवृत्तिगगनादीनां कालावृत्तित्वं अस्तित्वस्य केवला-
न्वयित्वाद्युपपत्तिः । युक्तं चेत्तत् । कथमन्यथा गगनादीनां नियतपूर्ववृत्तित्ववर्धित
शब्दादिकारणत्वमिति मन्तव्यम् ॥ १३ ॥ एद्भावपदार्थानां मूले साधर्म्यानुकल्या-
त्तत्र न्यूनता परिजिहीर्षुराह—द्रव्यादीनामिति । ननु इत्यादयः पञ्च भावा
इति धारकायां अनेकत्वमात्रं साधर्म्यमुक्तं तत्कथमनेकत्वे सति भावत्व
मुपायत्वा साधर्म्यमुक्तं मूलत्वदलानामित्याशङ्क्य परिहरति—एवंचेति ।
उपायं भाव्यवृत्तां समतिमाह—अतएवेति । पञ्चभाषानामितितीति ।
तथाच भावत्वस्यापि उद्देश्यतावच्छेदकघ्नेतिप्रवेशस्य भाव्यवृद्धमुमतत्वे पञ्चानां
मिलपदाय पञ्चभाषानामनेकत्वमित्येव नूपादिति भाव । नन्यनेकभाववृत्तीत्यत्र
अनेकत्व यदि बहुत्वसंख्या तदा गुणादौ सक्यारूपनिरहातोष्यव्याप्तिं यदि च यदिक-
चिदेकमित्यत्र तदा समवायेऽतिव्याप्तिं नष्टितु एकत्वावच्छिन्नसामान्यभेद तत्र
चेकत्व यदि सद्यारूप्य तदोपायिव्याप्तितादवच्छेद्यम् । यदि तन्मात्रविषयकबुद्धि-
विषयत्व तदुपपत्तिदि सामान्यविषयकबुद्धिविषयत्वस्त्वैकत्वस्य केवलान्वयित्वा
तदवच्छिन्नसामान्यभेदप्रतिषेधित्वाशङ्क्यानिर्वासाय अनेकभाववृत्तित्वं निर्वक्ति—
अत्र चेति । अभावव्यवधारणाय भाववृत्तिव्यवधारणाय । समवायत्वव्यवधारणाय सन्-
न्तनिवृत्तयः । अत्र ते समवायव्यवधारणायैवोऽपि तद्व्यवधारणायैवेति शोध्यम् । उपाय-
१ भावभाषानोपेक्ष्य समवायेऽतिव्याप्तिरनेकत्वे सति सति ।

सत्ताचन्तस्त्वस्त्वादा गुणादिर्निर्गुणक्रियः ॥ १४ ॥

त्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति फलितोऽर्थः । तेन प्रत्येकं घटादावाकाशादौ च नाव्याप्तिः । समवायित्वं च समवाय-संबन्धेन संबन्धित्वं नतु समवायवत्त्वं सामान्यादावभावात् ॥ सत्ताचन्त इति ॥ द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः ॥ गुणादिरिति ॥ यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वमाद्यक्षणे घटादाव-दिनकरी ।

भायस्वरूपतादृशधर्ममादाय समवायेऽतिव्याप्तिवारणाय पदार्थविभा-जकोपाधीति । उपाधिमत्ता च समवायस्वरूपान्यतरसंबन्धेन तेन कालिकसंबन्धेन संबन्धस्तत्तादृशोपाधिमत्त्वेऽपि न क्षतिः । समवाये-नोपाधिमत्त्वविवक्षणे तु सामान्यादावव्याप्तिः स्यादतस्तत्रोक्तम् । अन्यतरत्वघटकस्वरूपं तु कालिकसंबन्धभिन्नं प्राप्तं तेन संबन्धे नातिव्याप्तिः । अत्रच समवेतसमवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यादिचतुर्णां साधर्म्यं बोध्यम् । उद्देश्यवाचकपदस्य चरममुपादान-मयुक्तं अतो योजनया तदर्थं प्रदर्शयति—द्रव्यगुणकर्मणामिति । निर्गुणक्रिय इति मूलम् । तदर्थञ्च गुणक्रियात्यन्ताभाववत्त्वम् । तेन गुणक्रिययोर्न्यून्याभावमादाय द्रव्ये नातिव्याप्तिः । यद्यपि गुणेति । नच गुणगुणिनोर्बामदक्षिणतोविपाणवत्समानकालिकत्वा-

रामरुद्री ।

मत्ताया सधन्वधिकृतायाः कृत्वाह—तेनेति । अतस्तत्रोक्तमिति । स्वरूपेणोपाधिमतोक्तौ द्रव्यस्वाधीना द्वैतिकस्वरूपसंबन्धे मानाभावेन द्रव्यादि-व्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । पदार्थचतुष्टयस्य साधर्म्याजुक्त्वा मूलस्य न्यूनतां परिहरन्नाह—अत्रचेति । सत्ताचन्तस्त्वस्त्वादा इत्यत्र गायत्रयपुष्टिप सत्ता-चन्तं जाफर्दं, मिथिपुणे जलपुष्कं जूदेदपतकजशररु रूर्णैरामिपेरत्ताद स्तएत् पर्वतो वह्निमानिलेव प्रविज्ञानावयं नतु वह्निमान्पर्वत इति इत्याशङ्क-निरासाय योजनया लभ्यमर्थं भुक्तावत्यां प्रकटयतीत्याह—उद्देश्यवाच-केति । अन्यथा तादृशवाच्यस्यातिस्पर्शार्थतया द्रव्यगुणेन्द्रादिवाक्यमनर्थ-

१ समवायवृत्तियोगित्वात्समवायात्तुयोगि वाच्यत्वरूपत्वमित्यर्थः. २ नतु समवाया-तुयोगितायामित्यर्थः. ३ समवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमित्युक्तौ विशेषेऽतिव्या-भिरत. समवेतसमवेतेति, विशेषत्व तु च समवेतसमवेतवृत्ति.

तिव्याप्तं क्रियाशून्यत्वं च भगनादावतिव्याप्तं तथापि गुणवदवृ-
त्तिधर्मवत्त्वं कर्मवदवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं च तदर्थः ।
नहि घटत्वादिकं द्रव्यत्वादिकं वा गुणवदवृत्ति कर्मवदवृत्ति
वा किंतु गुणत्वादिकं तथा, आकाशत्वादिकं तु न पदार्थ-
दिनम् ।

एक्यं गुणशून्यत्वमिति वाच्यं, निर्गुणे गुणोत्पत्तिस्वीकारेण तत्संभ-
वात् । नचैवं घटादेराद्यक्षणावच्छिन्नस्य चाक्षुषता न स्यादिति वाच्यं,
इष्टापत्तेः । तथापीति । गुणवत्त्वा च समवायेन, तेन कालिकसंघ-
न्वेन गुणवद्गुणादिधृतेर्गुणत्वादेरसंग्रहेऽपि न क्षतिः । गुणवदवृत्तित्वं
सादृशधर्मवत्त्वं च समवायस्वरूपान्यतरसंघन्वेन । तेन समवायेन
गुणवदवृत्तित्वमिधाने तादृशस्य द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य
द्रव्ये सत्त्वादिति व्याप्तिः । अतस्तेनैव तद्वत्त्वं वाच्यं तदा सामान्या-
शयव्याप्तिरिति परास्तम् । पदार्थविभाजकपदस्य कृत्यमाह—
आकाशत्वादिकं स्थिति । कर्मवदवृत्त्याकाशत्वरूपोपाधिमत्त्वा-
काशेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्पदमिति भावः ॥ १४ ॥ जात्यादी-
नामप्येकार्थसमवायसंघन्वेन सामान्यवत्त्वात्सामान्यपरिहीना इति
शामक्यी ।

कमेव स्यादिति भावः । अत्रच नित्यसमवेतपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यगुणयोः
सापत्त्यं वाच्यम् । द्रव्यमात्रस्य तु सापत्त्यं मूलहृतेव बहयते । ननु निर्गुणत्वा-
दिकं यदि गुणक्रियान्योन्याभाववत्त्वं तदा द्रव्येऽतिव्याप्तिः तत्रापि तयोर्भेदसत्त्वा-
दिस्यत आह—तदर्थञ्चेति । चाक्षुषत्वं न स्यादिति । चाक्षुष प्रति रूपस्य
कारणत्वाद्दुर्लभत्वे च घटादी तदभावादिति भावः । नन्वाराधने घटादौ रूपा-
, प्रीकारेऽपि तत्पूर्वक्षणे घटावभावेन कारणीभूतस्य तद्वति चक्षु सयोगसामावादा-
* वक्षणे घटादिचाक्षुषमेव न समवतीति कथमेवमापत्तिः, चक्षुःसंयुक्तमवापस्यापि
घटादौ तदानीमसंभवात् उत्पत्तिप्रादुर्भावे घटादेरेवामावात् चक्षुःसंयुक्तस्य परमाणी
द्रव्यत्वादिप्रत्यक्षवारणाय चक्षु सयुक्ते योग्यत्वविशेषवत्त्वात्प्रकृतया उदयुक्तवा-
ष्टुरे व्यभिचारारण्या द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वस्यैव सयुक्तसमवायकार्यताव-
च्छेदकत्वमेवोभयन्तव्यतया चक्षु सयुक्तसमवायेन घटादेः प्रत्यक्षमेव न समवतीत्य-
भिप्रायेण समाधत्ते—इष्टापत्तेरिति । तथा च तृतीयवर्णने घटादिचाक्षुषमिति
भावः । अन्यतरसंघन्वेनेति । एतच्चापाततः । नापत्तेन गुणवदवृत्तित्वस्य गुण-

सामान्यपरिहीनास्तु सर्वे जात्यादयो मताः ।

पारिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥ १५ ॥

विभावकोपाधिः ॥ १४ ॥ सामान्येति ॥ सामान्यानधि-
करणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः ॥ पारिमाण्डल्येति ॥
पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणं । कारणत्वं तद्विन्नानामित्यर्थः ।
अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणं । तद्धि स्वाश्रयारब्धद्रव्य-
परिमाणारम्भकं भवेत् । तच्च न संभवति । परिमाणस्य स्वस-
मानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनिवृत्त्यात् । महदारब्धस्य मह-
त्तरत्वबदणुजन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् । एवं परममहत्परिमाण-
मतीन्द्रियसामान्यं विशेषाच्च बोध्याः । इदमपि योगिप्रत्यक्षे
विषयस्य न कारणत्वम् । ज्ञायमानं सामान्यं न प्रत्यासत्तिः ।

दिनकरी ।

मूलमणुकमतो व्याचष्टे— सामान्यानधिकरणत्वमिति । तथाच
सामान्यनिरूपिताधिकरणता न सामान्यादी एकार्थसमवायस्याधि-
रणतानियामकत्वाभावादिति भावः । अप्रसिद्धत्वात्पारिमाण्डल्यप-
दार्थं निर्वर्कि—पारिमाण्डल्यमिति । तद्विन्नानामिति । पारि-

रामस्त्री ।

यद्वृत्तिपरमत्त्वस्यच वैशिकस्वरूपसम्बन्धेनैव बलमुचितत्वात् । गुणादी गुणसंप्रकार
क्रममावृत्तिप्रस्तादिकमाह्नैव तापर्म्योपपन्नसमवात् । परतु कर्मवदृष्टिरुःसंनि-
भाजकोपाधिमत्वमिति द्वितीयसामान्यनिरूपकावेशोक्तरीत्याऽन्यतरसम्बन्धनिवेशन-
भावद्वयं गुणादी गुणलादिसम्बन्धनिभाजकोपाधेः स्वरूपसम्बन्धेनाप्येवादिदि
मन्तव्यम् ॥ १४ ॥ अधिकरणतानियामकत्वाभावादिति । यद्यप्येवं सति

१ स परमाणुपरिमाण मणुकपरिमाण वा कदाचनारम्भे द्रव्य मणुक अणुक वा
सपरिमाणारम्भक भवेत् कदाचिरसम्बन्धेत्वर्थः । नन्वेतावता च परमाणुत्वं सत्र
ससमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वमिति नियमो लभ्यते सत्र चान्तराजकार्यपरिमाणो
न्यनिवारं दुर्नारः अणुपरिमाणस्यणुतरपरिमाणजनकत्वापत्तिश्चेति चेत् । परिमाणजन-
नन्तरविशिष्टपरिमाणत्वजनसैव व्याप्यत्वात् । एतावन्वाप्यन्यापकमानवानस्य च-
तर्कोत्थापकत्वा पारिमाण्डल्ये मणुकपरिमाणकारणतामप्यविषयत्वमित्ये । सत्र
पारिमाण्डल्य यदि परिमाणजनकत्वविशिष्टपरिमाणत्ववत्त्वाच्चर्हि ससमानजातीयोत्कृष्ट-
परिमाणजनक स्यादिति तर्काकारे बोध्यः २ अणुपरिमाणत्वमपि ३ प्रत्यक्षपरि-
णकत्वमित्यर्थः ॥

दिनकरी ।

माण्डल्यभिन्नानाम् । ननु द्व्यणुकपरिमाणस्य कारणत्वाभावात्त-
त्राऽव्याप्तिरतः पारिमाण्डल्यपदं द्व्यणुकपरिमाणस्याप्युपलक्षकम् ।
तेन तस्यापि अलक्ष्यत्वमित्यभिप्रेत्याह—अणुपरिमाणं त्विति ।
परमाणुद्व्यणुकसाधारणमणुपरिमाणं त्वित्यर्थः । पारिमाण्डल्यस्य
कारणत्वे साधकमाह—तद्धीति । अणुपरिमाणं हीत्यर्थः ।
तद्धेति । चस्त्वर्थे । तत्र हेतुमाह—परिमाणस्येति । स्वसमान-
जातीयेति । साजात्यमत्र परिमाणविभाजकरूपेण बोध्यम् ।
अणुजन्यस्येति । उत्कृष्टं चाणोरणुतरमेवेति भावः । नचाक्षुषजन्य-
स्याणुतरत्यमस्तु किंवाधकमिति वाच्यम् । तथा सति ह्युदेरचाक्षुपत्त्व-
प्रसङ्गात् । ननु तर्हि द्व्यणुकादिपरिमाणस्य किं जनकमिति चेत्सं-
ख्येवेत्यवेहि, व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्ठात् । मूलस्य न्यूनता
परिहरति—एवमिति । बोध्या इत्यनेनान्वयः । न कारणानीति
बोध्या इत्यर्थः । ऐन्द्रियकयोर्महत्त्वसामान्ययोः स्वविषयकलौकिक-
प्रत्यक्षे हेतुत्वात्परमत्वातीन्द्रियत्वे इह विशेषणे । ननु योगिप्रत्यक्षे
पारिमाण्डल्यस्यापि विषयविषया कारणत्वात् पारिमाण्डल्यभिन्ना-

रामकरी ।

सामान्यादौ भावत्वपरममपि न स्यात् सामानाधिकरण्यवशमेव सत्ताधिकरणलना-
द्यायैव तत्र भावत्वाधिकरणताया उपपादयीमत्वात् तथापि सत्तासमवायसामाना-
धिकरण्यान्वयतरस्यैव भावत्वरूपत्वमिति भावः । यस्तुतस्तु समवायसंबन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताऽस्वामान्यामायस्य साधर्म्यत्वे न कोऽपि दोष इति ध्येयम् । तत्र
न समवदीक्ष्यत्र चकारौ न समुच्चयायैक परमाणुपरिमाणस्य निश्चलया कालविष-
या, अतीन्द्रियतया प्रत्यक्षे विषयविषया च कारणत्वासम्भवेन कारो-तरं प्रति का-
रणत्वस्य समुच्चयासम्भवादतरास्य तुच्चारार्थकत्वमाह—त्वर्थे इति । ननु द्व्यणुक
परिमाणमपि परिमाणत्वेन अणुपरिमाणसजातीयं अणुपरिमाणादुत्कृष्टं चेति द्व्यणु-
कपरिमाणस्यापि कारणत्वे न उक्तनियमशक्तिरित्याशङ्क्यामाह—साजात्यम-
त्रेति । परिमाणत्वेमात्रकोपावय अणुत्वत्वमहत्त्वत्वादय । अचाक्षुपत्वप्रस-
ङ्गादिति । महत्त्वाभावादिति शेषः । इदमिति । द्व्यणुकादिपरिमाणे सह्यदि-
कारण-रमेत्यर्थः । उपरिष्ठात् । शुभनिरूपणे इत्यर्थः । इहेति । महत्त्वसामा-

१ अणुपरिमाणान् प्रसरेणुपरिमाणमुत्कृष्टमिति व्यवहारेण अणुकपरिमाणं अणुपरि-
माण्यधिकारकत्वं बोध्यम् ।

ज्ञायमानं लिङ्गं नानुमितिकरणमित्यभिप्रायेणोक्तम् । ① आत्म-
मानमप्रत्यक्षे आत्मपरममहत्त्वस्य कारणत्वात्परममहत्परिमा-
णमाकाशादेर्विध्यम् । तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्याणामा-
शय इत्यन्ये । तत्र, ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवाकारणताया आचा-
र्यैरुक्तत्वात् ॥ १५ ॥ ननु कारणत्वं किमत आह—अन्य-
दिनकरी ।

नामित्युक्तमत आह—इदमपीति । यथा योगजधर्मैजातीतानाग-
तविषयकं प्रत्यक्षं तथा विद्यमानविषयकमपीत्यर्थः । ननु ज्ञायमान-
सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेन ज्ञायमानहेतुोश्चानुमितिकरणत्वेन पारि-
माण्डल्यस्य सामान्यलक्षणाजन्यक्षानेऽनुमितौ च कारणत्वात् पारि-
माण्डल्यभिमानामिति मूलमसङ्गतमत आह—ज्ञायमानमिति ।
आत्ममानसेति । विषयतया द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षे समवायेन
महत्त्वस्य हेतुत्वादिति भावः । यद्यपि स्वप्रत्यक्ष इत्येव चक्षुमुचितं
तथापि टीकाच्छ्रमते आत्मैकत्वमहत्त्वयोरयोर्म्यत्वात्प्रत्यक्षं तु संभवति
इत्यात्ममानसेत्युक्तम् । केचित्तु कारणत्वं चान्यत्र पारिमाण्डल्याविभ्य
इत्यत्र भाष्ये आदिमहणात्परममहत्त्वं गृह्यते इति चक्षुःसामान्याणा-
मात्मपरिमाणमपि न कस्यचित्कारणमित्याशयो कथ्यते, नच तत्र
परममहत्त्वदमात्मपरिमाणातिरिक्तपरममहत्परिमाणपरमिति वाच्यं,
मानाभावादिति वदन्ति । अन्वयं वृषयितुमुपन्यस्यति—तस्यापीति ।
आत्ममहत्परिमाणस्यापीत्यर्थः । ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवेति । कारणत्वं
च हावृधर्मैतरकार्यापेक्षया इत्याचार्यप्रत्यक्षः । ज्ञातुयर्मा ज्ञानादयः तद्-
तिरिक्तभावकार्यं प्रति कारणत्वं पारिमाण्डल्यभिमानां साधर्म्यमिति

रामरुद्री ।

न्ययोरित्यर्थः । ननु योगिप्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वमावे का तुकिरित्यत आह
—यथेति । तथा च योगिप्रत्यक्षेऽपि विषयस्य कारणत्वे तेषामतीतानागतविष-
यकप्रत्यक्षं न स्यादिति लौकिकप्रत्यक्ष एव विषयस्य कारणत्वमतीकार्यं योगजध-
र्मैस्त्वलौकिकचक्रिकर्ष एवेति भावः । स्वप्रत्यक्ष इति । आत्मगतमहत्त्वप्रत्यक्षे
स्य विषयविषया कारणत्वादिति भावः । अयोग्यत्वेनेति । अन्यथात्मनः
अणुत्वे इन्द्रियारिखरूपत्वे च विवादासम्भवादिति भावः । तदतिरिक्तभा-
वकार्यमिति । ज्ञानातिरिक्तभावकार्यमित्यर्थः । यद्यपि सावृधर्मैतरकार्या-

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।

कारणत्वं भवेत्तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम् ॥ १६ ॥

थासिद्धीति ॥ तस्य कारणत्वस्य ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत्रति ।

समायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीयमसमवायिका-

(कारणत्वञ्चान्यत्र पारिमाण्ड्यादिषु)

तदर्थः । एवं च पारिमाण्डल्यादीति आदिपदेन परममहत्त्वं गृह्यताना-

चार्याणां अयमाशयो यस्परिमाण्डल्यस्य परममहत्त्वादीनां च ज्ञाना-

तिरिक्त प्रति न कारणत्व नतु कारणत्वसामान्याभावस्तदनुमत इति

भावः । अत्राचार्यैः पारिमाण्डल्यादीत्यादिपदार्थेषु मुख्यदुःसादेर-

जनिताप्रयविरूपादेः पाकनष्टपरमाणुरूपादेश्चागणनात्तेषां (कारणत्व-)

अनुमतम् । एव च तेषु ज्ञानातिरिक्तभावकार्यफलोपघायकत्वरूपसा-

चार्यैर्लक्षणस्वान्याप्तिं परिचिन्त्य स पञ्चस्यक्तो ग्रन्थकृतेति श्येयम् ।

॥ १५ ॥ मूलेऽन्यथासिद्धीति । दण्डत्वादी नियतपूर्ववृत्तितायाः

रामहरी ।

पेक्षयेत्वाचार्यग्रन्थे भावत्व नोपात्त तथापि अणुरूपपरिमाणस्य सत्त्वप्रति

कारणत्वेन पारिमाण्डल्यपदस्याणुरपरिमाणसामान्यपरत्वेन अणुरूपपरिमाणे भवत्यति

व्याप्तिरिति भावत्वमुपात्त, भावत्व तु स्वमतेऽपि देयमेव, अन्यथा तत्रैवाति

भ्याते । अजनिताप्रयविरूपादेरिति पाकनष्टपरमाणुरूपादेश्चिदोपग, तेन पाकनष्ट

परमाणुरूपस्यापि नाकार्यत्वं अणुरूपस्यापुपधावकार्येऽपि न क्षति । फलोपघाय

कत्वरूपस्येति । समवायेन परिमाण प्रति स्वात्प्रयसमवेत्तत्संबन्धेन परिमाण-

त्वेन सामान्यत कारणत्वेन पारिमाण्डल्यस्यापि कारणत्वेन स्वरूपबोध्यतारूप

कारणतावत्त्वात्फलोपघायकत्वविवक्षा । तत्र न अभ्यवहितपूर्वत्वसंबन्धेन कार्य

मिच्छित्वेति सति स्वरूपबोध्यत्व सस्य पारिमाण्डल्येऽपि सत्त्वात् । किं तु कार्योत्पाद्

प्रयोजकत्वमेव । प्रयोजकत्व न स्वरूपसंबन्धस्य दण्डाद् चोत्पाद् इति प्रतीति

साक्षिकमिति ध्यतम् । तथापि स्वमतेऽपि स्वप्रलम्भ प्रति मुक्तदु सयो कारणत्वेऽपि

परमाणुरूपस्यातीन्द्रियतया भावकार्यं प्रत्यकारणत्वेन तथाव्याप्तिस्तद्वस्थैव । न

च अन्यमात्रस्य कालोपघातया कारणत्वेन तस्यापि भावकार्यं प्रति कारणत्वमश

तमेवेति वाच्यम् । तथासति अणुरूपपरिमाणस्यापि कालविषया भावकार्यकारणत्वेन

'अणुरपरिमाण तु न कस्यापि कारण'मिति मूलविरोधापरथा कारणत्वपदस्य कार्य-

रानन्दविच्छेदधर्मनिष्पितकारणत्वपरताया द्विवैव काल इति मतावच्छेदकत्वस्य

वा भावद्वयद्वयनाऽऽप्याश्लेषकारणत्वादिदमसंगत । तथापि स्वमते विशेष्येति नका-

रेण दादरूपस्यापि समुचितत्वादिति भाव ॥ १५ ॥ दण्डत्वादायिति ।

रणमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगे षट्सातमवायिकार-

दिनकरी ।

सत्त्वादतिव्याप्तिरत उक्तमन्ययासिद्धिश्चन्यस्येति । घट्टत्वावच्छिन्ने-
ऽन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्वत्याद्यन्ययासिद्धिमत्यापि घट्टत्वावच्छिन्नेऽनन्य-
थासिद्धे तत्रासभेऽतिव्याप्तिवारणाय नियतेति । नियतपूर्ववृत्तिजाती-
यतेत्यर्थः । तेनारण्यस्यदण्डाद्यावपि स्वरूपयोग्यतासंपत्तिः, तज्जाती-
यत्वं च नियतपूर्ववृत्तिवावच्छेदकदण्डत्वादिमत्त्वमेवेति ॥१६॥१७॥

रामरद्री ।

षटाधिकरणदेशावच्छेदेन नियतपूर्ववर्तिताया इत्यर्थः । सौम्यवाप्रयत्नसंबन्धेन
दण्डत्वादिरपि षटाधिकरणसंबन्धत्वादिति भावः । घट्टत्वावच्छिन्न इति ।
यद्यप्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकावच्छिन्नैरेव कार्योत्पादसंभवे तत्रादभूत-
मन्ययासिद्धमित्येव पक्षमन्ययासिद्धिनिर्दिष्टिर्नन्यकृता वक्ष्यते तथाच तत्राप्रभवस्य
षटाधिकरणच्छिन्नं प्रत्यपि नियतपूर्ववर्तितानवच्छेदकत्वात् घट्टत्वावच्छिन्नेऽपि तत्रास-
भस्यान्यथासिद्धत्वं संभवति, तथापि लापवस्य शरीरकृतसंबन्धकृताविभेदेन नाना-
कारतया अन्यथासिद्धत्वमेकमनुगतं न वाक्यये बन्तु तद्विरोधिगौरवस्य तत्त्वस्यार्थ-
पक्षितत्वरूपस्यापि तत्राप्यभिभेदेन मिश्रतया अन्यदित्यस्य गुरुभूतापेक्षतया गौर-
वस्य अन्यथासिद्धत्वपर्यवधानात् अतस्तत्राद्विषयत्वमेव अन्यथासिद्धत्वं वाच्यम्,
तत्रच नियतपूर्ववर्तिमिथानां नियतपूर्ववर्तित्वदभेदेन कारणसंभवे तादृशानन्तपदा-
र्थभेदानामन्यथासिद्धिश्चन्यतद्विरोधे प्रवेष्टे गौरवमिति ताकार्यकियतपूर्ववर्तित्वे सति
ताकार्यकारणत्वेनाप्यवच्छिद्यमानाः ये तद्विषयत्वेनाप्यथासिद्धिश्चन्यत्वं तथाच
तत्रासभस्य घट्टत्वावच्छिन्ननियतपूर्ववर्तित्वावच्छेदकत्वविरहात् तत्रासभो न
घट्टत्वावच्छिन्नेऽन्यथासिद्ध इति भावः । न च दण्डत्वावच्छिन्नमेदद्वैतत्वानुगत-
स्यैव अन्यथासिद्धत्वमित्येति वाच्यम् । तथापि तदमवस्य दण्डत्वादेरेव कार-
णत्वात्संभवेन दोषवैयर्थ्यात् । न्यूनवृत्तिदण्डत्वादेः कारणत्वानवच्छेदकत्वापत्तेः
तद्वैदक्यत्वाभावे नातिरिक्त इति ध्येयम् । अरण्यस्यदण्डादौ कारणत्वात्संपत्तये
नियतपूर्ववर्तिजातीयत्वं कारणत्वमित्युक्तं तत्रच द्रव्यत्वादिना षट्पटादीना-
मपि षट्कारणताप्रतिरक्तं छाद्—तज्जातीयत्वं चेति । दण्डत्वादीति ।
नच दण्डत्ववदन्यत्वादिभ्यमपि नियतपूर्ववर्तित्वावच्छेदकत्वेनेति तदोपपत्त-

१ तुरीतन्तुसंयोगे षटाधिकरणविकारणे तन्त्वात्वं समवायसंबन्धेन
प्रत्यानुप्रसविति भावः, २ एवं दण्डत्वं सामर्थ्ये दण्डः स्वान्यप्रतिरन्वप्रतिरन्ववा-
त्संबन्धवच्छिन्नतामवस्थानसंबन्धेनेत्यर्थः, अत्र स्वपरं दण्डपरं तद्व्यवप्रतिनांम पक्ष-
पादसंबन्धप्रतिः कदाचित्सां छा प कदाच इति दण्डत्ववती प्राप्नुवन्संबन्धेन पत्र
पत्रेण इति भावः,

दिनकरी ।

यत्समवेतमिति । यद्वच्छिन्नं स्वकारणतावच्छेदकयद्मर्मावच्छिन्ने
समवायसंबन्धेनोत्पद्यते तद्मर्मावच्छिन्नं प्रति तद्मर्मावच्छिन्नं सम-
वायिकारणमित्यर्थः । घटत्वाद्यवच्छिन्नं हि स्वकारणतावच्छेदक-
पालत्वाद्यवच्छिन्ने समवायसंबन्धेनोत्पद्यते इति भवति घटत्वाद्य-
वच्छिन्नं प्रति कपालत्वाद्यवच्छिन्नं समवायिकारणम् । स्वकारणताव-
च्छेदकेत्युक्त्या च न द्रव्यत्वादेर्घटादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्व-
मिति । तत्रासन्नमिति । इदं च समवायिकारणादावतिव्याप्तिवार-
णाय । पटसमवायिकारणतन्तुसमवेततन्तुत्वादावतिव्याप्तिवारणाय
जनकमिति । तन्तुत्वस्यान्यथासिद्धत्वेनानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्ति-
दाया अभावेन नातिप्रसङ्गः । मुक्तावल्यामत्र यद्यपीति । तुपी-
तन्तुसंयोगस्य पटं प्रति कुतो नासमवायिकारणत्वमिति तु नाशङ्क-
नीयम्, तुपीतन्तुसंयोगनाशे पटनाशापत्तेः असमवायिकारणनाशस्य
द्रव्यनाशजनकत्वान् । नचासमवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वे
प्रमाणाभावा इति वाच्यं, अणुकनाशान्यथानुपपत्तेरेव मानत्वादिति ।
नच तन्तुषु विनष्टेषु विनैव समवायिकारणं द्रव्यस्य क्षणद्वयं स्थितिः

समच्छरी ।

वस्थमिति वाच्यम् । नियतपूर्ववर्तितावच्छेदरूपदेन सधुनियतपूर्ववर्तितावच्छेद-
कस्योत्पत्तात् । द्रव्यत्वस्य घटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वेन तस्यैव घटकार-
णतारूपत्वे धनन्तद्रव्येषु घटकारणत्वकल्पनापत्त्या यौरवात् दण्डत्वादिकमेव
कथिति भावः । तथाच दण्डत्वद्रव्यत्वादिभिर्भावे सति पटनियतपूर्ववर्ति-
तावच्छेदकधर्मवत्त्वं घटकारणत्वमिति पर्यवसितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ यत्र समवा-
यसंबन्धेन यत्कार्यमुत्पद्यते तत्तत्प्रति समवायिकारणमित्युक्ती कपालादेर्द्रव्यत्वादि-
नापि पटसमवायिकारणतापत्तिः कपालत्वान्वच्छिन्नस्य तद्घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यपि
सपदावपतिरित्यतो न्याचष्टे—यद्वच्छिन्नमिति । प्रमाणाभावा इतीति ।
यत्रैव समवायिकारणनाशादेव द्रव्यनाशसमवादिमिति भावः । अणुकेति । अत्र
अणुरूपदं यादृशपटादेस्तद्वारम्भककपालनाशमन्तरा तत्संयोगनाशादेव नाशः
यादृशपटादेरप्युपलक्षणं नातो न्यूनताप्रसङ्गः । क्षणद्वयमिति । समवायिका-
रणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वेऽपि कपालादिनाशक्षणे कपालादिकं विनैव पटादेरवस्थि-

१ अणुकत्ववच्छेदे समवायिकारणस्य परमाणोर्निरक्षरेण नाशासंभवात् समवायि-
कारणनाशात् अणुकनाशसंभव इति भावः. २ दण्डत्वत्वादिवाणेषु दण्डत्वत्वा-
दिभिर्भावम्. ३ तन्तुत्वात्पत्तौ घटनियतपूर्ववृत्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वम्.

दिनकरी ।

स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः, कारणान्तरकल्पने गौरवात् । अथ
द्रव्यनाशासमवायिकारणनाशयोरसमानाधिकरणयोः कथं हेतुहेतु-
मद्भाव इति चेदत्राहुः—प्रतियोगितया द्रव्यनाशत्वावच्छिन्नं प्रति
क्षेप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वकालिकविशेषणतोभयसंबन्धेन ना-
शत्वेन हेतुवेत्ति । इह कालिकसंबन्धस्य कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वे
घटादेः क्षणिकत्वापत्तिरिवः स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वनिवेदाः ।
स्वप्रतियोगिजन्यत्वसंबन्धश्च दण्डनाशादृटनाशापत्तेरुपेक्षितः ।
भाविनाशमादायातिप्रसङ्गवारणाय कालिकसंबन्धनिवेदाः । यदि तु
फपालपदनसंयोगनाशाद् घटनाशापत्तिरेवमपि दुर्वारैवेति विभाष्यते
तदा क्षेप्रतियोगिजन्यत्वस्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वकालिकविशे-
षणतैतन्निवयसंबन्धेन नाशत्वेन हेतुता बोध्या । नचैवमपि तुरी-
तन्तुसंयोगनाशात्पटनाशापत्तिरिति वाच्यं, तुरीतन्तुसंयोगस्य पटं
प्रति कारणतैव न संभवति किंतु तुर्यैव संयोगसंबन्धेन तन्तुनिष्ठा-

रामक्री ।

स्यादस्यकारणेन द्रव्यपदम् । इष्टापत्तेरिति । ननु द्रव्यनाशे समवायिकारणनाश-
स्यापि घृणक कारणकल्पनेनैवोपपत्तौ समवायिकारणमन्तरा क्षणहर्षं द्रव्यस्थि-
त्याभ्युपगमो नोचितः । नन परस्परजन्यद्रव्यवाले परस्परव्यभिचार इति वाच्यम् ।
आत्मबद्धितोत्तरार्धं कार्यतावच्छेदकस्यैटी निवेदनं तद्वारणसंभवादित्यत आह—
कारणान्तरेति । ननु दैशिकविशेषणतासंबन्धेन द्रव्यप्रतियोगिकनार्थं प्रति दै-
शिकविशेषणतया द्रव्यासमवायिकारणप्रतियोगिकनाशत्वेन कारणत्वे भ्रम यत्किञ्चि-
त्तन्तुसंयोगनाशासदृशतन्तुकपटनाशः तत्र तन्तुसंयोगनाशानधिकरणतन्तुध्वपि
पटनाशोत्तरया व्यभिचारपत्तिःस्वसंश्रयमावयोः प्रतियोगिसमवायिदेशमात्रं वृत्ति-
त्वादिसमिप्रत्येण शङ्कते—अथेति । हेतुवेत्तीति । तथा च कारणतावच्छेदकत्व-
पवमपीति भावः । क्षणिकत्वापत्तिरिति । अत्यतिसुषुम्नारभ्यैव घटादौ यत्किं-
चिद्वाशसत्त्वादिति भावः । ननु क्षणिकत्ववारणाय स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्व-
स्थाने स्वप्रतियोगिजन्यत्वमेव वृत्तौ न निवेद्यत इत्याशङ्क्यायाभाह—स्वप्रतियो-
गीति । अतिप्रसङ्गवारणायैति । द्वितीयसुषुम्न एव घटादौ नाशोत्पत्तिप्रसङ्गवा-
रणायैतर्थाः । इति विभाष्यते इति । स्वप्रतियोगिसमवायिवायिसमवेतत्वोच्ये
नेयमापत्तिः संभवतीति सूचनाय यदिद्विलुक्तं, तयोकावपि फपालपटनाशादपि

(वेगः=क्रियाजनकत्वे सति क्रियाजनकत्वे)

णत्वं स्यात् वेगादीनामभिधाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् एवं
ज्ञानादीनामपीच्छाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् तथापि पटास-
दिनर्ही ।

सती पटजनिकेति स्यात्प्रसङ्गाभावात् । एवंच विशेषलक्षणेपु
तुरीतन्तुसंयोगादिभेदानामनिवेशेन लाघवमपीति केचित् । वस्तु-
तस्तु स्वप्रतियोगिनिष्ठासमवायिकारणत्वानिरूपितफलोपधानात्मकज-
न्यत्वसंशन्धेन नाशत्वेन हेतुत्वा तुरीतन्तुसंयोगस्तु निमित्तं न त्वस-
मवर्थाति न तन्नाशेन पटमाश इत्यन्यत्र विस्तरः । वेगादीनामि-
त्यादिना स्पर्शसंग्रहः । अभिधातादीत्यादिना नोदतपरिमहः । ज्ञाना-
दीत्यादिना इच्छापरिमहः । इच्छादीत्यादिना प्रवृत्तेः परिमहः ।
तन्तुसमवेतत्वे सति तुरीतन्तुसंयोगाद्यन्यत्वे सति पटकारणत्वं
पटासमवायिकारणत्वमिति विशिष्यैव लक्षणं कर्तव्यमित्याह—
तथापीति । वस्तुतस्तु तुरीतन्तुसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
भेदः पटासमवायिकारणलक्षणघटकृत्वा प्रत्यकर्तुर्नाभिप्रेतः अपि

रामट्टी ।

पटनाशापत्तितादवस्थमत्तस्या न विवक्षितयेवेति श्येयम् । अतिप्रसङ्गाभा-
वादिति । तुरीतन्तुसंयोगस्य पटजनकत्वाभावादिति भावः । अन्वेषं तुरीतन्तु-
संयोगस्य पटं प्रत्यकारणत्वे तत्र पटसमवायिकारणत्वमिति श्वातिविहेन तां कणे
तुरीतन्तुसंयोगमित्यत्र निष्पन्नस्य अन्यकृतुपातस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्याद्यभावात्तत्र-
प्यस्मात्कं लाघवमेवेति नोपादेयमेव तदित्याह—एवं श्येति । अत्राहुरित्यादि केचि-
दित्यन्तं प्रत्यकारणतुर्यामिनो मतमिति बोध्यम् । स्वयमाह—यस्तुतस्तिष्ठति ।
जन्यत्वसंशन्धेनेति । अत्रापि भाविनासमादाय घटादेः क्षणिकत्वात्प्रतिवारणाय
घटिकसवन्धोऽपि प्रवेशनीयः एतन्नाभावेवान्वयत्र विस्तर इत्युक्तमिति श्येयम् ।
नोदनेति । घटजनकसंयोगोभिधाताद्यसंयोगो नोदनें अभिधाते विलक्षणवे-
गस्य तद्विषययोगे च क्रियाया असमवायिकारणत्वापत्तिरिति भावः । अत्र यद्यपि
घटोरधमवायिकारणत्वेऽपि न तद्विधातुदिनादिनापत्तिः । इत्यनाश प्रत्येव
असमवायिकारणत्वाद्यस्य हेतुत्वादितीटापत्तिः समवति तथाप्यधमवायिकारणम-
न्दरा लक्षणस्य चार्थस्थितेरनिष्ठत्वात् तदापत्तिरेवापत्तिव्यतिरेकेति मन्तव्यम् ।

१ एतन्नाशः २ तन्तुकारणार्थं तन्तुसमवेतत्वं, तुरीतन्तुसंयोगकारणार्थं तुरी-
तन्तुसंयोगादन्यत्वं, इत्यन्वादिवारणार्थं पटकारणत्वम्.

समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ।

एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥१७॥

मवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयम्, तुरीतन्तु-
संयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव एवं
वेगादिकमपि वेगस्यन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार-
णसमवायिकारणलक्षणे तच्चिन्नत्वं देयम् । आत्मविशेषगु-
णानां तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तच्चिन्नत्वं
सामान्यलक्षणे देयमेव । अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं
कार्यकार्यप्रत्यासत्त्यां कारणैकार्यप्रत्यासत्त्या च, आद्यं यथा
घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकमसमवायिकारणं तत्र कार्येण
घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्या-
सत्तिरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कपालरूपमसमवायि-

दिनकरी ।

तु तन्तुभिन्नसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेव एव । अन्यथा
द्वलतन्तुसंयोगादिभेदानां पृथङ्निवेशापत्त्या भेदकूटनिवेशने गौर-
वादिति ध्येयम् । एतेन तन्तुमात्रसमवेतत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ तुरी-
तन्तुसंयोगान्यत्वनिवेशनमनुचितमित्यपास्तम् । मात्रपदस्यात्मदुष्का-

समरङ्गी ।

ज्ञानादेरिच्छाद्यसमवायिकारणत्वे तु आत्मविशेषगुणानां अप्यसमवायिकारणार्थं
नास्तीति सिद्धान्तमत्र प्रसङ्ग एव दूषणं बोध्यम् । अन्यकर्तुर्नाभिप्रेत इति ।
तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वे सतीत्यस्य तत्संयोगप्रतियोगिकमेदार्थकत्वादिति भावः ।
मन्वेवं तारथभेदप्रतियोगितावच्छेदकं किमिल्लाद्यज्ञाया तन्तुमितसमवेतत्वमेव
तत्प्रतियोगितावच्छेदकमित्याह—अपित्विति । तुरीतन्तुसंयोगत्वस्य तत्प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वोपगमे याप्यमाह—अन्ययेति । मात्रपदस्येति । तन्तुभिन्ना-

१ सामान्यलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्व कुतो न दीयते इति चेदाह—तुरीति.
२ आत्मविशेषगुणभिरुत्पन्नम्. ३ ध्येयं सह एकस्मिन् अर्थे प्रत्यासत्तिः संबन्धः.
४ कार्यकार्यप्रत्यासत्त्या कारणम्. ५ आद्योदाहरणे. ६ कारणैकार्यप्रत्यासत्त्या
कारणम्. ७ तन्तुभिन्नासमवेतत्वे सतीत्यनुपादादे तुरीतन्तुसंयोगकारणं न स्यात्
उपादाने च तुरीतन्तुसंयोगस्य तन्तुभिन्नतुरीसमवेतत्वावच्छेदकम्.

कारणं स्वगतरूपादिकं प्रति समवायिकारणं घटस्तेन सह
कपालरूपस्यैकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति तथा च क्वचित्स-
मवायसंबन्धेन क्वचित्समवायिसमवेतत्वसंबन्धेनेति फलि-
तोर्थः । इत्थंच कार्यकारणकारणकार्यान्यतरप्रत्यासत्त्या सम-
दिनकरी ।

र्थकत्वात् । एवमिच्छाद्यसमवायिकारणलक्षणे आत्ममात्रसमवेत-
त्वाच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद एव निवेश्यो न तु ज्ञानत्वाद्यवच्छि-
न्नभेद इति धोष्यम् । तथाचेति । द्विविधप्रत्यासत्तिविबक्षणे
वेत्तार्थः । फलितोऽर्थ इति । द्विविधप्रत्यासत्त्योरिति शेषः ।
पर्यवसितमसमवायिकारणलक्षणमाह—इत्थंचेति । कार्यकारणप्र-
त्यासत्तिः समवायसंबन्धः, कारणकार्यप्रत्यासत्तिः स्वसमवायिस-
मवेतत्वसंबन्धः, तथा च समवायस्वसमवायिसमवेतत्वान्यतरसं-
रामकरी ।

समवेतत्वे घटि तन्नुसमवेतत्वमेव हि तन्नुमात्रसमवेतत्वमिति भावः । इच्छा-
द्यसमवायीति । अत्र आदिपद कार्यमात्रपरं तथा वासमवायिकारणसामान्य-
लक्षणे ज्ञानभेदनिवेशे इच्छाभेदस्यापि निवेशनीयतया गौरवमित्येकभेदनिवेश
एवोचित इति भावः । विशेषलक्षणपरत्वे तत्र ज्ञानातिरिक्तेऽतिव्याप्त्यप्रसक्तवा
ज्ञानभेदमात्रनिवेशेनैव सामान्यत्वादिति कैचिराहुः । तत्र मनोरमम् । उपादेशात्
प्रति फलेच्छाया कारणत्वेन विशेषलक्षणेऽपि इच्छाभेदनिवेशस्यावश्यकत्वादिति
भिभावनीयम् । इत्थंचेतीति । ननु तथाचेत्यादिना घटादिकं प्रति कपालादि
सयोगस्य समवायेन घटरूपादिकं प्रति कपालरूपादे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्-
न्धेन कारणत्वमभिधाय इत्यनेत्यादिना असमवायिकारणलक्षणघटककारणतायां
कार्यकार्यप्रत्यासत्तिकारणकार्यप्रत्यासत्त्यन्यतरावच्छिन्नत्वरूपेण सदर्थविरुद्ध कार्य
कार्यप्रत्यासत्ते प्रकृतकार्यसमवाय्यनुयोगिकसमवायिरुक्त्वात् लापनेन केवलसमवा-
यस्य कारणतापच्छेदकरत्वात् कारणकार्यप्रत्यासत्ते प्रकृतकार्यकारणसमवाय्यनुयो-
गिकसमवायरूपायास्तु कारणतापच्छेदकत्वस्यैव लक्षणत्वात् तेन संबन्धेन कपालरू-
पादे घटादिरूपाधिकरणे अस्तत्वादित्याद्यर्था निरक्षिणु सदर्थमाह—कार्यकार्येति ।
तथाच समवाये प्रकृतकार्यसमवाय्यनुयोगिकत्व कार्यकारणयोरेकविहरण्यताभावेव
प्रदर्शितम् । ननु समवायस्य तेन रूपेण कारणतापच्छेदकत्वसंबन्धत्वाभावेति भावः ।
एव द्वितीयेऽपि कारणपदस्य प्रकृतकार्यकारणपरितार्थकत्वात् प्रकृतकार्यकारणेन
सदर्थविरुद्धे कारणपरितार्थकत्वात् स्वसमवायिसमवेतत्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्येवार्थः ।

वायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारण-
मिति सामान्यलक्षणं पर्यवसितम् । आभ्यां समवायिकारणा-
समवायिकारणाभ्यां परं भिन्नं कारणं तृतीयं निमित्तकार-
दिनकरी ।

अन्वयेन कारणत्वे सत्यात्मविशेषगुणान्यत्वं सामान्यतोऽसमवायि-
कारणत्वमित्यर्थः । अत्र पटासमवायिकारणस्य तन्तुसंयोगस्य पट-
रूपासमवायिकारणस्य तन्तुरूपस्य संप्रहाय समवायस्यसमवायि-
समवेतत्वयोः प्रवेशः । घटरूपं प्रति घटस्यासमवायिकारणतावार-
णाय समवायिकारणे प्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वं परित्यज्य षाट्-
शान्यतरप्रत्यासत्त्वा कारणत्वपर्यन्तानुधावनम् । आत्मविशेषगुणान्
वारयितुं विशेष्यभागः । यत्तु कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगित्वं
तस्यमिति । उक्तं । द्वित्वनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगिन्यामपेक्षानुद्धा-
वसिष्यातेरिति । अवयवभाप्रसंयोगत्वं द्रव्यासमवायिकारणत्वनि-
रामकरी ।

तत्रापि कारणपटितप्रत्यासत्तौ प्रकृतकार्यकारणसमवायिसंयोगिभ्यं कार्यकारण-
योरेकधिकरण्यत्वानावैक्यं प्रदर्शितमिति भावः । नच स्वसमवायिसमवेतत्वं सत्सम-
वाय्यनुयोगिकसमवायप्रतियोगित्वमेव तद्य न कारणेन घटेन घटितमिति वाच्यम् ।
स्वरूपसंबन्धात्मिकायाः प्रतियोगितादा घटापनतिरिक्तत्वादिति ध्येयम् । आत्म-
विशेषेति । अतममात्रसमवेतान्यत्वमित्यर्थः । पूर्वं तथैवानिधानात् । ननु
तत्रावर्तं जनकमिति मूलेन धरसादन्वतरसंबन्धेन समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वे
एति कारणत्वस्यैव अणमवायिकारणपटस्यपटकता युक्तं ननु निरुक्तान्यतरप्रत्या-
सन्नत्वरहितस्य कारणताया मूततत्त्वादत्तामादित्वाद्यहमपनेतुं यथाशुभार्थपरित्यागे
पीनमाह—घटरूपमिति । घटस्येति । स्वसमवायिकारणे पटे स्वसमवायि-
समवेतत्वसंबन्धेन घटस्य प्रत्यासन्नत्वात् रूपं प्रति उपवायिकारणत्वावेति भावः ।
अपेक्षानुद्धायतिष्यातेरिति । अथात्र कार्यनाशनिष्ठजन्यतायां नाशनिष्ठजन-
कतायां वा दैहिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेद्ये नैव दोषः अपेक्षानुदिनास्य
दैहिकविशेषणतया तेन संबन्धेन द्वित्वनाशानिर्करणे पटादावधरवेन दैहिकविशेष-
णतया तयोः कार्यकारणभावसंबन्धात् काष्ठिकविशेषणत्वस्यैव तयोः कार्यकारणमा-
यस्यानु) धरणीयत्वात् । दैहिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेद्य आरदयत् एव ।
रूपेणा पटादिनासं प्रति घटत्वेन जनकस्य पटादिनास्य प्रतियोगिनि पटादवेव

१ कार्यनाशजनकतायाः अणमवायिकारणत्वायाः तत्प्रतियोगित्वं अणमवायिकारण-

२ एते संबन्धौ ह्येव कदाचनन्वयः.

हेनकरी ।

त्यादिविशिष्यैव लक्षणं निर्वाच्यम् । अखण्डोपाधिरेव वा तदित्यन्ये ।
भिन्नं कारणमिति । अत्रेदं बोध्यम् । समवायिकारणत्वासम-
वायिकारणत्वभिन्नकारणत्वमेव निमित्तकारणत्वं तेन तुरीयपटसंयोगं
प्रति तुरीयतन्तुसंयोगस्यासमवायिकारणत्वे न तस्य पटं प्रति

सम्यग्दी ।

अदिव्याप्तिरिति चेत् । देशिकविशेषणतया पटादिनाशं प्रति तन्तुसंयोगादिनाशस्य
तेन संबन्धेन कारणत्वे भ्रष्टतन्तुपटस्यैव पूर्वं व्यभिचारस्य प्रदर्शितत्वेन
प्रतियोगितया द्रव्यत्वात् प्रति पूर्वोक्तत्रिष्वसंबन्धेन नाशत्वेनैव पाणताया
नाशतया कार्यत्वकारणत्वबोधैश्चिकित्सेपणतासंबन्धानवच्छिन्नत्वात् । इत्युप-
सङ्घर्ष । रूपनाशजनकनाशप्रतियोगिनि पटादावप्यस्तिभ्यातिरस्यनिरुपासम-
वायिकारणावयवरूपादावभ्यासिष्य इष्ट्येति निमावनीयम् । इत्यादिविधि-
त्यैवेत्यादिना रूपनिष्ठसमवायसंबन्धानवच्छिन्नकार्यतानिहयितकारणताशाक्तिकूपत्वं
इपासमवायिकारणलक्षणमित्यादीनां परिग्रहः । धाकत्ररूपे चाभिधेययोगो निर्मितं
न स्वसमवायिकारणं नातस्तत्राभ्यासिरिति भावः । पटानारम्भकतन्तुद्वयसंयोगे
अदिव्याप्तिं परिचिन्त्य कारणत्व पदार्थान्तरमिति मताभिप्रायेणाह—अखण्डो-
पाधिरिति । भिन्नं कारणमिति । ननु समवायिकारणासमवायि-
कारणभिन्नावे सति कारणत्वस्य निमित्तकारणलक्षणत्वे पटनिमित्तकारणे तुरी-
यतन्तुसंयोगेऽभ्यासि तस्य तुरीयपटसंयोगसमवायिकारणत्वेन सत्यन्तविरहात् ।
नच तत्कार्यसमवायिकारणासमवायिकारणभिन्नात्वे सति तत्कार्यकारणत्वं
तत्कार्यं प्रति निमित्तकारणमिति विशिष्येव लक्षणं बन्धव्यम् । तथाच तुरी-
यतन्तुसंयोगस्य पटसमवायिकारणासमवायिकारणयोर्भिन्नत्वेन न तत्र पटनिमित्त-
कारणत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथासति चैव प्रति निमित्तकारणे प्रति-
योग्यादावभ्यासे तस्य समवायिकारणासमवायिकारणयोरप्रतिदेरित्याद्यद्वा
निराकृत्ये-अत्रेदमित्यादिना । समवायिकारणत्व समवायसंबन्धावच्छिन्न-
कार्यतानिहयितत्वादेतस्यसंबन्धावच्छिन्नकारणत्व, असमवायिकारणत्वं च तार-
क्यकार्यतानिहयितनिरुक्तान्यतरसंबन्धावच्छिन्नकारणत्वमिति बोध्यम् ॥ १८ ॥
नचकार्यं प्रतीत्यादे यथाश्रुतार्थकत्वे तस्यचित्त्वेन घटादिविषयकप्रत्यक्षव्याप्तिं
प्रति पूर्ववृत्तित्वमहमिशेष्यतावच्छेदकस्यापि तस्यचित्तस्य स्वनिषयकप्रत्यक्ष-
त्वावच्छिन्नतस्यचिनिष्ठकार्यतानिहयिता निषयविषया वा कारणता तदूरत्वेन
स्वनिषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्न प्रत्यपि तस्यचित्तवन्वयासिद्ध स्यादित्याशाङ्कानिरा-

१ पटसमवायिकारण तन्तुसंयोगेऽभिन्यासिभारणाय कारणशयां तारात्म्यसंबन्धा-

वच्छिन्नेऽपि तन्तुसंयोगेऽकारणतायां समवायसंबन्धावच्छिन्नत्वेन न तत्रादिव्याप्तिरिति
भावः ।

यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत् ।
तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात् ॥ १८ ॥
येन सह पूर्वभावः कारणमादाय वा यस्य ।

अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ १९ ॥

णमित्यर्थः ॥ १८ ॥ इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव कियतां तदाह
—येनेति । यत्कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तिता येन रूपेण
गृह्यते तत्कार्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः । यथा घटं
प्रति दण्डत्वमिति । द्वितीयमन्यथासिद्धमाह—कारणमिति ।
यस्य स्वातन्त्र्येणान्वयव्यतिरेकौ न स्तः किं तु कारणमादायै-

दिनकरी ।

निमित्तकारणत्वक्षतिरिति ॥ १८ ॥ यत्कार्यं प्रतीति । यद्दर्मा-
वच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः । येन रूपेणेति । यद्रूपवच्छेदेनेत्यर्थः ।
इत्थंच तद्दर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वमहविशेष्यतावच्छे-
दकत्वे सति तद्दर्मावच्छिन्नं प्रति स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तत्वं
यद्दर्मावच्छिन्नं प्रति अन्यथासिद्धत्वं प्रथममित्यर्थः । द्वितीयमन्य-
थासिद्धदण्डरूपाविधारणाय सत्यन्तम् । कपालसंयोगो घटपूर्ववर्ती-
त्यादिप्रेते कपालस्यापि तादृशविशेष्यतावच्छेदकत्वात्तत्राविद्यासि-
धारणाय विशेष्यम् । किंतु कारणमिति । कारणत्वं चात्र

रामरुद्री ।

साय तर्क्याह—यद्दर्मावच्छिन्नमिति । तथा च तदव्यतिरेकस्य तदव्यतिरेक-
यकप्रत्यक्षत्वात्तदवच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वमहविशेष्यतावच्छेदकत्वेऽपि तदव्यतिरेकविषयकप्र-
त्यक्षत्वात्तदवच्छिन्नपूर्ववृत्तित्वमहविशेष्यतावच्छेदकत्वमव्यतिरेकस्य स्वविषयकप्रत्यक्ष-
नान्यथासिद्धत्वप्रसङ्ग इति भावः । स्वतन्त्रेति । अन्यथाः स्वाधिकरणे कार्यसत्त्वं
व्यतिरेकः स्वाभावान्वयव्यतिरेके कार्यसत्त्वम् । अन्यथाव्यतिरेकयोः स्वातन्त्र्यं
स्वमित्प्रकृतकार्यकारणान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तत्वं दण्डत्वदण्डरूपयोरन्यथाव्यतिरेकौ
स्वमित्प्रकृतकारणान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तौ स्वात्मनाधमत्वसंबन्धेन दण्डत्वादि-
सत्त्वस्य दण्डसत्त्वाधीनत्वात् तथोऽन्यथासिद्धत्वमिति भावः । तत्रातिव्याप्ति-
धारणायैति । कपाले प्रथमान्यथासिद्धत्वात्तदव्यतिरेकत्वोपपत्त्यर्थः । मूले-
कारणमादायेति । स्वमित्कारणं गृहीतवैलक्षण्यः । ननु अनन्यथासिद्धत्वश-
रीरे स्वमित्कारणस्य कारणत्वेन प्रवेत्ते कारणस्यस्मान्न्यथासिद्धिपरितरत्वेन भव-
त्स्वान्नाधय इत्यत आह—कारणत्वं चात्रेति । पृथगिति । स्वात्मनापदितसंब-

वान्वयव्यतिरेकौ गृह्यते तदन्यथासिद्धम् । यथा दण्डरूपम् ।
 तृतीयमाह—अन्यं प्रतीति । अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव
 यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथा-
 सिद्धत्वम् । यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य । तस्य हि घटादिकं
 प्रति कारणत्वमाकाशत्वेनैव स्यात्तद्धि शब्दसमवायिकारणत्वम् ।
 एवं च तस्य शब्दं प्रति कारणत्वं गृहीत्वैव घटादिकं प्रति
 जनकत्वं ग्राह्यमतस्तदन्यथासिद्धम् । ननु शब्दाश्रयत्वेन तस्य
 दिनर्थाः ।

पृथगन्वयव्यतिरेकशालित्वं तेन नात्माश्रयः । स्वातन्त्र्येण तत्कार्य-
 निरूपितान्त्रयव्यतिरेकशून्यत्वे सति तत्कार्यकारणावच्छिन्नस्यनिष्ठ-
 तत्कार्यनिरूपितनियतपूर्ववृत्तित्वप्रहविशेष्यताकं यत्तत्तत्कार्यं प्रत्यन्य-
 थासिद्धमित्यर्थः । कपालसंयोगो घटपूर्ववर्तीत्यारिपूर्ववृत्तित्वप्रहवि-
 शेष्यतायाः कपालसंयोगनिष्ठायाः कपालावच्छिन्नत्वात्कपालसंयो-
 गेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । दण्डत्वादिवारणाव विशेष्यमिति ।
 अत्रैतन्नान्यव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकशालित्वमित्युक्तौ प्रथम-
 द्वितीयान्यथासिद्धयोः संग्रहेऽपि भेदेनान्यथासिद्धिद्वयप्रदर्शनं शिष्य-
 बुद्धिवैशद्यार्थमिति बोध्यम् । अन्यं प्रतीति । फलाननुगुणमन्यं
 प्रतीत्यर्थः । तेन न कुलाज्जनके चतुर्थान्यथासिद्ध्याश्रयेऽतिव्याप्तिः ।
 शङ्कते—शब्दाश्रयत्वेनेति । अन्यं प्रतीत्यादिसृष्टीयान्यथासिद्ध्य-
 रामरदी ।

न्वेदेत्यर्थः । दण्डादेरन्वयासिद्धत्ववारणाय कारणमादायेत्यस्य तत्कार्यकारणाव-
 च्छिन्नपूर्ववृत्तित्वप्रहविशेष्यताकलापकताया अत्रे वक्ष्यमाणतया तत्र च कारण-
 पदेभ्य नियतान्वयव्यतिरेकशून्यत्वकतया दण्डत्वस्यपि साध्याभयलघुवन्धेन
 तयाविधतया दण्डस्य दण्डत्वावच्छिन्नघटपूर्ववर्तित्वप्रहविशेष्यत्वादिति पृथगि-
 त्युक्तम् । पृथगित्युक्तौ च दण्डत्वस्य दण्डपटितपरम्परासंबन्धेनेवान्वयव्यतिरेक-
 शाब्दित्वात् दण्डादेरन्वयासिद्धत्वमिति ध्येयम् । तत्कार्यकारणेति । यद्यानु-
 गूणानुसारेणान्वयव्यतिरेकशून्यत्वमिदानीं पूर्ववर्तित्वप्रहविशेष्यत्वस्य विशेष-
 यदत्यन्ते दण्डत्वसाधे द्वितीयान्वयासिद्धत्वावतिः दण्डत्वे पूर्ववर्तित्वमहस्यापि
 दण्डप्रहार्थनित्यादिति तत्परिहारायः । ननु प्रथमान्वयासिद्धिरुपे निष्ठेपण
 द्वितीयान्वयासिद्धिरुपे च विशेष्यदलं परिहृत्यैव तत्रयसाधारणमेकमेवान्वया-
 सिद्धिरुपेण प्रुठो न इत्यमिलाशङ्का समाश्रये—अत्रैतरेति । इत्यनुमित्या

कारणत्वे कान्ययासिद्धिरिति चेत् पञ्चमीति गृहाण । नन्वा-

दिनकरी ।

भावादिति भावः । पञ्चमीति । अवश्यकृतानियतपूर्ववर्तिन इत्या-
दिकेत्यर्थः । यद्यपि शब्दो द्रव्यजन्यो जन्यगुणत्वादित्यनुमित्यात्म-
कार्यकारणभावप्रहरूपानुसूलतर्कसङ्कतेनैव शब्दो द्रव्याभितो
गुणत्वादित्यनुमानेन शब्दाश्रयत्वं गगने गृहीत्वा तेन रूपेण घट-
पूर्ववृत्तित्वं प्राहम् । तथाच शब्दपूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गगनस्य
घटपूर्ववृत्तित्वमद्वात्तृतीयैवान्यथासिद्धिः संभवति तथाप्यन्यं प्रति
इत्यस्य यथाशुभार्थकत्वेऽप्ये प्रति यागस्यान्यथासिद्धिः स्यात्स्वर्ग
प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव गृहीतकारणत्वान्यथानुपपत्त्या यागव्या-
पारत्वेनापूर्वकल्पनादतोऽन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वघटितरूपेण यस्य यज्ज-
नकत्वं तस्य तेन रूपेण तं प्रत्यन्यथासिद्धत्वमितोतावत्पर्यन्तं विघ-
क्षणभावश्यकम् । यागस्य स्वर्गपूर्ववृत्तित्वघटितस्वर्गजनकत्वेनापूर्व
प्रत्यन्यथासिद्धत्वेऽपि यागत्वेन हेतुत्वेऽन्यथासिद्ध्यभावात् । पर्यन्त
शब्दपूर्ववृत्तित्वघटितशब्दजनकत्वेन गगनस्यान्यथासिद्धत्वेऽपि तद-
घटितशब्दाश्रयत्वेन हेतुत्वे तृतीयान्यथासिद्धसंभव इत्यभिप्रायः ।
शब्दाश्रयत्वाद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिना गगनस्य घटं प्रति हेतुत्वेऽपि

रामहृद्गी ।

रामहेति । इत्यादिन्यायप्रयोगप्रयोज्यानुमीलात्मकैत्यर्थः । कार्यकारणभाव-
प्रहरूपेति । कार्यकारणभावप्रहेण ह्यं स्वस्वं यस्यैत्यर्थः । तेन शब्दो यदि
द्रव्याभितो न स्यात् तदा द्रव्यजन्यो न स्यादित्यनुसूलतर्कस्य कार्यकारणभाव-
प्रदानात्मकत्वेऽपि न छति । सङ्कतेनैवेति । अन्यथा गुणत्वमसु द्रव्याधि-
तात्वं मातृत्वत्वप्रयोजकत्वाद्युया गुणत्वेन द्रव्याभितेत्त्वमित्यसम्भवाभिति भावः ।
स्वर्गं प्रतीति । स्वर्गं कामो यजेतेति विधिनेत्यादिः । प्रन्धकारणानुरो-
धिना केषां चिन्मतमुत्थापयति—शब्दाश्रयत्वेति । अष्टद्रव्येति । पृथिव्या-
दिषुद्रव्यं कालादिचतुष्टयं चेत्यष्टौ द्रव्याणि । अन्यं प्रतीत्यादेः अन्यं प्रति पूर्व-
वृत्तित्वं गृहीत्वैवेत्यादि- । गृहते इत्यनन्तरं तं प्रति तदन्यथापिदमिति पूरणीयम् ।
पूर्ववृत्तित्वाद्युपपत्तकमित्यत्र पूर्ववृत्तित्वं स्वनिष्ठत्वेन विशेषणीयम् । अन्यथा
शब्दजनकत्वकादिव्यापारं प्रति शब्दकारणत्वेन गगनस्य अन्यथासिद्धत्वं न

जनकं प्रति पूर्ववृत्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते । काशस्य शब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत्, कव-
त्त्वादिकं विशेषपदार्थो वेति । चतुर्थमन्यथासिद्धमाह—जनकं
प्रतीति । यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य
यत्कार्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्ध-
त्वम् । यथा कुलालपितुर्षटं प्रति, तस्य हि कुलालपितृत्वेन
दिनकरी ।

तृतीयैवान्यथासिद्धिः अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वानुपपादकं यं प्रति यस्य
पूर्ववृत्तित्वं गृह्यत इत्यर्थान्नापूर्वं प्रति यागस्यान्यथासिद्धिरित्यपि
केचित् । कवत्त्वादिकमिति । विनिगमनाभावेन बहूनां वर्णानां
कारणतावच्छेदकत्वे गौरवाद्दर्शानामसार्वं अलिङ्गत्वाच्चाह—विशे-
षपदार्थो वेति । यत्कार्यजनकं प्रतीति । अत्रापि अन्यं प्रती-
त्याद्यभिधाने तृतीयचतुर्थान्यथासिद्धयोः संप्रदेर्ऽपि कलाननुगुणत्व-
तदनुगुणत्वयोर्विशेषणयोरुपादानेन तयोर्भेदेनाभिधाने प्रयोजनाभा-
सामर्या ।

स्मात् । तस्य इतिनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वपठकत्वात् शनिष्टत्वोचौ च उक्तन्यापारस्य
इतिनिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वोपपादकत्वेऽपि आक्षयानिष्ठशब्दपूर्ववर्तित्वानुपपादकत्वात्
तं प्रत्ययि भवति गगनमन्यथासिद्धमिति ध्येयम् । बहूनां वर्णानामिति ।
ननु विशेषस्य कारणतावच्छेदकत्वेऽपि प्रत्येकं कवत्त्वादिकमाशय विनिगमनाविरहो
दुर्वार एवेत्यस्तरणोदाह—वर्णानामिति । कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणत्वरव-
स्तीव कार्योत्पत्तिरयोर्ऽन्यत्वेन गगने कक्षरासत्त्वादिसायां शब्दान्तरस्याप्युत्पत्तिर्न
स्पर्दिनि भावः । कारणतावच्छेदकोपलक्षितकारणप्रतायाः कार्योत्पादप्रयोजनरूपे
तु नैतदुपगमिति भन्तव्यम् । यद्यपि शब्दस्तावच्छिन्नं प्रति शब्दकारणत्वेन
गगनस्य कारणत्वेऽपि नान्यथासिद्धिः शब्दस्य शब्दनिष्पत्त्याभावात् तथापि स्वस्य
शावच्छेदकत्वे आत्माश्रयान्ति कारणतावच्छेदकत्वान्नस्य कारणतामद्देतुःशक्ति
कवत्त्वादिः कारणतावच्छेदकत्वानुपादानम् । अथ गगनत्वस्य अभ्यपदिनप्रवृत्त-
तावच्छेदेन यथाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपनियतपूर्ववर्तित्वाव-
च्छेदकत्वमेव ॥ संभवति, गगनस्यावृत्तिर्त्वेन यथाधिकरणे संयोगादिना तदभाव-
सरवदिति गगनस्य कारणतावारणायान्यथासिद्ध्यनुपपादनमनर्थकमिति ध्येयम् ।

१ एतदर्थमेव एव विशेषः स्तिकायन इति भावः. २ अर्थं प्रतीत्यादिसुतीया-
भ्यवृत्तिरिति भावः.

अतिरिक्तमथापि यद्भवति यथावश्यकपूर्ववर्तिनः ॥२०॥

घटं प्रति जनकत्वेऽन्यथासिद्धिः कुलालत्वेन रूपेण जनकत्वे
त्विष्टापत्तिः कुलालमात्रस्य घटं प्रति जनकत्वात् । पञ्चमम-
न्यथासिद्धमाह—अतिरिक्तमिति । अवश्यकृत्तनियतपूर्वव-
दिनन्ती ।

ब्रह्मयापि शिष्यधुद्धिवैश्याय उच्यते । अवश्यकृतेति ।
गन्धत्वावच्छिन्नं प्रत्यवश्यकृत्तगन्धभागभावेनैव गन्धोत्पत्तिसंभवे
तत्सहभूतरूपप्रागभावादि पाकजगन्धं प्रत्यन्यथासिद्धम् । एवं घट-
जातीयं प्रत्यवश्यकृत्तनियतपूर्ववर्तिभिर्दण्डादिरेव घटोत्पत्तिसंभवे
रासमोन्यथासिद्ध इत्यर्थः । अन्यवकृत्तनियतपूर्ववर्तिना पाकज-
रूपप्रागभावेन गन्धोत्पत्तिसंभवे रूपप्रागभावेन गन्धप्रागभावा-
न्यथासिद्धिः स्यात् । यत्कारणत्वमवश्यकृत्तमित्युक्ती चात्माभयः
स्यादिति चेदत्राहुः । लघुनियतपूर्ववर्तिरूपमवश्यकृत्तत्वमिह
बोध्यम् । लघुत्वं च शरीरकृतमुपस्थितिकृतं संदन्धकृतं च । तत्र
प्रथममनेकद्रव्यसंभवेत्त्वापेक्षया महत्त्वे । द्वितीयं गन्धं प्रति रूप-

शयरत्री ।

अवश्यकृतेति कालिकसंभवेन वृत्तितामते कालिकसंभवेनैव भगवत्स्य नियतपूर्ववर्ति-
त्वसंभवादिति ध्येयम् । अवश्यकृतेति । यद्यपि गन्धरूपयोः समानकालो-
त्पत्तिश्चैवैव गन्धरूपप्रागभावायोः तुल्यमवश्यकृत्तत्वं तथापि अभावज्ञाने प्रति-
योगिज्ञानस्य कारणत्वेन गन्धरूपकार्योपस्थितानन्तरं तन्मयप्रागभावात्स्यैव शीघ्रमुप-
स्थितिः संभवति ननु रूपप्रागभावात्स्यैव तदुपस्थिते रूपज्ञानसापेक्षत्वादित्युपस्थिति-
काशवेन गन्धं प्रति गन्धप्रागभावात् एव नियतपूर्ववर्तित्वेन अवश्यकृत्तः । पाकज-
गन्धरूपकार्योपस्थितानन्तरं तु गन्धरूपप्रागभावायोर्गुणपदेयोपस्थितिः संभवति
रूपप्रागभावात्कृतेजःसयोगत्वेन साध्यकार्यतया रूपोपस्थितेरप्यावश्यकत्वात् तदाचा-
र्याकारणत्वे गन्धं प्रति अवश्यकृत्तनियतपूर्ववर्तिता गन्धप्रागभावात्तैव पाकजगन्धो-
त्पत्तिसंभवे तं प्रति रूपप्रागभावाऽन्यथासिद्ध इति पूर्ववर्तितोऽर्थः । घटजाती-
यमिति । घटत्वेन तद्घटजातीयं प्रतीत्यर्थः । घटोत्पत्तिसंभवे । तद्घटोत्प-
त्तिसंभवे इत्यर्थः । नन्वित्यादि । गन्धरूपयोः युगपदुत्पत्तौ गन्धप्रागभावा-
पदुत्प्रागभावाऽपि गन्धनियतपूर्ववर्तिवैत अवश्यकृत्त इति रूपप्रागभावादेनैव गन्ध-
प्रागभावाः कृतौ नाव्यथासिद्ध इति भावः । यत्कारणत्वमिति । अथाकजग-

तिन एव कार्यसंभवे तद्विचमन्यथासिद्धमित्यर्थः । अतएव
 प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणमनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् । तत्र हि
 महत्त्वमवश्यकृतं तेनानेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम् । नच वैपरीत्ये
 किं विनिगमकमिति वाच्यम् । महत्त्वजातेः कारणतावच्छेद-
 कत्वे लाघवात् । रासभादिरिति । यद्वद्व्यक्तिं प्रति रास-
 भस्य नियतपूर्ववृत्तित्वमस्ति तत्रापि सद्वद्वजातीयं प्रति सिद्ध-
 कारणभावेर्दण्डादिभिरेव तद्यक्तेरपि संभवे रासभोजन्यथासिद्ध
 एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् ।

घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥

दिनकृति ।

प्रागभावापेक्षया गन्धप्रागभावे । गन्धात्मकप्रतियोगिशानसत्त्वेन
 शीघ्रं तदुपस्थितेः तृतीयं दण्डत्वदण्डरूपाद्यपेक्षया दण्डे । स्वाभ-
 यदण्डसंयोगादिघटितपरम्पराया गुरुत्वादिति । ननु निबन्धान्तरे-
 ष्वन्यत्र ह्युक्तेषु दृश्यते तत्कथमत्रावश्यकृतेषु कृतमवस्यस्य फल-
 माह—अतएवेति । अन्यथा महत्त्वस्यानेकद्रव्यत्वादन्यत्र ह्युक्तनि-
 यतपूर्ववर्तित्वाभावेन तस्मान्न्यथासिद्धिर्महत्त्वेन न स्यादिति भावः ।
 अनानेकद्रव्यत्वं नानेकद्रव्यसमवेतत्वम् । तस्य द्यगुकेऽपि सत्त्वेन
 द्यगुकप्रत्यक्षापत्तेः । समवेतसमवेतत्वं वैदित्यपि न । आत्मनि
 तस्माभावेनात्मप्रलक्षानुपपत्तेः किंत्वणुभिन्नद्रव्यत्वमिति बोध्यम् ।
 तेन । पञ्चमान्यथासिद्धेय । परेषां । दण्डत्वदण्डरूपाकाशकुलाल-
 रामरदी ।

अथस्थले गन्धं प्रति गन्धप्रागभावस्यैव हेतुता कृता ननु तदप्रागभावस्य
 अतो रूपप्रागभावेन न पाकजगन्धे गन्धप्रागभावोऽन्यथासिद्ध इति भावः ।
 गुह्यत्वादिति । इदमुपलक्षणम् । घटत्वावच्छिन्नं प्रति नियतपूर्वव-
 र्तितावच्छेदकं दण्डत्वादिकमेव कारणत्वं कल्पनालाघवात् । ननु तथा-
 मिपद्रव्यादिकं कल्पनागौरवात् । तथाहि नियतपूर्ववर्तित्वावच्छेदकद्रव्य-
 त्वस्य घटकारणतात्पत्त्वे घटनिरूपितत्वमिश्रकारणतासंबन्धोऽनन्तघटादि-
 द्रव्येषु कल्पनीयः दण्डत्वस्य तद्वच्छेदकत्वे दण्डस्य दृष्टेः दृश्यतापेक्षया

१ अन्यत्र ह्युक्तेषु दृश्यते तत्कथमत्रावश्यकृतेषु कृतमवस्यस्य फलमाह—अतएवेति । अन्यथा महत्त्वस्यानेकद्रव्यत्वादन्यत्र ह्युक्तनियतपूर्ववर्तित्वाभावेन तस्मान्न्यथासिद्धिर्महत्त्वेन न स्यादिति भावः । २ तत्रापि सद्वद्वजातीयं प्रति सिद्धकारणभावेर्दण्डादिभिरेव तद्यक्तेरपि संभवे रासभोजन्यथासिद्ध एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् । ३ घटादौ दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ २१ ॥ ४ दिनकृति । ५ प्रागभावापेक्षया गन्धप्रागभावे । ६ गन्धात्मकप्रतियोगिशानसत्त्वेन शीघ्रं तदुपस्थितेः तृतीयं दण्डत्वदण्डरूपाद्यपेक्षया दण्डे । ७ स्वाभयदण्डसंयोगादिघटितपरम्पराया गुरुत्वादिति । ८ ननु निबन्धान्तरेष्वन्यत्र ह्युक्तेषु दृश्यते तत्कथमत्रावश्यकृतेषु कृतमवस्यस्य फलमाह—अतएवेति । ९ अन्यथा महत्त्वस्यानेकद्रव्यत्वादन्यत्र ह्युक्तनियतपूर्ववर्तित्वाभावेन तस्मान्न्यथासिद्धिर्महत्त्वेन न स्यादिति भावः । १० अनानेकद्रव्यत्वं नानेकद्रव्यसमवेतत्वम् । ११ तस्य द्यगुकेऽपि सत्त्वेन द्यगुकप्रत्यक्षापत्तेः । १२ समवेतसमवेतत्वं वैदित्यपि न । १३ आत्मनि तस्माभावेनात्मप्रलक्षानुपपत्तेः किंत्वणुभिन्नद्रव्यत्वमिति बोध्यम् । १४ तेन । पञ्चमान्यथासिद्धेय । परेषां । दण्डत्वदण्डरूपाकाशकुलालरामरदी ।

तृतीयं तु भवेद्व्योम कुलालजनकोऽपरः ।

पञ्चमो रासभादि स्याद् एतेष्वभावश्चकस्त्वसौ ॥२२॥

इति भावः । एतेषु पञ्चसन्वयासिद्धेषु मध्ये पञ्चमोऽन्यथा-
सिद्ध आवश्यकः तेनैव परेषां चरितार्थत्वात् । तथाहि दण्डा-
दिभिरवश्यह्यनियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसंभवे दण्डत्वादिक-
मन्यथासिद्धम् । नच वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम् ।
दण्डत्वस्य कारणत्वे दण्डघटितायाः परम्परायाः संवन्धत्वक-
दिनकरी ।

पितृणाम् । चरितार्थत्वं । संग्रहः । अनियतरासभादेर्वारणाय
नियतेत्यादि । नचानियतरासभादेः पञ्चमान्यथासिद्धत्वात्तेनैव वारणे
नियतपदं व्यर्थमिति वाच्यम् । अवश्यह्यन्यत्त्वलोकस्याभावेन यत्र यत्र
शामाणिकानां न कारणत्वव्यवहारस्तत्तद्भेदस्य निवेशनीयतया निय-
तपदेनैव रासभादेर्वारणे तद्भेदस्याप्रवेशादित्यभिप्रायात् । पूर्वव-
र्तित्वं चाव्यवहितपूर्ववर्तित्वं तेन व्यवहितपूर्ववर्तित्वव्युदासः ।
अतएव च यागादेः स्वर्गकारणत्वानुपपत्त्याऽपूर्वसंबन्धेनाव्यवहि-
तपूर्ववर्तित्वोपपादनं मन्यकृतां सङ्गच्छते । अन्यथा यागस्यापि
रामरुद्री ।

दण्डत्वे कल्पनात्पत्रमित्यपि द्रष्टव्यम् । अनियतरासभादेरिति । मयरीदं
पुनरुक्तं घटत्वावच्छिन्नं प्रलम्बन्यासिद्धे रासभेऽतिव्याप्तिवारणाय नियते-
तीत्यस्य पूर्वमुक्तत्वात्, तथापि पूर्वमन्वत्र ह्यनियतपूर्ववर्तिभिरेव कार्यसंभवे
तत्सहभूतमन्यथासिद्धमिति प्राचीनैर्निश्चिता पत्रगान्ध्यासिद्धिः पदत्वावच्छिन्नं
प्रति रासभस्य न संभवति घटत्वावच्छिन्नादन्यत्र ह्यनियतपूर्ववर्तिभिः घटोत्पा-
दासंभवादिलोर्वरूपेण रासभस्य घटं प्रति अनन्यथासिद्धत्वमुपपाद्य नियतेति-
पदस्य धार्यवयसुक्तं, इदानीं ॥ अन्यकारेतिरिक्तमथापि यद्भवेत्प्रियतावदपठपूर्व-
भावेन इत्येवं पत्रमान्यथासिद्धोर्भवेचनात् तदनुसारेण रासभोऽपि घटत्वावच्छिन्नं
प्रलम्बन्यासिद्ध एवेति तद्वैमर्भमित्याशङ्कं समापातुं पूर्वमुक्तस्यापि पुनरनुवाद
इति मन्तव्यम् । रासभादेरित्यादिना घटादेः परिग्रहः । नियतेत्यादीत्यादिना
पूर्ववर्तित्वपरिग्रहः । तथाच घटं प्रति घटत्वावच्छिन्नत्वापि व्यापकतया सत्राति-
व्याप्तिवारणाय पूर्ववृत्तित्वप्रवेश इति भावः । मिलितदण्डस्य तु घटाव्यवहित-
प्रपञ्चनावच्छेदेन घटाधिकरणवृष्यमापप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थ इति

दिनकरी ।

नियतपूर्ववृत्तित्वाभावेनापूर्वस्वरूपं न स्यादिति । नचैतादृशस्य कार-
णत्वे व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानस्य नियमांशग्रहे ग्राह्याभावावगाहि-
तया विरोधित्वेऽपि अन्वयव्यभिचारग्रहस्य कथं कारणताग्रहविरोधि-
त्वमिति वाच्यम् । अत्रद्वयहृत्तेत्याद्यन्यथासिद्धिज्ञानप्रयोजकत्वान्
तद्वितरनिरिच्छतत्कार्यकारणसत्त्वे तत्कार्यं यत्तिरेको यद्यतिरेकापेना-
वश्यहृत्तेन नियतपूर्ववर्तिनान्यथासिद्धत्वज्ञानात् । नव्यास्तु कारण-
त्वस्यान्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वे प्रतिबन्धकामा-
वस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वापत्तिः । यत्र न कारणत्वव्यवहारस्तत्त-
द्व्यक्तिभेददूटवत्त्वं तु सर्वज्ञेनैव हेयम् । तत्तद्व्यक्तिभेददूटवत्त्वसंघ-
न्येन कार्यविशिष्टो यो धर्मस्यद्वयत्वविलयि न युक्तं तस्य संबन्ध-
त्वसन्देहात्, तस्मात्कारणतरं पदार्थान्तरमेवेत्याहुः । तदसत् । कार-

रामद्वार ।

बोद्धव्यम् । एकस्याग्राहेनेति । निरूपितं त्वेतत् । ग्राह्याग्राहेति । कार-
णतावच्छेदकत्वैनाभिमतधर्मे कार्यधर्मानाधिकरणभावप्रतिधोऽगतावच्छेदकत्व-
संबन्धव्यतिरेकव्यभिचाररूपत्वादिति भावः । अन्वयव्यभिचारेति । व्यापकस्या-
धिकदेशवृत्तिभेदापकत्वानुपपत्त्यादिति भावः । अन्यथासिद्धत्वज्ञानादिति ।
तथाच कारणतावच्छेदान्यथासिद्धत्वाज्ञान एव अन्वयव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिब-
न्धकत्वमिति भावः । तत्तद्व्यक्तिरत्वेनेति । दैविकविशेषणतासंभवावच्छिन्नम-
णित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य मध्यभावनिष्ठतद्व्यक्तिरत्वेऽज्ञाना-
गुदत्वैना-
न्यथासिद्धिनिष्ठपकत्वात्, तापवत्सैवान्यथासिद्धनिरूपकत्वपर्यवसानेनाभावनिष्ठत-
द्व्यक्तिरत्वेऽन्यथासिद्धनिरूपकत्वे सति नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वादिति भावः ।
तथास्तु तद्व्यक्तिरत्वेन प्रतिबन्धकभावस्य कारणत्वं किं नदिच्छमिति वाच्यम् ।
दाहान्तकं प्रति मध्यभावत्वादिना कारणताया सर्ववादिसमताया विशेष-
पप्रसङ्गादिति भावः । अन्वकारमते त्वनेष्टापत्तिरेव धरणमिति दृष्टव्यम् ।
ननु कारणत्व नोपरूपमङ्गीकरणीयं किन्तु यद्यदर्मावच्छिन्ने न कारणत्वव्य-
वहारं तत्तदर्थमभिप्रथममर्थेव तत्तालमङ्गीकरणीयमतो नोपरोप इत्यत आह—
यमेति । यददर्मावच्छिन्न इत्यर्थः । भेददूटवत्त्वमित्यस्यापि भेददूटवत्त्ववत्त्व-

१ कारणत्व इति नियतत्वपठितं, नियतत्वं च कार्यधर्ममानाधिकरणभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकधर्मवत्त्वम्, व्यतिरेकव्यभिचारज्ञाने सति कारणतावच्छेदकत्वैनाभिमतधर्मे
कार्यधर्मानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानं भवति, अतो व्यभिचारज्ञाने
कारणताग्रहे प्रतियोग्यमिति भावः

समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विज्ञेयम् ।

रूपेण गौरवात् । एवमन्येषामप्यनेनैव चरितार्थत्वं संभवति
॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ समवायीति ॥ स्पष्टम् ॥

दिनक्री ।

णत्वस्यातिरिक्तत्वे दण्डादौ सर्वदा तद्व्यत्यक्षपत्तेः । नचानन्ययाति-
द्वत्वे सतीत्यादिधर्मस्यव्यक्षक इति वाच्यम् । तादृशधर्मज्ञानस्याव-
श्यकत्वेन तस्यैव कारणताप्रहूरूपत्वोच्यते । अस्तु वा दण्डत्वादि-
कमेव कारणत्वं घटादिकार्यसंबन्धितया तद्गृहे उक्तधर्मस्य व्यञ्जक-
त्वादिति । परे तु कार्यान्वयव्यतिरेककालपूर्वकालान्वयव्यतिरेक-
शालित्वमित्यूच्यते । तदुक्तम् । आत्मादौ सुखादिकारणे प्रागभा-
वैरूपव्यतिरेकासंभवेनाव्याप्तेः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

समरद्री ।

येषां यः तेन तद्व्यतिरेकवाच्यिजभेदस्य प्रतिषन्वकाभावत्वावच्छिद्येऽपत्तवैपि न
क्षतिः । संप्रहेनैवेति । कारणतावच्छेदकमिप्रसक्तधर्माणां तत्तद्यच्छिद्येन
धर्मदायिनी ज्ञानासंभवादिति भावः । ननु यद्यस्यावच्छिद्ये न कारणत्व-
व्यवहारः तत्तद्यच्छिद्येदकृतवत्त्वसंबन्धेन प्राप्तकार्यमिच्छिते यो धर्मताद्वारमेव
कारणत्वमित्युक्तौ नैव दोषः विशिष्टपुष्टौ संसर्गज्ञानस्य अहेतुरत्वेन पूर्वमनुपस्थिता-
नामपि तत्तद्यच्छिद्येदानां संसर्गपटवत्तया भावे वाच्यभावादिस्वाच्छाब्दां निरा-
कृते—तत्तद्यच्छिद्येति । तस्येति । तादृशधर्मद्वयसंलक्षः । संप्रहेति ।
कदाचिद्दण्डादौ पटकारणताप्रलक्षणासुरोधेन कारणतायां चोभयत्वस्याप्रीकरणाद-
तया यदा यदा दण्डप्रलक्षं तदा तदा तद्वत्पटकारणताया अपि प्रत्यक्षापत्ति-
रित्यर्थः । समये तु कारणताया व्यापकताव्यतिरेकत्वेन व्यापकताज्ञाने न तद-
धारतानव्यभिचारज्ञानाभावयोः कारणत्वेन तद्विस्मयात्तदापत्तिरिति भावः ।
तद्यच्छिद्ये इति । कारणता प्रलक्षजनकप्रलक्षधर्मवय इत्यर्थः । तादृशध-
र्मज्ञानस्येत्यस्य कारणताप्रहूरूपमित्यादिः । ननु तादृशधर्मज्ञानस्य कारणता-
ज्ञानार्थमपेक्षितत्वेऽपि न तस्य कारणताव्यत्यक्षपत्तेः उक्तदोषस्य तादवस्थ्या-
दिलिखत्वाद्वाह—अस्तु योति । पदाधान्तरकल्पनं गौरवादीर्तं भावः ।
ननु दण्डत्वस्य कारणताव्यत्यक्षे यदा यदा दण्डप्रलक्षं तदा तदैव पटकार-
णताप्रलक्षपत्तिः, दण्डधर्मिकत्वे दण्डत्वेऽपि तस्याव्यत्यक्षपत्तिरित्याच्छाब्दां निराकृ-
स्ते—घटादिकार्यसंबन्धितयेति । घटादिनिर्हृतत्वेनेत्यर्थः । कार्येति ।
कार्यान्वयव्यतिरेकौ कर्मप्रतिभोयिधर्म्युत्कर्षेण्यर्थप्रागभावा । तदधिकरण-
कालपूर्वत्वं । तद्व्यतिरेकप्रतिशोभितम् । तादृशपूर्वकालवृत्त्यन्वयव्य-

गुणकर्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् ॥२३॥

गुणेति ॥ असमवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्यं न तु गुणकर्मणोः साधर्म्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अथ वाऽसमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थस्तेन ज्ञानादीनामसमवायि-
अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते ।

कारणत्वविरहेऽपि नाव्याप्तिः ॥ २३ ॥ अन्यत्रेति ॥
दिगकरी ।

मूले गुणकर्ममात्रवृत्त्यसमवायिकारणत्वमित्युक्तं तथायुक्तम् । आत्मविशेषगुणेष्वव्याप्तेरतो वैधर्म्यपरतया मूलं व्याचष्टे—अस-
मवायिकारणत्वमिति । साधर्म्यप्रकरणे वैधर्म्यकथनमयुक्तमित्या-
शयादाह—अथवेति । सत्ताभिन्नद्रव्यत्वरूपजातिमति द्रव्येऽतिव्या-
प्तिवारणाय वृत्त्यन्तम् । तत्रैव सत्ताजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय
सत्ताभिन्नेति । तत्रैव द्रव्यगुणान्यतरत्वरूपधर्ममाशायातिव्याप्तिवा-
रणाय जातीति । वृत्तित्वं जातिमत्त्वं च समवायेन विवक्षितम् । तेन
गुणादीं द्रव्यत्वस्य कालिकेन वृत्तित्वात् द्रव्यस्य च कालिकेन गुण-
त्वादिमहाद्रव्ये नातिव्याप्तिः ॥ २३ ॥ ननु गगनादिकं सर्वदै-
रामरुद्री ।

तिरेकशालित्वम् । तद्वृत्तिसर्वप्रतियोगित्वे सति तद्वृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वे ।
घटसर्गकालपूर्वकालवृत्तिसर्गप्रतियोगित्वे सति घटप्रागभावकालपूर्वकालवृत्ति
प्रागभावप्रतियोगित्वात् दण्डदिर्घटकारणत्व । अत्र च कार्यन्वयकारणत्वं च, तादृश
कालत्वस्यापकृष्यप्रतियोगित्वम् । तेन न खलु श्लकारणतापत्तिः । कार्यव्यतिरेक-
कालपूर्वत्वम् तु न तथाभिन्न । घटप्रागभावकालत्वस्याप्यत्र प्रतियोगिकालाप्रसिद्धे-
किंतु तादृशकालवृत्तिसर्वप्रतियोगित्वमेव । व्यतिरेकघटितदलप्रवेशानु दण्डत्वग-
गनादीना कारणतावारणावेति द्रष्टव्यम् । आत्मादायित्ति । व्यतिरेकपदस्य
दण्ड वादिवारणालोचनेन प्रागभावपरताप्रोव्यादिति भावः । इदमुपलक्षण । कार्य-
न्वयपूर्वकाले कार्यप्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वं विशेषणमुपादाय
न्वयवृत्तपूर्वकाले तत्रैव कारणसमवेदपि दण्डरूपरासभादीना कारणत्वापत्तिरसक्य
परिहारः । एव प्रागभावे कार्यप्रागभावपूर्वकालीनत्वस्य कस्यापि प्रागभावस्या-
व्यापत्तकतया तद्वैधर्म्यं चेत्तपि द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
द्रव्ये नातिव्याप्तिरिति । तथाच जातिपद वृत्तित्ववृत्तिमत्त्वयो समवायेन

नित्यद्रव्याणि परमाण्वाकाशादीनि विहायाश्रितत्वं साधर्म्य-
मित्यर्थः । आश्रितत्वं तु समवायादिसंबन्धेन वृत्तिमत्त्वं
विशेषणतया नित्यानामपि कालादौ वृत्तेः ॥ इदानीं द्रव्यस्यैव

क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वं गुणयोगिता ॥ २४ ॥

क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।

परापरत्वमूर्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी ॥ २५ ॥

विशिष्य साधर्म्यं वक्तुमारमते—क्षित्यादीनामिति ॥

दिनकरी ।

वालीत्यादिव्यवहारात् नित्यद्रव्येष्वपि कालिकसंबन्धेनाश्रितत्वस-
त्त्वात् न्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति मूलमयुक्तमत आह—आश्रितत्व-
मिति । समवायादिसंबन्धेन सर्वाधारतानियामककालिकसं-
न्धातिरिक्तसंबन्धेन । विशेषणतयेति । कालिकविशेषणतयेत्यर्थः ।
अत्र नित्यद्रव्यातिरिक्तत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम् । नच संयोगेन पर-
माणोरपि वृत्तेः परमाण्वावृत्तिव्याप्तिः । तत्संयोगस्य वृत्त्यनियामकरत्वा-
दिति । क्षित्यादीनां नवानां त्विति मूलस्यतुल्यत्वेन सूचितमर्थं प्रक-

रामद्वी ।

लाभायैव, अतोऽन्यतरावस्थतत्वात्पेऽपि न तद्वैगर्ह्यमिति भावः ॥२३॥ समवायादि-
संबन्धेनेत्यस्य विवरणं सर्वाधारतेत्यादिकम् । आदिपदेन कालिकस्यापि ग्रहणसम-
वात् । कालिकसंबन्धातिरिक्तेति । अत्र कालिकपदं दिग्विशेषणताया अप्यु-
पलक्षणं तस्या अपि सर्वाधारताप्रयोजकत्वादिति बोध्यं । दैहिकवियोगताया व्यावर्त-
नायाह—कालिकेति । मनु मूले आश्रितत्वमिहोच्यत इत्यत्र इहेत्यस्य पूर्ववामु-
द्वयार्थंरत्नेऽपि नित्यद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य लक्ष्यतावच्छेदकमिति लभ्यते, तथाच
गुणादावप्याश्रितत्वसत्त्वात् भवत्वित्यव्याप्तिरित्याशङ्का निराकुरते—अत्रेति ।
तथाच इहेत्यस्य न्यायविद्योऽन्व इत्येवार्थः । वेदान्तिनां मते तु नित्यज्ञानस्याप्यना-
श्रितत्वाग्नीकारात्तत्रान्याश्रितत्वात्तदुपात्तमिति ध्येयम् । परमाणोर-
पीति । पतनप्रतिबन्धकत्वयोग्यस्यैव वृत्तिनियामकत्वेन गगनादौ शुद्धाभावेनैव
पतनानुपपत्त्या तत्संयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वात्सन्नेऽपि पार्थिवमूलपरमाण्वोर्गुह-
त्ववाया तस्य भूतादिदेशमयोगे पतनप्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति क्षित्यादिपर-
माणोरपि संयोगो वृत्तिनियामक एवेति भावः । वृत्त्यनियामकत्वात्तीति ।
जन्यद्रव्यस्य प्रकृतद्रव्यस्य वा पतनकारकतया तदभावादेव परमाणोः पतनासं-
भवेन कार्ययोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वे मानामानात् । अन्यथा वाप्यादिप्रतिबन्ध-

स्पष्टम् ॥ २४ ॥ क्षितिरिति ॥ पृथिव्यप्तेजोवायुमनसो
 परत्वापरत्ववचनं मूर्तत्वं वेगवचनं कर्मवचनं च साधर्म्यम् ।
 नच यत्र घटादौ परत्वमपरत्वं वा नोत्पन्नं तत्राप्याप्तिरिति
 वाच्यम् । परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्प्रत्यक्ष
 विरक्षितत्वात् । मूर्तत्वमपकृष्टपरिमाणवचनम् तच्चपामेव गग
 नादिपरिमाणस्य कुतोऽप्यपकृष्टत्वाभावात् । पूर्ववत्कर्मवचन
 द्दिमच्छति ।

टयति—इदानीमिति ॥ २४ ॥ ननु धात्वर्थः क्रिया तत्रातिप्र-
 सङ्ग इत्यत्र आह—कर्मवचनमिति । वेगवत्त्व वेगसन्निधित्वम् ।
 दिक्कृतयोः परत्वापरत्वयोर्हेतुरिदमस्मात्सनिष्कृतमित्यपेक्षाद्युद्धिः काल-
 कृतयोः परत्वापरत्वयोर्हेतुरयमस्मादत्पतरकालसंबन्ध इत्यपेक्षाद्युद्धिश्च
 यत्र नोत्पन्ना तत्र परत्वापरत्वयोरनुत्पादादव्याप्तिमाशङ्क्य निरस्यति
 —नचेत्यादिना । आत्मन्यतिव्यापिवारणाय समानाधिकरणा-
 रामच्छति ।

कामावदद्याया उर्वेषामय परमाणुनामय पतनापत्तिरिति भावः । इदानीमि
 तीति । तथाच इत्यादिपरिष्काराधारणत्वावर्धप्रचरपव्यवच्छेदरूपनाय वृद्ध
 इति भावः ॥ २४ ॥ धात्वर्थः क्रियेति । 'धात्वर्थो हि क्रिया हेतु भाव इत्य
 भिधीयत' इति हस्तिकारिकोक्तिरिति शेषः । कर्मवचनमितितीति । तथाच प्रकृते
 क्रियापदार्थो न धात्वर्थः अपितु कर्मवचनमिति भावः । वेग इव वेगवत् तस्य भावस्त
 र्वमिति श्रुत्यस्या वेगसदृशत्वं वेगवत्त्वमिति भ्रम निरतिनुमाह—वेगसन्निधि
 रमिति । ननु नचेत्यादिना मूले यत्र परत्वापरत्वयोर्नोत्पादत्वाव्याप्त्याशङ्क
 नमनुचितं गुणांतरस्य च तयोरपि तत्प्राप्तेर्द्वितीयमण एव सवन्नोत्पत्तिसमवात्
 क्षादिकपदार्थस्य च तत्रावधारणरूपीकारादित्याशङ्क्या निराकृतवते—दिक्कृतयोरिति ।
 इत्यपेक्षाद्युद्धिर्लक्षण इतिपदस्याप्यपकृत्या इदमस्माद्विपकृष्टमिति बुद्धिसप्रह ।
 यत्र परत्वं प्रति सन्निष्कृतत्वज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि न क्षतिः । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ।
 यद्यपि 'वाक्यामृश्याविशेषाच्च साध्या विश्वचदैव्यन इत्याचार्यकारिकापुरोधेन
 परमाणुपु द्विच ईश्वरापेक्षाद्युद्धिर्बयमित्यवश्यमङ्गीकरणीय तथाच नित्यापेक्षानुगु
 यत्र परत्वापरत्वयोर्द्वयस्य समवत्त्वं तथापि मूलपरिमाणाय यथानुपपत्त्या

१ अथ सामानाधिकरन्वधत्कवृष्टित्व जातिमत्त्वं च समवायेन भाष्यम्,
 तेन परत्वापत्तिरूपेण यथावाचापत्तस्य कारिणेन वृष्टिनेऽपि अन्यगुणादेश कारिणेन
 एदिरीरकारिणैरेव नारयन्ति अन्यगुणादौ वाऽप्यपत्तिरिति ध्येयम् २ सवन्निधय
 यथानुपपत्ति मित इत्यर्थः ।

कर्मसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं । वेगवत्त्वं वेगवद्द्र-
व्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं च बोध्यम् ॥ २५ ॥ कालेति ॥

कालात्मात्मदिशां सर्वगतत्वं परमं महत् ।

क्षित्यादि पञ्च मृतानि चत्वारि स्पर्शवन्ति हि ॥ २६ ॥

कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वं, सर्वगतत्वं सर्वमृतसंयोगित्वं,

दिनकरी ।

न्तम् । तत्रैव सत्तामादायातिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति ।
द्रव्यत्वान्यत्वेनापि जातिर्विशेषणीया तेन न द्रव्यत्वव्याप्यद्रव्यत्व-
मादायातिव्याप्तिः । अपकृष्टेति । अविभुष्टिपरिमाणवस्त्वमित्यर्थः ।
तेन परमाणौ नाव्याप्तिः । क्रियाजनकत्वावच्छेदकं मूर्तत्वं जातिरि-
त्यपि केचित् । तथेति । निरुक्तमूर्तत्वं चेत्यर्थः । चत्वार्ये । पूर्व-
यदिति । परत्वापरत्वसमानाधिकरणेत्यादिकथितविषयक्षितार्थवदि-
त्यर्थः ॥ २५ ॥ कालादी स्पन्दाभावेनासंभवमाशङ्क्याद्—
सर्वमूर्तेति । अहं महानिति प्रतीतिविषयपरममहत्त्वत्वस्य

रामरुद्री ।

परमाणुद्वैतत्वस्मान्दयत्वेऽपि चारुषपदादी परत्वापरत्वबुद्धिनीतुसवत्किदा तादृश-
पदादी परत्वापरत्वयोः प्रमाणाभावाज्जन्वापेक्षाजुद्धिरेव परत्वापरत्वयोः कारणमि-
त्याशयः । अपवा द्विविधसंबन्धोक्त्यापि परत्वापरत्वयोः कारणतया वाहतापदादे-
रद्वितीयशने नाशकारित्यप्येवमव्याप्तौ तात्पर्यम् । तत्र परत्वापरत्वोत्पादजन एव
साध्यनाशन तदुत्पादासंबन्धादिति भावः । द्रव्यत्वान्यत्वेनापीति । वस्तु-
तस्तु द्रव्यत्वव्याप्यत्वं प्रकृते द्रव्यत्वव्युत्पत्तिव्ययेव साध्याद्, तत्र द्रव्यत्वसमा-
नाधिकरणभेदप्रतिबोधितावच्छेदकत्वस्य न द्रव्यत्व इति तदादाय जातिव्याप्तिसं-
भवः । नच गुणत्वादेरपि तत्प्राप्तासदादायव्याप्तिव्यतिरिक्ति सादृशीयं, तेषां
परत्वापरत्वतामानाधिकरणविरहादिति युक्तमूत्पर्यायः । अपकृष्टेतीति । पर-
माणुपरिमाणस्य कृतोपपत्त्युत्पन्नामात्रात्प्राप्त्यापिमात्राद्—अविभुष्टीति ।
अविभुष्टिर्ब्रह्मणे तु वैजाल्यमश्रीकृच तादृशविजातीयसंयोगस्य वेगात्तन्व्यक्रि-
यायां कारणत्वमश्रीकृत्यापि विभौ क्रियाकारणसंबन्धेन क्रियात्मकाधिकरणताव-
च्छेदकतया मूर्तताजातिरिद्धिरविभिन्यमिकेश्वरसंबन्धवन्वयाद्—केचिदिति ।
तथेतीति । चकारसमुपेयस्मार्यान्तरस्याभावात्तद्वैभर्ष्यमित्यादिनिर्णयाद्—
चकारार्थ इति । सर्वेन चेतनेन विभुपरिमाणे पृथिव्यादिममेवत्वस्य व्यवच्छे-
दात् तद्वैभर्ष्यमिति भावः ॥ २५ ॥ कालादाविति । सर्वमूर्तकर्मकृतिमत्त्वं

परममहत्त्वं च । परममहत्त्वं जातिविशेषः अपकर्षानाश्रयपरि-
माणवचं वा ॥ क्षित्वादीनि ॥ पृथिव्यग्नेजोराकाशाज्ञानां
भूतत्वम् । तच्च वहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवचम् । अत्र

द्विवर्ती ।

गगनपरिमाणादिसाधारणस्य जातित्वसंभवेऽप्यात्मरिमाणमयोग्य-
मिति टीकाकृन्मतमनुसृत्याह—अपकर्षेति । यद्यप्यणुपरिमाणेषु
अणुकपरिमाणमेषापकर्षाश्रयो न परमाणुपरिमाणमिति परमाणव-
त्त्वातिस्तथाप्यपकर्षानाश्रयमहत्परिमाणत्वं बोध्यम् । वहिरि-
न्द्रियेति । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय वहिःपदम् । वहि-
रिन्द्रियग्राह्यजातीयसंयोगादिमति कालादावतिव्याप्तिवारणाय विशे-
पेति । विशेषगुणत्वं च गुणनिरूपणे वक्ष्यते । द्रव्यत्वमा-
दायातिव्याप्तिवारणाय गुणेति । लौकिकत्वनिवेशस्य फलमाह—
तेनेति । शातो घट इति ज्ञाने च प्रकाटीभूतज्ञानांशे न लौकिकी
विषयता चक्षुरादेस्तत्र लौकिकसन्निकर्षाभावादिति भावः ।

समवर्ती ।

हृत्स्य सर्वगतत्वस्य क्रियारहितकालादावसमवादिति भावः । ननु परममहत्त्व-
त्वस्य जातित्वमभिभाव तस्य कारणताशनवच्छेदकत्वेन तत्र जातित्वसाधकप्रमा-
णविरहेण अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा तदिति कल्पान्तरमनुष्ठानं मूले, तथापुंजं
आत्मगतपरिमाणे सादृशजाते प्रत्यक्षसंभवेन प्रत्यक्षप्रमाणस्यैव तासाधकस्य
सत्त्वादिस्वाद्यद्वा निरस्त्विति—अहमित्यादि । महानित्यस्य परमेत्यादि । तेन
महानिति प्रतीतां परममहत्त्वत्वस्याधिपत्वेऽपि न क्षति । यद्यपीत्यादि । नच
परमाणुपरिमाणे अणुपरिमाणापेक्षया अपकर्षाभावेऽपि घटादिपरिमाणापेक्षया अ-
पकर्षो वर्तते एव प्रत्यक्षसाधनत्वतदसाधनलाभ्यां तयोरेषुत्कर्षापकर्षसमवादिति
वाच्यम् । परिमाणविश्लेषापकर्षयो परिमाणविभाजकजात्या स्वराजातीयपरिमा-
णाविकल्पस्यैव नियमान् कथमन्यथा विमुपरिमाणे परमाणुपरिमाणापेक्षया नाप-
कर्षे क्रियोपयोगित्वतदनुपयोगित्वाभ्यां तयोरेषुत्कर्षापकर्षयो समवादिति भावः ।
त्कर्षापकर्षो गुणनिष्पन्नविशेषो अयमस्मादुत्कृष्ट इत्यादिप्रतीतिबलात्तयोरेपि
साधनिकत्वयोश्चर इति बोध्यम् । महत्परिमाणत्वमिति । तथा च परमाणुपरि-
माणे अपकर्षानाश्रयत्ववच्छेदेऽपि महत्त्वनाशानादेव न परममहत्त्वत्वमिति भावः ।
वह्निःपदमिति । मनोभिन्नत्वमेव बहिर्द्वं शक्यम् । ग्राह्यजातीयेति ।
वहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयजातिमिति तदर्थं । संबोगप्रत्यक्षे यावदाश्र-
यप्रत्यक्षस्य कारणत्वेन तदभावात् कालसंबन्धे न प्रत्यक्षविषय इति जातीयपर्य-

ग्राह्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यम् । तेन ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षे ज्ञानस्याप्युपनीतमानविषयत्वात्तद्वत्यात्मनि नातिव्याप्तिः । नवा प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति परमाणादाव-
न्याप्तिः तस्यापि स्वरूपयोग्यत्वात् महच्चलक्षणकारणान्तरास-
न्निधानाच्च न प्रत्यक्षत्वम् । अथवाऽऽत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वम् ॥

द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यादध्याकाशशरीरिणाम् ।

दिगच्छी ।

स्वरूपयोग्यताप्रवेशस्य फलमाह—न वेति । ननु परमाणुरूपादे-
र्योग्यत्वे कुतो न तस्य प्रत्यक्षमत्वमाह—महत्त्वेति । लौकिक-
विषयतया द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे सामानाधिकरण्यसंबन्धेन कारणस्य
महत्त्वस्य परमाणुरूपादायभावात् तल्लौकिकप्रत्यक्षमिति भावः ।
ननु बहुरिन्द्रियादिगतरूपादिनिशेषगुणानामनुद्भूतत्वेन बहिरिन्द्रि-

शमहृदी ।

न्तानुपादनमावश्यकमिति आवश्यकं च प्राग्जातीयत्वनिवृत्तमन्यथा परमाणु-
रूपादेरप्रत्यक्षतया तन्मात्रातिप्रसङ्गादिति भावः । अक्षयत् इति । बुद्ध्यादिपदनि-
त्यादिकारिकवेति शेषः । द्रव्यत्वमादायेति । यद्यपि विशेषगुणार्थं रूपाद्यन्य-
तमत्वमेवापि कस्यमाणं तत्र च विशेषत्वगुणत्वयोर्न घटच्छा तयाप्यन विशेषत्वं
सामान्यगुणभिन्नत्वं तत्सहितगुणत्वमेव विशेषगुणत्वमित्यभिप्रायेण द्रव्यत्वस्यापि
सामान्यगुणभिन्नतया तदादायमतिव्याप्तिरभिहिता । नचैवमपि द्रव्यत्वे बहिरिन्द्रि-
यमात्रातिविरहादेव तदादाय नातिव्याप्तिरिति बाध्यम् । द्रव्यत्वपदस्य द्रव्यत्व-
रासमवेतार्थरतया क्रियाया अपि तथात्वेन तामादाय मनस्यतिव्याप्तेरेव तात्पर्य-
विषयत्वात् । अन्यतमत्वस्य भेदकृत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपस्य गुणत्वेन
सामान्यगुणभेदकृत्वत्वे सति गुणत्वस्यैव सशुण्यकृतोत्पत्तिरिति भावः । अशुण्य-
देरिति । यद्यपि अशु-संयुक्तमसमवायस्य ज्ञाने सत्त्वात् लौकिकप्रत्यक्षरूपानावा-
दित्यसत्तं तथापि अशुःसंयुक्तयोग्यसमवायस्यैव सच्चिकरूपमावश्यकं नन्दया
परमाणौ अशुःसंयोगदत्तया तत्समवेतद्रव्यत्वादिप्रत्यक्षप्रापतेरिति आत्मनोऽयोग्य-
त्वाद्धाने न लौकिकमनिकर्ष इति भावः । महत्त्वेतीति । ननु घटरूपादी
महत्त्वमावेऽपि तत्प्रत्यक्षदर्शनात्परमाणुरूपे तदमावेऽपि तत्प्रत्यक्षं स्यादित्याशङ्का
निरसति—लौकिकेति । प्रहृणायोग्यस्यादिसि । बहिरिन्द्रियजन्यलौकिक-
प्रत्यक्षं प्रति उद्भूतत्वमेव कारणतया कारणतावच्छेदकधर्मैव तत्त्वं योग्यताभ्य-

१ परमाणुरूपकालीनं द्रव्यमिति द्रव्यसमवेतद्रव्यत्वमिषयकप्रत्यक्षत्वालौकिकविष-
यतया परमाणुरूपेऽप्युत्पन्नमानतया तत्र व्यभिचारवारणाय लौकिकेति.

चत्वारीनि । पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वम् ॥२६॥ द्रव्या-
रम्भ इति । पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वम् । न च
द्रव्यानारम्भके घटादावव्याप्तिः । द्रव्यसमवायिकारणवृत्ति-
द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ अथाकाशेति ॥
आकाशात्मनामव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यमि-
द्विनर्त्तरी ।

यमह्णायोग्यत्वाच्चक्षुरावाचन्याप्तिमासृष्ट्य लाषवावाह—अथवेति ।
अथ च कल्पे दैशिकपरत्वापरत्वमादाय मनस्यतिव्याप्तिवारणाय
विशेषेति । स्पर्शवत्त्वं । समवायेन स्पर्शवत्त्वम् ॥ २६ ॥ द्रव्य-
समवायिकारणेत्यादि । सत्ताविक्रमादाय गगनेऽतिव्याप्तिवार-
णाय द्रव्यत्वव्याप्येति । आकाशशरीरिणामिति मूले शरीरिपद्मा-
त्मपरमित्यभिप्रायेणाह—आकाशात्मनामिति । लक्ष्ये लक्षणं
योजयितुं शब्दज्ञानादीनामव्याप्यवृत्तित्वं क्षणिकत्वं बोधपादयति
—आकाशस्येत्यादिना । क्षणिकस्य विशेषगुणस्यानभ्युपगमा-
दाह—क्षणिकत्वं चेति । घटादिन्यावृत्तये तृतीयक्षणवृत्तीति ।

शामर्यी ।

स्थादिति भावः । ननु बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रशङ्कसम्बन्धोपपत्तं न लक्षणे निये-
द्यते किंतु बहिरिन्द्रियजन्यं लौकिकप्रशङ्कविषयगुणत्वम् नूनवृत्तिजातिगत्त्वमेव लक्ष-
णपदक तथाच तथाभिपन्नत्वादिजाते चक्षुरादिरूपेऽपि सत्त्वेन न चक्षुरादावव्या-
प्तिरित्यल्लक्षणादाह—लाघ्याचेति । अथवेतीति । नन्वन कल्पे आत्मावृत्तिर्ष-
वमवायेन आत्मवृत्तितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव वक्तुमुचितं अन्यथा तस्यात्मवृत्ति-
भिन्नलरूपत्वे सामान्यगुणभेदकूटहृपविशेषत्वनिवेशेन गौरवप्रसङ्गात् । इत्थं च
विशेषत्वनिवेशेन भिन्नमपि कालमदन्वतिव्याप्तिवारणं समवाये कालादिनिष्ठसंयोगे
तादृशधर्मवत्त्वमावादिषि विशेषत्वनिवेशनं अनर्थकमित्याशङ्कामपनेतुं तन्निवेशे
श्रयोजनान्तरमाह—अथवेति । समवायेनेति । बोधमिति शेषः । अन्यथा
कालिकदिनूतविशेषणताभ्यां स्पर्शवतो कालदिशोरतिव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥२६॥
द्रव्यत्वव्याप्येतीति । यद्यपि द्रव्यत्वमपि द्रव्यत्वव्याप्यमित्युक्तदोषनादवस्थ-
तयाप्यत्रापि पूर्वोक्ततीतिरनुसंधेया अतो न बहिर्दोष इति ध्येयम् । घटादिद्वया

१ आत्मत्ववृत्तिसादात्मनिव्याप्तिवारणाय द्रव्यसमवायिकारणवृत्तीति, वृत्तित्व-
सादृशजातिमत्त्वं च समवायेन, तेन च कालिकेन उदात्तात्मानि जन्मगु-
णयोः सादृशत्वमिति.

त्यर्थः । आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स चान्याप्यवृत्तिः । यदा किंचिदवच्छेदेन शब्द उत्पद्यते तदान्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सच्चात् । क्षणिकत्वं च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम् । योग्यविभुविशेषगुणानां स्रोत्तरवृत्तिविशेषगुणनाशयत्वात्प्रथम-
दिनकरी ।

स्रोत्तरवृत्तीति । स्वप्नं नाशयत्वाभिमतपरं तदुत्तरवृत्तिः सद्विती-
यक्षणवृत्तिर्यो विशेषगुणस्तत्राशयत्वावित्यर्थः । अत्रच यत्र प्रतियो-
गितासंबन्धेन योग्यविभुविशेषगुणनाशस्तत्र स्वसामानाधिकरण्य-
स्याव्यवहितपूर्ववर्तित्वोभयसंबन्धेन योग्यविभुविशेषगुण इति
सामानाधिकरण्येन नाशकत्वं बोध्यम् । कार्यतावच्छेदके योग्य-
त्वोपादानेन प्रायश्चित्तादिजन्यादृष्टनाशे न व्यभिचारः । योग्यत्वं च
लौकिकसाक्षारकारविषयनिर्विकल्पकस्वकाम्यवरत्वं, अतीन्द्रियजातिश्च-
रामरुद्री ।

वृत्तय इति । क्षणिकविशेषगुणवरत्वं लक्षणान्तरदाया अन्ते वक्ष्यमाणतया
ध्वंसप्रतियोगिविशेषगुणवरत्वं षटादावभिव्याप्तिः तद्विद्यमानेष्वर्थः । नपेक्षाभी-
मपि षट्तरुपादिकं तृतीयक्षणे नष्टं तत्रातिन्यासितादवस्थमिति वाच्यम् । अत्र
सनाधान्यनान्तत्वात् । द्वितीयक्षणवृत्तिरिति । सद्वितीयक्षणवृत्तिरित्यर्थः ।
इत्थं अपेक्षानुद्धिमतिरिक्तसकले तत्र तु तृतीयक्षणवृत्तिरित्येष वक्ष्यमिति बोध्यम् ।
मस्तुतस्तु मूढे स्रोत्तरवृत्तौ स्वकाम्यवहितोत्तरवर्तित्वर्थः । अव्यवहितोत्तरार्थं
स्रोत्तरविशेषगुणानुत्तरार्थं सति स्रोत्तरत्वम् । स्रोत्तरत्वं च, स्ववृत्तिप्रगभावप्रतियो-
गित्वनिर्लेकीकत्वोभयसंबन्धः संभवतीति ध्येयम् । अत्रच स्वत्वस्यानगुणतात्वेन
सत्तयकिमिभ्रान्त एव कार्यकारणभाव इति तत्तयकिनाशं प्रति तत्तयचित्पेनैव
कारणता युक्ता सद्वितीयक्षणवृत्तिरित्यादेरन्यवर्तकत्वात् अवन्तकार्यकारणभावा-
पत्त्या गौरवं वेत्ताशयेनाह—अत्र चेति । स्वाव्यवहितेति । स्वप्रगभावाधि-
करणकालप्रायभावानधिकरणत्वे सति स्वप्रगभावाधिकरणत्वं अन्यवहितपूर्वत्वं,
अत्र चापेक्षानुद्धिद्वितीयक्षणोत्पन्नपुरुषान्तर्रीयज्ञानादिना तृतीयक्षणे तत्ताद्यवा-
णाय स्वसामानाधिकरण्यप्रवेशः, अपेक्षानुद्धिद्वितीयक्षणे न तत्पुरुषस्य न योग्य-
विशेषगुणोत्पाद इति सिद्धान्तः । ज्ञानादेः क्षणिकत्वप्राप्याय द्वितीयसंबन्धप्रवेशः ।
न व्यभिचार इति । नाशयत्वाव्यभिचार इत्यर्थः । ननु योग्यत्वस्य लौकिकप्रज्ञसु-
विषयस्वरूपत्वेन निर्विकल्पकस्य स्रोत्तरत्वज्ञानादिना नाशो न स्यादित्याहङ्गम-
पनेतुं योग्यतां निर्वक्ति—योग्यत्वं चेति । तापवादह—अतीन्द्रियेति ।

१ तृतीयक्षणादृष्टीकादिमिश्रणेति । २ स्रोत्तरकालस्य स्वाव्यवहितपूर्वत्वप्रति-
पादनाय विशेषम् । स्वपूर्वतृतीयक्षणात् तद्गणाय चान्यत्रम् ।

द्विकरी ।

न्यत्वं वा । रूपादिनाशे व्यभिचारवारणाय विभ्रिति । संयोगादि-
नाशे व्यभिचारवारणाय विशेषेति । कारणतावच्छेदके योग्यत्व-
विशेषतयोरुपादानान्न द्वितीयक्षणोत्पन्नादृष्टसंयोगादिना तृतीय-
क्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशः । सामानाधिकरण्यसंबन्धनिवेशान्न शब्दादिना
व्यधिकरणानां ज्ञानेच्छादीनां नाशः । स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्व-
संबन्धनिवेशाच्च न ज्ञानादीनां उत्पत्तिकालिकेच्छादिना नाशः ।
केचित्तु स्वत्यस्य तत्तद्व्यक्तिपर्यवसायितया तत्तद्गुणस्य तत्तद्गुणे
नाशकः अपेक्षाबुद्धेस्तु द्वित्वप्रत्यक्षमित्याहुः । परे तु एतत्क्षणोत्प-
न्नयोग्यविभ्रितिशेषगुणत्वेन नाशत्वा एतत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वावशिष्ट-
योग्यविभ्रितिशेषगुणत्वेन नाशकत्वा अपेक्षाबुद्धिनाशे तु द्वित्व-
प्रत्यक्षविशेषसामग्री तेनापेक्षाबुद्धुत्तरक्षणे सामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि

रामरुपि ।

निर्विकल्पकत्व तु न चास्ति निष्प्रकारकज्ञानत्वस्यैव निर्विकल्पकत्ववत्त्वात् ज्ञानत्वं
तु वादीन्द्रियमिति भावः । रूपादिनाश इति । अत्र व्यभिचारपद व्यतिरेक-
व्यभिचारपरं, रूपसत्त्वे रूपान्तरानुरपरया अन्वयव्यभिचारसम्भवात् । एवमुत्तर-
नापि । प्राकल्प्यरूपादिना घटवृत्तिगगनादिसंयोगस्य नाशानुत्पादाद् व्यभिचारो
क्षीयः । व्यधिकरणानामिति । इदं च सामानाधिकरणगुणानामेव नाशक-
त्वमिति वस्तुगतमनुक्त्योक्त्यधिकरणेच्छया शब्दवाचोऽपि तस्य द्विकतावस्था-
वित्तिनिर्वाहेऽपत्तिरसम्भवात् । परंतु अस्त्युक्तैव व्यावृत्तिरेति ध्येयम् । उत्पत्ति-
व्यावृत्तिरेच्छादिनेति । पूर्वक्षणोत्पत्तेच्छादिनेत्यर्थः । यद्यपि स्वस्यैव स्वनाश-
कत्वापत्तिरेव वस्तुमुचिता तथापि स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वस्य शुरुत्वेन तत्स्थाने
स्वनिर्वाचनेन निवेद्य स्वस्य स्ववाचकत्वकारणसम्भवादेतावत्पर्यन्तानुधावन-
मिति मन्तव्यम् । अपेक्षाबुद्धिनाश प्रत्यपि तृतीयक्षणोत्पन्नद्वित्वनिर्विकल्पकत्वकीना
तत्तद्यचित्त्वेन कारणत्वे अनन्तकार्यकारणमावापत्या गौरवात्तत्रैककारणताया
अपि वस्तु चर्यायेन गौरवस्वीकारानौचित्यादित्याशयेनाह—अपेक्षाबुद्धे-
रिति । एकस्मिन्क्षणे नानामिशेषगुणव्यधीनां नाशेन तत्तद्व्यचिनाश प्रति तत्त-
व्यचित्त्वेन कारणवत्त्वेन बहुतरादिकार्यकारणमावाचित्यसपादक, अतो व्याप-
येन तत्तद्व्यधोत्पन्नयोग्यविभ्रितिशेषगुणनाश प्रति तत्क्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्ट-
गुणत्वेनैव कारणत्वा बहुतरादिकार्यकारणमावाचित्येनाह—एतत्क्षणोत्पन्नमिति । नन्वेवम-
पेक्षाबुद्धेरपि सद्वितीयक्षणवृत्तिगुणेन नाशपत्तिरसम्भवात् द्वित्वनिर्विकल्पकत्व-
एवापेक्षाबुद्धिनाशे चतुर्थक्षणे द्वित्वनाशाद्विषयामावेन तत्क्षणे द्वित्वमिश्रितप्रत्य-
क्षानुत्पत्तिरित्यत आह—अपेक्षाबुद्धीत्यादि । विशेषसामग्रीति । तथाच

अव्याप्यवृत्तिक्षणिको विशेषगुण इष्यते ॥ २७ ॥
 शब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः । एवं ज्ञानादीनामपि । ज्ञानादिकं
 यदात्मनि विभौ शरीरावच्छेदेनोत्पद्यते तदा घटाद्यवच्छेदेन
 तदभावोऽस्त्येव । एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्वयावस्थायि । इत्थं
 १) अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं २) क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं चार्थः ।
 पृथिव्यादीं रूपादिविशेषगुणोऽस्तीत्यव्याप्यवृत्तौत्युक्तम् ।
 पृथिव्यादायव्याप्यवृत्तिः संयोगादिरस्तीति विशेषगुणेत्युक्तम् ।
 दिनकरी ।

न क्षतिः चरमज्ञानादिकं तूत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टं स्वयमेव नाशकं
 एतत्क्षणोत्पन्नसकलविशेषगुणसाधारणं चेदमित्यप्याहुः । शब्दस्मा-
 दव्याप्यवृत्तित्वक्षणिकत्वे उपपाद्य ज्ञानादीनामपि ते उपपाद्यति—
 एवमिति । क्षणिकपदस्य वैयर्थ्याद्व्यवहाराभिप्रायेणार्थमाह—
 इत्थं चेति । अव्याप्यवृत्तौत्युक्तमिति । नच रूपादीनामपि
 कालिकाव्याप्यवृत्तित्वात्कथं सद्धारणमिति वाच्यम् । अव्याप्यवृत्तिप-
 देन वैशिकान्याप्यवृत्तित्वस्योक्तत्वात् । विशेषगुणेत्युक्तमिति ।
 विशेषगुणाच्च “बुद्ध्यादिपटुं स्पर्शान्वाः श्लेहः सांसिद्धिको द्रवः ।
 अदृष्टभावनशब्दा अमी वैशेषिका गुणा” इति वक्ष्यमाणान्त-
 रामद्वी ।

विशेषतामप्रीयहिताया एव धामान्यसामग्र्याः कार्योपपाद्यकतया धामान्यसामग्री-
 सत्त्वेऽपि द्वित्यप्रत्यक्षरूपविशेषकारणभावात्तृतीयशब्दे नार्थशब्दिविनाश इति
 भावः । नन्वेवं प्रथमकल्पे यज्जानानन्तरं मुक्तिस्त्वाद्यज्ञानानन्तरं तदा-
 त्मनि ज्ञानापनुत्तरया तत्साक्षात्तुपपत्तिः । तद्यत्किन्वेन स्वयमेव नाश-
 कत्वे तस्य क्षणिकत्वापत्तिः । यदिच तदनन्तरमपि तत्र घटादिसंयोगो-
 त्तरया तदेव नाशकमित्युच्यते तेषापि महाप्रलयपूर्वद्वितीयशणोत्पन्नचर-
 मात्मसाक्षात्कारद्वितीयशब्दे गुणोत्पादस्वीकारे क्षणिकगुणानुपपादकेण तृतीय-
 शब्दे महाप्रलयानुपपत्तिश्चाशङ्कं दुर्लभमेव । नच चरमात्मसाक्षात्कारेण-
 दृष्टमात्रनाशे कारणभावेन महाप्रलयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । महाप्रलयानु-
 रोधेन तत्क्षणस्यैव तज्जनकादृष्टनाशे प्रतिबन्धकत्वोपगमात् इत्यत आह—चर-
 मज्ञानादिकं त्विति । अत्र कार्यकारणमात्रानन्वयप्रयुक्तगौरवं आहुरित्य-
 नेन सूचितम् । व्याप्यवृत्तित्वादिति । ईश्वरस्य शरीरविरहेय तदवच्छिन्न-

१ द्वितीयशब्दच्छेदेन साधिकरणवृत्तित्वस्य प्रतीयोगित्त्वोत्पत्त्यनेन अभाववि-
 शिष्टस्य कार्यव्याप्यवृत्तित्वम्.

नच रूपादीनामपि कदाचिपृतीयक्षणे नाशसंभवात् क्षणिक-
 विशेषगुणवत्त्वं क्षित्यादावतिव्याप्तमिति वाच्यम् । चतुःक्षणवृ-
 त्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य तदर्थत्वात् । अपेक्षा-
 युद्धिः क्षणत्रयं तिष्ठति^(१) क्षणचतुष्टयं तु न किमपि जन्यज्ञा-
 नादिकं तिष्ठति^(२) रूपत्वादिकं तु क्षणचतुष्टयस्यायिन्यपि रूपादौ
 वर्तते इति तद्भुदासः । ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वान्ज्ञा-
 नत्वस्य तद्वृत्तित्वाजन्येत्युक्तम् । यथाकाशजीवात्मनोः साधन्यं

दिनकरी ।

द्वक्षणं तु गुणनिरूपणे वक्ष्यते । यत्तु अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणरत्त्व-
 मीश्वरेऽव्याप्तं तद्गुणानां व्याप्यवृत्तित्वादिति । तन्न । अव्याप्यवृ-
 त्तिपदेनाव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।
 चतुःक्षणवृत्तीति । चतुःक्षणवृत्तीनि यानि जन्यानि घटा-
 दीनि तद्वृत्तिर्या जातिर्ज्ञानत्वारिस्तद्वान् विशेषगुणो ज्ञानादित्वा-
 द्भवस्यात्मादौ सत्त्वाहक्षणसमन्वयः । अत्र च वृत्तित्वं समवायेन
 विवक्षितम् । तेन जन्यमात्रे कालिकेन ज्ञानत्वस्य वृत्तिरत्वेऽपि न
 क्षतिः । वृत्त्यन्तं च ज्ञानत्वादेर्जन्यवृत्तित्वात् असंभवधारणाय ।
 तदर्थत्वादिति । क्षणिकविशेषगुणवत्त्वदार्थत्वावित्यर्थः । ननु
 त्रिक्षणवृत्तित्वमुपेक्ष्य चतुःक्षणवृत्तित्वपर्यन्तानुधारणे प्रयोजनाभावः ।
 नच त्रित्ववृत्तयोर्लाघवगौरवविरहेण चतुष्टोपादाने इच्छैव निया-
 मिकेति वाच्यम् । प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवस्य त्रित्वे संभवात्त
 आह—अपेक्षायुद्धिरिति । तथाच त्रिक्षणवृत्तित्वस्य प्रवेष्टे
 ज्ञानत्वस्य संग्रहो न स्यादिति भावः । चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तित्वस्य
 फलमाह—रूपत्वादिकं त्विति । तद्भुदासः रूपत्वजाति-
 न्युदासः । तथाच रूपत्वजातिमद्विशेषगुणवत्ति घटादौ याति-
 व्याप्तिः सा निरस्येति भावः । जन्येत्यस्य फलमाह—ईश्व-

रामरुदी ।

त्वासमवादिनि मान । न क्षतिरिति । नाशसंभव इत्यर्थः । चतुःक्षणवृत्तित्वस्य
 फलमाह—वृत्त्यन्तं चेति । संग्रहो न स्यादित्यनेन ज्ञानत्वमादायात्मनि लक्ष-
 णसमन्वयापेक्षं सूत्रीदक्षवृत्तिवमुपेक्षितम् । इच्छागवमाद्यैव लक्षणसमन्वय-

रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगिनः प्रथमास्त्रयः ।

तदा जन्येति न देयं द्वेषत्वादिक्रमादाय लक्षणसमन्वयात् । पर-
ममहत्त्वस्य तादृशगुणत्वाच्चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनां नाशाम्युपग-
माद् द्वित्वादीनामपि तथात्वाच्चद्वारणाय विशेषेति । त्रि-
लक्षणवृत्तित्वं वा चक्यम् । इच्छात्वादिक्रमादायात्मनि लक्षण-
समन्वयः ॥ २७ ॥ रूपद्रवत्वेति । पृथिव्यप्तेजसां रूपवत्त्वं
द्रवत्ववत्त्वं प्रत्यक्षविषयत्वं चेत्यर्थः । न च चक्षुरादीनां भर्जन-
कपालस्यवहेरूपमणश्च रूपवत्त्वे किं मानमिति वाच्यम् । तत्रापि
तैजस्तथादिना रूपानुमानात् । एवं वाय्वानीतपृथिवीजल-

दिनकरी ।

रेति । शरीरिणामित्यत्र मूले शरीरिपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वाभि-
प्रायेणाह—यथाकाशजीवात्मनोरिति । ननु जन्यत्वाप्रवेशे
ज्ञानत्वेऽतएवप्रत्यक्षजातीनां चतुःक्षणवृत्तित्वाभावात्कथं लक्ष-
णसमन्वय इत्यत आह—द्वेषत्वादिकमिति । आदिना शब्दत्रय-
रिमहः । विशेषपदस्य कृतमाह—परममहत्त्वमेति । तादृश-
गुणत्वादिति । चतुःक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्रूपत्वादित्यर्थः ।
ननु परममहत्त्वत्वं न जातिः किं त्वपकर्षानाशयपरिमाणत्वंमित्यु-
क्तम् । तथापि कथं तदादावतिप्रसङ्ग इत्यत आह—चतुर्थक्षणे
द्वित्वादीनामिति । यद्वा ननु जन्यपदानुपादाने परममहत्त्व-
स्यस्य चतुःक्षणवृत्तित्वात् परममहत्त्वमादाय कालादावतिव्या-
प्तिरत आह—चतुर्थक्षणेति । द्वित्वादीनामिति । तथात्वा-
दिति । तादृशानातिमद्रूपत्वादित्यर्थः । प्रथमोपस्थितत्वरूपत्वाप्रव-
नभिसन्ध्याह—त्रिलक्षणेति ॥ २७ ॥ चक्षुरादीनामित्यादिना प्राणा-
दिपरिमहः । तत्रापि चक्षुरदिष्वपि । पृथिवीत्वादौ द्रवत्ववृत्ति-

रामरुद्री ।

संभवेन त्रिक्षणवृत्तित्वापि शक्यते बहुमिति सूचितम् । यथाश्रुतार्थकत्वा-
भिप्रायेणेति । सावच्छिन्नज्ञानादियत्त्वसम्भवेन शरीरविशिष्टार्थकत्वाभिप्राये-

१ चक्षुरेन्द्रियवाय्वानीतनेजोभाषणभर्जनशरत्सवङ्गुण्याश्च रूपवन्तः । तेव-
स्मान् प्राणोन्द्रियवाय्वानीतपृथिवीभ्यो रूपवन्तो पृथिवीत्वात् रश्मिन्द्रियवाय्वा-
नीतपदभ्यो रूपवन्तो जन्तवदित्वाद्यनुमानपरिणामेन बोध्याः..

तेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बोध्यम् । न च घटादौ द्रुतसुवर्णादिभिन्ने तेजसि च द्रवत्ववच्चमव्याप्तमिति वाच्यम् । द्रवत्ववद्भृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । घृतजतुप्रभृतिषु पृथिवीषु जलेषु द्रुतसुवर्णादौ तेजसि च द्रवत्वसत्त्वात्तत्र च पृथिवीत्वादिसत्त्वात्तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः । न च प्रत्यक्षविषयत्वं परमाण्वादावव्याप्तं, अतिव्याप्तं च रूपादाविति वाच्यम् । चाक्षुषलौकिकप्रत्यक्षविषयघृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय चाक्षुषेति । गुरुणी इति । गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं च पृथ्वीजलपौरित्यर्थः । नच घ्राणेन्द्रियादीनां वाय्वानीतपार्थिवादिभागानां च रसादिमत्त्वे किं मानमिति वाच्यं । तत्रापि पृथ्वीत्वादिना तदनुमानात् । द्वयोरिति । पृथिवीतेजसोरित्यर्थः । नच नैमित्तिकं द्रवत्वं घटादौ वह्नवादाौ चाव्याप्तमिति वाच्यम् ।

दिनकरी ।

त्वमुपपादयति—घृतजत्वित्यादिना । योगिप्रत्यक्षविषयत्वादाह—अतिव्याप्तं चेति । घटो वायुमानिति वाच्यं च पनीतमानात्मकपटविशेष्यकचाक्षुषविषयवायुघृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजातिमिति वायावतिव्याप्तिवारणाय लौकिकेति । गुरुत्ववत्त्वमिति । गुरुत्वं रक्तिकमापकतोलकत्वादि । इदमुपलक्षणम् । पतनवत्त्वमित्यर्थः ।

सू. ॥ २७ ॥ मूलस्य न्यूनतामपनेतुमाह—पतनवत्त्वमितीति । बोध्यमित्यस्य क्षितिजलघोः साधर्म्यमित्यादि । पतनत्वं निर्वक्ति—गुरुत्वेति । नच परमाणूनां सर्वदा पतनापरया प्रकृष्टगुणत्वस्यैव पतनासमवाधिकारभत्वेनाङ्गीकरोमीत्यतया परमाणौ तदभावेन पतनासमवादव्याप्तिरिति वाच्यम् । पतनवद्भृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षणीयत्वादिति भावः । नन्वेवमप्युक्त्य पततीति

१ वायुत्वमादाय नाभासनिव्याप्तिवारणाय वृत्तन्तश्च सत्ताद्रव्यत्वादाय वाय्वादावतिव्याप्तिवारणाय द्रवत्ववत्त्ववृत्तवत्त्वं द्रव्यत्वव्याप्तेति परम् । आत्मादिपरदानां व्याप्यत्विषु मायुक्तद्वैतानुसंधेयाः २ इदं च विषयताया एव नियेपणम्, तथाच चाक्षुषप्रलयनिर्मुक्तिप्रतीतिरविषयवाङ्गीत्यर्थः, तेन घटो वायुमानिति प्रत्यक्षस्य घटादे लौकिकत्वेन लौकिकनियेपणानेनेति पुनर्वायुत्वमादाय न वायावतिव्याप्तिः ।

(पृथिवीतेजसोः)

गुरुणी द्वे रसवती द्वयोर्नैमित्तिको द्रवः ॥ २८ ॥

आत्मानो भूतवर्गाश्च विशेषगुणयोगिनः ।

यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य तत् ॥ २९ ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः ।

नैमित्तिकद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ २८ ॥ आत्मान इति । पृथिव्यतेजोवाद्याकाशात्मनां विशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः । यदुक्तमिति । ज्ञेयत्वादिकं विहायेति बोध्यम् । तत्र न कस्यापि वैधर्म्यं केवलान्वयित्वात् ॥ २९ ॥ स्पर्शादय इति । ते च खे आकाशे विनक्षी ।

त्यपि बोध्यम् । पतनत्वं गुरुत्वासमवायिकारणकर्मत्वम् । एका

पततीत्यादिप्रयोगस्तु लाक्षणिकः । वस्तुतस्तु गुरुत्वासमवायिकार-

णककर्मवृत्तिपतनत्वं जातिविशेष एव ॥ २८ ॥ ननु सप्तानामपि

साधर्म्यं ज्ञेयत्वं तत्कस्य वैधर्म्यमित्याशङ्क्यामाह—ज्ञेयत्वादिक-

मिति ॥ २९ ॥ "वायोर्नैकादश तेजसो गुणा जलभित्तिप्राण-

शूनां पतवस । दिक्कालयोः पञ्च पदेव चाम्बरे महेश्वरेऽष्टौ

मनसस्तथैव चे"ति प्राचीनश्लोकमनुसृत्य वायोस्तावद्गुणानाह—

मूले स्पर्शादयोऽष्टाविति । स्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगवि-

भागपरत्वापरत्वान्यष्टौ वेगारयसंस्कारश्चेति वायोर्गुणा इत्यर्थः ।

तेजसो गुणानाह—स्पर्शाद्यष्टाविति । अपां गुणानाह—स्पर्शा-

रामरुद्री ।

प्रयोगानुपपत्तिं तेजोऽष्टौभ्यावा गुरुत्वाभावेन पतनाक्षेपवादित्त आह—

उत्केति । लाक्षणिक इति । गमयात्पर्य इत्यादिः । आपवमभिप्रेत्याह—

यस्तुतस्त्रियति । जातिविशेष एवेति । गुरुत्वान्यतावच्छेदकत्ववैद-

तन्तिद्विरिति गाव ॥ २८ ॥ ननु मूले "यदुक्तं यस्य साधर्म्यं वैधर्म्यमितरस्य

सदि"ति सामान्यतोऽभिधानमयुक्तं धातुदायाना साधर्म्यं ज्ञेयत्वादौ तदितराप्र-

सिद्ध्या तदितरवैधर्म्यत्राभावादित्याशङ्क्यामपनेतुं मुक्त्वावत्त्वा ज्ञेयत्वादिकं विहा-

येति पूरयतीत्याह—नन्वित्यादि ॥ २९ ॥ प्राचीनश्लोकमिति । इति-

स्कारिकावलीप्रन्थेयं श्लोको इत्येते स प्रक्षिप्त एवेति मन्तव्यं एताद्वयस्वरसात् ।

१ अक्षरमन्दास्य जनेऽतिव्याप्तिवारणाय सप्तानाभिरुक्तानाम् अन्वयत्वं पूर्वो-

चदिशा.

स्पर्शाद्यष्टौ रूपवेगौ द्रवत्वं तेजसो गुणाः ॥ ३० ॥

स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वं च गुरुन्वकम् ।

रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥ ३१ ॥

स्नेहहीना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश ।

बुद्ध्यादिपट्टं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा ॥ ३२ ॥

धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश ।

संख्यादिपञ्चकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ॥ ३३ ॥

संख्यादिपञ्चकं बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे ।

परापरत्वे संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसे ॥ ३४ ॥

दिशन्ती ।

दयोऽष्टाविति । पृथिव्या गुणानाह—स्नेहहीना इति । एतेऽ-
व्ययहितपूर्वोक्ताः । आत्मनो गुणानाह—बुद्ध्यादिपट्टमिति ।
बुद्धिसुषुप्तदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः संख्यादिपञ्चकं संख्यापरिमाणपृ-
थक्त्यसंयोगविभागाः । कालदिशोगुणानामैक्यादेकोऽन्येषाह—
संख्यादिपञ्चकमिति । आकाशस्य गुणानाह—शब्दश्चेति । तथा
वाकाशे शब्दः संख्यादयः पञ्चैवं पञ्चगुणा इत्यर्थः । ईश्वरस्य
गुणानाह—संख्यादीति । अत्र नव्याः, ईश्वरस्य परिमाणनक्ष-
प्रमाणाभावः, नच द्रव्यत्वेन तदनुमानमिति वाच्यम् । अप्रयोजक-
त्वात्, ईश्वरे द्रव्यत्वसत्त्वे मानाभावाच्च । अतएव सत्र सयोग-
विभागयोः सत्त्वेऽपि मानाभावः । पृथक्त्वस्य च गुणत्वमेव निर-
समरुदी ।

पेक्ष्यादिति । एकजातीयत्वादिसर्वं । तेन दिशन्त्यो परिमाणादिमेवेऽपि न
क्षति । अप्रयोजकत्वादिति । ईश्वरपरिमाणस्याजन्यत्वेन अन्यपरिमाण प्रति-
द्व्यन्तेन कारणत्वेपि तादृशकार्यकारणभावप्रदरूपानुपूर्वतर्कसदृशतेनोचानुमानेन
ईश्वरे परिमाणवित्यसंभवादिति भावः । ननु द्रव्यत्व यदि परिमाणव्यभिचारि-
त्वात्तर्हि निष्ठाविक्रम स्यादित्यनुपूर्वतर्कमदृशतेनोचानुमानेन ईश्वरेऽपि परिमाण-
विद्भिर्नैव प्रयुतैव अन्यथा कालदिशोरपि परिमाणविद्विप्रसृतादित्यस्वरसात्कानु-
माने स्वरुपावेदिमाह—ईश्वर इति । अत एव वेदान्तिनाभीश्वरस्य सत्त्वा-
द्यनुशासनकृतौ विचारोऽपि यत्रच्छेद इति भावः । निरस्तमिति । एव पदा-

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ साधर्म्यवैधर्म्ये
निरूप्य संप्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं निरूपयति—तत्रेति ॥

दिनकरी ।

स्तम् । यथा चेश्वरे सुखसंभवलयामे व्यक्तीभविष्यति । एवं च
संख्यादुद्धीच्छाप्रयत्नसुखानीति पञ्चैवेधरस्य गुणा इत्याहुः ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीभारद्वाजबालकृष्णात्मज-
महादेवकृतौ मुक्तावलीप्रकाशे प्रथमः परिच्छेदः ॥

रामस्त्री ।

तृपगिति व्यवहारानुरोधेन पृथक्पदस्य निवार्यकताधोष्येण घटः पटात्पुत्रगि-
त्यमापि तद्विषयकतवैशेष्यतां तादृशप्रतीक्षा पृथक्पदरूपगुणान्तरातिद्विरिति
भावः । तथापि व्यक्तीभविष्यतीति । नितं विज्ञानभानन्दं प्रहंति 'भानन्दं
ब्रह्मणो विद्वाण निमेति कुतश्चने'द्यादियुतिमिरीश्वरे नित्यसुखसिद्धेरिति भावः ।
संरयेति । 'एको ह वै नारायण' इत्यादिधुला वरिसद्विरिति भावः । ज्ञानेच्छा-
प्रयत्नात् क्लिप्तौ सकर्मकरवानुमानेभवं सिध्यन्तीति प्रतिपादितमपस्तम् । ननैवं
'अणोरणीयान् महतो महत्या'निति युत्या ईश्वरे परिमाणमपि कुतो न सिध्यतीति
वाच्यम् । महत्त्वाश्रयत्वयोर्विददत्त्वेन एकशोभयोरसमत्वान्महत्त्वस्य देशकालापरि-
दिष्टत्वं वदयताया अश्रुत्वस्य च सर्वान्तर्मांस्त्वरूपताया एव अकृते कथञ्चिदिति
हृदयम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीरामयद्ममहाचार्य-
विरचितायां मुक्तावलीप्रकाशसहस्रिकायां प्रथमस्तच्छेदः ॥

तत्र क्षितिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ।

पङ्क्तिस्तु रसस्तत्र गन्धस्तु द्विविधो मतः ॥ ३५ ॥

गन्धहेतुरिति । गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः । यद्यपि गन्धवत्त्वमात्रं पृथिव्या लक्षणमुचितम्, तथापि पृथिवीत्त-
जातौ प्रमाणोपन्यासात् कारणत्वमुपन्यस्तम् । तथाहि पृथि-
दिनद्वयी ।

गन्धहेतुत्वं कालादौ गत्वतो न्याचष्टे—गन्धेति । गन्धव-
द्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमित्यर्थः । तेन मुरभ्यमुरभिकपालार-
ब्धनिर्गन्धघटे नाख्यासिः । वृत्त्यन्तेन न जलादावतिव्यासिः ।
द्रव्यत्वव्याप्येतेन तत्रैव सत्तामादाय सा न । न वा जातिपदो-
पादानाजलपृथिव्यन्यतरत्वमादाय सा । गन्धवत्त्वं वृत्तित्वं च
समवायेन । तेन कालिकसंनन्वेन गन्धवति समवायसंबन्धात्-
च्छिन्नवृत्तित्ववजलत्वादिमति पृथिवीनिरूपितकालिकसंबन्धावच्छि-
न्नवृत्तित्ववजलत्वादिमति वा जलादौ नातिव्यासिः । प्रमाणो-
पादद्वयी ।

कालादाविति । गन्धनिष्ठकार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिततादात्म्यसंबन्धा-
वच्छिन्नकालत्वावच्छिन्नकारणताना- कालेऽपि एत्त्वारिति भावः । ननु गन्धव्या-
वच्छिन्नकार्यत्वविवक्षणे नैव दोषः । आकदक च तद्विशेषणमन्वया कार्यताया सम-
वायसंबन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणेऽपि गन्धनिष्ठसमवायसंबन्धावच्छिन्नगुणत्वाव-
च्छिन्नकार्यतानिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नकारणतानादाय जलादावतिव्याप्यारतिरि-
त्याशयेनादिपदठपातम् । तेन च गन्धव्यावच्छिन्नकारणविजातीयत्वात्तद्वत्त्व इति
धेयम् । गन्धवद्वृत्तीत्यादिप्रत्यक्ष गन्धवत्त्वमात्रमित्यस्येत्यादि । द्रव्यत्व-
व्याप्येति । द्रव्यत्वन्वूनवृत्तित्वर्थः । तेन द्रव्यत्वस्यापि द्रव्यत्वव्याप्यत्वेन न
तदादाय जलादावतिव्यासिरेवमप्येऽपि द्रव्यत्वम् । नाख्यासिरिति । अनेन च
कारणघटेऽप्यव्यासिवाशय गन्धवत्त्वस्योकरूपत्वेन विश्वस्यैवतया तदपेक्षया
कापयेन गन्धसमवायिकारणत्वेन तद्वृत्तौ ननुमुचितं तथापि सति पृथिवीत्वा-
वच्छिन्ने स्वस्वपदोप्यतात्पर्यकारणतामादाय तद्वृत्तौऽपि लक्षणसमन्वयसंभवात् ।
नच द्रव्यत्वव्याप्यत्वं द्रव्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव, कारणताशरीरे
च गन्धव्यासिशामारप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपमित्यस्योपपत्त्यात्पिद्वयत्वं च
प्रवेशेन तत्रैव गौरवमेति वाच्यम् । अत्रापि मित्यन्वादिपटितपुरदृष्टीरजातित्वस्य
प्रवेशात् विनिगमनाविरहेणापि तस्य लक्षणता दुर्गोरेति सूचितम् । भातिव्या-
सिरिति । एवंवान्यतरत्वमादायातिव्याप्यप्रसक्तता अतपृथिवीत्त्वमादाय

वीत्वं हि गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति अन्यथा

दिनकरी ।

पन्यासायेति । यद्यपि पृथिवीत्वस्य प्रत्यक्षतया न प्रमाणान्तरा-
पेक्षा तथापि अयोग्यसाधारण्येन प्रत्यक्षासंभवात्तत्साधारण्येन
पृथिवीत्वसिद्ध्यर्थं तदुपन्यास इति भावः । अन्यथा गन्धत्वाव-
च्छिन्नं प्रति हेतुत्वानङ्गीकारे । आकस्मिकतत्रापत्तेः नियतकार-
णानियम्यत्वापत्तेरित्यर्थः । तथाच कार्यमात्रपुत्तेर्गन्धत्वस्य कार्यता-
वच्छेदकत्वनियमात् तदवच्छिन्ने पृथिवीत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति
भावः । इदमुपलक्षणम् । रूपादिनाशकत्वावच्छेदकतयापि पृथि-
वीत्वजातिसिद्धिर्नष्टव्या । प्रतियोगितासंबन्धेनाश्रयनाशाजन्यरूप-
नाशं प्रति स्वसमवायिपृथिवीसमवेतत्वस्वपृथिवीरूपत्वोभयसंबन्धेन
विलक्षणतेजःसंयोगत्वेन हेतुत्वात् पृथिवीत्वस्य तादृशनाशकत्वाव-

रामरुद्री ।

जनेऽतिश्यासिधारणायैव जातिपदमिति विभाकनीयम् । अयोग्यसाधारण्ये-
नेति । अयोग्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः । वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः । तत्साधारण्येन
अयोग्यपरमाणादिकृतात्वेनेत्यर्थः । तथाच परमाणी प्रत्यक्षेण न पृथिवीत्वजा-
तिसिद्धिरपि तु तत्रापि गन्धोत्पत्त्या गन्धरूपवर्षहेतुकारणानेनेन तत्साधारणता-
वच्छेदकपृथिवीत्वजातिसिद्धिरिति भावः । नियतकारणेति । कारणे नियतत्वं
जलादिव्यावृत्तत्वमेव । नियम्यत्वं कार्यतावच्छेदकत्वमेव, तथाच गन्धं प्रति
पृथिवीत्वेनाकारणत्वे कदाचिजलाश्रयि तदुत्पादः स्यादिति भावः । ननु नैव-
मापत्तिः संभवति याकजगन्धे विजातीयतेजःसंयोगत्वेन तेजःसंयोगसाधारण्ये
यावन्मवगन्धस्यैव कारणतया तदभावादेव जलादी गन्धोत्पादासंभवात् वैजात्यस्य
पृथिम्यनुयोगिसंयोग एव स्वीकरणीयत्वात् अन्यथा एकवैजात्यस्य रूपादिजन-
कत्वावच्छेदकतया जलादी रूपोत्पादापत्तेः । न च रूपात्मकप्रतिबन्धसत्त्वादेव न
तत्र तदापत्तिरिति वाच्यम् । रूपान्तरोत्पादकत्वावच्छेदकत्वमेव पूर्णरूपनाशकत्वाव-
च्छेदकतया नाशसैवापादनीयत्वादित्यस्वरसाद्भाषमाह—तथाचेति । कार्यता-
वच्छेदकत्वनियमादिसस्य समवायिकारणकार्यतावच्छेदकत्वविमनादित्यर्थः । तेन
गन्धत्वस्य विजातीयतादृशमत्तावच्छेदकत्वेऽपि न पृथिवीत्वाजिद्विप्रमशः ।
ष्ठातिविदिस्तु घटादिकृपालकारिभ्यां कार्यकारणभावदर्शनादेवेति भावः । न-
नु गन्धसाक्षी मन्नाभावच्छेदकानुश्रुतार्थमाकादित्यस्वसात्प्रमाणान्तरं दर्शयति-
इदमित्यादि । विलक्ष्येति । प्रमादिसंयोगेन रूपनाशाजुत्पादादिलक्ष-

गन्धत्वावच्छिन्नसाकसिकत्वापत्तेः । न च पापाणादौ
गन्धाभावाद् गन्धसम्बन्धास्यमिति वाच्यम् । तथापि गन्धस-
दिनकरी ।

च्छेदकसंबन्धघटकत्वात् । आश्रयनाशजन्यरूपनाशे ध्यभिवारवार-
णायाजन्यान्तं नाशविशेषणम् । घटाभिसंयोगेन पटरूपनाशापत्तिवा-
रणाय समवेतत्मान्तस्य नाशकतावच्छेदकसंबन्धे प्रवेशः । तेजोवृ-
त्तिरूपे प्रतियोगितासंबन्धेन तादृशरूपनाशापत्तिवारणाय तद्वृत्तक-
तया पृथिवीत्वप्रवेशः । स्वसमानाधिकरणरसगन्धादौ प्रतियोगि-
तासंबन्धेन तादृशरूपनाशोत्पत्त्यापत्तिवारणाय स्ववृत्तिरूपत्वस्य
नाशकतावच्छेदकसंबन्धे प्रवेशः । स्ववृत्तित्वाच्च कालिकविशेषण-
तया बोध्यम् । स्वसमयाधिपृथिवीसमवेतत्वविशिष्टरूपत्वस्य संब-
न्धत्वे रूपत्वविशिष्टस्वसमयाधिसमवेतत्वात्वात् विनिगमनाविरहेण
नाशपनाशकभावद्वयापत्तिरिति तस्यागः । एतेन पाकजगन्धे तेजः-
संयोगस्य कारणत्वेनापाकजे च सुरभ्यादिगन्धादाववयवगतसुर-
भ्यादेर्निश्चानकत्वेन गन्धत्वेन पृथिवीत्वेन कार्यकारणभावे माना-
भावात् पृथिवीत्वं न जातिरिति प्रत्युक्तम् । ननु गन्धवत्त्वस्य
पृथिवीलक्षणत्वे पापाणादौ गन्धसम्बन्धेऽप्यासिरित्वाशङ्कः निराकरोति
-नचेत्यादिना । तथापि पापाणादावपि । पृथिवी वेनेति शेषः ।
गन्धसत्त्वात् गन्धानुमानात् । ननु पापाणादौ गन्धसत्त्वेऽनुप-
सामद्री ।

येति । स्ववृत्तिकपत्यस्येति । रूपस्य तेजस्ययोगप्रतियोगिकत्वे माना-
भावात् स्ववृत्तिरूपत्वप्रवेशः । परंपरसंबन्धे प्रविशिष्टविशेषणभावात् सप्रतियोगि-
कत्वादेव विशिष्टपरंपरसंबन्धस्य सप्रतियोगिकत्वनियमात्तदुत्पत्तेराधेयताया येन सं-
योगप्रतियोगिकत्वेन स्ववृत्तिरूपत्वस्य तत्प्रतियोगिकत्वसमवादिति भावः । स्वस-
मयाधिपृथिवीसमवेतत्वेति । मिलक्षणतेजस्ययोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम-
वायानुसंगिसमवेतत्वेत्यर्थः । तेन पृथिवीत्वाप्रवेशेऽपि न क्षतिः । तेन संयोगप्रति-
योगिकत्वविशिष्टसमवायानुसंगित्वस्य तेजस्यनङ्गीकारादिति भावः । तेज इति ।
विजातीयतेजसंयोगत्वेनेति शेषः । तेन खलादौ न गन्धापत्तिः वैजाल्यस्य
पृथिव्यनुयोगिकसंयोग एव स्वीकारादिति हृदयम् । प्रत्युक्तमिति । तादृशकार्य-
कारणभावाभावेऽपि रूपनाशकतावच्छेदकसंबन्धघटकनदेव तत्सिद्धेरिति भावः ।
पृथिवीत्येनेतीति । पापाणादौ गन्धसत्त्वादिति मूढमसद्गतम्, तत्र तागाध-

च्चात् अनुपलब्धिस्त्वनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते कथमन्यथा तद्ग-
स्सनि गन्ध उपलभ्यते । मसूनो हि पापाणध्वंसजन्यत्वात्
पापाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यति यद्गन्धं यद्गन्धध्वंसजन्यं
दिक्करी ।

लम्भो न स्यादित्यत आह—अनुपलब्धिस्त्विति । अनुत्कट-
त्वेन अनुद्भूतत्वेन । ननु पापाणस्य पृथिवीत्व एव मानाभावे
नितरां तदधीनगन्धवत्त्वे इत्यतस्तत्र पृथिवीत्वसाधनाय भूमिकामां
रचयति—कथमन्यथेत्यादिना । अन्यथा पापाणादौ पृथिवी-
त्वानङ्गीकारे । तद्गस्सनि पापाणमस्सनि । यद्यपि पापाणे पृथि-
वीत्वाभावेनालक्ष्यत्वादेव तत्र गन्धवत्त्वलक्षणं नाभ्यासमिति व्यर्थ-
स्तत्र गन्धसाधनाय परिश्रमस्तथापि वस्तुस्थितिमनुरुध्य तथोक्तमिति
ध्येयम् । पापाणमस्सनि गन्धः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्र पृथिवीत्वमङ्गी-
करणीयम्, ततश्च भस्मारम्भकावययेष्वपि पृथिवीत्वसिद्धिसूतश्च
पापाणारम्भकावययेष्वपि पृथिवीत्वमङ्गीकरणीयं भस्मारम्भकावय-
ेषुपापाणावयवयोरैक्यादेवं च पापाणस्यापि पृथिवीत्वसिद्धिरि-
त्यभिप्रायस्तदेतद्विशदयति—मसूनो हीति । एतेन पापाण
इव तद्गस्सन्वप्यनुद्भूतमन्धापत्तिवारणाय पापाणावयवेषु पाकाङ्गी-
कार भावश्यकः । एवं च पाकोत्पादितगन्धवद्भिः पापाणावयवै-
रेव तद्गस्सारम्भः निर्गन्धैश्च तैरेव पापाणारम्भ इत्यन्यथा तद्गस्स-
नीत्याद्यसङ्गतिरिति पश्यात्मम् । तथासत्यप्युक्तप्रणाल्या पापाणे पृथि-
वीत्वसिद्ध्या तेन गन्धानुमानसंभवादिति । यद्गन्धमिति । अत्र

रामरुद्री ।

कर्मणाभावादिलाशोद्धनिरासाय गन्धवत्त्वादित्यस्य गन्धानुमानादित्यसंभवात् ।
आवृणक्तत्वेन तत्र हेतुगुणस्यासे मूलस्य न्यूनतापत्तेरिति भावः । व्यर्थ इति ।
पापाणस्य पृथिवीत्व एव लक्षणस्याभ्यासिः । तस्यापृथिवीत्वे तु तत्र गन्धावत्त्व-
न्याप्तित्वात्तिवारकतया अनुद्भूततादिति भावः । वस्तुस्थितिमनुरुध्येति ।
पापाणस्य पृथिव्यन्वयव्यतया अपत्तिदान्ततया लक्ष्यत्वेन तत्राभ्यासिपरिहारसौ-
ख्येतिहादिति भावः । पापाणारम्भ इतीति । नव पाकजगन्धे गन्धना-
शोऽपि कारणमन्यथा गन्धनाशात्पूर्वमेव पाकेन गन्धोत्पादप्रसङ्गादिति कथं
निर्गन्धपरमाणौ गन्धोत्पादः समवतीति वाच्यम् । गन्धश्च गन्धस्य प्रतिबन्ध-
ति० गु० १३

तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः । दृष्टं चैतत् खण्डपटे महा-
दिनकरी ।

च घटध्वंसप्रत्यक्षे घटोपादानानुपादेये व्यभिचारवारणाय प्रथमं
द्रव्यपदम् । अथ वा घटध्वंसजन्यरूपध्वसे व्यभिचारवारणाय
तत् । मिथ्याज्ञानध्वंसजन्यकायव्यूहे नवीनमते, दण्डस्वरूपदण्ड-
प्रागभावध्वंसजन्ये घटे वा व्यभिचारवारणाय द्वितीयं द्रव्यपदम् ।
प्रतिबन्धकद्रव्यात्यन्ताभावजन्ये द्रव्ये व्यभिचारवारणाय ध्वंस-
पदम् । ध्वंसत्वेन चेह जनकत्वं विवक्षितम् । तेन प्राचा मते
प्रतिबन्धकससर्गाभावत्वेन तस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । ध्वंसज-
न्यत्वं चारुष्टाद्वारक विवक्षितम् । तेन शालग्रामशिलाध्वंसजन्ये
नारकीयशरीरे न व्यभिचारः । न च दुग्धध्वंसजन्ये दग्धि दुग्धा-
रामकरी ।

कालेन प्रतिबन्धकससर्गाभावविरहादेव गण्यत्वेन तदुत्पादासम्भवात् । नचैवमपि
जलादी पाकेन पाकजगन्भाषणया तद्वारणायैव पृथिवीत्वेन गण्यतेऽप्युक्तं भावदिव
केति वाच्यम् । निजातीयतेजसयोगसंब पाकत्वात् । जलादिदृष्टिसंयोगे वैजा-
त्यानङ्गीकारादिति भावः । द्रव्यपदमिति । वस्तु अथे ध्वंसत्वेन ध्वंसजन्यत्व
विवक्षणीयं तदापात्रं न व्यभिचारः, प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य सामान्यतो विषय
त्वेन, विशेषतश्च तत्तत्कारित्वेन, हेतुत्ववैधोपपत्तौ अन्वयिभानन्तकार्यकारणभावे
मानामावादिस्तत् आह—अथयेति । कायव्यूह इति । अदिति आरग्यसम्भार्य
संभारेप्रमूर्त्तीना युगपदनेकशरीरपरिमहः पुराणेषु श्रूयते तादृशकायसमूहे मिथ्या
ज्ञानजन्यानादिवासनाध्वंसोऽपि हेतुत्वेनाङ्गीकारणीयसंज्ञानरदितानां युगपदने-
कशरीरपरिमहः काव्यननुमवादिदि वस्तुसामान्यमित्युक्ती वासनोपादानानुपादेये
ध्वंसपदगृहे भवति व्यभिचार इति भावः । नवीनमत इति । दण्डप्रागभावध्वंसस्य
नवीनमते दण्डरूपत्वानङ्गीकारेण दण्डजन्यपटादौ नश्यमाणव्यभिचारासम्भवेन
उक्तमेव प्रयोजनं उन्मत्त इति सूचनाय इदमुच्यम् । प्राचीनमते पटेऽपि व्यभि-
चारस्तदनुपादाय इत्याह—दृष्टेति । प्रतिबन्धकद्रव्यात्यन्ताभावजन्ये
इति । मज्जमावजन्यपद्मदायित्यर्थः । प्राचां मत इति । नवीनमते तु
प्रतिबन्धकत्वत्वाभावात्सैव कार्यहेतुत्वात् नाव व्यभिचारः सम्भवतीति भावः ।
नारकीयशरीरे इति । न च निषिद्धानरणमेव पापद्राणं नरके तदुत्पत्ति-
शरीरे च हेतुरिति न व्यभिचारः इति वाच्यम् । संतानुत्पत्तिमत्त्वसम्भवेन

१ नव-दण्डेऽप्युक्तं नारकीयशरीरे प्रति सात्त्विकद्रव्यजन्यत्वेन
ज्ञानमावर्धनं कारणमिति ध्वंसकारणमेव इत्यर्थः । एवं ज्ञानमावर्धनं ।

पटध्वंसजन्ये । इत्थंच पापाणपरमाणोः पृथिवीत्वाचजन्य-
पापाणस्यापि पृथिवीत्वं तथाच तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधका-
भावः । नानेति । शुक्लीलादिभेदेन नानाजातीयं रूपं

दिनकरी ।

वयवजन्यत्वस्वीकारे दध्नोऽपि दुग्धत्वापत्त्या दुग्धावयवैर्दधि न
जन्यते इत्यद्वीकरणीयम्, तथा च दधि व्यभिचार इति वाच्यं । दध्नो
द्रव्यणुकातिरिक्तदुग्धध्वंसजन्यत्वास्वीकारान् व्यणुरूपदुग्धध्वंसज-
न्यत्वेऽपि तस्य न तत्र व्यभिचारः, तदुपादानपरमाणुजन्यत्वस्य
दधि सत्त्वात् । नच दुग्धपरमाणुजन्यत्वेन दध्नोऽपि दुग्धत्वापत्ति-
रिति वाच्यम् । दुग्धपरमाणौ दुग्धत्वाभावात् । द्रव्यत्वव्याप्य-
व्याप्यजातेः परमाणुवृत्तित्वे मानाभावात् । अन्यथा परमाणु-
स्वरूपदुग्धजन्यत्वेन दुग्धत्वापत्तिवारणासंभवान् दधित्वदुग्धत्वयोः
परमाणुवृत्तित्वे जातिसङ्करप्रसङ्गादिति । व्याप्तिबोधार्थं दृष्टान्त-
माह—दृष्टं चैतदिति । मूले नानारूपवत्त्वं लक्षणान्तरमुक्तं
लक्ष्ये प्रतिपादयति—शुक्लेत्यादिना । अलक्ष्ये लक्षणगमना-

रामस्त्री ।

नियिद्धकर्मणोऽपि हेतुत्वसंभवादिति भावः । दधीति । स्थूलद्रवीत्वयोः ।
दुग्धावयवैस्त्वस्यापि स्थूलदुग्धावयवैस्त्वयोः । सिद्धान्तेऽपि दधियणुकस्य दुग्धव्यणु-
कावयवत्वत्वस्वीकारादिति । व्यभिचार इतीति । दधिम्यणुकस्य दुग्धजन्य-
णुकध्वंसजन्यत्वे तत्र दुग्धव्यणुकावयवदुग्धव्यणुकोपादानोपादेयत्वविरहेणेति
भावः । व्यणुकातिरिक्तेति । इदं उपादानपदस्य साक्षादवयवपरतामिप्राये-
णोक्तं, तदुपादानोपादेयत्वस्य तदारम्भकपरमाण्वारण्यत्वैर्लक्ष्यत्वे तु स्थूलद्र-
व्योऽपि स्थूलदुग्धध्वंसजन्यत्वेऽपि न दधित्वदारम्भकपरमाण्वारण्यत्वस्य तत्र
सत्त्वात् । परमाणोः तद्वारम्भकत्वं च तत्त्वज्ञानप्रभोजकत्वताप्रभवेन शक्यते निर्वे-
कुम् । अन्यथा स्थूलद्रव्यारम्भकवयवोपादेयत्वे मसनोऽपि पापाणत्वापत्त्य-
विशेषादधिपर्यन्तानुभावेन प्रयोजनाभाव एवेति चिन्तनीयमिति । तस्येति ।
नियमसंलक्ष्यः । तत्र दधियणुके । मानामावादिति । दुग्धपरम्भकपरमाणु-
नामन्यत्र गमनं दध्वारम्भकत्वद्विजपरमाणुनामनामनयित्वस्य क्लानं तत्प्रयो-
गकतिरहेणायुक्तमिति भावः । अन्यथेति । दधियणुकस्य दुग्धपरमाणुजन्यत्वे

पृथिव्यामेव वर्तते, न तु जलादौ तत्र शुरुशैव सत्त्वात्,
 पृथिव्यां त्वेकसिद्धिपि घर्मिणि पाकवशेन नानारूपसंभवात् ।
 न च यत्र नानारूपं नोत्पन्नं तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
रूपद्वयवद्भूतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्तस्य विवक्षितत्वात् । रूप-
नाशवद्भूतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्तस्य वा वाच्यत्वात् । वैशेषिक-
 नये पृथिवीपरमाणौ रूपनाशस्य रूपान्तरस्य च सत्त्वात् न्याय
 नये घटादानपि तत्सत्त्वाच्छुद्धणसमन्वयः ॥ षड्विध इति ॥
 मधुरादिभेदेन यः षड्विधरसः स पृथिव्यामेव । जले मधुर एव
 रसः । अत्रापि पूर्वमत्रसद्वयवद्भूतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त
 लक्षणार्थोऽयमेव । द्विविध इति वस्तुस्थितिमात्रं न तु द्विवि

दिमच्छेदः ।

सस्य प्रतिपादयति—नत्विति । रूपद्वयवद्भूतिसत्त्वारूपजातिमति
 गुणादायतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वव्याप्येति । द्रव्यत्वव्याप्यज
 लत्वादिमति जलादानतिव्याप्तिवारणाय रूपद्वयवद्भूतीति । द्रव्य
 त्वव्याप्यजलपृथिव्यन्यतरत्वादिमति जलादावतिव्याप्तिवारणाय
 जातीति । अपेक्षानुद्विविधेष्विषयत्वरूपद्वित्वघटितत्वेन गौरना
 दाह—रूपनाशेति । अत्रापि प्रातपदव्यावृत्ति पूर्ववद्बोध्यम् ।
 षड्विधगुण रसस्तत्रेति मूलोक्त रसस्य षड्विधत्व प्रकाशयति—
 मधुरेत्यादिना । यत्र नानारत्ना नोत्पन्नास्तत्राव्याप्तिरित्यद
 आह—अत्रापीति । ननु मूले “गन्धस्तु द्विविधो मत्त” इत्यनेन
 द्विविधगन्धवत्त्वं पृथिव्या लक्षणं प्रदर्शितं तन्नायुक्तं द्विविधास्य
 वैषम्यादित्यत आह—वस्तुस्थितिमात्रमिति । वस्तुगत्या गन्धो

शमच्छेदः ।

इत्यर्थः । ननु इत्यव्याप्यव्याप्यत्वात् परमाणुवृत्तव भाष्यत्वात् एव मान
 भविष्यतीत्यत आह—दधित्वव्यादि । जातीतीति । अत्रापि वृत्ति-
 जातिमत्त च समवायनैव विवक्षणीयम् । अन्यथा जलत्वं पृथिवीत्वं चादाय
 जलप्रतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । एव च प्रातिपदव्यावृत्तिपृथिव्युभयवद्वि-
 भागावैवति द्रव्यम् । अपक्षेति । रूपनिष्ठं द्वित्वं न सत्त्वारूपं गुणे गुणानर्था
 चारात्, अपि तु रूपद्वयविषयव्यपेक्षावुद्विविधवत्त्वं तद्विवेचनीयमिति गौरव

स्पर्शस्तस्यास्तु विज्ञेयो अनुष्णाशीतपाकजः ।

नित्यानित्या च सा द्वेषा नित्या स्यादणुलक्षणा ३८

घगन्धवचं लक्षणं द्विविधत्वस्य व्यवत्वात् । द्वैविध्यं च
 सारभामांशमेदेन बोध्यम् ॥ ३५ ॥ स्पर्श इति । तस्याः
 पृथिव्याः । अनुष्णाशीतस्पर्शस्य चाद्यावपि घतेन इत्युक्तं
 पाकज इति । इत्थं च पृथिव्याः स्पर्शांशुष्णाशीत इति
 ग्राहनायै तदुक्तं पाकजस्पर्शस्यमात्रं तु लक्षणं अधिकस्य
 र्थवर्थात् । यद्यपि पाकजस्पर्शः पटादीं नामि तथापि
 पाकजस्पर्शवद्द्विविधत्वस्याप्यज्ञानिमत्वमर्थो बोध्यः ।

दिनकरी ।

द्विविधनिर्णयि मूषविकुमुक्तं न तु लक्षणे द्वैविध्यस्यापि प्रवेग
 इत्यर्थः । गन्धस्य द्वैविध्यं प्रकाशयति—द्वैविध्यं चेति ॥ ३५ ॥
 अनुष्णाशीतत्वस्य वैषम्याद्वाह—इत्थं चेति । पाकजस्पर्श-
 स्यमात्रोक्तौ वैश्वर्यः । न्यायमते पाकजस्पर्शाभावयति पटे, पैनी-
 विहमते पाकजस्पर्शस्य परमापुत्रेषु विद्यमानं सारवपरिणि, मागा-
 लिजिमागद्वर निषेपति—यद्यपीति । पाकजस्पर्शेति । पटा-
 दितिनादिपदेन वैश्वर्यमतेऽवयविभाषपरिषदः । मशास्पर्शा-
 तिभाषाप गगनादावतिथ्यानिवारणाय द्रव्यतन्वाप्येति । इत्य-
 द्गगनानाधिकरणमस्मादायातिथ्यानिवारणाय व्याप्यमागः ।
 मशास्पर्शाधिकरणत्वात्पारिक्त्वादाय जलादावतिथ्यानिवारणाय
 पाकजेति । पाकजस्पर्शममानाधिकरणतेऽवयवादाव गेःस्यति-

वन्त्यी ।

अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ।

सा च त्रिधा भवेद्देहमिन्द्रियं विषयस्तथा ॥ ३७ ॥

नित्येति । सा पृथिवी द्विविधा नित्यानित्या चेत्यर्थः ।

अणुलक्षणा परमाणुरूपा पृथिवी नित्या ॥ ३६ ॥ तदन्या

परमाणुभिन्ना पृथिवी अणुकादिरूपा सर्गाप्यनित्येत्यर्थः ।

दिनकृती ।

व्याप्तिवारणाय स्पृशेति । जलपृथिव्यन्यत्परत्वमादाय जलादाय-

तिव्याप्तिवारणाय ज्ञातीति । अत्रच पृथिवीत्वस्य लक्ष्यतावच्छे-

दकस्यालक्षणत्वं न सम्भवतीति वत्परिज्ञातः । वस्तुतस्तु पृथिवी-

त्वजातिरपि पृथिव्या लक्षणम् । नच व्यतिरेकसहचारेणाप्यन्य-

यन्यातिरेव गृह्यत इत्याचार्यमते पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमिति

याच्यम् । हेतुः साध्यसमानाधिकरण इति ज्ञानेऽपि हेतुमान् साध्य-

वानिति दोषस्यानिष्पन्नत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वेऽपि हेतुत्वाविरोधात्

व्यतिरेकन्यासैर्गमकतायां तु सुतराम् । अणुत्वस्य अणुकुंऽपि सर्गा-

दाह—परमाणुरूपेति ॥ ३६ ॥ बौद्धः शङ्कते—नन्निति ।

समस्यी ।

सहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वमेव केवलान्वयित्व हेतौ व्यतिरेकसहचारमात्रगृही-

तन्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकत्वम् । सम्भवसहचारगृहीतव्याप्तिकत्वमन्यव्यतिरे-

कित्वमित्याचार्यमतम्, सम्भवव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिक्षरणतावादिमणिकारमत एव

गृहीतान्वयमानव्याप्तिमत्त्वादिक केवलान्वयित्वादिकमिति बोध्यम् । पक्षता-

वच्छेदकस्येति । व्याप्तिषट्दशायामेवानुमितिप्राप्तस्य पक्षतावच्छेदकसाध्यवो-

सामानाधिकरण्यस्य गृहीततया सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः । अविरोधादिति ।

समानाकारिण्याया अन्विषयिष्या अपि तथाविधाया एव सिद्धेरनुमितिप्रतिब-

न्धकत्वादिभिर्भावा । यद्यपि तथावापमित्युपनयनात्त्वात्तद्यो हेतुमानिति बोध-

स्यैव प्रार्थनै स्वीकारा पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैवमेव उपनयनवाक्याच्छान्दबोधानु-

पत्तिरिति तथापि परार्थानुमितानेव न्यायप्रयोगस्वादेशणीयतया स्तार्थानुमिति-

मादायैव लक्षणप्रयोगसम्भवात्सम्भववाक्याच्छान्दबोधासम्भवेपि इति विरहात् ।

नयीनमते साध्यन्याप्यहेतुमत्त्वबोधस्यैवोपनयन्यत्वोपगमेन विषेवाशेऽधिका-

पगाहितया तर्कमवापेति भावः । सुतरामिति । इदमुपलक्षणम् । अव-

च्छेदकवच्छेदेऽनुमितिसंबन्धोऽपि बोध्यः सामानाधिकरण्यमात्रविषयकसिद्धेस्त-

त्राप्रतिबन्धकत्वादिभिर्दिक् ॥ ३६ ॥ नन्वयं घट इति प्रतीते परमाणुपुत्र-

सैवानित्यापृथिव्यवयववतीत्यर्थः । नन्ववयविनि किं मानं,
परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः । न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वाद् घटा-
दीनां प्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम् । एकस्य परमाणोरप्रत्य-
क्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वसंभवात् यथैकस्य केशस्य दूर-
प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् । न चैको घटः स्थूल-
इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम् । एको महान् धान्यराशिरि-
तिवदुपपत्तेः । मैवं । परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि
प्रत्यक्षत्वायोगात् दूरस्यकेशस्तु नातीन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव

दिनकरी ।

नन्वपं घट इत्यादिप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यत्यत आह—
परमाणुपुञ्जैरेवेति । विकल्पसंख्यानविशिष्टैः परमाणुभिरेवे-
त्यर्थः । उपपत्तेरिति । अयं घट इत्यादिप्रतीतिरुपपत्तेरित्यर्थः ।
तत्समूहस्य परमाणुसमूहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति ।
तत्समूहस्य केशसमूहस्य । अनुपपत्तिरिति । परमाणूनामने-
कत्वाद्गुणत्वावेति भावः । इतिवदुपपत्तेरिति । तत्र यथा धान्य-
समूहस्यैकत्वादेक इति प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्म-
कतया महानिति प्रतीतिस्तथा परमाणुपुञ्जेऽप्यपीति भावः । प्रत्य-
क्षत्वायोगादिति । यथाच स्वभापतोऽयोग्यतां परमाणूनां पर-
स्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न संभवतीति भावः । दूरस्यकेशस्तु
स्यभावतो नातीन्द्रिय इति त्वदुक्तदृष्टान्तस्य वैपम्यमित्याह—दूर-
स्यकेशस्त्विति । तस्यैवेति । तस्य दूरस्यकेशस्य । एवकारश्च

रामरुद्री ।

विषयकत्वे श्रुतिगुणोऽपि तथा प्रतीत्यापत्तिस्तत्रापि तत्सत्त्वादिसत्त्वमानये—
विलक्षणोति । संख्यानं संयोगः । समूहस्यैकत्वादिति । रामरुद्री-
योऽत्र तावदान्निष्ठसख्याविशेष एव न तु तद्विच्छिन्नान्यानि तत्रैकत्वाभावाद्
प्रलोकमेकदशसत्त्वेऽपि राशिपदप्रयोगानुपपत्तेरिति श्येयम् । संयोगविशेष-
स्येति । एकधान्यसमुक्तपरधान्यसमुक्तान्यधान्यप्रतियोगिकसंयोगस्यैत्यर्थः । न
संभवतीति । अन्यथा पिशाचादीनामपि परस्परसंयुक्तानां प्रत्यक्षत्वापत्तेरिति
भावः । ननु तस्यैवैकस्य दूरस्यकेशस्यैवैकत्व एवकारसत्त्वितिः सन्निधाने
पटादेरपि प्रत्यक्षत्वाद्वा आह—एवकारश्चेति । ननु महत्परमाणुपुञ्जा-

प्रत्यक्षत्वात् । नच तदानीं दृश्यपरमाणुपुञ्जस्य उत्पन्नत्वान्न
 प्रत्यक्षत्वेऽपि विरोध इति वाच्यम् । अदृश्यस्य दृश्यानुपादान-
 त्वात् अन्यथा चक्षुरुष्मादिसन्ततेः कदाचिद्दृश्यत्वप्रसङ्गात् ।
 नचातितप्तवैलादौ कथमदृश्यदहनसन्ततेर्दृश्यदहनोत्पत्तिरिति
 वाच्यम् । तत्र तदन्तःपातिभिर्दृश्यदहनावयवैः स्थूलदहनो-
 त्पत्तेरुपगमात् । न चादृश्येन क्ष्यणुकेन कथं दृश्यप्रसरेणो-
 त्पत्तिरिति वाच्यम् । यतो न दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्य-
चित्स्वभावादाचक्ष्महे किं तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदा-

दिनकरी ।

तच्छब्दप्राक्तनसन्निधानपदेनान्वेति । तथाच सन्निधानेन एव तस्य
 प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । तथाच कूरत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात्तदशायामप्र-
 त्यक्षत्वमात्रं तस्य, न तु स्वाभाविकमप्रत्यक्षत्वमिति भावः । उत्प-
 न्नत्वादिति । क्षणमद्भवादिनां मते परमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारा-
 दिति भावः । अन्यथा अदृश्यस्य दृश्योत्पादकत्वे । तत्र वाट-
 शदहनोत्पत्तिस्थले । तदन्तःपातिभिः अतितप्तवैलादन्तःपातिभिः ।
 स्वभावात् कारणैरपेक्ष्यात् । उद्भूतरूपादीति । आदिनाऽऽ-
 लोकादिपरिमहः । तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे । तदभा-
 वात् महत्त्वभावादित्यर्थः । अत्र नास्तिकमतानुयायिनः पर-
 स्परविभक्तपरमाणूना महत्त्वभावात्प्रत्यक्षत्वेऽपि परस्परसंयुक्तानां

शमरद्री ।

दृश्यपरमाणुपुञ्जोत्पत्तिर्गोच्य न चच्छब्दे परमाणूना नित्यत्वादित्याशङ्क निरा-
 कृतते—क्षणमद्भेति । तथाहि तेषां प्रयोग अस्मत्तत्त्वधिके चीपसन्ततिवदिति
 भावः । अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वादिति शूल तत्र यद्यप्युपादानपदं न कारणार्थकं
 समवति समतेऽप्यदृश्यादृश्य इदमथटादिद्वारणत्वात्, नापि समवायिद्वारणार्थकं
 समवति अदृश्यपरमाणो दृश्यपरमाणुसमवायिद्वारणतायास्तैरप्येवगतीकाऽसमवा-
 येन परमाणो परमाणोर्भूति वाद्वीकारे परमाणोरेव सावबत्वात्परत्याऽप्यव्यतिरिक्त-
 रणानुपपत्तेः । अपि प्रत्यक्षेक प्रतीतिर्त्वादि द्रो दुग्धार्थे स्वजनकनाशप्रतीयोगित्वं ।
 तद्य न तेषां भवे परमाणु समवति, क्षणमद्भवादिनां तेषां पूर्वपूर्वव्यजित एवो-

यवतो दृश्यत्वम् तदभावे चादृश्यत्वम् । तथाच त्रसरेणोर्म-
हृत्चात्प्रत्यक्षत्वं न तु ह्यणुकादेस्तदभावात् । नहि त्वन्मतेऽपि
संभवतीदं परमाणौ महत्त्वामावात् । इत्थं चावयविसिद्धौ
तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यत्वम् । तेषां चाव-
दिनकरी ।

पुञ्जात्मनां तेषां प्रत्यक्षे चावकामावः । नच महत्त्वानाव एव
वापकः, परस्परविलक्षणसंयोगरूपस्यैव महत्त्वस्य प्रत्यक्षजनक-
त्वात् । नच परमाणूनां नित्यत्वाद्दृष्टानुत्पत्तिनाशप्रतीत्यनुपपत्ति-
रिति वाच्यम् । तन्मते पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वात्परमाणूनामुत्प-
त्तिनाशयोः स्वीकारात् । नच परमाणुपुञ्जेषु घटत्वाङ्गीकारे कपा-
लाद् घट इति प्रतीत्यनुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति
वाच्यम् । तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपप-
रमाणुपुञ्जेषु कपालरूपपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्ति-
रिति तेषां सिद्धान्तादित्याहुः । तत्र । घट इत्याविप्रती-
तिविषयवाया अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवादित्यवयवातिरिक्त्याय-
रामट्टी ।

सरोत्तरव्यकेलपादस्वातुमत्तयान्तरनाशक्षणव्यवधानस्य तेरङ्गीकारादिति महद्-
समस्रं तथापि त्वन्मत इत्यादिपूरणाञ्चानुपपत्तिः, तन्मते पूर्वव्यक्तिमात्रस्यो-
त्तरव्यक्तिहेतुतयादृष्टादेः कारणतान्म्युपगमेनोपशान्तपदस्य कारणमानार्थकत्वे
क्षतिविरहादिति ध्येयम् । कारणमैरपेक्ष्यादिति । तथाच त्वन्मतेऽतीन्द्रि-
मत्त्वं प्रकृतत्वं च स्वाभाविकमित्यतीन्द्रियस्यैन्द्रियकषयार्थोत्पत्तये चक्षुष्यैव
कश्चिद्दृश्यत्वमागदितं मन्मते तु कारणबलात् व्यपुङ्गस्य प्रकृतत्वेऽपि तदमा-
शादपुङ्गवस्यातीन्द्रियत्वसंभवाददृश्यस्य दृश्यकारणत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः ।
विलक्षणसंयोगेति । विवाचीयसंयोगेत्वर्थः । तत्र नैकार्थं चक्षुषिशाचादि-
संयोगव्यापृत्तमेवाङ्गीकरणीयमतो न तेषां परस्परसंयोगेन प्रत्यक्षत्वापत्तिरिति
भावः । एवकारेण तदतिरिक्तमहत्त्वास्वीकारः सूचितः अवयवमात्रस्यैवानङ्गीका-
रादाकाशकालाद्यप्रत्यक्षपक्षार्थानामप्यनङ्गीकाराच्च तन्महत्त्वेऽन्यास्यसंभवादिति
भ्येनम् । उत्पत्तिनाशयोः स्वीकारादिति । नचैवं प्रतिषेधं पदादानुत्पत्ति-
विनाशप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । घटपाराया वीपकपारावदण्डितत्वेन तत्रत्य-
क्षसंभवात्, प्रत्यक्षपुञ्जस्य सजातीयपुञ्जान्तरपूर्वत्वाभावे नाशस्य तादृशपुञ्जान्त-
रानुत्तरस्य चोत्पत्तेः प्रत्यक्षसंभवादिति भावः । सिद्धान्तादिति । कपालरूपपु-
ञ्जस्यादृश्यैक्युत्पत्तिरिति सिद्धान्तादित्यर्थः । दिगिति । व्यपुङ्ग एवावयव-

यवधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्पयोरपि साम्यप्रसङ्गः अतः क्वचि-
द्विश्रामो वाच्यः । यत्र तु विश्रामस्तस्यानित्यत्वेऽसमवेतकार्यो-
दिनकरी ।

यविसिद्धिरिति दिक् । मेरुसर्पयोरिति । अपिशब्दः साम्य-
प्रसङ्ग इत्युत्तरं सवध्यते, तेन च ज्येष्ठाक्षस्य सावयवारव्यत्वे मह-
त्त्वापत्तिः समुद्धीयते । साम्यं परिमाणतारतम्याभावः, परिमाण-
कारणीभूताया अवयवसङ्ख्याया उभयत्र साम्यादिति भावः । नच
नेर्बवयवानां सर्पपतुल्यपरिमाणवत्त्वं ननु सर्पपावयवानां सर्प-
पतुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेषे इति वाच्यम् ।
नेर्बवयवसर्पपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परिमाणतारतम्याभा-
वस्याध्यापादनीयत्वान् । नच मेरुसर्पयोरवयवगतप्रचयाद्यसं-
योगविशेषात्तद्विशेषे इति वाच्यम् । प्रचयविशेषस्यापि संख्या-
विशेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्विशेषानुपपत्तेरिति ।
ननु तथापि विश्रामाभयस्य नियत्वे मानभाव इत्यत आह—
यत्र त्विति । असमवेतेति । असमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग
इत्यर्थः । ननु तस्य नित्यत्वसिद्धावप्यणुत्वे किं मानमित्यत
रामकरी ।

धाराया विश्रान्तिरिति वीथितिकारमते ज्येष्ठाक्षस्य केससमूहवत् प्रत्यक्षम-
वपि नानाशुभानां तादृशप्रतीतिविषयत्वकल्पने शैरवादेशातिरिक्तावयविसिद्धि-
रिति सूचितम् । महत्त्वापत्तिरिति । अपकृष्टमहत्त्वं प्रति श्लोभयसमवेतसम-
वेतत्वसम्बन्धेन संख्याया कारणत्वादिति भावः । कारणीभूताया इति ।
परिमाणोत्कर्षापकर्षप्रयोजिकाया इत्यर्थः । साम्यादिति । साम्यमत्र उभया-
वयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेव, न त्विक्रमातीत्यत्वमवयवधाराया अविश्रान्तरवे
वद्गतसंख्याया एवास्तिद्वैरिति ध्येयम् । संयोगविशेषादिति । मुष्टिपरिमित-
सूत्रस्य यथा प्रचयविशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभवसिद्ध तथा मेरोरवयवेषु अत्य-
न्तशियिलसयोगान्मेरुपरिमाणस्योत्कर्षं सर्पपावयवेषु च द्विविच्छिधिलसयोगा
तत्परिमाणस्यापकर्ष इति भावः । संख्याविशेषनियम्यत्वेनेति । यद्यप्य-
वयवानां संख्यासाम्येऽपि प्रचयविशेषेण परिमाणतारतम्यमनुभूयते तथापि सर्प-
पावयवेषु दृढतरस्योनेनापि परिमाणपकर्षसम्भव इत्यत्र तात्पर्यम् । वस्तुतो
मेरोरवयवेषु सर्पपावयवेषु शोरोत्कृष्टप्रचयाद्गीकारे सर्पपावेषुमा मेरो मादवापति-

त्पत्तिप्रसङ्गात्तस्य नित्यत्वम् । महत्परिमाणतारतम्यस्य गग-
नादौ विधान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि कंचिद्विधा-
न्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः । नच त्रसरेणावेव
विश्रामोस्तिवति वाच्यम् । त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुपद्रव्यत्वाद्
घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः
महदारम्भकत्वात्कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः । नचे-
द्दमप्रयोजकं, अपकृष्टमहत्त्वं अत्यनेकद्रव्यवत्तस्य प्रयोजकत्वात् ।
नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिद्ध्येदिति वाच्यम् । अनव-
स्थामयेन तदसिद्धेरिति । सा चेति । सा कार्यरूपा पृथिवी
दिनकरी ।

आह—महत्परिमाणेति । चाक्षुपद्रव्यत्वादिति । अत्रा-
त्मनि व्यभिचारवारणाय चाक्षुपद्रवम् । घटाभावे व्यभिचार-
वारणाय द्रव्यपदम् । तदवयवसिद्धाविति । त्रसरेणवयवसिद्धा-
वित्यर्थः । तदसिद्धेरिति । अवयववाचया असिद्धेरित्यर्थः ।
अत्र नच्चा—त्रसरेणोरवयवाः सावयवा इत्याद्यनुमानयोरुच्योर-
प्रयोजकत्वेन घटावेष विधामः । नच चाक्षुषं प्रति महत्त्वं कारणं
तथा च घटौ महत्त्वमावश्यकं तत्रावयवसंख्याजन्यमिति अवयवं
यिना नोत्पद्यते इत्यनुपूर्वत्वकंसत्वात्ताप्रयोजकत्वं व्युत्पत्तिसाधकानु-
मानस्येति वाच्यं । त्रसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वस्वीकारेणोच्छेदकानव-
द्यात् । नचाणुव्यवहारस्याणुपरिमाणनियन्तवत्या तदावयवद्रव्य-
सिद्धिरवश्यकीति वाच्यम् । तस्यापद्रुपरिमाणनियन्तत्वान्,
महत्त्वमपि महत्तमादणुव्यवहारात् । नचैवं त्रसरेणुपुत्र एवा-
स्त्ववयवीति वाच्यं । विशकलितेष्वपि तेषु घट इत्यादिप्रत्यय-
प्रसङ्गान् । नच तत्संयोगात्तस्यैव घटत्वं घटो द्रव्यमित्यादिप्र-
रामरुद्री ।

रेव चाधिकेति विभावनीयम् । ननु च्छेदस्यासन्नवेतकार्यस्य सिद्धान्तनिरर्थक्या-
शाशीघरादावतिरिचमसन्नतेत्वत् आह—असन्नवेतमाधेति । मूलेऽनेकद्र-
व्यवयवस्येति । सन्नवेतसन्नवेतत्वसंज्ञेन नानाद्रव्यवयवस्येत्यर्थः । ननु
सन्नवेतवयवसंज्ञेन तत्रात्वं तदर्थत्वमासति परमाणुसाधकानुमानस्याप्रयोजकत्व-

योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ।

विषयो द्यणुकादिश्च ब्रह्माण्डान्त उदाहृतः ॥३८॥

त्रिविधा । शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ तत्र देह-

विनकरी ।

तीती च परम्परया तद्भानमिति वाच्यम् । संभवति साक्षात्संबन्ध-
विषयत्वे परम्परासंबन्धविषयकत्वकल्पने गौरवादित्याहुः । ननु
परमाणुत्रयेण कृतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः परमाणुद्वयेन द्यणुकवत् ।
एवं द्यणुकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्यापत्तिस्त्रिमिर्द्यणुकैः इत्यणुकवदिति
चेन्न । प्रमाणाभावेन तादृशश्रव्यासिद्धौ परमाणुत्रये द्यणुकद्वये च
द्रव्यारम्भकसंयोगकल्पनात् । अत्रेदं चिन्त्यम् । त्रिभिः परमाणुभि-
रेव इत्यणुकमस्तु परमाणुभ्यामनारम्भस्तु सिद्धान्तितानां द्यणुकाभ्या-
मनारम्भ इव मानाभावात् फलबलेन त्रयाणामेव युगपद्द्रव्यारम्भ-
कसंयोगकल्पनात् । वस्तुतो गयाक्षरम्भे दृश्यमानानां द्यणुकत्व-
मेव युक्तमणुद्वयारब्धत्वे लाघवादिति । मूलस्थस्य देहमिन्द्रियं
विषयस्तथेत्यस्य त्रैविध्ये हेतुपरत्वं सूचयितुमर्थमाह—सा कार्य-
रूपेति ॥ ३७ ॥ योनिजं शुक्रशोणितयोः परस्परमेलनजन्यम् ।

शमकरी ।

शब्दाया अनिदृतेरिति ध्येयम् । परम्परयेति । घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीती आश्र-
यसमवायित्वसंबन्धेन घटत्वभानमित्यर्थः । आदुरित्त्वेन निलक्ष्यसंयोगविशिष्ट-
श्रयणुकपुत्र एव घटवात्रीक्षरे नैव दोष इत्यस्वरस्य सूचितः । प्रमाणाभावे-
नेति । तादृशश्रव्ये इत्यादि । श्रयणुकस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तदन्यथानुपपत्त्या
श्रयणुकसिद्धिसंभवेऽपि परमाणुत्रयारब्धत्वादि सिद्धसंभवादिति भावः । लाघ-
घादिति । नचैवं तस्य श्रयणुकप्रदवाच्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अप्रत्यक्षश्र-
णुकवासनावाचितैरेव तथा व्यवहियमाणत्वात् । “जालसूर्यमरीचिश्च यत्सूक्ष्म
दृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणानां तसरेणुरिति स्मृतं” इति स्मृती तसरेणुपदस्यैव
प्रयोगात् तत्पदं च भ्रष्टपादिपदवत्केवलस्वरूपमेव । यद्वा त्रिभिः सदितो रेणुश्र-
रेणु दितलोप श्चर्ष इत्येव तत्रास्तु व्युत्पत्तिरिति भावः । एतदपेक्षयापि श्रय-
कनित्यतायामेव लाघवं परमाण्वादिबलत्वे गौरवादिति ध्येयम् । हेतुपरत्वं
कार्यपरत्वम् । परमाणोर्नैवयत्वेऽपि विषयस्तथेत्यस्य जन्यविषयार्थकतया परमा-
णोस्तयात्वं नास्त्येव । अतएव कारिकावामत्रेऽपि “विषयो द्यणुकादिस्तु ब्रह्मा-
ण्डान्त” इत्येव वक्ष्यतीति भावः ॥ ३७ ॥ योनिजमित्यस्य योनिद्वारा निर्गतमि-

मुदाहरति—योनिजादीति । योनिजमयोनिजं चेत्यर्थः । योनिजमपि द्विविधं जरायुजमण्डजं चेति । जरायुजं मानुषादीनाम् । अण्डजं सर्पादीनाम् । अयोनिजं स्वेदजोद्भिजादिकम् । स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः । उद्भिजास्तरुगुल्माद्याः । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् । नच मानुषादिशरीराणां पार्थिवत्वे किं मानमिति वाच्यम् । गन्धादिमत्प्रस्यैव प्रमाण-
दिनकरी ।

तद्भिन्नमयोनिजम् । जरायुजमिति । गर्भदेष्टनचर्मपुटकं जरायुः । मानुषादीनामित्यादिना पशुमृगादीनां परिग्रहः । सर्पादीनामित्यादिना विहङ्गनादिपरिग्रहः । स्वेदजमुदाहरति—कृमिदंशाद्या इति । तच्छरीराणामुत्पत्तेरधर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः । उद्भिजादिकमित्यादिना देवादिशरीरपरिग्रहः । तच्छरीराणामुत्पत्तेरधर्मविशेषसहितेभ्योऽणुभ्य एव स्वीकारादिति भावः । तेषामयोनिजत्वे त्वागम एव “महाणो मानसा मन्वाद्यः पुत्रा” इत्यादिः प्रमाणम् । “योनिं विना न शरीर”मित्येवंविभागमे य योनिपदं कारणमात्रपरं शरीरपदं अनुप्यदेहपरं वा । गन्धादीत्या-
समस्त्री ।

स्यैव च वे कदाचित्स्वेदजस्यापि योनिद्वारा निर्गमनमवापत्तिरित्याद्यद्वापत्तिहा-
राव व्याचष्ट—शुक्रेति । पशुमृगादीनामिति । यद्यपि पशुपदस्य लोमवग-
दूलवद्वाचकतया तत्रैव मृगसमूहे पृथक् मृगपक्षपादानं व्यर्थं तथापि शोषलीवर्दन्या
येन तादृक्लक्षितस्यापि शुक्रेणैव समवाश्रित्येण वा तदुपादानमिति शोच्यम् ।
विहङ्गमदीत्यादिना पशुमृगतीर्णां परिग्रहः । इन्द्राद्या इति । ननु इत्यादीनामपि
शरीरं शुक्रेणोत्पत्तमेतन्नजमेव शरीरमात्रस्य तदात्वादित्याद्यद्वापत्त्याद्—तच्छरी-
राणामिति । तेषामिति । देवादिशरीराणामित्यर्थः । ननु इत्यादिशरीरा-
णामित्यर्थः । उत्तरं यद्यप्यत्र प्रमाणस्य तेषामयोनिजत्वसापेक्षताभावादिति श्ये-
यम् । योनिं विनेति । शुक्रेणोत्पत्तमेतन्न विनेत्यर्थः । कारणमात्रपरमिति ।
नन्वेव कार्यमात्रस्यैव कारणं विनाऽप्येवच्छरीरमात्रस्य कारणं विनाऽप्युत्पत्तिकथनं न
मुच्यते इत्याद्यापत्त्याद्—शरीरपदमिति । अत्र अनुप्यपदं पशुमृगादीनामनुप्य-
पदम् । ननु मानुषादिशरीरे शृण्वीत्युपापनाव मूले गन्धादिमत्प्रस्यैव हेतुदरम्य-
स्यमत्र हेतुत्वादिपदं व्यर्थं केषामन्यस्यैव शृण्वीत्युपापनावमिति चारित्यात् । नचादिपदं
हेतुन्तरात्त्वनायेति वाच्यम् । गुणान्तरस्यैव शृण्वीत्युपापनावमिति चारित्येन तदुत्तमवा-
रित्वात् धाट्—गन्धादीत्यादिनेति । तेषां भीत्यादिहेतुन्तरात्त्वनायेवार्थ-
वि० मु० १४

त्वात् । नच ह्येदोष्मादेरुपलम्भादाप्यत्वादिकमपि स्यादिति वाच्यम् । तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना संकरप्रसङ्गात् । नच तर्हि जलीयत्वादिकमेवास्तु नतु पार्थिवत्वमिति वाच्यम् । ह्येदादीनां विनाशेऽपि शरीरत्वेन प्रत्यभिज्ञानाद्गन्धाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः । तेन पार्थिवादिशरीरे जलादीनां निमित्तत्वमात्रं बोध्यम् । शरीरत्वं न जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात् । किंतु चेष्टाश्रयत्वं, वृक्षादीनामपि चेष्टाश्रयत्वाद्भा-
दिनकरी ।

विना ह्युत्पत्तरूपपरिग्रहः । ह्येदोष्मादेरित्यादिना व्यूहावकाशपरि-
ग्रहः । ह्येदः क्षरणं स्वेद इति यावत् । ऊष्मा पाकः औष्ण्यमिति यावत् । तच्च शरीरसंबन्धेन पुष्पादौ रूपादिपरावृत्त्यानुमीयते अनु-
ष्णात्तदनुत्पत्तेः । व्यूहः क्रिया । अवकाशो मुख्यादावन्नादिगतप्र-
तिबन्धः । ननु कथं तर्हि शरीरे पाञ्चभौतिकत्वव्यवहार इत्यत्र
आह—तेनेति । शरीरस्य पार्थिवत्वसाधनेनेत्यर्थः । एवंच शरीरे
पाञ्चभौतिकत्वव्यवहारो न पञ्चभूतोपादानकत्वनियन्धनः किंतु
तज्जन्यरग्नियन्धनस्य त्राप्येकैकस्योपादानत्वं चतुर्णां निमित्तत्वमिति
विवेकः । किंतु चेष्टेति । चेष्टात्वं जातिविशेषश्चेष्टत इति प्रत्यक्ष-
सिद्धः । नच शरीरत्वमेव पृथिवीत्वादिव्याप्यजातिः चेष्टात्वं तु
रामट्टी ।

पदमेति भाव । शरीरस्याद्रवत्वेन क्षरणासम्भवादाह—स्वेद इतीति । ननु पाक्षो
रूपपरावर्तकत्वेन संयोग स च पृथिवीत्वस्यैव साधकं न तु तेजस्त्वस्य पृथिवी-
मिन्ने पादानत्रीकारुदत्त आह—औष्ण्यमितीति । उष्णस्यसं इत्यर्थः । व्यूहः
क्रियेति । यद्यपि क्रियावत्त्वं न वायुत्वस्यैव तस्य पञ्चद्रव्यसाधारणत्वात् तथापि
वायोरेव सदा गतिमत्त्वेन क्रियापदस्यात्र सर्वदा क्रियावत्त्वार्यकतया न तेन वायुत्व-
साधनानुपपत्तिः । नच सुषुप्तिदशायां शरीरेपि क्रियाविरहात्सत्त्वादिदिरिति वाच्य-
म् । तदानीमपि श्वागादिप्रयुक्तक्रियासत्त्वादिति भावः । चतुर्णामिति । यद्यपि
अपरमाश्वदिसयुक्तपार्थिवपरमाणुत्वेव षट् इव शरीरमुत्पद्यत इति वाच्यं तत्र
यागां तत्र कारणत्वं कष्टसंबन्धमावे सन्ध्यामावेनाव्यन्तुत्पादादुष्णस्यसं सर्वदा-
गत्यभावापरया च जलादीनां कारणतासम्भवादाकाशसंयोगस्याप्यावर्तकतया कश्च
तस्य क्षरणत्वं तथापि निद्रित्वापाणादी मेकादीनामनुत्पत्त्यावसायविषयाऽऽह-
स्य शरीरक्षरणत्वमिति मन्तव्यम् । विवेक इति । मेद इत्यर्थः । न चेति ।

व्याप्तिः । नच वृक्षादेः शरीरत्वे किं मानमिति वाच्यम् ।
 आध्यात्मिकवायुसंबन्धस्य प्रमाणत्वात् । तत्रैव किं मानमिति
 चेत्, मग्नक्षतसंरोहणादिना तदुच्यते । यदि हस्तादौ
 शरीरव्यवहारो न भवति तदान्त्यावयवित्वेन विशेषणीयम् ।
 नच यत्र शरीरे चेष्टा न जाता तत्राध्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशे
 प्रमाणाभावात् । अथवा चेष्टावदन्त्यावयवित्वेन्द्रव्यस्त्वव्या-
प्तिरिति ।

सत्क्रियात्वमिति वाच्यम् । पृथिवीत्वादिना सङ्घरेण पृथिवीत्वादिव्या-
 प्यानेकशरीरत्वकल्पने गौरवात् । आध्यात्मिकेति । आध्या-
 त्मिकवायुः प्राणात्म्यः । सङ्घते—तत्रैवेति । मग्नक्षतेति । मग्न-
 क्षतयोर्विभागविशेषविशिष्टान्यवयवयोः संरोहणादिकम् । आदिना
 वृद्धिसंग्रहः । वृद्धिआवयवोपचयः । तदुच्यते इति ।
 आध्यात्मिकवायुसंबन्धानुमितेः । मग्न मग्नक्षतसंरोहणादिहेतुमू-
 षायोः प्राणत्वे प्रमाणाभावात् इति चेत् । “नर्मदातीरसंसादाः सर-
 लाजुनपावपाः । नर्मदातोयसंस्पर्शाच्चै शान्तिं परमां गतिम् ॥ गुरुं
 हुंछत्य हुंछत्य विप्रं निर्जित्य वादतः । नमस्ताने जायते वृक्षः कङ्क-
 वृधोपसेवितः ॥” इत्यागमस्यैव तत्र मानत्वात् । अन्त्यावयवि-
 स्त्वेनेति । द्रव्यानारम्भकद्रव्यत्वेनेत्यर्थः । मृतशरीरे चेष्टाया
 अभावेनाध्याप्तेराह—अथवेति । घटत्वमादाय घटेऽतिव्याप्ति-
 धारणाय चेष्टावदिति । हस्तादायतिव्याप्तिवारणायान्त्यावयवमिति ।

तन्मर्दा ।

विनिगमनाविरहेनेति शेषः । सत्क्रियात्वं शरीरसमवेतक्रियात्वम् । सङ्घ-
 रेणेति । पृथिवीत्वं विहाय शरीरत्वस्य अलशरीरादौ शरीरत्वं विहाय पृथिवीत्वस्य
 घटादौ तन्मर्दोश्च मानुषादिशरीरे चरनेनेत्यर्थः । उपलब्धः सापिक्कम् ।
 तत्रेति । तादृशवायोः प्राणत्व इत्यर्थः । मानस्यादिति । धर्मवि-
 शेषेणोत्तमगतिप्राप्तेर्ज्ञस्य जीवशरीरत्वमावस्थकं तच्छरीरेजीवम्वेत्तमपतिप्रा-
 प्तिसंभवान् जीवात्मनो मोग्यायतनस्य च प्राणवस्त्वित्येवमिति भावः । मृतश-
 रीर इति । न च मृतशरीरेऽपि पूर्वं चेष्टावत्त्वात्कथमध्याप्तिरिति चेत् यदा यदा चेष्टा-
 वत्त्वं तदा तदा शरीरत्वमिति कालघटितं लक्षणमिति वाच्यम् । यत्र मरणान-

प्यजातिमत्त्वं अन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्भूतित्वातिमत्त्वं वा
 तत् । मानुपत्वचेष्टत्वादिजातिमादाय लक्षणसमन्वयः । न च
 नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसमन्वयः । तत्र नृसिंहत्वस्यैकव्यक्तितृ-
 च्छित्तया जातित्वाभावात् जलीयतैजसशरीरवृत्तितया देवत्व-
 स्थापि जातित्वाभावादिति वाच्यम् । कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य
 दिनकरी ।

नच हस्तत्वादिहं न जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करादिति वाच्यम् ।
 पृथिवीत्वादिभ्याप्यनानाहस्तत्वाद्यङ्गीकारात् । पृथिवीत्वरूपतादृश-
 जातिमति घटादावतिभ्यासिरतो लक्षणान्तरमाह—अन्त्यावय-
 वीति । अन्त्यावयविमात्रवृत्तित्वात्नेन पृथिवीत्वजातिव्युदासः ।
 चेष्टावद्भूतित्वात्नेन घटत्वादिव्युदासः । चेष्टाश्च हिताहितप्राप्तिपरि-
 हारार्था क्रिया प्राज्ञा नतु स्वन्द्वन्मात्रं प्राज्ञम्, घटादावपि
 सत्त्वात् । ननु देवत्वजातिमादाय लक्षणसमन्वय इत्यत आह—
 जलीयेति । देवत्वस्यापीति । अपिना नृसिंहत्वपरिग्रहः ।
 जातित्वाभावादिति । जातिसाङ्कर्यादिति भावः । जातिसाङ्कर्य-
 रामरुदो ।

न्तरं खण्डशरीरान्तरमुत्पन्नं तद्व्याप्तौ तात्पर्यात् । न चेति । यद्यपि हस्त-
 त्वस्य जातित्वाभावेऽपि पृथिवीत्वादिभ्यादावैवातिव्याप्ति प्रसज्यत एव तथापि
 पृथिवीत्वादिभ्यादावैवातिव्याप्ति प्रसज्यत एव तथापि
 प्रदर्शनमनुचितमिति हस्तत्वस्य जातित्वसाधनाय परिश्रमः । नन्वन शरीरलक्षण-
 प्रविष्ट चेष्टात्वं यदि शरीरक्रियानिष्ठजातिविशेषत्वात् मन्त्रादिमहिम्ना बोधन विनापि
 यत्राचेतने घटादीं क्रियोत्पत्तिस्तत्रापि मन्त्रमहिम्ना घटचेष्टत इति प्रयोगात्तत्रापि
 तादृशजातेऽङ्गीकरणोपगतमा घटत्वयादाय घटादावतिव्याप्ति । यदि च शरीरकि-
 पात्वं चेष्टात्वं तद्व्याप्त्याय हस्तत्वचेष्टात्वं प्रकारान्तरेण निर्वचि—चेष्टा चेति ।
 परिहारायेति । अत्रैतत्वं स्वावच्छिद्येच्छाविषयत्वमनिष्टत्वं स्वावच्छिद्यत्रेयवि-
 षयत्व तेन घटादिक्रियाया अपि कस्यचिदिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारात्तद्व्युत्पत्तिसम्भवेऽपि
 न घटत्वादिभ्यादावतिव्याप्ति । तदर्थत्वं च तत्प्राप्तौ न कश्चिदनुकूलत्वमिति
 यावत् । नच शरीरे कीदृशजातिमादाय लक्षण सङ्गमनीयम् पृथिवीत्वादेरतथात्वा-
 दिति वाच्यम् । अनुपत्त्यादिकमादावैव तत्संभवात् । नच मनुपत्तयमपि न जाति
 सिंहादिभिरैव साङ्कर्यादिति वाच्यम् । तत्र अनुपत्तयान्नोकारादिति भावः ।
 अपिनेति । नृसिंहत्वस्य जातित्वे साधकमेकव्यक्तिकत्वं ननु साङ्कर्यादिति बोध्यम् ।

१. अवेद्यमिदं च तन्मन्त्रैर्भव पाठ इति प्रतिपादि.

नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात् । इन्द्रिय-
मिति । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः । पार्थिवत्वं कथमिति
चेदित्यम् । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धसैवाभि-
व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकगोघृतवत् । न च दृष्टान्ते
स्वीयरूपादिव्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यम् । परकीयरूपाद्यव्य-
ञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् । न च नवशरावगन्धव्यञ्जकजलेऽनैका-
दिच्छति ।

स्यादोपरेषु देवत्वशरीरत्वादेर्नानाजातिस्वाङ्गीकारे वा देवत्वशरीर-
त्वजातिमादायैव लक्षणसमन्वय इति ध्येयम् । रूपादिषु मध्य
श्रुति । रसगन्धस्पर्शा आदिपदार्थाः । नवशरावगन्धव्यञ्जकजले
मनसि च व्यभिचारधारणायैवकारः । तदाने च सक्कुरसस्याप्यभि-
व्यञ्जकत्वान्न दोषः । घ्राणेन्द्रिये गन्धत्वाभिव्यञ्जकत्वाद्देवत्वप्रसि-
द्धिवारणाय हेतौ मध्यान्तम् । नचासिद्धिवारकविशेषणं निरर्थक-
मिति वाच्यम् । व्यभिचारज्ञान इव हेत्वप्रसिद्धावपि व्याप्तिज्ञाना-
भावेन व्याप्तिप्रहोपयिकाप्रसिद्धिपारकविशेषणोपादानस्य सर्वसि-
द्धत्वात् । तदर्थत्वात् हेतुवाक्यघटकमध्यान्तपदसममिध्याहृतैव-
कारार्थत्वात् । तथाच दृष्टान्ते स्वीयरूपादिव्यञ्जकपृतादावसिद्धि-
धारणाय परकीयत्वं रूपादौ विशेषणं देयमिति भावः । तस्येति ।
नवशरावगन्धव्यञ्जकजलस्येत्यर्थः । नच येन नवशरावगन्धव्य-
ञ्जकजलेन सक्कुरसोनाभिव्यञ्जितस्यत्र जलविशेषेऽनैकान्तिक इति
वाच्यम् । परकीयरूपादिविषयकसाक्षात्कारस्वरूपायोग्यत्वस्य विव-
क्षितत्वाज्जवशरावगन्धव्यञ्जकजलेपि रसव्यञ्जकसाधकौदुकजलत्वस्य
रामहृदी ।

रामहृदी ।

नवशराववेति । ननु स्माद्यव्यञ्जकत्वं तत्प्रत्यक्षानुपघायकत्वम् । तत्र परकीय-
रूपाद्यव्यञ्जकगन्धव्यञ्जकजलस्यैवत्वमेवेत्वेवकारेण न तत्र व्यभिचारधारण-
संभव इत्याशयेनान्यत्र व्यभिचारवारकतां तस्य प्रदर्शयति—मनसिचेति ।
मध्यान्तमिति । एवकारेण गन्धभिन्नाद्यव्यञ्जकत्वं लभ्यते तत्र न गन्धव्य-
ञ्जकघ्राणेन्द्रियेऽपीति साक्षात्सिद्धिवारणाय मध्यान्तं तत्सिद्धितैवकारेण च गन्ध-
भिन्नरूपाद्यव्यञ्जकत्वं लभ्यते एतो न गन्धत्वव्यञ्जकघ्राणेन्द्रियेऽपि साक्ष-
पासिद्धिरिति भावः । निरर्थकमिति । व्यभिचारावारकत्वादिति भावः ।
व्याप्तिप्रहोपयिवेति । व्याप्तिप्रहानुत्प्रेक्ष्यैः । व्यभिचारावारकविशेषणस्य

न्तिकत्वमिति वाच्यम् । तस्य सकुरमाभिव्यञ्जकत्वात् । यथा परकीयेति न देयम्, वायूपनीतसुरभिभागानां दृष्टान्तरसं-
मत्तान् । न च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्राभिव्यञ्जक-
त्वात्तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात् ।
विषयमाह—विषय इति । उपभोगसाधनं विषयः । सर्व-
द्विवर्ती ।

सत्त्वाविति । परकीयेति विशेषणाप्रवेशे छायावादाह—यद्वेति ।
तददाने हेतुमाह—वायूपनीतेति । इदमत्र बोध्यम् । रूपाद्य-
व्यञ्जकत्वे सतीत्यस्य हेतुत्रये तात्पर्यं शब्दाव्यञ्जकत्वे सति गन्ध-
व्यञ्जकत्वस्य नवराशयगन्धव्यञ्जकोदके व्यभिचारेण तत्र प्रत्य-
कर्तुं स्यात्पर्यामावात् । तत्र हेतुषु रूपरसस्पर्शानां परकीयत्वं विशेष-
णम् । नच प्रथमहेतौ नवराशयगन्धव्यञ्जकजले व्यभिचारः
एत्राश्वरमपीनीलरूपव्यञ्जकत्वान् । नच तृतीयहेतौ तत्र व्यभि-
चारः एतदस्वरसेनापि यद्वेदिकत्वान्तरप्रणयनात् तत्रापि परकीय-
त्वविशेषणापरिहृतं हेतुत्रयमिति । तत्र घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षे ।
इन्द्रियस्य न जातिष्वेवस्त्वादिना साद्रूप्यात् किंतु शब्देवरेत्यादिना
यद्वयमात्रं बोध्यम् । ननु विषयत्वं न जातिः सामान्यादौ सत्त्वा-
दवच्छिन्नभ्रममाह—उपभोगेति । यद्यपि साम्नादुपभोगसाधनत्वं
शमरपी ।

दि हेतौ चार्थवय स्वातिप्रदानुत्पत्त्यर्थमेव तत्राद्य मध्यान्तानुपादाने हेतौरेव
अस्वार्थान्तराभ्यासिज्ञानाद्यर्थमेव तस्याप्येवस्वातिप्रदानुत्पत्त्याद्यत्र तदर्थमेवमिति
भाव । ननुयत्र हेतौ चन्द्राव्यञ्जकत्ववेषो निरर्पक एव आदिदेन रसगन्ध-
स्पर्शानां प्रदण्डेपि रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वव्याप्तस्य हेतुत्वार्थमेवैव
अस्वार्थान्तराभ्यासिज्ञानाद्यर्थमेव हेतुपदकत्वे प्रयोक्तव्यमात्र इत्यस्वार्थात्प्रदानुत्पत्तेन तद्व-
्यञ्जकत्वार्थं वस्तुमुपपन्नमेतत्—इदमत्रेति । हेतुत्रय इति । ननु स्वरपरार्थसं-
स्पष्टिर्गतेन हेतुपदार्थव्याप्त्यत्र त्रय इत्यर्थगतमत्र आह—दाग्देति । वस्त्या-
स्येति । परकीयत्वापरिहृतकल्पेत्पर्यं । तथाच सास्त्रवदस्यपि श्रीपरार्थस्य-
व्यञ्जकत्वं न तत्र सूत्रीयहेतौ व्यभिचार इति भाव । अत्रिष्टमदेन पूर्वोक्तगप-
वस्तुमुपपन्न । यद्वेदिकत्वस्येव हेतु स्वरपरार्थानां प्रदानानुपादाने व्यर्थ-
मिदमितिप्रमाण—तत्रापीति । अतु सूत्रे हेतुत्रयवयोरेव निर्वचनमितिप्रमाणं
अस्वार्थान्तराभ्यासिज्ञानाद्यर्थमेव तत्रापीति । अतु सूत्रे हेतुत्रयवयोरेव निर्वचनमितिप्रमाणं
मिति । उपभोगेति । गुणानुपभोगात् उपभोगसाधनत्वं तत्र-

मेव कार्यजातमदृष्टाधीनम् । यत्कार्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं
 साक्षात्परम्परया वा जनयत्येव । नहि वीजप्रयोजनाभ्यां
 विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ति तेन ह्यणुकादित्रक्षाण्डान्तं सर्वमेव
 दिनकरी ।

ह्यणुकादावव्याप्तं साक्षात्परम्परसाधारणभोगसाधनत्वं परमाणाव-
 षीति ह्यणुकादित्रक्षाण्डान्त इति ग्रन्थविरोधस्तथापि साक्षात्परम्प-
 रासाधारणभोगसाधनत्व विवक्षितम् । परमाणुरपि विषय एव
 कार्यरूपपृथिव्या एव त्रिप्रकारेण विभजनात्कार्यपृथिवीविषय एव
 ह्यणुकेत्यादिना प्रदर्शित इति न तद्व्यविरोधः । अत एवोक्तं
 तदुपभोगं साक्षात्परम्परया वा जनयत्येवेति । कार्यजातमित्यत्र
 जातपदं संपातादायावत् । अदृष्टाधीनमिति । अत्र कार्यमानं
 प्रत्यदृष्टस्य हेतुता न समवायसयन्येन घटाद्यधिकरणे कपालादौ
 समवायेन तदभावाद्भवमिचारात् । यत्तु स्वसमवायिसयोगेनादृष्टं
 कार्यमाने हेतुरिति । तन्न । शब्दरूपकार्याधिकरणे गगनेऽदृष्टस-
 मवाय्यात्मसयोगाभावेन व्यभिचारात् । परन्तु स्वसमवायिसयुक्त-
 सयोगेन तस्य हेतुता बोध्या । इदं तु बोध्यम् । अदृष्टस्य कार्यमानं
 प्रति हेतुता न साक्षात्, नहि सामग्रीसमवधानेऽदृष्टविच्छम्बेन
 कार्यविच्छम्बो दृष्टः येन तत्साक्षादेतुः स्यात्, परंतु सामग्रीसपा-
 रामस्त्री ।

बोजक इत्यर्थ । अत्र घटादेरकारणत्वमिति श्येयम् । कार्यरूपपृथिव्या इति ।
 सा कार्यरूपेति विवरणमिति भाव । प्रदर्शित इति । अत्र विषय इत्यस्य ग्रन्थविषय
 इत्यर्थकत्वादिति भाव । यद्यपि शैलस्य पृथिवीत्वात्त्रिच्छन्नपदत्वेऽपि न कति परमा-
 णोर्हेतुत्वाद्यस्यमपि विषयतया त्रिविधान्तर्गतत्वसमवायतयापि सा चेत्तत्र चकारस्य
 शलादीनां त्रैविध्यव्याप्रे वक्ष्यमाणतयार्त्वात्तरसमुच्चार्यत्वात्समवेनेवकारार्थक्याया
 एव स्वीकरणीयतया तस्य च अदृष्टाधीनमपि त्रिविधत्वेन युच्यतेतिरेकत्रैविध्यव्यप-
 र्च्छेदकत्वात्समवेने सापेक्षस्य धर्मरूपान्या एवेत्यवकत्वादिमि भाव ।
 संपातादायावमिति । सर्वमित्यनेनाशेषत्वतापवादिति भाव । नन्ददृष्टाधी-
 नत्वमदृष्टव्यत्वेनैव तत्र न घटादिरूपधर्मस्य समवायीत्वाद्यद्वये—अत्रेति ।
 व्यभिचारादिति । इदमुपलक्षणम्, कालिकदिनूतमिसेवजताभ्यां तयात्वेऽपि
 तत्रैव व्यभिचारो बोध्य । बोध्येति । गगनेऽप्यात्मसयुक्तपदनादिसंयोगसत्त्वेन
 विमुदयसयोगान्दीकारेऽपि कतिविरहादिति भाव । अदृष्टजन्यमित्युपेक्षाद-
 र्थाधीनमित्युक्तौ फलं बहुमुपक्रमये—इदंत्विति । स्यादिति ।

वर्णः शुद्धो रसस्पर्शा जले मधुरशीतलौ ।

स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

विषयो भवति । शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेऽपि प्रकारान्तरेणोप-
न्यामः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः ॥ ३८ ॥ जलं निरूपयति—वर्णः
शुद्ध इति । स्नेहसमायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजा-
हिनकृती ।

इकतया प्रायः परम्परयैव उदुपयोगः, इत्थितु मेघसंबाधद्वी
साक्षादेव उद्वेतुः अन्यथा सामग्रीसंपादकत्वस्यैवानुपपत्तेरिति ।
एतदर्थमेव साक्षात्परम्परासाधारणजन्यत्वबोधकमर्थानपदमुपात्तम् ।
यद्दृष्टार्थानं यत्पुरुषीयादृष्टार्थानम् । तन् वत्कार्यमित्यर्थः ।
तदुपयोगं यत्पुरुषोपयोगसाधनम् । तेन ह्यणुकादिकार्यस्य तत्त-
त्पुरुषोपयोगसाधनत्वेन । नन्वेव सर्वस्यैव विषयत्वेन शरीरेन्द्रि-
यविषयभेदेन पृथिव्यामैरिष्वं न सिद्धेवित्यत्र आह—शरीरे-
न्द्रिययोरिति ॥ ३८ ॥ इति पृथिवीग्रन्थः ॥ जलत्वजाती
प्रमाणमाह—स्नेहेति । कारणतावच्छेदकतया धर्मसिद्धौ बाध-
कामारात्तस्य जातित्वमिति भावः । नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छे-
दामरुद्धी ।

यावत्कारणयुक्ते तदभावे कार्यभावरूपव्यतिरेकसद्विचारमापादिति भावः ।
तदुपयोगः अदृश्ययोगः । तज्जनकारणभावे तत्कारणानामेव जननानुरत्तरित्ति
भावः । नन्वेव कार्यभावेऽदृश्योऽदृश्योऽदृश्यमेवेत्यस्यैवमापादरोति-इत्थिदिति ।
आदिनीत्यादिभूम्युत्पादितप्रसङ्गः । अन्यथा कार्यमात्रमेव तस्याकारणत्वे । सा-
मग्रीसंपादितरेऽत्र उच्छेदकारणतावच्छेदकत्वविशेषबन्धः । अनुपपत्तेरिति ।
सामग्रीसंपादितरेऽत्र उच्छेदकारणतावच्छेदकत्वविशेषबन्धः । सामग्रीसंपादितरेऽत्र
विभाजकधर्मत्रयवत्त्वम् । परस्परसंबन्धीभ्यःपञ्चमंगामेव विभाजकत्ववदिति भावः ।
गूढे प्रकाशान्तरेणेत्यस्य विषयत्वनिश्चयेऽप्युक्तमित्यर्थः । उपन्यासः कथनम् ।
शिष्यबुद्धिवैशद्य देहबाधवान्तावर्षविषयकारक, तदर्थः तत्रप्रयोगः । यद्यप्येता-
वता विभागव्यापत्ते न परीह्यन्त्यादि प्रकृते विषयत्वस्य देहेन्द्रियतिरेच्योभो-
गसाधनवत्त्वस्य विभाजकत्वच्छेदकत्वोपयोगेन न विभागानुरत्तरित्ति मन्त-
व्यम् ॥ ३८ ॥ इति पृथिवीग्रन्थः ॥ ननु देहजनकतावच्छेदकतया जनकविदा-
वति न तस्य शक्तिरिति चन्द्रादिकारणत्वात् कारणतावत्त्वस्य आत्मादिउच्छेदकत्व-
विशेषात्वेन तत्र हेतुता चन्द्रादिकारणत्वस्य साधनार्थमवशिष्यस्यैवमापा-
दक—बाधकामापादिति । जातित्व इति शेषः । व्यपयमेव शरीरशक्ति-

तिसिद्धिः । यद्यपि स्नेहत्वं नित्यानित्यवृत्तितया न कार्यताव-
च्छेदकं तथापि जन्यस्नेहत्वं तथा बोध्वम् । अथ परमाणौ
जलत्वं न स्यात् तत्र जन्यस्नेहाभावात् तस्य च नित्यस्य स्वरू-
पयोग्यत्वे फलावश्यंभावनियमादिति चेन्न । जन्यस्नेहजनकता-
वच्छेदिकाया जन्यजलत्वजातेः सिद्धौ तदवच्छिन्नजनकताव-
दिनकरी ।

इकत्वाभावेन स्नेहत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वं न संभवतीति
शङ्कते—यद्यपीति । तथा कार्यतावच्छेदकम् । वस्तुतस्तु नित्य-
साधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषाभावात् जन्यपदं न द्वेष-
मेव । ननु यथाऽरण्यस्वदण्डादौ फलानुपवायके कारणतावच्छे-
दकतया दण्डत्वादिजातिस्त्वयात्रापि भविष्यतीत्यन आह—
तस्येति । दण्डादेः स्वरूपयोग्यतायां न कापि श्रुतिः । तस्यानि-
त्यत्वेन फलोपघायकत्वाभावादिति भावः । जन्यजलत्वजातेः
जन्यजलमात्रवृत्तिजातेः । तदवच्छिन्नमेति । जन्यजलत्वजात्यव-
च्छिन्नैत्यर्थः । नचैवं जलान्त्यावयविनि जलत्वं न स्यादिति वाच्यम् ।
जलस्यान्त्यावयवित्वात्प्रपगमात् । ननु जलत्वावच्छिन्नं प्रति सम-
वायसंबन्धेन स्नेहत्वैव कारणत्वमस्तु अतिरिक्तत्वाविकल्पनापेक्षया
लाघवादिति चेन्न । जलत्वावच्छिन्नं प्रति स्नेहत्वेन कारणत्वं
रामस्त्री ।

भाष्यविरहदिस्यर्थः । जातिरिति तत्रोक्तं ज्ञापवादिति शेषः । एतेन कारणता-
वच्छेदकीभूतं जलत्वं शीतस्पर्शवत्त्वमेव, न जातिः, परार्थान्तरकल्पने गौरवादिति
प्रत्युक्तम् । शीतत्वरूपजातिविशिष्टाभावेनेकेषां कारणतावच्छेदकत्वे गौरवात्ताप-
देन शुद्धजलजन्यत्वेण कारणतावच्छेदकत्वोचित्यादिति श्येयम् । दोषाभावा-
दिति । कालविशेषावच्छेदेन स्नेहवत्त्वान्वच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकजलत्वधर्मवत्त्वरूपकार्यतायाः स्नेहत्वेऽनतिप्रसक्तत्वसंबन्धादिति भावः ।
अत्रापीति । तद्वानुपवायकत्वरथागतबीजार्थः । तथात्रापि भविष्यतीति ।
कारणतावच्छेदकजनकत्वत्वात् निरावाधा भविष्यतीत्यर्थः । ननु जन्यजलत्वं
जन्यत्वविशिष्टजलत्वं विशिष्टं च न जातिरित्यत आह—जन्यजलमात्रेति ।
जलान्त्यावयविनि मतान्तरजननायोक्तजलावयविति । न स्यादिति ।
तदवच्छिन्ने जनकतावच्छेदकजातिसीकारे तस्यायोग्यत्वे न स्यादिति भावः ।
अनुपगमादिति । जलमात्र एव जलान्तरसंयोगेन बृहज्जलजननयोग्यतावृत्ता-
दिति भावः । जातिसिद्धेरिति । ननु जलत्वस्यापि ताभ्यां विनिघननाविरह

च्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिः । शुक्लरूपमेव जलसेति दर्शयितुमुक्तं वर्णः शुक्ल इति । नतु शुक्लरूपवत्त्वं लक्षणम् । अथवा दिनक्री ।

शीतस्पर्शत्वेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहेषातिरिक्तजातिसिद्धेः क्लृप्त्मादाय कल्पनीयेन विनिगमनाविरहामावादिति । केचित्तु धूमादिकं प्रत्यार्द्रेन्धनादेः कारणत्वं निर्विवादम्, आर्द्रत्वं च जलसंयुक्तत्वं तथाच जलसंयुक्तेन्धनत्वेनेन्धनसंयुक्तजलत्वेन वा कारणतेत्यत्र विनिगमनाविरहाजलत्वेन्धनत्वयोः पार्थक्येन कारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिरित्याहुः । परे तु स्यूजजलवृत्तिमत्यशसिद्धजलत्वरूपजालवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतया परमाणुसाधारणजलत्वजातिसिद्धिः कार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकयोरेक्ये क्षल्यमावात् नित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे दोषमावात्तेत्याहुः । नत्विति । पृथिव्यादावतिव्याप्तेरिति शेषः । शुक्लरूपवत्त्वस्य लक्षणत्वेऽपि न क्षतिरित्यभिप्रेत्याह—अथवेति । द्रव्यत्वव्याप्यवायुत्वजातिमादाय वायावतिव्याप्तिवारणाय रूपवद्बुचीति । यथाच वायुत्वं जातिस्तथापि बह्यते । पृथिवीत्वाविजातिमादाय पृथिव्यादावतिप्रसङ्गवारणाय नैमित्तिकद्रवत्ववद्बुचीति । साक्षादिति पटत्वादिवारणाय । द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यत्वं च द्रव्यत्वव्याप्याव्याप्यत्वमात्रं नतु द्रव्यत्वव्याप्यत्वस्यापि तत्रान्तर्भावः रूपवद्बुचित्वविशेषणेनैव रूपत्वादीनां वारणाच्चन्निवेशे प्रयोजनाशमद्वी ।

इत्यत आह—इत्थमिति । विनिगमनाविरहामावादिति । कल्पनीयस्य हि कारणतावच्छेदकत्वं धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं क्लृप्तस्य नु ॥ तथात्वमिति विनिगमकस्यैव सत्त्वादिति भावः । निर्विवादमिति । अन्यव्यतिरेकाभ्यामित्यादिः । पार्थक्येनेति । इदं च बलुगतिमनुस्योचम् । आर्द्रेन्धनत्वेन धूमकारणत्वेऽपि कारणतावच्छेदकच्छेतिप्रविष्टतयैव जलसिद्धिसंभवादित्यवयवम् । आहु-रित्यस्तरणोद्भवत्वं दर्शयति तु परमाणुरूपजसयोगस्य धूमप्रयोजकत्वे मानामावेन उच्युत्वा परमाणो जलत्वादिदेरिति । परेतित्यादिकं तु स्तानुमतमेव, अदत्तस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वसंभवेन जन्यताप्रवेशेऽपि न क्षतिरित्यस्य सैनैव पूर्वमुक्तत्वादिति मन्तव्यम् । तत्रान्तर्भावश्च इति । ननु द्रव्यत्वव्याप्याव्याप्यत्वमादाय द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यत्वे तथापि रूपत्वमादाय ह्यपादावतिव्याप्तिरेक्यत आह—रूप-

नेमित्तिद्रवत्ववदवृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्व-
म् । अभास्वरशुद्धेतररूपासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसा-
क्षाद्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः । रसस्पर्शाविति । जलस्य
मधुर एव रसः । शीत एव स्पर्शः । तिक्तावृत्तिमधुरवद्वृत्ति-
द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं तदर्थः । ननु शुद्धरूपमेवेति कुतः

दिनकरी ।

भावात् । यद्यप्यवश्योपस्थितिकद्रवत्वस्यैव रूपस्थाने प्रवेशो युक्त-
स्तेनापि वायुत्वादेर्वारणात् । एवं च द्रवत्ववद्वृत्तित्वाभावादेव पट-
त्वादीनां वारणसमवे द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्येत्यपि न देयमिति लाघ-
वम्, तथापि मूले वर्णः शुद्ध इत्यादिना रूपघटितलक्षणस्योक्त-
त्वात्तदघटितलक्षणपरिष्कारे मूलविरोधः स्यादिति तथा न कृत-
मिति ध्येयम् । मूर्तत्वजात्यनभ्युपगमेन चेदं, तेन जलस्यस्य द्रव्य-
त्वव्याप्यमूर्तत्वव्याप्यत्वेऽपि न क्षतिः । जलघटान्पतरत्वमादाय
घटादावतिव्याप्तिवारणाय जातीति । क्वचिच्छुद्धरूपवद्वृत्तीति पाठः ।
तत्र शुद्धपदं रूपपदं वा सपावादायातम् । एवमेव च व्यावृत्ति-
रभास्वरशुद्धेतररूपेत्यत्र रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यपदयोर्बोध्या ।
पृथिवीत्वमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणायभास्वरशुद्धेतररूपास-
मानाधिकरणेति । जलस्यस्य शुद्धरूपसामानाधिकरण्यादसंभय इति
शुद्धेतेरेति । तेजस्त्वमादाय तेजस्यतिव्याप्तिवारणायभास्वरेति ।
शीत एवेति । अद्यपि शीतं गुण इति कोशात् क्रीपवैवोचिता

रामह्री ।

चदित्यादि । अद्यप्योपस्थितिकेति । नेमित्तिद्रवत्ववदवृत्तित्वस्य पृथिवी-
त्वादिवाक्योपस्थितिकेति तत्रैव तदवस्थितिकेति तत्रैव तदवस्थितिकेति तत्रैव तदवस्थितिकेति
रूपप्रवेशस्यानुचितत्वादिति भावः । रूपघटितेति । तत्र वर्णपदस्य लघुत्वत्वा-
दिति भावः । यद्यप्येवमपि मूले शुद्धपदस्याप्युपागमेव तस्य चोपासनापदकृतत्वा
मूलविरोधो दुर्वार एव तथापि शुद्धवद्वृत्तित्व रूपवद्वृत्तित्व वा प्रवेशनीयमित्यत्र
विनियमनाविरहेण लक्षणद्वये मूलतात्वमेव विनशनीयत्वात् न मूलविरोध इति
भावः । एवमेवेत्यादि । एकस्मिन्लक्षणे शुद्धरूपपदयोरपदकृतत्वापरिहोपान्मूले
कारिकागुणारिच्छान्तरमित्यत्र ध्येयम् । बोधेति । ननुत्वमादायातिव्याप्तिवार-
णाय पटत्वादिकमादाय तद्वारणाय च रूपवद्वृत्तित्वद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यत्वयो प्रवेश

कत्वात् । नच, हरीतक्यामेव जलोष्मसंयोगाद्देशान्तरोत्पत्ति-
रिति वाच्यम् । कल्पनागौरवात् । पृथिवीत्वस्थाम्लादिजन-
कत्वाच्चेदकत्वाच्च जले नाम्लादिकम् । जम्बीररसादौ
दिनक्री ।

आश्रयौपाधिकत्वामावे । व्यञ्जकत्वादित्युत्तरं हरीतकीभक्षणोत्तरं
प्रत्यक्षेण माधुर्योपलम्भादिति पूरणीयम् । कल्पनागौरवादिति ।
अथयथरसाजन्यस्य पृथिवीरसस्याग्निसंयोगसाध्यत्वदर्शनादेतदनु-
रोधमात्रेण जलसंयोगस्यापि पृथिवीरसोत्पादकत्वस्वीकारेऽतिरिक्त-
कार्यकारणभावस्य हरीतक्यां मधुररसस्य च कल्पने गौरवादिति
भावः । नन्वस्तु जले मधुरो रसस्तथापि जम्बीरजलादौ प्रत्यक्ष-
सिद्धस्यान्तरसस्यापि स्वीकारे वायकाभाव इत्यत आह—पृथिवी-
त्वसेति । अम्लादिजनकत्वाच्चेदकत्वादिति । यद्यपि
पृथिवीत्वस्थाम्लादेर्जनकत्वाच्चेदकत्वाच्चमधुरजनकत्वाच्चेदकत्वम-
प्यस्तीति तुल्यं तथापि हरीतक्यादिभक्षणोत्तरं जलेऽपि मधुरोपल-
ब्धेस्तत्र मधुरस्वीकारस्यावश्यकत्वा जलत्वेनापि मधुरं प्रति हेतुत्वं
कल्प्यत इति भावः । ननु जम्बीरसलिलादाबन्धप्रत्यक्षाजलत्वे-
नाम्लादिरसैऽपि तुल्यपदेतुल्यं स्यादत आह—जम्बीररसादा-
रामस्त्री ।

पृथिवीजस्यापि प्रतीतिप्रसङ्गात् । नच त्वन्मतेऽपि तादृशदोषवत्याः इतो न पृथि-
वीत्वप्रलय इति वाच्यम् । स्फटिकादिसच्छदस्ये रक्षपटादिसंयोगफलान्तर-
प्रतीतिरेव ननु पटावप्रतीतिरिति सर्वात्रुमवधिदमिति विज्ञादिदोषस्य पीतत्व-
मात्रज्ञानितजनकतामात्रकल्पनावदनाभ्यनुमवातुपेदेन भीलत्वज्ञानितजनकतामात्र-
स्यैव तादृशदोषे कल्पनीयत्वात् दोषविशेषजन्यत्वादेव विशेषदर्शितामपि समवाये-
नैव भीलत्वज्ञानितः । नहि नीलो षटो नीलं जलमिति प्रतीत्योर्बलक्षण्यमनुमवधि-
दमिति कश्चिदुपैतीति । हरीतक्रीभक्षणस्वेलादिना हरीतक्रीभक्षणस्य जलरूप-
प्रकृत्यमुक्तं गूढे तत्र च देवोत्पन्नभिषागान्मूल्य न्यूनतामाशङ्क्य हेतुं पूरयति—
व्यञ्जकत्वादीत्यादिना । हरीतक्यामिति । यद्यपि हरीतक्या मधुररसक-
ल्पनं सिद्धान्ते जले मधुररसकल्पनस्थानीयमिति गौरवात् प्रदर्शनमनुचितं तथापि
प्रतीतिदिना मन्मते कार्यकारणभावस्यैकस्याधिक्यं त्वन्मते षट् मधुररसकल्पन-
स्थानीयमिति मधुच्यते तदा जलेऽसाकं तत्कल्पनं भवती हरीतक्या मधुररसक-
ल्पनस्थानीयं कार्यकारणभाववच्छानं त्वन्मतेऽधिकमेवेति सूत्रयितु तत्कीर्तनमिति
सि० मु० १५

त्वाश्रयापाधिकी तथा प्रतीतिः । एवं जन्यशीतस्पर्शजनकता-
वच्छेदकं जन्यजलत्वं तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं जलत्वं
दिनकरी ।

विति । स्वसमवायिसंयोगेन जम्बीरगताम्बररसप्रतीतिस्तद्रूतजल
इत्यर्थः । शुष्केऽपि जम्बीरे आम्बरप्रतीतेस्तत्राम्बररसस्वावश्यकत्वे
तस्यैव तद्रूतजले परम्परया प्रतीतिः । हरीतक्यां तु मधुररसा-
भावात् हरीतकीगतमाधुर्यस्य जले प्रतीतिरिति भावः । कर्कटी-
भक्ष्णोत्तर जलपाने विकारसंस्थानुभवविविकारसोऽपि जले स्यादिति
तु न, जलपानात्पूर्वमपि कर्कट्यां विकारसोपलब्धेः, कर्कटीभक्ष-
णोत्तर रसनाप्रवर्तिपित्तक्षोभे सदीयतिकोपलम्बेर्वैयकसिद्धत्वाच्च ।
वस्तुतो निदाघपीतनिर्मलगद्गाजलमाधुर्यस्यानुभवसिद्धस्यापलापास-
भवान्मधुर एवेति युक्तम् । एतेन हरीतक्यावौ न जलसंयोगेन
माधुर्यमुत्पद्यते येन कल्पनागौरवम् । परंतु हरीतक्या कपायव-
न्मधुररसोऽपि स्वीक्रियते तद्व्यञ्जकञ्च जलसयोगो नतु तद्रूतरसा-
न्तरस्य फलवलात् । यदि च चित्ररूपवधिप्ररसे मानाभावाद्गुण-
विरोधेन नीरवैव हरीतकी रसप्रतीतिस्तु अवयवेषु रससत्त्वात्प-
रामरुदी ।

ध्वेयम् । अम्बरजनकतावच्छेदकपृथिवीत्वस्य जलेऽभावात्तन्मादिमत्त्वं जलस्येति
मूलोक्तं न सङ्गच्छते । कर्कटादी मधुरजनकतावच्छेदकत्वेनापि पृथिवीत्वस्य क्लृप्ततया
तदभावाज्जले मधुररसायभावप्रसङ्गादित्याद्युच्यते—यद्यपीति । तत्र हरीतक्यां ।
आवश्यकत्वेत्यस्यानुभवानुरोधेनेत्यादि । जलत्वेनेत्यस्य पृथिवीत्वेनेनेत्यादि ।
नतु जम्बीरगतरसस्य जले मान जलमतरसस्य जम्बीरे मान वेत्यत्र विनिगमक दुर्ल-
भमित्याशङ्क्यामाह—शुष्केऽपीति । नचैव हरीतकीगतमधुररसस्यैव जलेऽपि
परम्परया मानस्वीकारेणोपपत्तौ जले मधुरो रसोऽपि न स्यादित्यत आह—
हरीतक्यामिति । तद्व्यञ्जकञ्चेति । हरीतकीमधुररसस्यञ्जकस्त्वित्यर्थः ।
रसान्तरस्य कपामरसस्य । फलवलात् तत्प्रत्यक्षरूपकार्यवलादित्यर्थः ।
मानाभावादिति । निररसस्याग्रामाणिकत्वे तत्र चित्ररूप इवावयवगतता
कारणानां हेतुत्वसमवेदपि नीरसद्रव्यप्रत्यक्षे बाधव्यभावेन चित्ररूपवधिप्ररसा
नस्वीकारे सति निरहासानारसावयवकद्रव्ये परस्परविरोधेन कस्यापि रसस्यानुपत्या
नीरवैव हरीतकीति समुदायात् । नचैव हरीतकीभक्षणे तस्यापि रसस्य प्रत्यक्षं न
स्यादनुभूयते च कपावरणप्रत्यक्षमत आह—रसप्रतीतिस्तित्यति । परम्परया

बोधम् । घृष्टचन्दनादौ तु शैत्योपलब्धिश्चन्दनान्तर्वर्तिशीत-
तरसलिलस्यैव । तेजःसंयोगाज्जले उष्णप्रतीतिरौपाधिकी
स्फुटैव तत्र पाकासंभवात् । स्नेहस्तत्रेति । घृतादावपि
तदन्तर्वर्तिजलस्यैव स्नेहः जलस्य स्नेहसंभवायिकारणत्वात् ।
तेन जलएव स्नेह इति मन्तव्यम् । द्रवत्वमिति । सांसिद्धिक-
द्रवत्वत्वं जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः तदवच्छिन्नजनकताव-
सिनकरी ।

रूपरयेत्युच्यते तथास्तु जलसंयोगो हरीतक्यवयवगतमाधुर्यस्यैव
व्यञ्जक इत्यपास्तम् । जलत्वजावायनुमानान्तरं प्रमाणमाह—
एयमिति । ननु जलत्वाभावेऽपि घृष्टचन्दनादौ शैत्योत्पत्तेर्व्यभि-
चारेण कथं जन्यजलत्वमेव तत्र हेतुत्वमव आह—घृष्टेति । पूर्वं
शीत एव स्पर्श इत्युक्तं सत्साधयति—तेजःसंयोगादिति । तत्र
जले । विवेचयिष्यते च पाकासंभवमुपरिष्ठात् । घृतादावित्यादि-
पदेन तैलपरिमहः । जलस्यैव स्नेह इत्यनन्तरं स्वाश्रयसंयोगेन
प्रतीयत इति शेषः । तेन घृतादौ संभवात्वेन स्नेहनिरासेन ।
जलएवेति । स्नेहस्यावान्तरविशेषामावात्स नोत्कीर्तितः । तदव-
च्छिन्नजनकतावच्छेदकं सांसिद्धिकद्रवत्वत्वावच्छिन्नजनकताव-
च्छेदकम् । तदेव जन्यजलत्वमेव । तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं
जलत्वमिति भावः । अथैवंरीत्या परमाणुव्यावृत्तमाद्रव्यणुकं जल-
त्वमेकं परमाणुसाधारणं द्वितीयमिति जलत्वयोर्भेदे भेदाग्रहः कुत
इति चैतन्नियतयोग्यव्यक्तितृप्तिव्यादिति । एवमप्येऽपि । सैलादा-
वित्यादिपदेन क्षीरपरिमहो ननु घृतस्य तत्र नैमित्तिकद्रवत्वस्य
रूपकारणेन सत्त्वात् । द्रवत्वमिति नन्तरं स्वाश्रयसंयोगेन नदीवद
समन्वी ।

स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन । अपास्तमिति । गजजले माधुर्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा-
दिति भावः । ननु घृतादावपि तदन्तर्वर्तजलस्यैव स्नेह इति मूलमसद्गतं घृतादे-
पार्थिवत्वेन तत्र जलीयस्नेहासंभवादत्तः पूरयति—जलस्यैवेत्यादि । जन्य-
जलत्वमेवेति । जन्यजलमात्रातिजातिरेवेत्यर्थः । परमाणो जलत्वसिद्धयर्थ-
माह—तदवच्छिन्नेति । जन्यजलत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । समनियतेति । जल-

नित्यतादि प्रथमवर्तिक्तु देहमयोनिजम् ।

इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिविषयो मतः ॥ ४० ॥

च्छेदकमपि तदेवेति भावः । तैलादारपि जलस्यैव द्रवत्वं
 छेदप्रकर्षेण च दहनानुकूल्यमिति वक्ष्यति ॥ ३९ ॥ प्रथम-
 घदिति । पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथाहि जलं द्विविधं नित्य-
 मनित्यं च । परमाणुरूपं नित्यं । अणुकादिमर्बमनित्यमवयव-
 समवेतं च । अनित्यमपि त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयभेदात् ।
 पृथिवीतो यो विशेषस्तमाह—किंत्विति । देहमयोनिजं
 अयोनिजमेवेत्यर्थः । जलीयं शरीरमयोनिजं वरुणलोकं प्रवि-
 द्धम् । इन्द्रियमिति । जलीयमित्यर्थः । तथाहि रसनं
 जलीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसन्यञ्जकत्वात् सञ्चुरसाभि-

विगच्छी ।

इति शेषः । ननु तैले जलस्य सत्त्वे तैलस्य दहनानुकूल्य न
 स्याज्जलस्य दहनप्रतिपूलत्वादित्यत्र आह—छेदप्रकर्षेणेति ।
 प्रकृष्टक्षेहस्य जलस्य दहनानुकूल्यमेव । अपकृष्टस्यैव तस्य दहन-
 प्रतिपूलत्वादिति भावः । इति ब्रह्मपतीति । छेदनिरूपणावसरे
 इति शेषः ॥ ३९ ॥ प्रथमघदिति । पृथीसमर्षादितिरित्यभिप्रा-
 येणाह—पृथिव्या इवेत्यर्थ इति । एवमपेऽपि । जलीयं
 शरीरमिति । तच्च पार्थिवावयवैरुपपृच्छं बोध्यम् । तेन जलमात्रे
 हस्तपादादिष्ववस्थाया असम्भवेऽपि न क्षतिः । ननु वाटशशपिरे
 मानामात्रोऽनुपलम्भादित्यत्र आह—वरुणलोक इति । तत्र च
 शुक्तिरेव प्रमाणमिति भावः । गन्धेति । रसन्यञ्जके मनसि

रामच्छी ।

मेव सोपो जालोभेदप्रदप्रतिबन्धक इति भावः । अपेऽपीति । तेजोनिष्ठय-
 लोपि भेदप्रदे प्रतिबन्धकमिदमेवेति भावः ॥ ३९ ॥ पृथीसमर्षादिति ।
 प्रथमाया इवेति पृथ्वीतादिसिद्धय इत्यभिप्रायेत्यर्थः । अपेऽपि तेजोनि-
 रूपेण । जलमात्रे केवले पटे । कात्विति । वाटशपाटादित्यर्थः । प्रकृष्ट-
 स्थाप्यम् । तदुक्तं नैमित्तिकद्रवत्वमुक्तम् । अण्यण एव निमित्तत्वे प्रतिपादनादिति
 भावः । तच्च नैमित्तिकद्रवत्वं च । वागिन्द्रियैव तस्य जलत्वस्य प्रकृष्टत्वादि

उष्णः स्पर्शस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लमास्वरम् ।

व्यञ्जकोदकवत् । रसनेन्द्रियसंनिकर्षे व्यभिचारवारणाय
द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति—सिन्धुरिति । सिन्धुः
समुद्रः । हिमं तुषारः । आदिपदात्सरित्कासारकरकादिः
सर्वोऽपि ग्राह्यः । नच हिमकरकयोः कठिनत्वात्पार्थिवत्वमिति
चाच्यम् । उष्मणा विलीनस्य तस्य जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्
यद्रव्यं यद्रव्यत्वंसप्रत्ययमिति व्याप्तेर्दलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः ।
अदृष्टविशेषेण द्रवत्वप्रतिरोधात् करकायाः काठिन्यप्रत्ययस्य
आन्वित्वात् ॥ ४० ॥ तेजो निरूपयति—उष्ण इति ।
उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । इत्थं च
जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिवि-
दिगच्छति ।

व्यभिचारवारणाय गन्धाद्यन्यञ्जकत्व इति । कासारः सरः ।
करकादिरित्यत्रादिपदात्कूपाविपरिमहः । कठिनत्वादिति । कठि-
नत्वशब्दश्चादित्यर्थः । विलीनस्य तस्येति । सप्तम्यर्थे पञ्ची ।
कचिद्विलीनयोरिति पाठः । स तु ऋजुरेव । विलीनताया द्रवत्व-
रूपाया जलत्वव्यञ्जकत्वादिति भावः । ननु विलीनता नैमित्तिक-
द्रवत्वमेव सदुक्तमूष्मणेति । तच्च न जलत्वव्यञ्जकम् । यदि च
विलीने लक्षित्वस्य तस्मिन्नष्टे सतीत्यर्थस्तथापि करकादिनाशोत्तरं
द्रव्यान्तरोत्पादात्तत्रैव द्रवत्वजलत्वयोः प्रत्यक्षं न करकायां नष्टत्वा-
दत आह—यद्रव्यमिति । तथापि करकादिनाशोत्पन्नद्रव्यान्तरे
जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाद्दुष्कन्यात्वात् करकादिषु जलत्वसिद्धिरिति
भावः । ननु हिमकरकयोः पार्थिवत्वाभावे कथं काठिन्यप्रत्यय
इत्यत आह—अदृष्टविशेषेणेति ॥ ४० ॥ इति जलप्रत्ययः ॥
इत्थं चेति । उष्णत्वजातिसिद्धौ चेत्यर्थः । ननु कथं तर्हि जन्यो-

रामच्छी ।

भावः । नष्टत्वारित्यस्य करकाया इत्यादिः । मूलेऽदृष्टविशेषेनेत्यस्य दुरादृष्टवत्त्वे-
त्यर्थः । प्रथिरोपोऽप्रत्यक्षं तथाच प्रतिबन्धकवत्त्वत् इत्यत्राग्रे आन्वित्वस्यैव
काठिन्यप्रतीतिरिति भावः ॥ ४० ॥ इति जलप्रत्ययः ॥ विलसणेति ।

शेषः । तस्य परमाणुवृत्तित्वं तु जलत्वस्यैवानुसन्धेयम् ।
नचोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यं । तत्राप्यु-
ष्णस्य सत्त्वात् किंतु तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवादग्रहः ।
एवं रत्नकिरणादां च पार्थिवस्पर्शेनाभिभवात् चक्षुरादीं वानु-
श्रुतत्वादग्रहः । रूपमित्यादि । वैश्वानरे मरकतकिरणादीं
च पार्थिवरूपेणाभिभवात् शुक्लरूपाग्रहः । अथ तद्रूपाग्रहे
दिनकरी ।

ष्णस्पर्शवत्त्वपापिकारणनिज्ञेषु परमाणुषु तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यत
आह—तस्येति । तेजस्त्वस्येत्यर्थः । जलत्वस्येवेति । यथाच
जल्पजलत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया जलपरमाणौ जलत्वजा-
तिसिद्धित्वया अन्यतेजस्त्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया तेजःपर-
माणौपि तेजस्त्वरूपजातिसिद्धिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । सम-
भावेन विदग्धणनीलोत्पचित्वावच्छिन्नं प्रति सम्भावेन तेजःसंयो-
गत्वेन हेतुत्वात्तेजस्त्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् । चन्द्रकिरणा-
दावित्यादिना रत्नकिरणादेः परिग्रहः । तत्रापि चन्द्रकिरणादा-
वपि । ननु तर्ह्योष्णप्रतीतिः कुतो नेत्यत आह—किंत्विति ।
तदन्तःपातिजलस्पर्शेनेति । चन्द्रकिरणान्तर्गतजलभागशीतस्पर्-
शेनेत्यर्थः । ननु चक्षुरादिनिष्ठस्योष्णस्पर्शस्य केनाप्यनभिमूतत्वा-
त्प्रत्यक्षापत्तिरत आह—चक्षुरादीं चेति । मरकतकिरणादावि-
त्यादिना सुवर्णपरिग्रहः । स्याद्रूपं शुक्लभास्वरमिति मूलम् । तत्र
शुद्धेति स्वरूपकथनम् । भास्वररूपमात्रस्य लक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गाभा-
वान् । भास्वरत्वं जातिविशेषः । स च तेजोरूपमात्रवृत्तिः शुद्धत्व-
व्याप्यश्चेति । ननु रूपाविषयकद्रव्यप्रत्यक्षत्वाभावादेवैश्वानरादेभ्यानु-
पत्वानावच्छिरिति शङ्कते—तद्रूपाग्रह इति । वैश्वानरपदेरपानुपत्त्वे
रामकरी ।

अथपानीयान्तेत्यर्थः । नीलोत्पलवृत्तं पाकेन रूपादेरुत्पत्तेः । अतिप्रसङ्गा-
भावमुपपादयति—भास्वरत्वमिति । ननु तेजोगतरूपाणामनेकविधत्वात् पीत-
त्वद्रव्यादिना र्थाध्यक्षभास्वरत्वस्य जातित्वं च संभवतीत्याशङ्कं निराकरोति—
शुद्धत्वव्याप्यश्चेति । नच विद्युदादीं भास्वरपीतव्याप्यनुभवात्कथं शुद्धत्वं

नैमित्तिकं द्रवत्वं तु नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

धर्मिणोऽपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न । अन्यदीयरूपेणैव धर्मिणो ग्रहसंभवात् शङ्खसेव पिचपीतिम्ना । बहेस्तु शुक्रं रूपं नामिभूतं किंतु तदीयं शुक्रत्वमभिभूतमित्यन्ये । नैमित्तिकमिति । सुवर्णादिरूपे तेजसि तत्सत्त्वात् । नच नैमित्तिकं द्रवत्वं दहनादावन्याप्तं घृतादावतिन्याप्तं चेति वाच्यं । पृथिव्यवृत्तिनैमित्तिकद्रवत्ववद्दृचिद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वस्य वि-
यक्षितत्वात् । पूर्ववदिति । जलस्येवेत्यर्थः । तथाहि तद्

दिनकरी ।

तद्गतसंख्यादिगुणानामपि चाक्षुषत्वं न स्यादिति, योग्यव्यक्तिमा-
त्रवृत्तित्वाभावादिति, अपिना सूचितम् । अन्यदीयरूपेणैवेति ।
पार्थिवरूपेणैवेत्यर्थः । मतान्तरमाह—बहेस्त्विति । सुवर्णादि-
रूपे तेजसि तत्सत्त्वादिति । तेन नासंभव इति भावः । पृथि-
व्यवृत्तीति । नैमित्तिकद्रवत्ववद्दृचिद्रव्यत्वरूपजातिमादाय पृथि-
व्यामतिन्याप्तिपारणाय पृथिव्यवृत्तीति । पृथिव्यवृत्तिजलत्वजाति-
मादाय जले, पृथिव्यवृत्तिवायुत्वादिकमादाय वायावतिन्याप्तिपार-
णाय नैमित्तिकद्रवत्ववद्दृचिद्रव्यत्वमादाय वायाव-

रामकरी ।

तथेति वाच्यम् । तत्रत्यशुक्र एव पीतत्वप्रान्तेरेवोपगमादिति भावः । रूपा-
दिपयकेति । नच त्रिविकल्पके प्राथमिके षट इति प्रत्यक्षे च स्वविषयकत्वान-
नुमत्वात् कथमेतदिति वाच्यम् । षटस्य संनिकर्षदशायां स्मादावपि
सानिकर्षसावदयभ्रतया षटषट्त्वयोरिव स्वरूपत्वयोरपि सपुद्गाडम्बननिर्वि-
कल्पकस्य प्राथमिकमिन्द्रियप्रत्यक्षस्यमपि रूपत्वविशिष्टवैशिष्ट्यात्सवगाहिनो रूपविष-
यकत्वत्वेव स्वीकारणीयत्वादिति भावः । सूचितमित्यस्य वैश्वानरदेरित्यादि-
पदेनेति शेषः । पार्थिवेति । पाकत्रपार्थिवकथनेत्यर्थः । तस्यैव पाकत्रत्वात्
वैश्वानरे यादृशरूपप्रतीतिस्त्वादत्रं रूपं न काष्ठद्विरूपपुदिन्यां पूर्वमनुभूतमतः
पाकत्रत्वं प्रदर्शितमिति ध्येयम् । ननु सुवर्णरूपवदेति नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वं मूले
प्रदर्शितं तन्मानस्यकमेव तावताप्यम्याह्वेरपरिहारदित्वात्साक्षात्माह—तेनेति ।
तत्कथनेनेत्यर्थः । तथाच तद्द्रव्यस्थसंभवरपरिहारकत्वमेव । अन्यासिपरिहारस्तु
उत्तरप्रन्देनेव कारणीय इति भावः । पृथिव्यवृत्तीति । अत्र जातिपदस्य
द्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजातिपरत्वेऽपि न विचार इति सूचनायैव इत्यन्वयवाधा-

इन्द्रियं नयनं वह्नि स्वर्णादिविषयो मतः ।

द्विविधं नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुरूपं तदन्यदनित्यम-
चपवि च । तत्र त्रिषा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरमयो-
निजमेव । तत्र सूर्यलोकादौ प्रसिद्धम् ॥ ४१ ॥ अत्र यो विशेष-
स्तमाह—इन्द्रियमिति । ननु चक्षुषस्तैजसत्वे किं मानमिति
चेत् चक्षुस्तैजसं परकीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूप-
व्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् । प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वाद्ब्र-
ह्मण्डान्तेऽव्याप्तिशरणाय प्रथमं परकीयेति । घटादेः स्वीयरूप-
व्यञ्जकत्वाद्ब्रह्मिचारवारणाय द्वितीयं परकीयेति । अथवा

दिक्करी ।

विन्यासिचारणाय जातीति ॥ ४१ ॥ परकीयस्पर्शादीति ।
गन्धाव्यञ्जकत्वादिषट्तिहेत्वन्तरसूचनायादिपदैव गन्धादिपरिमहः ।
चक्षुषः परकीयरूपादिन्यञ्जकत्वात्सिद्धिवारणाय स्पर्शपदम् । अत्र
केचिदाहुः—चक्षुर्विषयासंबद्धमेव प्राहकम् । यदि प्राप्यप्रकाशकारि-
स्यात् तदा रसनादिवदपिष्ठानसंबद्धं गृहीयात्, नचैवं, गोलकासं-
पद्धमहणात् । किं यदि चक्षुः प्राप्य गृहीयात्तर्हि स्वतोऽधिकप-

राभच्छरी ।

भाष्योक्तम् । जलवेत्सुपलक्षणं वायुत्वादिकमादाव वाप्यत्वावप्यतिव्याप्तिसम्बन्धा-
दिति द्रष्टव्यम् ॥ ४१ ॥ स्पर्शपदमिति । परकीयपदमपि स्वीयस्पर्शव्यञ्जक-
रीपे इष्टान्तासिद्धिवारणाय । उच्यते तत्र परकीयरूपव्यञ्जककण्ठे इन्द्रियवारण-
णाय हेतौ सत्यन्तं । गन्धादी तद्धारणाय विशेष्यदकं । घटादौ स्वीयरूपव्यञ्जके
तद्धारणाय तत्रापि परकीयेति । चक्षुः सनिकर्षे व्यभिचारवारणाय इत्यतश्चे सती-
त्यपि पुरणीयम् । एतत्सर्वं मूलोपल्लावदुपेक्षितमिति बोध्यम् । गोलकमेव चक्षुर्न
तेजसमित्युच्छृङ्खलमतं दर्शयति—अत्र केचिदित्यादिना । विषयासंपर्क-
विषयसंश्लेषपरहितम् । एवकारेण सन्निकृष्टप्राहकत्वं व्यवच्छिद्यते गोलकसंयु-
क्तस्य चक्षुषाऽप्रहणात् । अत्र चक्षुः पदं चक्षुर्निद्रवत्वेनाभिमतपरं चेन्न तेजोरूप-
चक्षुः समते भवत्येवमपि न पश्चात्सिद्धिर्नवा पार्थिवगोलकस्य च सन्निकृष्टप्राह-
कतायाः तेनाप्यनङ्गीकारेण यथैवापुनरुक्तानुत्थितिरिति व्येयम् । अत्र चोत्त-
रप्रत्यासत्तारादपिष्ठानसंबद्धप्राहकत्वारिति हेतुस्त्वनीय, परं तामिसुखमव्य-
वधानं च प्राह्ये प्रसोक्तमित्येतन्मतेऽनस्यमङ्गीकरणीयमन्यथा श्रुतेऽस्थितानां
अवहितानां च वायुवाप्यतिचारणसंभवात् सिद्धान्तविभक्तुः षष्ठं संयोगमा-

प्रभाया दृष्टान्तत्थसंभवादार्घ परकीयेति न देयम् । चक्षुः-
संनिकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं देयम् । विषयं दर्शयति—

दिनकरी ।

रिमाणवन्न गृहीयात्, न खलु नखरञ्जनिष्ठा परशुच्छेषं छिनत्तीति,
शास्त्राचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणानापत्तिश्च । गतिक्रमेण प्राप्यग्रहणे हि
सन्निहितक्रमेण ग्रहणं स्यात् ननु तुल्यकालमुपलम्भः । अनुभवति
तून्मील्यन्नेष नयने क्षारां शीतमयूखं च । एष्वथ प्राप्यकारित्वाहु-
रोयेन गोलकातिरिक्तं चक्षुः परैरङ्गीक्रियते गोलकस्य चन्द्रादिप्राप्त्य-
संभवात् । अप्राप्यकारित्वे च गोलकमेव चक्षुस्तत्र न वैजसमिति ।
तदसत् । अधिष्ठानासंयद्धार्यप्राहिण्याः प्रदीपप्रभाया इव चक्षु-
षोऽपि प्राप्यकारित्वसंभवात् पृथुवरमहणस्य च गोलकनिर्गतस्य
महतस्य चक्षुषः पृथ्व्यमत्वेन प्रदीपप्रभाया इवोपपत्तेः, स्वाधिकपरि-
माणवद्द्रव्यप्राहिणा स्वगिन्द्रियेण व्यभिचारान् सादृशमियमे माना-
वापरदी ।

नैवैव सद्धारणसंभवात् सेवामेतत्त्वत्पनीयं दूरस्थलस्य प्रतिबन्धकताकल्पनं तून्-
यमवेऽपि समानमिति बोध्यम् । ननु कदैतुरप्रयोजक इत्याद्यहानिरावाय साम्भा-
भावे हेतुरेव न स्यादिति हेतुच्छिद्यत्वापत्तिरूपमनुकूलतर्कं प्रदर्शयति—पदीत्या-
दिना । प्राप्यप्रकाशकारि सन्नित्यप्राहि । नभेवमिति छेदः । गोलकस्य ब्रह्म-
मानप्राहं नभेति तदर्थं । ग्रहणादिलग्नस्य चक्षुषेत्यादिः । अत्र प्रदीपप्रभायां
प्रक्षयमाणव्यभिचाररूपाद्यपि परिविन्त्य स्वाधिकपरिमाणवद् द्रव्यप्राहकरमेवापि
चक्षुष्युक्तसाध्यपिदिः संभवतीत्याह—किंचेति । यद्यत्सदुपपत्तेः परेष्वभि-
फलजनकं तत्तदपेक्षया नास्तन्तन्मूनपरिमाणवदिति सामान्यमुख्यादयमिप्रायेण
एतन्तमाह—न खल्विति । नखरञ्जनिष्ठा नखरुन्तनी । तथा चैतयाहम-
नङ्गीकारे नखरञ्जनिष्ठापि परशुमेवं महत्त्वात्पि छिन्यात् । अत्र च स्वाधिकपरि-
माणदारोपि परशुमेवत्तदर्थेनादात्तान्तिरुन्तयाथ निर्गुमसकयसावेत्यक्षर-
सादेत्यन्तरमाह—दायेति । तथाच शास्त्राचन्द्रमसोरेककालीनबाहुपजनक-
त्वेनापि चक्षुषि सन्निकृष्टप्राहकत्वभावादन्वितुं शक्यमिति भावः । उपसहरति—
पर्यंचेति । चक्षुषः असन्निकृष्टप्राहकत्वे चेत्यर्थः । नन्विष्टापत्तिरित्याशङ्क्यामा-
ह—तद्येति । तथा चैन्द्रियं नयनमिति स्वारिकमिरोपापत्तेर्नैवापत्तेः समव इति
भावः । अधिष्ठानासंयद्धेति । तथानोक्तमियमे दीपरूपाधिष्ठानासंबद्धपटारिमा-
दिप्या दीपप्रभायां व्यभिचारित इति भावः । तदभिमानस्य शूद्राङ्गीनलस्यस्य ।
कालसंनिकर्षेण अतिसन्निहितकालवृत्तित्वेव । ननु साक्षात्तत्त्वमसोऽतिदूर-

वहीति । ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानमिति चेत् । न ।

-

दिक्करी ।

भावात् । तुल्यकालग्रहणं चासिद्धमेव । तदभिमानस्य कालसंनि-
 कर्षणैवोपपत्तेः । अचिन्त्यो हि तेजसो लाघवातिशयेन वेगातिशयः
 यः प्राचीनाचलचूडाबलम्बिन्येव भगवति मयूखमालिनि भवनोदरे-
 प्वालोक इत्यभिमानो लोकानाम् । यच्चाहुः शालिकाचार्याः—
 चक्षुर्बाह्यालोकाभ्यामारब्धेन चक्षुषा तावदर्थसंस्पृष्टेन युगपत्ताव-
 दर्थग्रहणमिति शाखाचन्द्रमसोस्तुत्वकालग्रहणमुपपद्यत एवेति ।
 तन्न । चक्षुर्बाह्यालोकाभ्यामारब्धस्य चक्षुषः पृष्ठभागोऽपि सत्त्वात्पृ-
 ष्ठभागस्थितपदार्थग्रहणापत्तेः पृष्ठदेशस्य बाह्यालोकैश्चक्षुरुत्पादे माना-
 भाव इति चेदमदेशस्य बाह्यालोकैरपि तदुत्पादे मानाभावः तदन-
 भ्युपगमेऽपि चाक्षुषोपपादनस्यानुपपत्तमुक्तत्वादिति । लाघवादाह—
 अथवेति । तैजसत्वे किं मानमिति । सुवर्णं पार्थिवं नैमित्ति-
 कद्रवत्ववत्त्वादित्यनुमानस्य पार्थिवत्वसाधकत्वैव सत्त्वात् । समा-
 यत्ते—नेति । सुवर्णमिति । नचान् पीतरूपवद्व्यात्मकस्य

समरूपी ।

त्वेन तदिति चन्द्रश्च सयोगसम्भवात् शाखाचन्द्रमसोर्बाह्यरमोरस्यन्वसाक्षिप्य-
 मेव समवति येन तुल्यकालताभ्रान्ति स्यादित्याह—अचिन्त्यो हीति । निर्व-
 क्षुमश्चय इत्यर्थः । लाघवातिशयेन वेगजनकनियतिशयेनेत्यर्थः । गुह्यता-
 भावरूपलाघवस्य बाह्याग्रपेक्षयातिशयसम्भवादिति मन्तव्यम् । यत् यस्मात् ।
 प्राचीनाचलः उदयगिरिः । चूडा अत्र शिखरमिति वाक् । मयूखमा-
 लिनि सुयें । अभिमानो अत्र । उदयावलयरोहणग्रहण किंत्वनसारयोव-
 सुगमैककालीनत्वामावादिति भावः । वस्तुतस्तु चक्षुरिन्द्रियस्य तैजसत्वसा-
 धकानुमानस्य पूर्वमुपगतया तत्र एव शोलकस्य चक्षुरिन्द्रियत्व न दृष्टात्प-
 दमपि । नहि सिद्धान्तिभिः प्राप्यचक्षुरेत्कानुपेक्षेन चक्षुषस्तथात्मज्ञीक्रियते ।
 अन्यथा रघुनेन्द्रिदासीनामविशानातिरिक्तव कथं सिद्धेत् । यद्यपि घ्राणेन्द्रि-
 यस्य पार्थिवत्वादभिष्टानातिरिक्तत्वे न किंचिदपि मानं तथापि नाटिकासत्त्वेपि केषा-
 म्बिद्भ्यस्तुल्यत्वेन तद्वत्त्वात् । घ्राणादीन्द्रियस्य तैजसत्वमिन्द्रियत्वान्मनेष्वदित्यनुमा-
 नाय तसिदिरिति ध्येयम् । बाह्यालोकोऽयं न सौरालोकादिपरमाण्वादिस्वर-
 रब्धस्य प्रत्यक्षतापत्तात् किंत्वनुद्भूतरूपवत्त्वेन एवेति मन्तव्यम् । साधकादि-
 कस्य परमीयत्वाप्रवेजेनेत्यादि । पीतरूपवदिति । उपश्चमकपार्थिवभाग-

सुवर्णं वैजसं असति प्रतिबन्धकेऽत्यन्तानलसंयोगेऽत्यप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवीति । नचाप्रयोजकं पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यबलद्रवत्वस्यात्यन्ताग्निसंयोगनाश्वत्वात् ।

दिनकरी ।

सुवर्णस्य पक्षध्वे बाधः वैजससुवर्णस्य चानुमानात् पूर्वमसिद्ध्या पक्षाप्रसिद्धिः । धर्मशास्त्रे पीतद्रव्येऽपि सुवर्णपदप्रयोगेण तस्यापि सुवर्णपदवाच्यतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे बाधतावृत्तत्वादिति वाच्यम् । अत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात् अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया पक्षतावच्छेदकदेशभेदप्रयुक्तस्य सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्याधोपस्थात् । असति प्रतिबन्धक इति । जलमध्यस्थपृतादौ व्यभिचारकारणायासति प्रतिबन्धक इति । अग्निसंयोगानाश्वद्रवत्ववति पृतादौ व्यभिचारकारणाय संयोगे सतीत्यन्वम् । घटशुद्धत्वस्य स्वसमानाधिकरणात्यन्ताग्निसंयोगासमानकालीनत्वात् व्यभिचारः । अनुच्छिद्यमानद्रवत्वादित्यस्यानुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादित्यर्थो ननुच्छिद्यमानद्रवत्वानधिकरणत्वादिति गगनादौ व्यभिचारात् । अग्निसंयोगनाश्वत्वादिति । एतदोपलक्षणम् ।

रामरुद्री ।

स्वेत्वर्थः । धर्मशास्त्र इति । तोलरूपमितिवं सुवर्णं दद्यादित्यदिरूप इत्यर्थः । तादृशस्यादिति । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया सामानाधिकरण्येन बाधप्रसङ्गादिति भावः । सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि सुवर्णस्य वैजससुवर्णत्वसंभवेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधसाधोपतया सुवर्णपदवाच्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेऽपि न शक्तिः । सोमनो वर्णो मत्सेति न्युत्तरया सुवर्णपदमोष्यो वीपादिरपीति न सुवर्णस्य वैजसविषयत्वसिद्धिरिति नाशङ्कनीयम् । तयान्युत्पत्तौ तस्य वाक्यत्वेन शक्यतास्यवाच्यत्वाप्रतिदेरिति नु विभावनीयम् । सामानाधिकरण्येन सिद्धसाधनस्येति । मध्ययुक्तत्वधिकरणे अनुमानात्पूर्वं कापि साध्यानिश्चयेन व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिज्ञापयन्तव्या, व्यतिरेकव्याप्ती च न साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यं षट्कमिति न सिद्धसाधनसङ्घावसरस्यपि रजतादौ व्यतिरेकेण सामानाधिकरण्येन अनुमित्युत्तरमन्वयव्याप्तिज्ञानस्यापि संभवानुत्पत्तेरनेव रूपेण सुवर्णस्यैव अनुमितिरन्वयव्याप्तिज्ञानेनापि संभवतीत्यभिप्रायेणैतदभि-

ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्यापि तदानीं द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न । जलमध्यस्थमपीक्षोदवत्तस्याद्रुतत्वात् । अपरे तु

दिनकरी ।

“अपरेपत्यं प्रथमं हिरण्यमि”त्याद्यागमान्यद्यानुपपत्तेरप्यनुकूलतर्क-
 एवादिति । एतेनाश्रयनाश्रयजन्मद्रवत्वनाशे व्यभिचारवारणाय द्रवत्वे
 आश्रयनाशनाशद्रवत्वव्यापृच्छं जातिविशेषं कल्पयित्वा विजातीय-
 द्रवत्वनाशं प्रत्यमिसंयोगत्वेन हेतुता स्वीकार्या । तच्च वैजात्यं
 सुवर्णद्रवत्वव्यापृच्छमपीति दर्शितानुकूलतर्कोऽसङ्गतः सुवर्णस्य
 पृथिवीत्वेऽपि तदीयद्रवत्वस्यामिसंयोगनाशवच्छेदकानाक्रान्त-
 तया अत्यन्तामिसंयोगसत्त्वेऽपि नाद्यापत्तेरसंभवादित्यपि परास्तम् ।
 क्षोदधूर्णम् । तस्य पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य । प्रकारान्तरेण तस्य
 तैजसत्वं साधयतां अतमुपन्यस्यति—अपरे त्वित्यादिना ।

रामस्त्री ।

हितमिति भवेयम् । अमिसंयोगानाश्वेत्स्य अमिसमवधानाभावेनेत्यादिः । तेन घृत-
 र्भावसामान्यत्वे च अमिसंयोगनाशवच्छेदकान्ततया तादृशघृतस्याप्रसिद्धावपि
 अपरेसमवधानेन अमिसंयोगजन्यनाशाप्रतियोगिद्रवत्वबतो घृतस्य प्रसिद्ध्या न क-
 तिः । स्वसमानाधिकरणेति । गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सतिसप्तम्याः
 सामानाधिकरण्यावैक्यायाः, गोपु दुग्धमानाद्युक्त इत्यादौ तस्याः समानकालीनत्वा-
 वैक्यायाश्च ह्यप्रत्यादिति भावः । अनुच्छिद्यमानद्रवस्य स्वसमवधानिसंयोगरूपपर-
 परया गगनादिसामानाधिकरण्येन व्यभिचारित्वापरत्वात् समवधानेन तस्य हेतुतालाभा-
 याधिकरणत्वात्सं पूरयित्वा व्यापटे—अनुच्छिद्यमानेत्यादि । द्रवपदस्य गुणपर-
 ताया अपि समवेन उच्छिद्यमानो द्रवो यस्य स उच्छिद्यमानद्रवः, नोच्छिद्यमानद्रवो-
 ऽनुच्छिद्यमानद्रवः तस्य भावस्त्वस्मिति व्युत्पत्तिलभ्यार्थकता तत्पदस्य निराकरोति
 —नस्त्विति । अनधिकरणत्वादित्यस्य पूर्वतनेनेत्यर्थः । इत्यनेनान्वयः । अनुकूल-
 तर्कत्वात् सुवर्णं यदि तैजसं न स्यात्तर्कनादागमप्रतिपाद्याप्यत्यलवश्च स्यादिति
 तदस्य सत्त्वान् । स्वसमवधानिकारणसमवधानिकारणकमपत्यसन्दर्भः जन्ममात्रं न
 तदर्थं तयासति तस्य काकादृशदेरपत्यप्रवृत्तादिति भावः । जातिविशेष-
 मिति । अन्यथा अववचनाशङ्कान्यत्वस्य गुह्यरीरस्य जन्मतावच्छेदककोटिप्रवे-
 दोन गौरत्वापत्तेरिति हृदयम् । इत्यपि पराम्नामित्यपिना तादृशागमस्य शब्दविध-
 नान्ति सुवर्णस्य तैजसत्वे प्रमाणता सूचिता । क्षोद इति । यद्यपि पार्थिवभागस्य
 रजसस्य प्र-

अन्य परकीयनाशकत्वत्वेति वाचः समुचितः ।

पीतिमाश्रयस्यात्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्वरूपापरावृत्तिदर्शनात्तत्प्र-
तिबन्धकं विजातीयद्रवद्रव्यं कल्प्यते । तथाहि अत्यन्ताग्नि-
संयोगी पीतिमगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्य-
संयुक्तः अत्यन्ताग्निसंयोगे सत्यपि पूर्वरूपविजातीयरूपा-

दियकरी ।

तत्प्रतिबन्धकं रूपपरावृत्तिप्रतिबन्धकम् । अग्निसंयोगस्य वैज-
ससुवर्णेऽपि सस्वादुकं पीतिमेति । साध्ये विजातीयपदमु-
द्देश्यसिद्धपथम् । हेतौ सत्यन्तमग्निसंयोगरहिते पूर्वरूपविजा-
तीयरूपानाधारे षटे व्यभिचारवारणाय । अत्र हेतौ पृथि-
वीत्वं वैयं तेन जलपरमाणौ न व्यभिचारः । यथाकथंचिदग्नि-
संयुक्ते षटे तद्वारणावाह्यन्तेति । नचाप्रयोजकत्वं, विरोधिद्रवद्रव्य-
संयन्धं विना पार्थिवाग्निसंयोगस्य पूर्वरूपविजातीयरूपजनकत्वादिति
भावः । न च द्रवद्रव्यादन्वयेन प्रतिबन्धकं वाच्यम् । अदृष्टकल्पना-

रामरुद्री ।

सदानीं इवत्वाशीकारेऽपि वैजोरुपद्रवद्रव्यान्तरस्य प्रतिबन्धकस्य धरणात् व्यभि-
चार इति शक्यते वक्तुं तथापि पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन जलस्यैव रूप-
तया नैमित्तिकद्रवत्ववत्त्वेजगोऽनुमानात्पूर्वमस्तिद्वतया न तत्प्रतिबन्धकसत्तामा-
हाय व्यभिचारवारणार्थम् । पार्थिवद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकत्वेन इत्यान्तरकल्पनं ॥
परेतिहासिना बहमार्थं महान्तरमेवानुसरतीति भावः । तैजससुवर्णेऽपीति ।
तत्र बहमगाणपृथिवीत्वपरिहृतेरभावेन अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेहृद्देश-
सया भागासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । अतएव अग्निसंयोगेऽत्यन्तपीतपार्थिवे साध्यस्य
विजातीयद्रवद्रव्यसंयोगस्य, हेतौ च स्वसमानाधिकरणाग्निसंयोगकासीनपूर्वरूपवि-
जातीयरूपानाधारत्वेन चान्वयेन वाध्यासिद्धोर्वाारणाय अग्निसंयोगीति शार्ङ्गम् ।
अत्र च गल्लिङ्गितपीतपटादौ साध्यस्योभयवादिद्विद्रव्यतया सामानाधिकरभ्येन साध्य-
तायां सिद्धसाधनापर्यायवच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यसिद्धिरुद्देश्येति बोध्यम् । तेन
जलपरमाणोविति । यद्यपि पूर्वहेतावपि जलपरमाणौ व्यभिचारस्यैवस्य एव
तत्रापि पृथिवीत्वस्य हेतुविलोपणत्वे हेत्वप्रतिक्षिरेव पृथिव्यामभिधेयमानाश्रयद्रव-
त्वाभावात्तथापि तत्र द्रवत्वपदस्य नैमित्तिकद्रवत्वार्थकत्वोपपत्त्या व्यभिचार इति
विभावनीयम् । विरोधीति । विजातीयरूपप्रतिबन्धकत्वार्थः । द्रवद्रव्याद-

अपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ॥ ४२ ॥
 नधिरुणत्वात् जलमध्यस्थपीतपटवत् । तस्य च पृथिवीजल-
 दिनकरी ।

पचेरिति । तस्य चेति । तस्य द्रवद्रव्यस्य । पृथिवीजलभिन्न-
 स्येति । पृथिव्याः पक्षीकृतपीतिमात्रयाया विजातीयत्वाभावाज्जलस्य
 तत्रासंभवादिति भावः । तैलस्त्वनियमादिति । वाय्वादौ रूपा-
 मावादिति भावः । नचान्यकारे पीतिमरूपाप्रयद्रव्यप्रहापत्तिः
 सुवर्णरूपालोकसंयोगसत्त्वादिति वाच्यम् । उद्भूतानभिभूतरूपालोक-
 संयोगश्चैव द्रव्यप्रत्यक्षे हेतुत्वात् सुवर्णरूपस्य त्वभिभूतत्वात् । नच
 तदानीं पीतरूपस्याप्यप्रहात् सजातीयप्रहणकृतमप्रहणं ननु सुवर्ण-
 रूपस्याभिभूतत्वेनेति न तस्याभिभूतत्वमिति वाच्यम् । लघुतया
 सजातीयसंबन्धस्यैवामिगवपवार्थत्वात् । नच तथाप्यन्यकारे
 सुवर्णस्य साक्षात्कापत्तिः तेजोभिन्नद्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्येयालोकसंयोगस्य
 हेतुत्वादिति वाच्यं । सुवर्णभिन्नं यत्तेजस्यद्रिन्नद्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्येव तस्य
 हेतुत्वात् । नवीनास्तु सुवर्णं पार्थिवमेव पीतं सुवर्णं हुतमिति
 साक्षात्संबन्धेन द्रवत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वायोगात् हुतं हुततरमिति प्रतीते-

भिन्नस्य तेजस्त्वनियमात् । वायुं निरूपयति—अपाकज इति । अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वाद्भुक्तमपाकज इति । अ-

दिनकरी ।

द्रवत्वस्याप्यत्यन्तोच्छेदात् पृथिवीत्वस्य पीतरूपसमवायिकारणत्वाव-
च्छेदकत्वाद्गुणनाशे चात्रात्म्येन स्वर्णस्य विरोधित्वाच्च न पीतरूप-
नाश इति वदन्ति ॥ इति तेजोग्रन्थः ॥ वायौ प्रमाणं दर्शयितुं
मूलेऽपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पथने मत इत्युक्तं तत्रापाकजावि-
पदानां क्रमेण व्यावृत्तिमाह—अनुष्णाशीतस्पर्शेति । उक्त-
मपाकज इति । यद्यप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं पटादाव-
तिव्याप्तं तथाप्यपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवन्मात्रबुद्धिद्रव्यत्वसाक्षाद्या-
प्यजासिमत्त्वं पाकजस्पर्शवदवृत्त्यनुष्णाशीतस्पर्शवद्बुद्धिद्रव्यत्वसाक्षा-

रामरुद्री ।

त्वासांशिकित्वाच्च न जलमित्यर्थः । पीतरूपवत्त्वाच्च न पृथिव्यन्तदित्याह—
पृथिवीत्वस्येति । ननु तत्रांशिकयोगे वृत्तो न रूपनाश इत्यत आह—रूपनाश
इत्यादि । यदन्वीलस्यसूत्रनाय । स च पार्थिवत्वापि तदानीं इवत्वाशीकारण-
मवेन प्रतीतेः प्रमात्सर्वमवाह इत्यान्तरसंयोगसंबन्धेन पार्थिवत्वाद्भवत्त्वाद्य-
प्रतिबन्धकत्वेन स्तुतत्वा तत्रैव तादात्म्येन सत्य तदुभयनाद्यप्रतिबन्धकतात्प-
नेऽन्यत्रादृशकल्पनापत्तेः अन्यकृत्वा पार्थिवत्वा इवत्वावशीकारेण तदीयद्रवत्वनाशे
इत्यान्तरसंयोगस्य प्रतिबन्धकत्वात्कल्पनात्तन्मते तत्रापि सत्य प्रतिबन्धकतात्क-
ल्पनाधिन्यावावगन्तव्यः ॥ इति तेजोग्रन्थः ॥ अपाकजानुष्णाशीतस्पर्-
शवन्मात्रेति । पृथिवीत्वकारणात् मात्रपदम् । अथाकजानुष्णाशीतस्पर्शवद्विधौ
पार्थिवपरमाणौ पृथिवीत्वस्य वृत्तेत्यमुदाहः । अत्रच तादृशस्पर्शवन्मात्रवृत्तिर्त्वं
सादृशस्पर्शवद्विधावृत्तिरवभाषं ननु तादृशस्पर्शवद्वृत्तित्वमपि तत्र पटकं प्रयोजन-
विरहादात्मत्वादेरपि तादृशस्पर्शवद्विधावृत्तित्वादेव कारणत् । पटत्वादिकमादाया-
दिव्यातिवारणाय साक्षाद्याप्यतन्निषेधः, तच्च इव्यत्वव्याप्यत्वात्तन्मात्रं
शुभादिवृत्तिजातीनां सादृशस्पर्शवद्विधावृत्तित्वदेव कारणत् । सादृशस्पर्शवत्त्वा-
दायादिव्यातिवारणाय जातिपदम् । अथाकजस्पर्शवद्विधावृत्तित्वनिषेधेन पृथिवी-
त्वकारणसंभवेपि जलजारीनामकारणादनुष्णाशीतस्पर्शवदित्युक्तम् । प्रथमस्याभिजा-
भाषद्रव्याधिष्ठितत्वात्तदावृत्तित्वेन आविष्कारिकाधिकारणाधिष्ठितत्वं अनु-

निर्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।

पाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तमनुष्णाशीतेति । एतेन वायवीयो विजातीयस्पर्शो दर्शितः । तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः ॥ ४२ ॥ एष वायुः । स्पर्शादिलिङ्गकः । वायुर्हि स्पर्शशब्दघृतिकम्पैरनुमीयते विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन वृणादीनां घृत्या स्नाखादीनां कम्पनेन च वायोरनुमानात् ।

द्विचरती ।

व्याप्यजासिमस्त्वं वा तदयोऽवसेयः । एतेन स्पर्शस्यानुष्णाशीतत्वादिकथनेन । तज्जनकतावच्छेदकमिति । तथाच विजातीयस्पर्शजनकतावच्छेदकतया वायुत्वजातिसिद्धिः । इवमुपलक्षणम् । शब्दविशेषस्य षड्विधावच्छिन्नस्य वा विभिन्नकारणतावच्छेदकतया वायुत्वजातिसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥ मूले स्पर्शादिलिङ्गक इति । स्पर्शादीनि लिङ्गानि यस्य च तथा । मुक्तावल्यां घृतीति । घृतिर्गुरुणो द्रव्यस्थापनम् । विजातीयस्पर्शेनेति । वृतीयान्त-पतुष्कमनुमानादित्यनेनान्वितम् । अनुमितिप्रकारस्तु योऽयं रूपवद्द्रव्यासमवेतस्पर्शः स कचिदाश्रितः स्पर्शत्वान् पृथिवीसमवेतस्पर्शवत् । पृथिव्यादिस्पर्शे सिद्धसाधनवारणाय रूपवद्द्रव्यासमवेत इति विशेषणम् । एवमसति रूपवद्द्रव्याभिवाते योऽयं पर्णाविषु शब्दसन्तानः स

तामच्छती ।

भूत कथान्तरमाह—पाकजेति । पृथिवीत्ववारणावाप्त्यन्त । जलत्ववारणाय वृत्त्यन्त । स्पर्शत्वव्याप्यजातिविशेषत्वच्छिन्नपरमनुष्णाशीतपदमिति सामर्थ्यात् स्पर्शपदम्, अन्यथा उष्णशीतमिजज्ञावादिमद्वृत्त्यात्मत्वजातिमादायैव भवित्स्यात् । पूर्वदले स्पर्शपदं तु समवायेन पाकजत्वत्वलाभावादन्यथा वायोरपि कालिकादिना पाकजस्पर्शवत्तयाऽऽसमवापत्ते, अन्यत्पूर्ववदनुसंधेयम् । एतेनेति । वस्तुतस्तु यद्यपीत्यादिना दर्शिताश्चानिरासार्थं मूले एतनेत्यादिग्रन्थे । तथाच विजातीय-स्पर्शपरवस्यैव वायुलक्षणत्वे न कोपि दोष इति मूल्याभिप्राय इति युक्तमुत्पत्त्याम् ॥ ४२ ॥ सिद्धसाधनवारणायेति । इदं न स्पर्शत्वसामानाधिकरन्धेन द्रव्या-धितत्वसाधनाभिप्रायेण, अवच्छेदकत्वच्छेदेन साध्यविद्धौ सामानाधिकरन्धेन सिद्धे-रप्रतिबन्धकत्वात् । एवमप्येति बोध्यम् । शब्दसन्तान इति । यद्यपि वेगवद्द्रव्य-संयोगस्यैव शब्दजनकतया साध्ये स्पर्शत्वविशेषणमनर्थकं शब्दजनने स्पर्शा-

पूर्ववक्षित्यताद्युक्तं देहव्यापि त्वग्निन्द्रियम् ॥ ४३ ॥

दिनकरी ।

स्पर्शबद्देगवद्द्रव्यसंयोगजन्यः अविमञ्च्यमानावयवद्रव्यसंघनिधिशब्द-
सन्तानत्वात् दण्डामिहतमेरीशब्दसन्तानवत् । पृथिव्याद्यभिघात-
जन्मनि सिद्धसाधनवारणायामतीत्यादिपञ्चविशेषणम् । विभाग-
जन्मनि शब्दे व्यभिचारवारणाय हेतावविमञ्च्यमानेति । एवं नभसि
चुणतूलसतयिबुबिमानादीनां घृतिः स्पर्शबद्देगवद्द्रव्यसंयोगहेतुका
अस्मदाद्यनधिष्ठितद्रव्यघृतिरत्वात् नौकाघृतिवत् । जलादिगततृणादौ
सिद्धसाधनवारणाय नभसीति । प्रयत्नवदस्मसंयोगहेतुकघृत्यादौ
व्यभिचारवारणायामादादीति । एवं रूपवद्द्रव्याभिघातमन्तरेण तृणे
कर्म स्पर्शबद्देगवद्द्रव्याभिघातजन्यं विजातीयकर्मत्वात् नदीपूराइतका-
शाविकर्मवदिति । अत्रे चक्षुस्त इति । आत्मनिरूपणावसर इत्यर्थः ।

शायरत्री ।

नुपयोगात्तयापि उक्तानुमानेनैव धार्योः स्पर्शस्यापि सिद्ध्यर्थं तदुपात्तम् । साध्ये
व्यर्थविशेषणत्वज्ञादौपरत्वादिति ध्येयम् । यत्तु गणनादिसंयोगहेतुकत्वसिद्ध्यर्थान्तरता
न्तरतावारणाय स्पर्शवदिति । नन्वेवमपि तेजससंयोगहेतुकत्वसिद्ध्यर्थान्तरता
तदवसरेवेत्यस्वरसादाइ वैगपदिति । तन्न । वैगपदं चात्र द्रव्यान्तरक्रियानतक-
वैगपरं तेन तेजस्यपि वैगपदवेन तदुपादानेऽपि नार्थान्तरतापत्तिरेवं च स्पर्शवत्त्वो-
पादानं वाधौ स्पर्शसिद्ध्यर्थमेवेत्यवधेयम् । अस्मदाद्यनधिष्ठितेति । प्रयत्नव-
दात्मसंयोगप्रयुक्तद्रव्यघृतिरत्वा इत्यर्थः । नौकाघृतीति । जलस्यद्रव्यघृतिवदि-
त्यर्थः । जलादिगतेति । इदं नावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्नोद्दिश्यता किंतु
सामानाधिकरण्येनेत्यभिप्रायेण । अन्यथा तादृशतृणादिदृते साध्यस्य सिद्धावपि
वायुमात्राधिष्ठिततृणादिदृतावेव साध्यस्यासिद्धतया अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसि-
ध्यभावात्तादृशानुमितौ बाधकभावेन सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरकिंचित्क-
रत्वागतात् सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्यपि वायुसिद्धिसंभवेनावच्छेदकाव-
च्छेदेन साध्यसिद्धेरैश्वर्येन प्रयोजनमावादिति भावः । नभसीति । वायुभिन्न-
स्पर्शवदनधिष्ठितेति तदर्थः । नभःसंयुक्तार्थकत्वे जलस्यतृणादिघृतिव्यावर्तना-
संभवादिति मन्तव्यम् । प्रयत्नवदिति । परमेश्वरघृतघृतिव्यादितो कृत्यादा-
वित्यर्थः । नक्षत्रादादिघृतपटादिबुलादाविति तदर्थः संभवति । तत्रास्मदादिह-
स्तादिरुतादृशद्रव्यसंयोगहेतुकत्वरूपसाध्यस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारपक्षेरेति

यथाच वायुर्न प्रत्यक्षस्तथाग्रे वक्ष्यते । पूर्ववदिति । वायु-
र्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च । परमाणुरूपो नित्यस्तदन्योऽनित्योऽ-
चयवसतमेतश्च । सोऽपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् ।
तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम् परन्तु जलीयतैजसवाय-
वीयशरीराणां पार्थिवभागोपष्टम्भादुपभोगक्षमत्वं जलादीनां
दिनकरी ।

मूले पूर्ववन्नित्यताद्युक्तमिति । पूर्ववज्जलवदित्यर्थः । नित्यतादी-
त्यादिनाऽनित्यत्वपरिमहः । उक्तं बोध्यमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति
मुक्तावल्यां—वायुर्द्विविध इति । तत्र तेषु मध्ये । अयोनिजं
अयोनिजमेवेत्यर्थः । पिशाचादीनामिति । मरुतां लोके प्रसिद्ध-
मिति शेषः । ननु वायोत्याल्वादिवाग्भ्यापाराभावात् फरचरणाय-
भावेन चाहरणविहरणायभावात् कथं भोगायतनत्वमित्यत आह—
परंत्यति । जलीयतैजसशरीरयोरप्याक्षेपस्य तुल्यत्वात् प्रकरण-
हायवमभिमेत्य साधारण्येन समाधानमाह—जलीयतैजसवाय-
वीयेति । ननु कथं तर्हि जलीयत्वादिव्यपदेश इत्यत आह—
जलादीनामिति । अत्र त्वग्निन्द्रिये । यो विद्येपोऽधिष्ठानादिः ।

रामरुद्री ।

श्लेषम् । कर्मणा वायुसिद्धिप्रकारमाह—एवमित्यादिना । पार्थिवाभिघात-
जन्यतृणादिकर्मणि सिद्धसाधनकारणान्तरेष्वेत्युक्तम् । साध्ये स्वर्गवत्सोपादान-
प्रयोजनं पूर्ववदेव । चेष्टात्मकक्रियायां व्यभिचारपरणाय हेतौ विजातीयेति ।
विलक्षणोति तदर्थः । वेगाजन्यत्वे सति चेष्टाभिज्ञत्वमेव प्रकृते वैलक्षण्यं ननु
जातिविशेषः । अचच्छेदकतासंबन्धावच्छिन्नवजनगतकारणतानिस्पितकार्यताव-
च्छेदकतया चेष्टायां जातिविशेषविदिसंभवेऽपि अचेतननिष्ठक्रियासु तत्साधकप्र-
माणाभावात् । नच स्पर्शवद्ब्रह्म्याभिघातजन्यतावच्छेदकतयापि अचेतनक्रियासु
जालन्तरसिद्धौ बाधकाभाव इति नाच्यम् । तथासति धूमादिपरामर्शजन्यताव-
च्छेदकतयापि अनुमितौ जातिविशेषाणां सिद्धिप्रसङ्गाद्भूमादिलिङ्गानुमितित्वस्यैव
तत्कार्यतावच्छेदकतया सर्वैरुपभगेनेष्टापरस्यसंभवात्प्रकारान्तरेण कार्यकारणभावो-
पपत्तावतिरिक्तजातिजन्यनानौचित्यात् तत्तदनन्तक्रियाव्यक्तिभेदस्य दुर्ज्ञेयतया
चेष्टत इति प्रतीतौ विलक्षणतया च चेष्टात्वजातिविशेषनिष्प्रत्यूहत्वादिति
विभावनीयम् । पूर्वं प्रवाहः तदाहतत्वं तत्संयुक्तमेव । कारिकास्यपूर्वपद-
स्याव्यवहितपूर्वार्थकत्वे तेजसि नित्यत्वादेः कारिकायां कण्ठतोऽनुकेरसह-
तिरित्यतस्तदर्थमाह—जलवदिति । ननु कर्मिलसहस्रं कारिकायां वायो-

श्राधान्याञ्जलीयत्वादिकमिति । अत्र यो विशेषस्तमाह—देह-
व्यापीति । शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक् तच्च

दिनकरी ।

शरीरव्यापकमिति । नच नखलोमकेशादीनां त्वमिन्द्रियानाधार-
त्वादसंभय इति वाच्यम् । तेषां संयोगिद्रव्यत्वेन शरीरत्वाभावात् ।
मूलस्थत्वमिन्द्रियमित्यस्य त्वचि स्थितमिन्द्रियमित्यर्थः । एतेन देह-
सहजावरणं त्वमित्युच्यते तथा पार्थिवं प्रत्यक्षसिद्धं चेति नेन्द्रियं
न च बायवीयमिति परस्त्वम् । त्वमिन्द्रियलक्षणमाह—स्पर्शेति ।
कार्यमात्रजनककालादावतिव्याप्तिवारणायनेन्द्रियमिति । चक्षुरा-
श्रवणतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शमाहकेति । त्वक् त्वमिन्द्रिय-
मित्यर्थः । तच्चेति । त्वमिन्द्रियं चेत्यर्थः । पक्षे स्पर्शत्वा-

रामरुद्री ।

मिद्विज्ञानानामनभिधानादिसत्वत्त्वंनाह—बोध्यमिति । तेषामिति ।
श्रोत्रादीनामित्यर्थः । संयोगिद्रव्यत्वेन शरीरसंयुक्तत्वत्वेनेत्यर्थः । इत्यङ्ग-
मस्यैव संयोगसंभवात्श्रोत्रो न शरीरत्वमिति श्रोत्रनाय शरीरसंयुक्तत्वाभिधानम् ।
यद्यप्येवमपि पुरीतति शरीरव्यवहारादीमित्येते त्वमिन्द्रियत्वात्वेन तस्यैवमपि न
देहव्यापकतासंभवः सुप्तिकाले ज्ञानवारणानुरोधेन पुरीतति तदनङ्गीकारात्तथापि
देहव्यापकत्वं यावदेहव्यवहृतस्वमेव विवक्षितं तच्च पुरीतति त्वमिन्द्रियत्वाभावेऽपि
स्वप्नजनकमध्यस्थनामीतिशेषस्यैव पुरीतस्वाङ्गीकारेणाक्षतमेव । पुरीतप्रदेशस्य
वाङ्मयत्वत्वेऽपि शरीरावयवत्वाभावात् । नच शरीरव्यापकत्वं शरीरनिष्ठप्रतियो-
गिष्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमेव तत्रात्र पुरीततः शरीरावयवत्वेऽपि तदवच्छेदेन
शरीरवृत्त्यभावप्रतियोगित्वेऽपि त्वमिन्द्रियस्य न शरीरव्यापकत्वानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । तथासति केशादीनां शरीरावयवत्वेऽपि क्षतिविरहेण ग्रन्थकृतां तेषां
ग्रन्थान्तरताव्यवस्थापनस्य वैफल्यरूपतेः । परेतु मिद्वान्तर्यमोभाग एव पुरीतत् ।
गगने स्वगमावादेव तत्र मनसोऽवस्थानदर्शयां ज्ञानानुत्पादः । एतदभिप्रायेणैव
“रे रे मानस पालितं प्रति जगुर्द्वान्तरे त्वं सदा तस्मात्कृष्णपदांजुजे क्षणमपि
प्रस्थीयतां रे मनः । इत्थं प्रार्थितमानसं निखरुहप्रभंससद्वाकुलं मिद्वामध्यधि-
यद्गतं न च गतं तापादपद्मेऽहम्” इति प्राचीनपद्यमपि चङ्गच्छत इति प्राहुः ।
सहजावरणं स्वाभाविकवरणं चर्मरूपम् । कालादाविति । यद्यपि स्पर्शन-
त्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशे न अन्त्यादावतिव्याप्तिः आन्तर्यकत्व लक्षणे तादृशजन्य-
तानिवेशः । अन्यथा अन्यमात्रस्य कालोपाधितामते चक्षुष्यतिव्याप्तितादवस्थ्यात् ।
नच प्रलये क्रियैव क्षणव्यटिकादिन्यवस्था वाच्या, तत्र तदनङ्गीकारे पुराणप्रति-

वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शसैवामिव्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्घि-
सलिलशैत्यामिव्यञ्जकव्यजनपवनवत् ॥ ४३ ॥ विषयं दर्श-
यति—प्राणादिरिति । यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधस्तस्य च-
तुर्था विधा प्राणादिरित्युक्तमाकरे तथापि संक्षेपादेव त्रैविध्य-
मुक्तम् । प्राणस्त्वेक एव हृदादिनानास्थानवशान्मुखनिर्गमना-
दिनक्री ।

भिव्यञ्जरुतवाद्सिद्धिप्राणाय रूपादिषु मध्य इति । मनसि
व्यभिचारवारणाय एवकारः । त्वग्निन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय
द्रव्यत्वे सतीत्यपि बोध्यम् । अङ्गसङ्घिसलिलं खेदः ॥ ४३ ॥
आकरे प्रसक्तपादमाप्यादौ । प्राणस्त्वेक एवेति । कथं तल्ले-
पानादिव्यवहार इत्यत आह—स्थानप्रशादिति । “हृदि प्राणो
शुद्धेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशस्यो ध्यानः
सर्वशरीरगः” इति स्थानभेदादित्यर्थः । क्रियामेदाच्चेति । मुख-
नासिकाभ्यां निष्क्रमणभेदान्प्राणः मलादीनामपोनयनाद्पानः
आशरेषु पाकार्थं बहेः समुन्नयनात्समातः उदूर्ध्वं नयनाद्दुदानः
नाडीशुद्धेषु विचननाद् ध्यान इति क्रियामेदाद्धि पञ्चसंज्ञा उभये
ननु संज्ञाभेदेन संज्ञिभेद इति भावः ॥ इति वायुग्रन्थः ॥

रामट्टी ।

इन्द्रियप्रलयकालयोरेकप्रमाणत्वस्य असमवात् प्रलये दिहालविभागो नास्तीत्यस्य
महाप्रलयरत्नात् । तथाच महाप्रलयोपाधित्वस्य चत्वे स्वीकारेपि सप्ततिरिक्कि-
यामिहजन्यमात्रे कालोपाधित्वकल्पने बीजामावात्मतमेतदसङ्गतमिति वाच्यम् ।
तथासतीदानीन्तनदिनामुपाधिनस्तानन्तक्रियाव्यक्तिषु कल्पने गौरवात् अन्य-
मात्रस्य तथात्वे तु दिनमात्रस्थाप्येकपटादिव्यकरेव तथात्वसमवेन साधयस्यैव
तन्मूल्यासमवेन सादसमतस्य सङ्गतत्वात् तथापि त्वत्सुयोपादान्तिभ्यतिवार-
णवैव इन्द्रियपदमिति ध्येयम् । मूले इन्द्रिय त्वगित्यसङ्गतं त्वचधर्मरूपस्य
इन्द्रियाधिष्ठानत्वात् इन्द्रियपदपूरणेन तस्य त्वनि स्थितमिन्द्रियमित्यर्थकतामाह
—त्वग्निन्द्रियमिति । मध्य इतीति । तत्सहितैवधारेण रूपाद्यभ्यञ्जकत्वस्यैव
कामेन स्पर्शत्वभ्यञ्जकत्वेऽपि त्वग्निन्द्रियस्य न स्वरुतातिदिरिति भावः । बोध्य-
मित्यस्य विशेषणमित्यादि ॥ ४३ ॥ इति प्राण इत्यादे इन्द्रमात्रावच्छिन्न इत्यादि-
र्यं । यथायुते ध्यानस्यापि प्राणत्वावति । समुन्नयनमुद्दीपनं बहेवायुमयत्वेन
वायुमरुकारेणैव तदभिभूदिरिति भावः । नितननादपरस्य विज्ञापनादित्यर्थः ॥
इति वायुग्रन्थः ॥ ननु आकाशनिस्पृगावसरी आकाशवं न जातिरित्येव

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ।

आकाशस्य तु विशेषः शब्दो वैशेषिको गुणः ॥४४॥

दिनानाक्रियाभेदाच्च नानासंज्ञां लभते । आकाशं निरूपयति—आकाशास्येति । आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तिकत्वादाकाशत्वादिकं न जातिः किंतु आकाशत्वं शब्दाश्रय-
दिनकसी ।

आकाशेति । कालत्वं दिक्त्वं न जातिरित्यग्रे वक्तव्यं भवति तद्भाषवेतात्रैव प्रसङ्गाद्युपपत्तिरिति । न जातिरिति । अनेक-
समवेतत्वाभावादिति शेषः । तेनैकव्यक्तित्वस्य जातित्वाभाष-
समकसी ।

वक्तव्यं कालत्वदिवत्वयोस्तत्तिरूपणावसरएव जातित्वनिषेधोचित्यात् तत्किं मुक्ता-
वत्यामिदानीमेव श्रयणां जातित्वनिराकरणमारभ्यतइत्याशङ्क्यामाह—काल-
त्वमित्यादि । अग्रे तत्तिरूपणावसरे । तथाच न जातिरित्यस्य वारत्रयकेकने
प्रत्ययपरत्वं स्यादिति भावः । तद्विसम्ययं तस्मादित्यर्थः । ननु तथाप्यव्यक्तताभि-
धानं दुर्वारमेवेत्यत आह—प्रसङ्गादिति । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः एकहेतु-
कादुमिदित्यन्यत्वेन तयोरपि स्मृतत्वादिति भावः । तथाच प्रसङ्गसङ्ख्या तदभि-
धानात्प्राप्तारगतान्तरितिरिति बोध्यम् । मूले आकाशादीनामेकव्यक्तित्वादिति आका-
शत्वादिर्जातित्वाभावे हेतुशक्यत्वं हेतुताम्ययोर्वैयर्थिकरूप्यनाशङ्क्य हेतुं पूरयति—
अनेकैति । यद्यपि आकाशादीनामाकाशत्वादिकमेकव्यक्तिकत्वात् जातिरित्य-
न्वयः । तत्रच एकैकव्यक्तित्वाश्रयो यत्नेति बहुव्रीहौ कप्रत्ययः तस्य भावस्त्वत्वं तस्मा-
दित्यर्थः । आश्रये एकत्वं न स्वप्रतियोगिसृष्टिद्वयविभाजनकोपाधिभक्तत्वाभ्यन्तरो-
भयसंबन्धेन नैद्विधिशिष्टे यत्त्वदन्यत्वं एतादृशनिश्चिष्टो घटादिर्नत्वाकाशादिः तदा-
श्रयकत्वं तदाश्रितावमिति यावत् । एवंहीत्या मूलोक्तहेतुस्य परिष्कर्तुं शक्यत्व-
भाषि एतादृशहेतौ गौरवमात्रेयताऽनेकानुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वाभाष-
कपहेतुः पूरितः । अनेकत्वं नैकत्वमिच्छसङ्ख्या तयास्त्विति शुभे शुभानन्वीकारेण शुभ-
त्वजातावपि तथाविधसङ्ख्यावदनुयोगिकसमवायप्रतियोगिकत्वाभाषकत्वेन व्यभि-
चारापत्तेः किंतु अपेक्षानुद्दिनिश्चेषनियमत्वं तत्र यद्यपि अपेक्षानुद्दिनामनुगतत्वाद्-
ननुमत्तं यत्किञ्चिदेकानुद्दिन्यधिकविषयानुयोगिकरामवायप्रतियोगिकत्वाभाषस्य पट-
त्वादिजातिघातारण्येन हेतुत्वमर्थमवदुक्तिकं तथापि स्वप्रतियोगिसमवेतत्वस्वाश्र-
यसमवेतत्वोभयसंबन्धेन नैद्विधिशिष्टान्यत्वादित्यर्थं तात्पर्याच्च दोषः । एतावतापि
द्रव्यविभाजकोपाधिघटितमूलोक्तहेत्वपेक्षया स्थावदानपावात् । अत्रच स्थाव-
वात्त्वमवेतत्वाभाषस्य हेतुता युज्येति नाशङ्कनीयम् । शब्दसमवायिकारणत्वापे-
क्षया स्थावरेण शब्दस्यैव वाच्यत्वरूपतया स्वरूपादिप्रसङ्गादित्यपेक्षम् ।

त्वम् । वैशेषिक इति कथनं तु विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदाय ।
एतेन प्रमाणमपि दर्शितम् । तथा हि शब्दो गुणश्चक्षुर्ग्रहणायो-
ग्यरहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवत् शब्दो द्रव्यसमवेतः

दिनक्री ।

हेतुत्वे वैयधिकरण्यमिति प्रत्युक्तम् । किंत्विति । आधयता
चात्र समवायेन विवक्षिता तेन कालस्य जगदाधारत्वेन शब्दाधय-
त्वेऽपि न क्षतिः । मूले वैशेषिकपदस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—
वैशेषिक इतीति । इत्थं च शब्द इति मूल सावधारण शेषम् ।
एतेन विशेषगुणवत्त्वकथनेन । प्रमाणमिति । आकाश इत्यादिः ।
तद्य शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे
सति द्रव्याश्रितत्वादित्येवंरूप बोध्यम् । दर्शितं सूचितम् । अत्रानु-
माने स्वरूपासिद्धिं परिहर्तुमाह—तथाहीति । घटादी व्यभिचार-

रामक्री ।

वैयधिकरण्यमिति । इदं च एकव्यतिरेकव्यक्तिवत् तस्य भावस्वरूपमिति
श्रुतपक्ष्या एकव्यक्तिकत्वादित्यर्थपर्यवसितं मूलोक्तं तत्रच इत्यन्तादेरप्ये-
कव्यक्तिरनेन व्यभिचारापक्ष्या आकाशादीनामित्येकव्यक्तिकत्वादित्यनेनान्वितं
मित्यमिप्रायेणोक्तं यथोक्तार्थकत्वे वैयधिकरण्यमात्वात् । नचैवमिदानीं तादृश्याय
कैकव्यक्तिकत्वादित्यस्य हेतुत्वसम्भवात् मूले तदुक्तिवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । हेतुत्वा-
यकारननेन तदुपन्यासादिति भावः । इत्थं चेति । वैशेषिकपदस्याकारो
विशेषगुणान्तरव्यवच्छेदपरत्वे चैत्यर्थः । सावधारणमिति । शब्द एवेत्येव
कारसहितमित्ययं । तथासत्त्वेवोक्तार्थलाभसम्भवादिति भावः । विशेषगुण-
त्वेति । विशेषगुणत्वस्य शब्दे सिद्ध्यन्तन्तरेव वक्ष्यमाणरीत्याऽऽशङ्क्याशङ्क्य-
इत्यमाणहेतोः शब्दे सिद्धिसम्भवादिति भावः । आकाशे प्रमाणप्रदर्शनरूपता
शब्दएवाकाशविशेषगुण इत्यस्य न समवतीत्यतो दर्शितमित्यस्यार्थमाह—सूचि-
तमिति । घटादाविति । त्वरिन्द्रियनान्यलौकिकप्रत्यक्षविषयपदत्वादिजाति-
मत्त्वादिति भावः । चक्षुरित्यादि । चक्षुरित्यलौकिकप्रत्यक्षरूपावोग्यत्वे सती-
तिसल्लक्षणं । षट् सन्दावच्छेदक इति सन्दावे अलौकिकविषयताशक्तिना
क्षुप प्रति शब्दस्यापि स्वल्पयोग्यतया स्वरूपासिद्धिसाधनाय लौकिकत्वनिवेशः ।
तादृशप्रत्यक्षविषयत्वोक्तौ चक्षुस्त्वयोग्यताभावेन तादृशप्रत्यक्षविषयपदनादौ व्य-
भिचारादावस्म्यमत्र स्वरूपयोग्यताप्रवेशः । सा च “उद्धृतस्य नवनस्य गोचर-

गुणत्वात् संयोगादित्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे
शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वा-
भावे सति अकारणगुणपूर्वकद्रव्यधृत्वात् सुखवत् । पाकजरू-
पादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । पटरूपादौ व्यभिचार-

दिनकरी ।

वारणायायोग्येति । आत्मनि व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रिय-
प्राप्तेः । रसत्वादिध्यायुत्तये जातिमदिति । एतदनुमानमप्रिमद्रव्य-
समवेतत्वसाधकानुमाने स्वरूपासिद्धिनिरासायेति बोध्यम् । गुण-
त्वादिति । एतदनुमानेनोक्तपरिज्ञेपानुमाने हेतौ विशेष्यासिद्धि-
निरस्ता । विशेषणासिद्ध्युद्धारायाह—शब्दो न स्पर्शवद्विशेष-
गुण इति । न स्पर्शवतो द्रव्यस्य पृथिव्यादिचतुष्टयस्य विशेषगुण

रामद्वी ।

इत्यादिना परिगणितानामेवेति भावः । बहिरिन्द्रियप्राप्तेः । बहिरिन्द्रियप्रा-
प्तत्वं बहिरिन्द्रियजन्यसौक्ष्मिकप्रत्यक्षमित्यवयवम् । आत्मनि व्यभिचारवारणाय शौकि-
कत्वनिवृत्तः । अपात्मनि बहिरिन्द्रियप्राप्तद्रव्यत्वारिजातिवृत्त्याभिकारो दुर्भार
एव । न च सत्यन्तं जातयैव विशेषणमस्तु तथा च इत्यत्र चक्षुर्महणयोग्य-
त्वात् सदादायात्मनि व्यभिचार इति भाष्यम् । तथासति चाधुनाभियमत्योक्तीय
सामंजस्ये योग्यताविशेषनिवेशनवैधर्मापत्तेः । आधुनाभियमबहिरिन्द्रियप्राप्तगुणा-
द्वैतजातां भागामावेन तादृशजातिमादाय व्यभिचाराप्रसक्तैरिति धेन्मैव । बहि-
रिन्द्रियप्राप्तजातिमत्त्वादिखल्वं बहिरिन्द्रियप्राप्तत्वे सति जातिमत्त्वादिस्वर्भक्तया
आत्मनि व्यभिचारानवकाशात् शब्दस्यसाक्षी व्यभिचारवारणायैव जातिमत्त्वस्य
पार्थक्यमाह । न त्वैवं भागवदिति भाष्यम् । बहिरिन्द्रियप्राप्तशब्दसंभवेऽपि
शब्दत्वसामानाधिकरन्धेन शब्द-यातिरिक्तद्रव्याभितत्वसिद्ध्याप्याकाशसिद्धिसंभ-
वेन शब्दत्वावच्छेदेन गुणत्वसाधने प्रयोजनाभावेन सामानाधिकरन्धेन गुणत्व-
सिद्धेश्चेत्यत्रात्सामानाधिकरन्धेन साध्यसिद्धेश्चेत्यत्रायां भागवद्विशेषोपत्वात् ।
रसत्वादिध्यायुत्तये रसत्वादी हेतौरेमापज्ञानाद्येवैवर्षः । अन्वया- अनुभूत्या-
योग्यत्वे सति रसनेन्द्रियप्राप्ते रसत्वे गुणत्वसाधने व्यभिचारापत्तेरिति भावः ।
शब्दे गुणत्वानुमानस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शनमिति—एतद्येति । द्रव्यसमवेतत्वा-
नुमानस्य फलमाह—एतदनुमानेनेति । विशेषाभावसद्वक्तृत्वसामान्यहेतुत्वानु-
मान परिज्ञेपानुमानं । स्पर्शवद्रव्यविशेषस्य गुणे नेति साधने पृथिव्यादियत्किञ्चिद्र-
व्यविशेषगुणत्वामावसिद्धौ उद्देश्यभूतस्पर्शवद्रव्यसामान्यविशेषगुणत्वाभावासिद्धि-
रतो न्याये—न स्पर्शवत् इत्यादि । अपाकजत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकप्रत्य-

वारणायाकारणगुणपूर्वकेति । जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचार-
वारणाय प्रत्यक्षेति । शब्दो न दिक्कालमनसां गुणः विशेष-
गुणत्वात् रूपवत् । नात्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रिययोग्यत्वात्
रूपवत् । इत्थं च शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगनात्मकं
सिद्ध्यति । नच पार्थववयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण धार्थी कारण
दिनकरी ।

इत्यर्थं । अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादिति । अकारणगुण-
पूर्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । हेतुसत्त्वं प्रतिपादयितुं पाकजेति ।
जलपरमाण्विति । अनित्याना पार्थिवरूपादीनां केषाचिदग्नि
सयोगात्समवायिकारणकत्वात् केषाचित्कारणगुणपूर्वकत्वाद्गोप्रेक्षा ।
न दिक्कालेति । शब्द इत्यनुवर्तते । बहिरिन्द्रियेति । मनसोऽन्य
दिन्द्रिय बहिरिन्द्रियम् । योग्यत्वात्प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । एतेना
नात्मगुणप्राह्णेन्द्रियत्व बाह्येन्द्रियत्वं तच्च मनस्यतिप्रसक्तं तेनापि
रूपादिग्रहणादिति निरस्तम् । इत्थं च अनेन प्रकारेण अष्टद्विधा-
अष्टद्विधानाश्रितत्वसिद्धौ च । सिद्ध्यतीति । पूर्वोक्तपरिच्छेदानु-
मानेन सिद्ध्यतीत्यर्थः । नन्वेतत्सर्वं तदोपपद्येत यदि शब्दस्य
विशेषगुणत्वे किञ्चित्प्रमाणं स्यात्तत्रैव ज्ञानं न पश्याम इति चेन्न ।
शब्दो विशेषगुणः लौकिकप्रत्यासत्त्येन्द्रियप्राहात्वे सति लौकिक-
सामरस्यी ।

सस्य विषयत्वादिसस्य हेतुत्वे कारणगुणपूर्वकरूपादौ व्यभिचार आत्मन कारणा
भावेन प्रत्यक्षमात्रसंवाकारणगुणपूर्वकत्वात्तत्सदर्थमाह—अकारणेति । पाक
जेतीति । पाकजत्वोक्तत्वे कारणगुणजन्यत्वाभावत्वात्कारणगुणपूर्वकत्वे सति
प्रत्यक्षत्वरूपहेतुप्रतिपत्तिसमवादिनि भावः । अत्रोपेक्षेति । अत्र प्रत्यक्षत्वदत्त-
स्यावृत्तिप्रदक्षने । उपेक्षा उपास्यप्रदणम् । तत्प्रत्यक्षत्वात्तज्जन्यप्रत्यक्षविषय-
त्वादित्यर्थः । प्रमाणं स्यादिति । शब्दस्य सामान्यगुणत्वे अष्टद्विधानाश्रितत्वं
रूपविशेषणासिद्धिप्रसङ्गात्कर्मजसयोग्यदौ व्यभिचारेण उक्तहेतुना स्पर्शबहुणमेव
साधनाद्यभावेन स्पर्शबहिर्लोकगुणमेवसाधने च स्पर्शवता सामान्यगुणं पञ्चमवारिति
भावः । लौकिकप्रत्यासत्त्येति । इदं च शुद्धत्वादेरप्युपपन्नसन्निकर्षेणैन्द्रिय
प्राक्ष्यत्वात्कारण व्यभिचारवारणाय । द्वितीयमपि एतादृशपदं शब्दस्पर्शयोरप्युपपन्न
सन्निकर्षेण चतुर्थमप्यतया असिद्धिवारणायैव । द्वितीयेति । जाती तत्परि-
श्रयप्रदणयोग्यत्वं तत्परिश्रययोग्यवृत्तिकत्वमेव द्वितीयपदं तु विजातीयैन्द्रियत्वं

गुणपूर्वकः शब्द उत्पद्यतामिति वाच्यम् । अयावद्रव्यमा-
वित्वेन वायोर्विशेषगुणत्वाभावात् ॥ ४४ ॥ तत्रच शरीरस्य
दिनकरी ।

प्रत्यासत्त्या द्वीन्द्रियग्रहणयोग्यतारादित्ये च सति गुणत्वव्याप्यजा-
तिमत्त्वादित्यनुमानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् । प्रमात्वमादाय व्यभिचार-
धारणाय गुणत्वव्याप्येति । गुरुत्वमादाय व्यभिचारवारणाय प्रथमं
सत्यन्तम् । संख्यात्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम् ।
सांसिद्धिरुद्भवत्वज्ञेहघर्माघर्मभावनासु प्रकृतहेतोरभावेऽपि तत्र हेत्व-
न्तरेणैव विशेषगुणत्वं साधनीयमिति । पूर्वोक्तानुमाने वाधं स्वरू-
पासिद्धिं चाशङ्कते—नचेति । वायाविति । तथा च स्पर्शवद्वा-
युगुणत्वस्य तत्र सत्त्वात्तद्भावसाधने वाच्य इति भावः । कार-
णगुणपूर्वकत्वकथनं स्वकारणपूर्वकत्वघटितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम् ।
अयावद्रव्यमावित्वेनेति । स्वाप्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगि यद्य-
त्तामदही ।

यपरं बोध्यम् । अन्यथा कृपावीनामपि चक्षुर्द्वयग्रहणयोग्यतया द्वीन्द्रियग्रहणा-
योग्याप्रच्छेदः । यद्यपि संख्यात्कावीनां सर्वांशमेव चातीर्षां कालभेदेन पुरुषभेदेन
च द्वीन्द्रियग्राह्यतया द्वीन्द्रियग्राह्यत्वेन सतीत्येव बहुमुचितं योग्यतानिवेष्टे प्रयो-
जनाभावात्तथापीन्द्रियद्वयजन्यत्वस्य क्वाप्यसंभवेनाप्रतिषेधापत्त्या तथा नोक्तम् ।
■ च स्वात्मकेन्द्रियजन्यग्रहणियत्वस्यभिन्नविजातीयैन्द्रियजन्यग्रहणियत्वोभय-
संबन्धेनेन्द्रियविशिष्टरूपं द्वीन्द्रियग्राह्यत्वमनुगतं निर्वर्तुं शक्यमिति वाच्यम् ।
जन्यत्वादिप्रवेशेनेतस्मात्तुस्तरादित्यभिप्रायात् । न चेन्द्रिययोग्यत्वमपि तज्जन्य-
कौतिकप्रत्यक्षविषयवृत्तित्वमेवेति आयेयत्वमधिकमेव योग्यतानिवेष्टापत्त इति
वाच्यम् । चक्षुर्द्वयत्वमुद्भूतरूपात्तन्मत्वं स्वयोग्यत्वमुद्भूतस्पर्शाद्यन्वयत्व-
मेवंरूपत्वादिन्द्रिययोग्यतायाः अन्यतमत्वं च भेदकूटावच्छिन्नभेदत्वस्य च तत्त-
थाचित्वेनैव योग्यताघटकरवोपगमेन तदपवानशयाविति ध्येयम् । सांसिद्धि-
केति । तथाचिधरवत्त्वन्नेदत्वयोस्त्वक्चक्षुस्त्वयथाशास्त्राद्दर्माघर्मभावनानामती-
न्द्रियत्वान् तेषु हेतुसत्त्वमिति भावः । हेत्वन्तरेणैवेति । एते पञ्च
विशेषगुणाः स्थितिसोपबान्धत्वे सति विभिन्नद्रव्यविभाजनकोपाधिमद्यत्किद्वयवृ-
त्तितानवच्छेदकगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वात्सुखदित्येवमनुमानं बोध्यम् । पूर्वोक्ता-
नुमाने स्पर्शविशेषगुणत्वाभावसाध्यकानुमाने । हेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थमित्यस्य

१ स्थितिसापेक्षस्य वृत्तीमात्रवृत्तित्वेन तादृशोपाधिमद्यत्किद्वयवृत्तितानवच्छेद-
कगुणत्वव्याप्यस्थितिसापेक्षत्वात्प्रकृत्यातीमत्त्वात् तद्वारणाय छलन्तं संयोगवारणाय
निवेष्टव्यम् ।

इन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ।

विषयस्य चाभावादिन्द्रियं दर्शयति—इन्द्रियमिति । नन्वाकाशं लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं पुरुषमेदाद्भिन्नं कथमाकाशं स्यादिति चेत्तत्राह—एकेति । आकाश एकः सन्नपि उपाधेः कर्णशृङ्खलीमेदाद्भिन्नं श्रोत्रात्मकं भवतीत्यर्थः । कालं निरूपयति ।

तत्तद्भिन्नत्वेनेत्यर्थः । ननु तथाप्याकाशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणं किमिति नोपन्यस्तमिति चेन्न । चाक्षुषत्वप्रयोजकस्य महत्त्वे सत्युद्भूतरूपव्यवस्थाकाशेऽसंभवेन चाक्षुषः प्रमाजनकत्वासंभवात् । ननु यथाकाशो न चाक्षुषत्वदेहपक्षीति चाक्षुषाधिकरणत्वेन भासते इति चेदालोक एवेति परिकलय ॥ ४४ ॥ नन्वाकाशीयशरीरविषययोः प्रदर्शनशुक्तित्वा कथमिन्द्रियप्रदर्शनं—“सिन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्र”मित्यनेन प्रत्येकं क्रियत इत्याशङ्क्याह—तत्रचेति । आकाशे चेत्पर्यः । कर्णशृङ्खलीमेदादिति । चेत्तत्राविकर्णशृङ्खल्यवच्छिन्नमाकाशं चेत्तद्विश्रोत्रमिति भावः । नभ्यास्तु शब्दनिमित्तकारणत्वेन क्लृप्तसंश्लेषस्यैव शब्दसमवायिकारणत्वम् । नचेत्यरस्य शब्दसमवायिकारणत्वं जीवस्य चेत्यत्र विनिगमनाविरुद्धः जीवस्य शब्दसमवायित्वे ज्ञानवच्छन्दस्यापि मानसत्वापत्तेः अट्टादिवत्प्रतिबन्धककल्पने चातिगौरवम् । नचैवं कर्णशृङ्खलीविधरावच्छिन्नायास्तस्य कथं श्रोत्रत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । तथाविधसंश्लेषस्यैव श्रोत्रत्वोपपत्तेरित्याहुः । स्यत्तत्रास्तु मृदङ्गादीनामेव गुणः शब्दः शब्दं प्रति मृदङ्गत्वादिना समवायिकारणतायाः स्वीकारात् प्राचीनैरपि मृदङ्गत्वादिना निमित्तकारणतायाः स्वीकारात् मृदङ्गे शब्द इत्यदिप्रतीतेश्च । नच तत्रावच्छेदकत्वं विषयः मानाभावात् अन्यथा तत्रावच्छेदकताख्यस्वरूपस्य सद्यन्वयस्यान्वयस्य समवायस्य कल्पने गौरवादिति वद-
रामद्वी ।

एष इत्यादि । चाक्षुष इ । तिनीं नम इति चाक्षुषप्रमात्रप्रमेयुक्तम् ॥ ४४ ॥ अतिगौरवमिति । विनिगमनाविरुद्धेन नानाजीवेषु शब्दसमवायिकारणतायाः अतिविधप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनायाथापत्तिरिति भावः । नच कालदिशा-

जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मतः ॥४५॥

यति—जन्यानामिति । तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह—जगता-
दिनकरी ।

न्तीति ॥ इत्याकाशग्रन्थः ॥ मूले जन्यानां जनक इति ।
कार्यत्यावच्छिन्नं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः । अत्रच कालिकसं-
ख्यावच्छिन्नकार्यत्यावच्छिन्नकार्यतानिरूपितमधिकरणविधया निमि-
त्तत्वं फाल्गुनम् । कालिकसंख्यावच्छिन्नेति करणादिश्यधिकरण-
विधयेति करणाद्दृष्टेश्वरयोर्नातिव्याप्तिरिति शोध्यम् । ननु कार्यमानं
प्रति फाल्गुनं निमित्तकारणत्वे किं मानमिति चेद्ब्राह्मणः । अद्य पटो
भविष्यति श्वः पटो भविता इत्यादिप्रत्ययेन तत्तत्कार्योत्पत्त्यधि-

माश्रय इति । इदानीं घट इत्यादिप्रतीतिः सूर्यपरिस्पन्दा-
दिनम्भी ।

करणत्वेन कालो विपयीक्रियते तत्तदुत्पत्त्यधिकरणत्वेन व्यवहार-
विषयस्य तत्तदुत्पत्तिहेतुत्वनियमात् । तदुत्पत्तिहेतुत्वस्य तद्देतुत्व-
व्याप्यत्वात् । एवं च तत्कार्यविशेषं प्रति तत्कालविशेषश्च
हेतुत्वे सिद्धे पक्षिशेषयोरिति ध्यात्वा कार्यमात्रे कालस्य हेतुतासि-
द्धिरिति । सा च हेतुता निमित्तकारणत्वेव । न च कार्यमात्रे कालस्य
निमित्तहेतुत्वं न सम्भवति स्वसमवेनद्वित्वपृथक्स्वसंयोगविभागं प्रति
कालस्य समवायिकारणत्वेन तद्विभक्तत्वघटितस्य निमित्तकारणत्वस्य
तत्राभावादित्याचार्योक्तं शङ्खम्, समवायसम्बन्धेन द्वित्वादिकं प्रति
तस्य समवायिकारणत्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन द्वित्वादि कार्यं प्रति
निमित्तकारणत्वत्वस्वानपायात् । एवमेव कार्यमात्रे दिशोऽपि निमि-
त्तकारणत्व बोध्यम् । घृत्कारणत्वां तत्रेति । तत्र काले । जग-
तामाश्रयो मत् इति । कालः सर्ववानिति प्रतीत्या सर्वाधिकर-
णत्वेन कालसिद्धिरिति भावः । नन्वेतादृशी प्रतीतिर्द्विविधपयिष्ये-
वास्तु अतिरिक्तकालकल्पने गौरवादिति न केवलमनया प्रतीत्या
सम्बन्धी ।

निदधकालत्वस्याधिकरणत्वात्प्रतीत्यासंगतिः । एव दिवत्वमपि दिङ्मतिभेदेण
तदाधिकरणत्वमेव नातो दिव्यतिथ्यात्मनिपातावपत्तिरिति केचिद् । तदसद् ।
तथाऽपि महाकालक्षणस्य पटादावतिव्याप्त्यापत्तेरपि तन्नैव प्रमाणस्य प्रदर्श-
नीयतया तस्मैव तद्व्यवहारपरत्वात् । परंतु तस्य तादात्म्यसम्बन्धेनेत्येवार्थः ।
आधारस्य सर्वत्र तेनैव कारणत्वात् । निमित्तस्य कारणत्व मनु निमित्तकारणत्व
सन्निवेशे प्रयोजनाभावादिति ध्येयम् । दिशीत्यस्य नातिव्याप्तिरित्यप्रतनेनान्वयः ।
अदृश्येणयोरिदं चकारणत्वं कार्यमात्रे नर्तुरेव कारणत्वाभिप्रायेण । कृत्कार-
णतामते तु ईश्वरपद तत्कृत्विपरमिति दृश्यम् । उत्पत्त्यधिकरणत्वेनेति ।
भूषातो प्रकृते उत्पत्त्यर्थत्वादिति भावः । व्यवहारविषयस्येति । कथं
घट उत्पद्यत इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । यद्यपि कथं तदेव घटोत्पत्ति-
साक्षात्कारत्वं तथापि गृहे पञ्चतीन्धारामिव परंपरया तथात्वं बोध्यम् ।
यद्यपि आचरणसंबन्धरूपाया उपपत्तेरतिशेषेण निश्चितिक्रियाधारमन्त्रैव तादृश-
क्षणादुपयोगिक्रियासंबन्धस्य तादृशक्षणस्वरूपत्वात् तथाच तादृशक्षणहेतुता
तत्तदिवशात् प्रतीतिपक्षेव कथं तादृशत्वं ततोऽप्यर्थमवबुद्धिक एव, उत्कृतिचमा-
भ्यप्रयोजकत्वेन निश्चितपक्ष एव तथापि यदुत्पत्त्यधिकरणत्वेन प्रतिपक्षो यत्तत्तद-
सम्बन्धी ।

परापरत्यधीहेतुः क्षणादिः स्यादुपाधितः ।

दिकं यदा विपयीकरोति तदा सूर्यपरिस्पन्दादिना घटादेः संवन्धो वाच्यः, स च संवन्धः संयोगादिर्न संभवतीति काल एव संवन्धघटकः कल्प्यते । इत्थं च तस्याश्रयत्वमेव सम्यक् ॥ ४५ ॥ प्रमाणान्तरं दर्शयति—परापरत्वेति । परत्वापरत्वादिबुद्धेरसाधारणं निमित्तं काल एव । परत्वापर-
दिनकरी ।

कालः सिध्यति परंतु प्रमाणान्तरेण काले सिद्धे प्रकृतप्रतीतिबलात् सर्वाधारत्वं कल्प्यत इत्याह—इदानीमित्यादिना । सूर्यपरिस्पन्दादिकमिति । इदानीं घटानीमिति प्रतीतिर्महाकालं विपयीकरोतीति तु न वाच्यम् । तथासतीदानीं घटो न तदानीमिति प्रतीत्यनुदयापत्तेः । नच तत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल एवेदानीमित्यादिप्रत्ययविपयस्तथा चेदानीं घटो न तदानीमिति प्रत्ययत्वैतत्क्रियाविशिष्टमहाकाले घटो न तत्क्रियाविशिष्टमहाकाल इत्यर्थं इति वाच्यम् । तथा सति तत्तत्क्रियाविशिष्टमहाकालापेक्षया लापयेन तत्तत्क्रियाया एव तादृशप्रतीतिविपयत्वस्योचितत्वात् । इधीत्यनन्तरं स्थाश्रयतपनसंयोगिसंयोग एव संवन्धो वाच्यस्तत्रेति शेषः ।

रामरुद्री ।

रणमित्येवंनियमस्यैवोपगमसंभवाद्भूतपतिनिवेशे प्रयोजनमात्र एव परंतु उत्तरतो-
राकस्मिन्कृतापत्तिदारणानैव नियमे उत्पत्ते प्रवेष्टिततया यदि तस्याः क्रियायात्म-
कता तदा तासां स्वकारणनियम्यतया नाकस्मिन्कृतापत्तिरिति तत्रिवेशो भ्यर्ष एव ।
एवं च कालविशेषनिवृत्तास्यपत्तौ कालविशेषकारणताया आश्रयकरत्वेन यद्वि-
शेषयोरिति न्यायेन कार्यसामान्ये कालस्य हेतुतासिद्धेरिति युक्तमुत्तरपामः ।
एतदभिप्रायेणैवास्तरणसूचनायाहुवित्युक्तम् । सा चेति । इतरकारणतयो-
रुपरीत्या कालेऽसंभवमिति भावः । इदानीमित्यादिप्रतीतिना सूर्यपरिस्पन्दा-
दिविपयकत्वं मूले प्रतिपादितं तदुपपादयति—इदानीमित्यादिना । प्रतीत्य-
नुदयापत्तेरिति । महाकालस्य सर्वाधारत्वादिभिर्भावः । यद्यपि न तदानीं
घट इति प्रतीतेरेव बाधितार्थकता नदिवदानीं घट इत्यप्येति इदानीं घट इति
भाषस्य प्रकृते नानुयोगस्तथापि कालस्य गणनादिवच्च कस्यापि कालिकसंबन्धेना-
पारपेति न तदानीं घट इत्यस्य नानुपपत्तिरिति यदि भूपातदेशानीं घट

त्वयोरममयाधिकारणसंयोगाश्रयो लाघवादतिरिक्तः काल एव
कल्प्यत इति भावः । नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमाम-
वर्णादिप्रमयमेदो न स्यादित्यत आह—क्षणादिः स्यादु-
पाधित इति । कालस्त्वेकोऽप्युपाधिमेदात् क्षणादिव्यवहार-
दिनकरी ।

नचाकाशमेव सवन्धघटकमाध्यामिति वाच्यम् । आकाशदिगात्मना
विनिगमनाविरहेणातिरिक्तकालस्य तथात्याग । इत्थं चेति ।
अतिरिक्तकालसिद्धौ चेत्यर्थः । सम्यगिति । कालः सर्वथानिति
प्रतीतेरतिरिक्तकालविषयकत्वस्योचितत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥
परत्वापरत्वजुद्धेरिति । ज्येष्ठे परत्वप्रत्ययः कनिष्ठेऽपरत्वप्रत्ययः
स च परत्वापरत्वगुणविशेषाधीनः परत्वापरत्वे च सासमवायि-
कारणके भावकार्यत्वान् असमवायिनारणं च तयोः कालपिण्डसं-

समस्त्री ।

इत्यपि न स्यादिति शब्देदमित्तु तदुपादानमिति ध्येयम् । आकाशमेवेति ।
साधयसंयोगिसंयोगरूपरसरासंघस्यसाहचर्यमाश्रयापि पठवित्तु शक्यत्वादिति
भावः । तथात्यागत् संबन्धघटकत्वात् । यद्यपि स्वसंयोगित्वेनैवाकाशादीनां
संबन्धघटकता नन्वाकाशत्वादिनेति न विनिगमनाविरहाकाशसमूहेण ह्यु-
चिभूतां सर्वथानेव संबन्धघटकत्वमपीष्टमेव विनिगमनाविरहात् । नचानन्द
व्यतीनां तादृशपरंपराघटकत्वदलनापेक्षया एकातिरिक्तकल्पनमेव लभ्यति
वाच्यम् । कालस्य संयोगिसंयोगघटकत्वात् स्वसंयोगिन्याकाशादिष्वप्यवर्तकमि-
त्यप्यसंघात दुर्कारकादिदमसंघात तथापि अमन्तानामाकाशादिष्वसंयोगस्यसंघात-
परीचसंघातानां विनिगमनाविरहेण कल्पनीया अतिरिक्तकालमपि कल्पने तु
लरीचसंयोगमात्र एव कल्पनमिति साधय ह्युपाश्रय-दिसंयोगमाश्रयाकृतकाल-
संयोगस्य विनिगमनाविरहो न संभवतीति पूर्वमेकावेदिमिति साधयदमसंघात-
स्यम् । अतिरिक्तकालेति । कालस्यातिरिक्तत्वमत्वे तदवगतीतिदिशिच-
दकाल न गुणके दिशोऽनु-संगकल्पनस्य दिवर्तकता च लक्षणं विना न
संभवतीति कालीकारे मुक्तावर्तारिवाणारणेति भावः ॥ ४५ ॥ मूले अथा
परत्वं विनिगमनस्य तादृशजुद्धिव्यवच्छिन्नं प्रति विनिगमनारणमित्यर्थो न संभ-
वतीत्यपिपदेऽनुपाधौ कानामाकाशदसंघातस्य प्रवेशस्यवर्तकता एतदपि-उच्येत्
इत्यादिना भाव्य इत्यन्तेन । प्रमाणमिति । एतं परो लक्षणोऽपर-
रतिः विनिगमनस्यैव कतिपयत्वात्तत्त्वस्यो निदिशारणप्रतीतिः किमु

दिनकरी ।

योग एवेति परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया काल-
सिद्धिरिति भावः । परत्वापरत्वयोरित्यस्यैव बहुमुचितत्वेऽपि तद्बु-
द्धिपर्यन्तानुधावनं कालिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणं दर्शयितुम् । नच
पिण्डगतरूपादेरेव परत्वापरत्वासमवायिकारणत्वमस्त्विति वाच्यम् ।
कालिकपरत्वापरत्वयोर्वायाबुत्पत्त्या व्यभिचारात् । अत एव पृथिवी-
पिण्डसंयोगस्य न तत्र कारणत्वम् । पृथिव्यसंयुक्तपदार्थेऽपि तादृश-
परत्वापरत्वयोर्हत्पादेन व्यभिचारात् । ननु तथाप्याकाशविगात्म-
मनोभिः पिण्डसंयोगस्य तथात्वं स्यात् किं कालकल्पनयेत्यत
जाह—लाघवादिति । आकाशदिग्भ्यां पिण्डसंयोगस्य तथात्वे
जीवात्मभिः प्रलोकं विनिगमनाविरहादात्ममनसोस्त्वनन्तत्वात्
तथात्वं किंतु लाघवादतिरिक्तः काल एव तथात्वेन कल्प्यत इति
भावः । ननु यदि काल एक एव तदा क्षणखण्डादिनानाव्यव-
हारस्तत्र न स्यात् । नचैकस्मिन्नेव घटे घटः कलशः कुम्भ इति
व्यवहारवदत्रापि क्षणादिनानाव्यवहारे वायकाभाव इति वाच्यम् ।
एकस्मिन् विरुद्धनानाव्यवहारायोगात् नहि घटत्वफलशंत्यादिकं
निधौ विरुद्धं क्षणत्वदिनत्वादिकं तु विरुद्धमेव नहि क्षणं दिनमिति
प्रतीतिरस्तीत्याशङ्कते—नन्वेकसेति । समयभेदः समयभेद-
व्यवहारः । विभिन्नव्यवहारविषय इति यावत् । एकस्मिन् विरु-
द्धनानाव्यवहारविषयत्वाभावादिति भावः । उपाधिभेदादिति ।

रामरुद्री ।

परत्वादिविषयकत्वासीमवादिति भावः । प्रलक्षे विषयस्य कारणतया विषयप्रयो-
जकस्य तत्प्रलक्षप्रयोजकतावशेया । व्यभिचारात् । यद्यपि स्पर्शस्य कार-
णत्वे न वायुररवादे व्यभिचारत्वापि सद्ग्राहिकत्वादाय विनिगमनाविरहा-
दनन्तगुणानां तथात्वापरत्वाऽऽह्वास्य कालसंयोगस्यैव तथात्वमुचितमिति भावः ।
तथात्वेन निरुपसमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वेनेत्यर्थः । विरुद्धेति । एक-
धर्मावच्छिन्नानोधरमेव व्यवहारगतो विरोधः । नहीति । घटत्वादीनाम-
विषेधोद्विर्भवहारे एकधर्मत्वावच्छिन्नानोधरवत्परिरोधपरिहारादेव । एवमुत्त-
रप्रापीति मन्तव्यम् । एकस्मिन्निसनन्तरं विरुद्धेति पूरणीयम्, उच्यते ।

विषयः । उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म

दिनकरी ।

तथा चैकस्य कालस्य किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य लक्ष्यत्वं किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्य दिनत्वं नतु केवलस्येति भावः । इदमुपलक्षणम् । तादृशोपाधीनामेव क्षणत्वादिव्यवहारविषयत्वं न तु महाकालस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । स्वजन्येति । स्वं क्रिया । घटगतैकक्रियानाशोत्तरोत्पन्नतद्गतक्रियान्तरजन्यविभागप्रागभावविशिष्टस्य प्रथमकर्मणः क्षणचतुष्टयाद्यवस्थानः क्षणत्वापत्तिरतः स्वजन्येति । नन्वेवं प्रथमक्षणे क्षणव्यवहारोपपादनेऽपि द्वितीयक्षणे कथं सदुपपादनं तत्र क्रियाजन्यविभागोत्पत्त्या विभागप्रागभावासंभवात् । नच द्वितीयक्षणोत्पन्नक्रियान्तरस्यैव निरुक्तविशिष्टस्य तत्र क्षणत्वमिति वाच्यम् । प्रतिक्षणं त्रियोत्पत्तौ मानाभावात् अतस्तत्रापि क्षणव्यवहारोपपादकमुपाधिमाह—पूर्वसंयोगेति । स्वजन्यविभागनाशपूर्वसंयोगविशिष्टस्वजन्यविभाग इत्यर्थः । तेन स्वजन्यविभागस्य यत्किञ्चिद्विभागस्य स्वजन्यविभागनाशपूर्वसंयोगविशिष्टस्य तथात्वेऽपि न क्षतिः । तृतीय-

रामदही ।

द्रष्टव्यमिति । इदं न मूलमत्र समतं तथासत्युपाधीनां कालघटितपरंपरासंबन्धेनैव आधारताप्रत्ययस्योपगन्तव्यतया गौरवापत्तेः साक्षादधिकरणत्वोपगमस्य मानाव्यक्षिपु तत्तदनन्तपदार्थीयकालिकसंबन्धत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवप्रसूत्वादिति ध्येयम् । निरुक्तेति । स्वजन्यविभागप्रागभावेत्यर्थः । प्रतिक्षणमिति । द्वितीयतृतीयचतुर्थक्षणेपु क्रियान्तरोत्पत्तिमन्तरा क्षणनिर्वचनसमवेऽपि प्रथमक्षणोपाधे क्रियान्तरोत्पत्त्यैव निर्वाहात्प्रतिक्षणमियुक्तम् । स्वजन्येति । सपदं पूर्वतत्क्रियाव्यक्षिपरं । स्वजन्यविभागनाशत्वनिवेशे प्रथोजनमाह—तेनेति । त्रिक्षणेति । इदं उत्तरदेशसंयोगेन चतुर्थक्षणे सर्वत्र विभागनाश इत्यभिप्रायेण । अन्यथा गगन्दिगतविभागस्य ध्वत्वादिवद्विनाशित्वापत्तेरिति भावः । त्रिक्षणवृत्तित्वेऽपीत्यस्य न क्षतिरित्यमेतन्नेनान्वयः । विभागे स्वजन्यत्वनिवेशप्रथोजनमाह—यत्किञ्चिदिति । तथात्वेऽपि त्रिक्षणवृत्तित्वेऽपि । नाति-

पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा । नचोत्तर-
दिनकरी ।

क्षणे तदुपपादकमुपाधिमाह—पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसं-
योगप्रागभावो वेति । स्वजन्यविभागजन्यपूर्वसंयोगनाशावच्छि-
न्नस्वजन्योत्तरसंयोगप्रागभाव इत्यर्थाभातिप्रसङ्गः । क्वचित्पुस्तके
पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नविभागो वेति पाठः स च प्रामादिकः । प्रथ-
मद्वितीयचतुर्थक्षणेष्वेकैकोपाधेरेवाभिहिततया तृतीयक्षणे उपाधि-
द्वयाभिधाने सन्दर्भविरोधापत्तेः, उत्तरसंयोगस्यैव विभागनाशक-
तायाः सिद्धान्तसिद्धतया निरुक्तोपाधेः क्षणद्वयावस्थापिनः क्षण-
त्वायोगात् । यदि च तत्पाठप्रामाण्येऽप्याप्रहस्तदा पूर्वसंयोगनाश-
स्यैव विभागनाशकत्वाभिप्रायेण संयोजनीयः । चतुर्थक्षणे तमाह—
उत्तरसंयोगेति । स्वनाशकोत्तरसंयोग इत्यर्थः । तेन सर्वस्यैव
संयोगस्योत्तरसंयोगतया तद्विशिष्टकर्मणः क्षणचतुष्टयावस्थापिनः
क्षणत्वापत्तिर्निरस्तः । अन्वेतादृशक्षणलक्षणं महाप्रलयवात्मकक्षणेऽ-
भ्यासं तत्र तादृशकर्माभावात् । नच महाप्रलयस्य क्षणत्वाभाव इष्ट
पदेति वाच्यम् । तत्रापि क्षणव्यवहारस्य सत्त्वात् । अन्यथा महा-
प्रलयोत्पत्तौ घटपतिलक्षणस्य तदधिकरणक्षणावृत्तित्यन्याप्यस्यवृत्ति-
रामरुद्री ।

प्रसङ्ग इति । पूर्वसंयोगनाशे स्वजन्यविभागजन्यत्वाप्रवेशे उत्तरसंयोगे
स्वजन्यत्वाप्रवेशे च पूर्वपदतिप्रसङ्गो न स नेत्यर्थः । सन्दर्भेति । ननु तृतीयक्षणे
उपाधिद्वयस्यापि एतन्नेन एकमात्राभिधाने न्यूनता स्यादिति द्वयमप्युक्तम् । इतरत्र
एकैकोपाधेरेव शक्त्यादेर्कर्मनोचमिति नैतावता सन्दर्भविरोध इत्यत आह—
उत्तरेति । एतकारेण पूर्वसंयोगनाशजन्यच्छेद । तथा चोत्तरसंयोगोत्पत्तिक्षणेऽपि
विभागस्तिष्ठत्येवेति भावः । स्वनाशकेति । उत्तरसंयोगोत्तरं क्रिया न
स्तिष्ठतीति जामायेतदभिहितं व्यापधेन स्वजन्यत्वस्यैव बहुमुपपत्तेश्चात् । नच
पूर्वसंयोगनाशास्योत्तरसंयोगजनकत्वमिति वाच्यम् । तथावति क्रियाविगमेऽपि
तदुत्पत्त्यापत्तेः संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति सूत्रविरोधापत्तेर्भवेति । तादृ-
शेति । विभागप्रागभावावच्छिन्नकर्मत्वर्थः । इदमुपपत्त्यर्थम् । उत्तरसंयोगप्राग-
भावादेरप्युत्पत्त्यादिस्य चोप्यम् । तदधिकरणेति । तत्पदमुत्पत्त्यमानपदार्थ-
परं, धामिकरणत्वमाधेयताद्वयं च कालिकेन, व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च दधिक्त-

संयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम् । कर्मान्तर-
स्यापि सत्त्वादिति । महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदा
ध्वंसेनैवोपपादनीय इति । दिनादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकूटै-
रिति ॥ दिशं निरूपयति—दूरान्तिकेति । दूरत्वमन्तिकत्वं
च दैशिकं परत्नमपरत्वं बोध्यम् । तद्दुद्धेरसाधारणं बीजं
दिगन्ती ।

ध्वसप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्वरूपस्याव्याख्यापत्तेः तत्र महाप्रलया-
धिकरणक्षणाप्रसिद्धेरत आह—महाप्रलय इति । महाप्रलये
क्षणव्यवहारो नास्त्येव उत्पत्तिलक्षणस्य क्षणापटितस्यैव स्ववृत्तिध्वंस-
प्रतियोगिकालावृत्तित्वविशिष्टस्ववृत्तित्वरूपस्य तदुत्पत्तौ संभवादित्य-
भिप्रेत्योक्तं यदीति । ध्वंसेनैवेति । स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगि-
फयावद्भुसविशिष्टसमयस्यैव तत्र क्षणव्यवहारविषयत्वादिति भावः ॥
इति कालग्रन्थः ॥ बीजं प्रयोजकम् । कथं विशस्तत्र प्रयोजकत्वं
दर्शयति—दैशिकपरत्वापरत्वयोरिति । परत्वापरत्वबुद्धिं प्रति
रामरद्री ।

इयेण बोध्यम् । तथा च यदधिकरणक्षणावृत्तित्वस्य व्याख्या वत्सुमयवृत्तिध्वसप्रति-
योगिता तस्य तत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यर्थः । अत्रच यदधिकरणसमयेतुक्तौ
सङ्घटाधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वस्यैव तदुत्पत्तिध्वसवृत्तित्वस्यप्रतियोगिपूर्वविनष्ट-
पटादौ सत्त्वेन व्याप्तिभङ्गः स्यादिति क्षणत्वेनैव समयो निवेशनीय इति भावः ।
स्ववृत्तीति । अत्र स्वपदद्वयवत्समयवृत्तित्वमुत्पत्तित्वेनाभिमत तरसमयव्यक्ति-
परं, कालावृत्तित्वं तादृशकालावृत्तित्वसामान्याभावत्वेन न स्वपदेन द्वितीयक्षणा
दुपादानसंभवः । अन्यथा द्वितीयादिकक्षणवृत्तित्वस्यप्रतियोगित्किचित्पूर्वकाला
वृत्तित्वस्योत्पत्तिसङ्घटादौ सत्त्वेन तस्य द्वितीयादिकक्षणवृत्तित्वस्याप्युत्पत्तित्वप्रसङ्गात् ।
तादृशाभाववैशिष्ट्यं स्ववृत्तित्वे सामानानिर्करणसंबन्धेन बोध्यम् । ननु मूलै
महाप्रलय ध्वसरूपसमयेनैव क्षणव्यवहार उपपादनीय इत्युक्तं तत्र संगच्छते ।
ध्वसस्य क्षणत्वे सङ्घटलेऽपि ध्वसरूपस्यूलकालस्य क्षणत्वेन व्यवहारापत्तेः । यदिय
चरमध्वसव्यपेरेव तद्व्यक्तित्वेन क्षणत्व मान्यध्वसस्येयुच्यते तदा बुद्धौ नान्य-
ध्वसस्य तद्व्यक्तित्वेन क्षणव्यवहारविषयता चरमध्वसस्यैव तथात्वमित्यत्र बीजात्ताभ
इत्यतो यथा नान्यध्वसस्य तद्व्यक्तित्वेन क्षणव्यवहारविषयत्व तथा विशेषण
प्रदर्शयति—स्ववृत्तीति । तादृशसमयचरमध्वस एवेति भावः ॥ इति काल-
ग्रन्थः ॥ कारिकास्थहेतुशब्दस्य मूले बीजमिति व्याख्यानं कृतं तत्र संगच्छते ।
कारणंऽपि इषिणीशब्दप्रयोगात् । परत्वापरत्वबुद्धौ दिशोऽकारणत्वात् । अतो
बीजशब्दस्य प्रकृते प्रयोजकत्वप्रयोजकतामाह—बीजमिति । ननु परत्वापरत्वाभ्यामेव

दूरान्तिकादिधीहेतुरका नित्या दिशुच्यते ॥ ४६ ॥

उपाधिभेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् ।

दिगेव । दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवाधिकारणसंयोगाश्रयतया
लाघवादेका दिक् सिद्धवतीति भावः ॥ ४६ ॥ ननु यद्येकैव
दिक् तदा प्राचीप्रतीच्यादिव्यवहारः कथमुपपद्यत इत्यत
आह—उपाधिभेदादिति । यत्पुरुषस्योदयगिरिसन्निहिता
या दिक् सा तत्पुरुषस्य प्राची । एषमुदयगिरिव्यवहिता या
दिनकरी ।

दिनकरी ।

परत्वापरत्वे निमित्ते तत्र दिक्पिण्डसंयोगस्तत्र दिगिति क्रमेण
परम्परया दिशस्तद्बुद्धौ निमित्तत्वं बोध्यम् । अत्रापि बुद्धिपर्यन्ता-
नुपायनं दैशिकपरत्वापरत्वयोः प्रमाणं कर्तव्यं तादृशपरत्वाप-
रत्वाभ्यामेव तदनुमितेः संभवादिति ॥ ४६ ॥ प्रतीच्यादीत्यादि-
नोबीच्यादिपरिमहः । मूले उपाधीति । वस्तुतो दिश एकत्वेऽपि
तत्तदुपाधिभेदेन प्राच्यादिसंज्ञामेव इति भावः । प्राच्यादिसंज्ञासु
निमित्तमूलानुपाधीनाह—यत्पुरुषस्येति । पुरुषस्येति पदार्थमा-
श्रोपलक्षणम् । पञ्चम्यर्थे पञ्ची । दिक् मूर्तम् । एवमत्रेऽपि । तथाच

रामकरी ।

दिशोऽनुपायनसंभवात्तद्बुद्धिपर्यन्तानुपायनमफलमित्यत आह—इत्यपीति ॥ ४६ ॥
अयमसात्यान्निहित इत्यादिप्रयोगस्तुत्यादित्येव प्रयोक्तुमुचितं ननु पुरुषस्येत्यत
आह—पञ्चम्यर्थ इति । अयमित्त्वं पञ्चम्यर्थः । पुरुषावधिकोदयगिरिसान्नि-
ध्यवती दिक् तस्य प्राचीसर्गः पर्यावसितः । अयमित्त्वं स्वरसंभवंभविशेषः ।
स्येति । तन्मूर्तावच्छिन्ना मटती दिगित्यर्थः । नातः स्त्रीलिङ्गनिर्देशासंगतिः ।
संयोगापेक्षेत्वेत्यापि तादृशसंयोगावधिभ्रतमेवार्थः । तस्य च अल्पतरत्वे अन्वयः ।
उदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्यामेत्यस्य तादृशसंयोगादिपर्यासित्यर्थः । आदिना तादृश-
संयोगाशीनां पुरुषनिष्ठमिच्छित्संयोगघटकानां परिमहः । तेषु पर्याप्तमत्या
अपेक्षाबुद्धिविशेषनिपयत्वरूपैव गुणेषु गुणानुशीकारात् । यदा अमुशानिष्ठो यः
परंपरयोदयगिरिसंयुक्तसंयोगसद्वद्वत्तद्य ये मूर्तास्वरपर्याप्तस्येवये तात्पर्यात्
शेषः । संकृष्याव्याप्यत्वं च संकृष्यासमानाधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिभेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वमेव ननु न्यायकसामानाधिकरण्यादिकं तथावति स्वस्यापि स्वस्याप्यवा-
पात्तार । मूर्तवृत्तिरित्युपाधीनामेव प्राच्यादिरुप्रवृत्तिसामिप्रायेण । अन्वयात् त्व

दिक् सा प्रतीची । एवं यत्पुरुषस्य सुमेरुमन्निहिता या
दिक् सोदीची । तद्व्यवहिता त्ववाची । सर्वेषामेव वर्षाणां
मेरुहत्तरतः स्थित इति नियमात् ॥ आत्मानं निरूपयति—

दिक्क्री ।

यदपेक्षयोदयगिरिसन्निहितं यन्मूर्तं सा ततः प्राचीत्यर्थः । तदपेक्ष-
योदयगिरिसन्निहितत्वं च तन्निष्ठोदयगिरिसंयुक्तसयोगापेक्षयात्पत-
रोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवत्त्वम् । इत्थं च मथुरायाः प्राच्यः प्रयाग इ-
त्यत्र मथुरानिष्ठोदयगिरिसंयुक्तसंयोगपर्याप्तसंख्याव्याप्यसङ्ख्यापर्या-
प्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयोगवन्मूर्तवृत्तिः प्रयाग इत्यन्वयबोधः ।
एवं काशीतः प्रतीच्यां प्रयाग इत्यत्र काशीनिष्ठोदयगिरिसंयुक्त-
संयोगपर्याप्तसङ्ख्याव्याप्यसङ्ख्यापर्याप्त्यधिकरणोदयगिरिसंयुक्तसंयो-
गवन्मूर्तवृत्तिः प्रयागः । एषमन्यत्रापि बोधा ऊहनीयाः । तन्नि-
ष्ठोदयाचलसंयुक्तसंयोगपरम्पराघटकं यन्मूर्तं तत्प्राचीत्यपि वदन्ति ।
बीधिति कृतस्तु दिक्कालौ नेश्वरादतिरिच्येते मानामावात् तत्तत्कालो-
पाधिदिगुपाधिविशिष्टादीश्वरादेव क्षणदिनप्राचीप्रतीचीत्यादिभ्यवहा-
रोपपत्तेरित्याहुः । अत्र नव्याः । ईश्वरस्य दिक्कालरूपत्वं वत्तजीवस्य
चेति विनिगमनाविरहेणातिरिक्तयोस्तयोः स्वीकारः । नचात्र जीवस्य

रामट्टी ।

तादृशमूर्तान्वच्छिन्नवृत्तिरिति शाब्दबोधो वर्णनीयः । सर्वथाव्यापकैति ।
व्यापकत्वमत्र न तादृशसङ्ख्यासम्मानधिकरणप्रतियोग्यवृत्तिमेदप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वं तथापि स्वस्य व्यापकत्वेनातिप्रसङ्गात् । नापि स्वभिन्नत्वे सति
साधमानाधिकरणतादृशमेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं विभिन्नपुरुषीयापेक्षावृद्धि-
जन्यसजातीयसङ्ख्यामादाय सङ्ख्यान्तरस्यापि व्यापकत्वापत्त्या अतिप्रसङ्गादव-
स्थात् । परंतु साधमानाधिकरणतादृशमेदप्रतियोगितानवच्छेदकनिवृत्तसङ्ख्याकत्व-
मेवेति न काशीतः प्रतीच्यां काशीति व्यवहारापत्तिः । आहुतिस्त्वेन दीधिति-
जन्यमेव अत्र सूचितं । तद्वीर्यं तु इदानींतदानीमित्यादिप्रयोगाणां तत्तदुपाभ्य-
वच्छिन्नैश्वरस्य विषयत्वोपगमे प्रलेकजीवमादाव विनिगमनाविरहेण अतिरिक्तका-
लमिदि । नच कार्यमात्रजनकत्वेन ह्यसत्सोश्वरस्यैव जन्यमात्रजनककालरूपता
युष्मत्तु जीवस्य तत्र तस्याहुत्वादिनि विनिगमनमस्तीति वाच्यम् । कार्यमात्रं
प्रति ईश्वरीयवृत्तेरेव हेतुत्वेन ह्यसत्कार्त्तुं कार्यजनकत्वे मानामावादिनि ।
अतएव एतादृशास्तरथं स्पष्टीकर्तुं नवीनमतमुपन्यस्यति—अत्र नव्या इति ।

आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम् ॥४७॥
आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठातेति । आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादि-

दिनकरी ।

जगज्जनकत्वं परत्वापरत्वजनकत्वं च कल्प्यमीश्वरस्य तु कृत्तमिति
लाघवमिति वाच्यम् । संयन्धघटकयोर्दिकालयोर्जगज्जनकत्वाकरुपना-
दिकालोपाधीनामेष जगज्जनकत्वकरुपनात्परत्वापरत्वयोगुणत्वे एव
नानाभावः सन्निकृष्टत्वविभक्तृष्टत्वाभ्यामेव परापरव्यवहारोपपत्तेरिति
वदन्ति ॥ इति दिग्ग्रन्थः ॥ सुखदुःखादीति । आविना
ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनापरिमहः । यद्यप्यात्मत्वस्यान्यात्म-
न्यप्रत्यक्षत्वेऽपि स्वात्मनि स्वरूपतो मानसप्रत्यक्षविपपत्वमत्त्वेऽपि
तथापि सकलात्मसाधारणानुगतप्रत्यक्षासंभवेन जातिरूपं तन्न
सिद्ध्यति अनेकसमवेतत्वपटितजातित्वमद्देऽनेकव्यक्तिग्रहदेतुत्वस्य
सर्वसिद्धत्वावित्यनुमानमेव तत्र प्रमाणमित्यभिप्रायेण सुखदुःखादि-
समवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः प्रदर्शिता । अथ सुख-
त्वाद्यच्छिद्रं प्रत्यात्मत्वेन कारणत्वे मानाभावः । सुखदुःखाद्वेष-
भावनाधर्माधर्मन्प्रति यथाकर्म धर्माधर्मानिष्टसाधनत्वादिज्ञानानु-
भवविहितनिपिद्धकर्मणां समवायसंयन्धेन निमित्तकारणत्वाद्यक-
तयाऽतिप्रसङ्गाभावाद् भावकार्याणां तसमवायिकारणत्वनियमस्य
तु द्रव्यत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन वा समवायिकारणत्वमादायैवोपपन्न-

रामरुद्री ।

दिकालोपाधीनामिति । नचैवं मन्यद्दुष्कृत्कालकलत्रणमसंभरप्रलामिति
वाच्यम् । नवीनानां मन्यद्दुःखदुष्कृत्कालकलत्रणमसंभरप्रलामिति
स्वरूपः सूचितस्तद्विज्ञं तु नानोपाधीनां कारणताकरुपनस्यैव एकस्य महाकालस्य
कारणताकरुपनमेवोचितं तत्रपवात्कालस्य जगत्कारणत्वेऽपि उक्तरीत्यातिरिक्तकाल-
सिद्धिसंभवाच्चेति ध्येयम् ॥ इति दिग्ग्रन्थः ॥ नन्वहं सुखीत्यादिप्रतीत्या आत्म-
त्वेनात्मनो विपयीश्वरणात् प्रत्यक्षमेवात्मत्वे प्रमाणं संभवति तत्कथं मूढे सुखादि-
समवायिकारणता किंचिदवच्छिन्ना कारणतात्वादिसन्तुमानं तत्र प्रमाणत्वेन
दत्तमित्यत्रानुद्वे—यद्यपीति । स्वरूपतः स्वप्ने किंचिदमात्रकारणत्वतः ।
सकलात्मसाधारणम् सकलात्मविशेषकम् । अनुगतप्रत्यक्षम् सकला-
त्मगतैश्वर्यप्रवाहप्रसङ्गम् । प्रधरत्त्वस्य यथावच्छिन्नपर्यतात् । जाति-

समाधिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति । ईश्वरेऽपि सा जातिर-
स्त्येव अदृष्टादिरूपकारणामात्राच्च सुखदुःखाद्युत्पत्तिः नित्यस्य
दिनक्री ।

त्वादिति चेन्न प्राञ्चः कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावच्छेदकत्वनि-
यमान् तादृशकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वान् । नच तावता सुख-
त्वाद्यवच्छिन्नं प्रति सत्त्वेन द्रव्यत्वेन वा कारणत्वमस्तु अदृष्टादे-
र्निमित्तकारणत्वाद्देवातिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यम् । व्याप्यलघुभूत-
धर्मं कारणतावच्छेदके संभवति व्यापकधर्मेण कारणत्वकल्पनाया
अन्याप्यत्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु—मनसि ज्ञानोत्पत्तिवारणाय
ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति । ननु तथाप्या-
स्तत्वजातेर्भगवदात्मसाधारण्ये मानाभाव इत्यत्र आह—ईश्वर
इति । “आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य” इत्याविश्रुतावात्मपदव्यवहारादिति
भावः । ननु तर्हीश्वरे मुष्यानुत्पत्तिः कुतो न भवतीत्यत्र आह—
अदृष्टातीति । आदिना शरीरपरिमहः । ननु तथापि नित्यस्य
रामच्छी ।

रूपमिति । तथाप्यारम्भस्य अकारणत्वं प्रत्यक्षत्वेऽपि तद्वत्प्रतीत्य न प्रसङ्ग
सिद्धमिति भावः । ननु मुख्यापीनामारम्भविधौ वतादौ निमित्तकारणभावोद्देशे न
संभवति तिस्र्यमात्मनस्तत्र समवधिकारणत्वेत्याद्युक्ते—अप्येति । कार्यताव-
च्छेदकत्वनियमनिसस्य समवधिकारणत्वेत्यादित्येन निमित्तकारणजन्यतावच्छेदक-
त्वनापि मुख्यत्वस्य समवधिकारणजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि नोक्तनियमस्य भङ्गः ।
अन्याप्यत्यादिति । अनेकव्यक्तियु कारणतावच्छेदने गौरेवदिति भावः ।
मन्त्रकारणता न फलोत्पाद्यकृत्यासा तस्या इत्यत्वेन कारणतावच्छिन्नि-
भ्यामन्मनीघरात् किन्तु स्वकारणोपयताहृषेव सा च कारणतावच्छेदकत्वादेति
नक्षत्रम्बु इत्यन्वस्य कृतत्वाच्च तद्व्यवहारोत्पत्तिरस्तरादाह—यस्तु-
तद्विद्यति । भावद्वयवमितीति । तथाच मुख्यमहादिकारणतावच्छे-
दकतया तद्विद्यत्यपि इत्यन्वस्यवधिकारणतावच्छेदकत्वेनैव तद्विद्यति भावः ।
इत प्रत्यात्ममन संश्लेष्य हेतुत्वेन यथाही तद्व्यवहारमनस्य व्यभिचारा-
प्रदर्शितः । एवमेवैतद्विद्य प्रति ज्ञानादेः कारणत्वेन तद्व्यवहारदेव मनसि तद्व्यव-
हारसंभवेन इत्यन्वसानुसरणम् । इत्यत्र च कार्यवृत्तिजन्यत्वादित्यन्वयव्यभिच-
रत्वादिगणनाय तिस्र्यधिकारणजन्यतावच्छेदकत्वनियम एव हीदित्यत्र ननु समव-
धिकारणजन्यतावच्छेदकत्वनियमोऽपि तद्व्यवहारमेव प्रतिविरहादिप्रारम्भं न
एवं यथासा सिद्धयति पूर्ववच्छेदने निरवकाश इति भावः । मुख्यद्वयव्यभिचर

स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भावनियम इत्यस्याप्रयोजकत्वात् ।
 परे तु ईश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् । नच दशम-
 द्रव्यत्वापत्तिः ज्ञानवत्त्वेन विभजनादित्याहुः । इन्द्रियाद्य-
 दिनकरी ।

स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभाव इति नियमेनेश्वरस्य स्वरूपयोग्यत्वे
 फलोपघानापत्तिरित्यत आह—नित्यस्येति । अप्रयोजकत्वा-
 दिति । जलपरमाणौ जेहानुत्पत्त्या तादृशनियमे मानाभावाविति
 भावः । नन्वीश्वरेऽदृष्टं कुतो नोत्पद्यत इति चेन्न । मिथ्याज्ञान-
 रूपकारणाभावात् । मिथ्याज्ञानस्याहेतुत्वे च मुक्तात्मन्यप्यदृष्टोत्प-
 त्तिप्रसङ्गः । येष्वत्मात्मपदादेशानादिमति लक्षणापत्तिरित्यस्वरस्य
 आहुरित्यनेन सूचितः । इन्द्रियाद्यधिष्ठातेति मूलमात्मनि प्रमाण-
 रामस्त्री ।

आदिना ज्ञानपरिमहः । अतएव तदापत्तिवारकशरीरसादिपदेन मह्यं कार्यकम् ।
 ज्ञानं प्रति शरीरस्य स्वाकच्छिन्नभोगजनकादृष्टवत्संबन्धेन हेतुता तदभावादेव
 मुक्तस्य न ज्ञानोत्पत्तिरिति भावः । अदृष्टशब्दस्यात्र धर्मोऽर्थः मुख्यं प्रति तस्यैव
 कारणत्वादिति ध्येवम् । कुतो नोत्पद्यत इतीति । अथेश्वरस्य शक्तिरामायेन
 तथैवशुभाशुभकर्मानावादिप्रमापत्तिरयुक्ता नत्वासादिशुभादिकर्मेणा ईश्वरेऽदृष्टो-
 त्पत्तिरापादयितुं शक्या वैश्रकियया मैत्रात्मन्यदृष्टोत्पत्तिवारणान् क्रियाया अवच्छे-
 दकतासंबन्धेन स्वकारणीभूता या कृत्स्नदृष्टवत्संबन्धेनैवादृष्टकारणतायाः स्वीकर-
 णीयत्वादीश्वरकृतेरसादिशरीरानवच्छिन्नतया अवच्छेदकतासंबन्धेन अहेतु-
 त्वात् । नच स्वजनककृतिमत्संबन्धेनैव कर्मणोऽदृष्टहेतुत्वमस्तु वैश्रकियायां
 मैत्रीयकृतेरजतकल्पात् पूर्णोत्पात्तिरेवं च कार्यमात्र एवेश्वरकृतेः कारणत्वेन
 ईश्वरे अदृष्टापत्तिः संभवत्येवेति वाच्यम् । कालिकसंबन्धावच्छिन्नकार्यत्वाव-
 च्छिन्नकार्यतानिरूपितकालिकसंबन्धावच्छिन्नकृतित्वावच्छिन्नकारणतायाः कृति-
 मात्रे सत्त्वात् तद्विनायां विशेषकारणतायागीश्वरकृतौ मानानावाविति चेन्न ।
 जीवादृष्टवत्त्वेन ईश्वरपरिहृतीतरामकृष्णादिशरीरचेष्टया ईश्वरकृतिवन्त्वस्वीका-
 रात् तद्वत्तरे चेष्टया जीवीकृतस्यजप्यादृष्टवत्त्वेन तद्वत्तरे इतरकृतेन चाल्यमात्स्यार्कं
 अस्मदीयचेष्टातो विवक्ष्यतात् । नच तदीयमुखप्रसादमास्तिन्माभ्यां मुखदुःखयोर-
 नुमानाद्भोगस्वापीश्वरे प्रसन्न इति वाच्यम् । ईश्वरशरीरे अहं स्वामीत्युपासनया
 कस्यचित्शरीरमित्युपगमात् परंतु जीवासाध्यचेष्टोपपत्तये मूत्रानेद्यन्यायेन तच्छ-
 रीरे अवच्छेदकतयेश्वरकृतिकल्पनादिति नानुपपत्तिलेशोऽपीत्यनयेवम् । मुक्ता-
 त्मन्यपीति । जीवन्मुक्तात्मन्यपीत्यर्थः । परममुखस्य शरीरभावेन कृण एवा-

१ 'स्वामि' इति पाठान्तरम्.

शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः ।

धिष्ठाता इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसंपादकः ।
यद्यप्यात्मनि अहं सुखी दुःखीत्यादिप्रत्यक्षविषयतमस्त्येव
दिनङ्गी ।

परतया व्याचष्टे—इन्द्रियाणामिति । आदिपदसमाहमाह—
शरीरस्येति । परम्परया जनकतासंबन्धेनावच्छेदकतासंबन्धेन
वा । चैतन्यं ज्ञानवत्त्वम् । एतेनात्मनि प्रमाणं दर्शितम् । अपे-
तनं चेतनाधिष्ठितं कार्यं करोतीति व्याप्तेः । अहं सुखीत्यादि नाहं
सामङ्गी ।

मावात् । सिद्ध्याज्ञानपदमपि शरीरे आत्मज्ञानजन्यवासनापरं अथवा तादृश
ज्ञानविच्छेदघातां अट्टानुत्पादप्रसङ्गात् जीवमुक्तस्य आत्मसाक्षात्कारेण तादृश-
वासनानाशेऽपि प्ररन्परवत्तात्कार्यस्य शरीरस्य न नाश इति बोध्यम् । मूले
इन्द्रियाणामधिष्ठातेति । अधिष्ठानशब्दस्य तन्निष्ठक्रियाजनकत्वत्वे प्र-
त्याशनुनेयोऽयमिच्छनेन गतापता स्वात् तन्निष्ठव्यापारजनकज्ञानजनक इत्यर्थ-
त्वे च गौषमत्वान्निष्ठज्ञानवत्त्वस्योपादकतात्पर्येण इन्द्रियाणामित्यादिना मूले
दर्शितेति । अयच्छेदकतेति । यद्यप्यवच्छेदकतासंबन्धेन तदीयज्ञानं प्रति
तादृशम्यसंबन्धेन तदीयशरीरस्य हेतुताया आवश्यकतयावच्छेदकत्वोपादाने
प्रयोगनामावस्येति सङ्गशरीरेणैवात्मोत्पन्नज्ञानम्यच्छी द्वितीयशरीरस्य
सम्बन्धशरीरस्य पूर्वमसत्त्वेनाकारणतया व्यभिचारेषोककारणभावात्संभव-
परंतु तासमवेतपुण्यानां तदीयशरीरेषैवावच्छेदकमात्रनिर्गमोपगमादेव
यद्यपि न ज्ञानवच्छेदकत्वमिति भावः । तथाचोत्तरं मूलोक्तं ज्ञाने
पदान् उच्यन्त्यत्रसंबन्धेन ज्ञानवत्त्वमेवेति पर्यवसितम् । एतेनेति । इन्द्रि-
याणि शरीरे वा ज्ञानधिष्ठितं अपेक्षितत्वे सति उच्यन्त्यत्रसंबन्धेन ज्ञानवत्त्वा-
त्तासादिवदिलनुमानमात्रमपि प्रमाणं दर्शितमित्यर्थः । अप्राधिष्ठितस्य चक्षुःश्रवण-
स्य स्तम्भत्वे सति स्वस्वकार्योपपादकत्वं, स्वस्मिन् स्वसङ्गत्वत्वात्प्रतीये
स्वस्वत्वनिवेद्यतया आत्मनुमननेन्द्रियादिभिश्चक्षुःश्रवणैः । ज्ञानोपपादके
आत्मनि व्यभिचारवत्त्वात् हेतौ सत्त्वं, न अप्रत्यक्षमात्रं ध्याप्यत्वात् व्यभिचार-
इति वाच्यम् । सङ्करितात्पञ्चकत्वताया कार्यत्वनिश्चिन्ताया एव प्रवृत्ते
निश्चिन्तारूपेणैव ज्ञानजन्यमवच्छेदकत्वहेतुत्वे कार्यमात्रकारणत्वमिति
भवेत् । यद्यपि शरीरस्य ज्ञानकारणत्वेन तत्र यत्नवत्त्वहेतुत्वं कुर्वन्तं तन्नि-
ष्ठेयत्वमधिष्ठितस्य उच्यन्त्यत्रसंबन्धेन यत्नवत्त्वहेतुत्वं व्यापारत्वेन । प्रयोग-
स्य प्रत्यक्षकारणत्वं तत्र सिद्धं प्रति यत्नवत्त्वकारणत्वेऽपि तादृशत्वम-
कारणत्वेन चक्षुःश्रवणस्य न प्राप्यत्वेत्यमिति निश्चयनीयम् । अपेक्षितमिति

तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रती-
तिगोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यते इत्यतः प्रमाणान्तरं
दर्शयति—करणमिति । वास्यादीनां छिदादिकरणानां
कर्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम्, एवं चक्षुरादीनां ज्ञान-
करणानामपि फलोपधानं कर्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यति-
रिक्तः कर्ता कल्प्यते ॥ ४७ ॥ ननु शरीरस्यैव कर्तृत्वमस्त्वत
आह—शरीरस्येति । ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्मनां
त्वन्नत इव सृष्टशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः प्राणामा-

तिवच्छती ।

जानाम्यहं ऋरोमीत्यादिपरिग्रहः । नचात्मा सावन्न भवन्न इति
सूत्रभाष्यविरोध इति याच्यम् । आत्मतत्त्वविवेके परारमाभिप्रायेण
भाष्यव्याख्यानस्य प्रदर्शितत्वान् । विप्रतिपन्नं प्रतीति । अहमिति
प्रतीतिः शरीराद्यद्विदिकविषयकत्वे विप्रतिपन्नं प्रतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥
नैयायिकमते यथा मुक्तात्मनां ज्ञानाभावेन न ज्ञानाधिकरणत्वरूपं
चैतन्यं तथा ममापि मते सृष्टशरीरस्य न चैतन्यमिति शरीरमेवा-
मेति वादी चापवादः शङ्कते—ननु चैतन्यमिति । ज्ञानादिकं
ज्ञानाद्यधिकरणत्वम् । तदभावे ज्ञानाद्यभावे । ननु तव मते

समरदी ।

यद्यपि करणं हि कर्तृकमिति व्याप्तिः प्रदर्शिता यद्यत्करणं सत्तत्कालोपहितकार-
णम् । तत्सकलकर्तृकं तदुपधाने तत्कर्तृकत्वमिति सदर्थम् । आनायत्कारणस्य कर-
णत्वे यद्युःसंयोगेन जानातीति प्रयोगानुपपत्त्या फलोपहितकारणत्वस्यैव तरणात्सह-
कृतत्वं पूर्वनिरुक्तमेव एतादृशजानाम्यहमुक्तव्याप्तिरेवोत्तरम् मूले वास्यादीनामित्या-
दिना दर्शयिष्यते तथापि आत्मनि तत्त्वनिश्चयस्य व्यभिचारः स्वभिन्नज्ञानकर्तृकप्र-
तिज्ञेः द्वैतोद्देशान्तमहत्वाभ्यानुपरोधेन तत्त्वनिश्चयस्य प्रयत्नानुसृतकृतिमत्त्वतस्त्व-
तरूपतत्त्वित्वाकृतत्वमडितलाद्रीरवं चेलालोच्य तादृशव्याप्तेरेवार्थं परिष्कार
आहतः । यद्यदेतन्नं यत्करोति यदुपभायकं मवति तत्तदुपधाने चेतनाधिष्ठितं
मवतीति तदर्थः । चेतनाधिष्ठितं पूर्वं निरुक्तमेवेत्युक्तानुभावेन चक्षुरादिभिन्नज्ञान-
विद्विः चेतनाचेतनयोरेकत्वात्सिद्धेति भावः । उक्तानुमाने आप्तिरेव दृष्टान्तः
उत्तरमूलमन्यानुभावादिति भावः ॥ ४९ ॥ शरीरमेवात्मेति । तथाषोषहेतोर-
पिद्विद्विः भावः । ज्ञानाद्यधिकरणत्वमिति । आदिकारिणा ज्ञानादेः
कारणत्वादि तत्त्वेन चेतन्यादि चेतनत्वापत्त्या समवायावच्छिन्नज्ञानाद्यापत्त्वेनैव

वेन ज्ञानाभावात् सिद्धेरिति चेन्न । शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्वाविरे स्मरणानुपपत्तेः शरीराणामस्योपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् । नच पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उत्पाद्यत इति वाच्यम् । अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् । एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधनताज्ञानस्य तदेतत्त्वात् तदानीमिष्टसाधनत्वानुमात्रकामावात् मन्मते तु जन्मान्तरा-
त्तिवर्त्ती ।

मृतशरीरे चैतन्याभावः त्रिनिवन्धनः मन्मते तु प्राग्विशिष्टात्मनो विरह एव सत्र प्रयोक्तव्य इत्यत आह—प्राणामावेनेति । तथा च साधकान् प्राणामावश्चैतन्यविरहे प्रयोक्तव्य इति भावः । चार्वाकमते परिहरति—नेति । स्मरणानुपपत्तेरिति । जन्मवाक्यस्य बाल्यशरीरस्य तदानीमभावरिति भावः । ननु बाल्यशरीरं तदास्थेकेत्यत आह—शरीराणामिति । संस्कार उत्पाद्यत इति । तथा च स्वप्नोत्पन्नसंस्कारवस्त्वसंबन्धेन बाल्यशरीरस्यमवेतामुपपत्त्य स्वाविरशरीरे सत्त्वात् स्मरणानुपपत्तेरिति भावः । गौरवस्य फलमुखत्वाद् दूषणान्तरमाह—एवमिति । न स्वादित्यत्र हेतुमाह—इष्टेति । तदेतत्त्वात् प्रवृत्तिहेतुत्वात् । तदानीं स्तन्यपानप्रवृत्त्यव्यवहितपूर्वकाले । ननु प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिश्चत्वारि समानेत्याह—इष्टेति । तदेतत्त्वात् प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्ति परिहरति—मन्मते त्विति । अन्यदपीति । इष्टसाधनत्वादित्यपीत्यर्थः । अत्र तु स्तन्यपानप्रवृत्त्यनुकूलेष्टसाधनत्वकारणे तु । आत्मनो
समवर्त्ती ।

चैतन्येति भावः । उत्पाद्यत इतीति । ननु पूर्वशरीरे (निष्टमस्मरेणो-
त्पत्तेः) शरीरे प्रवृत्तौ तदास्थेकेन स्मरणेणानि स्वाविरशरीरे बालकशरीरेण तदु-
पपत्त्येव मन्मतेऽस्मरणेणैव सिद्धेरिति चेन्न आह—तथाचेति । गौरवस्य अनेकपूर्वकारणव्यवहितत्वमप्युक्तम् । फलमुखत्वादिति । फलं विचारकत्वं शरीरस्य मन्मतेषु, तन्मुखत्वात्तदुत्पत्तेः इत्यर्थः । अत्र मन्मते पूर्वशरीरे न सति मन्मते, तथाचोत्पत्तेः तदानीमवेतत्त्वात् पूर्वशरीरे न सति मन्मतेऽस्मरणेणैव सिद्धेरिति चेन्न आह—इष्टसाधनत्वादित्यपीत्यर्थः

नुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः । नच जन्मान्तरानुभूतमन्यदापि सूर्यतामिति वाच्यम् । उद्धोषकामावात् अत्र त्वनायत्या जीवनादष्टमेवोद्धोषकं कल्प्यते इत्थं च संसारस्थानादितया आत्मनोऽनादित्वसिद्धावनादिभावस्य नाशासम्भवात्तित्यत्वं संभवतीति बोध्यम् ॥ ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं कर्तृत्वं चास्तु विरोधे साध-

दिनकरी ।

नित्यत्वं साधयति—इत्थं चेति । लभ्यमानप्रवृत्त्यस्तु क्लेशसाधन-
तास्मरणे च । प्रागभावस्य नाशसंभवादाह—भाषस्येति ।
नाशासंभवादिति । नाशं प्रति जन्यभावत्वेन हेतुत्वादात्म-
नोऽनादित्वेन जन्यभावस्वरूपहेतोरभावेन नाशासंभवादित्यर्थः ॥
इति चार्वाकमतखण्डनम् ॥ तनु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं
प्रति करणत्वं कर्तृत्वं चास्त्विति । करणत्वं च व्यापार्यत्वे
सति कारणत्वं, भवति हि चक्षुरादी चक्षुःसंयोगादिरूपव्यापारसि
चाक्षुपज्ञानाव्यवहितपूर्वकालवृत्तित्वम् । न तु क्लोपहितत्वं, राज-
स्येन ह्यारग्यकामो यजेतेत्यादौ यागादिनिष्ठकरणत्वादादप्रसङ्गा-
स्करणत्वकारणत्वयोरविशेषप्रसङ्गाच्च । कर्तृत्वं च यद्यपि क्रियानु-
कूलकृतिमत्त्वं न संभवत्यचेतने चक्षुरादी तथापि पूर्वपक्षिणाति-
रिक्तस्यात्मनः कृत्यादीनामात्मसम्भवेतत्वस्य चानङ्गीकरणात् कृत्या-
श्रयत्वमपि चक्षुरादीनामस्त्वित्यर्थः । नन्वेकस्यैव करणत्वे कर्तृत्वे
कर्तृकरणादिव्यवहारभेदोऽनुपपन्न इत्यत आह—विरोध इति ।
विरोधे विभिन्नाधिकरणवृत्तित्वे । तथाच कर्तृत्वकरणत्वादिदृष्ट-
णोपाधेर्भेदात्कर्तृकरणदिव्यवहारभेदोपपत्तिरित्याशयः । न चैतन्म-
मित्यत्र विशेष्यतयोपस्थितस्याभावस्य उच्छब्देन परामर्शसंभवा-

रामरुद्री ।

इतीति । तथा च सर्वेषां जातिकारत्वापत्तिरिति भावः । गूढे भनायत्वेत्यस्या-
गलेत्यर्थः । धर्म्ययेष्टसाधनतानुभवाभावानुद्धोषकामावेन स्मरणार्थमप्येन च
प्रारण्यसंभवेन भावः शुद्धवृत्तौ विवेकेति भावः । अप्रसङ्गादिति । ताराभ्ये-
नाभ्यामेतित्यर्थः । यागस्य शर्मान्वयवृत्त्यर्थत्वात्तदिति भावः । नन्वव्यवहित-

तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ॥४८॥

कामारादत्त आह—तथात्वमिति । तथात्वं चैतन्यम् । उपघाते नाशे सति । अर्थाच्चक्षुरादीनामेव । कथं स्मृतिः पूं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुरभावे स्मरणं न स्यात् अनुभवितुरभावात् अन्येनानुभूतस्थान्वेन स्मरणसंभवात् अनु-
स्मृत्यै ।

व्याचष्टे—तथात्वं चैतन्यमिति । उपघातपदस्य केवलावयवना-
नपक्ष प्रयोगस्तदाह—नाश इति । मूले उपघाते कथं स्मृतिरि-
त्युक्तम्, तत्रोपघातः केषामित्याकाङ्क्षायाः सत्त्वादाह—अर्था-
दिति । तथाचैकमेवेन्द्रियाणामिति परमाकाङ्क्षावशादुभयत्र संब-
ध्यत इत्याशयः । कथं स्मृतिरिति मूलेनेन्द्रियाणां चैतन्यपक्षे चक्षुर-
भावे स्मृत्यभावे आपादितस्त्रय देवोरनुक्तेः स्वयं हेतुं पूर्यप्रथेमाह
—पूं चक्षुषेति । नन्विन्द्रियान्वरेणैव स्मृतिर्भविष्यतीत्यत
आह—अन्येनानुभूतस्येति । अत्र हेतुमाह—अनुभवति ।

सामुद्रि ।

पूर्ववृत्तिव्यवस्थेन कारणतावच्छेदकत्वान्वेन निरक्षणीय तथाच साव्यापूर्व-
सवन्धस्यैव प्रकृतौ तथात्वात्साव्याग्निरन्यथा व्यापारवत्त्वोपादानेऽपि विश्वेभ्यस्त-
स्मरेणैव यागस्याधरणत्वानुपेक्षित्येव पूरणान्तरमाह—करणत्वेति । इह वाच्य-
वद्दितपूर्ववृत्तित्वमेव कारणत्वमित्यभिप्रायेण । बलतोऽरण्यस्यदण्डादौ कारणता
व्यवहारानुपेक्षेन निवृत्तपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वमेववत्त्वैव कारणताकारणत्वेन त्वत्त्वो-
भेदानुपपत्तिरन्यथेति । व्यवहारभेदो व्यवहारवैदृश्येण तच्च परस्परविरोध
एव गराणुपूर्वभेदोऽत्र भेदशब्दात् । एकार्थक्योरपि घटकुम्भस्यैवोभयोरप्य-
नादसङ्गतापत्तेः । नन्वेव कर्तृकरणपदयोः पर्यायतापत्तिरेकार्थकत्वात् । न चेष्ट-
पत्ति कर्तृप्रयोगव्युत्पत्तेः कारणशब्दाप्रयोगादित्यत आह—तथाचेति । भेदोप-
पत्तिः वैतलभ्योपपत्तिः । तदपि विभिन्नप्रकृतिनिमित्तकत्वमेव । केवलसाध्यवेति ।
अपत्तिरित्यावदवेत्यर्थः । अवयवतावच्छेदकत्वपरिणो नाशस्यावश्यकत्वात्कैवल्ये-
त्युक्तम् । अतवयवविनाशव्यवच्छेदकत्वं तदुचि, एकस्मरेणैव तन्निघ्ने । उभय-
नेति । इन्द्रियाणामिन्द्रिय तथात्वं नाश इत्युभयोरित्यर्थः । घटाद्यनुमद्योत्तरं
पटादादिति । नत्र घटवियवकर्म्यरण प्रसि घटवियवक्यनुभवत्वेन अरण्ये नैव
क्षेप इति वाच्यम् । तथापि निवृत्तभेदेनानन्तकार्यकारणप्रकारप्रज्ञादिति भावः ।
तयोर्हेतुहेतुमद्भावस्वीकारादिति । अनुभवकारणयोः कार्यकारणभाव-
स्वीकारादित्यर्थः । तथा च निवृत्तवैदृश्य समवायेन नैव कार्यकारणभाव इति

मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् ।

भवसारणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावादिति
भावः ॥ ४८ ॥ ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु मनसस्तु
दिनकरी ।

यद्यपि व्यधिकरणयोः कार्यकारणभावविरहात्सामानाधिकरण्येने-
त्युक्तिर्विफला तथापि यत्र विषयतासंबन्धेन स्मृतिस्तत्र विषयता-
संबन्धेनानुभव इतीदृशविषयत्वघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्या
कार्यकारणभाव आवश्यकः आत्मनिष्ठसामानाधिकरण्यघटितकार्य-
कारणभावेन घटाद्यनुभवोत्तरं पटादौ विषयतासंबन्धेन स्मृत्याप-
त्तेरवारणादिति चक्षुःकर्तृकानुभवस्य घटे सदादिन्द्रियान्तरक-
र्तृकं स्मरणं तत्र नानुपपन्नमित्याशङ्कानिराकरणाय तयोक्तिः सम-
वायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्येति तदर्थः । चैत्रस्य घटा-
नुभवकाले मैत्रस्य घटस्मरणवारणाय तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशे पुरुष-
भेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवात् समवायघटितसामाना-
धिकरण्यप्रत्यासत्या तयोर्हेतुहेतुगद्गावस्वीकाराविति भाव इति
ध्येयम् ॥ इतीन्द्रियवादिमतखण्डनम् ॥ ४८ ॥ इन्द्रियाणां
चैतन्यपक्षे यो दोषः सोऽत्र कल्पे नास्तीति सूचयितुमाह—

रामछ्द्री ।

भावः । एतन्वापारतः उच्यते कार्यकारणभावद्वया(न)शोभरेऽपि घटघटत्व-
समवायविषयकनिर्विकल्पकादपि घटत्वप्रकारकस्मरणपतेः । न च प्रकार-
विशेष्यत्वसंसर्गिकविषयताभिः कार्यकारणभावप्रथोपयमात्रैश्च दोषो निर्विकल्पकस्य
टाहसविषयतानभ्युरगमादिति वाच्यम् । एवमपि घटत्वघटत्वाभ्यां घटघटविषय-
कानुमवाद्घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकपटत्वप्रकारकपटविशेष्यकसारणापतेः कालि-
केन घटत्वप्रकारात् समवायेन घटत्वप्रकारकपटविशेष्यकदनुमवात्समवायेन घट-
त्वप्रकारकस्य कालिकेन घटत्वप्रकारकपटविशेष्यकसारणापतेः सत्यपरिहारत्वात्
अनायत्ना घटत्वप्रकारकसमवायसंसर्गिकघटविशेष्यकानुभवः समवायेन घटत्व-
प्रकारकसमवायसंसर्गिकपटविशेष्यकस्मरणं प्रति समवायेन स्मरणमिति रीत्या
विषयभेदेनानन्तकार्यकारणभावसंबन्धं कल्पनीयत्वात् । परंतु कालिकविशेष्यता-
प्रत्यासत्तिघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्वात् सारणात्तुभवयोः कार्यकारणभावाभ्यु-

१ कालिकेन घटत्वप्रकारकसमवायेन घटत्वप्रकारकस्य कालिकेन घटत्वप्रकारकस्य
घटविशेष्यकसारणापतेरित्यादि पाठान्तरम्.

नित्यस्य चैतन्यं स्यादत आह—मनोऽपीति । न तथा न चेतनम् । ज्ञानादीति । मनसोऽणुत्वात्प्रत्यक्षे महत्त्वस्य हेतुत्वात् मनसि ज्ञानसुखादिसत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । यथा च मनसोऽणुत्वं तथाग्रे वक्ष्यते ॥ नन्वस्तु विज्ञानमेवास्या तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वम् । ज्ञानसुखादिकं तु तस्यैवाकारविशेषः । तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वं पूर्वपूर्व-
दिनच्छ्री ।

नित्यस्येति । ननु तथेत्यत्र मूले चच्छब्देन पूर्वोपस्थितचैतन्यस्यैव परामर्शः स्यात्तथा चासङ्गतिः स्यादत आह—न तथा न चेतनमिति । धनध्यक्षं तदा भवेदिति मूलेन मनसश्चेतन्ये ज्ञानादेरप्रत्यक्षत्वमुक्तम्, तत्र हेतुं प्रदर्शयन्नाह—मनस इति । तत्प्रत्यक्षेति । ज्ञानादिप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु मनसोऽणुत्वमेवासिद्धमव आह—यथा चेति । अग्रे वक्ष्यत इति । “अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्माणुत्वमिहेष्यत” इति ग्रन्थेन साधयिष्यते इत्यर्थः । विज्ञानमेवेति । आत्मनिरूपणस्य प्रस्तुतत्वादात्मेत्युक्तं वस्तुमात्रस्यैव तन्मते विज्ञानरूपत्वादिति बोध्यम् । अप्र विज्ञानत्वं प्रमेयत्वस्य सत्त्वस्य वा भ्यापकं न वेति विप्रविपत्तिः, तत्र विधिकोटिर्पौंगाचारस्य निषेधकोटिर्नैयायिकस्येति बोध्यम् । द्विविधं विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानं चेति । तत्रायं षट् इत्यादिप्रवृत्तिविज्ञानं, अहं जानामीत्यालयविज्ञानं तदेवात्मा । तस्य

शामच्छ्री ।

पगमे एकेन्द्रियेणानुभूतस्य इन्द्रियान्तरेणापि स्वरणोपपत्तेः समवायघटितसामानाधिकरण्यायकस्य सामानाधिकरण्याप्रत्यासत्त्वेत्वस्य मूलेऽभिधानमिति युक्तमुत्पत्त्यामः ॥ ४८ ॥ असङ्गतिः स्यादिति । मनसो ज्ञानरूपत्वात्संभवादिभिः भावः । साधयिष्यत इत्यर्थः इति । यद्यपि मानसान्यप्रत्यक्षं प्रलेन महत्त्वस्य कारणबोधगमे नैव दोषः । अतएव मान्वादिसत्त्वे जीवानामणुत्वमेवाऽऽहृतं तथापि मानसान्यत्वप्रकाशत्वयोर्विशेषणनिरोधप्रभावे विनियमनाविरहेण शरीरकार्यकारणभावद्वयापत्त्या गौरवापत्तेर्न तयोपगमसंभवः । न च सिद्धान्तिमते अनन्तजीवानां चञ्चनीयतया कारणताद्वयकल्पने न ततो गौरवमिति वाच्यम् । अनेकजीवकल्पनागौरवस्य षट्मुखत्वेनादोषत्वादिति भावः । विज्ञानात्मवादिविचारे षट्प्रतिपत्तिर्दशैवति—अत्रेति । सत्यस्य वेति । सामान्यादीनां तन्मते

विज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञानहेतुत्वात् सुपुष्ट्यवस्थायामप्यालयवि-
ज्ञानधारा निरावाधैव मृगमदवासनावासितवसन् इव पूर्वपूर्व-
विज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वान्नानुप-
पत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न । तस्य जगद्विषयकत्वे सर्वज्ञत्वाप-
त्तिः । यत्किञ्चिद्विषयकत्वे विनिगमनाविरहः । सुपुष्ठावपि
विषयावभासप्रसङ्गाच्च । ज्ञानस्य सविषयत्वात् । तदानीं निरा-
कारा चित्सन्ततिरनुवर्तत इति चेन्न । तस्याः प्रकाशत्वे प्रमा-
णाभावात् । अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः । नचेष्टा-
पत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यम् । घटादे-
रनुभूयमानस्यापलापितुमशक्यत्वात् । आकारविशेष एवार्थ

दिनकरी ।

विज्ञानस्य । ननु सुपुष्ठावत्त्वात् न सिद्ध्येत् पूर्वोत्पन्नविज्ञानस्य क्षणि-
कत्वेन नाशाद्विज्ञानान्तरस्य च तदानीमुत्पादकामावाइत आह—
पूर्वपूर्वेति । ननु विज्ञानस्य क्षणिकत्वेन वदाभितसंस्कारस्यापि
क्षणिकत्वात् काष्ठान्तरे स्मरणं न स्यादित्याशङ्कं परिहरति—
मृगमदेति । विज्ञानस्य जगद्विषयकत्वं यत्किञ्चिद्विषयकत्वं चाभि-
श्रेयमिति विकल्प्याये रूपणमाह—तस्येति । विज्ञानस्य । द्वितीये
आह—यत्किञ्चिदिति । आत्मस्वरूपविज्ञानस्य सविषयत्वे दूय-
णमाह—सुपुष्ठाविति । शङ्कते—तदानीमिति । निराकारा
निर्विषया । चित्सन्ततिः विज्ञानसन्ततिः । प्रकाशत्वे ज्ञानत्वे ।
ज्ञानत्वस्य विषयिताव्याप्यत्वादिति भावः । अन्यथा प्रमाणा-
भावेऽपि तत्र ज्ञानत्वस्वीकारे । आकारस्य विज्ञानव्यतिरिक्तत्वमन-

रामस्त्री ।

अटीकत्वादिति भावः । यत्कमत्र कालसंबन्धित्वमेव प्राप्तम् । अहं जाना-
मीति । अहमित्याकारकज्ञानमित्यर्थः । तेन सुपुष्टिघाते उत्तरत्र वक्ष्यमाणालय-
विज्ञानधारानुवृत्तेन विरोधः । अन्यथा तदघाते प्रवृत्तिज्ञानविरहेण जानामीत्या-
कारकज्ञाने च घटः पट इत्यादिप्रवृत्तिज्ञानस्यैव विषयत्वेन आलयविज्ञानानुवृत्ते-
रुदासीमसंभवापत्तेः अहमित्याकारकज्ञाने च स्वयमेव विषयः । पट इत्यादि-
ज्ञानस्य तत्रोत्पत्तिघातनत्वात्प्रवृत्तिज्ञानत्वमिति बोध्यम् । उत्पादकामावा-

विज्ञानस्येति चेन्न । क्रिमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानात्तर्हि
समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन । नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहा-
लम्बने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् । स्वरूपतो विज्ञात-
स्याविशेषात् । अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म इति चेन्न ।
नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात् इतरथा विरो-
धावधारणस्यैव दुरुपपादत्वात् । नवा घासनासंक्रमः संभवति ।
मातृपुत्रयोरपि घासनासंक्रमप्रसङ्गात् । न उपादानोपादेय-
भावो नियामक इति वाच्यम् । घासनायाः संक्रमासंभवात् ।
उत्तरसिन्धुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न । तदुत्पादकाभावात् ।

दिनकरी ।

तिरिक्तत्वं वेति विकल्प्याद्ये दूषणमाह—तर्हि समायातमिति ।
द्वितीये त्वाह—समूहालम्बन इति । नीलपीठे इति समूहालम्बन
इत्यर्थः । स्यादिति । तदभिप्रायस्य तदभिन्नत्वनियमादिति
भावः । एतदेवोपपादयति—स्वरूपतो विज्ञानस्येति । विज्ञा-
नस्वरूपस्येत्यर्थः । अविशेषात् एकत्वात् । ननु नीलाकारः पीता-
कारश्चाभिन्न एव भेदप्रतीतिस्तु तद्वर्तमानो नीलत्वपीतत्वयोर्भेदात् ।
नच तयोरपि विज्ञानस्वरूपत्वाद्भेदः नीलत्वादेरपारमार्थिकस्य
पारमार्थिकविज्ञानेनाभेदासंभवादित्यभिप्रायस्यान्वङ्कते—अपोहरूप
इति । अनीलव्यावृत्तिरूप इत्यर्थः । इतरथा विरुद्धनीलत्वादी-
नामेकत्र समावेशे । ननु समूहालम्बने ॥ नीलाकारो नवा पीता-
कारोऽभ्युपेयते परंतु चित्राकार एवेति नोक्तदोष इति घासनासं-
क्रमं मुख्यतया दूषयति—नचेति । मातृपुत्रयोरिति । मात्राऽनु-
भूतस्य गर्भस्थेन जनयेन स्मरणप्रसङ्गादिति भावः । उपादानेनानु-
भूतमुपादेयेन स्मर्यते इत्यपि निरस्यति—नचेति । शङ्कते—उत्तर-

शमद्री ।

दिति । पुरीतस्त्रिप्रदेशावधिऽलम्बन.संबोगरूपकारणमावाहित्यर्थः । मूले
शुपुतायिति । तदानीं तदालयविज्ञानस्य स्वमात्रविषयकारवोपगमेऽपि तस्यैव
तदानीं मानप्रसङ्ग इति भावः । प्रमाणाभावेऽपीति । विषयितारमकज्ञानत्व-
व्याप्यत्वाभावेऽपीत्यर्थः । तदभिप्रेति । नीलरुपाकाररूपकविज्ञानाभिन्नस्य

चितामेवोत्पादकत्वे संस्कारानन्त्यप्रसङ्गः । क्षणिकविज्ञानेष्व-
तिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न । मानामावात् कल्पनागौर-
वात् । एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यं प्रत्युक्तं गौरवादतिशये

दिनकरी ।

स्मिन्निति । सदुत्पादकेति । वासनोत्पादकेत्यर्थः । चितामेवेति ।
ज्ञानानामेव संस्कारोत्पादकत्वे तेषामानन्त्यात् संस्कारानन्त्यापत्ति-
रित्यर्थः । शङ्कते—क्षणिकेति । अतिशयविशेषः शक्तिवि-
शेषः । उत्तरोत्तरविज्ञानानुकूलतयेति शेषः । गौरवादिति । स

रामरुद्री ।

पीताकारस्य भीष्मभिक्षात्वमित्यमदिति भावः । एकत्र समावेश इति ।
एकाधिकरणवृत्तित्येवावधारणे । तेनैकाधिकरणवृत्तौनामपि तयावेनाप्रतीति-
दशायां भ्रमात्मकविरोधावधारणेऽपि नासंगतिः । उपादानेनेति । अनोपादा-
नत्वं न समवायिकारणत्वं, विभिन्नकालीनयोः क्षणिकज्ञानव्यङ्ग्योरेकव्यङ्गिं प्रति
अपरव्यङ्ग्यैकसमवायिकारणत्वासंभवात् । नापि तन्मते अकारणत्वे सति
स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिकर्ष्यसंप्रतियोगित्वमुपादानत्वं, तन्मते बहुमात्रस्यैव क्षणि-
कत्वेन सातुरपि पुत्रोपादानतापत्तेः । अतएव न स्वभिन्नासंभवेत्येव सति
स्वकारणत्वमुपादानत्वं उत्तरोत्तरपटादिव्यक्तिं प्रति पूर्वपूर्वपटादिव्यक्तौनामुपादा-
नत्वात्प्रपत्तेस्त्वन्मते तथाप्युपादानोपादेयभावाभ्युपगमेनेष्टापरस्यसंभवात् । परंतु
असहृष्टं कारणमुपादानं, उत्तरव्यक्तौ पूर्वव्यक्तिमात्रस्यैव तैः कारणत्वाङ्गीकारात्
भवत्युत्तरव्यक्तौ पूर्वव्यक्तिमुपादानत्वं, माता च पुत्रं प्रति नासहृष्टं कारणं
मुपरोजितादेरपि पुत्रकारणत्वादिति ध्येयम् । शक्तिविशेष इति । अयं
भावः—ज्ञानव्यक्तौनां संस्कारज्ञानजनकरये प्रतिज्ञानं भिन्नसंस्कारव्यक्तिकारणा-
गौरवेऽपि यादृशज्ञानव्यक्तुत्तरं स्मरणमनुभवतिदं तज्ज्ञाननिष्ठसंस्कारात्तुला
कापिच्छधिः पूर्वज्ञानव्यक्तौ स्वीकरणीया ननु सर्वज्ञानव्यक्तावतिशयः कल्प्यते
तेन न संस्कारानन्त्यम् । क्षणिकेति । तन्मते पदार्थमात्रस्य क्षणिकत्वेऽपि
नदा यदा स्मरणमनुभवतिदं तदा तदा तज्ज्ञानेष्वेवैव शक्तिः कल्पनीया
नाभेदेनन्तशाक्तिकल्पनागौरवमीति यादृ नूयात्तदा ज्ञानव्यक्तिभेदेन चापिभिर्द्री-
मार्हाकरणीया पदार्थोना तन्मते शक्तित्वादिति समाधानसूचनाय पदार्थनाप्र-
साधारणशक्तिकत्वस्यापि साक्षात्सुवादः । अत एव श्वंसप्रागभावावप्यवश्यकस्या-
मिति शोतनाय श्वंसप्रागभावयोःसादानमपि शङ्क्यते । अनन्तेति ॥ अनन्त-
व्यक्तिकल्पनागौरवस्फुरनाय यदा यदा स्मरणमनुभवते तदा तदा विभिन्नशक्ति-
व्यक्तिरूपनस्यावश्यकतादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । तत्तदतिशयं प्रति पूर्व-
कालीनज्ञानव्यक्तौनां कारणतत्त्वत्वेनापि यौरेवं बोध्यम् । अथच प्रामाणिकं

मानाभावाच्च । बीजादावपि सहकारिसमवधानासमवधाना-
भ्यामेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनात् ॥ अस्तु तर्हि क्षणिकवि-

दिनकरी ।

एवायमित्याशामरप्रत्यभिज्ञानात्क्षणिकानन्तशक्तिवत्प्रागभावर्ध्वंसक-
ल्पने गौरवादित्यर्थः । ननु क्षेत्रस्यबीजाद्भूरोत्पत्तिर्न कुमूलस्यबीजा-
दतोऽङ्कुरत्यावच्छिन्नं प्रति कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वमङ्गीक्रियते कुर्वद्रूपत्वं
चाऽङ्कुरजनरुवाचच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः स च फलोपघाय-
कक्षणिकसमर्थबीजमात्रवृत्तिषीञ्जत्वव्याप्यः कल्प्यते एवमत्रापि कुर्व-
द्रूपत्वेनैव क्षणिकशरीरेपूत्तरोत्तरशरीरनिष्ठवासनोत्पादकत्वं वाच्यम-
व आह—बीजादाविति । उपपत्तेः कस्माच्चिद्वीजाद्भूरोत्पत्तिः
कस्माच्चिन्नेति नियमोपपत्तेः । कुर्वद्रूपत्वाकल्पनादिति । कुमू-
लस्यबीजादिषु घरणिसलिलसंयोगादिरूपसहकार्यभावाद्वाङ्कुरानुप-
पत्तेः कुर्वद्रूपत्वं तद्रूपेण जनकत्वं च न कल्प्यते प्रमाणाभावादि-
ति भावः । अत्र वदन्ति—यत्सत् वत्क्षणिकमिति व्याख्या जगतः
क्षणिकता तदनुरोधेन च कुर्वद्रूपत्वं तद्रूपेण कार्यं प्रति हेतुत्वं वा-
च्यमिति । नच तादृशव्याप्ती मानाभावः तादृशव्याप्त्यस्वीकारे कु-
मूलस्यबीजाद्भूरोत्पत्तिवारणाय घरणिसलिलसंयोगादीनां सहकारि-

रामच्छरी ।

गौरत्वं न दोषयति न्यायेन नानाशक्तिरूपनेऽपि न दोष इत्याद्यद्वाविरुद्धाभेद-
सोऽयमित्यभेदप्रत्यभिज्ञानादित्युक्तं अभेदसंबन्धवत्त्वत्तया नानाशक्तिरूपत्वं न
प्रामाणिकमिति तदभिप्रायः । वस्तुतस्तु पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वानुपगमे
हेतुरेतत् तथा च क्षणिकपदार्थोपगन्तृणा मते नानाव्यक्तिरूपरनागौरवमेव हेतु-
त्वेनानिमित्तं तत्रैव प्रामाणिकं गौरत्वं न दोषयेत्वाद्यद्वायामाह—स एवाय-
मिति । तथा चाभेदसंबन्ध अनुभवत्तिद्वयता क्व भिन्नमित्येवमिना प्रामाणिकता-
विन्नेति भावः । एतेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षरूपत्वेन शचीनामतीन्द्रियत्वेन
तद्विषयकप्रत्यभिज्ञानं न समवतीति दूषणमपि प्रत्युक्तम् । जातिविशेष इति ।
अङ्कुरोपघायकक्षणिकवीजव्यक्तिमात्रवृत्तिजातिरित्यर्थः । सचावमपोदरूप एव अनु-
गतधर्ममात्रस्य दन्मते बलीकज्ञादिति । तादृशव्याप्त्यस्वीकार इति । तथा
च जगदिति क्षणिकं न स्थाप्यता नावाकारणताकल्परूपगौरवोपघायकं सादिति

ज्ञाने गौरवात् नित्यविज्ञानमेवात्मा "अविनाशी चारेऽयमा-

दिनकरी ।

त्यकल्पने गौरवात् तादृशव्याप्तिस्वीकारे तु कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वकल्पनात्कुसूलस्यबीजे कुर्वद्रूपत्वाभावाद्ब्रह्मणुपपत्तेर्न सहकारिताकारणान्तराणामिति लाघवात् । नच क्षणिकत्वमतेऽपि बीजस्य धरणिसलिलसंयोगादेर्वा कुर्वद्रूपत्वेन हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण सर्वेषां सहकारिणां कारणत्वकल्पनमावश्यकमिति याच्यम् । मन्मते अद्भुतं प्रति बीजानां धरणिसलिलसंयोगादिसहकारिणां च कुर्वद्रूपत्वेनैव हेतुत्वकल्पनान् कुर्वद्रूपत्वानङ्गीकारे तु बीजस्य धरणिसलिलसंयोगत्वाद्दिनानाहेतुत्वकल्पने गौरवादिति । तद्वस्तु । ईदृशगौरवापेक्षया क्षणिकानन्तपदार्यकल्पनेऽतिगौरवात् । न च लाघवात्कुर्वद्रूपत्वेन तेषामेकहेतुतासिद्धावीदृशं गौरवं न दोषाय फलमुखत्वादिति याच्यम् । फलमुखगौरवस्यापि दोषत्वात् । किं च जगतः क्षणिकत्वे स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः पूर्वकालीनघटाभेदस्यैतत्कालीनघटेऽभावात् । नच तत्रातीयाभेद एव तादृशप्रतीतेर्विषयः तन्मते जातेरपि क्षणिकत्वेन पूर्वकालीनघटवृत्तियदत्यस्यैतत्कालीनघटेऽभावात् । एतेन जगतः क्षणिकत्वे नाशत्वाय-

रामस्त्री ।

तर्क एवोक्तव्याप्तौ प्रयोजक इति भावः । मन्मत इति । तथा च कुर्वद्रूपत्वेन सर्वेषां कारणत्वेऽपि कारणता एकैव स्वप्नते तु भावकारणता कन्दर्मादेति गौरवमिति भावः । ईदृशगौरवेति । कतिपयकारणताकल्पनगौरवत्वर्थः । फलमुखत्वादिति । नानाकारणताकल्पनापेक्षया क्षणिकत्वेन कुर्वद्रूपत्वेनेन्द्रकारणतायिदौ एतदुपपत्तये नानाव्यक्तिकल्पने तादृशकल्पनायाः कारणतासिद्ध्युत्पत्कालीनतया तादृशगौरवज्ञानस्य पूर्वतनानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्संभवादिति भावः । नच कारणतानिधयत्पूर्वमपि यत्सदित्यादिव्याप्त्या नानाव्यक्तिकल्पनमुपतिष्ठत एवेति याच्यम् । तादृशव्याप्तेरप्रयोजकत्वात्तदुभिरास्य तदुत्पत्तौपेक्षया तत्र चाप्यव्यतिरेकनिधयसंगदकस्यैरूपेण तादृशनिधयस्वपेक्षणीयतया गौरवोपस्थितेः कारणतासिद्ध्युत्पत्तयनियमादिति भावः । दोषत्वादिति । उत्पत्तापामप्यनुमितां तत्तरकालीनगौरवज्ञानेनप्राप्तान्प्रशान्तोत्पत्त्या अप्रामाण्यज्ञानात्तद्विदितानुमित्या एवकारणत्वविश्लेषमवादिति भावः । यद्यपि तन्मते जातेरणीयतया सत्त्वाभावेन न क्षणिकत्वं नित्यद्वयर्थानां तेरनङ्गीकारात्

त्मा" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादिश्रुतेश्चेति चेन्न । तस्य सविषयत्वासंभयस्य दर्शितत्वाभिर्निषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात्
दिनकरी ।

च्छिन्नं प्रति सत्त्वेनैकमेव हेतुत्वमिति लाघवमित्यपास्तम् । यदपि स्थिरपदार्थाङ्गीकारे एकस्मिन् पदार्थे सामर्थ्यमसामर्थ्यं च विरुद्धमतस्तद्भेद इति तदपि न । एकस्मिन्नेव पदार्थे एककालावच्छेदेन सामर्थ्यतदभाययोरेव विरुद्धतया कालभेदेन तत्स्वीकारे घातकाभावात् । यत्तु पूर्वापरकालीनधर्मिणोरभेदे ब्रह्मर्मयोः सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्भेदोऽनुपपन्नस्तन्मते धर्मधर्मिणोरभेदादिति । तत्र । घटत्र न घट इत्यादिप्रतीतीनामप्रामाण्यापत्त्या धर्मधर्मिणोरभेदस्य यत्तुमशक्यत्वादिति दिव् ॥ इति क्षणिकत्वादिमतखण्डनम् ॥
बेदान्ती शङ्कते—अस्तु तर्हीति । क्षणिकविज्ञान इति । आत्मनः क्षणिकविज्ञानस्वरूपत्वपक्ष इत्यर्थः । आत्ममात्रस्य नित्यविज्ञानरूपत्वमीश्वरस्येवेति विरुल्ल्याघे दूषणमाह—तस्येति । दर्शितत्वादिति । तस्य जगद्विषयकत्व इत्यादिमन्येन दर्शितत्वादित्यर्थः । तथा च जीवस्य तथात्वासंभयान् नात्ममात्रस्य नित्यज्ञानस्वरूपत्वमिति भावः । ननु जीवस्य न जगद्विषयकत्व नवा नियतयत्किंचिद्विषयकत्व नूनम्, परंतु यद्विषयकत्व यत्र जीवेऽनुभवसिद्धं तत्र
रामट्टी ।

अनुगतपरमान्तीश्वराच्च कुचदूषणत्वस्थाप्यषोडशकत्वान् । नच तर्हि सदसतो सङ्गधानावेव तज्जातीयत्व भेदे नास्त्येवेति प्रत्यक्षिज्ञानुपपत्तिरिति वाच्यम् । असतोऽपि तैर्मानाङ्गीकारेण प्रत्यक्षिज्ञानसंभवादिदमसङ्गतं तथापि असद्विषयकत्वेन प्रत्यक्षिज्ञानात् अस्तत्वापत्तिरेव तन्मतं दूषणम् । न चेष्टापत्तित्वात् सति अनेदापगाहित्तरेव प्रतीत्युपपत्तौ तज्जातीयत्वावगाहित्तानुपपत्त्येवस्थापते । प्रतीतं प्रमात्तोपपादनावैव सदनुपपत्त्यात्तदनुपपत्त्येनाप्यत्रतीकृतादिति विभावनीयम् । क्षणिकविज्ञानपक्ष इत्यस्य विज्ञानस्य क्षणिकत्वपक्ष इत्यपक्षता अम निराशुद्ध—आत्मन इति । उत्तरं दूषणद्वयस्य मूले पक्षव्यतया विरुल्लय दूषणद्वय सङ्गमवति—आत्ममात्रस्येति । यत्किंचिद्विषयकत्वमिति । नियतविषयकत्वमित्यर्थः । यथाशुद्ध अनुभवकानुसारेण नियतयत्किंचिद्विषयकत्वस्यैव व्यवस्थापनीयतया असङ्गत्वापत्तेः । तद्विषयकत्वमिति । तथा चानुभवानुसारित्वात्कल्पनाया न विनिगमनानिरुद्धावकाश इति भावः ।

सविषयकत्वस्याप्यननुभवादतो विज्ञानादिभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम् । सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मपरं जीवे तु नोपयुज्यते ज्ञानाज्ञानसुखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः अन्यथा बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेः । योऽपीश्वरभेदबोधको

दिनकरी ।

सविषयकत्वमव आह—सविषयकत्वस्येति । ननु सत्यं ज्ञानमिति श्रुतिरेव जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वे प्रमाणमव आह—सत्यमिति । ननु जीवब्रह्मणोरैक्यामित्यविज्ञानरूपत्वं जीवस्य निराधायमित्यतो जीवब्रह्मणोर्भेदं साधयति—ज्ञानाज्ञानेति । सुखित्वादीत्यादिना दुःखित्वापरिमहः । सुतरामिति । जीवात्मनां नानात्वसिद्धावीश्वर-स्वैक्यानेकजीवात्मकत्वासंभवादेकत्वानेकत्वयोर्बिरोधादिति भावः । ईश्वरभेदः ईश्वरजीवात्मनोर्भेदः सिद्धातीत्यर्थः । अन्यथा ईश्वरस्य जीवात्मकत्वे । बन्धमोक्षेति । कश्चित्संसारि यद्धः कश्चिन्मुक्त इति उपयस्याऽनुपपत्तिः स्यादित्यर्थः । चैत्रमैत्रात्मनोरीश्वर-रूपयोरैक्यादिति भावः । ननु कथं तर्हि तस्त्वमसीत्यादिवच्छब्दप्र-तिपाद्यब्रह्मणि बुष्मच्छब्दप्रतिपाद्यजीवत्वाभेदबोधको वेत्तुः प्रमाण-मित्यव आह—योऽपीति । मोक्षकाले जीवात्मनां ब्रह्मणा सहाभेद

रामरुद्री ।

सविषयकत्वस्येतीति । नहि षट्सविषयको षपितु षट्सविषयकज्ञानवानित्येव अनुभवदिति गुणाशयः । अन्यथेति । मन्वेकस्मिन्नेव ब्रह्मणि जीवोपापीनामन-न्वतया तत्तदन्तःकरणावच्छेदेन विलक्षणसुखित्वादुःखित्वाद्यनेकानुभवो न विरुध्यते एकस्मिन्नेव गगने विभिन्नवर्णशब्दसुखवच्छेदेन विरुद्धशब्दतदमावयोरनुभवदित्या-शङ्कामुक्तं मूलेऽन्यथेति । तदर्थमाह—ईश्वरस्येति । संसारीति षट् इत्यस्य विवरणम् । मुक्तः इति । निवृत्तार्थवार इत्यर्थः । अनुपपत्तिः स्यादित्यप्र-हेतुमाह—चैत्रमैत्रात्मनोरिति । बद्धमुक्तात्मनोरिति तदर्थः । ईश्वरस्वरू-पयोः एकेश्वरस्वरूपयोः । इदं चैत्रयहेतुत्वेनोक्तम् । अथ तत्तदन्तःकरणावच्छिन्न-चैतन्यस्य एकत्वेऽपि तदन्तःकरणस्य नाशे तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य मुक्तत्व-व्यवहारः तदन्तःकरणस्य न नाशः तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्ये बद्धत्वव्यवहार इति षट्मुक्तव्यवस्थाया नानुपपत्तिरिति चेत्, एवमपि मोक्षार्थं प्रदत्तलु-प्तानवेकस्यापसरवारणादेतदन्तःकरणनाशेऽपि अन्तःकरणान्तरावच्छिन्ने स्वात्मनि

वेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयुंस्तौति अमेदभावनयैव यतितव्यमिति वदति । अत एव “सर्वे आत्मानः समर्पिता” इति श्रूयते । मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायते इत्यपि न । भेदस्य नित्यत्वेन नाशासंभवात् । भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्यासत्येव । नच द्वित्त्रमपि नश्यतीति वाच्यम् । तव निर्धर्मकं ब्रह्मणि सत्यत्याभावेऽपि सत्यस्वरूपं तदिति वद् द्वित्राभावेऽपि व्यक्तिद्वयात्मकौ ताविति सुवचत्वात् । मिथ्यात्वाभावेऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेत् । एकत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमित्यप्युच्यताम् । प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इति वदुभयं नैकमित्यस्य सर्वजन-
दिगद्री ।

उत्पद्यत इति मतं निरस्यति—मोक्षेति । भेदस्यानित्यत्वमभ्युपेक्ष्यापि मोक्षकाले जीवब्रह्मणोर्भेद व्यवस्थापयति—भेदनाशेऽपीति । भेदसत्त्वे व्यक्तिद्वय निर्दिवादमेवेत्यपिना सूचितम् । तव वेदान्तिनः । निर्धर्मक इति । इदं च सत्यत्वाभावेऽपीत्यत्र हेतुनयोक्तम् । ननु निर्धर्मकत्व स्वामित्रधर्मशून्यत्व मिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्य ब्रह्मरूपत्वादभावस्याधिकरणात्मकत्वात्प्रानुपपन्नमित्यभिप्रायेण शङ्कते—मिथ्यात्वाभाव इति । ननु कथमेकत्वाधिकरणे तदभावरूपद्वित्यमत आह—प्रत्येकमिति । ननु “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति” श्रुतेर्भोक्षदशायामभेद उत्पद्यत इत्यर्थिकाया का गतिरत आह—योऽपीति । अतएव “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती”ति श्रुतेः साम्यप्रति-
समद्री ।

॥ सोपदेशव्यक्तया प्रकृतिफलस्य निद्रावस्थासमवादिनि भावः । यदि चान्त इरणस्यैव सुखदुःखादिर्न चैतन्यस्य कदापी युच्यते तदा विमुक्तत्वं प्रयत्नो व्यर्थ एव सत्य नित्यमुच्यते । यदि च भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं तदप्युच्यते सदाप्यन्त करणान्तरावच्छिन्ने स्वस्मिन्नेव भ्रातेरावदशक्तत्वेन प्रयत्नस्य निष्फलत्वात् सोपदेशव्यक्त्यादिति भावः । भेदमिति । द्वित्वमित्यर्थः । यथाश्रुते भेदनाशाभ्युपगमेन पुनर्भेदेत्पादस्य मूलानुषङ्गेन च भेदव्यवस्थापनस्याप्यन्त्यापत्तेरिति ध्येयम् । न च भेदनाशे प्रतिबन्धकाभावेन तादात्म्यमप्युत्पद्यतामिति वाच्यम् । अमेदभावनामात्रेण तादात्म्योत्पत्तौ घटघटयोरपि तथात्वापत्तेरिति भावः ।

सिद्धत्वात् । योऽपि तदानीमवेदप्रतिपादको वेदः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति संपदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त इतिवत् । अतएव 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'ति श्रूयते । ईश्वरोऽपि न ज्ञानसुखात्मा किं-
 न्तु ज्ञानाद्याश्रयः 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः 'यः सर्वज्ञः स सर्वविदित्याद्यनुरोधात् । आनन्दमित्यस्याप्यानन्दवदित्यर्थः । अर्थआदित्वात्त्वर्थयोऽप्युत्पत्त्ययः । अन्यथा पुंलिङ्गत्वापत्तेः । आनन्दोऽपि दुःखाभावे उपचर्यते भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमिति वत् । अस्तुग तस्मिन्नानन्दो न त्वसायानन्दः 'असुख'मिति श्रुतेः । न विद्यते सुखं यस्येति कुतो नार्थ इति चेन्न । छिष्ट-

दिनकरी ।

पादफल्वादेव । निरञ्जनः निर्दुःखः । द्वितीये दोषमाह—ईश्वरोऽपीति । विज्ञानपदेन नित्यमित्यादिशुल्लन्तर्गतविज्ञानपदेन । अधिकरणस्युदन्तेन विज्ञानाश्रयस्वरूपनादिति भावः । आनन्दवदित्यर्थ इति । भवर्थायाच्प्रत्ययान्तेनानन्दजट्टेनानन्दवतो घोषनात् अन्यथानन्दमिति नपुंसकत्वानुपपत्तेरिति भावः । नन्यानन्दवदित्यर्थो न सङ्गच्छते तत्र मते ईश्वरे आनन्दाभावात्त आह—आनन्दोऽपीति । लक्षणाकल्पनमेव तत्र दोष इत्यत आह—अस्तु वेति । असुखमिति । असुखमित्यत्र नन् । प्रकृति सुखभेदघोषनादिति भावः । छिष्टकल्पनापत्तेरिति । बहुव्रीहौ वन्यपदार्थलभार्थं नबन्धन लक्षणापत्तेरित्यर्थः । नच तत्रात्पुरुषे-

रामद्वी ।

स्वभित्तपदार्थत्वमित्यस्य नानुपपत्तमित्यपेक्षेनेतान्त्वयः । द्वितीय इति । नाम-
 सामान्यस्य ज्ञानरूपत्वं किन्तु परमात्मन एवेति द्वितीयपक्षे इत्यर्थः । भवर्था-
 येति । तदस्वास्तीत्यर्थे मनुष्यादीनामिव भवसादिन्योऽपि इति एतेन अच्प्रत्यय-
 विधानादिति भावः । नपुंसकत्वानुपपत्तेरिति । 'स्वादानन्दपुरानन्द' इति
 दोषेन तस्य नित्यपुंदिश्रयवपात्तादिति भावः । न च छन्दसं नपुंसकलिङ्ग-

कल्पनापत्तेः प्रकरणाविरोधादानन्दमित्यत्र मत्वर्थीयाच्प्रत्ययविरोधाच्चेति संक्षेपः ॥ एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्कदिनकरी ।

ऽपि नञो लक्षणावश्यकी अन्यथा नानर्थस्य नामार्थतया भेदेनान्वयासम्भवादिति वाच्यम् । तस्य नामत्वेऽपि निपातत्वादिति । ननु नञ्प्रत्ययपदत्रयस्योरेकधर्मिणोचकत्त्रलक्षणं सामानाधिकरण्यानुभवसिद्धम् । अन्यथा तयोः समानप्रथमतानुपपत्तेरवलग्निराहार्थं नञोऽभाषयति लक्षणा तथाप्यावश्यकीत्यत आह— प्रकुर्येति । प्रत्ययविरोधाच्चेति । आनन्दशब्दस्य पुंलिङ्गत्वनियमेनानन्दमिति रूपस्य मत्वर्थीयाच्प्रत्यय विनानुपपत्तेरिति भावः ॥ इति वेदान्तिमतसङ्खण्डनम् ॥ सात्यमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—एतेनेति । पूर्वोक्तयुक्त्यात्मनो ज्ञानरत्त्वसाधनेन वक्ष्यमाणयुक्त्या चेत्यर्थः । प्रकृतिरिति । मूलप्रकृतिरित्यर्थः । कर्त्रीति । फलं

रामपदी ।

मिति वाच्यम् । गलन्तराभाष एव छान्दस्तवाभ्युपगमादित्यवधेयम् । आशयश्च यीति । अस्मिन् मुखनिर्गम्येदान्वयसम्भवादिति भावः । ननु नञपदेदलान्श्रयतर्कं अस्मन्त्वयो वाच्य इत्यत आह—अन्यथेति । नामार्थतयेति । नामार्थयो भेदान्वययोपपत्तेः तथा पुरुष इत्यत्रापि राजकीय पुरुष इति बोधपत्तिरिति भावः । निपातत्वादिति । निपातातिरिक्तनामार्थयोरेवाऽभेदान्वयनियमः । इयमन्यथा यतो नास्तीत्यादी मन्थार्थावै प्रतिषेधोक्त्या घटादेरन्वयाभ्युपगम इति भावः । समानप्रथमेति । अभेदान्वयस्थल एव समानप्रथमत्वनिवृत्तमिति इति भावः । प्रत्ययविरोधादिति । न विपद्ये मुख यस्यै वृत्तीषा हरणे आनन्दमित्यत्र मत्वर्थकाच्प्रत्ययश्रुतिविरोधादिति भावः । अतुत प्रकरणादस्य प्रत्ययार्थकता न प्रतिष्ठा अतो नञ्प्रत्ययनिष्पन्नपदपरम्परपठितत्वमेव प्रकरणतद्विरोधादित्यर्थः । अस्मन्त्वयोरुपपत्तिरिति च पूर्वप्रत्ययपुरुषदर्शनेन तत्संश्रितावेकस्य लक्ष्यमिति पदस्य बहुव्रीहिनियमत्वे प्रकरणाविरोधादित्यर्थो ज्याया निति प्रतिभाति ॥ मूलस्थैतेनैवासाधयाह—पूर्वोचेति । नच पुरुषस्य साक्ष्यमतेऽपि किन्तु चेतन इत्यनेन चतनत्वात्प्रकाराभेदन्यस्य ज्ञानरूपत्वादात्मनो ज्ञानरत्त्वसाधनेन साक्ष्यमतनिराकरणसम्भवादिसङ्गतमिति वाच्यम् । चेतनस्य तमर्तं विज्ञानरूपत्वाभ्युपगमादन्यथा चतनातिरिक्तज्ञानाभ्युपगमे तस्य पश्चादिति तत्त्वमध्येऽप्रविष्टतया तत्त्वानिष्पत्तेः 'मूलप्रकृतिरिच्छित्तिर्महदाया प्रकृतिरिच्छित्तं' इति । गोदशकस्य निष्करोत् प्रकृतिर्न रिच्छति पुरुष इति तत्त्वज्ञानादिति भावः । एतेनलक्ष्यार्थान्तरमाह—वक्ष्यमाणेति । मूलेति । सर्वकारणत्वार्थः ।

रपलाशवदिल्लेपः किंतु चेतनः कार्यकारणयोरभेदात् कार्य-
नाशे सति कार्यरूपतया तन्नाशोऽपि न स्यादित्यकारणत्वं
तस्य । बुद्धिगतचेतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम् ।
बुद्धिश्च प्रकृतेः परिणामः सैव महच्चक्षुमन्तःकरणमित्युच्यते
तत्सत्त्वात्तन्नाश्यां पुरुषस्य संसारापवर्गां तस्या एवेन्द्रियप्र-
दिनकरी ।

चात्र कर्तृभूतान्तःकरणप्रकृतित्वम् । अनुकूलकृतिमत्त्वक्षणकर्तृ-
त्वस्य तन्मतेऽन्तःकरणधर्मत्वादिति ध्येयम् । पुष्करपलाशवदिति ।
पद्मपत्रवदित्यर्थः । यथाच पद्मपत्रमम्भसा लिप्तं न संभवति तथा
पुरुषः कर्तृत्वाद्याप्रयो न भवतीति भावः । यथाच पुरुषः कर्तृत्वा-
भावयान् कारणत्वाभावादित्यनुमानं तत्र प्रमाणं बोध्यम् । ननु तत्र
कारणत्वसत्त्वादेत्वसिद्धिरत आह—कार्यकारणयोरिति । न
स्यादिति । मानवत्वित्यर्थः । तस्य पुरुषस्य । नन्वेतादृशपुरुषसत्त्वे किं
मानमत आह—बुद्धिगतेति । कचित्सिद्धस्यैव चेतन्यस्य बुद्ध्यावा-
रोपसंभवादिति भावः । प्रकृतेरिति । मूलप्रकृतेरित्यर्थः । ननु पुरुषस्य
कर्तृत्वमाये तत्र धर्माधर्मयोदत्तस्यभावात्तदधीनमुल्लङ्घ्योन्मत्त्रा-
नुत्तरी दुःखध्वंसरूपमोक्षः पुरुषस्य न स्यादत आह—तत्सत्त्वात्-
त्नाश्यामिति । बुद्धिसत्त्वात्सत्त्वाभ्यामित्यर्थः । बुद्धिसत्त्वे इन्द्रियप्र-
णालिकया तदपरिणामेनायं घट इत्यादिज्ञानेन संवदो घटादिर्विषयः
स्वाकारज्ञानपरिणामियुद्धराऽगृहीतासंसर्गद्वयसंघन्धेन । पुरुषनिष्ठः

रामरुद्री ।

प्रकृतित्वमिति । कारणत्वमित्यर्थः । ननुनुकूलकृतिमत्त्वमेव कर्तृत्वमिति कुतो
नाशुपेक्षत इत्यत आह—अनुकूलेति । मानवत्वित्यतीति । पुद्गलस्य घटादि-
कारणत्वे घटादिकार्यस्यापि नाशो न स्यात्कार्यकारणयोरभेदात्तुद्गलस्य चापि कारण-
नाशपरिणामसंभवादिति भावः । इन्द्रियप्रणालिकयेति । इन्द्रियद्वारैत्यर्थः ।
इन्द्रियमार्गेण यद्भिर्निर्गताना बुद्धेर्पददिविषयदेशप्राप्तौ तदाधारेण बुद्धेः परिणामो
न्यादते च एव इतिर्त्वं घटादिज्ञानमिति तिलेन्द्रियानां ज्ञास्या बोध्या । संवद-
इति । स्वाकारद्वयनेव ज्ञानघटयोः संघन्धः । स्वाकारेति । घटादिविषयाका-
रेत्यर्थः । परिणामित्यर्थः कारणत्वम् । अगृहीतासंसर्गद्वयं अगृहीतमेदद्वयम् ।

णालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना संबन्धः । पुरुषे कर्तृ-
त्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात् । ममेदं कर्तव्य-
मिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया तत्प्रतिविम्बाद-
तान्निष्ठो दर्पणस्यैव मुरोपरागः । इदमिति विषयोपरागः इन्द्रि-
दिनकरी ।

पुरुषस्वरूपतिरोधानेन पुरुषस्य संसारसंपादकः, बुद्धिनाशे तु
तत्परिणामस्यायं घट इत्यादिज्ञानरूपस्याभावाद्द्विषयावच्छेदाभावात्कै-
वल्येनायस्थानरूपो भोक्तुः । दुःखसंबन्धतद्बुद्धिसंज्ञो संसारमोक्षौ तु
न पुंसः किंतु बुद्धेरेवेति भावः । ननु पुरुषे साक्षात्संबन्ध एव
विषयस्यास्तु स एव च तस्मिन् संसारग्यवहारनियामकोऽस्तु किन्तु-
क्तबुद्धिघटितपरम्परासंबन्धेनेत्यत आह—तस्या एवेति । तथाच
विषये बुद्धेरेव संबन्धः पुरुषसंबन्धः बुद्धिपुरुषयोरसंसर्गाग्रहात्,
नतु पुरुषे स्वातन्त्र्येण विषयसंबन्धोऽस्ति मानाभावात् । तच्च विष-
यप्रकाशार्थं साक्षात्संबन्ध एव स्वीकार्यः किन्तुत्परंपरयेति वाच्यम् ।
तस्य पुरुषस्यभावनियन्धनत्वे पुरुषस्य नित्यत्वेन तत्स्यभावाधीननि-
षयसंबन्धस्य सत्त्वान्मोक्षामायप्रसङ्गात् घटप्रकाशकाले पटादिरूप-
विषयस्यभावाधीनस्य पटादिरूपभैतन्यसंबन्धस्य सत्त्वात्पटावेरपि
प्रकाशापत्तेरिति । यद्वा बुद्धितो ज्ञानस्य भेदमाह—तस्या एवेति ।
तथाच बुद्धेः परिणतिर्ज्ञानं नतु बुद्धिरेवेति भावः । भेदाग्रहादिति ।
बुद्धिपुरुषयोर्भेदाग्रहादित्यर्थः । इदानीं बुद्धित उपलब्धेर्भेददर्शनार्थं

रामहरी ।

भेदाग्रहात् बुद्धिसाक्षिण्यरूपदोषादेवेति बोध्यम् । स्वरूपतिरोधानं संबन्ध
मात्राद्विगतसमावस्थाप्रकाश । विषयावच्छेदः विषयसंबन्धभानम् । कैवल्येने
स्वस्यापि विषयसंबन्धमानं भिन्नेत्यर्थं । बुद्धेरेवेति । बुद्धावेव दुःखस्य तद्द-
सस्य चोत्पाददिति भावः । साक्षात्संबन्धः स्वरूपसंबन्ध इत्यर्थः । बुद्धे
पुरुषस्यनित्यत्वे तत्र पुरुषसंबन्धं विबानुपपन्नमित्यात्तद्वाह—बुद्धीति । तथाच
भेदाग्रहात् पुरुषस्य संसारसंपादकत्वं चैतन्याभिमानस्य भेदाग्रहात्तरेकेण । माया-
भावादिति । बुद्धौ तद्भिन्नपुरुषसंबन्धे प्रमाणाभावादित्यर्थः । विषयप्रकाशार्थः
मिति साक्षात्संबन्धत्वेन प्रमाणोपन्यासात् । तस्य साक्षात्संबन्धस्य पुरुषस्य-
भावनियन्धनत्वे पुरुषस्वरूपप्रयुक्तत्वे । सात्त्विकसङ्घसंबन्धस्य स्वभावाधीन-

यप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्रिको निःश्वासाभिहतदर्पण-
स्येव मलिनिमा । कर्तव्यमिति व्यापारांशः । तेनांशत्रयवती
बुद्धिः । तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यात्तात्त्रिकः संबन्धः दर्पणस्य
मलिनिमेव मृगस्योपलब्धिरुच्यते । ज्ञानवत्सुखदुःखेच्छाद्वेष-
धर्माधर्मा अपि बुद्धेरेव । कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः ।
नच बुद्धिश्रेतना परिणामित्वात् इति मतमपास्तम् । कृत्यदृष्ट-

दिनकरी ।

बुद्धेरंशत्रयं प्रदर्शयति — ममेदमित्यादिना । पुरुषोपरागः पुरुष-
संबन्धो दर्पणस्य यथा मुखसंबन्धः प्रतिविम्बमात्रं ननु तात्त्रिक-
स्तथा बुद्धिपुरुषयोर्भेदात्प्रहादेकत्वाभिमानः पुरुषोपराग इत्यर्थः ।
इन्द्रियप्रणालिकया इन्द्रियद्वारा । परिणतिभेदः अयं घट
इत्यादिज्ञानरूपः परिणाम एव विषयेण घटादिना बुद्धेः संबन्ध
इत्यर्थः । तस्य पारमार्थिकत्वे निःश्वासाभिहतदर्पणस्य मलिनिमा
दृष्टान्तः । कर्तव्यमितीति । पूर्वोक्तपुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यां
कर्तव्यपटादेरवभासत्वेन कर्तव्यमित्यव्यवसायो व्यापारांश इत्यर्थः ।
ज्ञानेन पुरुषस्यात्तात्त्रिकः संबन्ध इति । अथ ज्ञानेन पुरु-
षस्य यौडनात्त्रिकः संबन्धः स उपलब्धिपरित्युच्यत इत्यन्वयः ।
अतात्त्रिके दृष्टान्तः दर्पणस्य मलिनिमेव मृगस्य संबन्ध इति ।
तथाच ज्ञानेन सह चेतनोऽहमिदं जानामीत्याकारो बुद्धाधारोपितस्य
यः संबन्धोऽतात्त्रिकः स उपलब्धिर्न तु बुद्धिरेषोपलब्धिपरिति

रामरुद्री ।

स्वादिति भावः । उक्तान्यद्वयनायोरवममिषयाय प्रकाशन्तरेणेतद्व्यवसायवतार-
यति—यद्वेति । पुरुषोपरागविषयोपरागाभ्यामिति । विशेषेण तृतीया
तुदर्पणस्य च बुद्धेर्ज्ञानरूपपरिणामार्थकत्वव्यवसायपदार्थे अन्वयः । कर्तव्यपटादेरेति
पट्टर्यापि तत्रैवान्वेति । व्यापारांश इति । व्यापारः कर्तव्यमित्यभिलष्यमानः
अथ सबन्धो यस्य स तथेत्यर्थः । तथाच ममेदं कर्तव्यमिति बुद्ध्याभिलाषकशब्दे
ममेत्यनेन पुरुषसंबन्ध इदमित्यनेन विषयसंबन्धः कर्तव्यमिति व्यापारसंबन्धो
बुद्ध्याभिलष्यत इति संबन्धत्रयवती बुद्धेरेति सिद्धमिति भावः । तथाचेत्यादि ।
चेतनोऽहं कर्तुमीत्याकारेण बुद्ध्याधारोपितस्य पुरुषस्य ज्ञानेन सहैदं ज्ञानमिति
प्रतीचनानीऽतात्त्रिकसंबन्धो यः स उपलब्धिपरित्यक्तो योजनदा प्रतीचमान इत्य-

भोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्याप्रतीतेः तद्भिन्ने
मानामायाच्च । चेतनोऽहं करोमीति चैतन्यांशे भ्रम इति चेत्,
कृत्यंशेऽपि किं नेष्यते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनि
दिनकरी ।

भावः । कृतिसामानाधिकरण्येनेति । अदृष्टस्यातीन्द्रियत्वेऽपि
पार्मिकोऽहं करोमीति तदंशे उपनीतभानरूपं बोध्यम् । परिणामि-
त्यादिति । अनित्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थः । कृत्यदृष्टभोगानामिति ।
कृतिः स्वसमानाधिकरणमेवादृष्टं जनयति तच्चादृष्टं स्वसमानाधिकर-
णमेव भोगं जनयतीति कृत्यदृष्टभोगानां परम्परया सामानाधिकर-
ण्यप्रमितियत्वेनोऽहं करोमीति सामानाधिकरण्यप्रमितिप्रतीतेरि-
त्यर्थः । तद्भिन्नेति । कर्तृभिन्ने । मानाभावादित्यस्य चेतन इत्यादिः ।
चः पूर्वोत्पदूपणसमुच्चायकः । कर्तृत्वाग्रयो न चेतनः जन्यधर्मा-
श्रयत्वान् घटत्रयदिति बाधकसत्त्वाच्चेतनोऽहंकरोमीति प्रतीतिचैतन्यांशे
भ्रम इत्याशङ्कते—चैतन्यांशे इति । कृत्यंशेऽपीति । बुद्धिः
रामरुद्दी ।

स्याध्याहारेण च बोध्यम् । ननु कृतिसामानाधिकरण्येन अदृष्टप्रतीति प्राज्ञशिकीन
समवति तस्यातीन्द्रियत्वादत्त आह—अदृष्टस्येति । तदंशे अदृष्टाशे । अनि-
त्यधर्माश्रयत्वादिति । यद्यपि धर्माश्रयत्वाशो व्यर्थं तथापि क्षणिकविज्ञानवा-
दिना अनित्यविज्ञाने व्यभिचारोद्गाहनप्रसिद्धाय तदुक्तम् । क्षणिकविज्ञानस्य कृति
मत्त्वलक्षणधर्मत्वविरहात् तत्र व्यभिचार इति भावः । कृतिमत्त्व च देशिकसम्बन्धेन
बोध्यम् । तेन कालिकेन क्षणिकविज्ञानस्य कृतिमत्त्वेऽपि न व्यभिचारतादवस्थ,
बुद्धेस्तु प्रकृतिपरिणामत्वेन तद्वृत्तित्वात् स्वसमाप्तिदि । ननु तद्भिन्ने मानामायादि
समस्तान् कर्तृविज्ञाना प्रकृत्यादीनां सत्त्वात्त आदिं पूरयति—चेतन इत्यादि
रिति । बुद्धि कर्तृत्वामावृत्ती जन्यत्वाविति पाठ जन्यधर्माश्रयत्वादिति प्रामा-
दिन् । यद्यपि नैयायिकानां प्रयोगस्तदा तन्मते कर्तृत्वं न्यधर्माश्रयत्वात्प्रतिष्ठापित्वा
पत्ते, यदि च साक्ष्यमतप्रविष्टस्यैव तन्मतसिद्धयुक्तस्यैव कर्तृत्वमस्तु न बुद्धेरित्य-
भिप्रायेणाय प्रयोग इत्युच्यते तदा स्वमतव्यापान कर्तृत्वस्यापि जन्यधर्मतया
पुरवधर्मत्वधर्मत्वेन कर्तृत्वस्याधर्मत्वापत्तिश्चेति । यदि च तत्प्राप्तप्रामाण्येऽप्याप्रद-
मदा जन्यधर्म कर्तृत्वातिरिक्तत्वेन विशेषणीयसत्याच्च साक्ष्यमतानुयायिन एव
पुरवधर्म्यं कर्तृत्वं चेतनं च चास्तीत्यभिप्रायेणेषमाशङ्क्या मविध्यति । केचित्तु जन्य-
धर्मत्वादित्यस्य बुद्धेर्नित्यत्वात् जन्यधर्माश्रयत्वादित्यर्थं परिकल्प्य एतद्जन्यस्य
कर्तृत्वामावृत्तत्वेन न तात्पर्यं अपि तु व्यभिचारिणोपहेतुना चेतनत्वाभावो न

त्यस्वै तत्पूर्वमसंसारपत्तिः । नन्वेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात्
 बुद्धेरचेतनत्वम् । कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न । असिद्धेः,
 कर्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् । वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम् ।
 अनादेर्नाशासंभवात्त्रित्यत्वम् तर्किक प्रकृत्यादिकल्पनेन ।

दिनकरी ।

कर्तृत्वाभाषवती जन्यत्वमाशयत्वात् इति सायकस्य उत्रापि सत्त्वादिति
 भावः । अन्ययेति । कर्तृचेतनयोर्भेदाङ्गीकार इत्यर्थः । बुद्धेर्नित्यत्व
 इति । कर्तृभिन्नस्य चेतनस्य स्वीकारे तस्मिन्मुच्यदुःखमाभावात्संसार-
 मोक्षयोरनुपपत्त्या पूर्वोक्तरीत्या बुद्धिसत्त्वासत्त्वान्यामेव संवाराप-
 वर्गा वाच्यौ । तथाच बुद्धेर्नित्यत्वे तु तत्सत्त्वनिवन्धनस्य संसारस्य स-
 र्वदापत्त्या मोक्षाभाव एव स्यात् । बुद्धेरनित्यत्वे तु तत्र जन्यत्वं स्वी-
 करणीयमजन्यस्य नाशासंभवात् । तथाच तदुत्पत्तेः पूर्वं तत्सत्त्वनि-
 वन्धनः संसारो न स्यादित्यर्थः । वस्तुतस्तदुत्पत्तेः पूर्वं तदाश्रिता-
 दृष्टादेरभावाद्बुद्धेरनुत्पत्त्या संसारः कदापि न स्यादित्यवधेयम् ।
 असिद्धेरिति । बुद्धौ प्रकृतिर्कार्यत्वाभावादिति भावः । ननु
 कर्तृत्वेन जन्यत्वानुमितिः परिशेषात्प्रकृतिजन्यत्वविपयिणी स्यादि-
 त्यत आह—कर्तुरिति । कर्तृत्वस्य जन्यत्वव्याप्यत्वेऽनुकूलतर्का-
 भावादिति भावः । प्रस्तुत तद्विपरीतानादित्वमाह कवर्कसत्त्वादनादि-
 त्वमेव कर्तुरित्याह—वीतरागेति । 'वीतरागजन्मादर्शना'दिति न्या-
 यसूत्र सत्त्वाजन्मदर्शनादिति तदर्थः । अनादित्यमिति । अन्य-

रामस्त्री ।

सायकित्तु शक्योऽन्यथा तेनैव व्यभिचारिहेतुना कर्तृत्वाभावोऽपि किं न विद्मदि-
 क्ष्यापादन एव तात्पर्यमेत्याह । ननु कर्तृनित्यत्वे निर्योशप्रपञ्च इति मूलमपहृत,
 कर्तृनित्यत्वेऽपि कर्तृत्वस्य ज्ञेयत्वात्तद्विच्छेद उचित्वात्तदप्येते शक्यतापादादि-
 त्यत आह—कर्तृभिन्नस्येति । तस्मिन् चेतने । सूर्येति । शुभाशुभकर्माकर्तृरि-
 तुत्वात् खशोरसंभवादिति भावः । न स्यादित्यर्थ इति । नचेष्टापत्तिरिति
 वाच्यम् । पूर्वमसंसारिणोऽपि संसारित्वापपत्तेः मुपस्थापि पुन संसारित्वापत्त्या
 ज्ञोकार्य कोऽपि न प्रवर्ततेति भावः । पूर्वमसंसारे कदापि संसारे न स्यादित्यप्या-
 पत्ति संभवात्त्याह—वस्तुतस्ति यति । वस्तुतस्त्वेतदुत्पत्तेः । तदाश्रितेति ।
 बुद्ध्याश्रितेत्यर्थः । अदृष्टादेरित्यादिना तद्वन्वक्तव्यमप्य परिग्रह । अनुत्पत्त्येति ।

धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः ॥ ४९ ॥
प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः ।

नच 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् । प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः कर्ताहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात् । तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु य इत्यादिबद्धता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्ठादाशय इति संक्षेपः । धर्माधर्मति । आत्मेत्यनुपपद्यते । शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्मणां देहान्तरे भोगानुपपत्तेः । विशेषेति ।

द्विकरी ।

पाने बालस्य प्रवृत्तिर्नेष्टसाधनताज्ञानमन्वरेण तच्च नानुभवस्वरूपं पापात्स्मरणस्य स्वसमानाधिकरणपूर्वानुभवसापेक्षतया पूर्वजन्ममत्त्वे पूर्वजन्मन्यपि प्रथमप्रवृत्त्यनुरोधेन तत्पूर्वस्य एव तत्पूर्वस्य जन्मनः सिद्धापवादित्यमात्मन इति भावः । अनादेरित्यस्य भावस्येति दोषः । जन्यभावत्वेन नाद्ये हेतुत्वादिति भावः । नचेति । प्रकृतिर्माया तस्या गुणैः सत्परजस्रमोक्षक्षणेः क्रियमाणानि कर्माणि भवन्ति । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययस्तेन विमूढ आत्मा अन्तःकरणस्य तथाविधः गुरुषः कर्ताहमिति मन्यते इत्यर्थकेन भगवद्बन्धनेनेत्यर्थः । तेनात्मनः कर्तृत्वाभावाप्रतिपादनादिति भावः । अहमेवेति । तथाच तेन स्वतश्चकर्तृत्वाभाव एवात्मनि प्रतिपाद्यते ननु

रामरुद्दी ।

कार्यमात्रे धरदृष्ट्य कारणत्वादिति भावः । नन्वनादेर्नाशयोपादिति मूलमसगतं प्राणभावस्यानादेरपि नाशदर्शनादित्यत आह—अनादेरित्यस्येति । प्रकृतेर्गुणैः क्रियमाणानि सर्वेषां कर्माणीत्यस्योत्तरार्धेनान्वयवर्धभव । कर्माणीत्यस्य द्वितीयांशोपपत्तेः अपि कर्तेति प्रयोगे यस्यापत्त्वा सायुवानुपपत्तेर्निराशङ्कतापरिहारार्थं क्लिपगदवपाहरति—भवन्तीति । इत्यन्तोत्तरार्धोत्प्रेरणेवमपीत्यपि पूर्णाय इति भावः । अहमिति प्रत्यय इत्यस्य कर्तरिबुद्धौ इत्यादिसंवासेन तेन विमूढोपपत्तेः । आत्मेत्यस्य पुष्पार्थकत्वे भेदनियतविप्रदस्यपद्यनुपपत्तितो व्याचष्टे—अन्तःकरणमिति । विशेषे हेतुमाह—तेनेति । स्वतश्चक-

अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः ॥ ५० ॥

योग्यविशेषगुणस्य ज्ञानसुखादेः संबन्धेनात्मनः प्रत्यक्षत्वं संभवति न त्वन्यथा । अहं ज्ञानेऽहं करोमीत्यादिप्रतीतेः ॥ ४९ ॥ प्रवृत्त्येति । अयं आत्मा परदेहादां प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते । प्रवृत्तिरत्र चेष्टा । ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहेऽभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च प्रयत्नसाध्यत्वाच्चेष्टया प्रयत्नवानात्मानुमीयत इति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह—रथेति । यद्यपि रथकर्म चेष्टा न भवति तथापि तेन कर्मणा सारथिर्यथानुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्मणा परात्मानुमीयत इति भावः । अहङ्कारस्येति । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः तस्याश्रयो विषय दिनकरी ।

कर्तृत्वसामान्याभाव इति भावः । प्रकटीकृतोऽयमिति “अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चम” मित्यनेन पञ्चानामपि कर्तृत्वं प्रतिपाद्य “सर्वैवं सर्ता”-त्यादिनापि स्वतन्त्रकर्तृत्वसैवात्मनो निषिद्धत्वादिति भावः । एवं पुरुषस्यैव कर्तृत्वमस्तु, नच कारणत्वामायेन कर्तृत्वाभाव एव साधनीय इति वाच्यम् । स्वरूपासिद्धेः । कार्यकारणयोरभेदात्कार्यनाशे कार्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं पुरुषस्येत्यपि न सत् । कार्यकारणयोरभेदस्यैवासिद्धत्वादित्यादिविस्तरभिया नोक्तमित्यभिप्रायवानाह—संक्षेप इति । तदाश्रयत्वे धर्माधर्माश्रयत्वे । अन्यथा विशेषगुणसंबन्धादते । इत्यादिप्रतीतेरिति । इत्यादी ज्ञानादिसंबन्धप्रकारेणैवात्मनः प्रत्यक्षत्वानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ४९ ॥ परकीयप्रवृत्त्यादेरतीन्द्रियत्वेन हेतुज्ञानासंभवात् स्वरूपासिद्धेश्चाह—प्रवृत्तिरत्रेति । उक्तप्रायत्वादिति । गरीरस्य न रामरुद्री ।

रामरुद्री ।

हेतुयं कारणान्तरनिरपेक्षनिष्ठकर्तृत्वं । अधिष्ठानमाधारः । दैवमरश्च । कर्तृत्वं प्रतिपाद्य कारणत्वं प्रतिपाद्येत्सर्वैः । कियानुहृष्टतिमरश्चरस्य तस्याधिष्ठानादां वायात् । एवंवाहमेव कर्ता इत्यत्रापि अहमेव कारणमेत्येवार्थः, तथाएतेव मूढोपपत्तितन्यथा कारणानां बहुत्वेऽपि तस्यैव कर्तृत्वशाहमेव कर्तृत्वस्य प्रमात्वापत्तिरिति ध्येयम् ॥ ४९ ॥ स्वरूपासिद्धेरिति । परकीयगरीरस्यैव

विभुर्वुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।

अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥ ५१ ॥

आत्मा न शरीरादिरिति । मन इति । मनोभिन्नेन्द्रियजन्य-
प्रत्यक्षाविषयः मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः । रूपाद्यभावेनेन्द्रि-
यान्तरायोग्यत्वात् ॥ ५० ॥ विभुरिति । विभुत्व परममह-
त्परिमाणवश्यम् । तच्च पूर्वमुक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम् । बुद्ध्यादि
गुणवानिति । बुद्धिसुखदुःखेच्छादयश्चतुर्दशगुणाः पूर्वमुक्ता
वेदितव्याः । अत्रैव प्रसङ्गात्कृतिपरं बुद्धेः प्रपञ्चं दर्शयति—
द्विनृत्ति ।

चेतन्यमित्यनेनोचत्वादित्यर्थं । इच्छादीनामभावस्य कण्ठरवेणा-
नुक्तेः प्रायःपदम् । चेष्टायाः प्रवृत्तिर्नापकत्वेऽनुकूलतर्कमाह—
चेष्टायाश्चेति । चेष्टयेति । शरीरे समवायेन चेष्टानुमितस्या-
वच्छेदकतया प्रयत्नस्य समवायेनाश्रय आत्मैवेति भावः । दृष्टा-
न्तासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति—यद्यपीति । तथा चोत्तरसयो-
गप्राप्तियोग्यक्रियावत्त्वस्यैव हेतुत्वमिति भावः । आत्मनो मनो-
मानज्जन्यज्ञानविषयत्वे हेतुमाह—रूपाद्यभावेनेति ॥५०॥ काठ
शास्त्रदिशा सर्वगतत्वं परम महदित्यनेनात्मनि परममहत्त्वस्योक्ते
पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—तद्येति । पूर्वमुक्ता इति । “बुद्ध्यादिपदक
सत्त्वादिपञ्चक भावना तथा । धर्मो धर्मो गुणा एते आत्मन
स्युश्चतुर्दश” इत्यनेन साधर्म्यप्रकरणे कथिता इत्यर्थः । इति श्री
भारद्वाजकुलोद्भवाचार्यकृष्णमङ्गतनूद्भवाभ्यादेवमङ्कुरौ मुक्ता-
वलीप्रकाशे द्वितीयः परिच्छेदः ।

मूले बुद्धिस्तु द्विविधा मता अनुभूति स्मृतिश्च तत्रानुभूति
रामरुद्गी ।

पक्षतया तत्र प्रवृत्तिरूपहेतोरभावादिति भावः । दृष्टान्तासिद्धिमिति ।
शरीरमिदं चेतनाधिष्ठितं चतुर्विधादयवदित्यनुमानं पक्षनाधिष्ठितत्वं चतनप्रयु-
क्तक्रियावत्त्वमेव तस्य दृष्टान्तरये तत्त्वेऽपि चतुरूपहेतोरभावात् शरीरक्रिया
यामेव चेष्टावाप्रीत्यप्यदिति भावः ॥ ५० ॥ इति श्रीरामरुद्रमङ्गाद्या
यैविरचिताया मुक्तावलीप्रकाशतर्कविषय द्वितीयस्तर्कः ॥ अर्था

प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशाब्दजे ।

बुद्धिस्तित्वति । इदंविध्यं व्युत्पादयति—अनुभूतिरिति ।
एतासां चतसृणां करणानि चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपमान-
शब्दाः प्रमाणानीति सूत्रोक्तानि वेदितव्यानि । इन्द्रियजन्यं
ज्ञानं प्रत्यक्षम् । यद्यपि मनोरूपेन्द्रियजन्यं सर्वमेव ज्ञानं
दिनकरी ।

प्रत्यक्षात्मिकैवेति चार्थाकाः । अनुमितिरपीति कणादसुमर्तौ । उपमि-
तिरपीति केचिन्नेयाधिकैकदेशिनः । अर्थापत्तिरपीति प्रामाकराः ।
अनुपलब्धिरपीति भाट्टा वेदान्तिनश्च । संभवैतिहरूपे जनीति
पौराणिकाः । तदसर्वमयुक्तमिति सूत्रयितुमनुभूतेश्चातुर्विध्यमाह—
अनुभूतिश्चतुर्विधेति । अनुमिनोमि उपमिनोमि शाब्दयानीति
प्रतीविसिद्धानामनुमित्यादीनां दुर्वारतया चार्थाकाशुचितमयुक्तम् ।
अर्थापत्तेश्चातुमितायेवान्तर्भावो व्यतिरेकिग्रन्थे व्यक्तीभविव्यति ।
अनुपलब्धवेत्तभाष एवान्तर्भावः । अन्यासां च यथायथमनुमि-
त्यादायन्तर्भावः । उरिष्टासु प्रमासु प्रथमोपस्थितत्वात् प्रत्यक्षं लक्ष-
णमस्ती ।

पत्तिरपीति । पीनो देवदत्तो दिवा न भुञ्जे इति श्रममन्तरं पीनशाम्ययातु-
पपत्या रात्रिमोजनं कल्पयति इयमर्थापत्तिरित्यर्थः । अनुपलब्धिरपीति ।
अभावे हृतसिद्धिर्भावेन प्रत्यक्षासंभवात्तद्द्वयै प्रतिशोभयुपलम्भाभावस्य प्रमा-
णात्वं पत्तिरप्य तत्रमैकभावप्रतीतिरिति भाट्टा वेदान्तिनश्चेत्यर्थः । संभवैति-
हरूपे अपीति । शतमस्तीति ज्ञानमन्तरं शतं पद्याशब्दटितमितिज्ञानात्पद्या-
शब्दत्वात्ति समवायुभवः । इह वदे यद्वल्लिष्टीत्यज्ञानमूलवकूत्वाप्याप्यापमानो-
ऽनुभव ऐतिग्रम् । तत्रार्थं शब्दानुभवः । आतोक्त्येन निश्चितशब्दत्वेव
भरहरणत्वेन तदभावादिति भावः । नन्वनुभूतिश्चतुर्विधेति वाच्यत्वेन कथं
न्यूनपि कथंज्वानिरास इत्याशङ्क्य स्वयं बुद्धिमाह—अनुमिनोमीत्यादि ।
अभावे अयान्तर्भाव इति । उपलम्ब्यमान एवानुपलब्धिर्ननु प्रमितिः
विशेषणतासैतिकर्षेणामावहानं प्रत्यक्षात्मकमेवेति भावः । यथायथमिति ।
संभवस्यानुमितावेतिग्रस्य शब्दे अन्तर्भाव आतोक्त्येवदेहादप्रामाण्यज्ञानास्त्वि-
दिनः स इति भावः । इन्द्रियरूपादावपीति । इदं यथाशुक्तानिप्रायेण ।
यस्ततो मनोरूपेन्द्रियजन्यानुमित्यादावतिव्यातिवारणाय इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनक-
तानिषदितजन्यताविशेषणस्यैवदयकृतया शब्दपदं स्वरूपदीर्घनमेवेति बोध्यम् ।
अनुमित्यादावित्यादिनोरमित्यादिघरीग्रहः । ननु सूत्रे अव्यतिवारित्त्वेत्यर्थ-

तथापीन्द्रियत्वेन रूपेणेन्द्रियाणां यत्र ज्ञाने करणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विरक्षितम् । ईश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्यम् । “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं दिनकरी ।

यति—मुक्तावल्याम्—इन्द्रियजन्यमिति । इन्द्रियजन्यत्वमिन्द्रियरूपादावप्यस्यतो ज्ञानमिति । अनुमित्यादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियजन्यमिति । इन्द्रियजन्यत्वनिशेषणे दत्तेऽप्यनुमित्यादावतिव्याप्तिस्तदवस्येत्याशङ्कते—यद्यपीति । नन्विन्द्रियजन्यत्वाभावादीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरत आह—ईश्वरप्रत्यक्षं विधति । तथाच जन्यप्रत्यक्षमेव लक्ष्यमिति भावः । ननु तस्यैव लक्ष्यत्वे किं मानमत आह—इन्द्रियार्थेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यनेभ्यः प्रत्यक्षमनुमित्यादि च व्यावर्त्यते । भ्रमवारणायाह—अव्यभिचारीति । भ्रममिन्नमित्यर्थः । एतावता प्रत्यक्षप्रमाया लक्षणमुक्तम् । तद्धिभागमाह—अव्यपदेश्यमिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । न चाव्यपदेश्यपदेन कथं निर्विकल्पकत्वमिति वाच्यम् । व्यपदेशः पदवाच्यत्वं तद्विषयकमित्यर्थाद्विशिष्टज्ञाने तत्तत्पदवाच्यत्वमुपनीतं भासते इति प्राचीनमतानुसारित्वात् । अतएव कणादकणादवामानं मुनिमित्यादि तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते । यद्वा व्यपदेशः शब्दप्रयोगः स च विशिष्टज्ञानादेवेत्यव्यपदेश्यत्वेन व्यपदेशानर्हत्वेन निर्विकल्पकत्वमिति । व्यवसायात्मकमिति । विशिष्टव्यवसायात्मकशब्दात् ।

मित्याशङ्क्याह—भ्रमेति । ननु लक्षणस्य प्रत्यक्षभ्रमे अद्याप्तिरित्यत आह—एतावतेति । तथाच प्रत्यक्षप्रमाया लक्ष्यतया भ्रमस्यालस्यात्वात् तत्राव्याप्तिरिति भावः । ननैव मूलोक्तलक्षणस्य भ्रमेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि लक्ष्यत्वाभ्युपगमे च सूत्रानुसारीता न स्यादिति वाच्यम् । ज्ञानपदस्य मूलत्वलक्षणे प्रमापरत्वादत् एव न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । तद्विषयकमिति । पदवाच्यत्वाविषयकत्वमित्यर्थः । नन्वय घट इत्यादिविशिष्टज्ञानस्यापि पदवाच्यत्वाविषयकत्वाभिर्विकल्पकविभाजकपर्यस्य विशिष्टज्ञानसाधारण्यात्सङ्गतिरित्यत आह—विशिष्टज्ञान इति । तथाचायं घटपदवाच्य इत्यादिरेव विशिष्टज्ञानाकार इति भावः । एतत्कल्पे व्यपदेश्यपदे विषय प्रत्ययार्थः । नतीनमन्तमनुपलब्धाह—यद्येति । एतत्कल्पे तु अर्ह एव प्रत्ययार्थ इति भावः । अनु-

प्रत्यक्ष" मितिद्वये तथैवोक्तत्वात् । अथवा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं
दिनकरी ।

मित्यर्थः । विशिष्टज्ञानात्मकमिति यावत् । एवंच सूत्रे इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि अन्यषट्देश्यं व्यवसायात्मकमिति योजना बोध्या । अन्यथा लक्षणवाक्ये विभागशोभकपदेन व्यवधानाद्सङ्गतेरिति । तथैवोक्तत्वादिति । ईश्वरप्रत्यक्षालक्ष्यत्वसैवाभिप्रेतत्वादि-त्यर्थः । ईश्वरप्रत्यक्षस्यापि लक्ष्यत्वमभिप्रेत्याह—अथवेति । ज्ञाना-करणकमिति । ज्ञानाजन्यमित्युक्तौ चाध्याप्तिः विशिष्टज्ञानमात्रस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वादसौ ज्ञानाकरणकमिति । अनुमित्यादौ व्याख्या-दिज्ञानस्य करणत्वमस्त्येवेति नानुमित्यादावतिन्याप्तिः । अकरणकरत्वा-रामरुद्री ।

व्यवसायमित्यज्ञानमात्रस्यैव व्यवसायत्वेन निर्विकल्पकसाधारणं व्यवसायत्वमन आह—विशिष्टेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारिद्वय-वसायात्मकमिति सूत्रयोजनमाह—एवंचेति । गन्धीश्वरप्रत्यक्षं तु न लक्ष्य-मित्युक्त्वा सूत्रे तथैवोक्तत्वादिति मूलकारोक्तिरसंगता, उक्तसूत्रे ईश्वरप्रत्यक्षाल-क्ष्यताया अनभिधानादसत्त्वदर्पमाह—ईश्वरेति । ननु चान्यप्रत्यक्षप्रनालक्षणस्य सूत्रकारोक्त्यापि प्रत्यक्षप्रनासामान्यलक्षणै रितिमिति चिन्मजिज्ञासया प्रत्यक्षप्रमा-सामान्यलक्षणं बहव्यमेवैवास्वरसाङ्गज्ञानान्तरमवतारयति—ईश्वरेति । भव्या-प्तिरिति । निर्विकल्पकस्य ज्ञानाजन्यतया लक्षणस्य सत्र सत्त्वेन विशिष्टज्ञान-मानेऽव्याप्तिरित्यर्थः । नच निर्विकल्पकस्यापीश्वरज्ञानजन्यतवाऽसम्भव एव नकु-मुचित इति वाच्यम् । एवमपीश्वरप्रत्यक्षे लक्षणसमन्वयस्यावश्यकत्वात् । अन्वाहो हेतुमाह—विशिष्टेति । अन्येत्यादिः । तेष्वेश्वरविशिष्टज्ञानस्य विशेषण-ज्ञानाजन्यत्वेऽपि न वृत्तार्थकमात्रप्रदासङ्गतिः । यत्पीश्वरज्ञानं निर्विकल्पकमेवेति, तदसत्, कार्यमात्रं प्रत्यन्ववन्वतिरैकाग्र्या लोके विशिष्टज्ञानस्यैव कारणत्वावधार-णाद्विशिष्टज्ञानस्यैवशरे सकर्तृत्वशानुमित्वात्तिद्वेः । यदि च कार्यसामान्ये हेतुरेव कारणत्वं न ज्ञानेच्छयोः तथा तयोरेव्यवतिद्वत्वात्तथा च सकर्तृकवानुमादेनेश्वरे हेतुरेव सिद्धिर्न ज्ञानेच्छयोः । नचैवमीश्वरे ज्ञानेच्छयोः कथं सिद्धिरिति वाच्यम् । "यः सर्वज्ञः" इत्यादिश्रुत्या ज्ञानस्य "स ऐश्वर्य बहुस्या"मिति श्रुत्या इच्छायास्तत्र सिद्धेरीक्षणस्येच्छारगत्यादिति विभाव्यते तदा यथायुतयेव चाऽऽ । नचैवमपि जन्यनिर्विकल्पकस्यापीश्वरज्ञानजन्यतया तत्राभ्यासेरनुपपादनाद्जन्यकारस्य न्यूनता दुर्बरेवेति वाच्यम् । ज्ञानाजन्यत्वस्य समवायसंबन्धावच्छिन्नजनकतानिरूपितज-न्यताद्यन्वयैरुत्वे निर्विकल्पकेऽन्वाहसमवेन तदुपेक्षणसमवादिदि ध्येयम् । अनुमित्यादौ लक्षणस्यैवपुनरादयति—अनुमित्यादाविति । इदं लक्षण-

दिनकरी ।

देव चेश्वरज्ञानसंभ्रमः । अथ निदिध्यासनद्वारा मननादिज्ञानकरणके योगिप्रत्यक्षे लक्षणमिदमव्यापकमिति चेन्न । ज्ञानाकरणपदेन ज्ञानत्वगर्भधर्मावच्छिन्नकरणत्वाभावस्य त्रिवक्षितत्वात् । नचेदं योगिप्रत्यक्षाव्यापकं, श्रवणादिप्रतिपत्तीनां शाब्दत्वादिनैव जनकत्वेन विशिष्टाभावसत्त्वादिति । अथवा ज्ञानकरणकत्वाव्यभिचारिजातिशून्यज्ञानत्वमिह विषयक्षिप्तं सादृशी च जातिरनुमितित्वादिरेव । एतेनानुमित्यादौ व्याप्तिज्ञानादेर्ज्ञानत्वेन करणतानये ज्ञानत्वघटितकरणतावच्छेदकधर्माप्रसिद्ध्याऽसंभरोऽपि प्रत्युक्त इति । व्याप्तिज्ञानस्येति पद्यन्तचतुष्टयस्य करणत्वादित्यनेनान्वयः । नच स्मरणारम्भपरामर्शस्थले व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वासंभन इति वाच्यम् । एतद्व्याप्तिज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वात् । न च ज्ञानपदं

रामरुदी ।

मीश्वरप्रत्यक्षसाधारणमित्याह—अकरणकेत्यादि । करणसामान्यत्वान्वादेवेत्यर्थः । ननु तद्व्यतिरिक्तप्रत्यक्षे अभ्यासित्वात् निदिध्यासनव्यापारकस्य अनुमित्यादिज्ञानस्य करणवादित्वात्काले—अथेति । ज्ञानत्वगर्भेति । ज्ञानत्वघटितेत्यर्थः । करणत्वाभावस्येत्यस्य निरूपकतासंबन्धनेत्यादि । योगिप्रत्यक्षं तद्व्यतिरिक्तं बोध्यम् । नन्वेवमपि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानव्यापारकनिवृत्त्यकरणके अभ्यासितुर्वैशिष्ट्यस्वरसादाह—अथेति । करणतानय इति । परामर्शाभावादेव घटादिज्ञानादनुमितिवारणसंभवादिति भावः । एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेणोक्तं पर्वोदयनिवेशसूचनायैव घटितेत्युपादानात्, एव ज्ञानत्वघटितत्वं ज्ञानत्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वमात्रं ननु ज्ञानत्वनिजत्वमपि तत्र घटकप्रयोजनाभावात्समर्थापत्तयेति विभावनीयम् । करणत्वासंभव इति । व्याप्तिज्ञानासत्त्वेऽपि विशिष्टविषयकसहकाराद्विशिष्टविषयकस्मरणत्वपरामर्शोत्पत्तेरिति भावः । संस्कारद्वारेति । तथाच व्याप्तिज्ञानस्य स्वजन्यपरामर्शसंबन्धेन अनुमितौ कारणता, परामर्शे स्वजन्यत्व च स्वनिष्ठ—समवायसजन्यसंस्कारान्यतरसंबन्धावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतास्य नातः शाल्यद्विकपरामर्शजन्यानुमितेर्व्याप्तिज्ञानकरणकरणादनुपपत्तिरिति भावः । ज्ञानपदमिति । अनुमितौ व्याप्तिज्ञान करणमित्यत्र ज्ञानपदमित्यर्थः । तथाच स्मरणारम्भपरामर्शस्यापि व्याप्तिविषयकसंस्कारजन्यतया करणत्वमसत्त्वमिति भावः । एवंच करणव्याप्तिपीरिति स्मरिष्यादामपि धीपदं

ज्ञानमनुमितिः । यद्यपि परामर्शप्रत्यक्षादिकं परामर्शजन्यं
 तथापि परामर्शजन्यं हेत्वविषयकं ज्ञानमनुमितिः । नच
 कादाचित्कहेतुविषयकानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यम् । ताद-
 शज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमच्चस्य विवक्षितत्वात् । अयथा
 व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः । एवं सादृश्यज्ञानकरणकं

दिनङ्करी ।

षड्विध्याप्यधूमवान् पर्यतो इति ज्ञानं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता-
 ज्ञानं तज्जन्यं पर्यतो यद्विमानिति ज्ञानमिति तत्र लक्षणसम्बन्धः ।
 यद्यपीत्यादि । प्रत्यक्षादिकमिन्द्रादिना विज्ञेयतावच्छेदकप्रका-
 रकनिश्चयविषया परामर्शजन्यस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य परिग्रहः ।
 परामर्शजन्यमिति । विषयविषया तत्र परामर्शस्य हेतुत्वादिति
 भावः । कादाचित्केति । धूमवान् पर्यतो षड्विमानियनुमितौ
 पक्षतावच्छेदकविषया धूमस्य मानादिति भावः । तादृशेति ।
 कथितनिश्चयजन्यहेत्वविषयकेत्यर्थः । सत्तासादावाप्तिव्याप्तिर-

दिनकरी ।

तोऽनुभवत्वव्याप्येति । अनुभवत्वव्यूनवृत्तित्वं तदर्थः । तेन नानु-
भवत्वजातिमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिः । जातिमत्त्वं च समवा-
येन विषक्षितं तेन कालिकसयन्धेन जातिमति फाले नातिव्याप्तिः ।
पक्षधर्मताया अप्रवेक्षेन लाघवाहक्षणान्तरमाह—अथवेति । अ-
द्यापि साध्यतावच्छेदकधर्मसाध्यतावच्छेदकसंबन्धहेतुतावच्छेदक-
धर्महेतुतावच्छेदकसंबन्धानामननुगमादेकव्याप्त्युपादानेऽन्यानुमि-
ताव्याप्त्येरेकां व्याप्तिमुपादाय तज्ज्ञानकरणकवृत्त्यनुभवत्वव्याप्य-
जातिमत्त्वं विषक्षणीयम् । नन्वनुमितिं प्रत्यपि न व्याप्तिज्ञानत्वेन
करणत्वं किं तु ज्ञानत्वेन मनस्त्वेनैव वा, एवमेवोपमित्यादावपि
मनस्त्वेनैव कारणत्वम् । नच कार्यबैजत्यं न स्यादिति वाच्यम् ।

रामरुद्री ।

इदद्वयमिलत आह—अनुभवत्वेति । अत्र च धूमवान् पर्वतो वडिमानि-
त्यनुमितावव्याप्तिवारणायैव जातिपरितलक्षणवादनमिति बोध्यम् । लाघवा-
दिति । व्याप्तिज्ञाननिष्ठस्रजन्यज्ञानसंबन्धावच्छिन्नजनकताकत्वं व्याप्तिज्ञानकर-
णकत्वं, नतु व्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानजन्यत्वे सति व्याप्तिज्ञानजन्यत्व व्याप्तिज्ञान-
करणकत्व, तेन कालोपायिषिषया व्याप्तिज्ञानजन्यत्वमादाय तथैव परामर्शजन्यत्व-
मादाय च घटादिप्रत्यक्षे नातिव्याप्ति । अद्यापि लिङ्गाविषयकत्वनिवेशनमा-
दयकम् । अन्यथा वतिव्याप्यधूमकपर्वतवान्देव इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशाने
अतिव्याप्तिप्रसङ्गात् लिङ्गाविषयकत्वं व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारताशून्यावमेव तेन
धूमत्वादिना धूलोपदलादिविषयकमिशेष्यावगाहिप्रत्यक्षे नातिव्याप्तितादवदध्यम् ।
नचैवमपि व्याप्तिज्ञानेन घटाद्यवगाहिनिशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षवारणाप्रभय इति वाच्यम् ।
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरपिताधिकरणत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताधि-
यत्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यादिमेषाधेयत्वावच्छिन्नप्रकारतापर्यन्तमुपादाय तद्विह-
पितसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशून्यत्वस्य निवेशनीयत्वादिति भाव ।
तज्ज्ञानकरणकवृत्तीति । तद्व्याप्तिज्ञानकरणकज्ञानवृत्तीत्यर्थः । करण-
त्वमिति । परामर्शरूपकारणान्तराभावादेव यत्किञ्चिज्ज्ञानात्केवलमनसो
वातुमितिवारणसम्भवारिति भावः । अत्र च ज्ञानत्वेन कारणतापक्षे अनन्तज्ञान-
व्यञ्जना कारणत्वकल्पनापत्तेरपि च ज्ञानस्य समवायेन कारणत्वेऽपि क्षत्व-
भावात्परामर्शस्यापि ज्ञानत्वाद्भूतसावन्यज्ञानवत्त्वसंबन्धेन तस्य तपारये
मानाभावावेति मनस्त्वेन वैलुक्कम् । ननु परामर्शास्तीदेशवाक्यार्थस्मरणद्वारानु-
मित्युपमित्योरेक्यन कारणकत्वे इन्द्रियत्वव्याप्तिज्ञानत्वादिना प्रमाणविभागो न
स्यात् । नच प्रत्यक्षवरणत्वातुमितिकरणत्वादिना एकस्यापि मनसो विभागसम्भव-
परस्परसंकीर्णव्याप्यधर्मकदनं विभाग इत्यत्र परस्परसंकीर्णत्वस्य साव-

घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं पृथ्विद्यं मतम् ॥ ५२ ॥

ज्ञानमुपमितिः । पदज्ञानकरणकं ज्ञानं शब्दबोधः । वस्तुतो
यां कांचिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षावृत्तिजा-
तिसत्त्वमनुमितित्वम् । एवं यत्किञ्चित्प्रत्यक्षादिक्रमादाय
तद्व्यक्तिवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति ।
जन्यप्रत्यक्षं विभजते—घ्राणजादीति । घ्राणजं रासनं
चाक्षुषं स्पर्शनं श्रौत्रं मानसमिति पृथ्विद्यं प्रत्यक्षम् । नचे-
दिनकी ।

सामग्रीयैलक्षण्यदेव बहुपपत्तेः । नच प्रमाणविभागानुपपत्तिः
क्रियाविशेषात्तदुपपत्तेरतः पूर्वोक्तानुमित्यादिलक्षणानामसम्भव इत्यत्र
आह—वस्तुत इति । घटेऽतिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तम् । वृत्ति-
त्वं समवायेन विवक्षितम् । तेनानुमितौ कालिकेन घटत्वस्य वृत्ति-
त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । ज्ञानत्वानुभवत्पादिक्रमादाय प्रत्यक्षादावति-
व्यापिवारणाव विशेष्यद्वयम् । ननु मनसः करणतापक्षे ज्ञाना-
करणकत्वं प्रत्यक्षलक्षणमनुमित्यादावतिव्याप्तमतः प्रत्यक्षस्य लक्ष-
णान्तरमाह—एवमिति । प्रत्यक्षत्वादिकमिति । यत्किञ्चिदु-
पमितिष्यत्किञ्चित्प्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वमुपमितित्वम् । यत्किञ्चि-
च्छब्दबोधोपपत्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतजातिमत्त्वं नि-
र्वाच्यमित्यर्थः । शब्दभेदेनानुमित्यादीनां लक्षणकथनमनुभवत्व-
सामरस्ये ।

चित्तप्रतिपत्तिव्याप्यपक्षविषयितावच्छेदकत्वरूपात्वादन्यथा व्यभिचारविभवेते-
धाप्रतिष्ठा हेत्वामासविभागानुपपत्तिरिति वाच्यम् । मनस्त्वेनैवोभयत्र कल्पने
अनुमितित्वोपमितित्वोरेव नियामकत्वात्वेन कथञ्चिदपि विभागासमवादिता-
दाहने—नचेति । क्रियाविशेषादिति । क्रिया यावद्यौ ननु कर्म तथाच
प्रत्यक्षादिप्रमाकरुमाघातवर्षविजातीयप्रमाभेदेनैव प्रमाणानां विभागसमवादि-
भावः । मनस इत्यस्यानुमित्यादावित्यादि । अतिव्याप्तमिति । तिल-
प्रत्यक्षे अव्याप्तिभिया इन्द्रियजन्यत्वस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वासमवादिति भावः ।
प्रत्यक्षत्वादिकमिति । उपमित्यादेः सर्वमतास्तिद्वयया प्रथमोपस्थि-
तावाच अनुमित्यसमवेतत्वस्यैव प्रत्यक्षलक्षणघटकरवेनोक्तिः । आदिपदघ्राण-
मुपमितित्वं चाप्यतं च निर्वेदि—यत्किञ्चिदिति । शब्दभेदेनेति ।

श्रीमपीन्द्रियाणि इत्यनुसारात् (अर्थः)

घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।

तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥५३॥

अप्रत्यक्षस्याविमजनान्यूनत्वं, जन्यप्रत्यक्षस्यैव निरूपणीय-
त्वादुक्तश्रानुसारात् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ गोचर इति । ग्राह्य
इत्यर्थः । गन्धत्वादिरित्यादिपदात्सुरभित्वादिपरिग्रहः ।
गन्धस्य प्रत्यक्षत्वाच्चद्रुचिजातिरपि प्रत्यक्षा गन्धाश्रयग्रहणे तु
घ्राणस्यासामर्थ्यमिति बोध्यम् । तथा रस इति । रसत्वा-
दिसहित इत्यर्थः । तथा शब्दोऽपि शब्दत्वादिसहितः । गन्धो
रसधोद्भूतो बोध्यः ॥ ५३ ॥ उद्भूतरूपमिति । श्रीम्भो-
दिनकरी ।

दिनकरी ।

जात्यङ्गीकारेण, तदनङ्गीकारे तद्व्यक्तिसमवेतस्मरणसमवेतधर्म-
समवायित्वरूपस्य लक्षणचतुष्टयस्यैकशब्देन वक्तुं शक्यत्वादिति
ध्येयम् । उक्तमत्रेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्याद्यपदर्शितसू-
त्रानुसारादित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ घ्राणस्य निर्विषयकत्वाद्वाह—
ग्राह्य इति । सुरभित्वादीत्यादिनाऽसुरभित्वपरिमहः । तद्द्रुचीति ।
गन्धद्रुचीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ उद्भूतपदस्य उद्भूतमाह—श्रीम्भेति ।

समस्त्री ।

प्रत्यक्षशब्देन अनुमित्यसमवेतेति तद्विपर्ययलक्षणेपु प्रत्यक्षशब्दमेवेति शब्दविशेषेणे-
त्यर्थः । प्रथमतो मूले अनुमितिशब्दस्यैव जातिपदितस्योक्तत्वात्प्रत्यक्षशब्देनाभि-
त्युपेक्ष्य अनुमित्यादीनामित्युक्तम् । अनुभवत्वजात्यङ्गीकारेणेति । विशेषण-
ज्ञानादिजन्यकारण्येदककथेटी एतन्व्यात्यनिवेशे गौरवात्पत्वा ह्यन्यत्रान्येदक-
कोटिप्रविष्टतयैवानुभवत्वजातिविदेमिति भावः । एवं च शब्दलक्षणेपु एतत्प्रथम-
मेतेत्युच्यते शत्रुभवत्वमादाय अनुमित्यादावतिव्याप्यपत्त्या एकप्रानुमित्यसमवेत-
त्वस्यान्यत्र प्रत्यक्षशब्दमेतत्तस्यैव निवेशनीयतया उद्भूतेन तदज्ञानाभिधान-
भावददकमेवेति बोध्यम् । तद्व्यक्तिसमवेतेति । एकशेषेण प्रत्यक्षादिव्यकियम-
वर्तित्यर्थः । ज्ञानत्वादिक्मादाय अन्यजातिव्याप्तिवारणायान्न स्मरणसमवेतंयुक्तम् ।
सूत्रानुसारादिति । सूत्रानुसारेण प्रत्यक्षतावान्त्वस्य लक्षणप्रदर्शनपक्षे तु
नित्यप्रत्यक्षस्यैव इत्येव तद्विभागसंभवात्तन्व्यप्रत्यक्षस्यैव विभाग इति भावः
॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ननु गोचरपदस्य विषयार्थकत्वाद् घ्राणस्य गोचरो गन्ध इत्यत्र त-
मित्याशङ्का निराकरोति—घ्राणस्येति । ग्राह्य इतीति । तथाच गोचरपदस्य
उद्भूतत्वविषयार्थकत्वात् नाशङ्कीरिति भावः । न तत्प्रत्यक्षमित्यस्य नोष्पादिप्रत्य-
क्षमिति भावः, इत्ये उद्भूतत्वप्रत्येनेन तत्प्रत्यक्षशब्दसंभवात् इत्येति तद्भूतीत्यने-

द्रव्याध्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ।

यच्चक्षुषो योग्यं तत् त्वगिन्द्रियस्यापि ग्राह्यम् । तथाच पृथक्त्व-
संख्यादयो ये चक्षुर्ग्राह्या उक्ता एवं क्रियाज्ञातयो योग्यवृत्तयः
त्वचो ग्राह्या इत्यर्थः । अत्रापि त्वगिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्य-
क्षेऽपि रूपं कारणम् । तथाच बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं
कारणम् । नवीनास्तु बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपं
कारणं, प्रमाणाभावात्, किंतु चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपं, स्पर्शनप्रत्यक्षे
स्पर्शः कारणम्, अन्वयव्यतिरेकात् । बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्य-
प्रत्यक्षमात्रे किं कारणमिति चेत्, न किञ्चित्, आत्मावृत्ति-
शब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं वा प्रयोजकमस्तु । रूपस्य कारणत्वे
लाघवमिति चेन्न । वायोस्त्वगिन्द्रियेणाग्रहणप्रसङ्गात् । इष्टा-

दिनकरी ।

द्रव्याध्यक्ष इति पूर्वोन्वयी न तूत्तरान्वयीति शोधयितुं रूपमत्रापि
कारणं द्रव्याध्यक्ष इत्यन्तप्रतीकधारणम् । शङ्कते—बहिरिन्द्रि-
येति । ननु कार्याभावे कारणाभासस्य प्रयोजकतया गगनादौ
बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षमात्रे रूपाभावस्पर्शाभावयोः प्रयोजकत्वक-
ल्पने गौरवाच्चादृशप्रत्यक्षे रूपत्वेन हेतुतां कल्पयित्वा तदवच्छि-
न्नाभावत्येनैव चादृशप्रत्यक्षमात्रे प्रयोजकत्वमुचितमित्यत आह—
आत्मावृत्तीति । आत्मनो बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षधारणायात्मावृ-
त्तीति । आकाशस्य बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षधारणाय शब्दभिन्नेति ।
कालादेश्चद्वारणाय विशेषेति । शङ्कते—रूपस्येति । पुनः शङ्कते—

रामरुद्री ।

मूयादिति बोध्यम् । ननु रूपमत्रापि कारणमित्यत्रैव सोऽद्यमात्रेन्द्रव्याध्यक्ष इति
द्वितीयधारिकास्थनेकं पदं विहितत्रैवोपात्तमित्याशङ्कं निरस्यति—द्रव्याध्यक्ष
इतीति । पुनः शङ्कते इति । मूले लापवादित्यस्य आत्मावृत्ति वावच्छिन्नताभावत्ये-
नैव चादृशप्रत्यक्षमात्रे प्रयोजकत्वे शब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं देहादिः । रूपापेक्षया
स्पर्शस्य लापवाभावात्तथाच उद्भूतरूपत्वेन उद्भूतस्पर्शत्वेन वा कारणत्वमिजप्र

पत्तिरिति चेत् । उद्भूतस्पर्श एव लाघवात्कारणमस्तु । प्रमाणा
 अप्रत्यक्षेत्विष्टापत्तिरित्येव किंन स्यात् ? तस्मात्प्रमां पश्यामीति-
 वत् वायुं स्पृशामीति प्रत्यक्षसंभवात् वायोरपि प्रत्यक्षत्वं
 संभवत्येव, वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे न रूपस्य नञ्
 स्पर्शस्य हेतुत्वम् । वायुप्रमयोरैकत्वं गृह्यत एव, क्वचिद्विज्ञा-
 त्विनङ्गी ।

इष्टेति । प्रतिधन्योत्तरयति—उद्भूतेति । उपसंहरति—तस्मा
 दिति । अतु शुद्धेः स्पर्शनानङ्गीकारात्तत्स्पर्शनकारणाय स्पर्शान्य-
 द्रव्यसमवेतस्पर्शनं प्रति स्वस्वयुक्तस्पर्शनपद्रव्यसमवायत्वेन हेतु-
 त्वस्य वाच्यतया वायोः स्पर्शनानङ्गीकारो नोचितः । अन्यथा
 वायुगतसंख्यापरिमाणयोस्तत्रा महणमसङ्गादित्यत्र आह—वायु-
 मयोरिति । प्रमोपादानं दृष्टान्त्वार्थम् । गृह्यत एवेति । तथाच
 वायुगतसंख्यादिग्रहे इष्टापत्त्वा वायोः स्पर्शनानङ्गीकारे लाघवा-
 त्त्वमप्येति ।

विनिगमनाविरह वायोरित्वा प्रमाणा प्रत्यक्षानाये इष्टापत्तिप्रमाणादप्येव
 तद्द्रव्यतात्पर्यमिति बोध्यम् । एतदेव स्पष्टयति—प्रतिधन्येति । समान
 धिरोप्युत्तरं प्रतिबन्धी । उपसंहरतीति । शुद्धभूतस्यापि भावमाद्यै
 स्पर्शाना पूर्वमुक्तस्य कारणप्रभवेन स्वस्वस्वापपत्तीत्यर्थ । नोचित इति ।
 अनुपपत्तिरित्यायोरपि स्पर्शान्यत्वाद्द्रव्यसमवेतत्वात् । तत्र न कारणीभूतत्ववद्द्रव्य-
 स्पर्शनवाच्यताभावाभावाद्द्रव्यस्य स्पर्शनविषयत्वादिति भावः । ननु वायुं
 स्पर्शादिप्रत्यक्षपरिमाणयोरेव वायुप्रमयोरिति प्रत्यक्षस्वापकारितत्वेन तत्र प्रमयुक्तं
 स्पर्शादिप्रत्यक्षे इष्टापत्तितुल्येत्यत्र आह—दृष्टान्त्वार्थमिति । वाच्यताभावात् इति ।
 अत्र च यद्यपि वायो स्पर्शनोपगतये तस्यापि स्पर्शान्यत्वाद्द्रव्यसमवेतत्वेन तत्र न
 कारणीभूतस्य स्वस्वयुक्तस्पर्शनवाच्यतासमवेतत्वस्य निरह एव वाच्यो मवति तत्र
 शुद्ध मरुतस्य भावादेव न स्पर्शनयोग्यः । नच वायुनुराण्यस्य नेधत् एव
 स्पर्शनमपि तु प्रमाणापत्तीवायेवेति बोध्यम् । अनुपपत्तस्य स्पर्शनमिरतये
 पश्चात्तदपि कारणार्थत्वेतिदमद्यतमिच्छादित्य तथाचि वायो स्पर्शनमङ्गीकुर्वन्
 नर्त्तनेन इत्यसमवेतेत्यत्र इत्येव युतिनिष्पत्तस्य प्रत्यक्षत्वात् इत्येव । प्रतिधन्येति
 इत्येव वायुस्पर्शनम्योत्पादनीयत्वात् इत्येव । प्रत्यक्षत्वेन च प्रचीनसंभवत्वात्
 कारणमात्र एव प्रदर्शितत्वेन वायो स्पर्शनानङ्गीकारेण इत्येव तद्विधेयत्वस्य
 वाच्येति इत्येव समाप्तये । तत्र मनोरमम् । अनुपपत्तनानङ्गीकाराणि च
 अनुपपत्तिसंभवात्तदे इत्येव तद्विधेयत्वमप्येव तदेव । ननु उद्भूतस्पर्शत्वं

दिकमपि, क्वचित् संख्यापरिमाणायग्रहो दोषादित्याहुः ॥५६॥

दिनकरी ।

माद्य इति भावः । क्वचिदिति । सजातीयसंवलनाभाव इत्यर्थः ।
 आदिपदात् परिमाणपरिग्रहः, उद्ग्रहश्च भूयोऽवयवावच्छेदेन त्वग्नि-
 न्द्रियसन्निकर्षस्थले बोध्यः । ननु सजातीयसंवलनदशायां भूयोऽ-
 वयवावच्छेदेन त्वग्निन्द्रियसन्निकर्षाभावे च क्वं न वायुगतद्वित्व-
 परिमाणयोर्ग्रह इत्यत आह—क्वचित्संख्यापरिमाणेति । दोषा-
 दिति । सजातीयसंवलनारिरूपदोषादित्यर्थः । आहुरित्यनेनास्वत्साः,
 तद्वीजं तु वायोः प्रत्यक्षतासन्देहेन लापवान्मूर्त्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं
 प्रति रूपत्वेनैव कारणत्वमुचितम् । नच वायुगतप्रत्यक्षतासन्देहा-
 धीनव्यभिचारसन्देहस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात्कार्य कारणताग्रह इति
 वाच्यम् । लापवतर्काभावविशिष्टस्यैव व्यभिचारसन्देहस्य प्रतिब-
 न्धकतया प्रकृते पूर्वोक्तलापवतर्कस्य सत्त्वेन तदभावविशिष्टव्यभि-
 चारसन्देहाभावस्य सत्त्वात् । यद्योक्तं प्रभाया अप्रत्यक्षे त्विष्टा-
 पत्तिरित्येव किं न स्यादिति तदपि न, उपरिदेशे विद्वद्भ्रम इत्यत्र
 प्रभामण्डलस्यैवोपरिदेशतया सत्प्रत्यक्षं विनोपरिदेशे विद्वद्भ्रम
 रामस्त्री ।

अन्येन क्वचिदप्यतया स्पर्शान्विदिष्टत्वं तयासत्यवयवस्पर्शनाहुत्तत्वावयविस्पर्शा-
 नाहुत्तत्वावयवोपि स्पर्शान्वोपलक्षितत्वं यद्द्वारावयवस्य स्पर्शान्वयिष्यं तस्य स्पर्शान्वु-
 पपत्तिरतः स्पर्शान्वयोरवयवौ तद्द्वारत्वं तद्योग्यता च प्राचीं महत्त्वे एति उद्भूतत्वं
 स्पर्शवत्त्वं नवीनानां उद्भूतस्पर्शसहितं महत्त्वमतो जातुपपत्तिः । इत्थं च पूर्वोक्ते
 वायुस्पर्शान्वयोरित्येव शब्दमप्येतादिनोक्तस्य वायुगतसंख्यापरिमाणप्रत्यक्षापादनस्यैव
 धीजता बोध्या । तद्ग्रहश्चेति । परिमाणग्रहयेत्यर्थः । मूर्त्तप्रत्यक्ष इति ।
 इन्द्रियत्वस्मात्पिगुणत्वा यदिरिन्द्रियजन्यत्वपरिमाणः कृतः । उक्तलापवेति ।
 मूर्त्तप्रत्यक्षाभावे ह्यस्पर्शयोग्यतावयवस्य प्रयोजकताकल्पनमप्येष एव ह्यस्य ह्यप्याभा-
 वस्य तथात्वे लापवन्मित्यनेनोक्तत्वपरिवेष्टितः । सन्वेकस्पर्शाभावरस्य तथात्वेऽपि
 लापवानपायान् स्पर्शस्यैव स्मरणता लापवात् विद्यतामित्यत आह—यद्योक्त-
 मिति । उपरिदेशे विद्वद्भ्रम इतीति । एतव प्रात्यक्षिकप्रतीत्यभिप्रायेण ।
 आन्वयौपे प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव मुख्यविशेष्यतया मानदियमेन उपरि-
 देशस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि विद्वद्भ्रमाद्ये विशेषणतयोपनयसंनिर्करणेण मानसंभवाद्दु-
 पपत्त्यभावात्तथा चोपरिदेशविशेष्यकविद्वद्भ्रमप्रकारकप्रत्यक्षस्यैवानेन शब्देनाभि-
 न्नापाहुपनीतं विशेषणतयैव भासत इति नियमादुपरिदेशस्यासत्त्वत्वे तस्य प्रत्यक्षे
 मुख्यविशेष्यतया मानानुपपत्तिः वायोप्रत्यक्षत्वं तु न क्वचिदनुपपत्तिरस्तीति

त्वचोयोग इति । त्वच्चनःसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः । किं तत्र प्रमाणं ? सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीततिवर्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति । ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं भविष्यति, अनुभवरूपं स्वरूपरूपं वा ? नायं, अनुभरसामग्र्यभावात् । तथाहि प्रत्यक्षे चक्षुरादिना मनःसंयोगस्य हेतुत्वात्तदभावादेव न चाक्षुषादिप्रत्यक्षम् । ज्ञानादेरभावादेव न मानसं प्रत्यक्षं, ज्ञानाद्यभावे च आत्मनोऽपि न प्रत्यक्षमिति ।

दिनकरी ।

इति प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यादिकमिति ॥ ५६ ॥ ज्ञानसामान्ये जन्यज्ञानसामान्ये । ज्ञानाजननमिति । प्रमाणमित्यनुपपद्यते । चक्षुरादिनेत्यादिना दृग्गादिपरिग्रहः । तदभावादेव चक्षुषादिना मनोयोगाभावादेव । ज्ञानादेरभावादेव न मानसमिति । अत्र ज्ञानादेर्न मानसमित्यन्यथ । अभावादित्यत्रापि ज्ञानादेरित्यस्यान्वयो घोष्यः । न प्रत्यक्षमिति । योग्यगुणसंबन्धेनैवात्मनो मानस-

रामद्री ।

भाव ॥ ५६ ॥ ननु ज्ञानसामान्ये त्वच्चनोयोगस्य कारणत्वं मूलोक्तमत्रैव निरूप्यमाने तस्याधारणत्वात्तो व्याचष्टे—जन्यज्ञानेति । प्रमाणमितीति । इदमुपलक्षणं तत्रैव स्यात्पुनश्चोपपद्यते । भाष्यस्य चो रस इति प्रश्नोत्तरभूते मयुर इत्यादी द्विचन्द्र विहाय प्रश्नस्थस्य चरत्स्यैव अनुपपत्तदर्थनादन्यथा प्रश्नधारयतीत्यत्रान्वयंतरामप्रधारकाद्यविशेष्यकज्ञानेच्छाया ज्ञानेनोत्तरतो मयुरत्वेप्रकारकाधरविशेष्यकभोधानुत्पत्तौ तस्योत्तरत्वानुपपत्तेरिति ध्येयम् । त्वगादीति । पुरीतति त्वगिन्द्रियभावेन तत्र स्थितमनसश्चसंयोगासंभवारिति भावः । ननु ज्ञानादेरभावादेव न मानसमिति शूटे केचामित्याद्याह्वाया अत्रि इतिराद—अत्रेति । नन्वेवमभावात्तत्रापि सादृशाच्छायाया चरत्वात् तदिति त्रुतितादवश्यमेव अह—अभावादित्यत्रापितीति । यद्यपि न मानसमित्यस्य मानससामान्यभावात् एकार्थं संभवति मनोयोगस्यस्यैव चरत्वेऽपि योग्यगुणसंबन्धभावादेव तत्रानुपपत्तिसंभवात् तथाप्यत्रैव मानससामान्यभावात् तत्र प्रमादृषितेजसा नोत्पत्तिरिति ध्येयम् । योग्यगुणेति । मनोमहत्त्वयोगदेवत्वं । यत्र यथाप्रतीत्यर्थो योग्यगुणयोग इति कारिकायादेवोक्तमिति भावः । ननु यत्रान्वयस्य प्राच्यमिच्छतायनतास्मरते नैव न इत्सापुत्रोपपत्त्य कानादत्रिति यथापि तत्रोपपत्त्यर्थे नैव नैव इति तत्रोपपत्त्यर्थमत्रोपपत्त्यर्थमिति

व्याप्तिज्ञानाभावादेव नानुमितिः, सादृश्यज्ञानाभावात्नोपमितिः,
पदज्ञानाभावाच्च शब्दबोधः, इत्यनुभवसामग्र्यभावात्नानुभवः ।
उद्बोधकानावाच्च न स्मरणम् । मैत्रम् । सुपुष्टिप्राकालोत्पन्ने-
च्छादिव्यक्तेस्तत्संबन्धेनात्मनश्च प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, तदती-
न्द्रियत्वे मानाभावात् सुपुष्टिप्राकाले निर्विकल्पकमेव नियमेन

दिनन्ती ।

प्रत्यक्षस्वीकाराद्योन्यविशेषगुणप्रत्यक्षसामग्र्यन्तर्गतस्य ज्ञानादेरनावा-
देव नात्मप्रत्यक्षमित्यर्थः । उद्बोधकाभावादिति । उद्बोधकस्य
फलफलकत्वत्वादिति भावः । इच्छादिव्यक्तेरिति । इच्छाया
धाविरिति न्युत्पत्त्या ज्ञानमात्रं विवक्षितम् । तदतीन्द्रियत्वे
ज्ञानातीन्द्रियत्वे । ननु सुपुष्टिप्राकालीनज्ञानस्य निर्विकल्पकरूपत्वात्
तदतीन्द्रियत्वमुभयवाधिसिद्धमेवेत्यत आह—सुपुष्टिप्राकाले इति ।

रामहरी ।

मूलसचप्रतमत् आह—उद्बोधकस्येति । तथाच स्मरणस्य प्रमाणविहितत्वे तदनु-
रोधेन कस्यचिदुद्बोधकत्वं कस्यमीयम् । तथाच स्मरणमनुभवविहितमिति भावः ।
ननु प्रथमोपरिपतज्ञानमुपेक्षेच्छादिव्यक्तेरिति मूलाभिधानमसङ्गतमित्यत आह—
इच्छाया इत्यादि । ज्ञानमात्रमिति । यद्यपि सुपुष्टिप्राकाले कदाचिदि-
च्छादेरपि एतन्नेन तदनुभवा मूलस्य न्यूनतापरया मात्रपदमसङ्गतं किंतु
तत्पुष्टपददुर्मीदिभ्यां ज्ञानादिविवक्षितमित्येव बहुमुच्यते तथापि स्वप्नावस्थान-
न्तरमेव सुपुष्टिरिति नियमेन स्मरणदशाया च विद्यायन समोत्पद्योपपत्त्या
मात्मज्ञानमेवोत्पद्यते नत्विच्छादिकमन्वया स्मरणदशाया विधीर्षावलात्प्रवृत्तेर-
प्याप्त्या गत्यादेरप्यापत्तेरिति सिद्धान्तमनुसखिष्यभिरहितमिति मन्तव्यम् ।
सक्तुतो ज्ञानादिव्यक्तेरित्युच्ये केषांचिज्ज्ञानायां सिद्धान्तेऽप्यतीन्द्रियतया बह्व-
माणस्य तस्यातीन्द्रियत्वे द्रव्यादिदूषणत्वात्तद्व्यापत्त्या गूलकृता ज्ञानमुपेक्षितमेत-
दूषणस्य सविकल्पकज्ञानोपगमेऽपि श्रुयमातया उद्बोधेन निर्विकल्पकमेव जायत
इत्याशङ्क्याप्रे मूले निराकरिष्यते । अतएव स्वप्नावस्थाया प्रत्याभादेरप्यनुभव-
विहितया तदानीमिच्छादेः प्रामाणिकत्वेऽपि नास्यगतिरिति गुणमुत्पन्न्याम ।
ननु सुपुष्टिप्राकालोत्पन्नज्ञानव्यक्तीनामतीन्द्रियत्वे मानाभाव इति मूलोकमस-
द्भव तदानीं निर्विकल्पकस्वीचोत्पत्त्या तदतीन्द्रियत्वस्य सर्वथादिसिद्धत्वादित्याशङ्को-
त्तरप्रत्ययवतास्वयति—नन्वित्यादि । तदतीन्द्रियत्वं निर्विकल्पकाती-
न्द्रियत्वम् । मूले विषयत्वसंयोगस्यैतस्य शुभ्यमानद्रव्याणां त्वसंयोग-

जायते इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् । अथ ज्ञानमात्रे त्वद्भनः-
संयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रसनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले
त्वाचप्रत्यक्षं स्यात् विषयत्वकसंयोगस्य त्वद्भनःसंयोगस्य च
सत्त्वात् परस्परप्रतिबन्धादेकमपि वा न स्यादिति । अत्र
केचित् पूर्वोक्तयुक्त्या त्वद्भनःसंयोगस्य ज्ञानहेतुत्वे सिद्धे
चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पर्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभानुरोधा-
त्कल्प्यते इति । अन्येतु सुपुस्यनुरोधेन चर्ममनःसंयोगस्य
ज्ञानहेतुत्वं कल्प्यते चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वद्भनःसंयोगाभा-

दिनकरी ।

त्वद्भनःसंयोगस्य चेति । तदस्वीकारे चाश्रुपमपि न स्यादिति
भावः । ननु चाक्षुषादिसामग्र्याः स्पर्शनप्रतिबन्धकत्वादेव न
स्पर्शनं तत्रेत्यत्र आह—परस्परेति । अनुभानुरोधादिति ।
अनुभवस्य त्वयापि स्पष्टस्मितत्वादन्वया इष्टपर्यादिना त्वदुच्चाप-
चेरसङ्गवत्यापावादिभिः भावः । मिश्रमतमाह—अन्येत्वित्याः
दिना । सुपुस्यनुरोधेन सुपुस्यो ज्ञानानुत्पादानुरोधेन । इत्थं च
चाक्षुषादिकाले पूर्वोक्तस्पर्शनापत्तिर्न संभवतीत्याह—चाक्षुषादीति ।
अत्र नव्याः, सुपुस्यव्यवहितप्राक्काले ज्ञानोत्पत्तिर्यदि स्यात्तदा तत्र-
त्यश्चापत्तिभिर्या त्वद्भनःसंयोगस्य चर्ममनःसंयोगस्य वा हेतुत्वं
ननु तु न युक्तिसिद्धा । तथाहि सुपुस्यनुपूछमनःक्रियया मनसा
आत्मनो विभागस्तत्र आत्ममनःसंयोगनाशस्ततः पुरीतविरूपोत्तर-
देष्टेन मनःसंयोगरूपा सुपुस्यरूपयते एतच्च सुपुस्यव्यवहितपूर्वक्षणे

रामकरी ।

स्वेत्यर्थः । तदस्वीकार इति । त्वद्भन संयोगास्वीकार इत्यर्थः । न स्यादि-
तीति । ज्ञानरामान्ये त्वया तस्य हेतुत्वमोक्षरिति भावः । स्पष्टस्मितत्वा-
दिति । नीहृत्स्पर्श इत्यर्थः । इष्टपर्यादिनेति । स्पर्शनं चाश्रुषादिकालेऽपि
नवत्वेनेदं तत्रैरित्यर्थः । आदिना चाश्रुषादिषु कदापि नोत्पद्यते एवेत्त्वत्पत्ति-
प्ररो बोध्यः । ननु पुरीतमि मनःप्रवेचस्त्वेव सुपुस्यव्यवहितत्वात् त्वद्भन संयोगस्य
ज्ञानकारणत्वेऽपि तदनुभवस्यमात्रात्सुपुस्यनुपूछेनेत्यत्रानमन आह—सुपुस्य-
विति । न ईर्यमपतीति । अर्थमन संयोगस्य चाश्रुषादिषु तत्रैरित्यत्र तत्र
मिदमेव स्पष्टिद्वेषेण मन संयोगावापिति भावः । अन्यमतानुसन्धमिति—अत्र

दिनकरी ।

आत्ममनःसंयोगरूपासमवायिकारणनाशात् तत्क्षणे ज्ञानोत्पत्तेर-
भावान् असंमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वात् । यद्य-
कार्यनाशजनकनाशप्रतियोगिन एवासमवायिकारणस्य कार्यसहमा-
वेन हेतुत्वमिति मन्वते तथापि न सुप्तस्यव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नज्ञा-
नव्यक्तेः सुप्तिकाले तत्प्रत्यक्षापत्तिभिरा त्वद्भ्रनःसंयोगादेर्हेतुत्वं
विजातीयैवात्मनःसंयोगस्य हेतुत्वेनैव तत्प्रत्यक्षवारणान् । तत्र
वैजात्यं परात्ममनःसंयोगपुपीतत्ववच्छिन्नात्ममनःसंयोगव्यावृत्तमेपि-
तव्यमिति भावः । नच वैजात्येनात्ममनःसंयोगस्य त्वद्भ्रनःसंयो-
गस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः त्वद्भ्रनःसंयोगादेरवच्छेद-
कतासंपन्थेन हेतुत्वापेक्षया समवायेनात्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वे
लाघपात् त्वद्भ्रमनःसंयोगस्य हेतुत्वे चाधुपादिसामग्र्याः स्पाशन-

रामस्त्री ।

नप्या इति । तत्क्षणे सुप्तस्यव्यवहितप्राक्क्षणे । समायादिति । ननु कार-
णस्य कार्योत्पादपूर्वक्षण एव सत्त्वमपेक्षितं ननु कार्योत्पत्तिकालेऽपि तमान ज्ञानो-
त्पत्तिपूर्वक्षणे विभागकालेऽपि आत्ममनःसंयोगोऽस्त्येव ज्ञानोत्पत्तिकाल एव पूर्वोत्प-
न्नविभागेन तत्र नाशादतः सुप्तस्यव्यवहितपूर्वक्षणेऽपि ज्ञानोत्पत्तौ न वायकमत
आह—असमवायिकारणस्येति । कार्यसहभावेनेति । कार्यकालवृत्तिस-
वैशिष्ट्येनेत्यर्थः । यदि स्येति । असमवायिकारणनाशस्य इत्यस्यकार्येनारां प्रत्येक
हेतुता ननु गुणादिरूपकार्यकार्यं प्रत्यपीति इत्यं प्रत्येकसमवायिकारणस्य कार्यकाल-
वृत्तित्वेन कारणता ननु गुणादिकं प्रत्यपीति भावः । तत्प्रत्यक्षवारणान् सुप्तस्य-
व्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नज्ञानप्रत्यक्षवारणान् पुरीतदवच्छेदेनसममनःसंयोगे वैजात्या-
नशोकारादिति भावः । वैजात्येनेति । यद्यप्यात्ममनःसंयोगस्य कारणता ह्युक्तै-
वैजात्यस्य तदवच्छेदकत्वमेव कल्पनीयं त्वद्भ्रमनःसंयोगस्य तु कारणतैव न ह्युक्ति
वैषम्यात् विनिगमनादिरहामहासत्तयापि वैजात्यस्याऽऽहृतस्य कल्पनीयतया हृत-
त्वद्भ्रनःसंयोगे कारणतैव किं न कल्प्यते कल्पनीयस्योमवत्र तुत्वात्तादिति भावः ।
त्वद्भ्रनःसंयोगादेरित्यादिना चर्ममनःसंयोगपरिग्रहः । अवच्छेदकतेति ।
समवायेन समोरात्मन्युत्पत्तादिति भावः । लाघयादिति । अवच्छेदकतायास्त-
त्तदवच्छेदकत्वस्यानाः कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वे नानाव्यक्तितु संबन्धत्वकल्पने
गौरवं, एकस्य समवायस्य तथापि व्यपवादित्यर्थः । त्वद्भ्रनःसंयोगस्य कारणतापक्षे
गौरवान्तरमप्याह—चाधुपादीति । एतेनेत्यादि । नदयमाणदुपपत्तेति
तदर्थः । एवंच सुप्तित्वाभावात्तेति चकारः प्रामादिक एवेति बोध्यम् । नच विजातीय-

दिक्करी ।

प्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवाच्च । एतेन यत्र मनःक्रियया न पुरीत-
तिसंयोगरूपा सुपुत्तिः किंतु पुरीततिक्रिययैवात्मसंयुक्तेन मनसा
पुरीततिसंयोगरूपा सुपुत्तिः तत्र पूर्वोक्तपञ्चवारणाय त्वद्म-
नःसंयोगादेर्हेतुत्वमित्यपास्तम् । पुरीततिक्रियाजन्यमनःपुर्ण-
तिसंयोगस्य सुपुत्तित्वाभावाच्च । तदानीं मनसः सर्वावयवा-
वच्छेदेन पुरिततिसंयोगाभावेन पुरीततिरहिर्देशायच्छिन्नारममनः-
संयोगस्य सर्वान् ज्ञानाद्युत्पत्तौ वाचकाभावात् । अतएव यदा
त्वचं त्यक्त्वा मनः पुरीततिमनुविशतीति ग्रन्थकाराणां उक्तः
सङ्गच्छत इति वदन्ति । मनोप्राकारस्य सार्वत्रिकत्वादाह—

रामरद्री ।

यात्ममन संयोगस्य समवायेन कारणत्वे भाववत्सापि चकारेण समुच्चयसमवाच
कारस्य प्रमादिकत्वकल्पनमसंगतमिति वाच्यम् । पुरीततिक्रियया सुपुत्तिस्यै
पूर्वतनात्ममन संयोगानपायात्सुपुत्तावपि ज्ञानोत्पादापरया तद्वारणाच्च पुरीतति-
मन संयोगस्य ज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकत्वे वैशालं कल्पयित्वा
विजातीयात्ममन संयोगत्वेन कारणतायामेव मानाभावात् । यदि च तत्संयोग
व्यक्तावपि वैशालं नास्तीत्यत इत्युच्यते तदा जाग्रदवस्थावामपि तद्वारमन संयो-
गव्यक्तितो ज्ञानोत्पादात्प्रसङ्ग इत्यवधेयम् । अथ पुरुषान्तरीयात्मना पुरुषान्तरी-
यमनसंयोगात् ज्ञानोत्पत्तिवारणाय पुरुषान्तरीयपरममन संयोगव्यावृत्त वैशालं
कल्पयित्वा विजातीयात्ममन संयोगत्वेन ज्ञानहेतुता आवश्यकी । तच्च वैशालं
सुपुत्तिद्वारात्ममन संयोगव्यावृत्तमपीति कल्पनयैवोपपत्तौ त्वद्मन संयोगादे-
कारणत्वान्तरकल्पनमशुक्लमिति चेदनपि गतमावोऽति । पूर्वोक्तसुपुत्तिद्वारां पूर्व
ज्ञानोत्पत्त्यनुरोधेन ह्युत्पत्त्यात्ममन संयोगस्य सत्त्वे सति विजातीयात्ममन-
संयोगकारणताया वारयितुमशक्यतया सुपुत्तेरेव ज्ञानप्रतिबन्धकत्वव्यावृत्तकत्वे
वैशाल्यस्य तद्विषयसुपुत्तिद्वारात्ममन संयोगव्यावृत्तकल्पनेऽपि धीजानात्वात् ।
तादृचसुपुत्त्यत्रीकारपक्षे ज्ञानसामान्ये त्वद्मन संयोगस्य कारणत्वमप्यप्रामाणिक-
मेव । तथापि सुपुत्तिमये मनसो निवर्तत्वेन पूर्वतनत्वनसंयोगस्यापि सत्त्वेन
तत्कारणतायापि ज्ञानवारणासंभवेन अगत्या पुरीततिमन संयोगस्य ज्ञान-
माप्रप्रतिबन्धकत्वमेव कल्पनीयमिति च त्वद्मन संयोगवर्जमन संयोगयो-
कारणतायापि तदानीं ज्ञानवारणासंभवेनऽपि सत्त्वेन पुरीततिमन संयोगस्यैव
प्रतिबन्धकतायां प्रत्यकारेण तात्पर्यं सूचितमिति विभावनीयम् । नन्यमट
एव ग्रन्थकाराणामपि निर्भये भाष्यादित्यवधेयम् । शौटिककाण्डपादेरपि मनो-

मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥५७॥

इति त्वाचप्रत्यक्षमिति ॥ मनोग्राह्यमिति । मनोजन्मप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः । मतिर्ज्ञानम् । कृतिर्यत्नः । एवं सुखत्वदुःखसंभवादिष्वपि मनोग्राह्यम् । एवमात्मापि मनोग्राह्यः किंतु मनोमात्रस्य गोचर इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वात् नोक्तः ॥ ५७ ॥ चक्षुःसंयोगाद्यनन्तरं घट इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टं ज्ञानं न संभवति पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् । तथाच प्रथमतः घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाह्येव ज्ञानं जायते तदेव निर्विकल्पकं तच्च

दिनकरी ।

मनोजन्मेति । मनोमात्रजन्मेत्यर्थः । न्यूनतां परिहरति—एवमिति ॥ ५७ ॥ निर्विकल्पके प्रमाणं दर्शयति—चक्षुःसंयोगादीति । विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति । कदाचिद्घट इत्याकारकं स्वरूपतो घटत्वप्रकारकं कदाचिज्जातिमानिति जातित्वेन घटत्वादिप्रकारकं ज्ञानं जायते इत्यनुभवसाक्षिकं तन्निर्वाहाय घटत्वाद्येऽन्याप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धौ सादृशघटत्वज्ञानत्वेन घटत्वाद्ये जातित्व-

रामरुद्री ।

जन्यतया मनोमात्रत्वस्य घटादायविव्याप्तिमात्रं ह्याह—मनोमात्रेति । मनो-लौकिकचक्षुःसंयोगस्य नियक्षायां मात्रपदं विनाप्युपपत्तिरिति श्लेषम् ॥ ५७ ॥ बहु विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः । चक्षुःसंयोगद्वितीयक्षण एव घट इति विशिष्टप्रत्यक्षोपगमे अतिविरहात् । नहि तृतीयक्षण एव सादृशप्रत्यक्षमिति श्लोकानामनुभवः । क्षणव्याप्तिसूत्रमत्वेन क्षणविकल्पस्य क्षणनिर्णयत्वात्, रक्षो दण्ड इति निर्णयं विना रक्तदण्डवानिति निर्णयानुदयेन अन्वयव्यतिरेकान्यां भवद्बु विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वं निर्विकल्पकस्य अतीन्द्रियत्वेन विशेषणज्ञानहेतुतायामन्वयव्यतिरेकप्रत्यक्षासंभवात्ततो विशेषणज्ञानहेतुत्वे बुद्धिमाह—कदाचिदिस्यादि । तन्निर्वाहाय सादृशानुभवनिर्वाहाय । अन्यथा जातिमानिति घटत्वप्रकारकबोधोत्पाददशायाप्यपि घट इत्याकारकप्रत्यक्षापत्तेरिति भावः । घट इति प्रत्यक्षकाले जातिमानिति प्रत्यक्षापत्तिस्तु न संभवति विशेषणतावच्छेदकप्रकारज्ञानरूपकारणविरहादित्यनपेयम् । ज्ञानत्वेनेति । यद्य विशिष्टवैशिष्ट्यवगाहितया जातिमानिति बुद्धेस्तत्र जातित्वप्रकारकघटत्वविशेष्यकनियमत्वेनैव हेतुतया ज्ञानत्वेनेत्यसद्व्यतिरेकमिति चेत् । विशेष्ये विशेषणं

न प्रत्यक्षम् । तथाहि—वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति । घटमहं जानामीति प्रत्ययात् । तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारी भूय भासते, ज्ञाने घटः, तत्र घटत्वं, यः प्रकारः स एव विशेषणमित्युच्यते विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणताञ्छेदकमित्युच्यते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणं निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारस्तेन घटत्वादि-
दिनम् ।

प्रकारकघटत्वविशिष्टबुद्धौ च तादृशघटत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः । वैशिष्ट्यानवगाहोवेति । वैशिष्ट्यनिष्ठसांसर्गिकविषयताशून्यमेवेत्यर्थः । वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानिरासेनैव घटघटत्वयोर्विशेष्यताप्रकारताशून्यत्वं लब्धं तयोर्वैशिष्ट्यसांसर्गिकविषयतानियतत्वात् । नचैव निर्विकल्पकस्य निर्विषयकत्वापत्तिस्तुरीयविषयताया एव तत्र स्वीकारात् । एतेन निर्विकल्पकस्य घटघटत्वावगाहित्ववच्छेद्वैशिष्ट्यावगाहित्वमपि दुर्वारम् । घटेन्द्रियसंनिकर्षकाले इन्द्रियसंपन्नविशेषणतायास्तद्वैशिष्ट्ये सत्त्वादिति वैशिष्ट्यान-
रामहरी ।

तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या जायमानस्य जातिमानिति ज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिवात् । नच प्रकाराद्ये किञ्चित्प्रकारकत्वादतिरिक्तस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य दुर्वचतया तदपि वैशिष्ट्यावगाहोवेति भाव्यम् । विशेषणानिष्ठप्रतिदोषिकतत्सत्सर्गानवगाहिज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वात् । विशेषणानिष्ठप्रकारताशान्तिवनेन तत् विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या वक्ष्यमाणे ॥ प्रकारप्रकारेणवच्छेदकताख्या विकल्पणा विषयता नातस्य तथात्वापत्तिरित्यपि कंषिद् । इत्यनेन च दण्डो रजो न वेति सद्ययानन्तरमौषित्वाज्जातो रजदण्डवान्न वेति सन्देहोऽप्युपपादनीयः ।

इदं पुनरिहावधेयं, विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन जायमाने जातिमानिति ज्ञाने न जातिव्यप्रकारकघटत्वज्ञानत्वेन हेतुता विश्वकलितजातित्वघटत्वज्ञानादपि तादृशबुद्ध्युत्पादादिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशुद्धिपरमेवेदम्, एन न ज्ञानपदनिश्चयार्थकतया व्याख्येयमिति । ननु निर्विकल्पकस्य वैशिष्ट्यानवगाहित्वमसिद्धविशेषणतासन्निकर्षेण घटघटत्वबोधिं तदवगाहव्याप्यापि निर्विकल्पके भावसम्भवादत्त आह—वैशिष्ट्यनिष्ठेति । एवं प्रकारताशून्यत्व विशेष्यताशून्यत्व च लक्षणं संभवतीति सूत्रमिहाह—वैशिष्ट्येत्यादि । निर्विषयत्वापत्तिरिति । निर्विषयत्वज्ञानाम्भवादिदिति भावः । तुरीयविषयताया एवेति । प्रकारतादि-

विशिष्टघटादिवैशिष्ट्यमानं ज्ञाने न संभवति घटत्वाद्यप्रकारकं
च घटादिविशिष्टज्ञानं न संभवति जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्त-
पदार्थज्ञानस्य किंचिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात् । महत्त्वमिति ।

दिनकरी ।

वगाहित्वोक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम् । वैशिष्ट्यानवगाह्येवेत्येवकारेण कल्प-
नीयविशेषणज्ञानस्य वैशिष्ट्यावगाहित्वे तस्यापि विशिष्टबुद्धितया
विशेषणज्ञानान्तरसापेक्षता स्यादेवं तस्यापि वैशिष्ट्यावगाहित्वमि-
त्यनवस्थाभियां प्रथमं विशेषणज्ञानं वैशिष्ट्यानवगाह्येव स्वीकार्य-
मिति सूचितम् । तदेव तादृशविषयतात्रयशून्यमेव । निर्विकल्पकं
निर्विकल्पकस्वरूपम् । लक्षणं तु प्रकारताशून्यत्वादिकं प्रत्येकमे-
वेति ध्येयम् । निर्विकल्पके मूलोक्तमतीन्द्रियत्वं साधयति—तथा-
हीत्यादिना । ज्ञानस्य प्रत्यक्षं वैशिष्ट्यानवगाहि न भवतीत्यन्वयः ।
इति प्रत्ययादिति । घटाद्यवगाहित्वेनेव ज्ञानप्रत्यक्षत्वात्तुभवसि-
द्धत्वादित्यर्थः । तत्र घटमहं जानामीति प्रत्यये । घटत्वादिवि-
शिष्टघटादिवैशिष्ट्यमानं ज्ञाने न संभवतीति । नच विशेष्ये
विशेषणमिति रीत्यैव निर्विकल्पकानुष्यवसायोऽस्त्विति बाध्यम् ।
रक्तः पटो घटो द्रव्यमिति समूहालम्ब्यमानन्तरं रक्तं घटं जाना-
मीति प्रतीलापत्या विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानानुष्यवसाया-

रामरुद्री ।

प्रितयभिन्नविषयताया इत्यर्थः । प्रत्येकमेवेति । एकत्र स्वल्पे इतरविषयताशून्य-
त्वनिवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः । समूहालम्ब्यनेति । विशेष्ये विशेषणमिति
न्यायेनानुष्यवसायोपगमे रक्तव्यघटयोः पूर्वमुपस्थित्या तादृशानुष्यवसायसंभवादि-
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे तु पूर्व रक्तो घट इति ज्ञानविरहाच्च तादृशानुष्यवसाय इति
भावः । यद्यपि घटत्वप्रकारकशब्दान्दोषोत्तरोत्पन्ननिर्विकल्पकस्य तादृशानुष्यवसायः
संभवत्येव तथापि पूर्ण घटत्वज्ञानसत्त्वे विशिष्टप्रत्यक्षस्य सामग्रीसत्त्वाच्चतु संयो-
गानन्तरं विशिष्टप्रत्यक्षनेव स्वीक्रियते नतु निर्विकल्पकमतप्येव स्थिरपञ्च-धयोगसंके-
घटविशिष्टप्रत्यक्षधारिणेवते नतु निर्विकल्पकान्तरितप्रत्यक्षधारेति मन्तव्यम् ।
अथैवमपि निर्विकल्पकस्य घटत्वरूपविषयोपरागोच्यं प्रत्यक्षं दुर्वारमेव जातीतरस्यैव
स्वरूपतः प्रकारत्वात्तद्भुपगमेन तस्य ज्ञाने निषेधितया स्वरूपत एव प्रकारत्वसंभवा-
दिति । नैवम् । गातेः समवायेनैव स्वरूपतः प्रकारत्वाद्भुपगमादन्वया कालो पटो

ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते ।

महत्त्वं पद्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ ५८ ॥

द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं समवायसंबन्धेन कारणम् । द्रव्यसमवेतानां गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवायसंबन्धेन, द्रव्यसमवेतसमवेतानां भुणत्वकर्मत्यादीनां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसंबन्धेन कारणमिति । इन्द्रियमिति । अत्रापि पद्विध इत्यनुपज्यते । इन्द्रियत्वं न जातिः, पृथिवीत्वादिना सांकर्यात् । किंतु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम् । आत्मादिवारणात् सत्यन्तम् । उद्भूतविशेषगुणस्य श्रोत्रे सत्त्वाच्छब्देतरेति ।

दिनकरो ।

नभ्युपगमादिति । महत्त्वं पद्विधे इति । यद्यपि आवणारी महत्त्वस्य हेतुरवे प्रयोजनाभावः तथापि द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वादेव चान्यतावच्छेदकस्य आवणादिसाधारण्यात् आवणाद्यन्यत्वनिवेद्ये शौर्यात् प्रयोजनाभावाच्च पद्विध इत्युक्तमिति ध्येयम् । आत्मादिवारणायेति । आत्मादौ योऽतिव्याप्तिरूपो दोषस्तद्वारणायेत्यर्थः । सत्यन्तदाने च शब्दादितरे ये उद्भूतविशेषगुणाः सुप्तादयस्तदाश्रयत्वस्यैवात्मनि सत्त्वाभातिव्याप्तिरिति । श्रोत्रे सत्त्वादिति ।

विशेषगुणस्य रूपादेश्चक्षुरादावपि सत्त्वाद्भ्रूतेति । उद्भूतत्वं न जातिः, शुक्लत्वादिना साङ्ख्यात् । न च शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम् । उद्भूतरूपत्वादिना चाक्षुषादौ जनकत्वानुपपत्तेः । किंतु शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवानुद्भूतत्वं तदभावकृतश्चोद्भूतत्वं तच्च संयोगादावप्यास्ति तथाच शब्देतरोद्भूतगुणः संयोगादित्रक्षुरादावप्यस्त्यतो विशेषेति । कालादिवारणाय विश्लेष्यदलम् । इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्यापि प्राचां मते प्रत्यक्षजनकत्वादिन्द्रियावयववारणाय, नवीनमते कालादौ रूपामाषप्रत्यक्षे सन्निकर्षघटकतया कारणीभूतचक्षुःसंयोगाश्रयस्य काला-

विषकरी ।

तथाच तत्राव्याप्तिरिति भावः । विशेषपदस्य प्रयोजनं वक्तुं भूमिका-
नाह—उद्भूतत्वमिति । जनकत्वानुपपत्तेरिति । एकैकस्य
कारणतावच्छेदकत्वे व्यभिचारात् कृतस्यैकप्रावृत्तितया करणतान-
वच्छेदकत्वाविति भावः । तदभावकृतश्चोद्भूतत्वमिति । तथाच
सादृशरूढस्य कारणतावच्छेदकत्वमिति नोक्तदोष इति भावः ।
इन्द्रियावयववारणायेति मनःपदमित्यनेनान्वितम् । नवीनमते मनः-
पदप्रयोजनमाह—कालादाविति । समवायेन घटाद्यभावादीनां
काले सत्त्वेऽपि न घटप्रत्यक्षम् योग्यानुपलब्धेरभावाद्दतो रूपामाव-

तमस्त्री ।

मन इति न तत्राव्याप्तिरिति श्येयम् । भूमिकामिति । प्रयोजनवपादिकां
युक्तिमित्यर्थः । उद्भूतत्वस्य प्रयोजननकृतावच्छेदकत्वातिरूपत्वे सादृशजातेः समो-
गादिसामान्यगुणे कल्पनाभावेन उद्भूतगुणस्यत्वोच्चारणं चक्षुरादावप्यास्यप्रस-
क्षोऽनुद्भूतत्वाभावकृतस्य तत्रैव एव संयोगादावनुद्भूतत्वजातौ मानामावेन तदादा-
याव्याप्तिदानसमवाद्भूमिभ्रमत्वसेवम् । नोक्तदोष इतीति । एकप्रावृत्तित्वप्र-
युक्तकारणत्वानुपपत्तिरूपदोष इत्यर्थः । इन्द्रियावयवार्थावयवयोः संयोगस्यापि
प्राचां मते ज्ञानकारणतया तदादावेन्द्रियावयवे अदिव्याप्तिवारणाय मनःपदमिति
भावः । योग्यानुपलब्धेरिति । यदि काले घटः स्यात्तदा घटवदतया उपल-
भ्येतेलापत्तेः कालस्यायोम्यत्वेन नसमवायित्वमिति भावः । काले यदि रूपः स्यात्तदा
उपलभ्येतेलापत्तौ समवायि नीहपत्वेनेव कालस्यायोम्यतायाः संपादनीयतया

द्रव्येषु समवेतानां तथा तत्समवायतः ।

तत्रापि समवेतानां शब्दस्य समवायतः ॥ ६० ॥

मिन्द्रियसंयुक्तसमवायजन्यम् । एवमग्रेऽपि । वस्तुतस्तु द्रव्य-
चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगः कारणं, द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति
चक्षुःसंयुक्तसमवायः कारणं, द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषं प्रति
चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः, एवमन्यत्रापि विशिष्यैव कार्य-
कारणभावः । परंतु पृथिवीपरमाणुर्नाले नीलत्वं, पृथिवी-
परमाणौ पृथिवीत्वं च चक्षुषा कथं न गृह्यते ? तत्र परम्परयो-
दिनकरी ।

लौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षमित्यर्थः । द्रव्यसमवेतेति । द्रव्यस-
मवेतवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षमित्यर्थः । एवमग्रेऽपीति ।
द्रव्यसमवेतसमवेतवृत्तिलौकिकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्षमिन्द्रियसं-
युक्तसमवेतसमवायजन्यमित्यर्थः । ननु द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसन्निक-
र्षत्वेन हेतुत्वे त्वपरमासंयोगाच्छुषापत्तिः, परमन्धकारे पदचक्षुः-
संयोगात् स्पर्शनापत्तिश्चेत्यत आह—वस्तुतस्त्विति । नन्वेवमा-
त्मप्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयोगस्य ज्ञानादिप्रत्यक्षानुरोधेन मनःसंयु-
क्तसमवायस्य प्रत्यासत्तिर्येऽपि चक्षुरादिसंयोगतत्संयुक्तसमवाययोः
प्रमाणाभावः चक्षुरादिसंयुक्तसमवेतसमवायेनैव त्र्यणुकादेश्चाक्षुषापु-
पपक्षरत आह—परंत्विति । परम्परया स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वा-
रामरुद्री ।

षोडशसंबन्धत्वादेव षट्त्वादी न व्यभिचार इति भावः । एवं संयुक्तसमवाया-
दावप्युद्गीय इत्याह—द्रव्यसमवेतेति । द्रव्यप्रत्यक्ष इति । द्रव्यवृत्तिलौ-
किकविषयतासंबन्धेन प्रत्यक्ष इत्यर्थः । इन्द्रियसंनिकर्षत्वेन इन्द्रियसंयो-
गत्वेन । चाक्षुषापत्तिरिति । यद्यपि चाक्षुषवस्त्रेन्द्रियसंयोगजन्यतानव-
च्छेदरूपेणैन्द्रियसंयोगकारणवत्त्वात्प्राप्तपत्तियुक्ता सहृदेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्न-
स्यैव वापादनसंभवात्तत्रापि आयमन प्रत्यक्षं चानुपमेयादीकार्यं न स्पर्शनं,
तत्रेद्वत्सहृदांमापात्संभवे तस्य हेतुत्वात्, इन्द्रियान्तरं च द्रव्यमाहकमेव
नेऽभिप्रायेण चात्रुपादानप्रासंग्येति । एवमुत्तरत्रापि । चाक्षुषे आलीकसंयो-
गस्य हेतुत्वात् तदभावात्तान्धकारे चात्रुपात्तिततः स्पर्शनाकारणमिति बोध्यम् ।
अथ निदिध्यकार्यकारणमात्रस्योपयुक्तत्वात्तत्रेऽपि यद्विज्ञेयदोरिति न्याये-

भावात् । एवं चाख्यादौ न सत्तादिचाक्षुर्षं तत्र चक्षुःसंयोगस्य
रूपावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं यत्र घटस्य पृष्ठावच्छेदेना-
लोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्त्वप्रावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावा-
दालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम् । एवं
द्रव्यस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणम् । द्रव्यसमवेतस्पर्शन-
प्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेतस्पर्शनप्रत्यक्षे
त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः । अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वमु-
द्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्ववदेव शोध्यम् । एवं गन्धप्रत्यक्षे
घ्राणसंयुक्तसमवायः, गन्धसमवेतस्य घ्राणजप्रत्यक्षे घ्राणसंयु-
क्तसमवेतसमवायः, रसनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः, रस-
समवेतरसनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् ।

दिनकरी ।

मवायस्य असरेणुरूपेऽभावाच्चाक्षुपानुपपत्त्या संयुक्तसमवायस्य प्रत्या-
सत्तित्वमिति भावः । यत्तत्प्रसङ्गेन पूर्वं रूपावच्छिन्नत्वमपि चालोकसं-
योगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे तत्प्रयोजनं चाभिहितमिति शोध्यम् ।
स्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संनिकर्षस्य कारणत्वं प्रपञ्चयति—एयमित्या-
दिना । पूर्वपदेवेति । परमाणुघटितत्वक्संनिकर्षेण स्पष्टत्वस्पर्शन-
धारणाय महत्त्वावच्छिन्नत्वं, प्रभाघटितसंनिकर्षेण स्पष्टत्वस्पर्शनवा-

रामरुद्री ।

द्रुतवैशिष्ट्यं निवेशितं एकैकं विशेषणं व्यपन्नं विशेषणद्वयमिति स्वीकारे
सर्धेतरतीयन्यायापत्तेरिति भावः । नस्तुत उक्ततावदानुरोधेन चक्षु संयुक्त एव
विशेषणद्वयमुचितमेकत्र विशेषणत्रयोपगमे परस्परविशेषणविशेष्यभावे विनिग-
मनाधिरहेण कार्यकारणभावाविषयप्रसङ्गादित्यवधेयम् । नचूक्तप्रत्यक्षस्य संयुक्त-
समवेतसमवायेनैवोपपत्तौ संयोगसंयुक्तसमवाययोर्वैवर्ध्यमित्याशङ्क्यैव व्यवहारि-
ततया संयोगे महत्त्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव चाच्छिन्नत्वानिरसादुद्भूतत्वावच्छिन्न-
त्वविशेषणप्रदर्शनं मूले विप्लवमित्यावाह्यं परिहरति—एतदिति । तथाच स्व-
तस्योपेक्षानर्हत्वादेव तत्र विशेषणद्वयमभिहितमिति न दोष इति भावः । अत्र
चापि चेत्यादिकं यथालोकसंयोगावच्छिन्नत्वोपादानं प्रयोजनान्तरार्थमेव ननु
संयोगसंयुक्तसमवाययोः संनिकर्षत्वोपपत्त्यर्थं तयोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वनिवेशनमपि
चक्षुष्यादेः चाक्षुपनिरसनार्थमेवेति दृशन्त्वविशेष्योक्तं तेन नश्यमाप्यन्यस्योक्ता-

भूतरूपसंबन्धस्य महत्त्वसंबन्धस्य च सत्त्वात् । तथाहि नीले नीलत्वजातिरेकैः घटनीले परमाणुनीले च वर्तते तथाच महत्त्वसंबन्धो घटनीलमादाय वर्तते उद्भूतरूपसंबन्धस्तु मयमादाय वर्तते । एवं पृथिवीत्वेऽपि घटादिकमादाय महत्त्वसंबन्धो बोधः । एवं पापौ तदीयस्पर्शादौ च सत्त्वायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षं स्यात्, तस्माद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्रव्यसमवेतचाक्षुषे, सादृशचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमनायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे कारणत्वं वाच्यम् । इत्थंच परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रहः परमाणौ चक्षुःसंयोगस्य महत्त्वावच्छिन्नत्वात् विनक्षी ।

द्विसंबन्धेन । उद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्येति । अत्र चक्षुर्घटितचक्षुःसन्निकर्षाक्षुष्पादीनां प्रत्यक्षवारणायोद्भूतेति । उद्भूतरूपावच्छिन्नेति महत्त्वावच्छिन्नेति चक्षुःसंयुक्तपदार्थैकदेशसंयोगेनान्येति । तथाच महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य तसरेणावभावात्तच्चाक्षुषाद्यनुपपत्तिरतः संयोगस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति भावः । संयुक्तसमवेतसमवायेन संयुक्तसमवायस्य नान्यथासिद्धिरित्याह—द्रव्यसमवेतेति । तादृशेति । महत्त्वावच्छिन्नेत्यर्थः । तथाच महत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्येति ।

नोक्तकार्यकारणभावोऽप्यावश्यक एवेति वस्तुतस्त्वित्यादिना मूले तत्परिधायोऽवचित इति चेन्नैवम् । सादृशव्यस्तौ मानामानात् । नचैकस्येन्द्रियसंयोगाभावे प्रत्यक्षसामान्याभावप्रयोजकत्वे लाभमेव तत्र सावयमिति वाच्यम् । प्रालेन्द्रियादिसंयोगसत्त्वेऽपि द्रव्यनिष्ठलौकिकमिषयत्वात् प्रत्यक्षसामान्याभावेऽप्येव तत्र प्रयोजकत्वावभावादिमिष्येवम् । एवं विशिष्यैव कार्यकारणभावे । चक्षुर्घटितेति । परकीयचक्षुर्घटितेत्यर्थः । स्वसिन्धुप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वावभावात् । संयुक्तपदार्थैकदेश इति । यद्यपि सामानाधिकरन्ध्रसंबन्धेन संयोगे ह्यवच्छिन्नत्वनिवेदापेक्षया संयुक्त एव समवायेन रूपावच्छिन्नत्वनिवेद्य एव लाभं तथापि विभिन्नावच्छेदेनालोच्यन्तु संयोगाभ्यां दृग्दादिप्रत्यक्षवारणायामे चतुःसंयोगे आलोच्यसंयोगविष्टावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य विवक्षणीयतया तत्रैव महत्त्वो-

मावात् । एवं वाग्वादी न सत्तादिचाक्षुषं तत्र चक्षुःसंयोगस्य
रूपावच्छिन्नत्वाभावात् । एवं यत्र घटस्य पृष्ठावच्छेदेना-
लोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्त्वग्रावच्छेदेन तत्र घटप्रत्यक्षाभावा-
दालोकसंयोगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे विशेषणं देयम् । एवं
द्रव्यस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणम् । द्रव्यसमवेतस्पर्शन-
प्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेतस्पर्शनप्रत्यक्षे
त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः । अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वमु-
द्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्ववदेव बोध्यम् । एवं गन्धप्रत्यक्षे
घ्राणसंयुक्तसमवायः, गन्धसमवेतस्य घ्राणजप्रत्यक्षे घ्राणसंयु-
क्तसमवेतसमवायः, रासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः, रस-
समवेतरासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् ।

दिनकरी ।

समायस्य त्रसरेणुरूपेऽभावाद्यानुपातुपपत्त्या संयुक्तसमवायस्य प्रत्या-
द्यत्तित्वमिति भावः । एतत्प्रसङ्गेन पूर्वं रूपावच्छिन्नत्वमग्रे चालोकसं-
योगावच्छिन्नत्वं चक्षुःसंयोगे तत्प्रयोक्तनं चाभिहितमिति बोध्यम् ।
स्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संनिकर्षस्य कारणत्वं प्रपञ्चयति—एवमित्या-
दिना । पूर्ववदेवेति । परमाणुघटितत्वक्संनिकर्षेण स्पर्शत्वस्पर्शन-
धारणाय महत्त्वावच्छिन्नत्वं, प्रभाषितसंनिकर्षेण स्पर्शत्वस्पर्शनवा-

रामरुद्री ।

द्रुतवैशिष्ट्यं नियेशितं एकत्रैकं विशेषणं अपरत्र विशेषणद्वयमिति स्वीकारे
अर्धजरीयन्यायापत्तेरिति भावः । वस्तुतः ङकलाधवासुरोधेन चक्षुःसंयुक्त एव
विशेषणद्वयमुचितगोचरं विशेषणप्रबोधणमे परस्परविशेषणविशेष्यभावे विनिव-
मनाविरहेण कार्यकारणभावविषयप्रसङ्गादिस्वभावयोगम् । ननु कप्रत्यक्ष संयुक्त-
समवेतसमवायेनैवोपपत्तौ संयोगसंयुक्तसमवाययोर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्येव अवतारि-
ततया संयोगे महत्त्ववच्छिन्नत्वनिवेशेनैव तादृशसद्धानिरासादुद्भूतरूपावच्छिन्न-
त्वविशेषणप्रदर्शनं मूले विफलमित्याशङ्क्यं परिहरति—एतदिति । तथाच स्पृ-
तस्योपेक्षानर्हत्वादेव सत्र विशेषणद्वयमभिहितमिति न दोष इति भावः । अत्र
चाग्रे चेत्तादिकं व्यालोकसंयोगावच्छिन्नत्वोपादानं प्रयोजनान्तरपर्यमेव नद्द
संयोगसंयुक्तसमवाययोः संनिकर्षत्वोपपत्त्यर्थं तयोर्दूररूपावच्छिन्नत्वनिवेशनमपि
चक्षुःप्रादे- आद्युपनिरसनयैवेति इत्यन्तविषयैवोक्तं तेन वक्ष्यमाणमन्यस्योपा-

शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः, शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम् । अत्र सर्वं प्रत्यक्षं लौकिकं बोध्यम् । वह्यमाणमलौकिकप्रत्यक्षमिन्द्रियसंयोगादिकं विनापि संभवति । एवमात्मप्रत्यक्षे मनःसंयोगः, आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः, आत्मसमवेतसमवेतमानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे चेन्द्रियसंबन्धविशेषणता हेतुः । वैशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः । अत्र यद्यपि विशेषणता

दिन्यती ।

रणायोद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वादिविशेषणं बोध्यमित्यर्थः । श्रोत्रावच्छिन्नेति । सकलपुरुषाणां सर्वशब्दप्रत्यक्षापत्तिरवः श्रोत्रावच्छिन्नेति । इन्द्रियसंबन्धेति । यद्यपीन्द्रियसंयुक्तविशेषणता इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतेत्यादिक्रमेण बाहुल्यमेव तथापि विशेषणतात्वेनैव रूपेण विभागः । नचैवं समवायत्वेन चतुर्णामनुगमप्रसङ्गः, परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात् । समवायो न प्रत्यक्ष इति ।

रामट्टी ।

बाहुल्यानवधारितत्वेऽपि न क्षतिः । प्रभाषां सत्तास्पर्शानुवाचं लक्षणसंयोगे उद्भूतस्पर्शावच्छिन्नस्पर्शनिर्देशात् समवेतीति स्वर्णानुवाचनम् । श्रोत्रावच्छिन्नत्वसं समवायविशेषणस्य षडमाह—सकलेति । नचिन्द्रियसंबन्धविशेषणतायां समवायाभावयोः प्रसङ्गमिति वदत्ये मूलधरत्वेन्द्रियसंबन्धविशेषणतात्वेन विशेषणतायां विभाग इति अन्यधराणाम्भाषायां सम्भवते च चासंगतः इन्द्रियेण कालिकेन संबन्धे पटादीं विशेषणतया घटत्वाम्भावादेः प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः किं तु संयुक्तविशेषणतात्वादित्येव सन्निकर्षता वाच्येति विभागोऽपि तेन तेन रूपेण कार्यस्यैव सन्निकर्षस्य वद्विषयत्व्यापात्त इत्याशङ्क्य निराचष्टे—यद्यपीति । यद्यपीयमाशङ्क्ये मूलहेतवे क्रियते समाधीयते चोक्तसमाधानेनैवेति व्याख्याते एतदाशङ्कानास्तु समाधानस्य च वैफल्यमेव तथापि विशेषणतानां विशेषणतात्वेन विभागे संयुक्तसमवायासीनां चतुर्णां केवलसमवायविभागसमवायत्वेनानुगमसंभवेन संयोगसमवायविशेषणताश्रयः सन्निकर्षा इत्येव कुतो नोक्तस्पर्शाशेषस्य मूलकृता तादृशसमाधानोपर्यनिराचष्टतया तन्निरासायैव मूलोपायस्यनुवाद इति विभावनीयम् । परिभाषायाः यद्विषयसन्निकर्ष इति शास्त्रस्यैव हेतुः । अपर्यनुयोज्यत्वादिति । संयोगादिभेदेन त्रिविधः सन्नि-

तद्दृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः ।

विशेषणतया तद्ददभावानां ग्रहो भवेत् ॥ ६१ ॥

नानाविधा, तथाहि भूतलादौ घटाद्यभावः संयुक्त-
विशेषणतया गृह्यते । संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेत-
विशेषणतया संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेत-
विशेषणतया, शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया,
फादौ सूत्राद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया एवं
कत्वाद्यवच्छिन्न^{भा}द्वारे गत्यामायादिकं श्रोत्रावच्छिन्नविशेषण-
विशेषणतया, घटाभावादौ घटाभावः चक्षुःसंयुक्तविशेषण-
विशेषणतया, एवमन्यत्राप्युदाहृतम्, तथापि विशेषणत्वात्वेन एकैव
दिनकरी ।

संबन्धप्रत्यक्षे सामदाभयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वादिति भावः । ननु
विशेषणतया तद्ददित्याद्यसङ्गतं विशेषणताप्रत्यासत्तेरभावात् । नच
तत्प्रत्यासत्तेरनभ्युपगमेऽभावप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम् । इष्टा-
पत्तेः, अनुपलम्भस्यैव तत्प्रत्यक्षस्योपगमात् । नच समवायप्रत्य-
क्षानुरोधात् विशेषणताप्रत्यासत्तिस्तीकारः, तस्यानुपगमात्, भव
एवाभावप्रत्यक्षे इन्द्रियं च करणं, किंतु योग्यानुपलब्धिरेवेति भाटा-
रामस्त्री ।

रूपं इत्येव कृतो नोक्तमित्याक्षेपानर्हत्वादित्यर्थः । तथा विमगेऽपि कठिकिर-
हादिति भावः । मूले वैशेषिकमते समवायो न प्रत्यक्ष इत्युक्तं तत्र युक्त-
कलासत्र तुक्तिमाह—संबन्धप्रत्यक्ष इति । समवायस्यैकतया एकदा
माविभूतसकलाथयव्यक्तीनां ज्ञानासंमवायेति भावः । न्यायमते तु संबन्धप्र-
त्यक्षत्वं न कार्यतावच्छेदकं संबन्धत्वस्य अनुगतस्य निर्वैकुल्यशक्यत्वात्, सां-
गिकविषयतावत्त्वस्य धर्मविस्तृत्यत्वेऽपि तादृशसंबन्धत्वस्य घटत्वादिघातार-
णतया तत्प्रत्यक्षे व्यभिचारापत्तेरपि तु संबन्धप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमतः
समवायस्य तन्मते न प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिरिति भावः । समवायप्रत्यक्षानुरोधादि-
त्यस्य विशेषणतायाः सन्निकर्षत्वमीति शेषः । तस्य समवायप्रत्यक्षस्य । अनुप-
गमादस्तीकारादित्यर्थः । अद्वैतिति शेषः । तैः समवायस्यैवानतीकारादवयवा-
वयव्यादीनां स्वरूपास्यैव तन्मते संबन्धत्वादिति भावः । सतत्त्व विशेषणता-
प्रत्यासत्तेरभावादेवेत्यर्थः । ननु यदि स्यानुपलम्भ्येतेल्लेवं नच प्रसज्यते तत्र
विशेषणतया तद्ददभावानां ग्रहो भवेदित्यनेन मूलेन नोक्तमदमतनिराकरणं सम-

यदि स्यादुपलभ्येतेत्येवं यत्र प्रसज्यते ।

प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६२ ॥

सा शक्यते, अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो
व्याह्रन्तेति । अत्राभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणम् ।
तथाहि भूतलादौ घटादिज्ञाने जाते घटाभावादिकं न ज्ञायते
तेनाभावोपलम्भे प्रतियोग्युपलम्भाभावः कारणम् । तत्र

दिनक्री ।

नामाक्षेपं दूषयितुं शूले यदि स्यादिति । तथा चेन्द्रियाणामभाव-
प्रत्यक्षे जननीये योग्यानुपलब्धेः सहकारितामात्रेण निर्वाहेऽतिरिक्त-
प्रमाणकल्पनमनुचितमिति भावः । तत्र योग्यानुपलब्धेरभावप्रत्यक्षे
हेतुत्वे युक्तिमाह—तथाहीति । घटादिज्ञाने घटादिभ्रमे । नच
घटादिभ्रमहेतुदोष एव तत्प्रतिबन्धकः अन्यथा भ्रमोत्पत्तिफाले

रामक्री ।

यति तत्र तदवगतनिरासकयुक्तेरस्फुरणादतल्लङ्घावमाह—तथाचेति । निर्वाह
इति । विशेषणतासन्निकर्षेणामावप्रयत्नोपगमे तथा पिशाचादीनामप्रभावप्रत्यक्षा-
पत्तिरित्यनिर्वाह योग्यानुपलब्धेरभावप्रत्यक्षे तु पिशाचत्वायोग्यतया योग्यप्रति-
योग्युपलम्भामावरूपकारणाभावेन न तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । इदानीं तु अभा-
वप्रत्यक्षेऽनिकर्षसत्त्वेऽपि सहकारिणो योग्यानुपलम्भस्याभावादेव न पिशाचामा-
वप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । अनुचितमिति । यद्यप्यनुपलब्धेः कारणत्वक-
ल्पन विशेषणतासन्निकर्षकल्पन चापि तु अनुपलब्धौ प्रमाणकल्पनमेवोचितं
तथापि अनुपलब्धेर्यापराभावेन व्यापारवत्कारणत्वपरितप्रमाणत्वात्तत्राव-
भावज्ञानस्य अधिकरणाविषयकस्य अननुभवेन अनुपलब्धिजन्याभावज्ञाने
अधिकरणमानानुपपत्तेर्यावज्ञानस्य प्रत्यक्षरूपतया एव स्वीकरणीयत्वात्तथापि
चाभावस्य विशेषणताधिकरणस्य च संयोगादिना एकस्मिन्नेव ज्ञाने मानस-
बाधानुपपत्तिरिति भावः । ननु घटस्य प्रत्याक्षज्ञानदशादानभावप्रत्यक्षमेव न
संभवति पटस्य एव तत्प्रमाणत्वेन तदानीमभावे विशेषणतासन्निकर्षस्यैव अभा-
वादौ ज्ञानपद भ्रमार्थकमित्याह—घटादिभ्रम इति । ननु पटभ्रमफाले घटा-
वभावप्रत्यक्षात्तदवेन अभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिभ्रमजनकदोषाभावस्यैव कारणत्व-
मस्तु न तु प्रतियोग्युपलम्भाभावात् तत्कारणता तथासत्यपि भ्रमोत्पत्तिफाले
अभावप्रत्यक्षापत्तिकारणादित्याह—अचेति । दोषाभावस्याभावप्रत्यक्षकारण-
त्वेऽपि यत्र विनश्यदवस्थापक्षदोषाद्घटादिभ्रम तत्र भ्रमानन्तरमभावप्रत्यक्षा-

दिनकरी ।

तदभावप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । विनश्यदवस्थदोषाद्यत्र ध्रमस्तत्र ध्रमोत्पत्तिकाले प्रतिबन्धकीभूतदोषाभावस्य सत्त्वादभावप्रत्यक्षापत्तेः । अभावोपलम्भे तदिन्द्रियजन्यवत्संबन्धावच्छिन्नतदभावलौकिकप्रत्यक्षे । प्रतियोग्युपलम्भाभाव इति । तदिन्द्रियजन्यानाद्धार्यवत्संसर्गकतत्त्वकारकोपलम्भाभाव इत्यर्थः । इन्द्रियान्तरजन्ये आनुमानिके च तदुपलम्भे सत्यपि तदभावप्रत्यक्षापत्तिरितिन्द्रियजन्येति । अभावप्रत्यक्षहेतुप्रतियोग्यारोपसत्येऽप्यभावप्रत्यक्षाद्नादायेति । तत्र प्रतियोग्युपलम्भाभावे । अपेक्षितेति । तेन न जलपरमाण्वादी पृथिवीत्वाभावादेः प्रत्यक्षमिति भावः । मणिकृन्मसानुसारेण योग्यतां निर्वन्धि—सा चेति । प्रसंजितः

रामरुद्री ।

रणाय प्रतियोगिन उपलम्भाभावस्यापि कारणत्वमावश्यकमिति समाधत्ते—विनश्यदवस्थेति । वस्तुतः प्रतिबन्धकभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणतया प्रतियोग्युपलम्भस्याभावप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया त्थरणीभूताभावप्रतियोगित्वेन प्रतिबन्धकताया दुरपह्वतया चाभावप्रत्यक्षोत्पत्तिकालेऽपि प्रतिबोग्युपलम्भमावस्थापेक्षिततया दोषप्रतिबन्धकतां निर्वैवोपपत्तिरित्यवधातव्यम् । तदिन्द्रियजन्येतीति । कारणतावच्छेदककोटी कार्यतावच्छेदककोटी चेति शेषः । अभावप्रत्यक्षहेत्विति । इदं चाभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्यारोपस्यापि कारणत्वमिति प्राचीनमतानिग्राहेण । नचैवं यत्र प्रसज्यत इत्यनेन मूलकारेष्वपि तादृशापत्तिवृत्तकारणैवाभावस्य प्रत्यक्षोपगमात् तादृशापत्तेरपि षट्प्रकारकतया स्वमतेऽपि तस्य हेतुतादित्वादेवेत्याशङ्कनीयं षट्प्रकारकोपलम्भविषयः स्वादित्वापत्तेर्भूतकाले षट्प्रकारकत्वात् यद्यत्र षटः स्पष्टमिति तु आपत्तिकारणीभूतमापादकवत्ताहानमदर्शनपरमेव नत्वापत्तिविषयमित्यापकर्षं तथाचापत्तेः कारणत्वेऽपि तस्याः षट्प्रकारत्वेन स्वमते प्रतियोग्यारोपस्य कारणत्वप्रसङ्गे तादृशापत्तिबोध्यतैवापेक्षिता नत्वापत्तिरपीत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्चेति मन्तव्यम् । अनादायेतीति । एषोक्तवर्धनेन प्रतियोगिप्रकारकज्ञानरात्त्वेऽप्यन्यसंबन्धेणभावप्रत्यक्षोत्पत्त्या उभयत्र संघर्षनिवेश इत्यपि योग्यम् । ननु भूले अभावप्रत्यक्षजनकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतत्संबन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिततदधिकरणविधुमिच्छेष्यतायास्तदुपलम्भमाभावे बोध्यतानिवेशिता तत्प्रयोजनं तु नोक्तमतस्यप्रयोजनं प्रदर्शयद् तद्वैषम्येऽहम्पराकरोति—तेनेत्यादि । तथाच तदनिवेशे अल्पसामान्यमिच्छेष्यकसमवायावच्छिन्नपृथिवीत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकोपलम्भमाभावप्रकारणत्वत्तत्र पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः । मणिकृन्मतैति । अनेन च योग्यप्रतियोगिप्रकारयोग्या-

योग्यताप्यपेक्षिता, सा च प्रतियोगिसत्त्वप्रमंजनप्रसंजितप्रति-
योगिकत्वरूपा, तदर्थश्च प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वप्रमकत्या-
प्रसंजित उपलम्भरूपः प्रतियोगी यस्य सोऽभावप्रत्यक्षे हेतुः,
तथाहि—यत्रालोकसंयोगादिकं वर्तते तत्र यद्यत्र घटः स्यात्तर्हि
दिवङ्गी ।

आपादितः । स उपलम्भामात्रः । अभावप्रत्यक्षे हेतुरिति ।
अत्र तदधिकरणविषयकभावप्रत्यक्षे तदधिकरणकृतदापादककाप-
त्तियोग्यतदुपलम्भस्य विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो
हेतुरित्यर्थः । उपलम्भे तदधिकरणकृतदापादककापत्तियोग्यत्वं च
तत्प्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वम् । अत्र च तदापादकका-
रामङ्गी ।

विहरणविशेष्यकोरलम्भप्रतियोगीकृत्वव्यवयोम्यतानिर्वचनमपि समवतीति सू-
चित, एवमपि लम्भादिविशेष्यकपिज्ञाचोपलम्भस्य जलपरमाण्वादी पृथिवीत्वो-
पलम्भस्य च योग्यप्रतियोगिप्रकारकत्वयोग्यविशेष्यकत्वविरहेणैव लम्भे पिछा-
याभावस्य जलपरमाण्वादी पृथिवीत्वाभावस्य च अप्रत्यक्षत्वोपनादनसमाधिति
भावः । मूले प्रतियोगिसत्त्वेति । प्रतियोगिसत्त्वस्य प्रत्यक्षविषयभावप्रति-
योगिसत्त्वस्य प्रमननेन आह्वारोपेणे चर्ये । आरतावाशात्पुत्र्याप्यागदकवता-
ज्ञानस्य हेतुनया निषेधदेहादी प्रतियोगिसत्त्वज्ञानस्याह्वार्यत्वमिति भावः । प्रसञ्जित
इत्यह्वार्यमाह—आपादित इति । ननु अहादि विशेष्यकप्रतियोगिसत्त्वप्रसंजन-
प्रसंजितोपलम्भस्य विशेष्यतासंबन्धेन अभावस्य जलपरमाण्वादी सत्त्वेन तत्र पृथि-
वीत्वाभावस्य प्रत्यक्षकार्यति । समवायावच्छिन्नभूतलविशेष्यकप्रकारकोपलमा-
भावस्य घटत्वमपि भूतले सत्त्वेन तत्र विशेष्यतासंबन्धेन घटाभावप्रत्यक्षपति ।
न च घटाभावे सन्निकर्ष्यमावादेव नैयमापतिरिति वाच्यम् । अधिकरणान्तगन्त-
मवयव घटाभावे सन्निकर्ष्यस्यापि सत्त्वात् । नथ समवाय एव कार्यजावच्छेदकस्य
वन्धो वाच्यः जात्मनि च तादृशोपलम्भस्य सत्त्वादेवभावविरहात् तत्र समवा-
येन भूतलविशेष्यकप्रमाणप्रत्यक्षपतिरिति वाच्यम् । तथापि तदधिकरणकृत-
दापादककापत्तियोग्यत्वस्य तदधिकरणकृतत्वमनवच्छिन्नप्रतियोगिसत्त्वनिष्ठव्या-
प्तिनिरूपकत्वस्यैव सदवभागतया भूतलविशेष्यकविशेष्यकप्रकारकोपलम्भद-
द्यापामपि भूतलविशेष्यकप्रमाणप्रत्यक्षपति तादृशोपलम्भाभावस्यामन्य-
भावादतो निष्पृष्टकार्यकारणभाव दर्शयति—अत्रेति । तदधिकरणविषयक-
भावप्रत्यक्ष इति । तदधिकरणनिष्ठलौकिकविषयतासंबन्धेन तदभावप्रकार-
कप्रत्यक्ष प्रतीत्यर्थः । तदुपलम्भस्य यदभावप्रत्यक्षं जननीय तत्प्रकारकोप-
लम्भस्य । तत्प्रतियोगिसत्त्वेति । न प्रतियोगिद्यमवप्रत्यक्षं जननीय तत्प्र-

अन्धकारे तु नापादमित्तं शक्यते, तेन घटाभावादेरन्धकारे न दिनकरी ।

तदोपतादवस्थामिति वाच्यम् । योग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोगि-
प्राहकारतिरिक्तपरमानवच्छिन्नत्वस्यापि निवेदान्, गन्धवदणुमिश्र-
त्वादेव प्रतियोगिप्राहकारतिरिक्तत्वेन चाटशपरमानवच्छिन्नत्वस्योक्त-
व्याप्तावभावात् । नच प्रतियोगिप्राहकत्वं, प्रतियोगिमहजनकत्वं,
तच्च गन्धवदणुमिश्रत्वपृथिवीत्वोभयसमूहाच्छन्ननात्मकलौकिकप्रत्यक्षे
विषयविधया हेतुत्वात् गन्धवदणुमिश्रत्वस्याप्यश्रुतमिति वाच्यम् ।
प्रतियोगिप्रकारत्वरूपितलौकिकविशेष्यत्वाविरहनयोजनीयत्वाभा-
वप्रतियोगित्वस्यैव प्रतियोगिप्राहकत्वपर्यायत्वात् । अथैवं विज्ञाप-
त्यप्रकारत्वनिरूपितलौकिकविशेष्यत्वाप्रसिद्धत्वात् तद्वदितितिरिक्तयो-
ग्यानुपलम्भविरहात्तदव्यावृत्त्यर्थं न स्यादिति चेत् । नहि यत्
सर्वप्रामाण्यप्रत्यक्षे निरुक्तयोग्यानुपलम्भस्य हेतुत्वं भूमः, किंतु योग्य-
स्याभावात्प्रत्यक्षे, अयोग्यविज्ञापत्वायभावप्रत्यक्षं तु तदधिकरणाय-
त्यप्रसज्यनसंज्ञितप्रतियोगिकत्वादधिकरणीयत्वोपलम्भस्य विषयवा-
संभन्धान्च्छिन्नाभाव एव प्रतियोगिनिष्ठो हेतुः । अत्राप्यापादनस्य
सामंसासम्भवेन तदधिकरणीयत्वप्रसंजनप्रसजितत्वं तदधिकरणी-
यमवहती ।

दणुविशेष्यं निवेद्य तद्विच्छिद्ये यत्रि इन्द्रिययोग्यादिविशिष्टवृत्तिरित्यवस्था
पृथिरत्वोपलम्भस्याप्यवस्था तस्य जलपरमाणुवृत्तितया च जलपरमाणौ पृथिवी-
रामावप्रतीतिरित्याद्यद्वये—नचेति । प्रतियोगिप्राहकेति । प्रती-
योनिप्रसज्यनसंज्ञितं । गन्धवदणुमिश्रात् तु न प्रसिद्धजनकत्वात्तद्वि जल-
परमाणौ जलवादिप्रत्यक्षपरिचयि माव । निरहययोजनेति । यद्यपि धा-
णानवस्थैव अर्थनिरहययोजकत्वोपलम्भतात्पर्यमकार्यत्वं महत्त्वस्याप्य-
भावे नीचविशेष्यतामिरहे प्रयोजकत्वं समर्थं तद्यपि नैतिरिक्तविषयतासंभवेन
प्रसज्यं प्रति महत्त्वस्य अस्मत्तया तद्विच्छिन्नविषयता प्रत्यक्षमावस्य लौकिकवि-
षयताभावात्प्रसज्यनसंज्ञितत्वात् तद्विच्छिन्नत्वं नैतिरिक्तविषयताभावे प्रयोजकत्वात् महत्त्वा-
भावे समर्थं । यद्यप्यत्राभावात् प्रयोजकत्वं च व्याप्याभावात्प्रयोजकत्वादिदमेन
निरस्यतिप्रसज्यनिरहययोजकत्वं महत्त्वस्याप्यवस्थात्वेन । लौकिकविशेष्यताभावात्-
प्रयोजकत्वंतुचापि महत्त्वभावात् समर्थं इन्द्रिययोग्यादीनामभावात्तद्वि-
च्छिद्येतिरिक्तत्वनिश्चितत्वं विशेष्यताविशेष्यत्वेनोक्तवान् । यद्यप्येवमप्या-
कार्यतासंभवेन तुर्वर एव । अन्यथादे सत्त्वोत्तरतापृथिवीप्रकारात्तद्वि-

चाक्षुषप्रत्यक्षं, स्पर्शनप्रत्यक्षं तु मन्येन, आलोकसंयोगं
दिनकरी ।

यत्ननिष्ठस्यातिनिरूपकत्वं, जातित्वादिविशिष्टस्य सम्मवृत्तित्वस्यो-
पलम्भव्याप्यत्वात् सम्भे पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षं, जातित्वादिविशि-
ष्टस्य पिशाचवृत्तित्वस्योपलम्भाव्याप्यत्वात् पिशाचे सम्भत्वाभाव-
प्रत्यक्षम् । एवं तादात्म्येन सम्मवृत्तित्वपिशाचवृत्तित्वयोरुपलम्भ-
होपपत्त्याभ्याप्यत्वाभ्यां सम्मपिशाचयोः पिशाचभेदसम्मभेदयोः
प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे अप्युपपादनीये इति । न चाक्षुषप्रत्यक्षमिति ।

रामस्त्री ।

पितृलौकिकविद्येभ्यस्तादात्म्याभावे आलोकसंयोगाभावात्साप्रयोजकत्वात् विशेष्य-
ताया चाक्षुषनिरूपितत्वमादाय तत्प्रभेदे च तद्व्यस्योगसंयुक्तत्वापि चाक्षुषनिरु-
पिततादृशविद्येभ्यन्ताभावस्यार्शननिरूपिततादृशविद्येभ्यन्ताभावान्यतरप्रयोजका-
भावप्रतियोगित्वेन सर्वेषामेव समग्रं समवतीति विभावनीयम् । प्रतिपयोगिनिष्ठ
इति । तदधिकरणनिष्ठलौकिकविद्येभ्यन्तानिरूपिताभावविद्येप्रकारताविरूपितप्रति-
योगित्वस्यन्यावच्छिद्यप्रकारतादृशव्येनाऽयोग्याभावप्रत्यक्ष इति शेषः । व्याप्ति-
निरूपकत्वमिति । ननु सम्मवृत्तत्वं नोपलम्भव्याप्य पिशाचे सम्मवृत्तित्व-
सत्त्वेऽपि तत्प्रकारस्योपलम्भस्य निषेधतया पिशाचे निरहादिरूपत भावः—जाति-
त्वादिनिश्चिष्टस्येति । आदिना इन्द्रियसंयुक्तसमवायादिपरिग्रहः । तथाच
पिशाचे जातित्वविरहात् व्याप्तिमत् इति भावः । नचैव बहौ पिशाचत्वाभावोऽ-
प्येतादृशयोग्यनुपलम्भेनैव शून्यत्वं इत्यायात तच्च न समवति बहिर्वृत्तित्वविशिष्ट-
तृप्तिरज्यतावच्छेदकजातीनामप्रत्यक्षतया जातित्वादिनिश्चिष्टबहिर्वृत्तित्वस्योप-
लम्भाव्याप्यत्वात् । नच जातित्वादिद्यन्वेन योग्यतापि प्राप्ता तथा च गुण-
विषयतावच्छेदकजातीनामयोग्यतया न व्याप्तिमत् इति वाच्यम् । तथाचति
पिशाचत्वस्याप्ययोग्यतया तस्य सम्मवृत्तित्वेऽपि तत्त्वेनोपलम्भासमवेन
पिशाचत्वामावप्रत्यक्षत्वेन असमवादिति चेन्न । प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वाभावादि-
ष्टत्वेन जातित्वस्य विद्येभ्यन्तत्वात् तादृशजातीनां च तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रति-
बन्धकत्वात् न तासु व्याप्तिमत् । पिशाचत्व तु न प्रत्यक्षप्रतिबन्धक अयो-
ग्यवृत्तिपेनैव तस्याऽयोग्यतया तत्प्रकारादनसमवात् तत्प्रतिबन्धकतादृशेन
वीज्याभावात् । न पिशाचे इति । यद्यपि पिशाच सम्मन्ताभावप्रत्यक्षापति-
गोक्तयोग्यानुपलम्भेन समवति अयोग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्ष एव तस्य
कारणतया पूर्वमुक्तत्वादेतत्कारणमच्छेत् तथापि सम्मत्वस्योपलम्भताया मन्
स्वामावप्रत्यक्षापतिनिरासपरत्वाच्च वैदर्भमिति ध्येयम् । ननु योग्यवृत्तित्वेन
यथायोग्यत्वं तथा योग्ययोग्यत्वात्तन्वतरप्रतियोगिकाभावस्यैव योग्यत्वमित्यु-
क्तत्वेन पिशाचादभावप्रत्यक्षकारणं समवति अन्यकारे यद्यप्यभावस्य जल्प-
माथौ पृथिवीत्वाभावस्य च प्रत्यक्षकारणं नदत्तोद्भूतत्वावच्छिद्यलोक-

यितुमशक्यत्वात्, वायायुद्भूतरूपामावः, वापाणे सौरभा-
 भावः, गुडे तिक्ताभावः, वहायनुष्णत्वाभावः, श्रोत्रे शब्दा-
 दिवन्ती ।

अशक्यत्वादिति । निरुक्तयोग्यताघटकव्याप्तौ प्रतियोग्यवृत्ति-
 धर्मानवच्छिन्नत्वस्य निवेशात् प्रकृते च जातित्वविशिष्टतेजोवृत्तित्व-
 स्योपलम्भव्याप्यत्वेऽपि जातित्वस्य गुरुत्वावृत्तित्वेन तादृशव्याप्यत्वे
 प्रतियोग्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वाभावादिति भावः । न च तदधि-
 करणीयत्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकत्वादधिकरणीयत्वोपलम्भस्या-
 भाव ऐन्द्रियकषटाभावादिप्रत्यक्षे हेतुरास्तां किं पूर्वोक्तयोग्यानु-
 पलम्भहेतुतयेति वाच्यम् । तथा सति परमाण्वादौ महत्त्वाभाव-
 प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति । वायायुद्भूतरूपामाव इति । रूपत्वावच्छि-
 न्नाभावस्यातीन्द्रियायुद्भूतरूपप्रतियोगिकत्वेन प्रत्यक्षासंभवाद्भू-
 तेति । एवमाद्य इत्यादिना प्रभावा उद्भूतत्वस्यभावपरिग्रहः ।
 प्रत्यक्षे निपयत्वेन कारणत्वस्य ह्यस्तत्वात्तेनेव गुरुत्वाद्यतीन्द्रियाभाव-
 रामरुद्री ।

लौकिकवृत्तिकपेगन्धमुक्तौ सामानेन्द्रियजन्यविरोधिनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति
 भावः । पिपाचापीलादिना परमाण्वाद्यतीन्द्रियसंग्रहः । नन्वेवं गुरुत्वाविक्रमिति
 व्यर्थं यद्योग्यं तदभावश्च न योग्य इत्यस्यैव बहुमुचितत्वादित्यत आह—
 अयोग्यस्येत्यादि । तथाच गुरुत्वाविक्रमिति पदं तादात्म्येन प्रत्यक्षप्रतिबन्धक-
 जातिभिन्नसामान्याभावपरमेव तेन वह्निनिष्ठवैजाल्याभावस्य सम्भादौ न प्रत्यक्षा-
 पत्तिरिति भावः । ननु न योग्य इत्यस्य गुरुत्वादिकं यद्योग्यं तद्गुरुत्वाद्यभावोऽपी-
 क्षार्थंरूपे आपादमितुमशक्यत्वादित्यन्तर्देतोर्मूलोक्त्यासंभतिः गुरुत्वादिवात्स्या-
 प्यप्रत्यक्षत्वादित्यस्यैव बहुमुचितत्वादित्यस्य न प्रत्यक्ष इत्यर्थकतामाह—न प्रत्य-
 क्षेति । ऐन्द्रिययेति । इन्द्रियप्रकृतं यद्दटादि तदभावप्रत्यक्षेऽपीत्यर्थः । पर-
 माण्याशयिति । परमाणौ गृह्यवस्तुत्वे तद्वृत्तित्वेन परमाणुपत्तन्माणाइनस्य
 कर्तुं शक्यतया परमाणुपि गृह्यत्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्तिरिति भावः ।
 प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति । परमाणोरयोग्यतया तद्वृत्तित्वस्योपलम्भान्याप्यत्वादिति
 भावः । प्रत्यक्ष इति । निपयतया लौकिकप्रत्यक्षं प्रतीत्यर्थः । निपयत्वेनेति ।
 लौकिकप्रत्यक्षनिपयतोऽलक्षितत्वेनेत्यर्थः । ह्यस्तत्वादिति । निपयत्वेनेति तादात्म्येन
 कारणताया भावद्वयतया यद्विशेषयोपि न्यायेन सामान्यतः कार्यकारणभाव-
 स्मावस्तत्त्वादिति भावः । गुरुत्वाद्यतीन्द्रियाभावप्रत्यक्षकारणे इति ।

(२.) (अं.)

भावः, आत्मनि सुखाद्यभावः, एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते
तत्तत्प्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् । संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रति-
दिक्करी ।

प्रत्यक्षवारणे तदनुरोधेन तदधिकरणीयत्वेत्यादिवितीययोग्यानु-
पलम्भस्य हेतुता न स्वीकार्येत्यभिप्रायवान् संसर्गाभावे योग्यत्व-
माह—संसर्गंति । प्रतियोगिनो योग्यतेति । योग्यमात्रप्रति-
योगिकत्वे सति योग्यधर्ममात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः ।

रामरुद्धी ।

तेषु प्रत्यक्षवारणसंभव इत्यर्थः । तेषां सांकेतिकप्रत्यक्षविपर्ययोपलक्षितत्वाभावेनेव
तेषु लौकिकविपर्ययासम्भवेन प्रत्यक्षवारणेरयोग्यविति भावः । तदनुरोधेन तेषां
प्रत्यक्षापत्तिवारणानुरोधेन । नच पिशाचत्वाभावप्रत्यक्षार्थमेव द्वितीययोग्यानुपल-
क्षितस्वीकार इति पूर्वमुक्तत्वात् तदभावे प्रथमयोग्यानुपलक्षितत्वाभावप्रत्यक्ष-
त्वाभावप्रत्यक्ष न स्यादिति वाच्यम् । योग्यप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्ष एव प्रथमयो-
ग्यानुपलक्षितवारणत्वात् पूर्वमुक्तत्वेन तदभावेऽपि पिशाचत्वाभावाप्रत्यक्षे वाच्य-
त्वात् । नन्वेवमयोरप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलक्षितत्वाभावापत्तिरिति
वाच्यम् । इत्युवाच । पूर्वमयोग्यत्वाभावाप्रत्यक्षे योग्यानुपलक्षितत्वाभावे
शुद्धत्वाद्यभावस्यापि प्रत्यक्षत्वादित्यपत्तिवारणार्थमेव अयोग्यत्वाभावप्रत्यक्षे तदहेतुता-
स्वीकारादिति भावः । संसर्गाभाव इत्यादि । अयमेतादृशाभिप्राये संसर्गाभावे
योग्यताप्रदर्शनफलमेव तादृशयोग्यताकल्पनेऽपि शुद्धत्वाभावादी विपर्ययाभावेन
अप्रत्यक्षत्वस्य पिशाचत्वाभावादी विपर्ययाभावेन अप्रत्यक्षत्वस्य चोपपत्तिः । नच
शुद्धत्वाभावादे प्रत्यक्षविपर्ययोपलक्षितत्वाभावे किं प्रयोगकमिलाकाह्वाविरासाद्यैव
संसर्गाभावे योग्यता प्रदर्शितेति वाच्यम् । शुद्धत्वादी विपर्ययाभावो यथा तादात्म्येन
शुद्धत्वादिना प्रत्यक्षप्रतिबन्धकताप्रयुक्तत्वात् प्रत्यक्षे सामान्यतः संसर्गाभावादेन
प्रतिबन्धकतासंभवेऽपि शुद्धत्वाभावादीनां तत्तत्प्रकृतेषु प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्व-
करणत्वेन तेषां विपर्ययाभावोपपत्तिरुपपत्तिरपि तत्तत्प्रकारानां तत्तत्प्रकृतेषु
अनन्तप्रतिबन्धकताकल्पने गौरवमित्यभिप्रायेणैव योग्यताप्रदर्शनमिति चोच्यम् ।
ननु केयं योग्यता भाम न तान्मादिरूपेति शक्यते यत्तु अभावाप्रतिबन्ध-
प्रसङ्गात् । नापि प्रत्यक्षप्रयोजकोपरिहृषा सत्तादिरूपपदार्थस्य सिद्धान्ते अभा-
वात् । नचाभावरूपैव सेति वाच्यम् । असात्त्वत्वात् सेत्वाक्षेरस्य तथाप्यनु-
द्धारादिति । वैयम् । प्रतिबन्धकामावस्यैव योग्यतारूपत्वोपपत्त्यादियोग्य-
त्वस्य शुद्धत्वाद्ययोग्यत्वस्य चोपपत्तिरुपपत्तिः । नचैवं शुद्धत्वाभावादीनां शुद्ध-
त्वप्रतियोगिकाभावादेनैकप्रतिबन्धकतासंभवेऽपि असात्त्वत्वादिप्रसङ्गात्प्रसङ्गादीनां
च मनस्यपिशाचत्वादीनां च असात्त्वत्वादीनां तत्तत्प्रकृतिप्रतियोगिकाभावात्वेन
अन्तप्रतिबन्धकताकल्पनेन गौरवपरिहार्यमेवेति वाच्यम् । योग्यताप्रतियो-

योगिनो योग्यता, अन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधिकरणयोग्यतापे-
क्षिता अतः सन्मादां पिशाचादिभेदोऽपि चक्षुषा गृह्यते ।

दिनकरी ।

अत्र द्रव्यसामान्याभाववारणाय मात्रेति । गुरुत्ववद्द्रव्यासन्ताभाव-
वारणाय विशेष्यदलम् । रूपगुरुत्वान्यतरावच्छिन्नाभाववारणाय
विशेष्यदले मात्रेति । अधिकरणयोग्यतेति । योग्याधिकरण-
शुक्तिरमित्यर्थः । इदं चाभावमाहकयोग्यसन्निकर्षप्रदर्शनार्थं, तेन

रामट्टी ।

गिरुत्ये सति योग्यमात्रधर्मोपच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यतसर्गाभावत्येनेकप्रतिषेधक-
त्वाया प्रदर्शनायैव एतादृशयोग्यतानिर्वचनमिति ध्येयम् । अप्येवमपि पिशाचत्वा-
सीता ससर्गाभावप्रलक्षणुपपत्तिरक्षयसमाधिरेव निरुक्तप्रतिषेधकतावच्छेदक-
धर्माकान्तराद्यतेषामभावानामिति चेन्न । अन्योन्याभावभित्तत्वरूपससर्गाभावः वस्य
पिशाचत्वाग्रावेऽभावेन प्रतिषेधकतावच्छेदकानामान्ततत्वात् । पिशाचत्वासन्ता-
भावस्य पिशाचभेदसमनियततया तदभिन्नरूपाद्वैकल्यान्योन्याभावयोग्यताया-
स्त्वन सत्त्वाच्च न प्रलक्षणुपपत्तिः । यद्विच रामनियताभावानामनैक्यगते पिशाच-
त्वाभावप्रलक्षणुपपत्तिरिति विभाव्यते तदास्तु पिशाचत्वं नास्तीति प्रतीतावपि
पिशाचभेद एव विषयः । अणिकारमते मूले महीरुहो न विद्मससयोगीति प्रतीते-
र्विद्मसयोग्यासन्ताभावविषयकत्ववत् प्रकृतप्रत्यक्ष समनियताभावेक्यपक्षमप-
रान्भेद प्रकृतिरित्यस्यापि पुनरुत्वाच्च तद्वैक्यपक्षमवलम्ब्येव द्वितीययोग्यातु-
पलम्बे, पूर्वं हेतुतात्रीकारस्यापि समुच्छिन्नत्वाचेति विभावनोपेक्षं सुधीभिः । ननु
प्रतियोगिनिष्ठयोग्यताया, ससर्गाग्रावे असत्त्वात्कार्ये तस्या, ससर्गाभावयोग्यतात्म-
निसभिन्नायेनाह—योग्यमाभेति । द्रव्यसामान्याभाववारणायेति । तत्र-
प्र-
लक्षणवारणायेत्यर्थः । एवमप्येऽपि । गुरुत्ववद्द्रव्यासन्ताभावेत्यस्य गुरुत्वावच्छिन्नघटा-
दिनिष्ठप्रतियोगिताकान्यतभावोऽर्थत्वेन गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया
गुरुत्वघटाद्योनयधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रतिदत्त्वेऽपि न क्षतिः । अत एव मान मात्र-
पदव्यावृत्तिः सम्भवतीति उच्यते इति मन्येव दर्शयति—रूपेति । रूपस्य गुरुत्वेत्येव
सदभावमावच्छिन्नभावस्याप्रसिद्ध्या अन्यतरावच्छिन्नेति । एतच्चापातत्र, रूपवा-
न्नास्तीति यत्र प्रतीतिः, तत्रैवान्यतरवाप्तास्तीति प्रतीतेर्लपवाद्गुणमात्रस्यैव वादश-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वैकित्यान्मानपदप्रयोजनं रूपवच्छिन्नाभावप्रलक्षणवारणमेव
उद्भूतानुद्भूतरूपयोग्याद्योर्ययोर्द्वयोरेव तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति मन्त-
व्यम् । योग्यसंनिध्यतेति । इन्द्रियसमुक्तयोग्यविशेषणत्वात्पामात्रमाहकसनि-
कर्षप्रदर्शनपरमेभेदं नत्वन्योन्याभावयोग्यताप्रदर्शनपरमिति भावः । तेनेति ।

अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।

सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ ६३ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ एवं प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकमेदेन द्विविधं तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोडासंनिकर्षो वर्णितः । अलौकिकसंनिकर्षस्त्वदानीमुच्यते—अलौकिकस्त्विति । व्यापारः सन्निकर्षः । सामान्यलक्षण इति । सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थः । तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्यस्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते, तद्येन्द्रियसंनिकर्ष इति ।

सम्भ इव वाप्यादौ न पिशाचान्योन्याभावप्रत्यक्षमिति भावः । अन्योन्याभावे योग्यता तु आत्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वजात्यतिरिक्तयोग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरदेव, तेन सम्भे पिशाचान्योन्याभावपिशाचवदन्योन्याभावयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वोपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ धूमत्वादि-सामान्यलक्षणाया इन्द्रियजन्यत्वाभावाव्यापारवक्यनमसङ्गतमवच्छाह—व्यापारः संनिकर्ष इति । यद्यपि धूमत्वादेरिन्द्रियप्रतियोगिकत्वाभावात् सन्निकर्षत्वमयुक्तम् । तथापि संयोगस्येन्द्रियप्रतियोगिकत्वात् तद्वदितस्येन्द्रियसयुक्तविशेष्यकज्ञानप्रकाशभूत-समवृत्ति ।

एतादृशसन्निकर्षसंवाभावप्राहकस्त्वित्यर्थः । अन्योन्याभावयोग्यताया मूलेऽनुक्त-रवात्तामेवाद—अन्योन्येति । अन्येतादृशयोग्यताया किमित्यन्योन्याभावप्रत्यक्ष-प्रदो जकताकल्पनीयत्वात् इत्यामाह—तेनेति । पिशाचमेदप्रत्यक्षोपपत्तये आत्य-वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपादान, षटवदन्योन्याभावादे प्रत्यक्षोपपत्तये आत्यतिरि-क्तेत्यादि सपातमिति बोध्यम् । नचिन्द्रियसन्निकर्षत्वमेव विशेष्यता अभावप्राहक-सन्निकर्ष इत्युक्तं तत्र योग्यत्व महत्त्वोद्भूतरूपावच्छिन्नत्वमेवान्यस्य दुर्बलत्वात्तथा च परमाणौ महत्त्वाभावस्य वावापुद्भूतरूपामात्रस्य च प्रत्यक्षं न स्वादिलत आह—अन्यत्र विस्तर इति । अयं भाव—महत्त्वाभावप्रत्यक्ष इन्द्रियसयुक्तोद्भूतरू-पवद्विशेष्यतासंनिकर्ष उद्भूतरूपाभावप्रत्यक्षे चादिबस्युपमहादृशोपगतव सन्नि-कष कारणमसौ नानुपपत्तिरिति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ संनिकर्ष इतीति । ननु स

विशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं बोध्यं, तथा हि—यत्रेन्द्रियसंबुक्तो धूमादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारस्तत्र धूमत्वेन संनिकर्षेण धूमा इत्येवंरूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते । अत्र यदीन्द्रियसंबद्धप्रकारीभूतमित्येवोच्यते तदा धूलीपटले धूमत्वभ्रमानन्तरं सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन सह इन्द्रियसंबन्धाभावात् । मन्मते त्विन्द्रियसंबद्धं धूलीपटलं तद्विशेष्यकं धूम

विनष्टी ।

धूमत्वादेः प्रत्यासत्तितानिर्बाहः । तत्र सामान्यस्वरूपं च । अत्र यदीति । इन्द्रियसंबद्धं सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्युच्यते तदेत्यर्थः । ननु यत्र चक्षुःसंनिकर्षेण धूम इति ज्ञानं अनितं तत्र चक्षुःसंयोगं विनापि चाटशज्ञानमाहायेन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारस्य धूमत्वादेर्धूमान्तरे सत्त्वाद्भ्रमान्तराणां सामान्यलक्षणया ज्ञानापत्तिः । न च तदा धूमो नेन्द्रियसंबद्धः, ज्ञानलक्षणारमकसंनिकर्षस्य धूमे

रामस्त्री ।

रूपपादमेवेत्याद्यद्वा समापत्ति—यद्यपीति । प्रत्यासत्तितानिर्बाह इति । यद्यप्येवमपि ज्ञानलक्षणयोगप्रमर्षोरेन्द्रियप्रतियोगिकत्वानुपपत्तिद्वयस्यैव तथापि कालिदेन संश्रयत्वविधिद्वयोस्तयोः संनिकर्षस्याभ्युपगमात्प्रत्यक्षस्य प्रतिबोधिभक्त्यादेरेन्द्रियप्रतियोगिकत्वस्य ज्ञानस्य विषयतया विषयवृत्तितया, धर्मस्य स्वजन्यज्ञानविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मसंबन्धेन विषयवृत्तितया च तदनुबोधिभक्त्याप्युपपत्त्या नाभ्युपपत्तिः । मन्मतेन व्यापारनिर्हेषालौकिकप्रत्यक्षे इन्द्रियस्य कारणत्व कथमुपपादनीयमिति चेत्, संयोगस्यैव व्यापारत्वोपगमनेनेति गृह्यात् । रूपमन्यथा स्मरणात्प्रत्यक्षज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः करणीभूतेन्द्रियजन्यत्वात्तस्या व्यापारत्वात्तमेव इन्द्रियस्य कारणत्वमिति भावः । चक्षुःसंनिकर्षेणैतस्य निन्दयदवस्थावशेत्यादिः । तेन चक्षुःसंयोगं विनापीत्यस्य नाद्यपि । धूमान्तर इति । प्रत्यक्षभूतधूमनिषधूम इत्यर्थः । प्रत्यक्षधूमत्वमेवेति तद्विषयमेव तद्विषयज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या अलौकिकप्रत्यक्ष इत्येवेत्यतः अन्तरपदम् । ज्ञानापत्तिरिति । पूर्वं धूमान्तर एव संनिकर्षस्योपपत्तितया तस्यैव ज्ञानापादनं सम्यक्त इति नेत्यापत्तिर्भावः । संबद्ध इति । इन्द्रियसंबन्धस्य विशेषणतया संनिकर्षपटकारत्वोपमाशोचापत्तिरिति भावः । एकलक्षण इति । इतः पूर्वं चक्षुःसंयोग-

इति ज्ञानं तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः । इन्द्रियसंबन्धश्च लौकिको ग्राह्यः । इदं च बहिरिन्द्रियस्थले, मानसस्थले दिनक्षी ।

सत्त्वात् । नच तत्रैकक्षणे सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्वीकारे क्षतिविरह इति वाच्यम् । तन्मूलकज्ञानधारापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यत आह—
लौकिको ग्राह्य इति । अत्र लौकिकसन्निकर्षस्य विशेषणविधया घटकत्वं बोध्यम् । अन्यथा तत्र धूमे पूर्वकालीनबहुःसयोगभादाय तदोपतादवस्थापिमिति ध्येयम् । इदमुपलक्षणं, यत्र बहुःसयोगे विद्यमानेऽपि दोषवशात् धूमपाक्षुप किंतु धूमत्वप्रकारक स्वरूपं तत्र धूमत्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानापत्तिवारणाय सामान्यलक्षणाघटकज्ञाने तदिन्द्रियजन्यत्वस्य वाच्यत्वात् । तन्विन्द्रियसंबन्धेऽप्यत्र लौकिकसंबन्धः ज्ञानप्रकारेऽत्र ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं चेद्विब्रजितं तदाणुत्वेन यत्किञ्चिदणुपस्वित्ताबन्धुःसामान्यलक्षणया सकलाणुगोधरो मानसो घोषो न स्यात् तदाणौ मनसो लौकिकसंबन्धस्य ज्ञाने मनोजन्यत्वस्य चाभावाद्वा आह—इदंचेति । तथा

रामख्यौ ।

एतन्नेन सामान्यलक्षणया ज्ञानोत्पत्तापिष्टापत्तेः, ज्ञानप्रकारत्वविरहादेव आपर्यसम्भवादिति भावः । नचैवमपि ज्ञानद्वितीयतृतीयक्षणधारापत्ति-
धनपादिकक्षण इत्यसंगतमिति वाच्यम् । यद्यत्पूर्वज्ञानेऽपि घटकप्रकारकज्ञानमासीत्तत्र ज्ञानमानसैव सामान्यलक्षणया सकलधूमविषयकतया क्षणपूर्वेऽपि तादृशज्ञानस्य सर्वैवादिस्तिद्वयतया तृतीयक्षण एव तदापत्ति कर्तव्येऽपि तदुत्पत्तापिष्टापात्तः । सतिविरह इति । यथासातिरुपत्त्वेन तत्क्षणे तादृशज्ञानोत्पत्त्यादस्य प्रमाणेन निधेनुमशान्यत्वादिति भावः । तन्मूलकेति । आपाद्यमानज्ञानव्यक्तिमूलकेऽपि । ज्ञानाधारेति । सामान्यलक्षणया प्रत्यक्षे लौकिकसन्निकर्षस्य अहेतुत्वेन पूर्वज्ञानव्यकरेव सन्निकर्षसंपादकत्वादिति भावः । यद्यपि सिद्धान्तेऽपि घट इति ज्ञानानन्तरं मनसा सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानधारा इत्येव तथाप्यत्र चापुपत्तामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्य यत्किञ्चित्सामान्याधवासे लौकिकत्वमित्येव तदापत्यसम्भवेन चापुपत्तादृशज्ञानधाराया एवापादनाप्राप्तुपत्तिरित्यपेयम् । विशेषणविधयेति । विशेषणत्वेनत्वर्थः । विशेषणत्वत्वेन विशेष्यत्वमित्यर्थः, सन्निकर्षविशेष्यभूतसन्निकर्षवता विशेष्यतासंबन्धेन धन्यमिति ज्ञाने समानकालीनत्वसंबन्धेन सन्निकर्षस्य विशेषणत्वत्वं त्रिविधत्वादित्येवमित्येति भावः । वाच्यत्वादित्यस्य विशेषणत्वमित्येति । तथाच तद्विद्वेष्य सामान्यजन्य-

तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं प्रत्यासत्तिः ॥ ६३ ॥ परन्तु
समानानां भावः सामान्यं तत्र क्वचिन्नित्यं धूमत्वादि क्वचि-
द्यानित्यं घटादि । यत्रैको घटः संयोगेन भूतले समवायेन
कपाले वा ज्ञातस्तदनन्तरं सर्वेषामेव तद्घटादिमत्तां भूतला-
दीनां कपालादीनां वा ज्ञानं भवति, तत्रेदं बोध्यम् । परन्तु

दिनकरी ।

य घहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणाया ज्ञाने जननीये सद्विवक्षितं न तु
मातससामान्यलक्षणाजन्यज्ञान इति नोक्तदोष इति भावः ॥ ६३ ॥
आसत्तिराश्रयाणां त्वित्यादिमूलभवतारयितुं भूमिकां रचयति—
परन्त्वित्यादिना । भूतले इत्यस्य ज्ञात इत्यनेनान्वयः । भूतला-
दीनामित्यादिना संयोगेन तद्घटाधिकरणत्रयान्तरपरिग्रहः । तत्रेदं
बोध्यमिति । ज्ञायमानगनित्यं सामान्यं तत्र प्रत्यासत्तिरिति
बोध्यमित्यर्थः । परम्परया प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्ति-
त्यसंभवात् किंत्वित्यादिना बह्यभाषदोषासङ्गतिरत आह—
परंरियति । तथा च घटत्वस्य परम्परया कपालादावज्ञानाद्बह्य-

रामरुद्री ।

यथा ज्ञाने जननीये तदिन्द्रियजन्यतदिन्द्रियलौकिकसंनिर्बद्धिसौम्यकतानप्रकारीभूतं
सामान्यं संनिकर्ष इति भावः । मनोजन्यत्वस्य चेत्येति । यद्यपि ज्ञानसामान्य-
स्यैव मनोजन्यतयाऽणुपस्थितौ मनोजन्यत्वमस्त्वेव तथापि स्मरणस्यापि काकोपा-
धिविधया इन्द्रियजन्यत्वेन तद्धारणाय तदिन्द्रियनिष्ठजनकतानिस्पिततत्प्रत्यक्षवि-
भाजकोपाध्यवच्छिन्नजन्यताया एव निवृत्तशीलतया सादृशमनोजन्यतायाः
सुखादिज्ञान एव धारणाधारणतिः ॥ ६३ ॥ भूमिकामिति । अवतरणानुपूर्वा
सुप्तिरेव तद्भूमिका । ज्ञायमानसामान्यमित्यत्र आतेरेव सामान्यपदार्थत्वे अनि-
त्यसामान्यस्यैव अप्रसिद्ध्या तत्र दोषज्ञानानुपपत्त्या तद्धारणार्थं सामान्यमुपेत्य
तज्ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वोपगमवैवर्ष्यमित्यस्य सामान्यत्वव्यवस्थापनमुत्तरमन्वा-
यतारणोपयुक्तमिति बोध्यम् ॥ मूले समानानामिति । तथा च ग्रहणे
सामान्यपदं मौक्तिकमेव न तु पारिभाषिकमिति भावः । परिग्रह इति । यद्यपि
समवायेन तद्घटाधिकरणं कपालमेवेति मूले कपालादीनामित्यसंगतं तथापि तद्घटा-
दिमतामिति पूर्ववाक्यस्यादिपदेन पददेरपि परिग्रहात्तदनुपेक्षेन यत्रैको घट इति
तत्पूर्ववाक्यस्यपदपदस्यापि घटापुण्यलक्षणेन आदिपदेन तन्तादिषुमहसंभवा-
धारणतिः । काकोपीत्यादिना निपनितया भूमिकादिमत्तां ज्ञानादीनां परिग्रहः ।

त्यर्थः । तथा च सामान्यलक्षणमित्यत्र लक्षणशब्दस्य विप-
योऽर्थः तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते ।
ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते तत्र

दिनकरी ।

संभवतीति वाच्यम् । स्वसमवायिसमवायादिना घटत्वं कपालादौ
यदा न ज्ञातं किंतु तदा तद्घट एव समवायादिना ज्ञातस्तदुत्तरमपि
तद्घटाश्रयकपालानां ज्ञानस्य सर्वानुभवसिद्धस्य घटत्वप्रत्यासत्त्या
उपपादनासंभवात् । एवं ज्ञायमानस्य प्रत्यासत्तित्वे चैत्रीयज्ञान-
विषयसामान्यप्रत्यासत्त्या भैत्रस्य तदाश्रयप्रत्यक्षापत्तिभिया तत्पुरु-
षीयत्वनिषेधास्यावश्यकतया गौरवम्, ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तु
पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वात् तत्पुरुषीयत्वनिषेधा इति लाघव-
मित्यपि बोध्यम् । तेन सामान्यविषयकं ज्ञानमिति । इन्द्रिय-
संपद्विशेष्यकं सामान्यप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः । यद्वा सामान्य-
विषयकं ज्ञानमात्रमित्यर्थः । सामान्यविषयकज्ञानत्वं प्रत्यासत्तिता-
पच्छेदकमिति यावत् । तथा चात्र कल्पे इन्द्रियसंपद्विशेष्य-
कारप्रकारकत्ववदिन्द्रियजन्यत्वानि ज्ञानस्य विशेषणानि गोपादे-
यानीति । पूर्णमते तु वदिन्द्रियजन्यत्वादेर्निषेधेन इन्द्रियभेदेन
कार्यकारणभाषभेदकल्पनेन च गौरवमिति भावः । एवमते च
निर्विकल्पकसाधारणं कारणसाधारणं च सामान्यज्ञानमानं प्रत्या-
सत्तिः । तथाच घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वं कार्यवायच्छेदकं, घटत्व-
ज्ञानत्वं च कारणवायच्छेदकं, स्वप्रकाशीभूतघटत्वाभयत्वं च कार्य-

रामहृदी ।

यदा भूमे यत्र संयोगे कञ्चपि भूमस्वरूपमूलकं भूमरूपीनो घट इति भूमाने
अलौकिकचतुस्रं तदा भूमवत्प्रत्यासत्त्या चतुस्रं घटत्वमपि तदभावात्तदुत्तरमिति
भावः । ननु तद्घटत्वत् तदाज्ञानत्वात् कपाल इति ज्ञानस्य कपालादेः घटत्वप्रदा-
रकत्वस्य प्रत्यासत्तिरित्येवमपि वदन्तस्मादीनकार्यानुत्पेन तत्र घटत्वमपि तदभावात्तदुत्तरमिति
रामान्यप्रत्यासत्तिरिति चतुस्रं तदुत्तरमिति चतुस्रं तदुत्तरमिति चतुस्रं तदुत्तरमिति चतुस्रं
पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या । समवायेन । इन्द्रियसंपद्विशेष्येति । ननु तदभावे सामान्य-
ज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तिरित्येवमपि न दोषः इन्द्रियसंपद्विशेष्यत्वात् तदभावात् सामान्यप्रत्या-

आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
तदिन्द्रियजतद्वर्मबोधसामग्र्यपेक्षते ॥ ६४ ॥

सामान्यं येन संरन्धेन ज्ञायते तेन संरन्धेनाधिकरणानां प्रत्यामत्तिः । किंतु यत्र तद्वदनाशानन्तरं, तद्वदवतः स्मरणं जातं तत्र सामान्यलक्षणया सर्वेषां तद्वदप्रतां मानं न स्यात् सामान्यस्य तदानीमभावात् किंचेन्द्रियमंत्रद्विविशेष्यकं घट इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र परदिने इन्द्रियमंत्रन्धं विनापि तादृशज्ञानप्रदारीभूतमामान्यस्य सत्त्वात् तादृशज्ञानं हुतो न जन्यते तस्मात्सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिः न तु सामान्यमित्याह—आसत्तिरिति । आसत्तिः प्रत्यामत्तिरि-

तिरिति ।

मागदोषसङ्गतिः । तेन संरन्धेनेति । अन्यथा समवायेन ज्ञानप्रकारमूतघटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या कालादिज्ञानापत्तेरिति भावः । किंचेति । अथ चेत्यर्थः । किंचेति । हुतो न जन्यत इति । इवभाषावतः सामान्यलक्षणाघटरीमूतलोविष्टसत्रिकर्षस्य विशेषणत्वविग्रहणेन कालान्तरीयसंयोगमादायोच्चातिपसङ्गस्याभावादिति । तस्मात्पूर्वोक्तदोष एवात्र कल्पे बोध्यः । नच तत्र स्वसमवायिसमवायादिसंरन्धेन घटत्वादेवेवाभत्तितया पूर्वोक्तदोषोऽपि न

त्यर्थः । तथा च सामान्यलक्षणमित्यत्र लक्षणशब्दस्य विप-
योऽर्थः तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते ।
ननु चक्षुःसंयोगादिकं विनापि सामान्यज्ञानं यत्र वर्तते तत्र

दिनकरी ।

संभयतीति वाच्यम् । स्वसमवायिसमवायादिना घटत्वं कपालादौ
यदा न ज्ञातं किंतु तदा तद्घट एव समवायादिना ज्ञातस्तदुत्तरमपि
तद्घटाश्रयकपालानौ ज्ञानस्य सर्वाभुभवसिद्धस्य घटत्वप्रत्यासत्त्या
उपपादनासंभवात् । एवं ज्ञायमानस्य प्रत्यासत्तित्वे चैत्रीयज्ञान-
विषयसामान्यप्रत्यासत्त्या मैत्रस्य उदाश्रयप्रत्यक्षापत्तिभिया तत्पुरु-
पीयत्वनिवेशस्याश्रयकतया गौरवम्, ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तु
पुरुपनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वात् तत्पुरुपीयत्वनिवेश इति लापव-
मित्यपि बोध्यम् । तेन सामान्यविषयकं ज्ञानमिति । इन्द्रिय-
संबद्धविशेष्यकं सामान्यप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः । यद्वा सामान्य-
विषयकं ज्ञानमात्रमित्यर्थः । सामान्यविषयकज्ञानत्वं प्रत्यासत्तिता-
पच्छेदकमिति यावत् । तथा चात्र कल्पे इन्द्रियसंबद्धविशेष्य-
कत्वप्रकारकत्ववदिन्द्रियजन्यत्वानि ज्ञानस्य विशेषणानि नोपादे-
यानीति । पूर्वमते तु तदिन्द्रियजन्यत्वादेर्निवेशेन इन्द्रियभेदेन
कार्यकारणभावभेदकल्पनेन च गौरवमिति भावः । एतन्मते च
निर्विकल्पकसाधारणं स्मरणसाधारणं च सामान्यज्ञानमात्रं प्रत्या-
सत्तिः । यथाय घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वं कार्यतापच्छेदकं, घटत्व-
ज्ञानत्वं च कारणतापच्छेदकं, स्वप्रकारीभूतवटत्वामयत्वं च कार्य-

रामरुद्री ।

यत्र धूमे चक्षु संयोगे यत्पि धूमस्मरणमल्लक्षं धूमकालीनो घट इति धूमांशे
अलौकिकचाक्षुषं तदा धूमत्वप्रत्यासत्त्या चक्षुषा तदुत्तरमपि चक्षुषावतिरिति
भावः । ननु तद्घटवान् तद्वाकिमान्वा कपाल इति ज्ञानस्य कपालादौ घटत्वप्रचा-
रकत्वस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वेऽपि उत्तरकालीनकार्यानुरोधेन तत्र तदनुमेयमित्यस्मिन्
स्वसामान्यप्रत्यासत्तिव्यपक्षे तत्पुरुपीयत्वनिवेशप्रयुक्तगौरवमाह—एवमिति ।
पुरुपनिष्ठप्रत्यासत्त्या । समवायेन । इन्द्रियसंबद्धेति । नन्वेतत्कल्पे सामा-
न्यज्ञानमात्रस्य प्रत्यासत्तिवेऽपि न दोषः इन्द्रियसंबन्धाभावद्वाना सामान्यप्रत्या-

सकलघटादीनां चाक्षुषप्रत्यक्षं सादत आह—तदिति । अ-
स्यार्थः । यदा वहिरिन्द्रियेण सामान्यलक्षणया ज्ञानं जननीयं
तदा यत्किञ्चिद्धर्मिणि तत्सामान्यस्य तदिन्द्रियजन्यज्ञानस्य
दिवहरी ।

सायच्छेदकः संबन्धः, स्वविषयपटत्वाश्रयत्वं कारणतावच्छेदकः
संबन्धः, चक्षुःसंबन्धोगादिशून्यकाले पूर्वोक्तातिप्रसङ्गस्य यक्ष्यमाण-
तदिन्द्रियजज्ञानादिनैव वारणादिति ध्येयम् । अणुत्वज्ञानमात्रेणैव
सकलाणुगोचरमानसबोधोदयादाह—वहिरिति । आलोकसंबन्धो-
गदिन्द्रियजज्ञानादिना दोषाभाषपरिग्रहः । न जन्यत इति । जयमा-
शयः—यदा पटचक्षुःसंनिर्घर्षादिपटिवा चाक्षुषादिसामग्री तदुत्त-
रक्षणे घट इति चाक्षुषं सैष सामान्यलक्षणा वयोचरक्षणे सकलप-
टविषयकं ज्ञानं जन्यत इति प्राचीनमते क्षणिकविलम्बः कल्प्यते ।

रामहरी ।

सत्या ज्ञानोपादस्य मूलवृत्तेव कारणोपत्तादित्यभिप्रायेणाह—यद्वेति । एतत्कल्पे
शपथान्तरमपि प्रदर्शयति—तथाचेति । फलरूपेण चेति । चकारेण पूर्वोक्त-
शितविसंभ्रमप्रवृत्तकरवेन कारणतावच्छेदकस्योपरवस्य समुच्चय । यद्यपि सामा-
न्यप्रकारकत्वस्थाने सामान्यविषयकत्वप्रवेशो ज्ञानप्रत्ययवित्तनपक्षोऽप्यवशिष्ट एव
तथापि त्रितयपटितत्वं कारणतावच्छेदकस्येति दर्शयितुमेतदुत्कीर्णमिति ध्येयम्
निर्विकल्पककारणसाकारणत्वम् । ज्ञानान्तर्गतनिर्विकल्पककारणत्वम् । इदं च सामा-
न्यज्ञानमात्रस्यैव सामान्यज्ञानसामान्ये विवक्षितम् । निर्विकल्पकत्ववच्छेदक-
कारणावच्छेदकत्वमसंबन्धानेतन्मतानुसारेण दर्शयति—तथा चेति । सामान्य-
लक्षणान्वयप्रसङ्गे निश्चयेन घटत्वस्य प्रकारतया भानोरवस्ये घटत्वप्रकारकत्वस्य
कारणतावच्छेदकपटकतया उपादानम् । नचैवमपि प्रसङ्गे सतिर्घर्ष विना भावा-
सम्बन्धादृष्टत्वे सामान्यप्रकारसत्त्वमावात्कथं घटत्वस्य स्मरणादिना सामान्य-
ज्ञानेन ज्ञाने प्रसङ्गे मानमिति वाच्यम् । ज्ञानप्रत्ययवित्तनप्रवृत्तात् ।
स्वप्रकाराभूतेति । एतच्चापाततत्वाभाषति घटत्वसामान्यलक्षणान्वयप्रसङ्गे
निश्चिलप्यदिमाननिदमानुपपत्ते । त्रितयलौकिकविद्यतेव कार्यतावच्छेदक-
संबन्धः सतिवृत्तपटप्रसङ्गे च विषयताद्वन्द्वमुपगम्यते प्रयोक्तव्यत्वादिति मन्तव्यम् ।
ननु सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्तनये पूर्वोक्तरीत्या कार्यकारणमाये रूपवत्त-
त्वेऽपि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तया तदिन्द्रियजन्यप्रसङ्गं प्रति तदिन्द्रियजन्यतदमे-
प्रकारकत्वोक्तव्यवस्थस्य नास्तीत्यभिप्रायतित्तुमुद्रमूलसामान्या- तत्प्रवृत्तारितं कथ-
नीयमितिन्द्रियवेदेन सामान्यप्रत्यासत्तित्तनयप्रसङ्गे सुदृष्टरूपमधीकारणताक-
ल्पनस्यावश्यकतया नैवमते स्थापयन्तापि । मत्र प्राचीनमते पुरापनेदेव

विपयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।

सामग्र्यपेक्षिता, साच सामग्री चक्षुःसंयोगालोकसंयोगादिकं
तेनान्धकारादौ चक्षुरादिना तादृशं ज्ञानं न जन्यते ॥ ६४ ॥
ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यलक्षणापि
ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह—विपयीति ।
सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति
ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विपयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिः ।

दिनकरी ।

तत्र च मानामासः । यदेव घट इति चाक्षुपमुत्पद्यते तदैव संनिकृष्ट-
घटांशे लौकिकमन्यघटांशेऽलौकिकमित्यभ्युपगमात्तथा च सामान्य-
लक्षणाजन्यघटत्वप्रकारकचाक्षुपत्वस्य व्यापकं घटत्वप्रकारकलौकिक-
चाक्षुपत्वमिति फलितम् । तथाच चक्षुःसंनिकृष्टादिशून्यकाले व्याप-
कधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्याः सहकारिण्या विरहादेव न चाक्षुपं
सामान्यलक्षणया ज्ञानमिति ॥ ६४ ॥ यदि ज्ञानरूपेति ।
अन्नलो यविशब्दः सामान्यलक्षणापीत्युत्तरं योग्यः । सामान्यल-
क्षणास्वीकारे बीजमाह—अत्रेति । अयमर्थः अयमभिप्रायः ।

रामस्त्री ।

अनन्तकार्यधारणभावः कल्पनीयः, नवीनमते तदभावाद्भाष्यमिति वाच्यम् ।
एतन्मतेऽपि सामग्र्यास्तपुरपीयचक्षुःसंयोगादिषट्पदितस्ये लौकिकसंबन्धेन तत्पुर-
पीयचाक्षुपं प्रति तेन संबन्धेन तत्पुरपीयचक्षुःसंयोगादिषट्पदितसामग्र्याः कारण-
हाकल्पनसादृश्यकृत्या तादृशलाभवस्याप्यभावसि अन्यथा पुष्ट्यान्तरीयचक्षुः-
संयोगादिषट्पदितसामग्रीतः पुष्ट्यान्तरस्य निमीलितनयनस्यापि सामान्यज्ञानवतः
सामान्यप्रसाधितमन्यचक्षुःसंयोगादिसामग्र्यामाश्रयवर्णनेन निराकरोति—अप-
माशय इति । चाक्षुपादिसामग्रीति । विशिष्टचाक्षुपादिसामग्रीत्वर्थः ।
तेन निर्विकल्पकस्यापि आमः, अन्यथा तदुत्तरस्ये घट इति विशिष्टचाक्षुपा-
नुपपत्तेरिति ध्येयम् । इत्यभ्युपगमात् इत्यभ्युपगमसंभवात् । इदं च मानामास-
देवः । व्यापकधर्मावच्छिद्येति । अयं भावः । व्याप्यधर्मावच्छिन्नस्योत्पत्तौ
व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः प्रयोजकत्वस्य ह्युत्पत्तया ततएव तत्पुरपीयचक्षुःसंयो-
गादिषट्पदितसामग्रीविषददद्यात् तत्पुरपीयसामान्यप्रसाधितमन्यघटत्वादिप्रकारक-
चाक्षुपापादनं न संभवति, नव्यमते अतिरिक्तकार्यधारणभावस्य अकल्पनभावात्तदव-

अत्रायमर्थः—प्रत्यक्षे सन्निकर्षं विना भानं न संभवति तथाच सामान्यलक्षणां विना धूमत्वेन सकलधूमानां बद्धित्वेन सकलगृहीनां च भानं कथं भवेत् तदर्थं सामान्यलक्षणा स्वीक्रियते । नच सकलबद्धिधूममानाभावे का क्षतिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षधूमे बद्धिसंबन्धस्य गृहीतत्वात् अन्यधूमस्य चानुपस्थितत्वात् धूमो बद्धिव्याप्यो नवेति संशयानुपपत्तेः । मन्मते तु सामान्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ कालान्तरीय-देशान्तरीयधूमे बद्धिव्याप्यत्वसंदेहः संभवति । न च सामान्य-लक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जाते सार्वश्याप-त्तिरिति वाच्यम् । प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जातेऽपि विशिष्य सकलपदार्थानामज्ञातत्वेन सार्वश्यामावात् । एवं ज्ञानलक्ष-णाया अस्वीकारे सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य ज्ञानं

दिनहरी ।

भानं विषयता न संभवतीति । प्रत्यक्षविषयतायाः सन्निकर्षा-श्रयत्यव्याप्यत्वादिति भावः । बद्धिसंबन्धस्य गृहीतत्वादिति । तथा च प्रत्यक्षधूमे व्याप्तेर्निर्णयान्न तद्विशेष्यको व्याप्यत्वसंशयः संभवतीति भावः । अनुपस्थितत्वादिति । यथाच धर्मिज्ञानाभा-वान्न तद्विशेष्यकोऽपि व्याप्यत्वसंशयः संभवतीति भावः । ज्ञानल-क्षणास्वीकारे वीजमाह—एवमित्यादिना । कथं स्यादिति । चन्दनखण्डस्य चाक्षुषे जायमाने उपस्थितसौरभमानं न स्यात् सौर-भांशे चक्षुःसन्निकर्षाभावादित्यर्थः । सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्ष-

रामहरी ।

क्षतमेवेति ॥ ६४ ॥ ज्ञानरूपा मरीचिका यदिचन्द्रस्य पूर्वान्वनित्वं न संभवति ज्ञानलक्षणाया ज्ञानरूपताया सर्वत्रादिप्रित्वात्तत्त्वद्रव्यवारणायाह—अप्रत्यक्ष इति । तत्रयथागतस्य व्याख्येयप्रत्यक्षत्वमावादाह—अयमभिप्राय इति । सन्निकर्षाभावादिति । बोध्यवृत्तित्वनिमित्तसन्निकर्षाभावादित्यर्थः । तेन चन्द-ने चक्षु संयोगदर्शनां सौरभेऽपि अक्षुष्यमवागल आवश्यकत्वेऽपि न छति । अथवा सुरभि चन्दनमिति अयमत्रकप्रत्यक्षमिप्रायेण इदमुत्तरमिति नापगति । अतु सुरभि चन्दनमिति प्रत्यक्षे सौरभत्वप्रकारकज्ञानरूपत्वान्तरङ्गप्रत्यासर्त्यैव

योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥६५॥

कथं स्यात् । यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभस्व भानं संभवति तथापि सौरभत्वस्य भानं ज्ञानलक्षणया । एवं यत्र दिनकरी :

सामग्र्याः सहकारिण्या विरहेण सौरभत्वसामान्यलक्षणयापि सौरभभानं न संभवतीति भावः । सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभादेर्भानं सौरभत्वादिसामान्यलक्षणयैव संभवति, सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वविच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारेणैव तस्याः फलजनकत्वाद्गीकरात्, प्रकृते च द्वितीयसामग्र्याः सहकारिण्याः सत्त्वावित्यभिप्रायेणाह—यद्यपीति । सौरभत्वस्य भानमिति । स्वरूपतः सौरभत्वस्य भानमित्यर्थः । ज्ञानलक्षणया ज्ञानलक्षणयैव । तदानीं सौरभत्वांशे धर्मान्तरस्यागृहीततया सामान्यलक्षणया तद्भानानिर्वाहादिति भावः । ननु धर्मान्तरस्य सौरभत्वांशेऽप्रहेऽपि सौरभत्वसामान्यलक्षणयैव सौरभत्वादेर्भानमस्तु सौरभत्व-
रामरुद्री ।

सौरभभानं संभवतीत्याद्यहं निराकरोति—सौरभत्वेति । ननु मूले यद्यपीत्याद्याशब्दा न सगच्छते, उक्तरीत्या सामान्यलक्षणया सौरभभानस्यासंभवादतः तद्भावमाह—सुरभीत्यादि । अत्र च सौरभत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वपपाठः । ज्ञानलक्षणप्रस्तावत्यनहोकारे सौरभप्रकारकप्रत्यक्षसामग्र्या एव प्रकृते उपपाद्यितुमक्षम्यत्वारिक्तु सौरभत्वप्रकारकप्रत्यक्षैव पाठः । सौरभत्वप्रकारकलौकिकमानससामग्रीसत्त्वेन एतादृशपाठं अनुपपत्त्यभावादिति श्येयम् । स्वरूपत इति । प्रमेयत्वादिषामान्यलक्षणया प्रमेयत्वादिना तद्भानसंभवेऽपि स्वरूपतः सौरभत्वभानं ज्ञानलक्षणाद्गीकरणे न संभवतीति भावः । धर्मान्तरेण अन्तरपदं संपातायात् सौरभत्वांशे कस्यपि प्रकारतया भमानादिति शोध्यम् । तद्भानानिर्वाहादिति । सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यप्रत्यासत्तेः सौरभत्वप्रकारतानिरूपितालौकिकविषयतासंसर्गस्य कार्यतावच्छेदकसंभन्वत्वेऽपि प्रत्यक्षे एविकृष्टस्यैव भानमिति नियमेन सौरभत्वे सामान्यप्रत्यासत्तेः कारणतावच्छेदकसंबन्धेनाभावादिति भावः । अलौकिकविषयतासंयन्नेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येन सौरभत्वादिज्ञानस्य कारणता स्वीकार्यं, सौरभत्वादेः प्रकृततया भानं तु विशेषणज्ञानरूपकारणान्तरत्वादेवोपस्थितत्वात्प्राथित्यधर्मान्तरभानमपि सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षे इष्यते एव प्रत्यक्षे अनिकर्यानाश्रयस्य न भानमिति नियमोऽपि नास्तीत्यत एव । यदादिवाश्रये पदादेरभानं तु तद्भासककारणा-

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ।

धूमत्वेन धूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्थानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्षणाया । योगज इति । योगाभ्यासजनितो धर्मविशेषः श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रतिपाद्य इत्यर्थः । युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्याद्धर्मस्यापि द्वैविध्यमिति भावः ॥ ६५ ॥

दिक्करी ।

प्रकारकसौरभविशेष्यकत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वमिति चेन्न । सौरभत्वादिविषयताप्रयोजिकायाः सामान्यलक्षणायाः स्वविषयसौरभत्वादिप्रकाररूपसवन्धस्य सौरभत्व अभावेन सामान्यलक्षणाया तद्भानानिर्वाहात् । सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके सौरभत्वान्तरकल्पनियेषे प्रयोजनाभावात् । नच ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पने सौरभविशेष सामान्यप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदके नियेश इति पाच्यम् । विशेषणज्ञानहेतुतयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वान्तरकल्पनाविरहादिति । ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदक विशिष्टबुद्धित्वं ज्ञानलक्षणायास्तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति न हूतेन निर्वाहः । एवं यत्र ज्ञानलक्षणाया स्वविषयमुख्यविशेष्यकं मानस तत्र विशेषणज्ञानकारणतया न निर्वाह इत्यव आह—एवमिति । ज्ञानलक्षणाया ज्ञानलक्षणवैव । तत्र धूमत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणायाः स्वविषयधूमत्वाश्रयत्वसम्बन्धेन धूलीपटलेऽभावेन

सामकरी ।

भाषादेव समवलीलाशेषेणाह—कार्यतावच्छेदक इति । तथाविवर्तवन्ध इत्यर्थः । विशिष्टप्रत्यक्षत्वमिति । तत्रप्रकारप्रत्यक्ष इति तत्रज्ञानत्वेन कारणत्वमित्यभिप्रायेणैव तथाच कार्यतावच्छेदकधर्मवेदेन कार्यकारणभावयोर्भिन्नत्वादेहेन परस्मान्यथापिदिर्न समवलीला भाव । ननु प्रत्यक्षे ज्ञानश्रव्याश्रये कारणताऽनङ्गीकरणीया विशेषणज्ञानकारणताया तु युक्ति पूर्वशुपदार्थितेनेत्यत्र आह—एवं यथेति । स्वविषयमुख्यविशेष्यकमिति । तथाच तद्विषयकत्वोक्तिप्रत्यक्षं प्रति तद्विषयकज्ञानरवेन कारणत्वभावस्य समन्वया पद्यादिविशेष्यकत्वोक्तिकमानेन

१. धूमत्वेन धूलीपटलविषयकज्ञानप्रकारक सहस्ररानन्दमित्यनुसंधानापायिक प्रत्यक्ष तद्विषयविषयत्वमित्यर्थः । धूलीपटलेन एव मनसो लौकिकप्रतिदर्शभावात् स्वविषयकधूमत्वकारणत्वात् सामान्यलक्षणायास्तत्रावज्ञानत्वात्वेति भावः ।

युक्तस्येति । युक्तस्य तावद्योगजघर्मसहायेन मनसा आकाश-
परमाणादिनिखिलपदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदैव भवितुमर्हति
द्वितीयस्य चिन्ताविशेषोऽपि सहकारीति ॥ इति श्रीचिन्मना-
थपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां
प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥ १ ॥

दिनकरी ।

सामान्यलक्षणयाऽनुस्यवसाये घूलीपटलमानासंभवादिति भावः
॥ ६५ ॥ सर्वदैवेति । ध्यानाद्यभावेऽपीत्यर्थः ॥ इति श्रीमार-
द्वाजकुलाम्युधिपूर्णचन्द्रमहृषालकृष्णात्मजमहादेवमहृविरचिते
मुक्तावलीप्रकाशे प्रत्यक्षखण्डम् ॥ १ ॥

रामरुद्री ।

घटादेर्मानसालौकिकलापतिरिति भावः । इत्यत आह्वेति । इत्यभिप्रायेण
ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः प्रयोजनमाह्वेत्यर्थं इति । शिष्यम् ॥ ६५ ॥ इति दिनकरीय-
तर्पणियां प्रत्यक्षखण्डः ॥ १ ॥

इति प्रत्यक्षखण्डम् ।

अथानुमानखण्डम् २

• व्यापारस्तु परामर्शः कार्यणं व्याप्तिर्भीवेत् ॥ ६६ ॥
अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं नहि ।

अनुमितिं व्युत्पादयति—व्यापारस्त्विति । अनुमायां
अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः । तथाहि—
येन पुरुषेण महानसादौ धूमे बह्विव्याप्तिर्गृहीता पश्चात् स एव
दिनकरी ।

• अनुमितिमिति । संगतिश्चात्र प्रत्यक्षेणोपजीव्योपजीवकभावो
बोध्यः । करणे निर्विष्टे एव व्यापारे जिज्ञासोदयान्मूले पञ्चाग्निदि-
ष्टमपि करणं प्रथमं दर्शयति—व्याप्तिज्ञानमिति । परामर्शो
व्यापार इति । ननु व्यापारत्वं सज्जन्मत्वे सति सज्जन्मजनकरत्वं,
सद्य परामर्शो न संभवति, बह्विव्याप्यधूमवत्त्वत्त्वं इति परामर्शो
व्याप्तिज्ञानजन्यत्वस्याभावात्, महानसीयबह्विव्याप्तिज्ञानस्य तदा-
नीमभावेन स्वभिचाराद्बतस्तदुपपादयति—तथाहीत्यदिना ।

रामहृदी ।

• संगतिश्चात्रेति । प्रत्यक्षनिर्हपमानन्तरमनुमाननिरूपणे संगतिश्चेत्यर्थः । स-
त्त्वयर्थः प्रयोगवत्त्वं, संगतिपदार्थं तदन्वयो बोध्यः । अन्तराभिधानप्रयोगकविज्ञा-
साजनकज्ञानविषयस्वरणानुसूक्तसंबन्धो निरूपणीयविष्टासंगतिः । तथाहि प्रत्यक्षनि-
र्हपमानन्तरमनुमाननिरूपणे प्रयोगकविज्ञासा अनुमानज्ञानं ये भवतिस्वरणकारिका
सज्जनकज्ञानमनुमानज्ञानं अदिष्टसाजनमित्यकारकं तद्विषयोऽनुमानं तस्वरणानुसू-
क्तसंबन्धः अनुमाननिरूपणप्रत्यक्षकार्यत्वं संगतिः । अत्रान्तराभिधानप्रयोगकविज्ञा-
साजनकज्ञानं संगतिनिरूपकज्ञानप्रयोज्यत्वेव नियोजनीयम् । वेत् मदादिनिरूपणान-
न्तरमपि संबन्धविशेषज्ञानापीनप्रत्यक्षज्ञाने तत्कार्यत्वेन अनुमानस्वरणसंभवेऽपि
न प्रत्यक्षकार्यत्वे घटादिनिरूपितसंगतीत्यर्थः । अनुमानज्ञानस्य घटाज्ञानप्रयोज्य-
त्वात् । प्रकृते च यद्युदादिना अनुमानस्य व्याप्तिज्ञानस्य ज्ञानादनुमाने प्रत्यक्षप्रमाण-
कार्यत्वरूपोपजीवकत्वमिति भावः । एवमनुमितावपि परामर्शसंप्रत्यक्षप्रमितिजन्य-
त्वमस्तीति प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणोत्तरमनुमितिनिरूपणमिति बोध्यम् । अथ वीप-
दानं मरीचवस्तुःशासनं मयितुमर्हति वीपमस्तुर्हत्तममिति वेदेन वस्तुःशासनत्वेन
बोधितत्वादिज्ञानानेन वीपदाने यत्र प्रवृत्तिस्तत्र तज्जनितवस्तुरादिव्यक्तेऽनुमानो-
पजीवकतया अनुमाननिरूपणानन्तरमेव प्रत्यक्षं किमिति । निरूपितमिति । नच
वपरीवदत्तं कार्यत्वरूपमेव ननु प्रयोगवत्त्वमिति वक्ष्यते साधनमात्रजन्य-

पुरुषः कचित्पर्वतादावविच्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्यति तदन-

दिनकरी ।

पश्यतीति । धूमदर्शनस्य व्याप्तिस्मरणे उद्बोधकविधया हेतुत्वसं-
पत्त्यर्थं यादृशविशेषणविशिष्टस्य धूमस्य संबन्धितया ज्ञानं तादृ-
शधूमदर्शनस्यैव व्याप्तिस्मृतानुद्बोधकत्वमित्यभिप्रायेणाविच्छिन्नत्व-

रामद्वी ।

स्वाभावाच्चानुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिरिति वाच्यम् । तथासति
शक्तिज्ञानात्मकोपमितेः पदाव्यंसारण एवोपयोगात् तास्माच्छब्दबोधजनकत्वे-
नोपमित्यनन्तरं शब्दनिरूपणानुपपत्तेः । नचादृष्टाद्वारकमुपजीवकत्वमनन्तरा-
भिधाननिवामकमिति वाच्यम् । यत्रेष्टसाधनत्वानुमानेन वर्षणादौ प्रसृतिसूत्र
दर्पणेन महानधुनांशे तन्मन्यखण्डवस्तुर्भ्यावावृष्टाद्वारकोपजीवकत्वस्यापि संग-
नात् । यदिच प्रत्यक्षप्रमाणत्वावच्छेदेन नानुमानोपजीवकत्वं मनाध्वणमोर-
जन्मादादनुमानं च निमित्तमेव भ्रमोन्त्येन्द्रियजन्यमिति न वैपरीत्यापादनं सम-
इति विभाष्यते तदा ईश्वरीयव्याप्तिज्ञानस्याप्यनुमितिस्वरूपवैयर्थ्यादेनानुमापकतया
तत्र प्रसङ्गोपजीवकताभावेन प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणस्याप्यनुपपत्तिरिति
चेत् । नैवम् । नहि यद्यत्संगतं भवति तत्तदन्तरं विरुपणीयमिति नियमः ।
येनानुमाननिरूपणानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तिः । किंतु यद्यदन्तरं निरूप्यं
भवति तत्तदसंगतं भवतीत्येवं व्याप्तिः नासंगतं प्रतुपीतेत्यभिपुञ्जीके । एवं च
कारणे कार्यं वा ज्ञाते किमस्य कार्यं कारणं चेति जिज्ञासोदयेन उपजीवकज्ञान-
मर्जाव्यर्थं च द्वयमपि संगतिः । अतएव विभ्रान्तम्यावनुमितिनिरूपणानन्तरम-
नुमाननिरूपणमपि संगच्छते । नच कार्यत्वकारणत्वयोर्द्वोरपि संगतित्वेन
संगतेः षोडशं व्याहृत्येत, तथाचोक्तम्—'सप्रसय उपोद्गातो हेतुतावघट-
स्वभा । निर्वादेकैक्य कार्यैर्मर्ष षोडा संगतिरिप्यते" इति वाच्यम् । हेतुताया
निरूपकतासंबन्धेन आशयतासंबन्धेन च संगतित्वेन कार्यत्वस्य हेतुतायमेवा-
न्तर्भावात् । कारणतानिरूपकत्वस्यैव कार्यताह्यत्वात् तत्र उपोद्गातादि-
भिन्नः स्मरणप्रयोजकतात्मकहेतुम्या यतार्थता शङ्कनीया । अनुमित्तिकक्षणो-
पोद्गातसंख्या विशिष्टपरामर्शसानुमितिहेतुताव्यवस्थापनात् । नहि लक्षणे
विशिष्टपरामर्शहेतुत्वै साक्षात्परम्परया वा कारणं किंतु उपपादकमेवेति ध्येयम् ।
अवसरोऽनन्तरवच्यत्व, यथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं तत्कार्यत्वेनानुमानोपमा-
नयोर्भ्रमोर्निरूपणप्राप्तौ बहुवादिष्यमत्तत्वेन प्रथममनुमाने एव जिज्ञासोदयेन
अनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकजिज्ञासाविदृतावधरसंख्या उपमाननिरूपणमिति
मन्तव्यम् । निर्वादेकैक्य एकप्रयोजकप्रयोज्यत्वम् । कार्यैक्यं एककार्यानुकूल-

न्तरं धूमो वह्निव्याप्य इत्येवंरूपं व्याप्तिसरणं तस्य भवति
पश्चाच्च वह्निव्याप्यधूमवानयमिति ज्ञानं भवति स एव परामर्श
इत्युच्यते, तदनन्तरं पर्वतो वह्नमानित्यनुमितिर्जायते । अत्र
प्राचीनास्तु—व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं लिङ्गमनुमितिकरणमिति

दिनङ्गी ।

शुक्लम् । एवंरूपं व्याप्तिसरणमिति । ऋद्धसंस्कारस्य पूर्वं सत्त्वा-
दिति भावः । स एव परामर्श इति । तथाच स्मरणात्मकज्ञानस्य
पूर्वं सत्याग्र इयमिचार इति भावः । तत्र तथापि यत्र व्याप्ति-
बर्तकानां पक्षानां विष्टुद्धोपस्थितिमूलको विशेष्ये विशेषणं
तत्रापि विशेषणमितिरीत्या परामर्शस्तत्र विशिष्टव्याप्तिज्ञानस्य
व्यभिचारो दुर्बुद्धर इवेति चाप्यम् । व्याप्त्यंशे विश्वपर्यानिवेश-
प्रयुक्ततापत्वेन विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमितिरीत्या परामर्शस्यैवाहुमिति-
हेतुत्वाविलम्बितायात् । स्मरणात्मकपरामर्शं व्याप्तिज्ञानस्य व्यभि-
चार इत्यपि न, संस्कारसंबन्धेन पूर्वं व्याप्तिज्ञानस्य सत्त्वात् ।
अत्र नव्याः—व्याप्तिज्ञानत्वस्य परामर्शव्यापकतयाऽनुमितिं प्रति
कारणत्वमेव नास्ति कुतः कारणत्वं, अन्यथा कृपालोदेपैटं प्रति
द्रव्यरूपेण हेतुतापत्तिः तस्मादनुमितिं प्रति मनस्त्वेनैव कारणत्व-
मित्याहुः । लिङ्गमनुमितिकरणमिति । अनुमितौ परामर्शमात्रं न

सामर्थ्यं ।

त्वमिति दिक् । संबन्धितयेति । व्याप्तिसंबन्धितयैतयः । विशेष्ये
विशेषणमितीति । विशिष्टवैशिष्ट्यव्याप्ये धूम इति शब्द-
मिना शब्दपरामर्शसमवादिनि भावः । लाघवेनेति । व्याप्तिसंज्ञावत्
संज्ञावत्पदं इति व्याप्त्यंशे संज्ञावत्परामर्शमनुमितिवारणाद् धूमोऽत्र इति
व्याप्त्यंशे विधयत्वं निवेशनीयमिति गौरवम् । विशिष्टवैशिष्ट्यव्याप्ये
कारणत्वे तु कारणीमूतविशेषणतावच्छेदकप्रकारकविधयेन प्रतिबन्धादेव
व्याप्त्यंशे संज्ञावत्पदमेव तत्रिवेदे प्रयोजनतामाप्सिति भावः । संस्कारसंबन्ध-
नेनेति । स्वजन्यसंस्कारसंबन्धेनेत्यर्थः । स्वजन्यसंस्कारसमवायान्यतरसंबन्धेन
व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शहेतुत्वाच्च पुनरपि व्यभिचार इति भावः । परामर्श-
व्यापकतयेति । तादात्म्येन परामर्शस्य व्याप्यत्वं चाद्यम् । कारणत्वमेव
नास्तीति । नियतपूर्ववर्तितवच्छेदकव्याप्यस्वरूपे व्यापकमर्शेण हेतुताया-
मन्यथापिदेरिति भावः । परामर्शमात्रमिति । ज्ञानमात्रमित्यर्थः । परार्थ-
क-

अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ॥ ६७ ॥

व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते ।

वदन्ति तद्वूपयति—ज्ञायमानमिति । लिङ्गस्यानुमित्यकर-
णत्वे युक्तिमाह—अनागतादीति । यद्यनुमितौ लिङ्गं कर्मणं
स्यात्तदानागतेन लिङ्गेन विनष्टेन चानुमितिर्न स्यादनुमिति-
करणस्य लिङ्गस्य तदानीमभावादिति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ व्याप्य-
स्येति । व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगादिज्ञानमनु-
मितौ जनकम् । तत्र पक्षे व्याप्य इति ज्ञानं, पक्षो व्याप्यदा-
विनष्टी ।

हेतुरपि तु लिङ्गपरामर्शः । तथाच विशिष्टस्य कारणतामहे विशेष-
णस्यापि कारणतामहात् परामृश्यमानलिङ्गस्य लिङ्गपरामर्शस्य वा
हेतुत्वेत्यत्र विनिगमनाविरहादुभयोर्हेतुतासिद्धौ तत्रच व्यापाराभावात्
परामर्शस्य कारणता किंतु लिङ्गस्यैवत्वशयः । लिङ्गस्य तदानीम-
भावादिति । नच परामर्शरूपव्यापारस्यन्वयेन तदानीं लिङ्गम-
स्येवेति यावयम् । अतीतादिलिङ्गस्य परामर्शजनकतया परामर्शस्य
व्यापारत्वासंभवात् । इवमुपलक्षणम् । लिङ्गस्य हेतुत्वे चैत्रीयपर-
मर्शविषयाह्निद्वान्भैत्रस्यानुमितिप्रसङ्गः सत्त्वस्युत्थपीयत्वनिवेशे गौर-
वम् । अस्मन्मते सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुहेतुमद्भावेनैवाति-
शर्मस्त्री ।

पृथक्पातो ह्यनार्थकत्वादिति भावः । लिङ्गेति । व्याप्तिविशिष्टस्य परमैताविशिष्टहे-
तुलिङ्गं विपनितासम्बन्धेन तद्विशिष्टज्ञानमेव अनुमितिहेतुर्वैष्यमित्यर्थः । कारणता-
महादिति । असतिबाधके विशिष्टस्य कारणतामहात्प्रमाणेन विशेषणशोऽपि
कारणतामहात् । अतएवाप्यया विज्ञादौ कदाचन्या मया सोम श्रीयातीत्यत्र पृथीक-
या गोविशेषणीभूतानामारण्यादीनामपि सोमश्चणसापनतत्र प्रतीयत इति शीलाच-
दाना सिद्धन्तोऽपि संकच्छत इति भावः । विनिगमनाविरहेणापि लिङ्गस्य कार-
णता विश्ववीह्याह—परामृश्यमानेति । किंतियति । परामर्शस्यैव विपवि-
धया लिङ्गस्यैवत्वसमादिति भावः । तद्व्यापारत्वासंभवादिति । शान्शदि-
रामर्शस्य अतीतादिलिङ्गाभ्यन्तया लिङ्गव्यापारत्वासंभवादित्यर्थः । अनुमिति-
प्रसङ्ग इति । पृथगिष्टस्य लिङ्गस्य सम्बन्धेनानुमितिं प्रति हेतुत्वाप्रमवेनाहपता-
सम्बन्धेनानुमितिं प्रति हेतुत्वच्छेदकसम्बन्धेन लिङ्गस्य कारणत्वात् सोमरणीय-
त्वादिति भावः । अस्मन्मते परामर्शहेतुतापरिमर्शे । सामानाधिकरण्यप्र-

निति ज्ञानं वा । अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यमित्याकारिका, पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्यवानित्याकारिका, । द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवानित्येवानुमितिरित्यन्ये । ननु बद्धिव्याप्यधूमनान्पर्वत इति ज्ञानं

• द्विनकति । •

प्रसङ्गामावाप्त चतुर्दशीयस्वनिवेश इति लाघवमिलापि घोष्यम् ॥३६॥
 ॥३७॥ तच्च व्याप्यस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं च । ननु परस्परं व्यभिचार इत्यत्र आह—अनुमितिस्त्विति । कार्यतायच्छेदकस्य परस्परानुमितिव्यावृत्तत्वात् व्यभिचारः । पक्षविशेष्यकत्वमेव सर्वत्रानुमितौ निमित्तमिति नवीनमतमाह—द्विविधादपीति । पक्षविशेष्यकव्याप्यविशेष्यकोभयपरामर्शादपीत्यर्थः । कारणतायच्छेदकं च परामर्शद्वयसाधारणं व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिर्निश्चयतरमतो न

सामर्थ्यी ।

त्यासंख्या । एकप्रमाणयोगिकसमवायसंबन्धेन कार्यकारणभावान्चतुर्दशीयपरामर्शादन्यस्यानुमित्यापत्तिरिति भावः ॥६६॥६७॥ परस्परेति । पक्षविशेष्यकपरामर्शात्परानुमितौ व्याप्यविशेष्यकारणमर्थस्य सदुत्तरानुमितौ पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य व्यभिचार इत्यर्थः । सर्वत्रानुमित्वापत्तिरिति । प्रतिदसायकसकलानुमितान्तिवर्थः । तेन घृणित्येतरावन्मात्रमात्रप्रतियोगितान्धरत्वात् पृथिवीति व्यतिरेके परामर्शात्प्रतिदसायकविशेष्यकानुमितिसुपथमेऽपि च सतिरिति मत्तन्मन् । नन्वेवं परस्परव्यानुमितौ व्यभिचारे दुर्कार इत्याद्यद्यामाह—कारणतायच्छेदकं चेति । व्याप्यपक्षोभयेति । यद्यपि निश्चयत्वमुभयसाधारणमेकं दुर्बलं तदभावात्प्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वरूपनियतत्वस्य प्रकारिभूतव्याप्यपक्षरूपधर्मविशेष्यतत्त्वात् तत्प्रकारतायच्छेदकत्वबन्धानुपगमात् सासर्गिकविषयताया निशिव्यानिवेशे कालिकादिना व्याप्यपरामर्शादप्यनुमित्यापत्तेरनुगतैरुपेयैः • कारणत्वं दुर्बलं तथापि हेतुतायच्छेदकसंबन्धावच्छिद्यत्वेयत्त्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकषणतायच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाभावप्रकारतानिरूपिता या हेतुतायच्छेदकसंबन्धान्पर्वतव्याप्यवच्छिन्ना व्याप्यवच्छिन्ना विषयता तनिरूपिता या हेतुतायच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकषणतायच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना विषयता तच्छास्त्रिज्ञानवशादानुगतकारणत्वसम्बन्धि प्रकारतायामेव ससर्गावच्छिन्नत्वं न विशेष्यतायामपीति सिद्धेन्तारिति भावः । एवमपि व्याप्यप्रतियोगिकभावत्वेन अभावनिवेशे आलोकाभाववति घुसत्रकारकनिश्चयसंभ्रमस्य व्याप्यधूमान्धुमावतिवेशे च बद्धि-

विनापि यत्र पर्यतो धूमनानिति प्रत्यक्षं ततो वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरणं तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितेर्दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यात्तद्ग्राहिज्ञान सर्वत्र न कारणं किंतु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वस्यावश्यकत्वात् तत्र विशिष्ट-
 मन्वयति ।

व्यभिचार इति भावः । द्विविधयोरपि परामर्शयोः स्वस्वान्वयवहितो-
 स्तरानुमितिं प्रति ताद्रूप्येण हेतुत्वमित्यपि केचित् । वस्तुतस्तनु-
 भवानुरोधान् पक्षविशेष्यरूपग्रामर्शस्यैव हेतुरन्मत एव वह्निव्या-
 प्यधूमवाञ्छामित्याकारकं पक्षविशेष्यक एवोपनयः सर्वसमत
 इति श्लेषम् । भीमासकः शङ्कते—नन्विति । ज्ञानं विनापीत्य-
 स्थानुमितेर्दर्शनावित्यनेनान्वयः । ज्ञानद्वयादेव ज्ञानद्वयादपि ।
 विशिष्टवैशिष्ट्यात्तद्ग्राहिज्ञानमिति । भाष्यप्रधानो निर्देशः ।
 सर्वत्र न कारणमिति । अनुमितित्वायच्छिन्नं प्रति न कारणता-
 वच्छेदकमित्यर्थः । आवश्यकत्वादिति । व्याप्यतावच्छेदकप्र-
 कारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्योभयुक्तसिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वावच्छेदकता-
 वच्छेदकत्वमित्यर्थः । ननु ज्ञानद्वयस्थलेऽपि विशिष्टज्ञानं कैरुपनीयमतो-

रामस्त्री ।

व्याप्यधूमवाञ्छा चेति सप्तमधारणस्य वाऽऽसम्भव एव अप्रामाण्यज्ञानानामपि विभि-
 न्नाकाराणामेवैकनियमकारणतावच्छेदककोटावभावा निवेद्यनीया इत्यतोऽपि नानु-
 गतहेतुतासम्भव इत्यभिप्रायेण मतात्तरमुपन्यस्यति—द्विविधयोरिति । ताद्रू-
 प्येणेति । पक्षविशेष्यकत्वेन व्याप्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः । समतनुपदर्शमिति वस्तु-
 तस्तुच्यति । अनुभवानुरोधादिति । पक्षविशेष्यकत्वेन परामर्शादनुमितिर्न
 व्याप्यविशेष्यकत्वादनुमितिमिष्णुमवाप्तरोषादित्यर्थः । लोकं प्राप्य समदिनाह—
 अतप्येति । वह्निव्याप्यधूमनानिति नवीनमतामिप्रायेणोक्तम् । प्राचीनमते ॥
 तथा चायमी युपनयाकार इति न तच्छब्दः । ननु चाहं व्याप्यधूमवाञ्छा इति शब्दो
 द्विपरामर्शस्थले ज्ञानद्वयं विनापि भीमासकैरप्यनुमितिसिद्धीकारात् ज्ञानद्वयादेवेत्येव-
 कारासंगतिरित्यतस्तस्याप्यवकतासाह—ज्ञानद्वयादपीति । विशिष्टवैशिष्ट्यात्त-
 द्ग्राहि ज्ञानं सर्वत्र न कारणमिति मूलश्लेषेन नानुमितिव्यवहितपूर्ववृत्तित्वात्तदर्थ-
 कत्वेन च ततो विशिष्टवैशिष्ट्यात्तद्ग्राहिनिवयत्वं नानुमितिव्यवहितवृत्तित्वात्तदर्थक-
 मनुष्यावयस्य सा ताद्विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिवृत्तत्वात्तदिति प्रयासाधिन्यम-
 वच्छेदकत्वमित्यर्थः । विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिवृत्तत्वात्तदिति प्रयासाधिन्यम-

निति ज्ञानं वा । अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यमित्याकारिका, पक्षो व्याप्यवानिति ज्ञानात् पक्षः साध्यवानित्याकारिका । द्विविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवानित्येवानुमितिरित्यन्ये । ननु बह्विव्याप्यधूमनान्पर्यत इति ज्ञानं

• दिनकरी । •

प्रसङ्गाभावात् तत्पुरुपीयत्वनिवेश इति लाघवमित्यपि बोध्यम् ॥ ३६ ॥

॥ ३६ ॥ तच्च व्याप्यस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिकानं च । ननु परस्परव्यभिचार इत्यत्र आह—अनुमितिस्त्विति । कार्यतावच्छेदकस्य परस्परानुमितिव्याप्यत्वात् व्यभिचारः । पक्षविशेष्यकत्वमेव सर्वत्रानुमितौ निधत्तमिति नवीनमतमाह—द्विविधादपीति । पक्षविशेष्यकव्याप्यविशेष्यकोभयपरामर्शादपीत्यर्थः । कारणतावच्छेदकं च परामर्शद्वयसाधारणं व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वमतो न

शामरणी ।

व्याप्यस्य । एकात्मानुमिषकसमवायसंबन्धेन कार्यकारणभावार्थिकपुरुपीयपरामर्शादन्वयात् अनुमित्यापत्तिरिति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ परस्परदेति । पक्षविशेष्यकपरामर्शात्तत्रानुमितौ व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य सतुत्तत्तानुमितौ पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य व्यभिचार इत्यर्थः । सर्वत्रानुमित्यापत्तिरिति । प्रतिदृष्टावच्छेदकत्वात्तुमित्यापत्तिरिति । तेन प्रथमोत्तरत्वव्याप्यकामावप्रतियोगिसम्बन्धवती प्रथमोक्तिरिति व्यतिरेकपरामर्शात्प्रतिदृष्टावच्छेदकानुमित्युपपत्तेरपि न सतिरेति मन्तव्यम् । ननु वैचर्यपरस्परगत्यानुमितौ व्यभिचारे दुर्भार इत्याह्वयामाह—कारणतावच्छेदकं चेति । व्याप्यपक्षोभयेति । यद्यपि निश्चयत्वमुभयसाधारणमेकं दुर्बलं तदभावात्प्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वस्य निश्चयत्वस्य प्रकाराभूतव्याप्यवच्छेदकत्वस्यैवपदितत्वात् तत्प्रकारकत्ववच्छेदकसंबन्धानुगमाच्च सावर्गिकविषयतायाः विशिष्ट्यानिवेशे कालिकादिना व्याप्यपरामर्शादप्यनुमित्यापत्तेरनुगतैकरूपेण कारणत्वं दुर्भयं तथापि हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नतावच्छेदकत्वे प्राभाकरप्रकारत्वानिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसंबन्धान्यसंबन्धानवच्छिन्ना व्याप्यवच्छिन्ना विषयता तत्रिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्ना व्याप्यवच्छिन्ना विषयता तत्रिरूपिता या हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना विषयता तच्छाब्दिकानुगतावच्छिन्ना संभवति प्रकारव्याप्यसंबन्धावच्छिन्नत्वं न विशेष्यतायामपीति त्रिदंशतिर्भावः । एवमपि व्याप्यप्रतियोगिकामावत्त्वेन अभावनिवेशे व्याप्येकाभाववति सुप्रप्रकारकनिश्चयसंप्रदायस्य व्याप्यसामान्याभावनिवेशे च बहि-

विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरणं तत्र ज्ञानद्रव्यादेवानुमितेर्दर्शनात् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सर्वत्र न कारणं किंतु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वस्यावश्यकत्वात् तत्र विशिष्ट-

दिनकरी ।

व्यभिचार इति भावः । द्विविधयोरपि परामर्शयोः स्वस्वान्यवद्विद्वित्-
त्तानुमितिं प्रति ताद्रूप्येण हेतुत्वमित्यपि केचित् । वस्तुतस्तनु-
भयानुरोधात् पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैव हेतुत्वमत एव वह्निव्या-
प्यधूमबांध्यापमित्याकारकः पक्षविशेष्यक एवोपनयः सर्वसंगत
इति ध्येयम् । मीमांसकः शङ्कते—नन्विति । ज्ञानं विनापीत्य-
स्यानुमितेर्दर्शनादित्यनेनान्ययः । ज्ञानद्रव्यादेव ज्ञानद्रव्यावपि ।
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति । भावप्रधानो निर्वेद्यः ।
सर्वत्र न कारणमिति । अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति न कारणता-
वच्छेदकमित्यर्थः । आवश्यकत्वादिति । व्याप्यतावच्छेदकप्र-
कारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्योभयमतसिद्धमित्यतपूर्ववृत्तितावच्छेदकता-
कारणवित्यर्थः । ननु ज्ञानद्रव्यसंश्लेषेऽपि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयमतो-

रामरुद्री ।

व्याप्यधूमबांध्यापमितिसहायकारणस्य नाऽसम्भव एव अप्रामाण्यज्ञानानामपि विभि-
न्नाकाराणामेकैकनिश्चयकारणतावच्छेदकसोटावगाहा निवेशनीया इत्यतोऽपि नाह-
गतहेतुतासंभव इत्यभिप्रायेण मतान्तरमुपन्यस्यति—द्विविधयोरिति । ताद्रू-
प्येणेति । पक्षविशेष्यकत्वेन व्याप्यविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः । समतनुवदर्थयति वस्तु-
तस्त्विति । अनुभयानुरोधादिति । पक्षविशेष्यकादेश परामर्शानुमितेर्न
व्याप्यविशेष्यकत्वादानुमितिरित्यनुभवानुरोधादित्यर्थः । श्लोके प्राया समप्रमाह—
अतएवेति । वह्निव्याप्यधूमवानिति नवीनमतोऽपि प्रायेणोक्तम् । प्राचीनमैवे तु
तथा चाप्यनिरुपनयाकार इति मन्तव्यम् । ननु वह्निव्याप्यधूमवान् जेत इति शब्दा-
दिपरामर्शसंश्लेषे ज्ञानद्रव्य विनापि मीमांसकैरनुमितिसिद्धीकारार्थं ज्ञानद्रव्यादेवेत्येव-
कारणमतिरिक्तस्वस्वाप्यर्थकतामाह—ज्ञानद्रव्यादपीति । विशिष्टवैशिष्ट्याव-
गाहि ज्ञानं सर्वत्र न कारणमिति मूलस्य सर्वत्र मानुमित्याव्यवहितपूर्ववर्तीत्यर्थकत्वे
अतो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वं मानुमितिजनकतावच्छेदकमिति पूरणी-
यमुक्तवाक्यस्य साक्षाद्विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वनिरासकत्वमिति प्रयासाधिक्यम-
वसन्नन्यस्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतागिरासफल संपादनमाह—भावप्रधानो

ज्ञानकल्पने गौरवाचेति चेन्न । व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि
वद्विव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेर्लाववाच व्याप्तिप्रकारक-
पक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वम् । किञ्च धूमवान् पर्वत इति
ज्ञानादनुमित्यापत्तिः व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकस्य
पक्षधर्मताज्ञानस्य सत्त्वात् । नच गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रका-

दिवच्छी ।

न व्यभिचार इत्यत आह—विशिष्टज्ञानेति । व्याप्यतावच्छे-
दकेति । जयमालोको धूमो वेति सन्देहदशायां व्याप्यताव-
च्छेदकप्रकारकनिर्णयभावेऽपीत्यर्थः । वद्विव्याप्यवानिति ।
बहुयभाष्यवदृष्टिमालित्यर्थः । ननु धूमसमानाधिकरणेत्यादिरूपव्या-
प्तिविशिष्टवानित्यर्थः । अत्र हेतुतावच्छेदकमाननैयत्यात् । अनुमि-
त्युत्पत्तेरिति । तथाच व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य
तत्र व्यभिचारात् तेन रूपेण हेतुत्वमिति भावः । ननु तत्र फल-
बलाद् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं कल्पनीयमतो न व्यभिचार
इत्यत आह—लाघवाचेति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वापेक्षया
व्याप्तिप्रकारकत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः । नन्वस्तु वशावच्छेदकलाघवं
तथापि पूर्वोक्तस्फनलाघवमेव मीमांसकानां मूल्युक्तिर्भविष्यतीत्यत
आह—किञ्चेति । नच गृह्यमाणेति । अत्र ज्ञानवाग्रहस्य
चर्तमानवाया अभिधानात् फालान्वरीयतादृश्यहमाशय दोषः ।

रामज्जी ।

'निर्देश इति । एतदुत्तेष्वेव सर्वत्र न कारणमित्यस्त्वामाह—अनुमिति-
त्यावच्छिन्नं प्रतीति । आशयकत्वादित्यस्य समयकामितिद्वयव्यवहृतिव्यव-
च्छेदकत्वादित्यर्थेऽस्त्वामाह—व्याप्यतावच्छेदकेत्यादि । तथाप्यव्याप्यव्यव-
हृत्तया मीमांसकैः कल्पनीयं नैयायिकैस्तुभ्यं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः । ननु
व्याप्यतावच्छेदकानिर्णये वद्विव्याप्यवानिति शब्दपरामर्शोऽपि न समबलेन धूम-
व्याप्यत्वविश्रमानाधिकरणवृत्तियुक्तत्वादेरेव व्याप्तिविश्रयान्तराभावात्—
बहुयभाष्यवदृष्टीति । फलबलादिति । अनुमितिरूपकार्येण कारणानुमान-
संभवादिति भावः । लघुरवादिति । उभयत्रापि व्यभिचारस्यापिशिष्टत्वात् लघुरूपे-
णैव कारणतायाः कल्पनीयमुचितत्वादिति भावः । मूल्युक्तिरिति । व्याप्यताव-
च्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानहेतुतायाप्युक्तिरित्यर्थः । ज्ञानचेति । लघुता-

रूपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वमिति वाच्यम् । चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे
 मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानात् अनुमितिः स्यात् । यदि तत्पुरुषीय-
 गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं तत्पुरुषीयपक्षधर्मताज्ञानं
 तत्पुरुषीयानुमितीं हेतुरित्युच्यते तदानन्तकार्यकारणभावः ।
 मन्मते तु समवायसंबन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं सम-
 वायसंबन्धेनानुमितिं जनयतीति नानन्तकार्यकारणभावः । यदि
 तु व्याप्तिप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं च स्वतंत्रं कारणमित्युच्यते
 तदा कार्यकारणभावइयम्, वह्निय्याप्यो धूमः आलोकवान्

दिनकरी ।

व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानमिति स्वतन्त्रमित्यनेनान्वयि । इत्युच्यते इति ।
 इत्थं च न तत्पुरुषीयत्वं निवेश्यते चैत्रस्य व्याप्तिग्रहकाले तच्छून्यस्य
 मैत्रस्यानुमित्यापत्तेरभावान्भेदात्मनि स्वतन्त्रहेतुभूतव्याप्तिज्ञानाभावा-
 दिति भावः । ननु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मता-
 विषयकव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन वा हेतुत्वेत्यत्र विनिगमनाविरहेण
 हेतुताद्वयं तथापीत्यत्र आह—वह्निय्याप्य इति । अनुमितिः
 स्यादिति । न्यायमये तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरू-
 पयन्ती ।

रामस्त्री ।

तुज्ञानत्वाविति सूत्रेण शतैमागार्थकत्वस्याधिकरत्वेन घटुज्ञानस्योर्विधानाविति भावः ।
 तच्चापीति । यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षमि-
 श्रोप्यकव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन वा कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविर-
 हेण भीमासकमते कार्यकारणभावश्चतुष्टयापत्त्या न्यायमते विनिगमनाविरहेण
 कारणताद्वयापादनमसङ्गतं तथापि व्याप्तिप्रकारत्वहेतुप्रकारत्वपक्षधर्मताज्ञाना-
 प्रमाणा विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरभूतकार्यकारणभावेनोपापत्त्या
 भीमासकमते न गौरवमित्यर्थे तात्पर्याभासइतिरिति भावः । मूले आलो-
 कवानिति । यद्यपि व्याप्यतावच्छेदकाना धूमत्वादीना निवेशे न तथापि
 धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य धूमविशेष्यकव्याप्तिज्ञानादधिकरत्वेन फलजन-
 कत्वस्योपगन्तव्यत्वात् तथापि व्याप्यतावच्छेदकाना निवेशे व्याप्यतावच्छेदक-
 भेदेन अनन्तकार्यकारणभावापत्त्या गौरवमिति बोध्यम् । व्याप्तिप्रकारता-
 निरूपितहेतुप्रकारतेति । इदं प्रकारताविशेष्यत्वयोरभेदादिमताभिप्रायेण ।

पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिः स्यात् । इत्थंच यत्र ज्ञानद्वयं
तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं फलमुखगौरवस्यादोपत्वात् ।
व्याप्यो नाम व्याप्त्याश्रयः तत्र व्याप्तिः केत्यत आह—
व्याप्तिरिति । वह्निमान् घृमादित्यादीं साध्यो वह्निः साध्य-

दिनकरी ।

पितृपक्षविरोप्यताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वात् न तादृश-
ज्ञानाश्रया घृमो वह्निव्याप्यो घूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्वाप-
त्सिद्धं व्याप्तिप्रकारतानिरूपितघूमविरोप्यतायाः पर्वतविरोप्यता-
निरूपितप्रकारतानात्मकत्वादिति भावः । ननु ज्ञानद्वयस्थले विशिष्ट-
ज्ञानरूपने कल्पनागौरवं न्यायमते दूषणं भविष्यतीत्यत आह—
इत्थं चेति । फलमुखगौरवस्यादोपत्वादिति । फलं कार्य-
कारणभाषमदः । तन्मुखं तदधीनम् । गौरवं गौरवज्ञानमित्यर्थः ।
विशिष्टज्ञानावावच्छेदेन कारणत्वमहे विशिष्टज्ञानत्वधर्मिकगौरव-
निश्चयो विरोधी वाच्यः । तच्च गौरवं प्रमाणान्तरासिद्धतत्त्वदनुमि-
त्यव्यवहितपूर्ववर्तिस्वाश्रयत्वमेव, तादृशगौरवनिश्चयो विशिष्टज्ञा-
नत्वेन कारणत्वनिश्चयाधीनः स्पष्टकीभूततत्त्वदनुमित्यव्यवहितपूर्व-
वर्तिस्वाश्रयनिर्णयं विना न संभवतीति कार्यकारणभाषनिर्णयान् पूर्वं
गौरवनिर्णयाभावात् तादृशगौरवं दोष इति भावः । मूले परमशं-
क्षणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे सकृत्सिद्धमुपोद्घातं निरूपयन्नाह—व्याप्यो

तामरप्री ।

महापार्षमते तु व्याप्तिप्रकारतानिरूपितविरोप्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्ष-
विरोप्यताशालित्वेन अक्षय्यं एकनिष्ठप्रकारतानिशेषतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाव-
स्वीकारात् विशेष्यताप्रकारतयोरमेदस्वीकारे रक्तदण्डवानिति दुर्दा रक्तदण्डविशेष्य-
रक्तदण्डभावनिश्चयप्रतिबन्धत्वात् तादृशप्रकारतानिरूपितरक्तदण्डविरोप्यता-
शालित्वात्तादृशदण्डेरेति ध्येयम् । वक्ष्यमाणगौरवस्य कारणतानिश्चयानधीनत्वा-
दाह—गौरवज्ञानमिति । प्रमाणान्तरेति । कार्यलिङ्गकानुमानातिरिक्त-
प्रमाणे तर्कः । स्वाश्रयकार्यं साधनशक्तत्वम् । निश्चयाधीन इति । तादृश-
कारणतानिश्चये सत्त्वेव कार्यतिष्ठेन तत्त्वदनुमित्यव्यवहितपूर्वं इति विशिष्टप्रमाणस्य
निर्णयवर्धनवादिति भावः । स्पष्टकीभूतेति । गौरवपटकीभूतत्वम् । न तादृ-
शेति । शोचरोत्तररक्तगौरवज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्संभव इति भावः । उपोद्घा-

व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसंबन्ध उदाहृतः ॥ ६८ ॥

यान् महानसादिस्तदन्यो जलहंदादिस्तदवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्साध्यः-पिण्डादौ वह्नेः सत्त्वान्नातिव्याप्तिः । अत्र येन संबन्धेन साध्यं तेन संबन्धेन साध्यवान् बोध्यः । अन्यथा समवायसंबन्धेन वह्निमान्यह्नेरयवस्तदन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वाद् व्याप्तिप्रसङ्गात् । साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-त्वाकभेदवान् बोध्यः । तेन यत्किञ्चिद्बहिमतो महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ धूमसत्त्वेऽपि न क्षतिः । येन संबन्धेन हेतुता तेनैव संबन्धेन साध्यवदन्यावृत्तित्वं बोध्यम् । तेन साध्यवदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवायसंबन्धेन सत्त्वेऽपि न क्षतिः । साध्य-

दिनकरी ।

नामेति । तत्रेति । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । अव्याप्तिप्रसङ्गादिति । अव्याप्त्यभिधानमिदं येन तेनचित्संबन्धेन साध्यवत्त्वविषयान्नाभि-

रामरुद्री ।

समिति । साध्यवत्त्वोपपत्तिरिति प्रसङ्गाद्बिहानस्य व्याप्तिरानसाध्यत्वेनोद्भूता-सत्त्वान्नापराधनिरूपणानन्तरं व्याप्तिरित्युपपत्ति भावः । घटकत्वमिति । स्वाविषयकप्रतीत्यविषयकत्वं तद्वदकत्वं साध्यवत्त्वमिभूत्वा व्याप्तिः केवल्यः पर्यवसितः । साध्यवदन्यावृत्तित्वलक्षणे साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवत्त्वावि-षयान्ने वह्निमान् धूमादित्यादौ अव्याप्तिर्मूलोका न सञ्च्यते साध्यवत्त्वावच्छि-न्नभेदस्य संयोगेन साध्यवति पर्वतादावसुंभवादित्यतस्तद्बन्धभाषमाह—येन-केनचिदिति । यत्किञ्चित्संबन्धेनेति तदर्थः । तथाच समवायेन वह्नि-मदन्यत्वस्य पर्वतादौ सत्त्वान्नापराधनसत्त्वमिति भावः । यद्यपि विषयिता दिङ्मतिशेषणतादियत्किञ्चित्संबन्धेन साध्यवदन्यस्मिन्हेतोर्हेत्या सर्वत्रासंभव एवेत्यव्याप्त्यभिधानं मूलकृतोऽतद्वत्तं तथापि अयं सविषयकान्यत्वविशिष्टतदु-पान् तद्वदभिन्नान्यत्वविशिष्टतद्रूपवान्ना तदसादित्यादौ लक्षणसंभवाद् व्याप्त्यभि-धानमिति बोध्यम् । ननु संबन्धसामान्येन साध्यवत्त्वं विवक्षणीयमतो

१ साध्यवत्त्वं साध्यवत्त्वप्रतियोगिकत्वं तस्मात्तदसंबन्धेनान्यपदार्थैर्दृश्ये भेदेऽ-न्ययः । निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य असंबन्धवत्त्वं अवृत्तित्ववत्त्ववृत्तित्वोऽन्ययः । तस्मान् साध्यवत्त्वप्रतियोगिकाभिप्रेतवदवृत्तित्वमिति पाठ्यार्थः ।

वदन्यावृत्तित्वं च माध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्राकामावः । तेन धूमवान् बहोरित्यत्र साध्यवदन्यजलहृदादि-
वृत्तित्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्य-
त्वविशिष्टमत्त्यादित्यादां विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तागाथैक्यात्
साध्यवदन्यसिन् गुणादाववृत्तित्वं नास्ति तथापि हेतुतावच्छे-
दकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकं वृत्तितानवच्छेदक-
दिक्ती ।

प्रायेण । यदि च सग्रन्थसामान्येन साध्यवत्त्वं विवक्ष्यते तदा
धूमवान् बहोरित्यादावतिव्याप्तिर्बोध्य्या । अवृत्तित्वं नास्तीति ।
विशिष्टाभेयताया अननिरिक्तत्वादिति भावः । फलितोऽर्थ इति ।
तथाच सन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वैव वक्षिण्यतापेय-
तावच्छेदकनियमेन विशिष्टसत्तात्पस्य गुणापेयतानवच्छेदकत्वा-

सामर्या ।

भाष्यातिरिक्तत आह—यदि चेति । अतिव्याप्तिरिति । धूमग्र-
न्थयोगोल्लादेरपि सङ्गसामान्यान्वर्तनत्वादिहादिना धूमवत्त्वेन धूमगु-
मान्नागैतददायैवैव धूमवदन्यात्वात् बहव्यधिकरणस्य धूमगमान्नागस्यप्रति-
वेदिति भावः । यदिच धूमगमान्नागैत प्रत्ययवत्परमाणुविद्यादिवैव तत्र
हेतुतावच्छेदकत्वयोगेन वृत्त्यप्रतिबन्धेन नातिव्याप्तिरिति विचार्यते तदा तदभिश-
यैवैवादिपदेन वक्षिण्यवच्छेदकप्रमादिशेषत्वस्य स्वरूपसंबन्धेन हेतुतावच्छेद-
क इति मन्तव्यम् । मूले साध्यवत्त्वावच्छिन्नमेति । साध्यतावच्छेदकत्वावच्छि-
न्नस्यप्रतिबन्धेन हेतुतावच्छेदकतावच्छेदकत्वमित्यर्थः । यथाश्रुते साम्यत्वेन साम्यव-
त्त्वस्यातया तत्तदधिकर्मद्वयस्य महानसीदवक्षिण्यद्वयस्य च वारणागमत्वात् । इदं च
शुद्धवर्त्मन्यापि प्रतिबोधित्वावच्छेदकत्वमतामिश्रायेण तेन द्रव्यत्वादिघातवत्त्वमे-
द्रव्यवत्त्वस्यान्वयतावच्छेदकविशिष्टवर्त्मतावच्छेदकत्वात् शुद्धवर्त्मन्यावच्छेद-
कत्वमेवैवैवादिपदेन न अतिरिक्ति भ्येयम् । एवं साम्यवदन्यावृत्तित्वत्वावच्छिन्नमेति
गुणव्यापि तादृशानि च यथासावच्छेदकतावच्छेदकत्वमेव बोध्यं । अन्यथा वक्षिण्य-
वदन्यावृत्तित्वमावस्य करणानुपपत्तौ । एवं साम्यवदन्यावृत्तित्वं साम्यवदन्यावृ-
त्तित्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकत्वसंबन्धप्रतिबोधित्वमेव, ननु साम्यवदन्यावृत्ति-
तत्त्वसंबन्धवच्छिन्नापेयत्वम्, वृत्त्यविवक्षितवत्त्वमेव हेतुतायां तदपेयत्व-
साध्यवदन्यावच्छेदक हेतुतावच्छेदकत्वमित्यत्र तादृशप्रतिबोधित्वानवच्छेद-
कत्वमेवैवैव इति भ्येयम् । विशिष्टाभेयताया इति । यदपि विशिष्टसत्तावृत्ति-
कत्वमिति चेत् साम्यम् इव मूले तदमेव तथापि विशिष्टसत्तावृत्ति-
कत्वमेवैवैव

अथ वा हेतुमन्निष्ठविरंद्वाप्रतियोगिना ।

साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥६९॥

मिति फलितोऽर्थः ॥ ६८ ॥ ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वाद्दौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः । किंच सत्तावान् ज्ञातेरित्यादौ साध्यवदन्यसिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादत्त आह—अथवेति । हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः तथा च हेत्यधिकरणवृत्तिर्योऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते । अत्र यद्यपि वह्निमान्

दिनकरी ।

ज्ञाव्याप्तिरिति भावः ॥ ६८ ॥ अथ वेत्यादि लक्षणमवतारयितुमाद्यलक्षणे दोषमाह—नन्विति । ननु केवलान्वयित्वज्ञानकाले पक्षतापटकसंशयाभावान्वानुमितिः वच्छून्यकाले तु भ्रमात्मकव्याप्तिज्ञानादनुमितिर्भवत्येवेत्यत आह—किंचेति । इत्यादावित्यादिना संयोगेन हेतुतायां गुणयाम् घटादित्यादेः संप्रहः । ननु स्वाधिकरणावृत्तिसाम्यवदन्योन्याभावकत्वं लक्षणार्थस्तथाच नैयमव्याप्तिरिति चेन्न । वह्निमान् घूमादित्यादौ घूमाधिकरणे वह्निमदन्योन्याभावस्य कालिकसंबन्धेन वृत्तेरव्याप्त्यापत्तेः साध्यवत्तामहविरोधितानियामकं

रामरुद्री ।

विशिष्टनिष्ठापेयताया अतिरिक्तत्वेन शुद्धसत्तापर्याप्त्यापेयताया गुणादिनिस्पितत्वेऽपि विशिष्टपर्याप्त्यापेयताया न गुणादिनिस्पितत्वमित्याशङ्कानिराधार्थेव तदुक्तमिति बोध्यम् ॥ ६८ ॥ केवलान्वयित्वेति । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वहरनेवलान्वयित्वनिधयकाल इत्यर्थः । पक्षतापटनेत्यपाठः । साम्यवदेहस्यैव पक्षतात्वान् । सिद्धमानरूपपक्षताया. सद्वैवापटीतत्वाच्च । किंतु पक्षतात्मकेत्येव पाठः तथाच नाच्यो भवेति सशयाभावान्वादेन नानुमितिरिति भावः ।

१ निपूर्वरूपत्वर्योऽभावः प्रथमतृतीयाने. अभेदः साध्यान्वयी सुनीयामृत्त्वर्थव्याभेदेन वा साध्येऽवयवः साध्यवशोत्पत्तीकार्थः निस्पितत्वं येषाधिकरणान्वयी येषाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यं तथाच हेतुमन्निष्ठामात्रान्वयिनिविशिष्टसाध्यनिस्पितदसामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्यर्थः.

चदन्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावः । तेन धूमवान् बह्वेरित्यत्र साध्यवदन्यजलहृदादि-
वृत्तित्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मन्य-
त्वविशिष्टमस्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यात्
साध्यवदन्यस्मिन् गुणादाववृत्तित्वं नास्ति तथापि हेतुतावच्छे-
दकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकं वृत्तितानवच्छेदक-
मिवहती ।

प्रायेण । यदि च संबन्धसामान्येन साध्यवत्त्वं विवक्ष्यते तदा
धूमवान् बह्वेरित्यादावतिव्याप्तिर्षोऽप्या । अवृत्तित्वं नास्तीति ।
विशिष्टाधेयताया अनतिरिक्तत्वादिति भावः । फलितोऽर्थ इति ।
तथापि तन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वावच्छेदकस्यैव सन्निरूपिताधेय-
तानवच्छेदकत्वनिश्चयेन विशिष्टसत्तात्वस्य गुणाधेयतानवच्छेदकत्वा-

रामहृदी ।

नान्यासिरेलत आह—यदि चेति । अतिव्याप्तिरिति । धूमश-
ब्दासौगोलकादेरपि धूमवदन्मात्रान्तर्गतकालिकादिना धूमवत्त्वेन धूमस-
मानकारोपपदार्थत्वेन धूमवदन्मात्रात् बहवधिकरणस्य धूमासमानकाजस्यमिष्टि-
हेरिति भावः । यदिच धूमासमानकालीन प्रलयोपपन्नपरमाणुनियमादिरेव तत्र
हेतुतावच्छेदकस्ययोगेन वृत्त्यप्रसिद्धैव नातिव्याप्तिरिति विभाव्यते तदा तदभिप्रा-
येणैवादिपदेन बहिमत्त्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वस्य स्वरूपसंबन्धेन हेतोरुपपन्नमह
इति भन्तव्यम् । मूले साध्यवत्त्वायच्छिद्येति । साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नवत्प्रतियोगितावच्छेदकताकर्मिदशमित्यर्थः । यथाश्रुते साध्यस्यैव साध्यव-
त्त्वरूपतया तत्राद्यकिमद्भेदस्य महानस्यैवमिमद्भेदस्य च वारणानुपपत्तौ । इत्य-
श्रुतपरमस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यतामिप्रायेण क्षेत्र इत्यत्रादिषाध्यकस्यते
इत्यादावन्वयान्मतावच्छेदकमिश्रितपर्याप्तवच्छेदकताया सुदुर्लभस्यानवच्छेदक-
तामतेऽप्रसिद्धावपि न अस्तिरिति श्येयम् । एवं साध्यवदन्याहृतत्वताविच्छिद्येति
गूणस्यापि तारश्रुतकत्वपर्याप्तवच्छेदकतावेत्यर्थो बोध्यः । अन्यथा बहिमद-
न्यात्तदवृत्तिसामांसस्य वारणानुपपत्तौ । एवं साध्यवदन्यवृत्तिर्न साध्यवदन्मातृ-
योगिकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकसंबन्धप्रतियोगित्वमेव, ननु साध्यवदन्यनिरूपि-
ततासंबन्धावच्छिद्यधेयत्वम्, इत्यनियामकसंबन्धेन हेतुताया तदप्रसिद्धेः
तारशाधेयतानवच्छेदक हेतुतावच्छेदकमित्यपि तारश्रुतप्रतियोगितानवच्छेदक-
मित्येवार्थ इति श्येयम् । विशिष्टाधेयताया इति । यद्यपि विशिष्टस्मानतिरि-
क्तत्वादिरेव बलवन्मूले तत्रमेव गवापि मिश्रितस्यानतिरिक्तत्वेऽपि,

अथ वा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ।

साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥६९॥

मिति फलितोऽर्थः ॥ ६८ ॥ ननु केवलान्वयिनि श्रेयत्वाद्दौ साध्ये साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः । किंच सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादत आह—अथवेति । हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहोऽभावः तथा च हेत्वधिकरणवृत्तियोंऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते । अत्र यद्यपि वह्निमान्

दिनकरी ।

दिनकरी ।

ज्ञाव्याप्तिरिति भावः ॥ ६८ ॥ अथ वेत्यादिछक्षणमवधारयितुमाद्यलक्षणे दोषमाह—नन्विति । ननु केवलान्वयित्वज्ञानकाले पक्षताघटकसंशयाभावात्त्रेयानुमितिः तच्छून्यकाले तु भ्रमात्मकव्याप्तिज्ञानादनुमितिर्भवत्येवेत्यत आह—किंचेति । इत्यादावित्यादिना संयोगेन हेतुतायां गुणषाम् घटादित्यादेः संग्रहः । ननु स्वाधिकरणावृत्तिसाध्यवदन्योन्याभावात्कस्यं लक्षणार्थस्तथाच नेयमव्याप्तिरिति चेत् । वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे वह्निमदन्योन्याभावस्य कालिकसंबन्धेन वृत्तेरव्याप्यपक्षेः साध्यवत्ताप्रहविरोधितानियामकं

रामस्त्री ।

रामस्त्री ।

विशिष्टनिष्ठापेयताया अतिरिक्तत्वेन शुद्धसत्तापर्यायापेयताया गुणादिनिरूपितत्वेऽपि विशिष्टपर्यायापेयताया न गुणादिनिरूपितत्वमित्याशङ्कानिरासाधेयं तदुक्तमिति बोध्यम् ॥ ६८ ॥ केवलान्वयित्वेति । मेदप्रतियोगितानेच्छेदकत्वस्यैव केवलान्वयित्वनिर्णयकाल इत्यर्थः । पक्षताघटकत्वपाठः । साध्यसंदेहस्यैव पक्षतात्वात् सिद्धमावरूपपक्षतायाः संदेहाघटितत्वात् । किंतु पक्षतारम्भेत्वेव पाठः तत्राच वाच्यो नवेति संशयाभावादेव नानुमितिरेति भावः ।

१ विपूर्वकररूपात्मनोऽभावः प्रथमतृतीयार्थे. अभेदः साध्यान्वयी तृतीयार्थेऽभेदस्यैव नैव वा साध्येऽन्वयः साध्यपक्षेऽतृतीयार्थे. निरूपितत्वं ऐकाधिकरण्यव्ययी ऐकाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यं तथाच हेतुमन्निष्ठाभावात्प्रतिबोधिरेतिऽसाध्यनिरूपितत्वात्सामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्यर्थः.

सिद्धे । तथापि प्रतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं
तद्वच्छिन्नगामानसधिकरण्यं व्याप्तिरिति वाच्यम् । ननु
रूपत्वव्याप्यजातिमद्वाङ् श्रुतिवृत्त्यादित्यादां साध्यतावच्छे-
दिका. रूपत्वव्याप्यजातयस्तासां च शुद्धत्वादिजातीनां

दिग्दर्शी ।

न निस्तार इति भावः । एतद्रूपवानेवद्रसादित्यादौ लक्षणसत्त्वाद्य-
संभवामावादाद्—अव्याप्तिरिति । इति वाच्यमिति । गुणत्वस्य

नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न । तत्र परम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात् । नहि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः कापि पृथिव्यामस्ति रूपत्वव्याप्यजातिमान्नास्तीति बुद्ध्यापत्तेः । साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् तादृशस्थले साध्यताव-

दिनङ्गी ।

द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । परम्परया स्वाग्रयसमवायेन । तथा चोक्तपरम्परया यदवच्छेदकं तदन्यत्वस्य जातित्वे सस्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः । उक्तपरम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वानच्छिन्नस्य समवायेनाभावः । नास्तीत्यत्र पृथिव्यामित्यनुपपद्यते । मतान्तरमाह—साध्यादीति । आदिना साधनादिपरिग्रहः । व्याप्तेर्भेदादिति । व्याप्तिज्ञानस्य कारणताभेदादित्यर्थः ।

रामट्टी ।

कारिण्यव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकतादिभेदेन व्याप्तेर्भेदतया निरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताकस्यः प्रतीयत्वस्य एव प्रतियोगितावच्छेदकताया निरवच्छिन्नत्वविशेषणस्योपादेयत्वात् । नर्धनमपि बाह्यत्वबाधच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताकस्यः प्रतीयत्वस्य तद्वह्नित्वविशिष्टवदित्ववात्नास्तीति प्रतीतिविषयाभावमादाव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यादिप्रसाध्यतावच्छेदकत्वस्यः प्रतीयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकताया साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतादितरोभवानवच्छिन्नत्वविशेषणस्याप्युपादेयत्वात् । अथैवमपि यत्र प्रमेयस्यैव साध्यतावच्छेदकता तादृशप्रसङ्गस्थले प्रमेयरूपसाध्यतावच्छेदकताप्रसङ्गस्थले विशेषणोपादानाद्यन्वय तादृशस्थले तद्वि-
शेषणानुपादाने च प्रमेयवद्वैतानुमानमादाव्याप्तिर्नारिति चेन्न । दृश्यादि-
साध्यके परम्परया दृशत्वस्यैवात्रापि परम्परया प्रमेयत्वस्यैव साध्यतावच्छे-
दकत्वोपगमादिति वदन्ति । ननु परम्परया रूपान्वयनशक्तिजातिवत्स्य साध्य-
तावच्छेदकत्वेऽपि साध्यादिबन्धेन तादृशजातिवत्प्रसङ्गस्थले पृथिव्यामभावसत्त्वेन साध्यतावच्छेदकं न तादृशभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति कथमव्याप्तिनिरास-
दस्यत आह—तथाचेति । रूपान्वयिनीत्वादित्यादौ विषयितया रूपत्ववती
ज्ञानादे समवायेनाभावस्य पृथिव्यामपि सर्वेनाव्याप्त्यपत्त्या प्रतियोगिताव-
च्छेदकताया साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वबन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेदनीयतया
तादृशपरम्पर्याव्यवधानावच्छिन्नतावच्छेदकताविरहस्य साध्यतावच्छेदकत्ववत्ता-
व्याप्तिरिति भावः । ननु साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भेदोपगमो नोचित उक्तरीत्या

च्छेदकतावच्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येव
लक्षणघटकमित्यपि चदन्ति । हेत्वधिकरणं च हेतुता-
वच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यम् । तेन द्रव्यं गुणकर्मन्यत्व-
विशिष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रति-
योगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः । हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन

दिनकरी ।

पूर्वोक्तरीत्या निर्योहे तत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकप्रति-
योगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं नोचितं
कारणतावच्छेदकगौरवात् । नच पूर्वोक्तरीत्या जातिमानित्येषा-
नुमितिः स्यान्नतु जातिमद्वानित्याकारिकेति वाच्यम् । पृथिवीत्वा-
दिहेतुके जातिमानित्येषानुमित्याकारो जातिमद्वानित्याकारस्तु तद्य-
क्तित्वहेतुके इत्यदोषादित्यपि बद्धन्तीत्यनेनास्वरसः सूचितः ।
शुद्धसत्ताधिकरणेति । नच विशिष्टनिरूपिताधिकरणतायाः
हेतुतावच्छेदकसंबन्धत्वे कथं तेन संबन्धेन सत्ताधिकरणं

रामरुद्री ।

व्याप्तेरकान्त्रामिलप्यमानसंबन्धादित्यत आह—व्याप्तिज्ञानस्येति । अयं
भावः—नदाचिद्रूपत्वमृत्तुत्तिजातिमानित्याकारिका नदाचिच्च तादृशजातिमद्वान-
नित्याकारिकानुमितिरिति सर्वानुभवसिद्धं, तच्च कारणवैलक्षण्यं विना न संभव-
तीति नदा तादृशजातिरस्य विधेयतावच्छेदकतया भावं तदा तादृशानुमितौ
परम्पर्यानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकधर्मिकं ज्ञानं कारणम्, यदा तु ताद-
ृशजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन भावं तदा तादृशानुमितौ साध्यता-
वच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकज्ञानं कारणमिति
व्याप्तिज्ञानकारणत्वेन एव पर्यवसानं एतन्न मूले साध्यसाधनमेदेनेत्यस्य साध्य-
तावच्छेदकसाधनतावच्छेदकमेदेनेत्येवार्थ इति ध्येयम् । जातिमानित्येवेति ।
यदिमानिसाधनानुमितौ यदर्थिकत्ववच्छेदकत्वज्ञानं तस्यैव विधेयतावच्छेदकतया
ज्ञाननियमादिति भावः । इत्यपरया समाधत्ते—पृथिवीत्वादीति । नन्वेवं
रूपत्वमृत्तुत्तिजातिमद्वानित्याकारिकानुमिते- तन्मतेऽप्यत्रापत्तिरित्यत आह—
जातिमद्वानिति । तद्यक्तित्वेति । नीलपट्टादिनिष्ठतत्त्वव्यक्तित्वादेहेतुरवे
सम्पत्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य नीलत्वादिजातौ धायेतत्त्वादिति
भावः । ननु मूले द्रव्यं-विशिष्टसत्त्वादित्यत्रान्वयाभ्यभिधानमस्यतम् सम-
वायस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धत्वे तेन संबन्धेन सत्ताऽभिन्नविशिष्टसत्तायाः

हेतुव्यधिकरणं बोध्यम् । तेन समवायेन धूमाधिकरणतदवयव-
निष्ठाभाप्रतियोगित्वेऽपि बहेर्नाव्याप्तिः । अभाप्रश्च प्रतियोगि-
व्यधिकरणो बोध्यः । तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र
मूलाप्रच्छेदेनैतद्वृक्षत्वात्किञ्चिदपिसंयोगाभाप्रतियोगित्वेऽपि कपि-
संयोगस्य नाव्याप्तिः । नच प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रति
दिनकरी ।

गुणः समवायस्य तथात्वे तु द्रव्यत्वे साध्ये विशिष्टसत्ताया व्यभि-
चारित्वात्तत्राव्याप्यभियानमसङ्गत्वमिति वाच्यम् । साध्याभाषवद्वृत्ति-
तादृच्छेदकहेतुतावच्छेदकस्यैव व्यभिचारपक्षायतया शुद्धसमवाय-
समन्वयस्य हेतुतावच्छेदकमन्वयत्वेऽपि विशिष्टसत्त्वस्य हेतोर्व्यभि-
चारित्वाभावात् नाव्याप्तिरिति । नच हेतुतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्व-
विशिष्टसत्त्वस्य गुणे सत्त्वादेव विवश्रणेऽपि कथमव्याप्तिपरिहार इति
वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकान्च्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य विरक्षि-
तराद्विशिष्टसत्तात्त्वस्य गुणनिष्ठाधिकरणत्वानिरूपिताधेयतावच्छेद-
कत्वात् तदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य गुणेऽभावादिति । तथैव
तदन्वयैव । तस्यैव धृक् इति । अधिकरणभेदेनाभायभेदानभ्युपग-
मादिति भावः । प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं प्रतियोग्यधिकरण-

• रामदी ।

साध्याभाषति गुणे सत्त्वेन व्यभिचारितयाऽन्वयत्वात् । यदिच विशिष्टसत्ता
त्वविशिष्टाधिकरणतत्र हेतुतावच्छेदकसन्वयं तेन न गुणवृत्तिश्च तस्या इति
लक्ष्यम् । नचैव तेन सन्वयेन सत्ताभाप्रस्य हेतुतावच्छेदकेन सन्वयेन विशिष्ट
सत्त्वस्य हेतुत्वे व्यभिचयेणनाप्रतिपत्तिरिति वाच्यम् । शुद्धसत्ताप्रतियोगिवत्स्य
प्रच्छेदसत्ताधिकरणतायामनङ्गीकारादिपुन्यते, तदा हेतुतावच्छेदकसन्वयनि-
मित्तैर्नैव व्याप्तिपरिहारहेतुतावच्छेदकान्त्वमित्येवोक्तिर्न इत्याशङ्क्य धमनाय एव
हेतुताया धमच्छेदकसन्वयं तेन सन्वयेन साध्याभाषवद्वृत्तित्वं नाङ्ग्यताप्रयो
जको व्यभिचारः । किन्तु साध्याभाषवद्विपरिपतत सन्वयवच्छिन्नप्रतियोग्यतावच्छेद-
कहेतुतावच्छेदकत्वमेव तथा । तथाच न व्यभिचारित्वं विशिष्टसत्त्वमेति
समाधत्त—नचेत्यादि । नच हेतुतावच्छेदकविशिष्टेति । हेतुतावच्छे-
दकीभूतविशिष्टसत्तावविशिष्टा सत्तैव तदधिकरणं गुणेऽपीति भावः । प्रदर्शि-
ताध्याप्तौ पूर्वं साध्याप्तिसौदाभावेन तथैवेत्यास्य सादृश्यापेक्षता न चदत्त । इत्य-
थाह—तदयस्यैवेति । तथाचेति । वस्तुतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं हेता-

योग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा तथैवाव्याप्तिः, प्रतियोगिनः कपि-
संयोगस्यानधिकरणे गुणादौ वर्तमानो योऽभावस्तस्यैव वृक्षे
मूलावच्छेदेन सत्त्वात् । यदि ॥ प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं
तदा संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, सत्ताधिकरणे गुणादौ
यः संयोगाभावस्तस्य, प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति
चाच्यं । हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य विव-
क्षितत्वात् । स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभाव
इति निष्कर्षः । प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नानधिकरणत्वं चाच्यम् । तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरि-
त्यादौ जात्यधिकरणगुणादौ विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताधि-
करणत्वेऽपि न क्षतिः । अत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रति-
योग्यनधिकरणत्वं बोध्यं । तेन ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादौ सत्ता-
धिकरणघटादेरपिपवतया ज्ञानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । इत्यं च

दिनकरी ।

वृत्तिमिदमत्वम् । विवक्षितत्वादिति । प्रतियोगिव्यधिकरण-
पदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः । तन्वेयं हेतुसमानाधिकरणेत्यस्य
वैयर्थ्यं सत्तावान् जातेरित्यादौ, सत्ताभावस्य निरुक्तप्रतियो-
गिव्यधिकरण्याभावादव्याप्तिविरहादेव, आह—स्वप्रतियोग्यन-
धिकरणेति । निष्कर्ष इति । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमा-
नाधिकरण्याभावेत्यन्तस्य निष्कर्षः । तथाच हेतुसमानाधिकरणत्व-
विशेषणबलादेव साध्यप्रतियोगिव्यधिकरण्यलाभात् तद्वैयर्थ्य-
मिति भावः । सत्ताधिकरणत्वेऽपीति । तथाच विशिष्टसत्ता-
भावो न प्रतियोगिव्यधिकरणः अभावान्तरप्रतियोगितायाश्चानवच्छे-
दकमित्य विशिष्टसत्तात्वमित्यतिव्याप्तिः । न क्षतिः नातिव्याप्तिः ।
एवमप्येऽपि । ननु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनैव प्रतियोग्यनधिकर-
णत्वमुच्यतां तावतापि ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादावनतिप्रसङ्गादित्यत

रामहृदी ।

वैवच्छिन्नत्वम् । तत्र प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं, तद्विशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वम-
नातकेशेपणम् । तत्रापि स्वप्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वमभाव-

वह्निमान् घृमादित्यादीं घृमाधिकरणे समवायेन वह्निविरहम-
 च्चेऽपि न क्षतिः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य
 कस्यचित्प्रतियोगिनोऽनधिकरणत्वं तत्सामान्यस्य वा यत्किञ्चि-
 त्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वा विवक्षितम् ।
 आद्ये कपिसंयोगी एतद्ब्रह्मत्वादित्यत्र तथैवाव्याप्तिः कपिसंयो-
 गामावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो घृक्षावृत्तिकपिसंयोगो-
 ऽपि भवति तदनधिकरणं ब्रह्म इति । द्वितीये तु प्रतियोगि-
 न्यधिकरणामानाप्रमिद्धिः सर्वसंभामानस्य पूर्वक्षणवृत्तित्ववि-
 शिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । नच वह्नि-

दिगच्छति ।

आह—इत्ययं इति । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकर-
 णत्वविवक्षणे चेन्नर्थः । वह्निविरहसत्त्वेऽपीति । तथा च प्रति-
 योगितावच्छेदकसमवायेन प्रतियोगिन्यधिकरणतादृशाभावप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वाद्ब्रह्मत्वस्याव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसंबन्धान-
 च्छिन्नत्वेनाप्रिमप्रतियोगिताविशेषणे तु संबन्धद्वयप्रवेशेन गौरव-
 मिति भावः । न क्षतिः नाव्याप्तिः । समवायेन ब्रह्मपभावस्य
 साध्यतावच्छेदकसंयोगेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वा-
 भावादिति भावः । तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
 सामान्यस्य । यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकं
 सद्ब्रह्मसामान्यस्य वेत्यर्थः । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टेति । पूर्व-
 क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य घटाभार्यादेर्योऽभावस्तदात्मकेत्यर्थः ।
 घटाभावावधिकरणेऽपि पूर्वक्षणवृत्तिन्वविशिष्टघटाभावादेरभावात्सो-
 च्छरणवच्छेदेन सत्त्वादिति भावः । नच पूर्वक्षणवृत्तित्ववि-
 शिष्टस्य घटाभावादेरभावः स्वाभावस्य प्रतियोगी न घटाभावादे-

रामट्टी ।

विशेषणं बहुमुचितमिति भावो मूलकारण्येति युक्तमुच्यते । गौरवमिति ।
 अथ यत्र वह्निप्रतियोगिकसंयोगेन ब्रह्मे साध्यता तत्र घटाभावादिनं
 निष्पत्तिः । नच तत्तद्विषयस्त्वभाव एव लक्षणपदयोऽस्त्विति वदित्वा- १ ।

मान् धूमादित्यादौ घटाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वामा-
वात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेस्तथापि साध्यता-
वच्छेदकसंबन्धेन तत्रप्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति कथं प्रति-
योगिव्यधिकरणामावाप्रसिद्धिरिति वाच्यं । घटाभावे यो बह्वध-
भावस्तस्य घटाभावात्मकतया घटाभावस्य बहिरपि प्रतियोगी
तदधिकरणं च पर्वतादिरित्येवं क्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरण-
स्याप्रसिद्धत्वात् । यद्वि घटाभावाद्दौ बह्वधभावादिभिर्न हत्यु-
च्यते तथापि धूमाभाववान् बह्वधभावादित्यादावव्याप्तिः,
तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धः स्वरूपसंबन्धत्वेन सर्वस्यैवाभावस्य

दिनकरी ।

रिति वाच्यम् । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तद्-
भावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावरूपस्य घटाभावानतिरेकितया
विशिष्टघटाभावप्रतियोगिमत्तस्य शुद्धघटाभावप्रतियोगित्वात् तथाच
प्रतियोगिव्यधिकरणामावाप्रसिद्ध्यासम्भव इति भावः । घटाभा-
वात्मकतयेति । अभावाधिकरणकामावस्याधिकरणानतिरेकत्वा-
दिति भावः । इत्यादावित्यादिना अभावसाध्यकसद्भेदुमात्रपरिमहः ।

रामरुद्री ।

रूपवान्प्रतियोगितादित्यादौ विपर्ययतया रूपत्ववतोऽभावनादायाव्याप्तिवारणाय प्रति-
योगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतापटकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्य-
कतया तत्सद्व्यक्तमानप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तत्संबन्धावच्छिन्नत्वाभावेन तस्य
लक्षणपटकत्वात् । नच तृणादिजन्यतावच्छेदकवैजाल्यावच्छिन्नताभाव एव तया-
निधः प्रहिज्यतीति वाच्यम् । एवमपि तद्रूपप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्यैवमेव तद्रू-
पसाध्यकसद्भेदानगतेः साध्यस्यैव तेन संबन्धेनाविकरणप्रसिद्धेरिति चेन्न । विदो-
परूपेण संसर्गतानभ्युपगमात् । तदभ्युपगमे तु साध्यतावच्छेदकसंबन्धसा-
मान्ये यदभावप्रतिनिगितावच्छेदकावीच्छन्नप्रतियोगिकत्वेत्त्वोधिकरणीभूतयोत्कं-
चिद्व्यवहृत्युयोगिकत्वीमवागमनः तादृशाभाव एव द्वैतधिकरणे प्रतियोगिव्यधि-
करण इति निर्द्वन्द्वीयम् । एवं च घटाभावादिरेव सादृशः प्रधिष्यति । यत्किंचि-
द्व्यादिसंयोगे कहित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वपर्वतापत्युयोगिकत्वोभयामावसत्त्वाद्
वदधभावस्यापि द्वैतधिकरणे प्रतिनिगिव्यधिकरणत्वापत्त्या बहिर्मान्धूमादित्या-
दावव्याप्तिरतः सामान्यपदम् । व्यभिचारीणि साध्याभावस्य लक्षणपटकत्वो-
पपत्तये यद्विचित्यदम् । तेनायोगोत्कर्षं यत्किंचित्पदेनोपादावोभयामावोपपत्तेर्ल-

पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वामानात्मरूपप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्व-
धिकरणस्येति । तृतीये तु कपिसंयोगाभावात्तानात्मत्वादि-
त्यादावव्याप्तिः, तत्रात्मवृत्तिः कपिसंयोगाभावात्तानात्म-
संयोगस्तस्य गुणत्याक्तप्रतियोगितावच्छेदकं गुणसामान्या-
भावात्तमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्यात्मन
इति । मैथम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छिन्नानधिकर-
णत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

दिनकरी ।

स्वरूपसंपन्थ इति । अभावीयविशेषणतेत्यर्थः । पूर्वक्षणवृत्ति-
त्वविशिष्टस्वामावेति । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं यत्स्यं घटामात्रादि
तदभावात्तमकेत्यर्थः । प्राचां मते द्रव्ये संयोगसामान्याभावानङ्गी-
कारादाह—रूपीति । घटामात्रीयवर्तिकचित्प्रतियोगितावच्छेदक-
घटत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे संभवात् प्रतियोगि-
व्यधिकरणाभावात्प्रसिद्धिनिवन्वनाभ्याप्तिः संभवतीति भावः ।
घटत्तद्हेतुके चर्तिकचित्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावात्तानव-
च्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य घटादेर्न संभवति उत्पत्तिकाले
घटे गुणसामान्याभावसत्त्वात् आत्मपर्यन्वानुपादानम् । तृतीय-
विनक्षानुसारेण समापत्ते—यादृशेति । यादृश्याः प्रतियो-
गिताया अवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकतानाश्रयत्वमित्यर्थः । विवक्षितत्वात् अप्रतियो-

गमकरी ।

क्षणपटकता साध्यतावस्थापीति ध्येयम् । एव विशेषरूपेण संसर्गताम्युपगमे
यत्र बद्धित्वप्रतियोगिकसम्भवायेन बद्धित्वस्य साध्यतावच्छेदकता तत्र ह्यनुसमा-
नाधिकरणाभावीप्रतियोगितावच्छेदकताया साध्यतावच्छेदकतापटकत्ववन्वा-
वच्छिन्नाया अप्रतिभ्या अन्वशितिरत प्रतियोगितावच्छेदकताया साध्यतावच्छे-
दकतापटकत्ववन्वावच्छिन्नत्व न निवेशनीय, परंतु साध्यतावच्छेदकताया
दकतापटकत्ववन्वावच्छिन्नत्वानवच्छेदकत्वानुसंगत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकता-
भावो निवृत्तनीय इति निमावनीयम् । मूले मित्र इत्युच्यते इति ।
अन्यथा बद्धिमति घटश्च यदेते बद्धिर्नास्तीति घटवति बद्धित्वं घटे नास्तीति
प्रत्ययस्य चापत्तेरिति भावः । तृतीयविषयेति । चर्तिकचित्प्रतियोगितावच्छे-

ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिक-
रणाभावाप्रसिद्धिः हेत्यधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधार-
तया सर्वेषामेवाभावानां साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन कालिक-
विशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वात् । अत्र केचित् महाका-
लभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणः महाकालस्य
घटाधारत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात् महाकाले

दिनकरी ।

गिपदेन विवक्षितत्वात् । कपिसंयोगामायवानात्मत्वादित्यादौ
शुण्णसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव यादृशप्रतियो-
गितापदेनोपादातुं शक्यतया तदनवच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगा-
मायत्ये सत्त्वाभाष्यातिरिति भावः । अत्रच यद्वर्मविशिष्टानधि-
करणत्वं हेत्यधिकरणस्य तद्वर्मभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यस्य लघोर्निर्दुष्टत्वसंबन्धेऽपि यथा संनिवेशे न वैयर्थ्य-
मिति भावः । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्व-
विवक्षणेऽप्यातिमाशङ्कते—नन्विति । महाकालभेदविशिष्ट-
घटाभाव इति । अभावीयविशेषणतापदितसामानाधिकरण्य-
संबन्धेन महाकालभेदविशिष्टस्य घटस्याभाव इत्यर्थः । महाकाले
महाकालभेदाभावादिति । अभावीयविशेषणतासंबन्धेन महा-

सामरुद्धी ।

दकावच्छिन्नानधिकरणत्वविवक्षानुसारेणैतत्पर्यः । अप्रतियोगिपदेनेति । एवं
यथापुनर्गुलाभिप्रायेणोक्तम् । नस्तत्तत्त्वाद्यप्रतियोगिज्ञानवच्छेदकत्वमेव साध्य-
तावच्छेदके विवक्षणीयम् । अन्नया वह्निमान्धूयादिसत्त्वैवाभ्यासेः पूर्वमुपदर्शि-
तत्वादिति शोभ्यम् । अत्रचेति । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन यदर्मावच्छिन्न-
यदन्यत्वं हेतुमतस्तदन्वयाप्यनावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्यातिरि-
क्ष्यः । नच प्रतियोगिज्ञानवच्छेदकानन्तपर्यमेदुर्विनेदौ शौर्यमिति बाध्यम् ।
गुणपर्यन्तसामानाधिकरण्यज्ञानवच्छेदकत्वमते गुरुपर्यन्तपटितद्वन्द्वुपीषादिमद्देहमा-
प्यप्रतिज्ञा साम्यादिति भावः । अभावीयविशेषणतेति । दैशिकविशेषणते-
त्यर्थः । मत्त्वभावप्रतियोगिकविशेषणतेति तदर्थः । तथासति अतिकविशेषणताया
अप्यभावप्रतियोगिकत्वेन तयावृत्तेरसंभवात् । एवमप्येऽपि शोभ्यम् । महाका-
लभेदाभावादित्यर्थ इति । ननु दैशिकविशेषणतया महाकाले महाकाल-

महाकालमेदामात्रात् । वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितामामान्ये यत्संबन्धावच्छिन्नत्वयद्दर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन संबन्धेन तद्दर्मावच्छिन्नस्य तदेतद्व्यापकत्वं बोध्यम् । इत्थंच कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोगसंबन्धेन घटामात्रप्रतियोगिनोऽपि घटस्थानधिकरणे हेत्वधिकरणे निवर्त्तते ।

कालभेदाभावादित्यर्थः । सामानाधिकरण्यघटकीभूतविशेषणविशेष्यसंबन्धाभ्यां यत्र विशेषणविशेष्योभयसत्त्वं तत्रैव विशिष्टाधिकरणत्वोपगमादिति भावः । ननु महाकालमात्रवृत्तिविशेषणतासंबन्धेन साध्यताया महाकालान्यत्वविशिष्टघटामात्रोऽपि न प्रतियोगिव्यधिकरणस्तत्र तेन संबन्धेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटाधिकरणाप्रसिद्धेरत आह—वस्तुत इति । अत्र प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीपसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपटितलक्षणकरणेऽपि कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादावव्याप्तिस्तद्वत्स्यैव साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताया अप्रसिद्धेरतः प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावपर्यन्तानुधावनम् । समवायेन बहुपभावप्रतियोगितामवर्त्तते ।

नेशात्त्वेऽपि कालिकसंबन्धेन तत्र महाकालमेदविशिष्टपटसत्त्वे वापदाभावतेन संबन्धेन तत्र जगदाधारत्वादित्यादावव्याप्तिरिति—सामानाधिकरण्येति । विशेषणविशेष्यप्रतियोगिकसत्सर्गाव्याप्तित्वं । महाकालमात्रवृत्तीति । महाकालानुयोगिकविशेषणतया साध्यत्व इत्यर्थः । अप्रसिद्धेरिति । यद्यपि पूर्वोक्तोभयाभावपटितप्रतियोगिविधेयधिकरण्यप्रवेशे गगनाभाव एव तत्रापि प्रसिध्यति तथापि गगनादेरपि कालिकसंबन्धेन महाकालवृत्तित्वमारत्वेन, अन्यथा पूर्ववृत्तित्वापटितशब्दादिकारणत्वं गगनादौ न स्यात्, धृत्तित्वप्रवादस्तु कालिकवृत्तित्वविशेषणतादिरिष्यसंलग्नावृत्तित्वादेव । अतएव जगतामाभयो मत् इति मूलमपि सप्रच्छेद इति भावः । ननु प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावपटितलक्षणमनर्थकम् प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन प्रतियोगिविधेयधिकरण्यनिवेशे समवायादिना घटादभावस्यैव प्रसिद्धिसंभवादित्याद्यह्य तयोक्तव्यपि

महाकाले वर्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रतियोगितायां कालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वान्नाभ्यासिः । ननु प्रमेयवह्निमान्धूमादित्यादौ प्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेन्न ।

दिनकरी ।

गितायां वह्नित्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् संयोगेन घटाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंयोगावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् वह्निमान् धूमादित्यादावभ्यासिवारणाय यत्संबन्धावच्छिन्नत्वयद्दर्मावच्छिन्नत्वयोर्निवेदाः । संयोगेन घटाभावप्रतियोगितायां धूमत्यावच्छिन्नत्वघटितोभयाभावसत्त्वादभ्यासिवारणाय सामान्ये इति । अप्रसिद्धमिति ।

रामरुद्री ।

समवायेन बहुपमावमादायाभ्यासिवारणायोत्तरत्र प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्यावर्षविवेचनीयतया समवायेन घटाभावमीयतादृश्यप्रतियोगिताप्रसिद्धाऽभ्यासितादवस्थ्यादिति समापत्ते—अत्रेति । एकैकाभावनिषेधेऽभ्यासिप्रवर्षनेनोभयासाध्यनिषेधे सायंकथयति—समवायेनेति । सामान्यपदमतिव्याप्तिवारकतया घाबंधयति—संयोगेनेति । इति निधापेति । घटावित्तस्यांसात्तुचलादेवैतदवर्षवनाय संशय इत्युक्तमिति भावः । नन्ववच्छेदकत्वमवगादत्त एव कम्पुमीवादिमात्रास्तोति प्रतीतिः, किंतु तत्र साध्यसंबन्धरूपं किलनतिरिक्तवृत्तित्वं, तदपि न प्रतियोगितावच्छेदकस्यावृत्तित्वं, तथाहति गुणे सत्तानास्तीति प्रतीत्यापत्तेः, गुणे विधिघटसत्तमानवत्त्वात्, विधिघटशात्यशून्ये घटारवस्यावृत्तित्वात्, अपि तु स्वावच्छिन्नव्यावृत्तावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तथात्वम् । सत्तावच्छिन्नव्यावृत्तावच्छेदकत्वस्य विधिघटसत्तादेव विरहादेव न गुणे सत्ता नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः । अपि घटवत्ते कम्पुमीवादिमात्रास्तीति प्रतीत्यापत्तेः । घटवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व कम्पुमीवादिमत्त्वावच्छिन्नव्यावृत्तानवच्छेदकत्वादिति । नच कम्पुमीवादिमत्त्वावच्छिन्नव्यावृत्तावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नव्यावृत्तानाधिकरणमात्रप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव वाच्यम्, तथाचाप्रसिद्धितावच्छेदकत्वम्, घटसमावच्छिन्नव्यावृत्तावच्छिन्नव्यावृत्तानवच्छेदकत्वव्यापेक्षया कम्पुमीवादिमत्त्वावच्छिन्नव्यावृत्तावच्छिन्नव्यावृत्तावच्छिन्नत्वस्य गुण्येन तदवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छिन्नत्वव्यावृत्तावच्छेदकत्वात् असंभव इति वाच्यम् । कम्पुमीवादिमत्त्वानाधिकरणमात्रप्रतियोगितावच्छेदकं यदसत्तद्वेदकत्वमेव व्यावृत्तावच्छेदकत्वमेवोभयान्वयतात्तस्य च प्रतियोगितादिति चेन्मेवम् । घटो नास्तीति प्रतीत्या इति घटत्वादेः साध्यसंबन्धरूपमवच्छेदकत्वं सिध्यतीति वक्तव्यम् । अत्र च नमर्षीमादे घटस्य घटत्ववच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद-

सिपाधयिपथा शून्या सिद्धिर्यत्र न तिष्ठति ।

स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ७० ॥

कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमच्चावच्छिन्नप्र-
तियोगिताविषयीकरणेन गुरुधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारा-
दिति संक्षेपः ॥ ६९ ॥

पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह—सिपाधयिपथेति ।

दिग्वहरी ।

तथाचाख्याप्तिरिति भावः । यदिच कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीत्यादौ
कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिताकाभाव एव विषयो नतु कम्बुग्रीवादि-
मत्त्वे तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमपीत्युच्यते तदा यत्किञ्चिद्दृढवत्यपि
कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति हृदि निपाय
संक्षेप इति ॥ ६९ ॥ मूले पक्षतानिरूपणे सङ्गवेत्प्रवर्षणात् तां प्रदर्श-
यति—पक्षवृत्तित्वमित्यत्रेति । तथाच प्रकृतस्य परामर्शस्य घट-

रामहरी ।

संबन्धेनान्वयात्तदाद्यप्रतीत्या घटत्वादेवच्छेदकत्वावगाहनापया तादृशप्रतीतिः
घटत्वादेवच्छेदकत्वे मानं तथा कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादि-
मत्त्वे निरुक्तावच्छेदकत्वावगाहनार्थं तस्य तादृशावच्छेदकत्वं तत्प्रतीतिगोचर
इति घटो नास्तीतिवदियमपि स्वरूपसंबन्धरूपमेवावच्छेदकत्वं कम्बुग्रीवादिमत्त्वे-
ऽवगाहत् इति तद्गुहादुरपि भवत्यवच्छेदकः प्रतियोगिताया इति प्रत्यङ्गता-
स्पर्यात् । न च गुरुधर्म स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वस्य आधादुक्तप्रतीती स्वाव-
च्छिन्नव्यापकत्वावच्छेदकत्वच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेनैव प्रतियोगिनोऽभावे अन्व-
योभ्युपेयते पटो गान्धीत्यादी तु सापवाद्व्यत्यावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेनैव
घटादेरन्वयोऽभ्युपगन्नुच्यते इति वाच्यम् । समानाधरकप्रतीत्योरेकत्र प्रति-
योग्यंते प्रहारीभूतधर्मवच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धवगाहित्वमपरत्र तादृशधर्मव-
च्छिन्नव्यापकत्वावच्छेदकधर्मवच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धवगाहित्वमिति कल्पनस्या-
नुचितत्वेन सापवादुभयत्रैव प्रतियोगिमिशेषणीभूतधर्मवच्छिन्नप्रतियोगितासंब-
न्धवगाहिताकारनस्यैव उचितत्वेन गुरुधर्मस्य नावच्छेदकत्वमित्यनैव प्रमागदौ-
र्लभ्यं प्रतीत्यनुरोधेनैव अवच्छेदकतासिद्धेरनन्तव्यत्वादिति ध्येयम् । ननु प्रति-
योगिताधर्मिकीमयाभावपटितलक्षणे गुरुधर्मवच्छिन्नसाध्यव्याख्यायाश्चैव न
संभवति गुरुधर्मस्य साध्यत्वावच्छेदकताया अवसंभवादिति कथमेतदिति चेत् ।
स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकताया एव गुरुधर्मे प्राचीनैस्त्रीकारात् साध्यत्वावच्छेदक-
ताया विषयताविशेषणत्वेन गुरुधर्मस्यापि तत्संबन्धवगाहित्वमिति हृदयम् ॥ ६९ ॥

सिपाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धयभावः पक्षता, तद्वान् पक्ष
इत्यर्थः । सिपाधयिषामात्रं न पक्षता, विनापि सिपाधयिषां
घनगर्जितेन मेघानुमानात् । अतएव साध्यसंदेहोऽपि न
पक्षता, विनापि साध्यसंदेहं तदनुमानात् । सिद्धौ सत्या-
मपि सिपाधयिषासन्धेऽनुमितिर्भवत्येव । अतः सिपाधयिषा-
विरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणम् । तथाच यत्र सिद्धिर्नास्ति
दिनकरी ।

कतया पक्षधर्मत्वमपि प्रकृतं सदुपपादकस्वरूपोपोद्धातसङ्गत्या पक्ष-
खानिरूपणं । व्याप्तिनिरूपितैककार्यकारित्वमेव सङ्गतिरिति बोध्यम् ।
मूले पक्षतालक्षणस्य स्पष्टतयाऽनुक्तेः पक्षतालक्षणं स्वातन्त्र्येण प्रदर्श-
यन् मूळार्थमाह—सिपाधयिषाविरहेति । घनगर्जितेन मेघानुमि-
तिस्यलेऽव्याप्त्यापत्त्या सिपाधयिषामात्रस्य पक्षतात्वं निषेधयति—
सिपाधयिषामात्रं न पक्षतेति । मेघानुमानात् मेघानुमितेः ।
अतएव घट्टयमाणदूषणादेव । सिपाधयिषाविरहरूपविशेषणस्य
प्रयोजनमाह—सिद्धौ सत्यामिति । अत इति । तत्रानुमिति-
रामकरी ।

पक्षवृत्तित्वमित्यत्रेतीति मूले किमित्युत्तरं इतीति पूर्णीयम् । तथाच पक्षवृत्ति-
त्वपटकं पक्षत्वं ममिहासाविषय इतिहेतोस्तत्पक्षतात्वाद्देस्यर्थः । नन्वेतावता का
सङ्गतिः प्रदर्शितेत्याद्यमामाह—तथाचेति । ननु परामर्शनिरूपणानन्तरं प-
क्षतानिरूपणे भवदुपोद्धातसङ्गतिः व्याप्तिनिरूपणव्यवहितोत्तरं पक्षतानिरूपणे का
सङ्गतिरित्यत आह—व्याप्तिनिरूपितेत्यादि । एककार्यकारित्वं एकका-
र्यप्रयोजकत्वम् । प्रयोजकत्वं च कारणकारणतावच्छेदकसाधारणम् । तैनानुमितौ
पक्षतायाः कारणत्वेपि व्याप्तौऽर्विषयविधयः कारणतावच्छेदकत्वेऽपि च न शक्तिः ।
अतएव सन्देहानिरूपणानन्तरं हेत्वाभासनिरूपणेऽप्येककार्यकारित्वसङ्गतिप्रदर्शनं
वीधितिकृता सङ्गच्छते स्तोत्रसन्देहोः परामर्शानुमितेर्जननात् परीकप्रतिहेतो-
र्दुष्टत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकनिरुपणद्वाराऽनुमितालुपयोगाच्च । यस्तुतत्तदुपोद्धातोऽपि
व्याप्तिनिरूपितासङ्गतिर्भवत्येव तदभिधानानन्तरमभिधानप्रयोजकविज्ञासाधनकहा-
नविषयत्वस्यैव तनिरूपिततासङ्गतिव्यात् व्याप्तिनिरूपणानन्तरमप्येकपरामर्शवि-
षयत्वेन पक्षवृत्तिलसारेण वृत्तित्वपटकं किं पक्षत्वमिति जिज्ञासोत्पादयन्नात् ।
अतएव पक्षतानिरूपणानन्तरं परामर्शस्य कारणतान्यवस्थापने वीधित्युक्तानुमित-
रुपणोपोद्धातस्य पक्षतानिरूपितसङ्गतिव्युत्पादित्वं नदापरमद्यन्तैरिति ध्येयम् ।

तत्र सिपाधयिपायां सत्यामसत्यामपि पक्षता । यत्र सिपाध-
यिपास्ति तत्र सिद्धौ सत्याममत्यामपि पक्षता । यत्र सिद्धि-
रस्ति सिपाधयिपा च नास्ति तत्र न पक्षता, सिपाधयिपावि-
रहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् । ननु यत्र परामर्शानन्तरं सिद्धिः
ततः सिपाधयिपा तत्र सिपाधयिपाकाले परामर्शनाशान्नु-
मितिः, यत्र सिद्धिपरामर्शसिपाधयिपाः क्रमेण भवन्ति तत्र
सिपाधयिपाकाले सिद्धेर्नाशात्प्रतिबन्धरूपाभावादेवानुमितिः,
यत्र सिपाधयिपासिद्धिपरामर्शास्तत्र परामर्शकाले सिपाधयि-
दिगच्छी ।

निर्वाहकपक्षवासिद्धयर्थमिति भावः । तत्र सिपाधयिपायां
सत्यामसत्यामपीति । सत्यामुभयाभावप्रयुक्तस्यासत्यां विशेष्या-
भानमात्रप्रयुक्तस्योक्तविशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः । सिद्धौ
सत्यामसत्यां चेति । सत्यां विशेष्याभानमात्रप्रयुक्तस्यासत्यां
तूभयाभावप्रयुक्तस्य निक्षिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः । सिद्धेः
सत्त्वादिति । सिद्धेः सत्त्वेन तदभावरूपपक्षवाया अभावाविति
भावः । सिपाधयिपाविरहवैशिष्ट्यं च सिद्धावेककालवच्छेदेनैकात्म-
वृत्तित्वम् । तेन सिपाधयिपाकालीनसिद्धेः कालिकसम्बन्धेन सिपाध-
यिपाविरहविशिष्टत्वसत्त्वेपि न क्षतिः । परामर्शरूपकारणसत्त्वे
सिद्धिरूपविरोधिसत्त्वे यद्यनुमित्वा स्यात्तदा तस्याः सत्तेजकत्वं
वाच्यं नभेत्संभ्रवीत्याशङ्कते—ननु यथेति । परामर्शानन्तरं
परामर्शद्वितीयक्षणे । ततः सिद्धुत्पत्तिद्वितीयक्षणे । क्रमेण

रामच्छी ।

स्पष्टतयेति । सिपाधयिपाविरहविशिष्टमित्यभावो यत्र स पक्ष इत्युपावप्य-
र्थात्तादृशामत्र पक्षतेति त्यागसंभवात्स्पष्टतयेत्युक्तम् । अव्याख्यापत्येति ।
पक्षे पक्षताभावापत्येत्वर्थं । नच सिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्धेः समवायेन पुत्रे
सत्त्वेऽपि पक्षे तदमानसत्त्वात्पक्षतापत्तिरिति वाच्यम् । विशेष्यतासम्बन्धेन वर्तते
इति तदर्थम् । अत इतीति । अनुप्यन्तात्प्रतिरिति भावः । एककालेति ।
एकक्षणेत्वर्थं । तेन न स्पष्टमात्रमात्रातिप्रयत्नः । विरोधिसत्त्वे प्रतिब-
न्धसत्त्वे । अनुमित्वा स्यात् अनुमित्वा वर्ततेत्वर्थं । अन्यथा परामर्श-
भावेऽनुमितेरेषानुपपत्त्या सिपाधयिपाया एतेन सत्त्वसत्त्वेन बीजाभावात्प्रतिब-

पैत्र नास्ति, एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले च न सिपाधयिषा, योग्यविभ्रुगुणानां योग्यपद्यनिषेधात्, तत्कथं सिपाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेशेषणमिति चेन्न । यत्र बद्धि-
व्याप्यधूमवान् पर्यतो बद्धिमानिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा ततः सिपा-
धयिषा तत्र पक्षतासंपत्तये तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् । इदं तु
बोधयन्—यादृशयादृशसिपाधयिषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे यच्छिद्गका-

दिनकरी ।

अन्यवधानेन । एवमन्यत्रापि । यत्र परामर्शसिपाधयिषा-
सिद्धयः क्रमेण भवन्ति, एवं सिद्धिसिपाधयिषापरामर्शः, एतं
सिपाधयिषापरामर्शसिद्धयश्चेत्यर्थः । सिद्धिकाले परामर्शकाले
चेति । सिद्धिपरामर्शोक्त्यक्षणे इत्यर्थः । कथमिति । निमित्त-
मित्यर्थः । इति प्रत्यक्षमिति । अनुमितीष्टसाधनताविषयकमिति
शेषः । प्रत्यक्षोत्पत्तेः पूर्वमनुमितीष्टसाधनताधीस्वीकारे इच्छा-
सामर्थ्या प्रतिबन्धान् प्रत्यक्षमेव न स्यात् । यादृशयादृशेति ।
घटानुमितिर्जायतामितीष्टसाधनसत्त्वेऽपि पर्यतो बद्धिमानिति सिद्धिसत्त्वे
बद्धिमानित्यनुमित्युत्पत्तेः पर्यतो बद्धिमानिति सिद्धिसत्त्वेऽपि यादृश-
बलायादृशानुमित्यापत्तिरत उक्तं—मिद्धिसत्त्वं इति । इदं बोधेन-
केच्छादिन्यक्तेः परिचायकम् । उक्तेजकत्वं तु उक्तशक्तिभेदेति

नुमितिस्तादृशतादृशसिपाषयिपाविरहविशिष्टसिद्धयभावस्तद्धि-
ङ्गकानुमितौ पक्षता । तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वे यत्किञ्चित् ज्ञानं
जायतामितीच्छायामपि नानुमितिः । बहिर्व्याप्यधूमवान् पर्वतो

दिग्धी ।

बोध्यम् । तेन तत्तदिच्छाया उच्येजकत्वेन । यत्किञ्चित् ज्ञानमित्य-
स्यैतदुत्तरकालीनमित्यादिः । अन्यथा यत्किञ्चित् ज्ञानस्य सर्वदा
सिद्धत्वेन तद्रूपेणेच्छाविरहात् । नानुमितिरिति । नानुमित्याप-
त्तिरित्यर्थः । तदिच्छायास्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वानभ्युपगमादिवि-
भावः । नच यत्किञ्चित् ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धि-
सत्त्वेऽप्यनुमितिर्भवत्येवेति वाच्यम् । अनुमितिसामग्रीसत्त्वे आत्मा-
दिविषयकयत्किञ्चिन्मानसादिसामग्रीसत्त्वनिवमेन यत्किञ्चिन्मान-
साद्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयसिद्धेः तत्रानुमित्युत्पत्ताविष्टापत्त्य-
संभवात् । नन्वनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनानुगतरूपेणैषोत्तेजकत्वं
वाच्यं तावतैष यत्किञ्चित् ज्ञानं जायतामितीच्छाकारणसंभवाद्बहु तत्त-
द्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वं फल्यं गौरवादित्यत आह—बहिर्व्याप्येति ।
प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानमित्यस्य शाब्दसामग्र्यसत्त्वे इत्यादिः । शाब्द-

रामरुद्गी ।

रिखन्तभागस्योत्तेजकतावच्छेदकवोटिप्रवेशो व्यवच्छिद्यते । ननु यत्किञ्चिज्ज्ञानं
जायतामितीच्छैव न संभवति सिद्धे वस्तुनि इच्छानुत्पत्तेर्यत्किञ्चिज्ज्ञानस्य
सिद्धत्वात् । नच सिद्धेऽपि सिद्धत्वेनाज्ञानदद्यामिच्छादर्शनाद्गानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । सिद्धत्वज्ञानाभावेऽप्युत्पन्नज्ञानादिव्यक्तविच्छानुत्पत्त्या ज्ञानादिव्य-
तिरिक्तमूलएव सिद्धत्वज्ञान प्रतिबन्धकं ज्ञानादेः शु सिद्धिमात्रं विरोधीति
सिद्धान्तात् । अतएवोक्तं सिद्धे इच्छाविरहादिति तत्र तत्र ग्रन्थकृद्भिरित्यतौ
व्याचष्टे—एतदुत्तरकालीनमित्यादि । अनुमितिसामग्रीसत्त्वं इति ।
अनुमितिसामग्र्यभावे तादृशेच्छाबन्धादनुमित्याविष्टापत्तिरेव न संभवति । तत्सत्त्वे
परामर्शादिषत्त्वेनात्मनो मानससामग्रीसत्त्वेन तादृशमानसोत्पत्त्यापीच्छाया विष-
यसिद्ध्या अनुमित्युत्पादासंभवाद्यादृशेच्छाया अनुमितिं विना न विषयसिद्धिसा-
दृशेच्छाया एवोत्पन्नत्वोपगमादिति भावः । ननु बहिर्व्याप्यधूमवान्पर्वतो
बहिर्मानसि प्रत्यक्षानन्तरं बहो प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलेन बहो-
मानुमिति संभवति बहिर्विषयकशाब्दबोधेनापि तादृशेच्छाविषयसिद्धिसंभवादि-
स्वाहाहानिराशयं पूर्ववति—शाब्दसामग्र्यसत्त्वं इत्यादिरिति । तथाच

वह्निमानिति प्रत्यक्षसत्त्वे प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामिती-
च्छायां तु भवत्येव । एवं धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेन वह्निमनु-
मिनुयामितीच्छायामपि नानुमितिः । सिपाधयिपाविरहकाले
यादृशसिद्धिसत्त्वे नानुमितिस्तादृशी सिद्धिर्विशिष्यैव तत्तदनुमि-
दिनकरी ।

सामग्रीसत्त्वे शाब्दबोधेनैवेच्छाविषयसिद्धिसंभवात् । भवत्येवेत्यनु-
मितिरित्यनेन संशयते । यथा नानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वे
तत्रानुमितिर्न स्वादिति भावः । वह्निप्रकत्वप्रवेशस्य फलमाह—
एवमित्यादिना । नानुमितिरिति । इच्छायास्तत्त्व्यक्तिवैनोत्तेज-
कतया तद्विच्छाव्यक्तेरनुत्तेजकत्वादिति भावः । इदं तु धोष्यम्—
पर्यतो वह्ण्यनुमितिर्जायतामित्याद्यनुगतेच्छानां पर्वतत्वावच्छिन्नोद्दे-
श्यकत्वप्रकारतानिरूपितवह्नि विधेयकत्वप्रकारसाक्षात्त्वमितिगोचरे-
च्छात्वेनानुगतरूपेणोत्तेजकत्वं, प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामित्या-
द्यनुगतेच्छानां तु तत्त्व्यक्तिवैनेन, नतु सकलेच्छानां तत्त्व्यक्तिवैनेन
गौरवादिति । सिपाधयिपाकाले पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिस-
त्त्वेऽपि पर्यतो वह्निमानित्यनुमित्युत्पत्तेस्त्वादृशसिद्धेर्न तादृशानुमिति-
रामरुद्री ।

तदानीं बहेः शाब्दासम्भवेनानुमितिवैच्छाया विषयसिद्धिर्भवतीत्यभिप्रायः । तद्वि-
च्छाव्यक्तेरिति । धूमपरामर्शकालीनाया आलोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छा-
व्यक्तेरित्यर्थः । अनुत्तेजकत्वादिति । पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिव्यक्ति-
विधेयकधूमस्वापरिच्छिन्नसिद्धिकानुमितिप्रतिबन्धकताया अनुत्तेजकत्वादित्यर्थः ।
तादृशप्रतिबन्धकताभिरूपितावच्छेदकतावदभावप्रतियोगित्वादिति यावत् । अनु-
मितिगोचरेच्छात्वेनेति । अनुमितित्वानच्छिन्नविधेयकेत्युच्यते । पर्वतोद्देश्य-
कवह्निविधेयकज्ञानं मे जायतामित्यादीच्छानागसंभवात्प्रतिरिति तदपरित्यागः ।
नर्षेहादत्तेच्छाया उत्तेजकत्वेऽपि सिद्धिसत्त्वे पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकप्रत्यक्षादि-
सामग्रीकालेपि तादृशेच्छाव्यक्तादृशानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षे उद्देश्य-
त्वविधेयत्वयोरप्रामाणिकत्वात् । नर्षेवमनुमितिगोचरत्वविधेयोऽपि व्यर्थः तादृशो-
च्छाया अनुमितिमात्रविषयकत्वादिति वाच्यम् । पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकप्रत्यक्षं
जायतामिति सिद्धवाचीच्छाव्यक्त्यादनुमित्यापत्तिवारणाय तदावश्यकत्वात् । नर्षे-
वमपि शाब्दबोधेऽप्युद्देश्यकत्वविधेयकत्वयोरङ्गीकारात्तादृशेच्छाव्यक्तादृशानुमिता-
सामग्रीपर्यवेऽपि सिद्धिसत्त्वे अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । पर्वतो वह्निमानिति

रामरुद्री ।

शब्दबोधे पर्वते बहिमतएव तादात्म्येन प्रकाशतया पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानि-
 रूपितबहिवावच्छिन्नविधेयतायास्तत्रासत्त्वात् तादृशबहिविधेयताकत्वप्रकारता-
 शाल्यनुमितिविषयकेच्छात्वेनैवोत्तेजकतायाः स्वीकरणीयत्वात् । अथैवमपि पर्वते
 बहिमतस्यादात्म्येन साध्यताया पर्वते बहिमद्विधेयकस्यान्दसामभौदशाया सिद्धि-
 सत्त्वेपि पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितबहिमत्त्वावच्छिन्नविधेयताशास्त्रिज्ञानं जा-
 यतामितीच्छावतापर्वतोद्देश्यकबहिविधेयकानुमित्यपत्तेरिति चेन्न । शब्दबोधे-
 प्युद्देश्यताविधेयतयोरुपयमे एतादृशेच्छानामपि बहिविधेयकानुमितिस्थले तत्-
 शक्तिव्येनैवोत्तेजकताया स्वीकरणीयत्वात्पूपायसम्भवस्थले एव गौरवस्य स्वीकर्तु-
 मनुचितत्वात् । वस्तुतस्तु शब्दबोधे विधेयत्वादिकमग्रामागिमेव । अनुमितावेव
 तदज्ञाकार आवश्यक , अन्यथा पर्वतो बहिमानित्यनुमितितात्पर्येण 'पर्वतमनुमि-
 नोमीत्यादिप्रयोगापत्ते , अनुमितेर्विधेयत्वादिमरव एवान्यत्र द्वितीयाया विपरित्वा-
 र्थकत्वेऽप्यनुमित्यर्थक्यानुसमभिव्याहारे विधेयत्वस्य द्वितीयार्थतामुद्देश्यत्वस्य सत-
 म्यर्थतामुपगम्य तादृशप्रयोगवारणसम्भवात् । नच प्रकाशित्वमेव तत्र द्वितीयार्थोस्तु
 तावतापि पर्वतमनुमिनोमीतिप्रयोगवारणसम्भवाविति वाच्यम् । तथापि पर्वतत्वम-
 नुमिनोमीत्यादिप्रतीक्षापत्ते । अतएवोक्तं गदाधरभगवावैरनुमित्यर्थक्यानुयोगे वि-
 धेयत्वं विधेयित्वं वा द्वितीयार्थ इति । शब्दार्थक्यानुयोगे तु विपरित्यक्त्य द्वितीया-
 र्थत्वेपि न ष्टिति । पर्वत शृणोमीतिप्रयोग इत्यापत्ते सप्तम्यास्त्वनुमित्यर्थक्यानुमि-
 त्वानुयोगे सर्वत्र विशेष्यत्वमेवार्थं । यदि चैव ष्टिति पर्वते पर्वत शृणोमीति प्रयो-
 गापत्ति पर्वतविशेष्यकस्यावस्थापि पर्वतविपर्यकत्वारिति विनाभ्यते तदा सप्तम्य-
 न्तपदसमभिव्याहारस्थले तादात्म्यातिरिक्तसम्भवावच्छिन्नप्रकारितैव द्वितीयार्थोस्तु
 अतिरिचान्तोपादानात्पर्वते बहिमन्तं शृणोमीति न प्रयोग इति ध्येयम् । अथैवमपि
 धूमपरामर्शमात्रदशाया पर्वतोद्देश्यतानिरूपितबहिविधेयताकालोकृत्त्रिकानुमिति-
 र्जायतामितीच्छावतादूमच्छिन्नप्रकारानुमित्यापत्ति तादृशेच्छाया अपि तादृशसाध्य-
 विधेयकत्वप्रकारकत्वादनुमितिविधेयकत्वात् । नच किञ्चित्त्रिकत्वाप्रकारकत्वमपी-
 क्तानुमिदोपण देयमतो न तादृशेच्छावतादुक्तानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । तथापि
 तादृशबहिविधेयताकधूमच्छिन्नानुमितिर्जायतामितीच्छावत्त्वेऽपि धूमच्छिन्नकत्व-
 अनुमितिर्न स्यात् । नच तद्वर्माणच्छिन्नच्छिन्नकानुमितौ तदन्यथर्माणच्छिन्नच्छिन्नकत्वा-
 प्रकारिकैवेच्छोत्तेजिह्य वाच्येति धूमच्छिन्नकत्वप्रकारकेच्छाया समहो भिन्नच्छिन्न-
 त्वप्रकारकेच्छाया वारण च सम्भवतीति वाच्यम् । एवमपि तादृशबहिविधेयताका
 धूमच्छिन्नकानुमितिरालोकच्छिन्नकानुमितिश्च जायतामितीच्छावतादूमच्छिन्नकानुमि-
 तेरधनयोपपादनत्वादिति चेत् । मेवम् । तद्वर्माणच्छिन्नच्छिन्नकानुमितौ निरुपपत्ति-
 विधेयकत्वप्रकारतानिरूपिततद्वर्माण्यथर्माणच्छिन्नकत्वप्रकारकत्वानिरूपितानु-

१ निपाशादिरेचनभावबो. द्विपाशादुपपत्तिरितिद्विधेयबोव तादाशेदसंभवेना-
 म्यवस्थानुत्पत्त्यमिति निवभादिनि वाच..

तिप्रतिबन्धिका वक्तव्या । तेन पर्वतस्तेवस्त्री पापाणमयो
 वह्निमानिति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः । परंतु पक्षताव-
 च्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानु-
 मितेर्दर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षता-
 वच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरेव प्रतिबन्धिका, पक्षतावच्छे-
 दकसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि ।

दिनकरी ।

प्रतिबन्धकत्वं स्मादत उक्तं सिपाधयिपाविरहकाल इति । विशि-
 ष्येति । पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता-
 निरूपितवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताहास्तिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता
 वक्तव्यत्वेत्यर्थः । तत्रयोजनमाह—तेनेति । सिद्धिरेवेत्येवकारेण
 सामानाधिकरण्येन सिद्धिव्यवच्छेदः । सामानाधिकरण्येनानु-

रामरुद्री ।

मितिनिष्ठविशेष्यताहास्तीच्छरवैनेपोत्तेनचत्वरलोपगन्तव्यत्वात् । उक्तरागुद्वासम्बने-
 च्छाया त्वनुमितौ विशेष्यताद्वयगोका धूमलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता अपरा चालो-
 कलिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिता समूहात्मने प्रकरतागोदेनेष विशेष्यतामेदादन्वया
 वृक्ष कपिसवोगवाह्यदभाववाधेति समुच्चयस्य वृक्ष कपिसवोगी न धेति सहायस्य च
 मेदो न स्यादेकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसमूहात्मनेपि प्रकारतामेवेन विशेष्यता-
 मेद सहाये शोभयप्रकारतानिरूपितैरुविशेष्यतेत्येव तयोर्वैलक्षण्यात् । इत्यप्य धूम-
 मात्रलिङ्गकानुमितिरपमेवैतादृशेच्छाविरहविशिष्टसिद्धाभावरकार्यतापच्छेदक वाच्य-
 न् । अन्यथा धूमालोकीभयपरामर्शाभ्या धूमलिङ्गकत्ववत्त्वोक्तलिङ्गकानुमितिर्या-
 तामिहैकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यावगाहीच्छाबलात्तान्मानानि बहुधनुमितासुकसिद्ध-
 भावस्य व्यभिचारपत्तेः । अथवा किञ्चिद्विद्वकलाप्रकारकत्वमेवेच्छाविशेषणमुपादे-
 यम् । धूमलिङ्गकत्वप्रकारवेच्छया प्रयगेवोत्तेनकत्वस्य कल्पनीयतया तादृशमेदो न
 दोषागेति वृत्तपक्षवितेन । यादृशसिद्धिगत्त्वे पर्वतो वह्निमानिति नानुमिति तादृश-
 सिद्धि तादृशानुमितौ प्रतिबन्धिकेत्युक्ते तादृशानुमितौ पर्वतो वह्निमानित्याकारक
 तिदेरपि प्रतिबन्धकत्व न स्मात् तादृशसिद्धिगत्त्वेऽपि सिपाधयिषयानुमित्यु पाशादत
 उक्तम्—सिपाधयिषेत्यादि । पर्वतत्वावच्छिन्नेति । सिपाधयिपाविरह
 इत्यादिक परिचयकमार्गं अन्यथा विशिष्येत्सस्य वैषम्योपत्तेरिति गाव । निष्प्रिय-
 यकप्रत्यक्षरामग्रीपरत्वेपि सिपाधयिषा शिनेवानुमित्यादात् प्रत्यक्षरामग्रीत्यस्य
 समानविषयकप्रत्यक्षरामग्रीपरतां दर्शयति—तेनेति । ननु बहुपादो चञ्चु सनि-
 कपेदशायां वह्नित्वाप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानवतो वदे प्रत्यक्ष नानुमितिरित्येव

इदंतु बोध्यम्—यत्रायं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुष-
त्वव्याप्यकरादिमानयमिति ज्ञानं तत्रासत्यामनुमित्सायां
पुरुषस्य प्रत्यक्षं भवति न त्वनुमितिः अतोऽनुमित्साविरह-
विशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामिनीजिज्ञासादिवत्स्वा-
तन्त्र्येण प्रतिबन्धिका । एवं परामर्शानन्तरं विना प्रत्यक्षेच्छां
पक्षादेः प्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री

विनरूति ।

मितिं प्रति त्विति । सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रतीत्यर्थः ।
अन्यथाऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरपि सामानाधिकरण्यावगाहि-
तया तद्व्यवच्छेदाप्रतीतेः । सिद्धिमात्रमिति । पक्षविशेष्यक-
साध्यप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वमित्यर्थः । उपाध्यायास्तु सिपा-
धयिपाविरहविशिष्टसिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरभ्यंतरस्याभावः पक्षता ।
तेन सिद्धिकाले समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकालेऽपि च नानु-
मित्यापत्तिरित्याहुस्तदूपयितुं प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्य पक्षताकुक्ष्यप्रवेशे
प्रत्यक्षसामग्रीकाले कथं नानुमिति रित्युत्कटशिष्यजिज्ञासानुत्पादार्थं
प्रथमतः स्वसिद्धान्तमाह—इदंतु बोध्यमित्यादिना । संशयो-
त्तरप्रत्यक्षं प्रति हेतुभूतस्य विशेषदर्शनस्य सत्त्वादिति भावः ।
एतादृशप्रत्यक्षसामग्रीविशेषपर्यन्तानुधावनं च तद्विषयेऽनुमितिसा-
मग्रीसंपत्तिदर्शनार्थं अन्यथा स्वातन्त्र्येणानुमितिसामग्रीप्रदर्शनेन
प्रयासापत्तेः । स्वातन्त्र्येणेति । पक्षताकुक्ष्यप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः ।
शाब्दसिद्धौ सत्यामशान्दज्ञानं जायवामितीच्छायामनुमितेदत्पादा-
सामरूढी ।

मूले वृत्तो नोक्तं किं संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वानुसंधेनेत्याशङ्क्य निरस्तित्वाह—एता-
दृशेति । तद्विषये प्रलक्षविषये । विषयित्व सामर्थ्यं । तस्य चानुभेतावन्वय ।
तथाच प्रलक्षविषयसाध्यविषयकानुमितिसामग्रीप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । स्वातन्त्र्ये-
णेति । प्रत्यक्षसामग्र्यनन्तर्गतत्वेनेत्यर्थः । प्रयासापत्तेरिति । एकसामग्रीप्र-
दर्शनेनेशोभयसामग्रीप्रदर्शनोपपत्तौ पृथक् पृथक् सामग्रीप्रदर्शनस्यानुचितत्वादिति
भावः । ननु पक्षताकुक्ष्यप्रविष्टत्वेन प्रत्यक्षसामग्र्या प्रतिबन्धकरत्वे किं व्यप-
प्रयुत पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेन प्रतिबन्धकरत्वं एव व्यपवम् एषप्रतिबन्धकत्वैवोप-
पत्तेरित्याशङ्क्य निरापन्नयेकप्रतिबन्धकत्वेन न संभवति मिश्रमिश्ररूपेणैवेच्छायाः

दिनकरी ।

तिसद्भावमुमितिगोचरेच्छात्वेन तादृशेच्छाकाले प्रत्यक्षसामग्रीका-
लेऽनुमित्यनुत्पादेन सामग्र्याप्रनुमितित्वप्रकारेच्छात्वेनोत्तेजवत्त्व-
स्वायश्यकतया एकरूपेणोत्तेजकत्वासमनात् । एवमुभयत्र सिपाप-
विषाविरहस्य नैकसम्बन्धेन विशेषणत्वं सिद्धौ समवायपटित्वा-
मानाधिकरण्येन चक्षुःसयोगादिरूपसामग्र्यां तु स्वाश्रयचक्षुःसं-
युक्तमनाप्रति योगिकविजातीयसयोगपटित्वसामानाधिकरण्येनेत्येक-
रूपेण तयोः प्रतिबन्धवत्त्वासमवादित्याशय इति दिक् । नन्य-
नुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वे भिन्नवि-
षयेऽपि प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमित्यनुपपत्तिः । मन्मते तु अनुमा-
नातिरिचप्रकृतसाध्यसापकमानत्वेन पशुवाकुक्षी तस्याः प्रवेष्टेनो-
त्तापत्त्यननकाशादत आह—एवमिति । अनुमितिसामग्री
प्रतिबन्धिकेति । तथाच भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावपटि-
तप्रत्यक्षसामग्र्यास्तत्राभावात् पूर्वोक्तस्थलेऽनुमित्यनुपपत्तिरिति भावः ।

रामस्त्री ।

त्रिदो सामग्र्या शोतेजकत्वस्य बाष्पवादित्याह—शाब्देस्त्वादि । नील इत्यादि-
बाष्पजन्यशान्देत्यर्थः । पर्वतो बहिर्मासिवादिवाक्चजन्यतिद्वेप्रतिबन्धकत्वं
शोषम् । अनुमितिगोचरेच्छात्वेनेति । वसोपानुमितिगोचरेच्छानिद्रतय-
त्तित्वेनेत्यर्थः । उचाननुगवेच्छानां तद्व्यक्तित्वेनेवेतेरच्छाया पूर्वमुत्पत्तादिति
ष्येयम् । अनुमित्यनुत्पादेनेति । प्रत्यक्षेणैव तादृशेच्छाया विषयविदिसम-
यादिति भावः । अनुमितित्वप्रकारेच्छात्वेनेति । मय्येवंदति बहिर्प्रत्य-
क्षसामग्रीकाले प्रत्यक्षतिरिक्त ज्ञान अयतामितीच्छया बहेरनुमितिर्न स्यात् तथापि
प्रत्यक्षान्वयप्रकारेच्छात्वेनापि प्रत्यक्षसामग्र्या शोतेजकत्वस्य कल्पनीयत्वाद्-
शेषः । चक्षुःसयोगादिरूपेति । यद्यपि चक्षुःसयोगमात्रेण सामग्री तथाप्ये-
कशपत्तित्वसम्बन्धेन तत्पुष्पीयतिशेषज्ञानादिविदिष्टास्तु सयोगस्य सामग्रीत्वस-
मर्थो बोध्यः । पिजातीयेति । एता ममान सयोगन्याहृत्तैवालावन्तिष्ठेत्यर्थः ।
स्वातन्त्र्येणेति । पशुताद्य स्वप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः । प्रत्यक्षसामग्रीत्वमात्रेणेति बाष्पः ।
अनुमानातिरिचेति । सिपापविषाविरहमितिद्विष्टित्यनुमित्यनुत्पादकतिरिच-
रूपथायदान्यतरस्येन प्रतिबन्धकत्वादिति सर्ववर्तितोऽर्थः । मयाप्युदे सचपुपोऽनु-
मित्यनुत्पादेरिति बोध्यम् । ननु प्रत्यक्षसामग्री यथा विद्यमिषयपदानुमिति सामग्र्य-
भावपटित्वा तथा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यपि प्रत्यक्षसामग्र्यभावपटित्तेति भिन्न-

अनेकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।

कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा ॥ ७१ ॥

भिन्नाविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिकेति संक्षेपः ॥ ७० ॥ हेतुप्र-
सङ्गाद्वेत्ताभासान्विभजते—अनेकान्त इत्यादि । तल्लक्षणं तु
यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्रम् । तथा हि—व्य-
भिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्याऽनुमितिविरोधित्वात्ते दोषाः ।

दिनकरी ।

यद्वाऽनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धिका अनुमितिसामग्र्येव प्रतिबन्धिका
ननु भिन्ने विषये प्रत्यक्षसामग्र्यनुमितौ प्रतिबन्धिकेत्यर्थः । तथाच
प्रत्यक्षसामग्र्याः समानविषयकानुमितिं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया न
पूर्वोक्तानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ ७० ॥ हेत्वाभासानिति । विज-
यलक्षणैककार्यकारित्वमत्र सङ्गतिर्बोध्यः । ननु लक्षणारम्भसाधारण-
घर्मज्ञानं विना विज्ञेये जिज्ञासानुदयाद्विभागो निष्प्रयोजक इत्यतो
लक्षणमाह—तल्लक्षणं त्रिति । हेत्वाभासलक्षणं त्वित्यर्थः । लक्ष्ये
लक्षणं प्रादप्यति—तथाहीति । ते व्यभिचारादयः । ननु यद्विषय-
रामट्टी ।

विषयकप्रत्यक्षानुमित्यो सामग्रीसमवधानदशायामनुमित्यनुपपत्तिरशक्यसमाधिरे-
षानुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया तदभावपटितनिवृत्तविषयकानु-
मितिसामग्र्यभावादित्यत आह—यद्वेति ॥ ७० ॥ विजयलक्षणेत्यादे सङ्केतनिरूप-
णानन्तरमसङ्केतनिरूपणे इत्यादि । वादिनो विजयस्वरूपं यदैकं कार्यं तत्कारित्व
तत्रयोजकत्वमित्यर्थः । खोचहेतो सङ्केतत्वप्रतिपादनेनेव परोक्षप्रतिहेतोरुद्भवप्र-
तिपादनेनापि कयाया वादिनो विजयादिति भावः । विजयेत्युपलक्षणमनुमितिलक्ष-
णतत्त्वनिर्णयोप्यत्रैकं कार्यमित्यपि बोध्यम् । साधारणघर्मज्ञानं विनेति । तद-
र्भावात्तरधर्मप्रकारकज्ञानमोचरेच्छ्यप्रति तदधर्मज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । निष्प्र-
योजक इति । नास्ति प्रयोजको यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रयोजकप्रत्य इत्यर्थः ।
विभागे शिष्यजिज्ञासाया एव प्रयोजकत्वादिति भावः । हेत्वाभासलक्षणं
त्रिति । हेतोराभासा दोषा इति व्युत्पत्त्या हेतुदोषलक्षणं त्वित्यर्थः । यद्यपि
दुष्टहेतुत्वमेव विभजनात् दुष्टहेतुलक्षणमेव वक्ष्यम् तथापि दोषज्ञाने जाते
दोषवत्स्वरूपदुष्टत्वानुपपत्त्या ज्ञानशक्यत्वाददोषः । एवञ्च मूले हेत्वाभासानिति पद-

१ हेतुनिरूपणप्रसङ्गसङ्केते प्रयोजकत्वपञ्चमस्य विभागात्तद्विक्रमेतत् द्वितीयाय
विभागान्तरं तथाच हेतुनिरूपणप्रसङ्गसङ्केतप्रयोजकत्वाभासकर्मकरिणागानुद्बुद्ध-
शिमाम् प्रयोजक इति शक्यार्थः

यद्विषयकत्वं च यादृशविशिष्टविषयकत्वम् । तेन बाधभ्रमस्या-
नुमितिविरोधित्वेषु न क्षतिः । तत्र पर्वतो बहुयभाववानिति

दिनकरी ।

कत्वेनेत्यत्र तृतीयार्योऽवच्छेदकत्वं तथाच वह्निमान् धूमादित्यत्र बहुय-
भावेऽतिन्याप्तिः पर्वतविशेष्यकवहुयभावप्रकारकनिर्णयत्वेन बहुयनु-
मितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वेन बहुयभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छे-
दककोटिप्रविष्टत्वात् । नच स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकतापर्याप्त्य-
धिकरणत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं यावच्छेदकत्वं तृतीयार्यः । बहुय-
भाविषयकत्वस्यावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेऽप्यवच्छेदकतापर्याप्तमधि-
करणत्वावतिरिक्तवृत्तित्वाच्च नातिन्याप्तिरिति वाच्यम् । पर्या-
प्तिनिवेशेऽसंभवापत्तेः अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वसाधिकस्य प्रति-
बन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदक-
त्वनिवेशे हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ बहुयभावविशिष्टहृदा-
दावध्याप्त्यापत्तेः प्रतिबन्धकत्वाभाववति हृद् इत्येतादृशज्ञाने बहुय-
भावविशिष्टहृदविषयकत्वस्य सत्त्वात् विशिष्टहृदस्य हृदानतिरेका-
दत आह—यद्विषयकत्वं चेति । एतद्विषयप्रयोजनमाह—
तेनेति । बाधभ्रमस्य बाधभ्रमसाधारणस्य पर्वतविशेष्यकवहुय-
भावप्रकारकत्वादेरित्यर्थः । अनुमितिविरोधित्वेषु अनुमिति-
रामस्त्री ।

हेतुपदमासन्त इति स्युत्पत्त्या दुष्टहेतुपरत्वेति मन्तव्यम् । बहुयभावेऽति-
न्याप्तिरिति । तथाच सदेतोरपि दुष्टतापत्तेरिति भावः । नचेति । नन्ववच्छे-
दकतापर्याप्तिनिवेशे पक्षभावनप्रदादावसम्भव एव बहुयभाववद्द्विषयकत्वेऽव-
च्छेदकतापर्याप्तिविरुद्धप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वानाह्वयेनिधयत्वान्तर्भावेऽपि वा-
वच्छेदकतापर्याप्तेः । नचेतिप्रतिपक्षद्विषयविषयकत्वे प्रतिबन्धकतावच्छेदकता-
पर्याप्तिस्त्वस्तीति विवक्षणाच्च दोष इति वाच्यम् । विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्ध-
कत्वे वदित्वादिसा गुणायवगादिभ्रमस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्त्या निरूप्यनिरूपक-
भावापक्षविपयिताशक्तिनिधयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्ष्यतया विशिष्टविष-
यकत्वादिषुमुदायत्वस्य न्यूनवृत्तित्वात् पर्याप्त्यवच्छेदकत्वात् । नच प्रमास-
कशानीयनिरूप्यनिरूपकभावापक्षविपयितैव विशिष्टविषयितेति निरूप्यनिरूप-
कभावापक्षविपयितत्वेन विशिष्टविषयितानां प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्याप्ति-
रसत्तेवेति वाच्यम् । प्रत्येकादृष्टेः समुदायादिति त्वनियमेनैव हेतुशक्तिन्याप्तिवारणाय

दिनकरी ।

विरोधिताच्छेदकत्वेषु । न श्रुतिः न बहव्यभावादावतिव्याप्तिः । इतरथा बहव्यभावविषयकत्वस्य पर्वतविशेषकबहुव्यभावप्रकारकत्वरूपानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रतिष्ठत्वात्तत्रातिव्याप्तिः स्यादिति भावः । यादृशविशिष्टेति विवक्षिते तु तत्र नातिव्याप्तिरित्याह—तत्रेत्यादिना । नच बहव्यभावविशिष्टपर्वतस्याप्रसिद्धत्वेऽपि यादृशविशिष्टपदेन बहव्यभावत्वविशिष्ट बहव्यभावमुपादाय तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टेति विवक्षणेऽनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैवावच्छेदकत्वस्य लक्षणे निवेशनीयतया बहव्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाभावरति बहव्यभाव इति ज्ञाने वृत्तेस्तत्रातिव्याप्तेरभावात् । नचैव पूर्वोक्तरीत्या बहव्यभावविशिष्टहृदादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेत्यस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वेनेत्यर्थकत्वात्तत्त्वमित्यस्य च तद्वत्त्वमित्यर्थकत्वात् इति ज्ञाने च बहव्यभावावच्छिन्नविषयकत्वाभावात् । अथात्रान-

रामट्टी ।

पर्याप्त्यवच्छेदकतापर्यन्तनिवेशस्वावश्यकतया यादृशविशिष्टविषयितायामवच्छेदकतापर्याप्त कथन्विदप्यसमवादात् आह—अनतिरिक्तवृत्तित्व धिति । प्रतिबन्धकतायान्यावृत्तिरमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व । तथाच बहव्यभावप्रकारकत्वादेरप्रतिबन्धकनिर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारणत्वात् बहव्यभावादावतिव्याप्तिरिति भावः । पूर्वोक्तरीत्येति । विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया उदहृतप्रतिबन्धकज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकत्वत्वर्थः । एवरीत्या ह्यपि लक्षणागमनादव्याप्तिपद केवल लक्षणासत्त्वपरमेव तथाचाद्यभव एवेति पर्यवसितम् । यद्रूपावच्छिन्नेति । नन्वेव तस्य बहव्यभाववद्भेदादावैव ननु दोषे बहव्यभाववद्भेदादाविति कथं तस्य शेषलक्षणत्वमत आह—तत्त्वमित्यस्येति । ननु यद्रूपपदेन बहव्यभाववद्भेदत्वमेव प्राप्य, तच्च सामानाधिकरण्यसंबन्धेन बहव्यभावविशिष्टहृदत्वमेव, कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकद्रव्यसामानाधिकरण्यकत्वादिति वीधित्युक्तं, तदवच्छिन्ना च विषयिता न प्रतिबन्धनीभूतज्ञाने, हृदो बहव्यभावत्वानिति ज्ञाने सामानाधिकरण्यसंबन्धेन उदये बहव्यभावस्याप्रकारत्वादित्यत आह—बहव्यभावावच्छिन्नेति । तथाच बहव्यभाववद्भेदत्वमेव तत्र यद्रूपपदेन प्राप्य नतु विशिष्टवेनोदोष स्वात् निर्धर्मितावच्छेदकत्वबहव्यभावविशिष्टहृदत्वत्वानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेषुच यद्रूपावच्छिन्नविषयतासत्त्वेनासंभवश्च स्यादिति भावः । इदं इति ज्ञानेऽपि हृदत्वावच्छिन्नविषयितापर्याप्त बहव्यभावावच्छिन्नविषयत्वाभावादेवोभयावच्छिन्नविषयिताविरह इति

विशिष्टसाप्रसिद्धत्वाच्च हेतुदोषः । नच बहुपभावव्याप्यपा-
पाणमयत्त्रयानिति परामर्शकाले षड्विध्याप्यधूमस्थाभासत्वं न
द्विनवती ।

ज्ञानपदस्यानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरतया तादृशनि-
श्चयनिष्ठं यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तृ-
त्तितत्त्वमित्यर्थलाभादिति दिक् । सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्ववादी
समकथी ।

यिताया अपि ह्ये न बहुपभाववानिच्छादिज्ञाननिवृत्तिप्रतिबन्धकतायाम-
वच्छेदकत्वेनासम्भवप्रसङ्गात् । प्रतिबन्धकतामेवेन प्रतिबन्धकतामेवादिति । अपि
जातित्वेन हृदत्वावगादिजातिमान्बहुपभाववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेऽपि यद्
पावच्छिन्नविषयितासत्त्वेनासम्भवापरत्या यद्द्रूपावच्छिन्नविषयकत्वसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्द्रूपावच्छिन्नविषयतात् तत्तद्द्रूपावच्छिन्नविष-
यिताशून्यज्ञानीमत्त्वेन विशेषणीया यद्द्रूपावच्छिन्नविषयिता, एवच तादृशज्ञानी-
यद्द्रूपावच्छिन्नविषयितास्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावती तद्द्रूपावच्छिन्नो दोष
शायुलयेव सामञ्जस्ये व्यर्थमनतिरिक्तृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वानुपादनम् । हृदत्वाव-
च्छिन्नविषयितादिशून्यज्ञानीयवहृपभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वे-
नैकदेशातिव्यापेरयोगादिति चेत् । संयोग संयोगवानिति बाधप्रमपिपयसंयोग-
रवविशिष्टेऽतिव्यापेरुदाहरणात् तत्र संयोगत्वाद्यवच्छिन्नविषयितानां संयोगत्वविशि-
ष्टविषयकत्वव्यापकत्वात् संयोगवत्संयोगाप्रतिपक्षे तदवच्छिन्नविषयिताया यद्द्रूपा-
वच्छिन्नविषयितात्वेन गृहीतुमशक्यत्वात् । नच संयोगावच्छिन्नविष-
यिता संयोगत्वविशिष्टविषयकत्वव्यापिका तत्रास्ति संयोगवत्सम्बन्ध विषयत्वेऽपि
संयोगनिष्ठविषयितानिरूपकतायां व्यधिकरणीभूय संयोगत्वावच्छेदकवारिद्रि-
बाध्यम् । संयोगत्वेन संयोगप्रकारकोटप्रमे तस्या अप्यभावात् । अप्यमप्य-
मानेन हृदत्वावगादिम्यागगावत् बहुपभाववानिति बुद्धावपि बहुपभावहृ-
दोभयावच्छिन्नविषयितात्वेन तत्र च यद्द्रूपावच्छिन्नविषयितात्तमुक्तोभयाव-
च्छिन्नविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक तत्तद्द्रूपावच्छिन्नविषयि-
ताशून्यत्वमप्युक्तमेव । अभावात्त्वावच्छिन्नविषयितापस्यातथावातादृशपुदेरु-
मित्यप्रतिबन्धकराशाशुभवो दुर्भार इति । भेदम् । यत्प्रबन्धावच्छिन्नद्रूपावच्छि-
न्नविषयिताय तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदक तत्संबन्धावच्छिन्नद्रूपावच्छि-
न्नविषयिताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेन विशेषणीयत्वात् उक्तज्ञानस्य च तथाविष-
यमवायसंबन्धावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नविषयितात्वात्वेन कारणभूतत्वात् । नपे-
मपि यद् तत्राप्रतिपक्षेन हृदत्वे पक्षेन तत्राप्रतिपक्षेन तत्राप्रतिपक्षेन प्रतिबन्ध-
कज्ञानपरणमप्युक्तमेवेति बाध्यम् । तत्राप्रतिपक्षेन तत्राप्रतिपक्षेन तादृशो-
भानाशुभवेन तत्राप्रतिपक्षेनैव तस्य वदतावच्छेदकताया वदतावच्छे-
दावच्छेदकत्वात् तत्राप्रतिपक्षेन तत्राप्रतिपक्षेन तत्राप्रतिपक्षेन तत्राप्रतिपक्षेन

स्यात् तत्र बहुव्ययभावव्याप्यवान्. पक्ष इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । अन्यथा बाधस्थानित्यदोपत्वापत्तेः । तस्मात्तत्र बहुव्ययभावव्याप्यपापाणमयत्ववानिति दिनकरी ।

शङ्कते—नचेति । विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति । पापाणमयत्वे बहुव्ययभावव्याप्यत्वाभावादिति भावः । इष्टापत्तेरिति । तथाच सङ्केतूनां प्रतिपरामर्शेऽपि न दुष्टत्वमिति भावः । अन्यथा प्रतिबन्धकीभूत-भ्रमविषयस्यापि दोषत्वे । अनित्यदोषस्थापत्तेरिति । पक्षे साध्याभा-रामरुद्री ।

वस्वामयेन तस्यचित्तं जाल्यतिरिक्तमपि खलपतो माधत इत्येवाङ्गीकरणीयं गत्यन्तराभावादिति विभाष्यते तदा स्वनिरूपितविषयतानिरूपितत्वसमिपत्त्वो-भयसंबन्धेन यद्रूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशा-भावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयता-शून्यज्ञानीयत्वेन लक्षणतावच्छेदकयद्रूपावच्छिन्नविषयताविशेषणीया बहुव्यया-वत्त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपिताभावत्वानच्छिन्नप्रकारताशालि-त्वादेवाभाववान् बहुव्ययभाववित्तिज्ञानधारणमवसेयम् । बहुव्ययभावत्वावच्छिन्नप्र-कारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितस्वामकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताया बहुव्ययभाव-वात् ह्येव इतिज्ञानेऽपि सर्वत्र तद्रूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नवि-षयतात्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकबोध्यत्तये स्वमिपत्त्वमवेष इति निमुन-तरनुवृत्तयम् । यद्यप्येवं सति अनतिरिक्तवृत्तित्वानुपादनमाहत्तम् । संसर्ग-त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंसर्गमिपयतानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविशेष्यता-द्याहिलादेवोक्तप्रमदासंबन्धेनोक्तप्रयोगबाधसंभवात् तथापि पापाणमयो न बहिर्मानिति ज्ञानकालीनस्य पर्येतः पापाणमय इति ज्ञानस्याप्यवच्छेदकधर्मदर्श-नविधयाऽनुमितिप्रतिबन्धकारणेन तद्विषये पापाणमयपर्येतोऽतिव्याप्तिः, अनतिरि-क्तवृत्तित्वनिवेशे तु पापाणमयो न बहिर्मानिति ज्ञानशून्यकालीनतादृशज्ञानस्याप्र-तिबन्धकत्वात्प्रतिव्याप्तिः । तादृशनिश्चयनिष्ठेति । तथाच ज्ञानस्येवञ्च पश्यथो निष्ठवम् तस्य च यद्विषयकत्वेऽन्वयः तत्रात्र बहुव्ययभाववद्ब-धविषयकत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेति तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टस्य तस्यानतिरिक्तवृत्तित्वासाधंभव इति भावः । यद्यपि विशेष्यीभूतबहुव्ययभाव-यद्बुद्धविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात् विशिष्टेषु तस्मिन्नतिरिक्त-वृत्तित्वं दुर्पटम् विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्तत्वा शुभान्वयविशिष्टवत्तायामपि गुणवृत्तित्वाभ्युपगमात् । नच तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयि-त्वात्तन्नुमितिप्रतिबन्धकताशून्यनिरूपिताभेयतानवच्छेदकमिति विनशनीयमिति वाच्यम् । तादृशविशिष्टविषयितात्वस्य वैशिष्ट्याविषयितात्वोभयस्वरतया तयोः

दिक्करी ।

वध्रमदशायां सङ्केतावपि दोषवत्त्वापत्तेरित्यर्थः । इत्थंच यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टस्य दोषत्वे च । हेत्वादिकमित्यादिना साध्याभावविशिष्टपक्षपरिमहः । यादृशविशिष्टपदेन व्यभिचारत्वादिविशिष्टं व्यभिचारादिकमादाय लक्षणं न संभवति व्यभिचारविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाशून्ये व्यभिचार इति ज्ञाने वृत्तित्वेनाविरिक्तवृत्तित्वान् किंतु व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमादायैवेति व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमेव दोष इति भावः । ननु

रामरणी ।

प्रत्येकं प्रतिबन्धकताद्यन्वयवृत्तित्वावच्छेदकतयोरन्यसिद्धादश्रुतितानवच्छेदकत्वस्योपपादमित्युक्तमन्यदवस्थायापि स्वभ्यापकतरद्वयनेवानतिरिक्तवृत्तित्वं तयाच तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टवद्रूपावच्छिन्नविषयिताभ्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्यर्थपर्यवसानाद्यापकतादापीरे च विशिष्टाधिकरणताप्रवेशाश्लोकदोषावकाशः तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टवद्रूपावच्छिन्नविषयितावच्छिन्नाधिकरणताया का प्रतिबन्धकताशून्यावृत्तित्वं विवक्षणीयमिति ध्येयम् । अत्रेवमवधेयम् । जलवत्त्वावच्छेदेन बह्वपभाववत्त्ववदितस्य बह्वपभाषवजलवद्वृत्तिजलवद्रूपद्वयस्य कायादायनन्तर्भूतरत्वेन असमवत्त्वभावस्वावच्छेदकधर्मदर्शनविधया अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकृतया तत्रातिव्याप्तिः । नच पक्षे साध्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया सत्प्रतिपक्षभिन्नतया च बाधएव तदन्तर्भावोऽस्तिवति वाच्यम् । तथासति यो यत्र यादृशोपि हेत्वाभासस्तत्र तयाप्योपि तत्रैवान्तर्भवतीत्यत्र तदवच्छेदकस्यापि तदन्तर्भावानुक्तया न्यूनताप्रसङ्गात् तस्मादवच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकता न हेत्वाभासलक्षणवदित्नेत्येव ग्रन्थवृत्तां तादृशमित्यप्रीकरणमिवात् । नच ज्ञानवैशिष्ट्यान्वच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकतां निरोधणीया अद्वच्छेदकधर्मदर्शनस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तोषविशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति जलभ्यापको बह्वपभावो जलवान् इद इति ज्ञानद्वयकालेपि ह्यो वदिमानिललुमिलानुपादेन सत्प्रतिपक्षविषयकज्ञानस्यापि ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकताया चरन्व्यतया सत्प्राग्व्यतिप्रसङ्गात् । नच भ्यापकतामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपटितस्य सत्प्रतिपक्षता न स्वीक्रियते किंतु बहिर्मादृशितमत्यशक्यैव सत्प्रतिपक्षता अन्यथा जलभ्यापकवह्वपभावकालीनजलवद्रूपादावतिप्रसङ्गात्तदिति वाच्यम् । एवमपि साध्यभ्यापकीभूतामात्रप्रतियोगिद्वैतुभ्यविरोधाभ्याप्योरेपरिहारात्तस्यापि पक्षधर्मताज्ञावकाशेनप्रतिबन्धकज्ञानएव विषयत्वात् । ननैवं तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तिवत्त्वं सामान्यलक्षणाकान्तता पक्षवृत्तिविविशिष्टस्य तादृशहेतोरेव निरोधलोपगमे पर्यतो वदिमान् जलादित्वादेव बहिर्भ्यापकीभूतामात्रप्रतियोगिजलादेर्विरोधस्यानुपात्तः पक्ष-

परामर्शकाले वह्निव्याप्यधूमस्य नामासत्त्वम् अमादनुमिति-
प्रतिबन्धमात्रं हेतुस्तु न दुष्टः । इत्थंच साध्याभावबहु-
त्तिहेत्वादिकं दोषः तद्वच्चं च हेतौ येन केनापि संबन्धे-

दिनकरी ।

व्यभिचारदिविशिष्टस्य हेतोर्दोषत्वे तद्वत्त्वस्य हेतावभाषाद्वैवै दुष्ट-
त्वव्यवहारो न स्यात् । नच तादात्म्येन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमिति
घाच्यम् । तथा सति बह्व्यभावविशिष्टहृदादेः तादात्म्येन धूमेऽ-
भावेन हृदपक्षके धूमस्य दुष्टत्वं न स्यादत आह—तद्वत्त्वं

रामरुद्री ।

श्रुतित्वादिति वाच्यम् । यद्रूपवच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्येऽनुमित्यप्रतिबन्धक-
त्वपक्षपरमताप्रहङ्कालोत्पत्तेभयाभावस्तद्रूपवच्छिन्नो दोष इत्येवोक्तलक्षणपर्यव-
सितार्थं इत्युपमादिति चेन्न । तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धक-
तानवच्छेदककिंचिद्वच्छिन्नविषयताशून्यात्वेन तादृशनिश्चयो विशेषणीमः ।
हृदापिशिष्टविषयकनिश्चयश्च तथाविधाधेयतत्प्रधानवच्छिन्नविषयिताशून्यत्वेति न
तत्रातिव्याप्ति हृदो बह्व्यभावत्वानिति निश्चयस्यापि तथापि बहुत्वप्रकारतानिह-
मितनिरवच्छिन्नविशेष्यताशास्त्रित्वाहुकं किंचिद्वच्छिन्नेति । यद्यप्येवंसति एक-
देशातिव्याप्तिरेकदेशविषयकस्यापि हृदो बह्व्यभावत्वानिति निश्चयस्यैव समासा-
त्तथापि निश्चये यद्द्रावच्छिन्नविषयित्वाप्यट्टविषयिताशून्यत्वमपि निश्चय सापि
निरसनीया एकदेशविषयकतादृशनिश्चयस्यप्रसिद्धे तादृशविषयितासमासाधिकरण-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तदप्यट्टत्वमिति ध्येयम् । इत्थंच आतिमान्
बह्व्यभावत्वानिति ज्ञानवारणायोक्तगुह्यतरविशेषणमपि न देयमेवेति तथैवविष-
यितायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादेव तत्रारण्यमभावेवं च अन्यकृतेष्वनस्यर-
साद्यद्रूपपदेन बह्व्यभावहृदत्वोभयोपादानेपि न क्षतिः उक्ताप्रतिबन्धकज्ञानयोरे-
तद्विशेषणभेदेव वारणात् । एवप्रमेयत्वादिविशिष्टत्वविचारतादात्म्यव्याप्तिवारणाय
तादृशविशिष्टान्तरावृत्तित्वनिवेशोपि नोपादेय एवेति महान्प्रयत्नम् । अथैवं
स्वरूपसव-वह्व्यभावच्छेदकत्वनिवेशेपि दृश्यभासादनतिरिक्तकृतित्वनिवेशनमफल-
मिति चेत्परिहृत्यता तदपि तावताप्यनाहानंत्वादिविशेषणानिवेद्येन तावताति-
शयस्यैव सपत्तेरिति । वस्तुत उक्तनिश्चिष्टेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वातन्त्र्येणैव प्रतिबन्ध-
कतानवच्छेदककिंचिद्वच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानविषयत्वरूपं विशेषणमुपादेयम् ।
एकदेशादावतिव्याप्तिवारणायान्यापकविषयिताशून्यत्वादिविशेषितानिश्चयवृत्तिवद्-
पानवच्छिन्नविषयत्वमित्यादिनिश्चेष्यदलमित्यत्रैव अन्यकृत्तात्पर्यमिति विद् । केचि-
त्तुक्मिश्रितेऽतिव्याप्तिवारणाय तादृशविशिष्टविषयकनिश्चयमिश्रितयादृशविशिष्ट-
विषयकनिश्चयत्वमात्रमुक्तिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तकृति ज्ञानवैशिष्ट्यान्वच्छिन्नप्रतिब-
न्ध-

नेति नच्याः । परेतु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरो-
धित्वं तद्वच्यं हेत्वाभासत्वं सत्प्रतिपक्षे विरोधिण्यास्यादि-
कमेव तथा तद्वच्यं च हेतोर्ज्ञानरूपसंबन्धेन । नचैवं वह्नि-
मान् धूमादित्यादौ पक्षे बाधभ्रमस्य साध्याभावविषयकत्वे-
नानुमितिविरोधित्वात् ज्ञानरूपसंबन्धेन तद्वच्यस्यापि सत्त्वात्
तद्वेतोरपि बाधितत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र ज्ञानस्य संब-
न्धत्वाकल्पनात् । अत्र सत्प्रतिपक्षित इति व्यवहारेण तत्क-
ल्पनात् तत्र बाधित इति व्यवहाराभावादित्याहुः । अनु-

दिशकरी ।

चेति । नच वह्निव्यभिचारविशिष्टद्रव्यत्वादेर्धूमेऽपि सत्त्वादतिव्या-
प्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टविषयकज्ञानत्वेन यद्वेतुकातुमि-
तिप्रतिपक्षकत्वं तादृशविशिष्टाश्रयतद्वेतुत्वस्यैव दुष्टत्वादिति ।
सत्प्रतिपक्षादेरनित्यदोषत्ववादिनां मतमाह—परे त्विति । नच
बह्व्यभाषादिभ्यामेतत्पदेनोपादातुं शक्यत्वेपि वस्या धूमावृत्तितया
न धूमस्य दुष्टत्वं स्यादत आह—तद्वच्यं चेति । ज्ञानेति ।
एकज्ञानविषयत्वेन तद्वच्यमित्यर्थः । तद्वच्यस्य साध्याभावव-
च्यस्य । तत्र बाधकालीनधूमादिसद्वेतावित्यर्थः । अत्र प्रतिपराम-
र्शकालीने धूमादिसद्वेता । तत्कल्पनात् ज्ञानस्य संबन्धत्वकल्प-
नात् । ननु सद्वेतावपि बाधित इति व्यवहारेण संबन्धत्वकल्पनं
ज्ञानस्य भवित्यतीत्यत आह—तत्रेति । बाधभ्रमकालीने सद्वेता-

सामुदायी ।

शक्यतानवच्छेदकतादृशमिश्रविषयिताद्वयशून्यप्रतीतिविषयत्वेन तादृशमिश्रित्ये
विशेषणीय, विशिष्टद्रव्यविषयताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छे-
दकत्वविशेषणात् बह्व्यभाषाविषयकनिषयमिश्रित्वह्यभाववद्द्रव्यविषयकनिषय-
त्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिच्छृति चेपि न बह्व्यभाषावद्द्रव्यतादावस्यप्रसङ्ग
इत्याहुः । व्यभिचारत्यादिविशिष्टमिति । बहिर्धूमस्य व्यभिचारी पक्षे
साध्यस्य नाप इत्यादिव्यवहृत्तान् साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यभिचारपदार्थत्वेन
साध्याभावस्यैव बाधपदार्थत्वेन प्रसिद्धतया साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव प्रकृते व्य-
भिचारपदार्थता बोध्या । व्यभिचारादिकमित्यादिना साध्याभावरूपबाधपरिग्रह ।
तादृशमिश्रित्याश्रयतद्वेतुत्वस्यैवेति । तथाच बह्व्यभाषावद्वृत्तित्वपरमिति-

मिति विरोधित्वं चानुमितितत्करणान्यतरविरोधित्वं तेन व्यभिचारिणि नाव्याप्तिः । दोषज्ञानं च यद्वेतुविषयकं तद्वेतुकाणुमितौ प्रतिबन्धकं तेनैकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वन्तरेणानुमित्युत्पत्तेः तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्यानु-

दिनकरी ।

वित्यर्थः । प्रत्युतायं न बाधितः पुरुषस्तु भ्रान्त इत्येव व्यवहारोदिति भावः । तादृशव्यवहारयोः स्वानुभवमात्रसाक्षिकत्वमाहुरित्यस्यरसधीजम् । यथाश्रुतविरोधित्वद्वाने धीजमाह—तेनेत्यादिना । ननु तद्वेतुकतत्साध्यकाणुमिति प्रति तद्वेतौ तत्साध्यव्यभिचारप्रदानाद्यो हेतुर्नाच्यस्तत्राह—तदभावेति । न क्षतिः नाव्याप्तिः । नन्यत्र लक्षणेऽयच्छेदकत्वं न स्वरूपसंबन्धविज्ञेयः पूर्वोक्तदोषादित्यनतिरिक्तवृत्तित्वमेव नियेशनीयं तथाच धूमवान् बहुरित्यादौ प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारेऽतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकता-

रामरुद्री ।

ज्ञानस्य तद्वेतुकानुमितानप्रतिबन्धकत्वाच्च तादृशव्यवहारविशिष्टादेषु धूमस्य धूमो वृष्ट इति व्यवहारापत्तिरिति भावः । ननु तद्वेतुकेति । नच तद्वेतुकेर्न तत्पदानाद्योत्तरत्वं तयानुभवपरामर्शोत्तरं यत्र एकहेतौ व्यभिचारज्ञानं तत्रानुमितेकमयद्वेतुकत्वेन तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । अन्वयवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तद्वेतुधर्मिकव्यभिचारज्ञानविशिष्टान्यत्वस्यैव प्रकृते तद्वेतुकत्वरूपाविति । प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकेत्यस्य विषयविषयेत्यादि । तथाच माहुरविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानेतिरिक्तवृत्तिः तद्वेतुविशिष्टान्तरापदितत्वेति वाहुरविशिष्टविषयकत्वं तथापि तद्वेतुविशिष्टो दोष इति पर्येषितोर्थः । अपदितत्वस्य तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वरूपत्वेन स्वस्मिन् स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावादसंभव इत्यन्तरपर्यं । तथा न स्वभिन्नार्थकं, व्यभिचारोद्वैः प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारानिश्चत्वेनातिव्याप्तिवारणासंभवात्, किंतु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं । यद्यपि प्रमेयत्वमवृत्तिप्रमेयत्वादित्यादम्बवृत्तिः तत्रानुभवद्वित्प्रमेयत्वरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिस्तस्य वृत्तिप्रमेयत्वरूपवाच्यपदितत्वात् तथापि प्रतिबन्धकत्वात्तमेव विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वं देवं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् वाच्यविषयिताव्याप्यत्वरिद्वेदोक्तव्याप्तिविरहादिति विभाषणीयम् । केचिन्तु स्वव्यभिचारविशिष्टान्तरापदितत्वनिवेद्याद्योक्तशेषः । वापस्य द्वैजाभावाविभावाकरूपेण व्यभिचारव्यभिचारत्वविरहात् दोष इत्याहुः । तत्र मनोरमम् । विशिष्टान्तरापदितत्वापदितहेतुभावाद्यविभावाकरूपेणैव व्याख्यातं विरहणीयम् । अन्यथा व्यभिचारविशिष्टप्रमेयत्वात्

दिनकरी ।

नतिरिक्तवृत्तित्वादत्त आह—संक्षेप इति । प्रकृतानुमितिप्रति-
बन्धकतावच्छेदकान्तरापटितत्वेनानुमितिविरोधितावच्छेदकं विशेष-
णीयं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारश्च प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकीभूतो यो व्यभिचारस्तद्भटित एवेति न तत्रातिप्रसङ्ग इति
दिह । तन्वत्रानुमितितत्करणज्ञानान्यतरप्रतिबन्धकत्वमन्यतरनिष्ठ-
प्रतिबन्धतानिरूपकत्वघटितं यदि तदा पर्वतो वह्निमान् धूमादि-
त्यादौ बह्वपभावविशिष्टहृदस्यापि दोषताप्रसङ्गः तस्य पर्वतो वह्नि-
मान् हृदो वह्निमानिति समूहाद्यन्नात्मकप्रकृतानुमितिनिष्ठप्रति-
बन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । यदिच तादृशान्य-
तरत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपकत्वघटितं तदा तादृशान्यतरत्वस्य
कस्यचिद्व्यभिचयत्तानवच्छेदकतयाऽसंभवः तादृशान्यतरत्वाव्याप-
कप्रतिबन्धतानिवेशे च व्यभिचारादौ बाधादौ चाव्याप्तिः व्यभि-
चारादेरनुमित्यविरोधितया बाधादेश्च व्याप्तिज्ञानाविरोधितया
तद्व्यभिचयतायास्तथाविधान्यतरत्वाव्यापकत्वात् । किंच तद्व-

रामकरी ।

हेतुभासविभाजकरूपस्यैवाभावेन स्वपदेन तस्योपादानुसन्मत्वेन विशिष्टान्तर-
घटितं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि तदन्यत्वस्य तत्रघटितानातिव्याख्यापते ।
तथाच बाधोपि व्यभिचारसजातीय एव विशिष्टान्तरापटितत्वापटितबाधत्वस्य
व्यभिचारेषु सत्त्वादिति ध्येयम् । यदिच स्वपदमनुशोणपरमेव स्वसजातीयं बहि-
शिष्टान्तर तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वमेव लक्षणम् । विशेष्यदलं नैवोपादेयम् ।
इदासीनघटादे, स्वसजातीयाप्रसिद्धैव सप्रातिव्याप्तिविरहात् साजात्यमपि सपूर्ण-
हेतुभासविभाजकरूपेणैव विवक्षणीयम् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ शुद्धव्यभि-
चारत्वस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारस्य तत्सजातीयत्वसमवात् । इत्थंच व्यभिचार-
विशिष्टमेयत्वस्य स्वसजातीयाप्रसिद्धेरेव नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा मूलविरोधाति-
रिचो नैतन्मते दोष इति ध्येयम् । अत्रच प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारे दोष इति
व्यवहारमावाप्तद्वाराणायासो बोध्यः । यद्यपि विशिष्टान्तरापटितत्वनिवेशेपि
तादृशव्यवहारो दुर्निवार तथापिष्य शुद्धव्यभिचारत्वस्यापि तत्र घटनेन तेन
रूपेण तस्य दोषत्वे इत्यापत्तिसमवात् तथापि विशिष्टान्तरापटितत्वस्य लक्षणे
प्रवेशे तेन रूपेणोद्देश्यतावच्छेदकत्वमैवोपकृतनियमोपगमात् दोषवदस्य मेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारत्वस्याऽतथात्वाच्च तादृशव्यवहारापत्तिरेकत्वधेयम् । ननु तादृशान्य-
तरत्वव्याप्यमिति विदुर्वाच्यच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकता यद्वावच्छि-

मितिविरोधित्वाभावेपि न क्षतिरिति संक्षेपः । यादृशसाध्य-
दिनकरी ।

मां वच्छिन्नपक्षकतद्धर्मा वच्छिन्नसाध्यकतद्धर्मा वच्छिन्नहेतुगानुमिति-
तत्करणशानान्यतरविरोधित्वं लक्षणं निवेशनीयं अन्यथा पर्वतो
बहिमान् धूमादित्यादौ पर्वतादेः काञ्चनमयत्वाभावो हेत्वाभासः
स्यात् । एतच्च निर्वह्निः पर्वतो बहिमान् धूमादित्यादौ न कोपि
हेत्वाभासः स्यात् तादृशानुमितेरप्रसिद्धेरत आह—यादृशसा-
ध्येति । संभवेति । घायुर्गन्धवान् जेहादित्यादौ सर्वहेत्वाभास-
सम्भव इति भावः । हेत्वाभासलक्षणमुक्त्वा मूले बह्वयमाणेष्वनै-
कान्तिकादि लक्षणेपु कचिदोपं इति निघाय स्वयमनैकान्तिकादीना
तत्पर्य ।

अविद्यमानाभ्यामिहा तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्युक्तं न दोष । वस्तुतोनानुमितिपद
पक्षे साध्यतशाध्यहेतुभयविधेयकसमूहात्त्वानुमितिपरमतो न कोपि दोष ।
तादृशानुमितिलभ्यापकप्रतिबन्धतानिवेदेन समूहात्त्ववानुमितेमादाय दोषवारण-
सम्भवात्, न्यातिथान्बन्धतो न्यतिरेचनस्य निवेद्या तेन साधारणघातुपघातित्व-
बौर्नेकतरासमष्ट इत्यत आह—किंचेति । मूले यादृशसाध्येति । तद्धर्मा
वच्छिन्नसाध्यपक्षहेतुकानुमितित्वेन किमुदित्य न्यायप्रयोगे यद्यद्धर्मावच्छिन्ने
दोषस्य बह्वार समदायविदस्तावदन्यान्वयतत्रत्यदायतामाच्यलक्षणमित्यथ । तेन
निर्वह्नि पर्वतो बहिमानित्यानुमितेरप्रसिद्धावपि न क्षति । एतच्च निर्वह्निपर्वते
बहिसाधने बाधो दोष इत्यादिव्यवहारेपि निर्वह्निपर्वतादेश्यकारवद्विधेयघटल-
प्रकारकानुमिति विषयकेऽप्यन्यायप्रयोगे तादृशाभ्यस्तमो बाध इत्यर्थात् । यद्यपि
प्रमेय गयनवदित्यादौ त्वयताभावपरप्रमेयभिन्नप्रतिज्ञा लक्षणमव्याप्त धर्माणामन्य-
तगतत्वेन निवेशेपि प्रमेयपक्षगतत्वेऽदकस्थले अप्रसिद्धिनादयस्यम् । बह्वयभावभि-
न्नात्रे सति हृदवभिन्नो यस्तदन्यत्वस्य केवलहृदत्वसाधारण्येन हृदो दोष इति व्यव-
हारात्प्रसिद्ध तथापि यद्यद्धर्मावच्छिन्ने दोषस्य बह्वारस्तत्तदवच्छिन्नविषयितान्यतम-
विषयितानिरूपकत्ववच्छेदवतापयोग्यविष्करणधर्मावच्छिन्नो दोष इति विवक्षया न
दोष । एकविधदोषस्थलेपि विशेषणविशेष्यभावतथाप्यभेदेनान्यतमप्रतिद्विरव-
सेया । एतन्नपुत्रे प्रमेयत्वविशिष्टव्याभिचारदौ दोषस्य बह्वारविद्वाद्द्विशिष्टान्तरा-
यदितत्वं नोपादेयमेव । नन्वेतादृशसामान्यलक्षणस्य वचिदोपस्य साधारण्येन
वचिदोपस्य साधारण्येन च हेत्वाभासाना पक्षया विभागोऽयत्र इत्यत आह—
घायुरित्यादि । तथाच तत्तत्स्यजीवदोषसामान्यलक्षणमभिप्रेत्यैव पक्षया
विभागकरणमिति भावः । क्वचित्तिदिति । य यपक्षे निपक्षे चेतन्न यपक्षवृत्ति-
स्वनिवेशनमनर्थक निरुद्धस्यावैकान्तिकत्वे इत्यापत्ते धर्मिण एकत्वेपि विशेषण-
नेदेन विधिदस्य प्रविशन्पक्षज्ञाने विषयितया साध्यविरहेण विभागोपपत्तिरिति

आद्यः साधारणस्तु स्यात्साधारणकोऽपरः ।

तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको भवेत् ॥ ७२ ॥

पक्षहेतोर्वा यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम् ।
पञ्चत्वकथनं तत्संभवस्थलाभिप्रायेण । एवंच साधारणाद्य-
न्यतमत्वमनैकान्तिकत्वम् । साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः,
तेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते । असाधारणः साध्या-
समानाधिकरणो हेतुः तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रति-
बध्यते । अन्येन सपक्षावृत्तिरसाधारणः, सपक्षश्च निश्चि-
तमाध्यवान् इत्थंच शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादी यदा
पक्षे साध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यं तत्र हंतोर्निश्चयादिति
दिनकरी ।

लक्षणाभ्याह—एवमिति । साधारणादीत्यादिना असाधारणानुप-
संहारिणोः परिग्रहः । नन्येतस्यानुनितितत्करणज्ञानान्यतरविरोधि-
ज्ञानविषयत्वाभावात् कथं हेत्वाभासत्वमित्यतो दूषकतावीज-
माह—तेन चेति । एवमप्येऽपि । क्रियत इति । व्याप्तिघटका-
व्यभिचारशब्दे व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।
प्रतिबध्यत इति । व्याप्तिघटकीभूतसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिब-
ध्यत इत्यर्थः । एवंच साधारणासाधारणानुपसंहारिणो व्याप्तिज्ञान-
प्रतिबन्धकरूपदूषकतावीजक्येनेकहेत्वाभासत्वमुपपद्यते साधार-
णेनाव्यभिचारग्रहस्यासाधारणेन सामानाधिकरण्यग्रहस्यानुपसंहा-
रिणा च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य प्रतिबन्धादिति भावः । प्रार्थानम-
वमाह—अन्येत्विति । पक्षे साध्यसंदेहदशायामेवासाधारणस्य
हेत्वाभासता ननु निश्चयदशायां तदा पक्षस्यैव सपक्षत्वेन निश्चि-
तमाध्यवद्यावृत्तत्वाभावादित्यनित्यदोषत्वं तत्वेत्याह—इत्थंचेति ।
असाधारण्यघटकसपक्षत्वस्य निश्चयपटितत्व इत्यर्थः । तत्र निश्चि-
रामद्वी ।

नव । व्याप्तिघटकाव्यभिचारशब्दे इति । इत्थंच साध्यवदन्यादिति वे सति
साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्याभिप्रायेण, अत्रकशापानाधिकरण्यस्य व्यतिरे-
कत्वं सामानाधिकरण्यात्प्रतियोगित्वात्पदेदक एव साधारणो बोध्यः तदनव-

चदन्ति । अनुपसंहारी च अत्यन्तामात्राप्रतियोगिसाध्य-
कादिः, अनेन व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते । विरु-
द्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी अयं साध्याभाव-
ग्रहमामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः । सत्प्रतिपक्षे तु प्रतिहेतुः साध्या-
भावसाधकः अत्र हेतुरेक एवेति विशेषः साध्याभावसाधक-
एव हेतुः साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोपस्था-
दिनकरी ।

तसाध्यवति पक्षे । साधारणादित्रयाणामेकहेत्वाभासत्वानुपपत्तिर्ब-
दन्तीत्यनेनास्तरसः सूचितः । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध
इति । केवलान्वयिसाध्यके चान्वयव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरिवि
भावः । नन्वेवं साध्याभावसाधकात् सत्प्रतिपक्षाद्विरुद्धस्य भेदो
न स्यादत आह—सत्प्रतिपक्षे त्विति । प्रतिहेतुः प्रतिबन्धो
द्वितीयो हेतुः । ननु यदि दूषकत्वापीत्रैक्येपि हेतुभेदे सत्प्रतिपक्षो
हेत्वैक्ये विरुद्धरूपं हेत्वाभासान्तरमित्युच्यते तदा यत्रान्वयिना
हेत्यन्तरेण प्रतिरोधस्तत्र सत्प्रतिपक्षो यत्र तु व्यतिरेकिणा तत्र
हेत्वाभासान्तरं स्यादतो भेदस्यान्तरमप्याह—साध्याभावेति ।
वस्तुगत्या साध्याभावसाधके हेत्वावेव तत्र साध्यसाधकत्वभ्रम इति
स्थापनावादिनं प्रति भ्रमरूपाऽशक्तिसूचकत्वं विरुद्धस्य मत्वेवं सत्प्र-
रामरुद्री ।

ज्ञानस्य तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् । एकहेत्वाभासत्वानुपपत्ति-
रिति । निमित्तसाध्यव्यतिबन्धज्ञानस्य नीलपटाधिकरणवृत्तिलक्षणस्य पटवृत्ता-
ज्ञानस्य साध्यव्यापकाधिकरणत्वात् प्रतिबन्धकत्वाविरहेव दूषकत्वापीत्राभावेना-
साधारणस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । ननु केवलान्वयिसाध्यकहेतो-
र्हेतुत्वे तासाध्यकानुमित्युपपत्तये व्यापकतामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति नैयायि-
कविद्वाच्यो निरूप्यत इत्याह—केवलान्वयीति । प्रतिबन्धपरं प्रति-
बन्धकप्रतिपक्षार्थकं तस्य च केवलान्वयिसाध्यकत्वार्थेऽत्यन्तामात्राप्रतियोगि-
साध्येऽन्वयः । भेदो न स्यादिति । यद्यपि साध्याभावव्याप्यवन्वयः
सत्प्रतिपक्षः विरोधस्तु साध्यव्यापकाभासप्रतियोगी भवति हेतुरिति सहायमेवो
यनेत एव तथापि यथा साधारणादीनां परस्परवैतस्यप्येपि दूषकत्वापीत्रैक्येनेक-
हेत्वाभासत्वं तथा सत्प्रतिपक्षविरोधयोरपि विरोधनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धक-
त्वाहादूषकत्वापीत्रैक्यादेकहेत्वाभासत्वं स्यादिति भावः । अन्वयिना अन्वय-
व्याप्तिमता-२१ व्यतिरेकिणा व्यतिरेकव्याप्तिमता । अशक्तीति । तथाच-

परुत्वाच्च विशेषः । सत्प्रतिपक्षः साध्याभावाव्याप्यवान् पक्षः । अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्त्रोपस्थितिकालीनाऽगृहीता-
 प्रामाण्यकतदभावव्याप्यवत्त्रोपस्थितिविषयस्तथेत्यन्ये । अत्र
 च परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धः
 दिनकरी ।

तिपक्षस्येति भावः । साध्याभावाव्याप्येति । एवं साध्यवदन्यत्व-
 व्याप्यवान् पक्षः पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाध्यवदन्यत्वव्याप्यादपि
 योध्यौ अन्यतमत्वादिनाऽनुगमात्त्र विभागव्यापातः । सत्प्रतिपक्ष-
 व्यवहारोपयिकमन्वेपां सत्प्रतिपक्षलक्षणमाह—अगृहीतेति । नित्य-
 त्वव्याप्यशब्दरत्नसत्ताज्ञानजन्यकालीनानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्श-
 सत्त्वेऽपि सत्प्रतिपक्षव्यवहाराभावात् कालीनान्तमुपस्थिति विशेष-
 णम् । गृहीताप्रामाण्यकनित्यत्वव्याप्यवत्ताज्ञानकालीनानित्यत्वव्या-
 प्यकृतकत्वपरामर्शसत्त्वेऽपि व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकेति
 प्रथमोपस्थितिविशेषणम् । तादृशकालीनानित्यत्वव्याप्यवत्तापरामर्शस-
 त्त्वेऽपि तत्राप्रामाण्यमहकाले तथा व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्य-
 कत्वं द्वितीयोपस्थितिविशेषणम् । व्यवहारमात्रोपयोगिनो निरुक्त-
 रूपस्य प्रकृतानुपयोगः उपस्थितिघटितस्वोक्तरूपस्य स्वरूपसत्त एवो-
 पयुक्तस्याभासतायामप्रयोजकत्वादित्यस्वरसं सूचयत्यन्य इति ।
 सत्प्रतिपक्षस्य दूषकतावीजं वृञ्जयति—अत्रेत्यादिना । सत्प्रतिप-
 क्षमच्छरी ।

घटिभूषणत्वमेव दूषकतावीजं निरोधे मिश्रयित्वा भावः योष्याविति । नन्वेवं
 चतुष्टयस्यलुगतस्याभावात्कथमेकरूपेणैषां विभागः यदिच साध्याभावात्तथाप्यकारेण
 विभागस्तदा विरुद्धोऽप्येतन्मन्व एवान्तर्भूत इत्यत आह—अन्यतमत्त्वेति ।
 आदिनेतश्चतुष्टयविषयकधीविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वपरिग्रहः । सत्प्रतिपक्षव्यवहा-
 रोपयिकमित्यनेनेतादृशस्थले श्रानां सत्प्रतिपक्षव्यवहारज्ञान नरंय हेतुसोपात्मक-
 सत्प्रतिपक्ष इति सूचितम् । प्रथमोपस्थितौल्लुपलक्षण समवतविरोधिपरामर्शद्वय-
 सारवत्त समान्यवहारादित्यवनेयम् । प्रकृतानुपयोगः हेतुभासनिरूपणप्रसाधे
 उपयोगाभावे । नचयमेव सत्प्रतिपक्षाभिधौ हेत्वाभास इति कृतो नोपयोग इत्यत
 आह—उपस्थितेति । विरोधिपरामर्शद्वयस्य सारवत्त एव परामर्शकार्य-
 प्रतिबन्ध इत्य ननु तावत्स्य, तादृशव्याप्यवच्छेदज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धं तदप्राव-
 ष्यन्तस्य हेतुभासतया नैतस्य हेत्वाभासतावत्त्व इति भावः । सूचयतीति ।

फलम् । अत्र केचित् यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञानेऽपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते यथाच शङ्खे सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने सति पितादिदोषे पीतः शङ्ख इति धीरेवं कोटिद्वयव्याप्यदर्शनेऽपि कोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षस्यले संशयरूपानुमितिर्भवत्येव । यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकफलतया द्वितीयकोटिमानप्रतिबन्धाच्च संशयः फलपलेन चाधिकफलतमचलभावः कल्प्यत इत्याहुः । तन्न । तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतमानविशेषशाब्दशोधादेरनुदयाद्यौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानमात्रे तस्य प्रतिबन्धक-
दिनकरी ।

क्षस्य संशयजनकत्वं दूषकसाबीजं नस्वनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति रत्नकोशकारमतं दूषयितुमुपन्यसति—अत्र केचिदित्यादिना । अनुमितिर्भवत्येवेति । अनुमितिप्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् क्लृप्ततदभावानुमिदिसामग्रीभ्यामेव तदभावकोटिकसंज्ञयानुमित्युत्पत्तौ संशयानुमितिं प्रत्युभयव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनातिरिक्तेतुवाकल्पनप्रयुक्तगौरवाभावाच्चेति भावः । ननु यद्युभयभासकसत्त्व उभयमानं तदा पित्ताविशेषसत्त्वेऽपि पीतत्वशुद्धत्वोभयस्मृतानुभवोर्भोगापत्तिरित्यत आह—फलपलेनेति । तथाच अत्र पीतत्वसाक्षात्कारस्यैवानुभविक्ततया शुद्धत्वप्रदे-

रामह्री ।

ननु रत्नकोशकारमते तद्वत्ताज्ञाने तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेन परस्परानुमितिप्रतिबन्धकस्य सत्यप्रतिपक्षस्यलेऽसंभवेपि निश्चयोत्पादने क्लृप्तशक्तिबोस्तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोर्मिष्टितयोः व्याप्यसंशयहेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवमित्याशङ्कानिराकर्तुमाह—कृतेति । अयं भावः—तत्परामर्शस्य तत्प्रतिषेधकानुमितिलभेव कार्यतावच्छेदकं ननु निश्चयत्वमपि तद्वदकम् । परंतु एकैकपरामर्शस्यैव कोट्यन्तरमाहककामम्यमायात् निश्चयात्मिकानुमितिर्भवति उभयपरामर्शस्यैव च कारणबलादुभयस्योपयोगिणोपितया मानेऽप्यंतरेणयो भवतीति नाधिककार्यकारणमायकल्पनं तन्मते इति । उभयस्मृताविति । संशये कोटिद्वयस्यो-

ता लाघवाच्चतूपनीतमानविशेषे शब्दबोधे च पृथक् प्रति-
बन्धकता । गौरवात् । तथाच प्रतिबन्धकसत्त्वात् कथम-
नुमितिः । नहि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्प्रति-
पक्षस्थले संशयाकारानुमितिः प्रामाणिकी येनानुमितिभिन्न-
त्वेनापि विशेषणीयम् । यत्र च कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं
तत्रोभयत्राऽप्रामाण्यज्ञानात् संशयो नान्यथाऽगृहीताप्रामा-
ण्यरूपैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतादिति । असिद्धिस्तु
आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वम् । आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षताव-
च्छेदकस्याभावः । यत्र काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानिति
साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्च-
नमये पर्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम् । स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे
व्याप्यत्वाभिमतस्याभावात् । तत्र च इदो द्रव्यं धूमादित्यादौ
पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्य-
द्विरकरी ।

पितृरूपदोषस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पयित्वा पीतत्वसाक्षात्कारसामग्र्या
अधिकबलवत्त्वमेवं दूरत्वदोषे सत्यपि स्थाणुत्वपुरुपरपयोः स्मृतौ
संगतस्थेदोषोदयात्तरसामग्र्याः समबलवत्त्वमेव कल्पयत इति भाषः ।
ज्ञानमात्रे तादृशज्ञानत्वात्स्थितिरे । विशेषे दोषविशेषाजन्ये ।
गौरवात् कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवादिति भावः । कथमनु-
मितिरिति । अनुमितेरपि तत्प्रतिबन्धकताच्छेदकान्तत्वारिति
भावः । कथं तर्जुमयव्याप्यवत्तानिश्चयान् प्राप्यश्लिष्टः संशय
इत्याशङ्क्य न भवत्येव तावत्तान्तत्रिभयेऽप्राप्त्यर्थं न गृह्यते
इत्याह— यत्र चेति । आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिव्या-
प्यतादिति ।

यत्र दण्डविद्येयैव भवान् पीतवत्त्वं नरत्रयोद्विद्वयोरस्थितौ रित्तदोषादपि संश-
यस्य स्यात् पक्षप्रतिबन्ध इति भावः । आधिक्यमिति । गृहे पीतधूमनि-
देदुद्वयस्य एव व्याप्यत्वाविशेषनिश्चयारिति भावः । अत्र चन्द्रनिर्वारि-
विशेषाव्यवसायनिर्वहणसम्बन्धवत्त्वादि व्याप्यत्वादिषु कोष्याव्यवसाय-

हेतुमत्ताज्ञानरूपस्य परामर्शस्य प्रतिबन्धः फलम् । साध्या-
प्रसिद्ध्यादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिमध्येऽन्तर्भूताः । साध्ये
साध्यतावच्छेदकस्वामावः साध्याप्रसिद्धिः । एतज्ज्ञाने जाते
काञ्चनमयबहिमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपरा-
मर्शप्रतिबन्धः फलम् । एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकामावः साध-
नाप्रसिद्धिः यथा काञ्चनमयधूमादित्यादी । अत्र हेतुता-
वच्छेदकविशिष्टहेतुज्ञानाभावात् तद्धेतुकव्याप्तिज्ञानादेरमायः
फलम् । एवं बहिमाभीलधूमादित्यादौ गुरुतया नीलधूम-
त्वस्य हेतुतानवच्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति ।

दिनकरी ।

प्यत्वासिद्धोः परिग्रहः । साध्याप्रसिद्ध्यादीनामाधिक्यं निराक-
रोति—साध्याप्रसिद्ध्यादयस्त्विति । आदिना साधनाप्रसिद्धिप-
रिग्रहः । केषांचिन्मतमाह—एवं बहिमानित्यादिना । यद्-
न्तीत्यनेनाखरसलद्वीजं तु नीलधूमे व्याप्तिसत्त्वान् कथं व्याप्यत्वा-
सिद्धिः । नच तत्र व्याप्तिसत्त्वेऽपि नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकतया
तदवच्छेदेन व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति वाच्यम् । अनविरिक्तवृत्तित्व-
रूपावच्छेदकत्वस्य नीलधूमत्वेऽपि सत्त्वात् । स्वरूपसंबन्धरूपाव-
च्छेदकत्वामावाद्याप्यत्वाप्रसिद्धिरित्यपि न । तथा सति पशुमान्
साहादिमद्य इत्यादावपि व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः । साहाद्यपेक्षया

रामक्री ।

स्वेनानुगमः । दूयकतापीनं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् । नचैवं दूयक-
तापीप्रत्यक्षेणैव न्यग्मिचारस्य हेत्वाग्रसान्तरसं न स्यादिति वाच्यम् । दूयकता-
पीनस्यैवोऽपि वापस्यप्रतिपक्षमोरेव न्यग्मिचारासिद्धोर्मुनिना पृथग्युपदेशेन
हेतुतामासान्तरतासंभवात् । अस्वरस इति । सन्नित इति शेषः । सत्त्वा-
दिति । नीलधूमस्य धूमानविरिक्ततया धूमव्याप्तिसत्त्वादिति भावः । अनवच्छे-
दकत्वमेवस्य आसेरित्यादिः । तदवच्छेदेनेति । यो धर्मो यस्यानवच्छेदक-
कत्वच्छेदेन तदभावः मूलावच्छेदेन शूरो ऋषिसंयोगामस्तवदिति भावः ।
अयच्छेदकत्वामावाद्यदिति । तन्मूलस्य वृत्तवृत्तिरूपिसंयोगानविरिक्तवृत्तित्वेपि
स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वामावादेन मूलावच्छेदेन शूरो ऋषिसंयोगामावोगमा-
दिति भावः । व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेरिति स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वं

फलम् । तद्विमिकतदभावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोष-
दिनकरी ।

न्यविशिष्टबुद्धेरानुभविकत्वादाह—लौकिकसन्निकर्षाजन्येति ।
नन्वेवं तदिन्द्रियजन्यलौकिकवापनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकि-
कतद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति चेन्न । अलौकिकत्वं प्रतिबन्धतावच्छेद-
ककोटावनिवेश्य तदिन्द्रियजन्यतद्विशिष्टबुद्धौ तदिन्द्रियजन्यलौ-
किकतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । तदिन्द्रियजन्यो-
पनीतभानात्मकसाधकनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिकतद्विशिष्टबु-
द्ध्यात् प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ लौकिकत्वनिवेशः । नच
लौकिकतद्विशिष्टजन्याभाषप्रमास्थले तदधिकरणे प्रतियोगिनोऽस-
त्त्वादेव न तद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरित्यलं तथाविधप्रतिबन्ध-
प्रतिबन्धकभावेनेति वाच्यम् । यत्र प्रतियोग्यधिकरण एव संनि-
कृष्टाधिकरणान्तरवृत्तेरभावस्य लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपो दोषेण
जनितस्तदुत्तरं तदधिकरणे प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षापादनात् ।
तत्राभावलौकिकप्रत्यक्षजनकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव नेयमापत्ति-
रन्वधाऽभावारोपोत्पत्तिक्षणे प्रतियोगिप्रत्यक्षापत्तिरिति तु न । यत्र
विनश्यदस्यदोषेजाभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपस्तदुत्तरं प्रतियोगि-
प्रत्यक्षापादनात् । यत्राभावलौकिकप्रमासमकालं तद्वितीयक्षणे वा
तदधिकरणे प्रतियोगिप्रकारकानुभूयमानारोपजनकदोषसमयभानं
तत्राभावप्रमोत्तरं प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपापादनवा-
रणाय वा इन्द्रियभेदेन तथाविधप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावोपगमात् ।

रामरुद्री ।

लौकिकत्वनिवेशे । तद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति । समानेन्द्रियजन्यवा-
ज्जुत्तरं तद्विशिष्टबुद्धेरानुभविकत्वादाह—लौकिकसन्निकर्षाजन्येति ।
भावः । अलौकिकत्वं लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वम् । ननु लौकिकभावप्रमावा
सला प्रतियोगिनि लौकिकसन्निकर्षासंभवादेव न लौकिकतद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति किं
समानेन्द्रियस्थले प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावान्तरेणेति शङ्कते—नचेति । प्रति-
योगिप्रत्यक्षापादनात् तद्विशिष्टापादनसंभवात् । लौकिकभावप्रमास्थले प्रयो-
जनमुपपाद्य प्रमास्थले तदाह—यत्राभावेति । समवधानमिति । इदं च
प्रमातः पूर्वमेव तादृशदोषसमवधाने बाधप्रमेव न संभवति प्रतियोगिभ्रमजनक-
पि० सु० २९

विशेषाजन्यतद्दार्मिकतज्ज्ञानमात्रे विरोधीति । नतु संशय-
दिनकरी ।

शङ्को न पीतः वंशो नोरग इति निश्चयेऽपि पित्तमण्डूकवसा-
खनादिदोषप्रशाच्छङ्गः पीतः वंश उरग इत्यारोपोदयात्तत्र
व्यभिचारवारणायाह—दोषविशेषेति । दोषसामान्याजन्यत्वनि-
वेशे भ्रममात्रस्यैव बाधाप्रतिबन्धत्वापत्तिरसौ विशेषेति । तथाच
पित्तमण्डूकवसाखनादिदोषान् विशिष्योपाश्रय तदजन्यत्वं प्रतिब-
न्धत्वावच्छेदफलोत्पत्तौ निवेशनीयमिति भावः । नच पित्तद्रव्यात्मक-
दोषाजन्यत्वनिवेशो व्यर्थः शङ्गः पीत इति भ्रमे शङ्कोऽनुभूय-
मानस्यैव पित्तद्रव्यपीतिन्न आरोपोपगमेन तदंशेऽपि लौकिकत्वाद्-
लौकिकत्वस्य प्रतिबन्धत्वावच्छेदके निवेशादेव तत्र व्यभिचारवार-
णादिति वाच्यम् । पित्तद्रव्यस्यान्तरगतप्रस्थानदशायामपि तत्पी-
तिन्नः शङ्गादौ प्रत्यक्षोदयेन स्मर्यमाणारोपस्यैव तत्र नवीनैः श्लोका-
रात्तदंशे तस्यालौकिकत्वात् । तथा सति शङ्गः पीत इति प्रत्यक्षो-
त्तर पीतं माक्षात्करोमीति साक्षात्कारित्वमदानुपपत्तिसदृशकलौ-
किकविषयतायास्तत्राभावादिति तु न । लौकिकविषयताया इव
दोषविशेषजन्यत्वस्यापि माक्षात्कारित्वव्यञ्जकत्वादन्यथाऽयमुक्तं
इति स्मर्यमाणारोपे साक्षात्कारित्वमदानुपपत्तेः शङ्को न पीत इत्या-
दितदिन्द्रियजन्यबाधनुद्भूत्तर पित्तादिदोषवशात्तदिन्द्रियजन्यः शङ्गः
पीत इत्यारोपो यद्यनुभवनिद्वल्लक्षणा पूर्वोक्तेन्द्रियभेदभिन्नप्रतिबन्धप्र-
तिबन्धकभावेऽपि दोषविशेषाजन्यत्वं प्रतिबन्धत्वावच्छेदके निवेश-
नीयमिति ध्येयम् । ननु बाधप्रतिबन्धत्वावच्छेदकफलोत्पत्तौ लौकिकान्य-
त्वस्य निवेशे बाधनिश्चयोत्तर लौकिकसन्निकर्षजन्यसदृशतापत्तिरिति

दिनकरी ।

चेन्न । भूतलं घटवधितादाकारकलौकिकप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले स्वात-
क्येण कयंचिदुपस्थितस्य घटाभावादेर्भूतले प्रकारतया भानधार-
णाय समानधर्मितावच्छेदककतत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विप-
रीतकोटिमानप्रतियन्धकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयम् । तथाच बाधनि-
श्चयोत्तरमपि नापत्तिलौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयस्य तत्कोटिकलौकि-
कप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतियन्धिकायाः सत्त्वेन विपरीतकोटिमानासं-
भवात् । तर्हि कापि लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयो न स्यादिति
वेदोम् । हानलक्षणाप्रत्यासत्तयैव पूर्वोपस्थितकोट्योर्मानसंभवादिति ।
यत्तु संशयपूर्वं तत्कोट्यंशे लौकिकसन्निकर्षसत्त्वे कयं संशयस्य न
लौकिकत्वं कयं वा तत्र संशये विपरीतकोटिमानं तत्कोटिकलौ-
किकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतियन्धिकायाः सत्त्वादिति तन्न । तत्र
लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेऽपि संशयजनकदूरत्वादिवोपस्य लौकिकप्रत्यक्ष-
प्रतियन्धकस्य सत्त्वेन लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावादुभयोपपत्तेरित्य-
न्यत्र विस्तरः । कस्यचिन्मतं दूषयति—नस्त्विति । इति युक्त-
मित्यनेनान्वयः । नन्वेवं बाधनिश्चयकाले संसृष्टत्वज्ञानाभावादेवा-
नुमित्यभाषोपपत्तौ बाधनिश्चयस्य नानुमितिविरोधित्वमिति हेत्वा-

रामस्त्री ।

राम् । संशयापत्तिरितीति । संशयनिश्चयसाधारणतदत्ताबुद्धित्वस्यैव प्रतिबन्ध-
त्वावच्छेदकत्वेन संशये द्रव्यप्रतिबन्धकताया अभावादिति भावः । लौकिक-
सन्निकर्षजन्यसंशय एव न संभवति एककोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याविरोधि-
कोटिमानप्रतिबन्धकत्वादन्यथा भूतलं घटवधिति निषेधवच्छेदोपि संशयापत्तेरिति कर्ष-
बाधनिश्चयोत्तरं लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयापत्तिरिति रामावसे—भूतलानि-
त्यादि । तर्हीति । एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिमानप्रतियन्ध-
कत्व इत्यर्थः । कापि बाधनिश्चयानुत्तरमपि । संशयो न स्यादिति ।
दूरत्वस्याप्यादिधार्मिकस्यापुत्वादिसंशयो न स्यादित्यर्थः । उक्ताशब्दायामिशापत्ति-
माह—ओमिति । न लौकिकत्वं न लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वम् । लौकिक-
सन्निकर्षसत्त्वे कोटिमाने बाधकतावादिति भावः । उभयोपपत्तेरिति ।
संशये लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य विपरीतकोटिमानस्य बोधोपपत्तेरित्यर्थः ।
लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेऽपि तस्य दूरत्वदोषेण कोट्यमासकत्वादिति भावः । अन्यत्र
विस्तर इत्यनेन संशयजनकदोषसामान्याभावे तु संनिष्टकोटोर्भेदव्य एवेति
एवमितम् । कस्यचिन्मतमिति । ननु संशयपक्षतावादिन इति भावः ।

साधारणं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणं तद्विरोधितया च बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वामासत्वमिति युक्तम् । अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यनापत्तेः साध्यसंशयादिकं विनाप्यनुमिदिगच्छी ।

भासत्वं न स्यादत आह—तद्विरोधितयेति । अनुमितिकारणोभूतस्य साध्यसंसृष्टत्वज्ञानस्य विरोधितयेत्यर्थः । मन्यप्रसिद्धसाध्यकानुमितिः कुत्रापि न भक्त्येवेत्यत आह—साध्यसंशयेति । ननु संशयशून्यकालेऽपि सिपाधयिपाकाळीनसाध्यनिश्चयात्मकं साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमात्रेवेत्यत आह—आदीति । भाविना सिपाधयिपाकाळीनसिद्धिपरिमहः । नच संशयान्तरोत्पत्तयैवानुमितिसिद्धिरिति वाच्यम् । सति विशेषदर्शने संशयायोगात् । पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञाने प्रमात्वनिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकस्तद्भावः कारणमशमरद्री ।

शुद्धाऽऽमनिश्चयवतोऽपि सिपाधयिपायाऽनुमित्युपपत्तये निश्चयसाधारणसाध्यसंसर्गज्ञानत्वेनैवेतन्मते कारणतायाः प्रतिपादितत्वादिति विभावनीयम् । मूले अप्रसिद्धेति । पूर्वमशुद्धसाध्यविधेयकेत्यर्थः । तथाच पृथिवीतरत्नव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीति व्यतिरेक्परामर्शजन्यसाध्यविशेष्यकत्वाः पृथिव्यामितरभेद इत्यनुमितेरभावप्रतेरित्यर्थः । उत्तररूपमवतारयति—मान्यप्रसिद्धेति । न भवत्येवेति । आचार्यमते धर्मनान्यव्याप्तिज्ञानसौवानुमितिहेतुतया व्यतिरेकसहचारेणापि अन्यव्याप्तिरेव वृष्टये इति तैरज्ञीकारानुभवपरामर्शानुमितेरसिद्धत्वादन्यव्याप्तिः साध्यप्रतिपूर्विकत्वेन व्याप्तिज्ञानजनय एव साध्यज्ञानावश्यकत्वादिति भावः । सिद्धिपरिमह इति । सिद्धिः साध्यनिश्चय । सिद्धिसत्त्वे सिपाधयिपां विना नानुमितिरतः कालीनान्तम् । तथाच घनगर्जितेन मेघानुमितिस्यले संशयनिश्चयबोर्द्वोरप्यभावेन साध्यवताज्ञानं नानुमितिहेतुरिति भावः । घनगर्जितेन मेघानुमितिस्यलेऽपि संशयं कल्पयित्वा क्षणविकल्पेनैवानुमिति रयेयते अतो नानुपपत्तिरित्याशङ्कते—नचेति । संशयोत्पत्तयेति पाठः । सतीति । गर्जितध्वजानन्तरमेव मेघव्याप्यगर्जितवत्तापरामर्शोत्परत्वात्वेन मेघाभावघोटिकरांशयप्रतिबन्धादित्यर्थः । नच विशेषदर्शनेन प्रतिबन्धादभावेनोद्दिमानासंभवात्मनसा निश्चय एवास्ति निति वाच्यम् । तथासति सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वेनानुमित्युपपत्तेः । क्षणविकल्पेन कल्पयत इति चेत् परामर्शस्यैव नानुपपत्त्याऽनुमित्यनिर्वाहादिति भावः । अत्राप्यन्तरपदं ग्रामादिकमेवोक्त्यते पूर्वसंशयानामावादिति ध्येयम् । यदि चैतत्प्रागग्रामाभ्येव्यामहः तदा संशयं विनेत्यादिमूलस्य व्याप्तिरज्ञादिना परामर्शोत्पत्तिज्ञाने पूर्व संशयस्य नास्त्यित्यभिप्रायकत्वात्,

त्युत्पत्तेश्च । एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रति-
बन्धकं मानाभावाद्गौरवाच्च । अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि

दिनकरी ।

तस्मादज्ञप्रमात्वमेव वाच्य इति प्राचीनमतं दूषयति—एवमिति ।
प्रमात्वज्ञानमपि प्रमात्वनिश्चयोऽपि । मानाभावादिति ।
प्राह्याभावात्तद्वगाहिनस्त्रादज्ञज्ञानस्य विरोधित्वे मानाभावादित्यर्थः ।
ननु पक्षे साध्याभावज्ञानेऽपि तत्राप्राप्ताप्यज्ञानकालेऽनुमितेरुदयात्
साध्याभावज्ञानं प्रतिबन्धकम् । अस्मन्मते तु सदा साध्याभावज्ञान-
प्रमात्वनिश्चयाभावादेवात्रानुमित्युत्पत्तिरत आह—गौरवादिति ।
तथाच तत्रानुमितिनिर्वाहाय संशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञाना-
भाव एव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेश्यते नतु पक्षविशेष-
कसाध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयस्त्वेन प्रतियन्धकत्वं गौरवादित्यर्थः ।
यत्र पक्षे साध्याभावज्ञानमस्ति नतु तत्र प्रामाण्यज्ञानं न याऽप्रा-
माण्यज्ञानं तत्राप्यनुमितिर्न भवत्येवेति भावः । साध्याभाववत्पक्ष-
घटितप्रमात्वविषयकत्वेऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वा-

रामरुद्री ।

परिकल्प्य घनगर्जितस्यलेऽपि संघावोत्पत्त्यनन्तरमेवानुमितिरित्यभिप्रायं च कल्प-
यित्वा संयोजनीयम् । नच साध्याभावज्ञानस्य ज्ञानत्वेन निवेशे संशयवार्तिक-
प्रमात्वनिश्चयदद्यादावपि अनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः ।
साध्याभावादे निश्चितप्रामाण्यकस्य संशयस्यापि साध्याभावनिश्चयसमष्टौकत्वाद्-
व्यधोमयत्रापि निश्चयत्वनिवेशेनैवैतन्मते गौरवापत्तिरिति भावः । प्राह्या-
भावात्तद्वगाहिन इति । यद्वर्मावच्छिन्ने साध्यवत्त्वमवगाहतेऽनुमितिस्य-
वच्छिन्ने प्राह्यसाध्यस्याभावात्तद्वगाहिन इत्यर्थः । तेन साध्याभाववति साध्याभाव-
प्रकारकमितिप्रामाण्यनिश्चयस्य साध्याभावावगाहित्वेऽपि नानुपपत्तिः । न साध्या-
भावज्ञानमिति । न साध्याभावनिश्चय इत्यर्थः । प्रतिवादिना साध्याभावनि-
श्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमादित्यवशेषम् । गौरवादिति । पक्षविशेषकत्वा-
पेक्षया पक्षविशेषकसाध्याभावज्ञाननिशेषकत्वस्य साध्याभावनिश्चयतापेक्षया
साध्याभावप्रकारकत्वनिश्चयत्वस्य स्वातिशुक्लत्वादित्यर्थः । नन्यप्रामाण्यज्ञानाना-
स्करुन्दितयदूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकत्वानतिरिक्तवृत्ति तद्-
पावच्छिन्नत्वमेव हि हेतुभावात्तद्व्यगम्यं, तत्र साध्याभाववति प्रवृत्तपक्षे साध्याभाव-
प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यसाधारणमेव, अधिकं तु प्रविष्टमित्यादिन्यायादिति वादय-
प्रामाण्यस्य हेतुभावात्तदा तन्न्यतेऽपि दुर्गोरेखासङ्गां निराकरोति

तद्भावव्याप्यवत्तज्ञाने प्रमात्वविषयकत्वेन प्रतिबन्धकता-
पत्तेः । किंतु अमत्वज्ञानानास्कान्दित्वाद्युद्धेः प्रतिबन्ध-
कता । तत्र अमत्वशङ्काविवटनेन प्रामाण्यज्ञानं क्वचिदुप-
युज्यते । नच बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारः पक्षे हेत्व-
दिनकरी ।

सत्याभासत्वं दुर्धारमिति तु न । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरिव
घाटशविशिष्टान्तरघटितत्वेनाभासत्वायोगादिति । नन्वगृहीताप्रा-
माण्यरुसाध्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकरत्वे प्रथमोपस्थितप्रमात्व-
निश्चय एव तथा स्यादत आह—अन्यथेति । सत्प्रतिपक्षादावि-
त्यादिना विरोधादिपरिग्रहः । प्रतिबन्धकतापत्तेरित्यस्यानुमित्यादावि-
त्यादिः । ननु साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धस्तद्भावे
तु नैत्यन्ययव्यतिरेकाभ्यां प्रमात्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकरमव
आह—किंत्विति । क्वचिदुपयुज्यत इति । तथा चानुमिति-
तत्कारणज्ञानान्यतरं प्रति साक्षात्प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयताभावात्
साध्याभावज्ञानप्रमात्वं हेत्वाभास इति भावः । व्यभिचारज्ञानादे-
रित्यादिनाऽसिद्धिज्ञानपरिग्रहः । भेदादिति । तथाच बाधस्थलेऽ-
सिद्धिव्यभिचारान्यतरनियमेऽपि बाधज्ञानस्य व्यभिचारादिविषयक-
त्वाभावेन तस्य हेत्वाभासान्तरत्वमिति भावः । नच हेतुमान् पक्षः
साध्याभाववानित्याकारक एव बाधग्रहः कुतो न भवति सामग्रीस-
त्त्वान् तथाच व्यभिचारात्मिकैव बाधबुद्धिरिति वाच्यम् । पराम-
र्शात्मकाव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन बाधबुद्धेर्यव्यभिचारविष-
यतामप्येति ।

यत्पक्षेत्यादि । आभासत्वायोगादित्यत्र पूर्ववाक्यस्यं तस्येवमुपन्यते ।
प्रथमोपस्थितेति । उच्यते प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य प्रमात्वाभासघटितत्वेन
प्रतियोगिज्ञानविषया प्रमात्मकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मज्ञानात्पूर्वमपेक्षि-
तत्वेन प्रथमोपस्थितत्वव्यपवादेव साध्याभावप्रमात्वस्य हेत्वाभासत्वमुचितमिति
भावः । विरोधादीति । यद्यपि व्यभिचारहीनेषु यत्कुमुचितं तथापि सत्प्रति-
पक्षत्वेन विरोधस्यापि साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम्, व्यभिचारादीनां तु अनु-
मित्यादावित्यादिपदमाश्रयणमर्थं एवेति तथाभिधानमिति ध्येयम् । साक्षादित्यनेन
प्रतिबन्धकत्वोपयोगिज्ञानम्याश्रयति । तस्येति । बाधस्थलेत्यर्थः । व्यभिचार-
विषयकत्वासंभवादिति । ननु परमशोभरं बाधबुद्धेर्यव्यभिचारविषयकत्वा-

भावे स्वरूपासिद्धिरेव दोष इति वाच्यम् । बाधज्ञानस्य व्यभि-
चारज्ञानादेर्भेदात् । किंच यत्र परामर्शनन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र
व्यभिचारज्ञानादेरकिंचित्करत्वाद्बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं
वाच्यम् । एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने घटादौ गन्धव्याप्य-
पृथिवीत्ववत्ताज्ञानं तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् ।

दिनकरी ।

घटत्वासंभवान् एकत्र हेतौ व्यभिचारान्यभिचारविषयैकनिश्चया-
संभवात् । नन्वयोगोलरूपक्षूप्रसक्तमसाध्यकवद्धिहेतुके बाधलौकिक-
प्रत्यक्षव्यभिचारलौकिकप्रत्यक्षमपि न्याग्निनिश्चये सत्यपि भविष्य-
तीत्यत आह—किंचेति । अकिंचित्करत्वादिति । व्यभिचार-
ज्ञानं अनुमितौ न साक्षात्प्रतिबन्धकं किंतु परामर्शप्रतिबन्धद्वारा ।
तथापि परामर्शोत्तरफालीनं व्यभिचारज्ञानमकिंचित्करमिति तत्र
बाधबुद्धिरेव प्रतिबन्धिकेति भावः । व्यभिचाराद्यसद्दीर्घमपि
बाधं प्रदर्शयति—एवमित्यादिना । बाधस्यैवेति । तत्र पक्षे
हेतुसत्त्वेन स्वरूपासिद्धेः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावबुद्धित्व-

रामरुद्री ।

संभवेपि परामर्श एव बाधप्रहारमधोऽस्तु तथापि साध्यव्याप्यहेतुमान्यसः साध्या-
भाववानिति व्यभिचारविषयकत्वाद्युद्दिष्टंभव इत्याद्युद्दिष्टमाह—एकत्रेति ।
प्रतिबन्धकानावस्य कार्यकालवृत्तिरेव कारणत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् ।
एकत्र पक्षे साध्यव्याप्यसाध्याभावविषयकज्ञानासंभवात्तत्रापि इत्येवम् । बाध-
लौकिकेति । विरोधिज्ञानप्रतिबन्धसाध्यच्छेदकयोर्दौ लौकिकसंनिर्घातन्यार-
निवेशेनायोगोलरूपमिदं परामर्शात्तत्रापि तद्विमिकलीतिकत्वाद्युद्दिष्टं तदुत्तर-
मपि बद्धिमिकधूमामावबद्धयोगोलकवृत्तिलरूपव्यभिचारविषयकलौकिकप्रत्यक्षं
भविष्यतीत्यर्थत्वात् बाधबुद्धेर्द्व्यभिचारविषयकत्वमुपपद्यत एवेति भावः । तत्रेति ।
अनुमितावित्यर्थः । ननु स्वरूपासिद्ध्याभावेपि व्यभिचारेस्त्वेवोत्पत्तिक्षणावच्छेदेन
गन्धाभाववति घटे पृथिवीत्वस्य उत्त्वादित्यत आह—प्रतियोगिव्यधि-
करणेति । व्यभिचारपटकराध्याभावे प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याप्रवेशे कपि-
संयोग्येत्तद्वृत्त्यादित्यादिरादेतोरपि व्यभिचारित्वापत्तिरिति भावः । अथोक्तबुद्धे-
तोर्बाधितत्वापत्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावपत्पक्षादिरेव बाधत्वे-
नाप्रीकरणीयः एवमुक्तेतोः सत्प्रतिपक्षितत्वात्पक्षात् प्रतियोगिव्यधिकरण-
साध्याभावव्याप्यवत्तत्स्यैव सत्प्रतिपक्षितत्वमप्यप्रीकरणीयम् । यत्तु साध्यस्य
प्रतियोगिव्यधिकरण्यपक्षितसाध्याभावव्याप्तिमत्ता विरोधाभावेन सत्प्रतिपक्षप्रदस्य

नच पक्षे घटे गन्धसत्त्वात् कथं बाध इति वाच्यम् । पक्ष-
तावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति । बा-
धतद्व्याप्यमिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्य
एवान्तर्भवन्ति अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात् । बाध-
व्याप्यसत्प्रतिपक्षो भिन्न एव स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगु-
पदेशात् सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति प्रषङ्ग-
विनयते ।

रूपस्य व्यभिचारस्य चाभावादिति भावः । बाधतद्व्याप्यमिन्ना ये
हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्ये एवान्तर्भवन्तीति शक्यः । बाधः
साध्याभाषविशिष्टपक्षादिस्तद्व्याप्यः सत्प्रतिपक्षस्तद्विन्ना व्यभिचार-
विहङ्गासिद्धास्तद्व्याप्याना तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः । व्यभिचारादेरिव
व्यभिचारादिव्याप्यस्यापि व्याप्तिप्रसङ्गप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पक्ष
हेत्वाभासानन्तर्गतत्वे तस्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वं स्यादित्यर्थः । न
प्रतिबन्धक इति । साध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्ताज्ञानस्य साध्य-

समस्यते ।

साध्यप्रहावितोषिष्यप्रतियोगिवैयधिकरण्यपटितव्याप्तिपटित एव सत्प्रतिपक्षोऽ-
ङ्गीक्रियत इति शोक्तस्येते साध्याभावव्याप्यवत्त्वमिति । तत्र । तथासति प्रति-
योगिवैयधिकरण्यपटिततद्भावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव भवेत् तद्व्याप्तिप्रतिबन्धक-
त्वमिच्छायाम् तथाच पूर्व प्रसङ्गकारोक्तस्मात्प्रतिपक्षपरामर्शस्य साध्यस्यैव
प्रतिबन्धकत्वस्मात्प्रपत्ते । अनुमितिकारणपरामर्शे प्रतियोगिवैयधिकरण्यपटित-
व्याप्तेरेव विषयत्वात् तस्मात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यपटितव्याप्तिपटितस्यापि साध्या-
भावव्याप्यस्य साध्यविरोधित्वसम्भवेन तस्मैव सत्प्रतिपक्षत्वमुच्यते । एवमोरपति-
साध्यवच्छिद्यघटे यत्र बाध साध्यते न तत्र बाध समवति । गन्धभावस्य घटे
प्रतियोगितमानाधिकरणत्वादिति । नैषम् । अत्र देशकालयो स्वरूपसम्बन्धरूप-
पक्षतावच्छेदकत्व तत्र तदवच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि बाधताद्रीकारादिति
श्लेषम् । अत्र न सत्प्रतिपक्षोपि प्रतियोगिविन्वधिकरण्यगन्धभावव्याप्यस्य घटेऽ-
संभवारत एवायच्छिद्यबाधोदाहरणमिदम् । अन्यथा सत्प्रतिपक्षसंकीर्णत्वेन बाधस्य
हेत्वाभावान्तरतामपि न स्यात् । सत्प्रतिपक्षस्य बाधव्याप्यत्वं नात्रुपपन्न व्यापक-
स्याधिकदेशवृत्तिरपि क्षतिरिहात् । ननु गन्धभावस्य घटेऽस्य संयोगभाववत्त्वेन
सन्निवृत्तया प्रतियोगिवैयधिकरण्यपटितव्याप्तिपटितगन्धभावव्याप्यवत्त्वस्या-
पि संभवेनेतस्यापि सत्प्रतिपक्षसंकीर्णत्वेनेति वाच्यम् । एतादृशस्य सत्प्रति-
पक्षताद्रीकारे घटे गन्धज्ञानं पृथिवीत्वादित्यादिघटोत्पत्तेरपि दुष्टव्यतिरिक्तं

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ।

यस्तूभयस्माद्वापृत्तः सत्वसाधारणो मतः ॥ ७३ ॥

तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः ।

कार्यः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ यः सपक्ष इति । सपक्षविपक्ष-
वृत्तिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षो निश्चितसाध्यवान् । विपक्षः
साध्यवद्भिन्नः । विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम् । वस्तुतो
विपक्षवृत्तित्वमेव वाच्यम् । विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि दूपकता-
पीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् । यस्तूभयस्मादिति ।
सपक्षविपक्षव्यापृत्त इत्यर्थः । सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः ।
विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः । शब्दोऽनित्यः शब्दसा-
दित्यादौ यदा शब्दोऽनित्यत्वस्य संदेहस्तदा सपक्षत्वं वटा-
दीनामेव तथावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम् ।
यदा तु शब्दोऽनित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणम् । इदं तु
प्राचां मतम् । नवीनमतं तु पूर्वमुक्तम् ॥ ७३ ॥ केवलान्व-
ययीति । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात्
विनङ्गति ।

यसाज्ञानविरोधित्वे मानाभावादिति भावः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

दूपकतापीजस्य भिन्नतयेति । साधारणस्याव्यभिचारज्ञाने विरु-
द्धस्य सामानाधिकरण्यग्रहे प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । असाधार-
ण्यघटकं सपक्षत्वं मिश्रणार्थं नतु साध्यस्वरूपमात्रमित्याह—सपक्ष
इति । एवमप्येऽपि । सपक्षत्वविपक्षत्वयोर्निश्चयत्वनिवेशस्य फल-
माह—शब्द इत्यादिना । पूर्वमुक्तमिति । असाधारणः साध्या-
सामानाधिकरणो हेतुरित्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ केवलान्व-
यिपक्षक इति । अत्र पक्षता साध्यसंशयरूपा गृह्यते तेन सर्वम-
रामरुद्री ।

पक्षवितेन । इति पाठ इति । इतिपुत्रके तत्पदरहितस्य पाठस्य दर्शनादेत-
दभिहितम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अत्रेऽपि विपक्षत्वनिर्बन्धनेऽपि । साध्यामाववन्नामं न
विपक्ष इत्येतदसाध्यायै निश्चितत्वांशनिवेश इति भावः । गृह्यत इति । ननु
विशेषविशेषविशिष्टविशिष्टविशिष्टभावरूपेति शेषः । साम्यनिश्चयेऽपि संभवदित्यन्तं
उद्येऽप्ये देहः । पक्षस्येति । तथाच गृहे पक्षपदं पक्षवापरं मायप्रपाननिर्देश-

नच पक्षे घटे गन्धसत्त्वात् कथं बाध इति वाच्यम् । पक्ष-
तावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति । बा-
धतद्व्याप्यभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्ये
एवान्तर्भवन्ति अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात् । बाध-
व्याप्यसत्प्रतिपक्षो भिन्न एव स्वतन्त्रेच्छेन मूनिना पृथगु-
पदेशात् सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति प्रघट्ट-
दितकथी ।

रूपस्य व्यभिचारस्य चाभावादिति भावः । बाधतद्व्याप्यभिन्ना ये
हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्ये एवान्तर्भवन्तीति पाठः । बाधः
साध्याभावविशिष्टपक्षादिसद्व्याप्यः सत्प्रतिपक्षस्तद्विन्ना व्यभिचार-
विरुद्धासिद्धास्तद्व्याप्यानां तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः । व्यभिचारादेरिव
व्यभिचारादिव्याप्यस्यापि व्याप्तिमद्प्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पक्ष
हेत्वाभासानन्तर्गतत्वे तस्माविरुद्धहेत्वाभासत्वं सादित्यर्थः । न
प्रतिबन्धक इति । साध्याभावव्याप्यव्याप्यपक्षाज्ञानस्य साध्य-

रामरद्री ।

साध्यमहामित्येवित्वाद्यतिवोगिवैयधिकरण्यपरितम्बातिपटित एव सत्प्रतिपक्षोऽ-
शीक्रियत इति नोक्त्यङ्केतो, साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यमिति । तत्र । तदाकृति प्रति-
योगिवैयधिकरण्यपरितत्तद्भावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव धर्मे तद्वत्तादुद्विप्रतिबन्धक-
नागिस्वयार्तं तत्रात्र पूर्वं प्रत्येकाशेषस्यानुमितिकरणपरामर्शस्य साध्यस्यध-
प्रतिबन्धकत्वज्ञानुपपत्तेः । अनुमितिभरणपरामर्शं प्रतियोगिवैयधिकरण्यपरित-
म्यातेरेव विषयत्वात् तस्मात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यपरितम्बातिपटितस्यापि साध्या-
भावव्याप्यस्य साध्यमित्येवित्वस्यैव तस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमुपिपत्तम् । एवधोत्पत्ति-
सम्भावच्छिन्नघटे यत्र गन्धः साध्यते न तत्र बाधः समवति । तन्ध्याभावस्य घटे
प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति । मेषम् । यत्र देशकालयोः स्वरूपसम्बन्धरूप-
पक्षतावच्छेदकत्वं तत्र तदवच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि बाधत्वाद्भावाविति
ध्येयम् । अत्र न सत्प्रतिपक्षोपि प्रतियोगिव्यधिकरण्यमावद्याप्यस्य घटेऽ-
संभवादत् एवाद्यद्दोर्गनाभोदाहरणमिदम् । अन्यथा सत्प्रतिपक्षस्यैवैतदेन बाधस्य
हेत्वाभासानन्तरताप्राप्ति न स्यात् । सत्प्रतिपक्षस्य बाधव्याप्यत्वं नानुरूपत्वं व्याप्य-
साधिरुद्धेय इतित्वे इतिविरुद्धात् । नच बन्धाभावस्य केवलस्य संयोगाभावरुद्धे-
कन्वपितया प्रतियोगिवैयधिकरण्यपरितम्बातिपटितगन्धाभावरव्याप्यवत्त्वसा-
प्रापि संभवेनेतस्यापि सत्प्रतिपक्षसंघीर्षेतेवेति वाच्यम् । एतदर्थस्य सत्प्रति-
पक्षताप्राप्तौ घटे गन्धवान् पृथिवीवादिस्मादिष्वेतेषु कुट्टबाधतिरेत्येवं

यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः ।

यस्तूभयस्माद्वावृत्तः सत्वसाधारणो मतः ॥ ७३ ॥

तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः । :

कार्यः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ यः सपक्ष इति । सपक्षविपक्ष-
श्रुतिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षो निश्चितसाध्यवान् । विपक्षः
साध्यवद्भिन्नः । विरुद्धवारणाय सपक्षश्रुतित्वमुक्तम् । यस्तुतो
विपक्षश्रुतित्वमेव वाच्यम् । विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि दूषकता-
बीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् । यस्तूभयस्मादिति ।
सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः । सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः ।
विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वा-
दित्यादौ यदा शब्दोऽनित्यत्वस्य संदेहस्तदा सपक्षत्वं यदा-
दीनामेव तन्वावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम् ।
यदा तु शब्दोऽनित्यत्वनिश्चयस्तदा नासाधारणम् । इदं तु
प्राचां मतम् । नवीनमतं तु पूर्वमुक्तम् ॥ ७३ ॥ केवलान्व-
यितीति । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात्
दिनकरी ।

यत्साधनविरोधित्वे मानाभावादिति भावः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
दूषकताबीजस्य भिन्नतयेति । साधारणस्याव्यभिचारज्ञाने विरु-
द्धस्य सामानाधिकरण्यग्रहे प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । असाधार-
ण्यघटकं सपक्षत्वं निश्चयगर्भं नतु साध्यवत्त्वमात्रमित्याह—सपक्ष
इति । एवमप्येऽपि । सपक्षत्वविपक्षत्वयोर्निश्चयः इतिवेशस्य फल-
माह—शब्द इत्यादिना । पूर्वमुक्तमिति । असाधारणः साध्या-
सामानाधिकरणो हेतुरित्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ केवलान्व-
यिपक्षक इति । अत्र पक्षता साध्यसंशयरूपा गृह्यते तेन सर्वम-
रामरुद्री ।

पक्षवित्तेन । इति पाठ इति । अपि तु स्वकं तत्पदद्वितस्य पाठस्य दर्शनादेत-
दभिहितम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ अत्रेऽपि विरुद्धत्वमिच्छनेऽपि । साध्याभाववन्मात्रं न
विपक्ष इत्येतन्नामादेश निश्चितत्वात्तन्निवेश इति भावः । गृह्यत इति । नतु
विशेषविशेषविरुद्धविशिष्टविशेषभावरूपेति शेषः । साध्यनिश्चयेऽपि एवकारित्वान्तं
पदेऽपि हेतुः । पक्षस्येति । तयाव मूढे पक्षपदं पक्षतापरं भावप्रधाननिर्देश-

सामानाधिकरण्यग्रहस्यलान्तराभावाच्चानुमितिः । इदं तु न सम्यक्पक्षैकदेशे सहचारग्रहेऽपि क्षतेरभावात् । अस्तु वा सहचाराग्रहः तावताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव न हेत्वाभासत्वं

दिनञ्ची ।

भिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ यदा सिद्धिः सिपाधयिषा च तदा साध्य-
निश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यघटितन्याप्तिप्रसङ्गसंभवात्तस्य सद्दे-
तोत्पत्त्यतया सिपाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धभावविशिष्टस्य पक्षस्य
तदा केवलान्वयित्वेऽपि तत्र नातिन्याप्तिः । अनुपसंहारिणो हेत्वा-
भासत्वमुपपादयति—सर्वमभिधेयमित्यादिना । सामानाधि-
करण्यग्रहस्यलान्तराभावादिति । संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयधार-
णाय निश्चयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यं वाच्यतया
प्रकृते सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वे तत्पूर्वं तत्सामग्र्याः सत्त्वेन साध्य-
निश्चयस्य कुशाप्यसंभवेन न्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्ट-
प्रमेयत्वादिरूपन्याप्तिप्रदानुत्पादात् तत्रानुमितिरित्यनुपसंहारिणो
हेत्वाभासत्वमिति भावः । क्षतेरभावादिति । तदानीमपि केव-
लान्वयिपक्षताकत्वस्यानुपसंहारित्वस्य क्षतेरभावादित्यर्थः । तथाच
तत्रानुपसंहारित्वस्य सत्त्वात्तस्य न्याप्तिज्ञानानुत्पादप्रयोजनपरत्वाभा-
वाद्धेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । नच संशयसामग्र्याः सत्त्वान्
कथं पक्षैकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यम् । सर्वत्वधर्मितावच्छेदक-

समट्ठी ।

त्वादित्यया साक्षात्साक्षात्भावो नित्यो प्यसप्रागभावभिन्नाभावत्वादित्यादेरनुप-
संहारित्वाभावेनानुपपत्तेरिति प्येवम् । ननु संशयस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वेन
सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वेऽपि क्वचित् साध्यनिश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यनिश्चयो न
नुपपत् इत्यत आह—संशयोत्पत्तीति । तदानीमपि पदोऽभिधेय इत्यादि-
निश्चयवशायावपीत्यर्थः । क्षतेरभावादिति । तादृशनिश्चयकालेऽपि सर्वम-
भिधेयं न वेति संशयसंभवसत्त्वसत्त्वेन निश्चयाभावादिति भावः । ननु
दिमेतावतेत्यत आह—तथाचेति । समानप्रकारवत्येनेवेति । तद्वर्गिता-
वच्छेदकसंशयसामग्र्या एव तद्वर्गितावच्छेदकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेन परत्वाव-
च्छिष्टे चाभिधेयत्वस्याप्यपठपदवाच्यत्ववशात्निश्चयसत्त्वेन तदवच्छिष्टे संशयसा-
मग्र्यभावादिति भावः । समानविषयकत्वेनेति । तद्विशेषसंशयसामग्र्याः

यः साध्ययति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥७४॥
 आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
 व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥७५॥
 पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।
 हृदो द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा ॥ ७६ ॥
 व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।

तस्य तथापि केषलान्यपिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् । यः
 साध्यवतीति । एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभाषो
 घोषितः । तथाच साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः
 ॥ ७ ॥ असिद्धि विमज्जते—आश्रयासिद्धिरित्यादि ।
 पक्षासिद्धिरिति । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । अपरेति ।
 स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । नीलधूमादिक इति । नीलधूम-
 त्वादिकं गुह्यतया न हेतुतावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणव्या-
 दिनकरी ।

कसंशयसामग्रीसत्त्वेऽपि घटत्वादिघर्मितावच्छेदककसाध्यनिश्चयो-
 त्पादे धावकाभावात् समानप्रकारकत्वेनेव विरोधात् । समानविषयक-
 त्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽप्याह—अस्तु वेति । तस्य सहचारप्रदृश्य । तस्य
 स्वरूपसत एव विरोधित्वेन तज्ज्ञानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वा-
 भावादिति भावः । नच तत्र सहचारप्रदृश्यप्रयोजकः संशय एव हेत्वा-
 भासः, तस्यापि स्वरूपसत एव विरोधित्वान् । नच संशयविषयस्य
 साध्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राभासत्वमिति वाच्यम् । सर्वमभि-
 धेयमित्यादायभिधेयत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विलरः ।
 तदर्थ इति । तेनासाधारणे नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ ७४ ॥

रामलक्ष्मी ।

तद्विश्लेषकनिश्चयप्रतियन्त्रकत्वे त्वित्यर्थः । ननु सर्वमभिधेयमित्यादी साध्या-
 नावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि संशयविषयसाध्यादेरेनाभासत्वमस्तु इत्यत्र आह—
 अन्यत्रेति । परंतो नदिमानित्यादौ हेत्वाभासवारणाय यद्भाष्यच्छिन्नप्रतियन्त्रकत्व-
 मनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्ततितान्द्रूपानच्छिन्नलैव हेत्वाभासत्वेनाज्ञोकरणीय-
 तया साध्यादेरतपान्तादिति भावः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ननु धूम इति प्रतीतेरपि

सामानाधिकरण्यग्रहस्यलान्तराभावान्नानुमितिः । इदं तु न सम्यक्पक्षैकदेशे सहचारग्रहेऽपि क्षतेरभावात् । अस्तु वा सहचाराग्रहः तावताप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव न हेत्वाभासत्वं

दिनन्ती ।

भिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ यदा सिद्धिः सिपाघयिषा च तदा साध्य-
निश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिग्रहसंभवात्तस्य सद्धे-
तोरलक्ष्यतया सिपाघयिषाविरहविशिष्टसिद्धाभावविशिष्टस्य पक्षस्य
तथा केवलान्वयित्वेऽपि तत्र नातिव्याप्तिः । अनुपसंहारिणो हेत्वा-
भासत्वमुपपादयति—सर्वमभिधेयमित्यादिना । सामानाधि-
करण्यग्रहस्यलान्तराभावादिति । संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयवार-
णाय निश्चयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतियन्धकत्वस्यावश्यं वाच्यतया
प्रकृते सर्वत्र साध्यसन्वेहसत्त्वे तत्पूर्वं तत्सामग्र्याः सत्त्वेन साध्य-
निश्चयस्य कुत्राप्यसंभवेन व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्ट-
प्रमेयत्वाविरूपव्याप्तिग्रहानुत्पादान्न तत्रानुमितिरेव अनुपसंहारिणो
हेत्वाभासत्वमिति भावः । क्षतेरभावादिति । तदानीमपि केव-
लान्वयिपक्षवाक्यत्वस्यानुपसंहारित्वस्य क्षतेरभावादित्यर्थः । तथाच
तत्रानुपसंहारित्वस्य सत्त्वात्तस्य व्याप्तिज्ञानानुत्पादप्रयोजनकत्वाभा-
वाद्धेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । नच संशयसामग्र्याः सत्त्वात्
कथं पक्षैकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यम् । सर्वत्वपरिंतावच्छेदक-

रामच्छ्री ।

त्वादन्वया आकाशालन्ताभावो नित्यो व्यस्योगभावभिन्नाभावत्वादित्यादेरनु-
संहारित्वाभावेनानुपपत्तीति ध्येयम् । ननु संशयस्य निश्चयप्रतिबन्धकत्वेन
सर्वत्र साध्यपदैहसत्त्वेऽपि क्वचित् साध्यनिश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यनिश्चयो न
दुपेत इत्यत आह—संशयोत्पत्तीति । तदानीमपि घटोऽभिधेय इत्यादि-
निश्चयदशायामपीत्यर्थः । क्षतेरभावादिति । तादृशनिश्चयकालेऽपि सर्वम-
भिधेयं न वेत्ति संशयसमवात्सर्वत्वावच्छेदेन निश्चयभावादिति भावः । ननु
द्विमेतावत्वेत्यत आह—तथाचेति । समानप्रकारकत्वेनैवेति । तद्वर्गिता-
वच्छेदकसंशयसामग्र्या एव तद्वर्गितावच्छेदकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेन घटत्वाव-
च्छिन्ने चाभिधेयत्वव्याप्यघटपदवाच्यत्ववत्तानिश्चयसत्त्वेन तदवच्छिन्ने संशयघा-
म्यभावादिति भावः । समानविषयवत्त्वेनेति । तद्विशेष्यसंशयसामग्र्याः

यः साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः ॥७४॥

आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥७५॥

पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्मणिमयो गिरिः ।

हृदो द्रव्यं धूमवत्त्वाद्त्रासिद्धिरथापरा ॥ ७६ ॥

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत् ।

तस्य तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् । यः

साध्यवतीति । एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभावो

बोधितः । तथाच साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः

॥ ७ ॥ असिद्धिं विभनते—आश्रयासिद्धिरित्यादि ।

पक्षासिद्धिरिति । आश्रयासिद्धिरित्यर्थः । अपरेति ।

स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । नीलधूमादिक इति । नीलधूम-

त्वादिकं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकं स्वसमानाधिकरणव्या-

दियन्ती ।

कसंशयसामग्रीसत्त्वेऽपि घटत्वादिधर्मितावच्छेदककसाध्यनिश्चयो-

त्पादे बाधकाभावात् समानप्रकारकत्वेनैव विरोधात् । समानविषयक-

त्वेन प्रविबन्धकत्वेभ्याह—अस्तु वेति । तस्य सहचारामहस्य । तस्य

स्वरूपसत एव विरोधित्वेन तद्वानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वा-

भावादिति भावः । नच सत्र सहचारामहप्रयोजकः संशय एव हेत्वा-

भासः, तस्यापि स्वरूपसत एव विरोधित्वान् । नच संशयविषयस्य

साध्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राभासत्वमिति वाच्यम् । सर्वमभि-

धेयमित्यादावभिधेयत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यन्वयत्र विसारः ।

सदर्थं इति । तेनासाधारणे नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ ७४ ॥

रामरुद्री ।

तद्विशेष्यनिर्णयप्रतिबन्धकत्वे तिल्लयः । ननु सर्वमभिधेयमित्यादी साध्या-

भावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि संशयविषयसाध्यादेरेवामासत्त्वमस्य इत्यत आह—

व्यन्यतेति । सर्वतो बहिर्मानित्यादी हेत्वाभासकारणाय बद्रूपावच्छिन्नविषयकत्व-

मनुमित्तिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिद्रूपावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासत्वेनाहोकरणीय-

सत्ता साध्यादेरतयात्वादिति भावः ॥ ७५ ॥ ७४ ॥ ननु धूम इति प्रतीतेरपि

विरुद्धयोः परामर्शो हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥ ७७ ॥

प्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात्
धूमप्रागभावत्वसंग्रहाय स्वसमानाधिकरणेति । विरुद्धयो-
रिति । कपिसंयोगतद्भावव्याप्यवत्तापरामर्शेऽपि न सत्प्र-
दिनस्ती ।

धूमप्रागभावत्वेति । तस्य व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वघटित-
त्वेन तत्सद्वहो न स्वादिति भावः । स्वस्य स्वाधिपयकप्रतीतिवि-
पयत्वरूपस्याघटितत्वाभावाद्दधान्वरेति । नच नीलधूमत्वस्यापि
टादृशधर्मान्तराघटितत्वमस्यैव धूमत्वस्य नीलधूमत्वभिन्नत्वाभावा-
दिति वाच्यम् । स्वाधिपयकप्रतीतिविपयत्वस्य स्वपर्याप्तावच्छेदकता-
निरूपकप्रकारतानिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वपर्यवसितस्य
तदर्थत्वान् शुद्धधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वनीलत्वादिविशिष्ट-
धूमत्वपर्याप्तान्च्छेदकताकप्रकारत्वयोर्भेदान् । नन्वेवं बहिमदन्त्यानु-
चित्यस्य बहिष्याप्यतावच्छेदकतानुपपत्तिस्य बहिष्वरूपवाटश-
धर्मान्तरघटितत्वात् धूमान्यान्यत्वादेव्याप्यतावच्छेदकतापत्तिन्या
धर्मान्तरस्य विशेष्यविषयाऽघटकत्वविवक्षणस्यागक्यत्वादिति चेन्न ।
स्वसमानाधिकरणपदेन स्वव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् बहिष्वस्य
बहिमदन्त्यानुचित्वान्यापकत्वाद्दधूमत्वस्य धूमान्याप्यत्वव्यापकत्वा-
द्योक्तदोषासंभवात् । स्वव्यापकत्वं च धर्मान्तरस्य स्वघटकसाध्य-
संन्यतावच्छेदकत्वेन धन्यया धूमालोकान्यतरत्वस्य बहिष्या-
रामस्ती ।

विशिष्टधूमत्वविपयकत्वं शुद्धस्य विशिष्टानतिरिक्तत्वात्तद्वदपमाह—स्येति ।
तदर्थत्वात् । धर्मान्तराघटितत्वात् । पर्याप्ते प्रत्येकवृत्तिने ॥ पर्याप्तिवचनेन
टादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिश्चयमेव पर्याप्त्यनधिकरणत्वस्थाने बन्धनं प्रलेक-
मुमयनिश्चयमेव केवलधूमत्वे विशेषणविशेष्योभयपर्याप्तावच्छेदकत्ववच्छिन्न-
नेदवत्त्वादिति ध्येयम् । बहिमदन्त्यानुचित्यस्येति । परंतो बहिमान् बहि-
मदन्त्यानुनेरिति धन्ययमरोगस्य सर्वसमतन्नेनेष्टापच्यसमवादिति भावः । ननु
धर्मान्तराघटितत्वं विशेष्यनिपत्ता धर्मान्तरघटित कृतदन्त्यत्वेन धूमत्वस्य
विशेष्यविषया नीलधूमत्वघटकत्वेन बहिमदन्त्यानुचित्येन बहिष्वस्य न तदा घट-
कत्वमिति न तस्य व्याप्यतानवच्छेदकतापत्तिरेत्यत आह—धूमान्यान्यत्वा-
देरिति । साध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वेन साध्यव्याप्यतावच्छेदकत्वेन ।

साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः ।

उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ ७८ ॥

तिपक्षत्वपत उक्तं विरुद्धयोरिति । तथा च स्वसाध्यविरु-
द्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवत्तापराम-
र्शविषय इत्यर्थः । साध्यशून्य इति । पक्षः पक्षतावच्छे-
दकविशिष्ट इत्यर्थः । तेन घटे गन्धसत्त्वेऽपि न क्षतिः । एवं

दिगक्षी ।

प्यसाद्यच्छेदकत्वापत्तेः धूमत्वालोक्त्ययोः प्रत्येकमन्यतरत्वाव्यापक-
त्वादिति । विरुद्धयोः परामर्शं हेत्वोरित्यत्र विरुद्धयोर्हेत्वोः परामर्श
इति भ्रमवारणाय—स्वसाध्येति । एवं सत्यतिपक्षत्वेनाभिनतो
हेतुः हस्ताध्यविरुद्धो यः साध्याभाव इत्यर्थः । ननुत्पत्तिकालीन-
घट इत्यादिमूलोकमयुक्तम्, तत्र पक्षे घटे गन्धशून्यत्वाभावात्त
आह—पक्षतावच्छेदकेति । काळस्यैव वैशत्यापि पक्षतावच्छेद-
करणे बाधसंभवात्तदप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतां परिहर्तुमाह—एव-

रामरुद्री ।

स्वजनानाधिकरणभावप्रतियोगितानवच्छेदकतादस्यधर्मैश्वर्यमेव व्यापकत्वमिति
भावः । इति भ्रमेति । यथापत्ते पक्षेति बहिमान्धूमादित्वादी बह्यनाध्व्य-
प्यपापानमदसस्य परामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षानुपपत्तेः प्राचीनैः तत्रापि सत्प्र-
तिपक्षाङ्गीकारादिति भावः । साध्यसाध्याभावयोरविरोधस्यैव धूमयपरामर्श-
त्वेऽपि न सत्प्रतिपक्षव्यवहार इति मन्तव्यम् । गन्धशून्यत्वाभावादिति ।
निरवच्छिन्नवृत्तकमनाभावविरुद्धादित्यर्थः । तेनोत्पत्तिकालीनवच्छेदेन घटे गन्धा-
भावसत्त्वेऽपि न क्षतिः । पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थत्वे तुत्पत्तिकालीन-
त्वविशिष्टघटनिरूपितगन्धाभावनिष्ठाधेयतायां निरवच्छिन्नत्वेन भवति तादा-
गन्धाभाववद्विशिष्टपक्षो बाध इति भावः । अथवा गन्धशून्यत्वाभावात्प्रत्या-
भावाभावादित्यर्थः । गन्धसत्त्वादिति यावत् । तथाच प्रतियोगिव्यधिकरण-
साध्याभाववत्पक्षस्यैव बाधत्वेन कथञ्च बाध इति भावः । पक्षपदस्य पक्षता-

मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्रापि बोध्यम् ॥ ७५ ॥
 ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चानन-
 भट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामनुमान-
 खण्डम् ॥

दिनकरी ।

मिति । बोध्यमिति । तत्र पक्षे पृथगे संयोगसत्त्वेऽपि पक्षतावच्छे-
 दकमूलावच्छेदेन संयोगाभावाविति भावः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥
 ७८ ॥ इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रपालकृष्णभट्टात्मज-
 महादेवमहृविरचिते मुक्तावलीप्रकाशेऽनुमानखण्डं समाप्तम् ॥

रामरद्री ।

वच्छेदकविशिष्टार्थवन्ने च देशकालयोः पक्षतावच्छेदकवस्तुते पक्षतावच्छेदका-
 वच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि पृथग् वापतया न वाभातुपपत्तिरिति भावः ॥
 ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इति दिनकरीतरक्षिण्यामनुमानतरङ्गः ॥

उपमितिखण्डम् ३

ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।

सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात्सा करणं मतम् ॥७९॥

उपमितिं व्युत्पादयति—ग्रामीणस्येति । यत्रारण्यकेन केनचिद्ग्रामीणायोक्तं गोसदृशो गवयपदवाच्य इति पश्चाद् ग्रामीणेन क्वचिदरण्यादौ गवयो दृष्टः तत्र गोसादृश्यदर्शनं यज्जातं तदुपमितिकरणं तदनन्तरं गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्य- तिदेशवाक्यार्थस्मरणं यज्जायते तदेव व्यापारः । तदनन्तरं गवयो दिनकरी ।

अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याह—उपमितिमिति । तत्र गवये । सादृश्यदर्शनं सादृश्यप्रत्यक्षम् । तदुपमितिकरणमिति । नवीननतेनैतत् । अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधः करणमतिदेशवा- क्यार्थस्मरणं व्यापारः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं सहकार्येति सांप्रदायिकमतं ॥ सहकारितयाऽऽवश्यकसादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शन- स्तैव करणत्वं युक्तमित्युपेक्षितम् । स्मरणं यज्जायत इति । रामरुद्री ।

अवसरसङ्गतिमिति । प्रतिबन्धदीभूतशिष्यजिज्ञासातिवृत्त्या अनन्तर- यत्कल्पत्वमवसरः प्रकृते चानुमानोपमानयोर्द्वयोरपि प्रत्यक्षोपवीर्येऽप्यनुमानस्य बहुधादिसंमतत्वेन निरसनीयात्पत्रादिनिप्रतिषेधितकृत्वेन सुगमतया अनुमान एव प्रागशौ व्युत्पित्तयोः प्रथमतो जिज्ञासा जायत इत्यनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकी- गूढजिज्ञासातिवृत्त्या अवश्यककल्पगुणमानस्वेतवसरराहत्याऽनुमाननिरूपणा- नन्तरगुणमाननिरूपणमिति भावः । सादृश्यप्रत्यक्षमिति । सादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षान्यसंबोधोपमितिकरणत्व उपमानस्य प्रत्यक्षोपवीर्यकत्वमेव न र्थभवति साद- र्यविषयकलौकिकप्रत्यक्षानन्तरमेवोपमितिर्लभ्यते चेत्प्रतिषेधेण शब्दपदं प्रत्यक्ष- परतया व्याख्यातमिति बोध्यम् । एतदिति । गवयधर्मिकगोसादृश्यप्रत्यक्षस्य करणत्वमिधानमित्यर्थः । सांप्रदायिकमतमुपदर्शयति—अतिदेशवाक्यार्थ- शाब्दबोध इति । वाक्यार्थस्मरणमिति । व्यापारद्वारा तत्रान्यस्यापि तस्यापारतवोपममादिति भावः । नन्वेवमुद्धोभकान्तरनशाद्यत्रातिदेशवाक्यार्थस्मरणं तत्र सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं विनाप्युपमितिप्रसङ्ग इत्यत आह—सादृश्य- विशिष्टेति । सांप्रदायिकमतोपेक्षायां बीजमाह—सहकारितयेति । युक्तमिति । तदतिरिक्तस्य करणान्तरस्य कल्पने गौरवादिति भावः । ननु

दिनकरी ।

सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योद्बोधकविधया सादृशवाक्यार्थस्मारक-
 त्वादिति भावः । तदेव व्यापार इति । एतेन सादृश्यविशिष्ट-
 पिण्डदर्शनोत्तरं यत्रातिदेशवाक्यार्थबोधत्वात्तिदेशवाक्यार्थस्मरणा-
 पेक्षाभावात्तातिदेशवाक्यार्थस्मृतिव्यापारकं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्-
 शनं करणं किंतु सादृश्यज्ञानमात्रं करणं विशेषणज्ञानविधया तज्ज-
 न्यमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं च द्वयं व्यापार
 इति कस्यचिन्मतं प्रत्युक्तम् । यत्र सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तर-
 मतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रोपमित्यनभ्युपगमात् किंतु तदुत्तरं
 पुनः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं ततोऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणं तदुत्त-
 रमेवोपमितिरिति भावः । गणयो गणयपदवाच्य इति ज्ञानं
 यज्जायत इति । एतेनोपमितिनं प्रमित्यन्तरं किंतु शाब्दबोधा-
 त्मिकैत्र गोसदृशो गवय इत्यत्र सदृशपदेनोपस्थितसादृश्यावच्छे-
 देन गवयपदवाच्यत्वप्रहस्य गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारक-
 समर्थी ।

सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योपमानत्वेऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य तद्यापारत्वानुप-
 पत्ति तन्मन्त्रत्वे धति तज्जन्यजनकस्यैव व्यापारत्वात् स्मरणस्य च क्षणमान
 प्रकारकानुमत्तजन्यत्वनिवमादिति मूलोत्पत्तिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य व्यापारत्वम-
 सगतमित्याहवा निराकुरुते—सादृश्येति । तथात्वातिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य
 पूर्वतनशाब्दबोधजन्यत्वेऽपि तत्रोद्बोधकविधया सदृशपिण्डदर्शनमपि कारणमेवेति
 तानुपपत्तिरिति भावः । एतेनेति । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणव्यापारकसदृशपिण्ड-
 दर्शनस्यैवोपमिति करणत्वोपवर्णनेनेत्यर्थं । बोध इति । शाब्दबोध इत्यर्थं ।
 अभावादिति । अनुमनात्मकातिदेशवाक्यार्थस्यैव सत्त्वादिति भावः । नन्वेव
 तादृशस्यले किं करणं को व्यापार शाब्दबोधस्य सदृशपिण्डदर्शनानुपपत्तयेन
 तद्यापारत्वात्तदभावादित्याहवात्तदभावेकदेशमित्यनुसारेण करणव्यापारो प्रदर्शयति—
 किंचित्त्वादि । सादृश्यज्ञानमात्रमिति । मात्रपदेन गवयत्वावच्छिन्न
 विशेष्यकत्वात्प्रतिज्ञेयः । द्वयमिति । उभयोरपि विशेषणानविधया
 सादृश्यज्ञानजन्यत्वात् सदृशपिण्डदर्शनमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं च विनोपमितत्वेन
 दयेन तयोरेवमिति करणत्वात् विनिगमनाविरहादिति भावः । एतेन चनेनोदमर्थं
 प्रकृत्यति—यत्रेत्यादि । अनभ्युपगमादिति । नन्वेवं तादृशस्यलेऽप्युपमि-
 तेरनुमत्तमित्यतयाऽनुमतापत्त्यप्रसङ्ग इत्यत आह—किंचित्त्विति । तदुत्तर
 मेवेति । तथाच उभयद्वयमित्येवोपमितेऽप्यादनर्थमज्ञानानुमतापत्त्यापत्तिरिति
 भावः । गणयो गणयपदवाच्य इतीति । पिण्डे अनु संयोगानन्तरं योग्य-

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।

गवयादिपदानां तु शक्तिवीरुपमाफलम् ॥ ८० ॥

गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्जायते तदुपमितिः न त्वयं गव-
यपदवाच्य इत्युपमितिः गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात्
द्विगच्छी ।

स्यैवोपमितित्वरूपत्वावित्यपास्तम् । गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवा-
च्यत्वयिपयिण्या उपमितेर्गवयपदजन्यगवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विना
शाब्दबोधरूपत्वासंभवादिति । नच गोसाहस्यस्य गवयत्वस्य च
प्रत्यक्षेणोपस्थितौ कथं गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वोपमिति-
र्नतु साहस्यवाच्येनेति वाच्यम् । उपस्थितेस्तौल्येऽपि गवयत्वजा-
त्यपेक्षया गोसाहस्यस्य गौरवज्ञानेन तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वो-
पमितेरनुद्ध्यात् गवयपदाद् गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेश्च
तत्प्रकारकशाब्दबोधे तदवच्छेदेन शक्तिग्रहस्य हेतुत्वात् । नच द्रव्य-
त्वविशिष्टे साहस्यज्ञानात् गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोप-
रामच्छी ।

सूचितया गवयावजातेरपि प्रत्यक्षेण प्रदणत्त्वच्छिन्नधर्मिकत्वेन गोसाहस्यज्ञानं
गोपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिरेपि नानुपपत्तेति मूलाभिप्रायः । ननु गोसाहस्यो
गवयपदवाच्य इत्यारम्भकवाक्याज्जायमानः शाब्दबोध एवोपमितिः नतु प्रमि-
लन्तरम् । नचैवं गोसाहस्यस्यैव गवयपदवाच्यत्वावच्छेदकत्वमुपमितिमिषयो नतु
गवयत्वस्येति वाच्यम् । इत्यत्रादित्याह तन्मतं दूषयति—एतेनेति । उपमिते-
र्भवयो गवयपदवाच्य इत्याकारकत्वेनेत्यर्थः । गवयत्वविशिष्टोपस्थिति
चिनेति । उक्तवाक्यमपटवगवयपदप्रवणेऽपि तदानीं गवयत्वजातेरेव प्रत्यक्षतया
तद्विशिष्टे शक्तिग्रहकप्रमाणभावेन च श्रुत्या गवयपदजन्यत्ववत्त्वावच्छिन्नोप-
स्थितेरसंभवेन तदवच्छिन्नधर्मिकगोपदवाच्यत्वप्रकारकशाब्दबोधभावेन साह-
स्योपमितेः प्रमिलन्तरत्वावदशकत्वादिति भावः । ननु गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपद-
वाच्यत्वप्रकारिकोपमितिः नतु गोसाहस्यवाच्येनेत्यत्रैव प्रमाणं न पदयामो येन उ-
पमितेः प्रमिलन्तरताऽऽवश्यकी स्यादित्याह—नचेति । त्वन्मत इति शेषः ।
समतं तु गवयावजातिप्रत्यक्षात्पूर्वमेव शाब्दबोधोपमितीत्युपमितिरेवमिति च्ये-
यम् । अनुद्ध्यादिति । ननु प्रत्यक्षेण गवयत्वोपस्थित्यन्तरं गौरवज्ञानेन प्रतिब-
न्धात् गोसाहस्यवाच्येनेन गवयपदवाच्यत्वज्ञानसंभवेऽपि तत्प्रत्यक्षात्पूर्वमेवार्-
म्भकपुरुषवाक्यात्साहस्यशाब्दबोधोपमिती वाचकाभाव इत्यत्र आह—गवयपदा-
दिति । अनुभूयते च गवयपदात्तारस एव शाब्दबोध इति भावः । अन्वस्तु गवय-

दिनकरी ।

मितेरनुदयान् तद्धर्मविशिष्टे सादृश्यज्ञानं तद्धर्मावच्छेदेनोपमिति-
जनकं वाच्यम् । तथाच यदा गवयत्वाविजात्यनुपस्थितिस्तदा
सादृश्यस्य सस्यानादिगुरुधर्मविशिष्टे भ्रष्टात्तदवच्छेदेन गवयादि-
पदवाच्यत्वोपमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तस्या. भ्रम-
त्वेन सादृशगुरुधर्मावच्छेदेन गवयादिपदवाच्यत्वासाधकत्वादिति ।
इदमुपलक्षणम् । वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं जलादिविधर्म-
गुणवती पृथिवीत्यतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः पृथिवीःवायवच्छेदेन
पृथिवीपदवाच्यत्वोपमितिः फलनित्यपि बोध्यम् । ननूपमा-
नस्य प्रमाणान्तरत्वे मानाभावः । नच प्रत्यक्षादिप्रमितिविजा-
तीयप्रमितिकरणत्वात् तस्य प्रमाणान्तरत्वम् उपमितेः प्रत्यक्षा-
दिप्रमितितो विजातीयत्वाभावादिति चेन्न । चक्षुरादिव्यापारविग-
नेऽपि उपमितेरुत्पादेन चाद्युपत्वाद्यसंभवात् वा मानसत्वम् मान-
सत्वकरी ।

पदाद्गवयावप्रकारकशब्दबोधोपपत्तये गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमित्या गवय-
त्वस्य गवयपदवाच्यत्वावच्छेदकत्वसिद्धिः तवाप्यतिदेशवाक्याद् गोसादृश्यमाना-
नाधिकरण्येनैव गवयपदवाच्यत्वावगाहिसादृशबोध इत्यत्र मानाभाव गोसादृश्या-
वच्छेदेनापि गवयपदवाच्यत्वावगाहिसादृशबोधोत्पत्तौ बाधकत्वात् । नच गव-
यावापत्तिश्चे गवयपदवाच्यत्वावगाहिसादृशज्ञानसामर्थ्येन तत्र बाधिकेति वाच्यम् ।
सादृश्यज्ञान प्रति गवयत्वावच्छिन्नपरिमितगोसादृश्यज्ञानस्य कारणत्वेन प्रत्यक्षेण
गवयत्वाद्युपस्थितिद्वारा सादृश्यज्ञानपटितोपमितिसामर्थ्या अक्षमत्वात्तथा गोच-
शब्दवाचकत्वादेव गोसादृश्यस्यापि गवयपदवाच्यत्वावच्छेदकत्वसिद्धिर्निश्चयपूर्वकै-
व्यावृत्ते—नचेति । प्रहादिति । शब्दबोधोपात्मकप्रहादित्यर्थः । सादृश-
शब्दबोधोत्पत्तयपि गोसादृश्यस्य गुरुत्वेन तत्र गवयपदवाच्यत्वावच्छेदकत्वस्य
बाधितत्वात् । बाधितार्थविषयत्वेन तस्या प्रमाणात् न तथा सिद्धपत्तिरिति
रामापने—इष्टापत्तेरित्यादि । सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्य वैधर्म्यविशिष्ट-
पिण्डदर्शनमपि इष्टिदुपमितौ करणम् । अत्र असादृशवैधर्म्यवती पृथिवीपदवा-
च्येतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः । पृथिवी पृथिवीपदवाच्येऽनुपमितिरेत्याह—
इदमुपलक्षणमिति । तत्र नोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं गवयो गवयपदवाच्य-
इत्युपमितिसंज्ञानामिदं तस्य गवयाद्ये श्लेषकस्य गवयपदवाच्यत्वात् अन्वेषिकस्य
चक्षुरन्वेषणमक्षमत्वात् । नच चक्षुरन्वेषणस्येऽप्यतिदेशवाच्यत्वात् अन्वेषिकस्य
विशिष्टदर्शनात् न तत्र चाद्युपत्तयसंभव इति वाच्यम् । इत्यन्वेषिकस्येति
कारणत्वेनोपमितेरित्येवार्थः । अन्वेषिकस्येति शब्दोपमितौ गोचरानुपस्थ-

॥ ७९ ॥ ८० ॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्य-
विरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामुपमानखण्डम् ॥

दिनकरी ।

सोत्तरमनुत्पद्यमानाया उपमिनोमीति प्रतीतेर्विषयत्वात् उपमित्य-
नन्तरं साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेन तत्र प्रत्यक्षत्वसत्त्वे प्रमा-
णानावाद्य अन्यथानुमितेरपि मानसत्वापत्तेः । नाप्यनुमितिः
च्याप्त्यादिज्ञानं विनाप्युदयात् । न शब्दं पदज्ञानानन्यत्वात् । न
स्मृतिः अननुभूतार्थस्य स्मरणायोगादिति संक्षेपः ॥ ७९ ॥ ८० ॥
इति श्रीमारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेव-
भट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशे उपमानखण्डं समाप्तम् ॥

रामकरी ।

सायसाक्षिकी विलक्षणप्रमितिं व्यवस्थाप्य तत्कारणत्वेनोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं
व्यवस्थापयति—तन्वित्यादि । साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेनेति ।
ननु लौकिकविषयतैश्च साक्षात्कारव्यभिक्तमनसस्तु बहिर्विषये लौकिकसंनि-
र्घर्षभावेन लौकिकविषयत्वाभावात् उपमितेर्नानसप्रत्यक्षत्वेऽपि तदुत्तरं न साक्षा-
त्करोमीति प्रतीतिरसम्भवः व्यञ्ज्यभावादन्यथा स्वयंविषयका लौकिकमानसोत्तरमपि
स्वयं साक्षात्करोमीति प्रतीत्यापत्तेः इत्थं सोपमिनोमीति प्रतीतेरपि सादृश्यज्ञानो-
त्तरमानसमेव विषयोरनु गतुं निजातीयप्रमितिरेत्यस्वरसावाह—अन्यथेति ।
अनुमितेरपीति । न्यायिज्ञानोत्तरमानसस्यैवानुमिनोमीति प्रतीतिविषयत्वसंभ-
वादिति भावः । तमाचानुमिनोर्गीत्यनुम्यवसायविषयीभूतानुमितिर्विषयप्रमित्यनन्तरं
सोपमिनोमीति विलक्षणानुम्यवसायविषयीभूतोपमितिरपीति भावः । ननु गवयो
गवयपदवाच्यः गोसदृशतायत्रैवं तत्रैव भवति न्यतिरेक्यनुमिति रूपैवोपमितेरस्तूप-
मिनोमीति प्रतीतेरपि शक्तिविषयकानुमितेरेव विषयोऽस्तिवत्याशङ्कं निराशङ्कं—
नापीति । संक्षेप इति । नानुमिनोमि न गृह्योमि न स्वरामि किंनूपमिनो-
मीति प्रतीतेरपि प्रमित्यन्तरमेवोपमितिरिति भावः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्रामक्रीम्यविरचितायां दिनकरी-
तरङ्गिण्यामुपमानतरङ्गः ॥

शब्दखण्डम् ४

पदज्ञानं तु करणं द्वारं नत्र पदार्थधीः ।

शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥८१॥

शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति—पदज्ञानं त्विति । नतु ज्ञायमानं पदं करणम् । पदाभावेऽपि मौनिंश्लोकादीं शाब्दबोधात् । पदार्थधीरिति । पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः । अन्यथा पदज्ञानप्रतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः । तत्रापि घृत्वा पदजन्यत्वं बोध्यम् । अन्यथा घटादिपदात् सम-
दिनकरी ।

उपजीव्योपजीवकभावेति मभिप्रेत्याह—मूले पदज्ञानं त्विति । एवकारार्थकस्य मूलस्यतुशब्दस्य व्यवच्छेदं स्पष्टयति—
मुक्ताख्यां नतु ज्ञायमानमिति । मौनिश्लोकादावित्यादिना द्वित्वादिबोधकविजातीयहस्तचेष्टादेः संपदः । अन्यथा पदार्थ-
ज्ञानमात्रस्य व्यापारत्वे । तत्रापि पदजन्यपदार्थोपस्थितावपि ।
समद्री ।

उपजीव्योपजीवकभावेति । अत्रातिदेशवाक्यजन्यशाब्दबोधस्यैवोप-
मानत्वमिति प्रार्थनमते शब्दस्यार्थज्ञानजन्यत्वेन शब्दस्यैव सन्मते प्रमाणत्वेन
एव शब्दोपमानयो स्वरूपत उपजीव्योपजीवकभावः । अत्रिज्ञानात्मकोपमिति-
जन्यत्वेन शाब्दबोधोपमिज्ञोत्पुञ्जीव्योपजीवकभावो बोध्यः । साहाय्यज्ञानमेवो-
पमानमिति अर्थानमते तु उपमितिद्वारा शाब्दबोधनिष्ठोपमानोपजीवकत्वस्य
आभावकरणरूपरूपरूपरासम्भवेन शब्दनिष्ठत्वं बोध्यमिति भाव इति केचि-
दाहुः । तत्र ध्येयम् । साहाय्यज्ञानात्मकोपमानजन्यत्वस्य साहाय्यरूपत्वेनैवोप-
मिती साहाय्योपमितेरपि पदज्ञानरूपत्वेन शब्दप्रमाणरूपत्वान् स्वरूपत एव शब्दति-
सम्भवान् । यद्यपि शाब्दबोधोपमानत्वनये उपमानेऽपि शब्दोपजीवकत्वमस्योपि
शब्दनिरूपणानन्तरमेवोपमानं कुतो न निरूपितमिति बहुं शक्यते तदपि
शब्दत्वेनन्तराभिधानव्याप्यत्वाभावेन न दोषः । उपमिन् पदमनुमानराज एव ।
एवकारार्थकमिति । एवकारार्थोऽर्थो यमिति मध्यमलोपसमासेनेवकारार्थबोध
रूपत्वम् । हस्तचेष्टादेरिति । तथाच मौनिश्लोकव्यते विजातीयहस्तचेष्टात्वे
एव शब्दोपमानभावेन ज्ञायमानपदस्य शाब्दबोधो न स्यात् । पदज्ञानस्य
करणत्वमिति अर्थानमते तु त्विना हस्तचेष्टया च शब्देतिपदज्ञानाद्भवति शाब्द-

वायसंबन्धेनाकाशस्मरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधोपपत्तेः ।
वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धः । अत्रैव शक्तिज्ञानस्योप-
योगः । पूर्वं शक्तिग्रहणभावे पदज्ञानेऽपि तत्संबन्धेन तत्स्मरणा-
नुत्पत्तेः । पदज्ञानस्य हि एकसंबन्धिज्ञानविधया पदार्थोपस्था-

दिनकरी ।

घटकत्वं सप्तम्यर्थः । अन्यथा दृष्ट्येत्वस्यानुपादाने । ननु दृष्टि-
र्यदि शक्तिस्तदा गङ्गापदात्तीरादेर्बोधो न स्यात् तत्र शक्त्या पद-
जन्यतीरोपस्थितेरभावात्त आह—दृष्टिश्चेति । अन्यतरसंबन्धः
जन्यतरात्मकः संबन्धः । अत्रैव पदजन्यपदार्थोपस्थितावेव ।
सा चेति । पदपीश्वरेच्छाया ऐक्याद् घटशब्दाद् घटो योऽव्य-
इतीश्वरेच्छा पटेऽप्यस्तीत्यतिप्रसङ्गः । एवं गङ्गापदजन्यबोधविषय-

रामस्त्री ।

बोध इति भावः । पदार्थज्ञानमात्रस्येति । यद्यपि प्रत्यक्षादिना घटादिज्ञाने
पदज्ञानजन्यत्वामात्रेण पदज्ञानव्यापारत्वमसंभवदुक्तमेव तथापि घटपदबो-
धोऽयं घट इत्यस्याप्युपनयनसन्निकर्षविधया पदज्ञानजन्यत्वेन व्यापारत्वसंभवो
बोध्यः । अयं घट इति शाब्दबोधस्य तु पदज्ञानजन्यत्वं कुलममेवेति भावः ।
घटकत्वमिति । पदजन्यपदार्थोपस्थितिपटकं पदजन्यत्वं दृष्टिरुपसंभन्धसह-
कारेण बोध्यमिति मूलार्थो बोध्य इति भावः । ननु दृष्टिरुपसंभन्धज्ञानस्य
सहकारित्वं कृत इति श्चेदित्यम् । एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकमिति रीत्या
पदपदार्थयोर्दृष्टिरुपसंभन्धज्ञाने सत्येव पदज्ञानात् पदार्थस्मरणं जायते ननु पद-
ज्ञानमात्रे । इतिहस्तिपकयोः संबन्धज्ञाने हस्तिपकदर्शनेऽपि हस्तिबोध्यस्मरणा-
दिति संबन्धज्ञानस्य संबन्धिज्ञानसहकारित्वमावश्यकमिति । इत्थं च पदजन्येत्या-
दिमूले पदज्ञानजन्यत्वादिरिवाप्यो बोध्यः । एकसंबन्धिज्ञानस्यैवापरसंबन्धिस्मार-
कत्वमिति । तीरोपस्थितेरभावादिति । गङ्गापदशक्त्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरे
शरीरत्वादेव गङ्गापदेन प्रवाहोपस्थितौ तीरोपस्थितिसंभवेन तीरे गङ्गापदशक्त्य-
स्मरणमिति भावः । अन्यतरसंबन्धः, न्यतरात्मकः, न्यतरात्मकः, न्यतरात्मकः, न्यतरात्मकः—
अन्यतरात्मक इति । पदजन्यपदार्थोपस्थितावेवेति । शक्तिज्ञानाभावे
पदजन्यसंबन्धसहकारिताहसाप्यसंभवेन पदार्थबोधोः संबन्धज्ञानाभावात् पद-
ज्ञानेन शाब्दबोधप्रयोजनीभूतपदार्थस्मरणोत्पादासंभवान् । तथापि तदभिप्रायेणैव
कारिकायां शक्तिविधयः पदज्ञानसहकारित्वमुक्तमिति भावः । प्रतिप्रसङ्ग इति ।
घटपदबोधव्यवप्रवाहोच्छाया घटपदशक्तिवै तस्या ईश्वरमाप्रवृत्तितेन पटे
घटपदशक्तिर्न स्यादिति विशेष्यतासंबन्धेनेव तादृशोच्छायात्वं शक्तिरूपेणैव ।

पकत्वम् । शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य संबन्धः सा चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति श्वरेच्छायाः सत्त्वात्
 द्विनन्ती ।

स्वप्रकारकेच्छायास्तीरेऽपि सत्त्वान्छब्दत्वेव तीरबोधोपपत्तेर्लक्षणोच्छेदापत्तिस्तथापि गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरेऽभावाद्गङ्गादिपदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छैव गङ्गादिपदानां शक्तिः । तीरादिनिष्ठविशेष्यताया गङ्गादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितत्वेऽपि न तस्यास्तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपितु शुद्धविषयतात्वेनेति नातिप्रसङ्गो न वा लक्षणोच्छेद इति । आधुनिके नाम्नि आधुनिकैः पित्रादिभिरेकादशेऽहनि सञ्जेतिते नाम्नि । इतीश्वरेच्छाया इति । एकादशाहकालीनपित्रुच्चारणविषयनामत्वेन सामान्यरूपेणे-

शब्दवती ।

तथापेश्वरस्यानेकेच्छाकल्पने गौरवात् घटपदादौ बोद्धव्यं घटपदात्पदो बोद्धव्य इति समूहात्मकत्वकल्पनेच्छाकल्पनेरेव तन्नाश्रीकारणीयतया तस्याथ विशेष्यतासंबन्धेन घटेऽपि घटत्वेन घटपदव्यवहारप्रवृत्त इति भावः । तीरेऽपि सत्त्वादिमिति । भगवदिच्छायाः सन्मानविषयकत्वेन पद्मापदात्मकतया तीरबोधस्यापि जायमानत्वेन तद्विषयत्वस्यापीश्वरेच्छावाम्बावदयकत्वादिति भावः । नातिप्रसङ्गो न वा लक्षणोच्छेदप्रसङ्ग इति । तत्पदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वस्य तत्त्वदशकत्वान्भ्युरगमेनेश्वरेच्छानिरूपितघटपदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया पदादायवत्त्वेन न पदादेस्तादृशविशेष्यतासंबन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वमिति न पदादेर्घटपदव्यवयवत्वमिति भावः । अन्यथा तदभाववति तत्र प्रवृत्तत्वेनेश्वरेच्छाया निवृत्तादित्वापत्तेः । तीरादौ गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारभावनेश्वरेच्छाया गङ्गापदजन्यबोधविषयस्तीरे भवति त्वत्वावच्छिन्नता न स्वीक्रियते अपितु विषयता गङ्गापदजन्यबोधीया भवन्तु तीर विषयतावद्भवति त्वत्वेन वीर्या विशदयित्वाव्यपदेशे विषयतात्वेनेव गङ्गापदजन्यबोधविषयतायास्तीरे भगवदिच्छायाऽन्वयदत्तातीरादौ गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन देश्वरेच्छावत्त्वमिति तीरादौ गङ्गापदव्यवयवताभावात् तीरादिविषयकत्वात्तद्वेपनिर्वाहात् तदुपगङ्गाकारोऽप्यावदयक इति भावः । एतेन विदुषोऽपि बद्धितेयमं तस्यैव प्रवृत्तत्वावच्छिन्नत्वेन गङ्गापदजन्यबोधविषयस्तीरे भवति त्वत्वेनेश्वरेच्छानिरूपिततीरनिष्ठविशेष्यताया

आधुनिकसङ्केतिते तु न शक्तिरिति मंप्रदायः । नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किंतिच्छैव तेनाधुनिकमङ्केतितेऽपि शक्तिरस्त्येवेत्याहुः । शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः । तथाहि—

“शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
कोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विद्युतेर्वदन्ति
साक्षिष्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” ।

दिनकरी ।

अर्थः । आधुनिकसङ्केतिते तु आधुनिकमात्रसङ्केतिते मदीवृ-
द्धादिपदे तु । सप्रदायमतेऽखरसं इदि निषाय नवीनमतं
दर्शयति—नव्यास्तिपति । न शक्तिरिति । तथा सत्याधुनिकम-
ङ्केतिताप्रथादिपदाच्छाब्दबोधो न स्यादिति भावः । मराठ्येऽप्य-
पभ्रंशाल्मकगर्ग्यादिपदे शक्तिग्रहादेव बोध इत्यवचेयम् । व्याकर-
णादिति । नू सत्तायाम् वर्तमाने लडित्यादिव्याकरणादित्यर्थः ।

रामस्त्री ।

शत्रुपदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितारथ नाभ्युपेयते किंतु वृद्ध-
विषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितारथमेवेति प्रत्यक्षातोचिर्न वृत्तच्छत एवेति
केवाचिदाक्षिपो निरवकाश । आधुनिकसङ्केतिते तु न शक्तिरिति मूलमवधिदद
आधुनिके नामि शक्तिरस्त्येवेति मूलमित्याह आधुनिके नामीत्यस्य नामविशेष-
परवागाह—आधुनिक इत्यादि । मूले एकादशेऽहनि पिता नाम प्रयादित्य-
नन्तरं दुल्लेति पूरणीयम् । ईश्वरेच्छाया अवधारितस्य सङ्केतितवत्तात्पर्यजन्य-
बोधविषयत्वप्रकारकतत्तदपविशेष्यकमगवदिरच्छाया अवधारित्यर्थः । मन्वतापु-
शाब्दानामपि इतिरिक्तैतदर्शनात्तथा तदूपेण मगवदिरच्छाया अवगाहो न
शक्यते । अनन्तप्रकारतामिश्रणान्यविच्छल्पने गौरव येनभिप्रायेणाह—
एतादृशाः एकाहीनेति । तथाचैतदसादृशा गीनपिपुषारिनसात्पर्यजन्यबोधनि-
पय पितु रिच्छेतिदमिशेष्यो भवदित्याकारकमेव मगवदिरच्छाकलनमिति भावः ।
नन्वेवमप्याधुनिकसङ्केतिते ॥ इत्यादिमूलमवच्छिन्नमेव एकादशेऽहनि पित्रादि-
सङ्केतितनात्रि शक्तिरितिप्रकारतो मात्रपरं पूरयति—आधुनिकमात्रेति ।
मात्रपदेनेवत्याहति । पूर्वोपनाश्रं सामान्यरूपेणैवप्रकारसङ्केतयत्तातोऽपि शक्ति-
परवेऽपि न शक्तिरिति भावः । अस्वरसमिति । अस्वरसमिति । अस्वरसं-
प्रच्छयति—तथासर्तति । शक्तिग्रहं लक्षणप्रदं च विनेत्यदि । तेन
शक्तिग्रहादिना शान्दबोधसंभवेऽपि न शक्तिः । इदमुपलक्ष्यम् । ईश्वरानुशी-

घातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति । कश्चित्
सति वाचके त्यज्यते । यथा वैयाकरणैराख्यातस्य कर्तरि शक्ति-
रुच्यते । चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा मह चैत्रस्याभेदान्वयः । तच्च
गौरवात् त्यज्यते । किंतु कृतौ शक्तिर्लाघवात् । कृतिश्चैत्रादौ
प्रकारीभूय भासते । नच कर्तुरनभिधानाच्चैत्रपदोत्तरं तृतीया

दिनकी ।

लाघवादिति । कृतित्वज्ञातेः शक्यत्वावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः ।
नच कर्तुरनभिधानादिति । अनभिहित इत्यधिकारीयेण
कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेनानभिहितकर्तरि तृतीयाविधानादिति भावः ।

रामरञ्जी ।

कर्तृणा प्रमादराशीनाभ्यरेच्छास्वशचिप्रहाधमवेन शाब्दबोधात्पुनरतिरिक्त्वपि
ब्रह्मण्यम् । मूले घातुप्रकृतीति । यद्युप्रातिपदिकेस्वर्थे । अथवा विभक्ति-
द्वितास्वात्तट् । आदिना समासादिर्गमह समासाद्यपि वैयाकरणे हातयद्गी
कारात् । तत्र 'भूतमात्रा'मित्यादिपतो चाकिप्रहकम् । पावकादिप्रातिपदिकव्यापि
व्याकरणकठिप्रह । प्रथमातो घात्रर्षचस्य तदुत्तरकप्रत्ययस्य कर्तृत्वार्थक-
त्वस्य च तत्र प्रतिगद्नात् । तत्र गवादिप्रधानप्रातिपदिकना कोशादेशे चाकिप्र-
हति मन्तव्यम् । नस्ततो घातुप्रकृतीत्यस्य वातुरूपप्रकृतीत्यर्थः । घातौ प्रकृतित्वप्रद-
धानं च प्रथयतो नैलक्षण्यस्रोतनायैव । अत्र एवादिना समासादिहृत्सीना समहोऽपि
सङ्गच्छत । तेषामपि प्रातिपदिकत्वादिति धारम् । 'वर्तमाने ऋषि'स्वादिक तु प्रत्यये
चाकिप्रहकमिति विवेकः । कृतित्वज्ञातेरिति । किञ्चिद्विशेषिपिनसैकस्य
कृतित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वं लाघव कृतिव्यतिष्ठानामनन्तकृतीना शक्य-
तावच्छेदकत्वे गौरवम् । ज्ञातेरेव स्वरूपतो मानाम्युपगमेन कृते स्वरूपत घटन-
तावच्छेदकत्वात्समासादिति भावः । नवीर्नेर्वाकारणेषु आश्रयमात्र एव कर्तृकर्मा-
स्यास्यो शक्ति स्वीकृते कृत्यादिव्यापारपर्ययोर्भातुनैव लानात्, आश्रयत्व-
वास्यगोपाविति उन्वते न गौरवम् । परंतु 'ल कर्तरी'त्यादिमूलभूतसूनविरोध-
एव । नच कर्तरीत्यस्याश्रय इत्येवाथ इति वाच्यम् । तयासति 'स्वतन्त्र कर्तृ'ति
सूनइत्यारनापाया वैपर्यापते । स्वसाहे चत्र कर्तृपदप्रयोगस्यत्रायमर्थ इति
ज्ञापयितुमव परमापादरात् । सातदस्य च कारकान्तरव्यापारानदीनव्यापारवत्त्व-
तथातिगुरुभूतमेव । इत्य च "फलव्यापारयोर्वातुराधये तु तिव स्मृता"
इति धारिवापि सूत्रविद्वैव । किञ्च कर्तृपदस्य लक्षणवैवाधशार्थकत्व वाच्यम् ।
कृतेमत् एव तस्य मुख्यार्थत्वात् । तथाच नरे तदपेक्षया कृतावेव लक्षण-
कलनम् । आश्रयस्यास्यगोपावित्त्वे मानामावादापारतास्य तस्य स्वरूप-
संबन्धरूपत्वेनाननुगतत्वादिति मन्तव्यम् । अनभिहित इत्यधिकारीये

स्यादिति वाच्यम् । कर्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र तत्रत्वात् । संख्याभिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः । कर्मत्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वमर्थः । तेन चैत्र

दिनकरी ।

तत्र कृषीयायाम् । तत्रत्वात् प्रयोजकत्वात् । ननु कर्तृसंख्याभिधान एव किंप्रयोजकं इत्यानङ्ग्य तत्रप्रयोजकं दर्शयति—संख्याभिधानेति । चैत्रः पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मत्वादिलक्षणिकप्रयोगान्तपदोपस्थाप्यतण्डुलादिव्युदासायाह—कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति । ननु चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्राप्यातेनेक्यपचनत्वरूपेणोक्तायाः संख्यायाश्चैत्रेऽन्वयः स्यात् । कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वात् । किंच पचनञं मुख्यत इत्यादावन्नादौ संख्यान्वयानुपपत्तिः । पाककर्मत्वस्यान्नेऽन्वयेन कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वामावाद्वा आह—कर्मत्वादीत्यस्येति । तथाच कर्मत्वपदमितरपरमनवरुद्धत्वं

रामस्त्री ।

येति । अनभिहितप्रकारसूत्रान्तरपठित 'कर्तृहरणयोस्तृतीये' तिसृश्रेणोक्तार्थः । किं प्रयोजकमित्यादाइयेति । चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ चैत्रप्रयत्नकर्मत्वादावनेनाभिधीयते ननु तण्डुलादिगतेस्तत्र नियमज्ञाभावे चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादावपि चैत्रगणसंख्याभिधानस्यैव नृतीमा न स्यादित्यादाव्यापामिति पूर्ववदित्यर्थः । कर्मन्वयाद्यनवरुद्ध इतीति । प्रथमान्तपदोपस्थाप्य इतिपदस्य तु मूल एवापि यत्र तण्डुलं पचतीति प्रयोगे द्वितीयायाः कर्मत्वे मैत्र हातरथे तत्र तण्डुले संख्यान्वयकारणं प्रयोजनं दर्शयिष्यतीति तदुपेक्षितम् । नच कर्मत्वादिपदवाचां द्वितीयेषु न चापु 'कर्मणि द्वितीये' तिसृद्विधानादिति वाच्यम् । अत्रापुस्त्येऽपि प्रयोजनप्रदर्शने वाच्यतामावात् । चापुप्रयोग एव प्रयोजनं दर्शनीयमिति नियमावगात् । अपभ्रंशादपि शाब्दबोधोपपत्त्या तत्र शाब्दबोधोपादानसंभारिती भवेत् । नन्यित्यादि । कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं यदि द्वितीयप्रकारकविमलमर्थार्थमित्येवत्वं तदा चैत्र इत्येतादौ चैत्रमेवावगात् एव विशेषणत्वेऽपि कारकविमलमर्थकर्मत्वादावगिद्येऽप्येवैककल्पार्थस्येऽप्यस्या मैत्र इव चैत्रेऽप्यन्वयः स्यात्तः कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं निर्वेत्तीति भावः । एवं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं यदि कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं तदा पचनञं मुख्यत इत्यादौ पाककर्मत्वेनापि चैत्रे अने अस्त्वत्वादावगिद्येऽप्येव न स्यात्त इदमावदप्येति भावः । इत्थं चैत्रान्तरपदरेण तत्रपदोपस्थाप्यत्वमित्यस्य परित्यागोऽनुचित इति भवेत् । नन्विदं पदं कर्मत्वादिपदं चैत्रं । विशेषणत्वेन तात्पर्याविषयकारकत्वात् तत्रपदोपस्थाप्यत्वेन चात्रप्रयोगे

इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ न चैत्रे संख्यान्वयः । यत्र कर्मादौ
दिवङ्गी ।

अविशेषणतयाऽविवक्षितत्वम् । वस्तुतस्त्वितरस्यापि न विवक्षा ।
अविशेषणत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात् । अविशेषणत्वं प्रकारताशून्यत्वं
तस्य च शाब्दबोधोदात्तं पूर्वै चैत्रादावपि सत्त्वात् चैत्र इव मैत्रो गच्छती-
त्यादौ चैत्रेऽपि संख्यान्वयापत्तिः । नच चैत्रीय सादृश्यमित्यवान्तर-
वाक्यार्थबोधस्य पूर्वं सत्त्वात् कथमविशेषणत्वं चैत्रस्येति वाच्यम् ।
यत्र खलेकपोषन्यायेन बोधस्तत्र चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरवा-
क्यार्थबोधस्य पूर्वमभावात्सो विशेषणत्वसात्पर्याविषयत्वपर्यन्ता-
शुभावनम् । नच चैत्र एव पचति चैत्रश्चैत्रं पश्यतीत्यादायेवकारा-
शमङ्गी ।

त्वपरतामाह—वस्तुतस्त्विति । नन्वितराविशेषणत्व परित्यज्येतरविशेषणात्वेन
तारपर्याविषयत्वानुधावनमफलमित्याशङ्क्य निरतिष्ठु तत्रप्रयोजनं वक्ष्यमाह—
अविशेषणत्वमिति । एवकारार्थेऽप्यस्मिन्निति । एवकारार्थद्विविधः ।
अन्ययोगव्यवच्छेदः, अयोगव्यवच्छेदः, अत्ययोगव्यवच्छेदश्चेति । अत्र
विशेष्यसङ्गतैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । यथा चैत्र एव पचतीत्यादौ चैत्रा-
द्यव्यस्मिन् पाककर्तृवयोगो व्यवच्छिद्यते तत्राव्यस्मिन् योगे व्यवच्छेदे च
पृथगेवैवकारस्य शक्तिः । अन्तरकार्यस्तु चैत्रादे विशेष्यविधया भासते ।
संबन्धरूपयोग एवारयातार्थकृते प्रतियोगित्वेनान्वयः । सादृशयोगस्याभावरूप
व्यवच्छेदे प्रतियोगिविधयाऽन्वयः । अभावस्थान्यस्मिन् प्रकारविधया भासते ।
तथाच चैत्र पाकानुबूलकृतिमान् चैत्रान्य पाकानुबूलकृतिबंधाभाववानित्या
कारक एव शाब्दबोधो भवति । एवबोधस्थले संबन्धस्य केवलावयित्वेन
संबन्धाभावाप्रसिद्ध्या शक्तिग्रहणं न समवतीत्यपि प्रत्युक्तम् । विशेषणसङ्गतैव-
कारस्य चायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । यथा शङ्ख पाण्डुर एवेत्यादौ शङ्खे पाण्डुरायोगो
व्यवच्छिद्यते । क्रियासङ्गतैवकारस्य आत्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । यथा नील
शरोन भ्रमलेवेत्यादौ शरोने नीलमचनस्यात्यन्तायोगो व्यवच्छिद्यते नक्षयोगो
व्यवच्छिद्यते । इतिशरोने नीलत्वासंबन्धस्यापि सत्त्वादिति ध्येयम् । अत्राप्य
योगेऽप्यत्यन्तत्वं सरोजवज्यावद्वमेव वाच्यमन्यस्य दुर्बलत्वात् तथाच शरोत्र
निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकनीलत्वसंबन्धाभावात्साप्रसिद्ध्या तदवच्छेदो दुर्घटः ।
तथाप्ययोगेऽत्यन्तत्वस्य सरोजनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपस्य व्यवच्छेद
एवात्यन्तायोगव्यवच्छेदप्रदार्थ इति नोक्तानुपपत्तिः । नचैवकारार्थातिरिक्तवेशे
पदत्वेन तारपर्याविषयत्वमेव कर्मनाशवद्वत्त्वं वाच्यम् । अत्र चैत्रस्यैवकारार्था
व्यस्मिन् विशेषणत्वेऽपि न तत्र संख्यावयानुपपत्तिरत एवेतरपदमपि कार्य-
मित्याशङ्क्यामाह—चैत्र इत्यादि । अत्र द्वितीयार्थं कर्मत्व एव चैत्रस्य विशेष-

दिनकरी ।

र्थेऽन्यस्मिन् कर्मादौ च चैत्रस्य विशेषणत्वात् कथं सत्र संख्यान्वय इति वाच्यम् । विशेषणत्वमात्रेण तात्पर्याविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् । चैत्रस्योक्तस्थले विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तात्पर्याविषयत्वात् सत्र संख्यान्वयोपपत्तिः । यदि च चैत्र इव मैत्र इत्यादौ चैत्रादेशेन न विशेषणत्वं तदा चैत्रेऽपि संख्यान्वयापत्तिः । नच शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुस्थाप्यमिति वाच्यम् । नानार्थातिरिक्तस्थले शान्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे मानामावादिस्तुच्यते तदा रामरुद्री ।

एतेन तात्पर्याविषयत्वाधिक्ये संख्यान्वयो न स्यादिति भावः । विशेषणत्वमात्रेणेति । मुख्यविशेष्यत्वेन तात्पर्याविषयत्वे सति विशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वं तदभावः संख्यान्वये नियामक इति भावः । ननु नानार्थकसंभवादिपदारकदाविज्ञानस्यैव कदापिदस्यैव बोध इति नियमनिर्वाहाय तादृशस्यैव एव तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वं ननु सर्वत्र एकार्यरूपदस्यैव तदेतुत्वकल्पने बीजामावादेवं च चैत्र इवेत्यादौ चैत्रादेशेनैव यदा न विशेषणत्वे तात्पर्यं तदा चैत्रादौ संख्यान्वयः स्यादित्यादाहते—यदि चेत्यादिना । नानार्थातिरिक्तस्थल इति । इदमुपलक्षणम् । तात्पर्यासर्वेऽपि भ्रमात्मकतात्पर्यज्ञानसंभवेन शाब्दबोधमात्रे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि चैत्रे संख्यान्वयापत्तिरुच्यते । तदेत्यादि । विशेषणत्वमात्रप्रयोजकं यच्चैत्र इवेत्यादौ प्रथमान्तचैत्रपदं तदनुपस्थाप्यत्वमेवाविशेषणत्वमदेनात्र विवक्षितम् । तथाच चैत्र इवेत्यत्र प्रथमान्तचैत्रपदस्यैवार्थे विशेषणत्वमात्रप्रयोजकतया तदनुपस्थाप्यत्वेन न सत्र संख्यान्वयः । चैत्र एव पञ्चीत्यादौ चैत्रे संख्यान्वयोपपत्तये मात्रपदम् । मुख्यविशेष्यत्वाप्रयोजकत्वे सति विशेषणत्वप्रयोजकत्वं विशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वम् । यद्यपि चैत्र इवेत्यादावपि चैत्रपदजन्यपदार्थस्मरणे चैत्रो मुख्यविशेष्यत्वयैव भाष्य इति न तस्यापि विशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वं तथापि शान्दबोधनिवृत्तिविशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वमिह विवक्षितमिति न शोऽपि दोषः । नचात्र प्रथमान्तेति व्यर्थमिति वाच्यम् । चैत्रचैत्रं पर्यतीत्यत्र द्वितीयान्तचैत्रपदस्य विशेषणत्वमात्रप्रयोजकतया तदनुपस्थाप्यत्वस्य चैत्रे सत्रत्वेन सत्र संख्यान्वयोपपत्तये तदनुपस्थाप्यत्वमवश्यम्भवात् । उच्यतेऽपि यत्र चैत्रः पचति चैत्र इव मैत्रः सुन्दर इति वाक्यद्वयजन्यसमूहालम्बनशान्दबोधस्य चैत्रे संख्यान्वयो न स्यात् । तत्र तथापिप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यैव तदानीं धरनादिति वाच्यम् । यत्र यत्प्रथमान्तपदास्यात्पदाभ्यां स्वप्रयोज्यपरस्परनिवृत्त्यनिरूपकभावोपनिषत्तादात्म्यशान्दबोधो जन्वते तत्र विशेषणमात्रप्रयोजकत्वप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाभावस्याख्यातार्थसंख्यान्वयप्रयोजकत्वोपपत्तिरुच्यते

न विशेषणत्वे तात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमान्तेति । यद्वा घात्व-
र्यातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः । तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छ-
तीत्यत्र चैत्रादेर्वारणम् । स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय
दिनञ्चरी ।

विशेषणत्वं विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्ततत्तत्पदानुपस्थाप्यत्वं
षोष्यम् । न विशेषणत्वे तात्पर्यं न विशेषणत्वमात्रे तात्पर्यम् ।
तथाच तण्डुलं पचतीत्यादौ यदि विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां
तण्डुलबोधे तात्पर्यं तत्र तण्डुले संख्यानवयवारणाय प्रथमान्ते-
त्यादीति भावः । इदमुपलक्षणम् । चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ घात्वर्थ-
स्थापादौ संख्यानवयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यावश्यकत्वान् ।
द्वितीयदलस्य प्रकारान्तरेण प्रयोजनं वक्तुमन्यथा प्रथमदलार्थ-
माह—यद्वेति । चैत्रादेर्वारणमिति । तस्य सादृश्ये विशेषण-
तामस्ती ।

पचतीत्याख्यातपदचैत्र इवेत्यादिभिन्नवाक्यस्थचैत्रपदान्यां न सादृश्यशब्दबोधो
जन्य इति न तत्र संख्यानवयानुपपत्तिः । अतस्तत्तरदमपि प्रत्यर्थं साधु सङ्ग-
च्छन इति ध्येयम् । ननु तण्डुल पचतीत्यत्र तण्डुलस्य कर्मत्वाद्यं विशेषणत्ववि-
वक्षामात्रं द्वितीयं च नोपपद्यते । कर्मत्वाद्यं प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वविवक्षायामेव
“कर्मणि द्वितीये”त्यनेन तदुत्तरं द्वितीयाविधानात् । इत्थं च “न विशेषणत्वे
तात्पर्यं”मिति मूलमसंगतमतमाह—न विशेषणत्व इत्यादि । विशेषणत्व-
मुख्यविशेष्यत्वाभ्यामित्यादि । यत्र तण्डुलकर्मरूपाकानुबुद्ध्यापारवास्त-
ण्डुल इति शब्दबोधे तात्पर्यं तत्र तण्डुलेऽपि संख्यानवयवारणाय प्रथमान्तोल्हा-
रीति भावः । ननु तण्डुलं पचतीत्यत्र यदोषबोधे तात्पर्यं तदा तण्डुलेऽप्याख्य-
तावसंख्यानवय इत्यापत्तिरेवेति यदि मूलात्तत्र स्थलान्तरे प्रथमान्तेत्यादेः प्रयो-
जनं दर्शयति—इदमिति । तथाच चैत्र इवेत्यादौ चैत्रे संख्यानवयवारणाय
कर्मत्वादीत्यादि । चैत्रेण सुप्यत इत्यादौ स्तौ तदन्वयवारणाय प्रथमान्तोल्हारीति
प्रयोजनमपि साधुप्रयोग एव संभवतीति भावः । द्वितीयदलस्येति । तण्डुलं
पचतीत्यत्राप्यातावस्य व्यापारस्य तण्डुले विशेषणत्वेनान्वयतात्पर्यं भावनान्व-
यिन्येव संख्यानवय इति नियमात्तत्र संख्यानवयोऽप्यावश्यकः । एवं संख्याया
अनिहितत्वे प्रथमाप्यावश्यकः । तमयप्राप्ती परं चारकमिति नियमान् द्वितीया-
पेक्षया अनिहितकर्तुः प्रथमाया बलवत्त्वात् । तथाच चैत्रचैत्रं पर्यतीतिवत्तण्डु-
लतण्डुल पचतीति प्रयोगः साधुः । वस्तुतस्तु कर्मकर्ता तु कर्मवदिति कर्मान्व-
यः कर्मत्वादिरेषात्पर्यन्तमेवदबोरावदवकारत्वेन पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्येव

द्वितीयदलम् । तस्य द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वाद्धारणमिति । एवं

दिनकरी ।

त्वादिति भावः । द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वादिति । प्रथमान्त-
पदोपस्थाप्यत्वाभावादित्यर्थः । अत्र कल्पे चैत्र एव पचतीत्यादौ
चैत्रे संख्यान्वयोपपादनं सुषोभिर्विभावनीयम् । इदं त्ववधेयम् ।
संख्यान्वययोधं प्रति न स्वातन्त्र्येण प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं हेतुः
आख्यातेन भावनामपगाहिसंख्यान्वययोधस्य कुत्राप्यजननात्
संख्यान्वययोधत्वव्यापकभावनान्वययोधस्वावच्छिन्नहेतुभूततादृशप्र-
थमान्तपदोपस्थाप्यत्वरूपकारणविरहेणैव प्रथमान्तपदानुपस्थाप्ये
संख्यान्वयापत्त्यसंभवात् । नच निरुक्तप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य
जन्यतावच्छेदकं संख्यान्वययोधत्वं भावनान्वययोधत्वं यैत्र
विनिगमनाविरहः । संख्यान्वयमविपयीकृत्यापि भावनान्वययोध-

रामरुद्री ।

प्रयोगः साधु । साधुप्रयोग एव प्रयोजनं दर्शनीयमित्यभिप्रायेण श्लोकं पचतीत्यादौ
क्रियाविशेषणे संख्यान्वयधारणं प्रथमान्तेत्यादिः प्रयोजनमुक्तमित्यर्थः । भावनात्वं
कर्तृत्वकर्मत्वानुत्पत्तयम् । “अपादानं संश्रदानं ततोऽपि करणं तथा । करणं कर्म
कर्तेति वारकाणां श्रमो मतः” इत्यवधेयम् । द्वितीयान्तेति । क्रियामिशेषणानां
कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता चेति कार्तिकेन कर्मत्वानुत्पत्तयनात् क्रियाविशेषणानां द्विती-
यान्ततयाविति भावः । विभाषणीयमिति । घातयतीतिरिक्तविशेषणत्वमात्रेण
तात्पर्याविपत्तयेव कर्मत्वानुत्पत्तयमेतत्कल्पेऽपि विवक्षणीयमिति भावः ।
संख्यान्वयमविपयीकृत्येति । दाराः सन्तीत्यादौ नित्यबहुवचनान्तदारश्च-
न्दार्थे आख्यातार्थबहुत्वसंख्याया बाधिततादिति भावः । तथाच लः कर्तरीत्यप्रति
कर्तृपदस्य भावप्रधाननिर्देशत्वात् कर्तृत्वमेवार्थः । कर्तृत्वं च क्रियानुत्पत्तयमिदं
मुख्यं, गौणं च क्रियानुत्पत्तयपारम्पर्यमाश्रयत्वं वा, मध्यतीत्यादौ प्रतिभोगित-
मपीति बोध्यम् । एवं धानमिहिन इत्यधिघरीय “कर्मकरणयोस्तृतीये”त्यादावपि
कर्तृत्वकरणत्वयोरित्यादिरेवार्थः । यत्र कर्मत्वं कर्तृत्वं करणत्वं स्वामिहितं तत्र
प्रथमेव न द्वितीयावृत्तये । “कर्मणि द्वितीये”ति तद्विधायकमुद्राणां नमिद्विधाधि-
कारस्थत्वात् प्रातिपदिकार्यस्य मुख्यमिश्रेष्यत्वविनशायां संशोपने लकाराद्यभिहि-
तकर्तृत्वादाभये प्रथमाया एव विधानात् । एवेनाख्यातेन सद्रूपसंख्यायानभिधान-
स्यैव सद्रूपकपक्षेत्तरवृत्तीयाप्रभोजकत्वे दाराः सन्तीत्यादावाख्यातेन दारेषु बहु-
त्वस्य बाधितत्वेनावेनावधेयतादिति तृतीयापत्तिरित्यपि मल्लुक्तमित्यपि विभावनी-

व्यापारेऽपि न शक्तिर्गौरवात् । रथो गच्छतीत्यादी तु व्यापारे
आश्रयत्वे वा लक्षणा । जानातीत्यादी त्वाश्रयत्वे नश्यतीत्यादी
तु प्रतियोगित्वे निरूढलक्षणा । उपमानाद्यथा शक्तिग्रहस्त-

दिनकरी ।

स्वानुभवसिद्धतया भावनान्वयबोधत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेन
संख्यान्वयबोधत्वस्य तथात्वे मानामाधान् । लक्षारसामान्यस्य
व्यापारेऽप्येति मीमांसकमतं दूषयति—गौरवादिति । जन्य-
त्वादिघटितस्य व्यापारत्वस्य कृत्वित्वजान्यपेक्षया गृहत्वादिति
मानः । नन्वाख्यातस्य न यत्रार्यकृतं रथो गच्छतीत्यादी तद्भावे-
प्याख्यातपदप्रयोगादत आह—रथ इति । रथो गच्छतीत्यत्र
गमनानुदूढव्यापारस्य न बोधः किंतु गमनाश्रयत्वस्यैवेति
नवीनमतमाश्रिन्याह—आश्रयत्वे वेति । लक्षणा निरूढलक्षणा ।
कचित्तथैव पाठः । बहुजानातीत्यादी व्यापारे जनकत्वे वा
लक्षणास्त्रीकारम् जानातीत्यादावाख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणानियमो न
संभनसीत्यत आह—आदाविति । आदिना इच्छति यत्र
इत्यादेः संग्रहः । इदमत्र बोध्यम् । तण्डुलं पचति चैत्र इत्यादी
कर्मत्वं द्वितीयार्थस्तत्र तण्डुलस्याधेयतयान्वयः कर्मत्वस्य पाठे
पाकस्याख्यातार्थकृतौ तस्याश्चैत्र इति तण्डुलकर्मकपाकानुदूढकृ-
तिमांश्चैत्र इति बोधः । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कृतिस्तृती-
यार्थस्तस्मान्माधेयतया चैत्रादेरन्वयस्तस्याश्च घात्वर्थपाठे तस्मात्मने-
पदार्थपठे तस्य चाश्रयतासंनन्धेन तण्डुले इति चैत्रकृत्कृतिजन्य-

शाम्पदी ।

रथम् । जन्यत्वादीति । तन्मन्वेति तन्जन्यजनकत्वस्य व्यापारपदार्थत्वादि-
भव । तद्भावेऽपीति । रथस्यानेकतन्त्रेण यत्ताभावेऽपीत्यर्थः । गमनानु-
दूढव्यापारस्येति । तादात्म्यसंयोगानुदूढक्रिया गमपात्वर्थः । तदाश्रय-
त्वमव रथो गच्छतीत्यादी रथे प्रतीयते ननु तादात्म्यक्रियानुदूढत्वादिषुदुकरन्वा-
दिसंयोगपरत्वमिति भावः । निरूढलक्षणेति । अनादिवाच्यरथविषयलक्षणेत्यर्थः ।
आदिनेति । तथाच जानातीत्यादावख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणनियामकभावेऽपी-
च्छति यत्र इत्यादी तत्रियमो वर्तते एवेति भावः । इदं च चैत्रादिपदस्य तत्तच्छ-
रीरपरिच्छेदपरतानुभवगम्योक्तम् । चैत्रो गौरः कृत्वा चच्छाय इत्यदिप्रयो-

थोक्तम् । एवं कोशादपि शक्तिग्रहः । सति बाधके कश्चि-
च्यज्यते । यथा नीलादिपदानां नीलरूपादीं नीलविशिष्टे च
शक्तिः कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवाग्नीलादावेव शक्तिः
नीलादिविशिष्टे तु लक्षणेति । एवमाप्तवाक्यादपि । यथा

दिनकरी ।

पाकजन्यफलाद्यपस्तण्डुल इत्यन्वयबोधः । कृतां तु कर्ता कर्म
धार्यः । यत्रः पञ्च तण्डुलः एक इत्यादावभेदान्वयानुरोधामामार्थ-
योर्भेदान्वयबोधस्यान्युत्पन्नत्वावित्यन्यत्र विस्तरः । तथोक्तमिति ।
सपमाननिरूपणावसर इति शेषः । शक्तिग्रह इति । भवतीति
शेषः । कोशेन व्युत्पादितेति । गुणे शुद्धादयः पुंस्ति गुणित्वात्
तद्धतीति कोशस्योभयत्र शक्तिग्राहकत्वादिति भावः । लाघवा-
दिति । नीलादिमन्वापेक्षया नीलस्याधिकारतेर्लघुतया दाक्यताव-
च्छेदकत्वादिति भावः । नीलादिविशिष्टे तु लक्षणेति । गुणव-

समस्त्री ।

गानुरोधेन यदि तेषां तत्तच्छरीरपरारं तदाऽऽख्यातस्य लक्षणयाऽवच्छेदकत्वार्थ-
कत्वमेवेति मन्तव्यम् । इदानीं शान्दबोधप्रकारमाह—कृतमिति । कृत्यस्य-
नामित्यर्थः । अर्थ इति । ननु कर्तृत्वं कर्मत्वं चेति शेषः । यत्रः पक्षेत्यादी
मास्त्वनेदान्वयबोधः । कृदर्थकर्तृत्वादेवैत्रादावाधपतयैवान्वयसंभवात्त आह—
नामार्थयोरिति । निपातादिति कृतमार्थशोरित्यर्थः । तेन घटो नास्तीत्यादी
घटादेर्मन्त्रं मेदेताम्बुदेऽपि न शक्तिः । मेदेन अमेदातिरिक्तवन्धेन ।
अव्युरपप्रत्यात् निराकाशुरवादिष्वर्थः । नामार्थयोरावाऽन्वयबोधेऽप्याकाशा-
स्तीकारे भूतलं घट इत्यादावपि भूतलशक्तिर्घट इति बोधापत्तिरिति भावः । ननु
बभूवदोत्तरनैनादिपदत्वरूपमभिव्याहृतज्ञानं मेदान्वयबोधे प्रयोजकं तदभावदेव
भूतलं घट इत्यादी न मेदान्वयबोध इत्यत आह—अन्यत्र विस्तर इति ।
अनन्ततत्त्वमभिव्याहारार्थं मेदान्वयबोधप्रयोजकत्वस्वरूपनामपेक्षया नामार्थस्य
प्रत्ययार्थेन सममेव मेदान्वयबोधे आकाशात्तनु नामार्थेनापीति कल्पनसंबोधितत्वा-
दिति भावः । शक्तिग्राहकत्वादिति । गहम्याः कोशे बाधकत्वात् घटादावक-
त्वस्य शक्त्यारूपत्वादिति भावः । नीलादिमन्वेति । नीलनीतादिरूपपेक्षयेत्यर्थः ।
लघुतयेति । अनन्तानां नीलत्वारिभिव्यञ्जनां नीलरूपानां दाक्यतावच्छे-
दकत्वद्वयनामपेक्षया एकस्या नीलत्वादिजातेः सक्षयतः शक्त्यतावच्छेदकत्वे दाक्य-
तामातेः सक्षयतोऽपि मानसंभवेन क्षरपतक्षयत्वे बाधक्यतावदिति भावः ।
गुणवचमादिति । गुणवचकाधीत्यदिशब्दान्मनुष्य'श्रुत्वास्ती'लपे विहितस्य

कोकिलः पिकशब्दवाच्य इत्यादिशब्दात् पिकादिशब्दानां
कोकिले शक्तिग्रहः । एवं व्यवहारादपि । यथा प्रयोजकवृद्धेन
दिनकरी ।

चनान्मतुषो लुगिष्ट इति स्मरणालुप्तेन मतुपैव विशिष्टार्थबोध-
संभवेऽलं लक्षणयेत्यपि वदन्ति । तत् घटानयनम् । ननु व्यवहारे-
षानयनादिनानुमितघटानयनाविधार्मिककार्यज्ञाने पदानां कारणत्वं
लाघवात्पदत्वावच्छेदेनैव गृहीतम् । एवं च साक्षात्परम्परया वा
कार्यत्वान्वितविषयकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पदत्वेन कारणतेति
कार्यकारणभावः पर्यवसितः । इयमेव कार्यान्विते पदानामानु-
भाविनी शक्तिः । एवं च कार्यत्वान्वितविषयकशब्दत्वव्यापकी-
शमरुदी ।

अनुवर्षकप्रत्ययस्य लोपोच्चारणप्रयत्नमिति इत्यर्थेऽनुवर्षकप्रत्ययान्विते व्याकरण-
स्मृतेरिति अनुशासार्थः । अत्रच नीलो घटोऽस्तौत्यादौ सर्वत्रैव शाब्दबोधार्थं
लक्षणमनुवर्षकप्रत्ययकल्पनात्पेक्ष्य नीलादिरूपविशिष्टे नीलादिपदानां लक्षणाकल्प-
नमेव उभावः । किञ्चात्सूतमतुषः पुरुषस्य शब्दबोधोपायुपपत्तिः । अनुभूयते
च साक्षात्पूर्वज्ञानमनुषोऽस्मरणेऽपि शाब्दबोध इत्यस्मरतोऽपि वदन्तीभ्यां
सूचितः । कार्यज्ञान इति । अमेदसंबन्धेन कार्यप्रकारज्ञान इत्यर्थः । यद्यपि
कार्यत्वे लोकार्थः शक्तिरूपनमुचितं तस्य घटानयनादौ प्रकारतया भातोपगमे-
नैव घटानयन कार्यमिति निर्वाहात् धनन्तकार्यरूपपरिमिषि तेषां शक्तिरूपनमु-
चितं गौरवादिलमेदेन कार्यप्रकाररूपे पदानां सामर्थ्यावधारणोक्तिरसंगता ।
सद्यपि प्राभाकरैर्वेदल्लिहादेः कार्यत्वेनापूर्वविषयकः शाब्दबोधः स्वीक्रियते । अत्र
चापूर्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वेन तत्र शक्तिप्रहासंभव इत्यासाद्वा सामान्यलक्षणानु-
वर्षकमिदं तैरेव त्वन्मते यथातुभूते गमि गृहीतशक्तिरूपत्वादिपदाद्योग्यतावलात्पूर्वो-
पनुभूतगवादिविषयकशब्दबोधो भवति तथा मन्मयेऽपि पटादौ कार्यत्वेन गृहीत-
शक्तिरूपत्वादिऽपि यजेतेत्यादौ यागप्रत्ययकार्यमिति घटादिरूपकार्ये यागप्रत्य-
यस्य बाधितत्वेन योग्यतावलात्पूर्वविषयकशब्दबोधो भवतीति समाहितत्वात्
कार्यबोध इत्युक्तमित्यपेयम् । आदिशक्तिनादिना तदन्तरात्प्रत्ययतावच्छेदकपदे
विशिष्ट एव शक्यमुपेयते । तत्र शक्यता निरवच्छिन्नत्वं कथयोरसंभवादित्यपि
योग्यम् । एवं चाग्ने कार्यत्वाविषयकशब्दबोध इति गृह्यैव कार्यत्वावच्छिन्न-
विषयकशब्दबोध इत्येवास्मात् बोधः । लाघवादिति । तत्पदत्वावच्छेदेन
नानाकारणतामहकार्यत्वे धीत्वात्पेक्षया पदत्वावच्छेदेनैव कारणतामहकार्यत्वे
लाघवादित्यर्थः । आनुभाविनीति । शाब्दबोधानुभवप्रतिशेखर्यः । शक्तिः
यान्मर्त्य । तन्मते पदानां शक्तिर्विषय । स्वरीत्या, आनुभाविनी चेति । तत्र

बोध इति केचित् । तन्न । प्रथमतः कार्यान्वितघटादौ शब्द-
 वधारणेऽपि लाघवेन पञ्चाक्षर परित्यागोचित्यात् । अतएव
 चैत्र पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीत्यादौ मुखप्रसादमुखमालि-
 न्याभ्यां मुखदुःखे अनुमाय तत्कारणत्वेन परिशेषाच्छाब्दबोधं
 निर्णयितुं तद्वेतुतया तं शब्दमवधारयति । तथाच व्यभिचारान्न
 कार्यान्विते शक्तिः । नच तत्र तं पश्येत्यादिशब्दान्तरमध्याहार्यं
 मानाभावात् चैत्र पुत्रस्ते जातो मृतश्वेत्यादौ तदभावाच्च । इत्थंच
 द्विकर्ता ।

भावः । लाघवेनेति । कार्यत्वान्वितघटाब्दत्वापेक्षया घटशा-
 ब्दस्य कार्यतावच्छेदकत्वे । लाघवेनेत्यर्थः । अतएव कार्यत्वा-
 विषयकबोधं भवति पदानां हेतुत्वादेव । तत्कारणत्वेन मुख-
 दुःखयोः कारणत्वेन । तद्वेतुतया घटशब्दबोधहेतुतया ।
 व्यभिचारादिति । घटादिपदैः कार्यताविषयक एव बोधो
 जन्यते इति नियमे व्यभिचारादित्यर्थः । कार्यत्वविषयकबोधस्य
 चैत्र पुत्रस्ते जात इत्यादिपदैर्जननादिति भावः । अस्याहार्यमिति ।
 तथाच तत्रापि लोहादिजन्यकार्यत्वोपस्थितेः सत्त्वेन कार्यताविष-
 यकबोधस्यैवोत्पादान्न घटशब्दानियमे व्यभिचार इति भावः ।
 तदभावाच्चेति । तं पश्येत्यादिकार्यताबोधकपदाध्याहारासंभ-
 वापेत्यर्थः । भट्टमतं प्रक्षिपन्स्वमतमुपसंहरति—इत्थं चेति ।

रामरुद्री ।

अभावादिति मन्तव्यम् । मूले प्रथमत इति । कार्यान्वितघटाब्दत्वापेक्षया
 घटशब्दत्वे लाघवज्ञानात्पूर्वमित्यर्थः । भट्टमतं प्रक्षिपन्निति । तन्मतं
 निरस्यन्नित्यर्थः । शब्दबोधे पदानुपस्थितान्वंमानोपगमे घटोऽस्तीत्यादौ पदविष-
 यकशब्दबोधापरया पदानुपस्थितार्थ एव शब्दबोधे भासत इति नियमः
 स्वीकार्यः । तथाच पदार्थद्वयसंघर्षस्य तु पदानुपस्थाप्यते तादृशनियममङ्गः
 स्वादितीतरान्विते पदानां शक्तिरिति भट्टः । तत्र चेदात् पदार्थान्तरं
 तदन्विते तदप्रतिबोधिकसंघर्षमिदिष्टे घटादौ घटादिपदानां शक्तिरित्यर्थः ।
 तत्रेतरस्य पदान्तरादेव नामान्न तदन्तर्भावेन घटादिपदानां शक्तिरप्येव ।
 किन्तुतरप्रतिबोधिकत्वोपलक्षिततत्संघर्षमिश्रितपदादावेवेति भट्टमतं तद-
 प्यनुगदेपमेव पदविषयकशब्दत्वापेक्षयाऽन्वितघटादिविषयकत्वस्य गुणत्वा-
 दिति मूलमन्वतात्पर्यम् । नचैवं घटोऽस्तीत्यादितः पटादिविषयकशब्दबोधा-

लाघवादन्यतघटेऽपि शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्ति-
मवधारयति । एवं वाक्यश्लेषादपि शक्तिग्रहः । यथा यवम-
यक्षरुर्मवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशेषे आर्याणां प्रयोगः
कङ्गौ तु म्लेच्छानाम् । तत्र हि “अथान्या औपघयो म्लाय-
न्तेऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति” । “वसन्ते सर्वस्रस्वानां जायते
पत्रशातनम् । मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशाकिन” इति
वाक्यश्लेषादीर्घशूके शक्तिनिर्णयते । कङ्गौ तु शक्तिग्रमात्
प्रयोगः । नानाशक्तिकल्पने गौरवात् । हर्षादिपदे तु विनि-
गमकामावादानाशक्तिकल्पनम् । एवं विवरणादपि शक्ति-
ग्रहः । विवरणं तु तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थक्यनम् ।
यथा घटोऽस्तीत्यस्य कलशोऽस्तीत्यनेन विवरणात् घटपदस्य
दिन्यति ।

लाघवादिति । अन्वितपटे शक्तिकल्पनापेक्षया घटमात्रे तत्कल्पने
लाघवादित्यर्थः । यवपदस्येत्यस्य देहलीषीपन्यायेनान्वयः । तत्र
हि वाटशक्तिविषयव्यवहारेण कङ्गौ दीर्घशूके वा यवपदस्य शक्तिरिति
सन्देहे सति यवपदस्य इति वाक्यश्लेषादीर्घशूके शक्तिनिर्णयते
इत्यन्वयः । नन्वस्तु यवपदस्य वाक्यश्लेषाद् दीर्घशूके शक्तिः
कङ्गावपि शक्तिसत्त्वे वाचकाभाव इत्यत आह—जानाशक्तीति ।
कथं तर्हि हर्षादिपदे नानाशक्तिकल्पनेत्यत आह—हर्षादिपदे
त्विति । विनिगमकामावादिति । तत्र कोशस्रोमयत्र
हुत्पत्वात् । प्रकृते च वाक्यश्लेषस्यैव विनिगमकत्वादिति भावः ।

शमरुद्री ।

पतिरिति शक्यम् । संसर्गतामिन्नतत्पिप्रतिषेधताशाडिशान्दत्वावच्छिन्नं प्रति
पदजन्मतत्तद्विषयकोपस्थितित्वेन हेतुत्वात् । प्रकारविशेष्यमर्थादिना शान्दबोधे
पदात्तुपस्थितस्य भावात्प्रभावात् । संसर्गगानं तु शान्दबोधे पदद्वयप्रमत्तित्वाद्वाह-
रूपविशेषाच्छान्दविषयमेवेति न तजानिवमः । यन्नन्वलयः सत्त्वात् इति
न्यायात्सोषादपि सत्त्वं च शक्तिरूपेणते । सपर्येसाकाशान्दम्बनादिति भावः ।
यवपदस्येत्यस्येति । देहलीषीपेति । देहलीषो षीपो मवमानन्तरंहिम्बलिध-
वस्तुप्रकाशकत्वेन सत्त्वात् तयोक्त्यन्तपदमपि पूर्वतनशक्तिघटे उत्तरन प्रयोगे
शान्देतीत्यर्थः । तत्रहीलादि मूलग्रन्थेऽन्वयप्रकारमाह—तत्र हीति । यव-

कलशे शक्तिग्रहः । एवं पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणात् आर्यातस्य यत्तार्थकत्वं कल्प्यते । एवं प्रसिद्धपदस्य सान्निध्यादपि शक्तिग्रहः । यथा इह सहकारतरो मधुरं पिको रीतीत्यादौ पिकुशब्दस्य कोकिले शक्तिग्रह इति । तत्र जातावेन शक्तिग्रहः, नतु व्यक्तौ, व्यभिचारादानन्त्याच्च व्यक्ति-
दिग्यती ।

आख्यातस्य यत्तार्थकत्वमिति । नच विवरणस्य कथं शक्ति-
ग्राहकत्वं तद्वाचरूपदामावादिति उच्यते । आर्यातं यत्त्व-
विशिष्टे शक्तं यमत्वविशिष्टशक्तकरोतिप्रतिपादितार्थप्रतिपादकत्वा-
दित्यनुमानविषया तस्य शक्तिग्राहकत्वान् । प्रसिद्धपदस्येति ।
प्रसिद्धार्थकपदस्येत्यर्थः । तिष्ठर्यवर्मिणि नामार्यान्वयस्याव्युत्पन्नतया
नेह शक्तिग्रहस्योदाहरणमिति तु न । “यो यः शूद्रस्य पचति
द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दित” इत्यादौ तिष्ठर्यवर्मिणि तथान्बयदर्शनेन
वाटशनियमस्यासिद्धेः । प्रसङ्गात्परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमते
जान्यादिविशिष्टे शक्तिं व्यवस्थापयितुं मीमांसकमतमाह—जाता-
वेवेति । जातिविशिष्टे शक्तिस्वीकारे जातारपि शक्तिग्रहस्या-
वश्यमता नागृहीतविशेषणन्यायान् । तथाच जातावेन शक्तिर्जा-
रामद्यती ।

मयश्चरुर्नवतीत्यत्रहीतवर्थे । शक्तिनिर्णये वाक्यशेषापेक्षा मन्वेहृम्यात् एव सम-
तीत्यभिप्रायेण तादृशेत्यादि सखन्तं पूरयति—तादृशेति । तद्वाचकेति ।
शक्तिवाचरूपदामावादित्यर्थः । कोशे तु ‘विनायको विप्रराज’ इत्यादौ सप्तम्या
वाचकत्वार्थकतया वाचकनायाश्च शक्तिनिरूपकताहातया तद्वाचरूपदमस्येवेति
भावः । ‘अमरा निर्जटा देवा’ इत्यादौ एते शब्दा एकार्थवाचका इत्यध्याहाराच्छ-
क्तिग्रहकत्वमित्यपि बोध्यम् । प्रसिद्धार्थकपदस्येति । प्रसिद्धार्थकपदस्यम-
मित्यादातोऽप्यनुमानविषयेव शक्तिग्राहकः । तथा सुखवाक्यादिशब्दज्ञे मरु-
रावकतां पिकुपदवाच्य इत्येव बोधः । पिकुपदस्य पूर्वं शक्तिग्रहामावात्कोकिल-
दर्शनानन्तरे कोकिल-पिकुपदवाच्य सहकारतरो मधुरपचकृन्त्यादित्यनुमानादेव
शक्तिग्रह इति ध्येयम् । प्रसङ्गादिति । प्रसङ्गश्चरुतेत्यर्थः । नागृहीतेति ।
नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशिष्टेषुवाचत इति न्यायः । अगृहीतं अमियदीहृतं
विशेषणं यथेति श्रुत्यस्या विशेषणविपरिणी बुद्धिर्विशिष्टेषु नोपजायते विशिष्टवि-
परिणी न भवतीत्यर्थः । सप्तम्या विषयवाचकत्वात् । लाघयादिति । पटाववि-

विना जातिमानस्यासंभवाद् व्यक्तेरपि मानमिति केचित् ।
तन्न । शक्तिं विना व्यक्तिमानानुपपत्तेः । नच व्यक्तौ लक्षणा ।

दिनकरी ।

धवात् । बहुक्तं-विशेष्यं नामिवागच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति
भावः । यस्यां कस्यांचिद्व्यक्तौ शक्तिः सर्वासु वेति विकल्प्य
जाये दोषमाह—व्यभिचारादिति । अगृहीतशक्तिकव्यक्त्यापि
शाब्दबोधोदयेन तत्र शक्तिज्ञानाभावाद् व्यभिचार एवेति भाषः ।
द्वितीये तमाह—आनन्त्यादिति । व्यक्तिभेदेन शक्तिभेदाच्छ-
त्त्यानन्त्यमित्यर्थः । असंभवादिति । जातिभासकसामग्र्या एव
व्यक्तिभासकत्वादिति भावः । इदमेव कथमिति चेत्यक्तिविशेष्य-
कजातिप्रकारकशाब्दबोधे जातिविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् ।
नच तादृशबोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपगम्य व्यक्तादेव
शक्तिः किं नाङ्गीक्रियत इति वाच्यम् । तथा सति उक्तानन्त्या-
विदोषप्रसङ्गादिति । शक्तिं विनेति । पदजम्ब्यपदार्थोपस्थितेः

रामरुद्री ।

सिद्धानामाश्रयेण शक्तिकल्पनामपेक्ष्य शुद्धरूपतवे शक्तिरूपने सापवादित्यर्थः ।
विशेष्यमित्यादि । अग्निभा पदशक्तिः । विशेष्यं न गच्छेत् न प्राप्नोति ।
कुत इत्याकाहुत्यामाह—क्षीणिति । क्षीणशक्तिर्विशेष्य इत्यनन्तरं सति
पूरणीयम् । तथाच यतो विशेष्यं प्राप्य पदशक्तिः क्षीणशक्तिः क्षीणसामग्र्या
भयञ्जतो विशेष्यं नामिवागच्छेत् प्राप्नुयादिति पर्ववर्तितार्थः । इत्यमाश्रयत्वा
विशेषणवाक्यात्पदादेव त्रिशिष्टविषयकशाब्दबोधोत्पत्तौ विशेष्यांसे शक्तिकल्पने
श्रीजाम्बावदिति भावः । व्यक्तौ शक्तिस्त्रीकारे व्यभिचारादानन्त्याच्चेति
ह्यणद्वयं मूलेभिहितम् । तयोः संगमनीयं विकल्प्य रूपयति—यस्यामिति ।
व्यभिचारादिति । तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तदार्थैकशक्तिज्ञानमेव
हेतुर्वाच्यः । अन्यथा घटादिपदात्पटादिसाब्दबोधोपपत्तेः । तथाचैकपदव्यक्तादेव
घटप्रद्वयशक्तिस्त्रीकारे घटान्तरनिष्पन्नशाब्दबोधोत्पत्तौ तादृशव्यभिचारशभावे
व्यभिचार इति भावः । द्वितीयविकल्परूपमाह—आनन्त्यामिति ।
सकलव्यचिंतु शक्तिस्त्रीकारे व्यक्तीनामानन्त्येन शक्तीनामानन्त्यमिति द्विती-
यद्वयसङ्घट्टितमिति भावः । मूले व्यक्तौ सत्त्वभावे शाब्दबोधे व्यक्तिभावा-
संभवे इत्याशङ्क्यां व्यक्तिं विना जातिमानासंभवाव्यक्तिमानमित्युक्ते । तन्न
सदृच्छेदे । यत्र शोत्वमुत्स्यमिशेष्यकसारणे तत्र व्यक्तिं विनापि जातिमान-
संभवात् । एवं व्यक्तिभासकसामग्रीमन्तरेण शाब्दबोधे व्यक्तिमानासंभवावे-
ति ० मु० ३२

अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापि व्यक्तिबोधात् । नच व्यक्ति-
शक्तावानन्त्यम् । सकलव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात् ।
नचाननुगमः । गोत्वादेरेवानुगमकत्वात् । किंच गौः शक्येति

दिनक्री ।

शाब्दबोधं प्रति हेतुत्वा व्यक्तिसाधिविना कर्तृत्वानिर्वाहादिति
भावः । लक्षणेति । एवमेव पृथ्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्निर्वा-
हादिति भावः । अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापीति । गान्मान-
येत्यादौ गोत्वजातेरान्यनान्वयानुपपत्त्या गोपदस्य गवि लक्षणास्वी-
कारेपि गौरस्वीत्यादौ गोत्वजातेरस्त्वित्वाशब्दयानुपपत्तेर्लक्षणाबीज-
स्याभावेन लक्षणायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः । स्वमते पूर्वो-
क्तदोषमाशङ्क्य धारयति—नचेत्यादिना । एकस्या इति ।
ईश्वरेच्छारूपायास्तस्या एकत्वादित्यर्थः । नचाननुगम इति ।
गोव्यक्तीनामननुगततया विषयतासंबन्धेन शक्तिज्ञानकारणतायाम-
वच्छेदकत्वासंभव इत्यर्थः । गोत्वादेरेवेति । तथाच गोशाब्दबोधे

रामरद्री ।

सकलद्रव्यं व्याप्ये—जातीति । हेतुत्वादिति । तथाच जातिविशेष्यकं-
शक्तिज्ञानं शाब्दबोधे जातिभाषकं तदेव व्यक्तिभाषकमपीति भावः । पदज-
न्येति । तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तद्विषयकपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वा जाति-
पदयोरेव संबन्धप्रहेन पदस्मैकसंबन्धिज्ञानाजातिरूपसंबन्धन्यन्तरस्यैव कारण
भवति ननु व्यक्तेरिति पदजन्यव्यक्तिस्मरणभावेन व्यक्तिशाब्दबोधोपनिर्वाहाद्येव
शक्तिरावश्यमीति भावः । ननु व्यक्तौ पदस्य लक्षणास्वीकारेऽपि पृथ्या
पदजन्यव्यक्तिस्मरणभावेन कथं व्यक्तिविषयकशाब्दबोध इत्याशङ्क्या ॥६॥
सायतैवेति । निर्वाहादिति । शक्तिलक्षणयोर्दशोरपि घृतिन्वादिति भावः ।
पूर्वोक्तेति । शक्यमानन्त्यप्रसङ्गरूपेत्यर्थः । अननुगततयेति । अनुगतानतिप्र-
सङ्गपरमानवच्छिन्नतयेत्यर्थः । अवच्छेदकत्वासंभव इति । व्यक्तियु तथाविधे-
कधर्मसत्त्वे तदवच्छिन्नविषयकशाब्दं प्रति तदवच्छिन्नविशेष्यकशक्तिज्ञानत्वेन हेतु-
साधर्मवाच्छक्तिज्ञाननिष्ठकारणतायां निषयविषया शब्देरेवावच्छेदकत्वं संभवति न
तादृशपरमांभाव इत्यर्थः । नच तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तद्विषयकशक्तिज्ञानं हेतु-
रिति वाच्यम् । तथाच प्रति शक्तिज्ञानविषयस्य पूर्वाननुभूतपवादेः शाब्दबोधादु-
पपत्तेरिति भावः । व्यक्त्येनां गोत्वेनानुषमे व्यक्तेर्व्याप्यशक्तिज्ञाननिष्ठकारणतायामव-
च्छेदकत्वसंभवाद्युपपादयति—तथाप्येति । गोशाब्दबोधे गोत्ववच्छिन्नविष-

हेतुत्वात् । किञ्च गोत्वे यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यता-
च्छेदकं वाच्यम् । गोत्वत्वं तु भवेतरासयवेतत्वे सति सकल-
गोसमवेतत्वम् । तथाच गोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदकेऽनुपवे-
शात् तत्रैव गौरवम् । तस्मात् तच्चजात्याकृतिविशिष्टतत्त्वकि-
दिनकरी ।

यस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् कथं तत्र शक्तिमह इत्याशङ्क्य कार्यत्वेन
घटादिषु शक्तिमहात् योग्यतया शब्दबोधेऽपूर्वमानमित्युक्तं ठेरिति ।
ननु कार्यत्वाद्युपाधिप्रकारकशाब्दबोधस्थले वाटशसमानप्रकारकत्वस्य
सदनुमतत्वेऽपि जातिप्रकारकशाब्दबोधस्थले वाटशसमानप्रकारकत्वं
न सदनुमतमव आह—किञ्चेति । शक्यतावच्छेदकं वाच्य-
मिति । गोत्वधर्मिकशक्यत्वज्ञानस्य गोपदधर्मिकगोत्वादिशक्तिज्ञान-
नस्य वा शब्दबोधहेतुत्वे गोत्वत्वावच्छिन्नगोत्वविषयताया निवेश
आवश्यकः । निर्धर्मितावच्छेदककशक्तिज्ञानस्य गोत्वाद्यंशे निर्धरका-
रकशक्तिज्ञानस्य वा विपरीतज्ञानाविरोधिनः शब्दबोधाहेतुत्वात्
तथाच गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वावगाहिवान्प्रमाया विषयसा-
धकत्वाद्गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वनिश्चिरिति भावः । तत्रैव गौ-
रवमिति । नच गोत्वत्वावच्छिन्नविषयकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वेऽपि
समकरी ।

इत्यर्थः । तद्यथा इत्यनापि तद्वर्माभवाद्य इत्यर्थः । तत्पदद्वय एकधर्मपर । तथाच
स्वाधर्मगोत्वादिप्रकारकज्ञान स्वाधर्मगोत्वादिप्रकारकशब्द प्रत्येव हेतुमिति
शक्यत्वे गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानात् अन्ये गोत्वप्रकारकशाब्दबोधोपात्तरपति ।
घटेर्गोत्वाधर्मत्वादित्यर्थः । नदद्य इत्यदिर्मणाशुतार्थेऽन्ये न समवति । तथासति
अभे पत्यमाणस्य कार्यत्वावच्छिन्ने घटादे शक्तिज्ञानात्कार्यत्वेनार्थविष-
यकशाब्दबोधस्यानुपपत्तेरिति मन्तव्यम् । तैः प्रमाकरैरित्यर्थः । जाति
प्रकारकेति । तथाच तत्रैव शक्यत्वस्य, निरवच्छिन्नत्वधर्मत्वेन स्वाधर्मसम-
वतिरिति नाह । अतएव तेषु पशुपदस्य लोमलाडूकादिविद्विष्टव्यधारेव
शक्तिविषयत्वं ननु शक्यत्वं एव तेषां आनन्त्यात् स्वरूपतो मानासंभवाच्चेति
भ्येयम् । विपरीतज्ञानाविरोधिन इति । समानधर्मितावच्छेदकयोर्वा-
यविशिष्टशुद्धोरेण प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावात्निर्धर्मितावच्छेदकविशिष्टशुद्धोर्वा-
युत्तमप्रतिबन्धतया गोत्वजातिर्न गोपदशक्येति बुद्धिदद्यादात्मपुच्छ
विज्ञानात् गोपदात् गोत्वप्रकारकशाब्दबोधोपपत्तिर्निर्धर्मितावच्छेदककश-
क्तिज्ञानस्य हेतुत्वाभ्युपगम इति भावः । अनुभवविषय चेदम् । न हि

बोधानुपपत्त्या कल्पमाना शक्तिर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेव
दिनकरी ।

स भ्रमो ननु तस्य विषयसाधकत्वमिति वाच्यम् । तथा सति प्रतीतेः
कारणतावच्छेदकत्वाद्यंशेऽपि भ्रमत्वस्य बहून् शक्यतया कारणता-
वच्छेदकत्वादीनां कुत्रापि सिद्धिर्न स्यात् । अस्तु वा गोत्वत्वादीना-
मभवच्छेदकत्वं तथापि गवेतरासमवेतत्वादिघटितगोत्वत्वादेर्धर्मिता
वच्छेदकत्वाद्यारम्भगोविषयतायाः शाब्दबोधकारणतावच्छेदककोटि-
प्रवेशमयुक्तगौरवं दुर्वारमेवेति । स्वमतमुपसंहरति—तस्मादिति ।
जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेवेति । अवयवसंस्थानविशेषरूपायां
रामस्त्री ।

गोत्वत्वेन गोत्वाद्यमादिनो गोत्वं न गोवद्व्यवमिति बाधबुद्धिकाले बोधत्वाद् गो-
त्वविषयकत्वाद्बोधः केवाप्यङ्गीकृत इत्याशयात् । वद्यपि स्वरूपतो गोत्वप्रका-
रकत्वेयं गौरिभाकारकस्य बोधस्य नेयं गौरिति बाधबुद्धिप्रतिबन्ध्यात् शतयंशे
स्वरूपतो गौरवप्रकारकमपि गोपदं न गोत्वव्यवमिति बाधबुद्धिप्रतिबन्धमेवेति
गोत्वत्वेन गोत्वस्य प्रकारत्वं नावश्यकं, तथापि समवायेनैव जातेः स्वरूपतः
प्रकारत्वमभ्युपगम्यते नान्यसंबन्धेनेति नियमः । अन्यथा ज्ञानं शुभ इतिवज्ज्ञानं
यत् इत्यादिव्यवहारपक्षेः । ज्ञाने विषयतया घटत्वसत्त्वाच्छक्यंशे तु गोत्वस्याधि-
यतासंबन्धेनैव प्रकारता वाच्यः । तथाच गोत्वत्वेनैव गोत्वभावमङ्गीकार्यमित्यत्रैव
तार्क्यम् । इत्थं विपरीतज्ञानमनिरोधे वस्त्विति प्युत्पत्त्या विपरीतज्ञाना-
प्रतिबन्धमेवेति विपरीतज्ञानविरोधित्व इत्यस्यार्थः । प्रथमज्ञानस्याप्रतिबन्धत्वे
विद्वैर्मितावच्छेदकत्वं हेतुः । द्वितीयस्य तु तथात्वे प्रतिबन्ध्याप्रतिदिरेम हेतुरिति
विभाषणीयम् । शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धिरिति । नप्य प्रतीतौ शक्य-
ताया गोत्वत्वसामानाधिकरण्यमेव विषयो ननु तद्वच्छिद्यत्वमपीति वाच्यम् ।
प्रतीतीनां विशिष्टवैशिष्ट्यशक्त्यादित्वस्योत्पत्तिकत्वेन तत्परिह्यागत्वानौचित्यात् ।
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे च विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकयोर्धर्मिपारतच्छेद-
विशेषणविशेष्ययोरेवच्छिद्यत्वादिसंबन्धेन भानोपममादिति भावः । नचेति ।
तद्व्यवहारादिमाशङ्कानु प्राभाकरणां तैर्प्रमानशोकारादिति ध्येयम् । ननुसर्ववा-
चकनोरेवो बाधनियम एव । प्रकृते च अनन्तव्यक्तीनां बाधयतावच्छेदकनोटिप्र-
वेशगौरवमेव विशेष्यावगाहितार्यां बाधकं व्यागलैव । वस्तुतो विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे
संसर्गाश्च एव विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकत्वच्छिद्यप्रतियोगिताकत्वा-
नुयोजिताकत्वयोर्बाध उपेयते ननुकथं स्यात्प्रकारत्वं प्रतीतेर्भिन्नाकारकत्वापत्तेरित्य-
स्वरथादाह—अस्तुवेति । गोविषयताया इति । गोत्वत्वस्य गोवदित्युक्तिं क-

१ विशेषणत्वविशेष्यत्वयोरिति वाच्यतरम्-

दिनकरी ।

आकृतेः शक्यत्वेऽपि न जातिवत्तदवच्छेदकत्वम् । सामानाधिकरण्य-
संरन्धस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवान् । अत्र च
परस्परपरित्यागेन परस्परस्य बोधाभावात् त्रिष्वेकैव शक्तिः । एतद्व्यो-
भायैव सूत्रे जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्येकवचनमिति संप्रदायः ।
नव्यास्तु संस्थानानुपस्थितावपि गोत्वादिना गवाद्यन्वयबोधाज्जा-
तिविशिष्टव्यक्ताभेव शक्तिः । संस्थाने च पृथगेव शक्तिः । व्युत्पत्तिवै-
चित्र्याच्च संस्थानव्यक्त्योरेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयबोधः । श्रौत्रं

रामच्छरी ।

स्त्विति भाव । मूले आत्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिप्रतिपादनाज्जात्याकृत्वोर्द्वयोरेव
शक्यतावच्छेदकत्वमित्यापत्तितम् । तत्र सङ्गच्छते । एषवाजातिमानसैव
शक्यतावच्छेदकत्वौचित्यात् । नच त्रिष्वेकैव शक्तिरिति वक्ष्यमाणतया गोत्वस्य
शक्यतान्यूनवृत्तितया कथं तदवच्छेदकतासंभव इति वाच्यम् । व्यक्तिवृत्तिव्य-
शिष्टशक्यताव्यापकत्वेन शुद्धशक्यतात्वावच्छिन्नानतिप्रसङ्गात् न च विशिष्टशक्य-
तायामवच्छेदकत्वसंभवात् । अन्ययोमयो शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि तदोपतादव-
स्थात् । एव त्रयाणामेकशक्तिमत्त्वेऽपि कस्यचिद्विशेषणतया कस्यचिद्विशे-
ष्यतया भानमपि गतद्वयेऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येवैवोपपादनीयमिति भाव ।
अवयवसंस्थानं अवयवसंयोगः । सामानाधिकरण्येति । एषव्ये गवि
सामानाधिकरण्यसंबन्धेनैवावयवसंयोगसत्त्वादिति भाव । इदमुपलक्षणम् ।
शुद्धगोत्वजातेरवयवसंयोगापेक्षया शरीरलाघवं नानासंयोगव्यक्तौनामवच्छेदक-
ताकल्पनमपेक्ष्य एकस्मा जातेसात्कल्पनेऽपि स्थावमप्यनुपपद्यते । एकैवेति ।
आनाद्यक्तिकनानार्थहर्यादिपदादेकैकस्वार्थस्य शाब्दबोधादिति भाव । एकवच्च-
नमिति । एकवचनार्थकत्वस्य पदार्थत्वे पदशक्तिरूपेऽन्वय एव सूत्रकर्तुं स्या-
त्पर्यादिति भाव । जातिविशिष्टव्यक्त्यविवेकनन्तरं एवेति पूरणीयम् । अन्यथा
आकृतावपि पृथक् शक्तिस्वीकारादेव चराऽस्तत्प्रतिरिति ध्येयम् । नन्वेकपदार्थयो-
परस्परं नान्वयबोधः । न यथा हरिपदार्थयोरेवसूर्ययोरपि परस्परमन्वयप्रसङ्गात् ।
नचामेदान्वये बोध्यतैव नास्ति मेदान्वये चाकाङ्क्षाविरह नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्या-
व्युत्पत्त्यादिति वाच्यम् । तथासत्याकृतेरपि व्यक्तावाश्रयतयाऽन्वयानुपपत्तेः ।
तन्मात्रामद्वयोपस्थापितार्थयोरेव मेदान्वये निराकाङ्क्षत्वस्योपगन्तव्यत्वादित्यत-
थाह—व्युत्पत्तीति । तथाचैकपदार्थयो परस्परमन्वयेऽन्यत्राकाङ्क्षाविरहेऽपि
एवकारार्थानामिवाकृतिव्यक्तयोरेवमन्वय आकाङ्क्षा कल्प्यते अनुभवानुरोपादिति
भाव । नन्वेवमपि सूत्र एकवचनानुपपत्ति, त्रिषु शक्यैरयामावादिह्यत

ण्डलादिपदम् । यथा तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति
तद्योगरूढम् । यथा पङ्कजादिपदम् । तथाहि—पङ्कजपदमवयव-
शक्त्या पङ्कजनिकर्तृरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन
दिनकरी ।

दित्यर्थः । एवमप्येऽपि । मण्डलादीत्यत्र बहुपुलकेषु मण्डपादीति
रामकरी ।

रक्षतीति वा मण्डपमिति व्युत्पत्त्या तेषां मण्डपानकर्तृत्वाद्यर्थकत्वस्य समवे-
शौगिकरूढमभ्य एषान्तर्भाव स्यादित्याह मण्डलादीत्यनेतीत्यवतार्यं तथाच गृह
विशेषवाचकं मण्डलपदमेव सन्तु मण्डपपदम् । तत्र न कापि यौगिकमिति न तस्य
रूढमध्ये परिगणनानुपपत्तिरिति भाव इति न्यायकुरु । तत्र चास्तरम् ।
यौगिकरूढस्यापि यौगिकरूढत्वयोरर्थविशेषे सम्भवेन मण्डपपदस्य गृहविशेषे
रूढतया रूढमध्ये परिगणनसमवात् । अतएव मूले यत्रावयवार्थं एव बुध्यते
तद्यौगिकमित्येव यौगिकलक्षणमुक्तम् । यत्रावयवशक्तिनिरपेक्षया समुदायशक्त्या
गृह्यते तद्गृहमित्येव रूढलक्षणमुक्तम् । तत्र यौगिकलक्षणे योगरूढे यौगिकत्ववा-
रणावैवकार । नचैवमपि यौगिकरूढस्योद्भिदादिपदस्योद्भेदनकर्तायर्थं यौगिकत्व
स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । रूढलक्षणेऽपि योगरूढे रूढतावारणायैव
निरपेक्षयेल्यन्तम् । यौगिकरूढस्योद्भिच्छब्दस्यापि यागविशेषरूपार्थं रूढत्व
निष्ठमेव । गृह्यत इत्यस्वार्थो बुध्यत इत्यर्थः । एवञ्च मण्डपपदस्य गृह्यरूपार्थं
रूढत्वसमवेन न रूढमध्ये परिगणनानुपपत्तिरिति मन्तव्यम् । नच यत्रैतस्य
यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्न इत्यर्थकतया यौगिकरूढत्वमेव एकानुपूर्व्यवच्छिन्नस्यैव
स्थलविशेषेऽवयवार्थमानस्य क्वचित्समुदायार्थमानस्य बोधकत्वेन न तत्र
रूढलानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रयासगौरवात् । यौगिकरूढस्य यौगिकत्वे रूढत्वे
चोद्यपत्तौ शक्तिनिरहात् । यौगिकरूढभिन्नयोरपि केवलयौगिककेवलरूढयोरपि
सर्वत्रेण विभागव्याघाताभावात् । एकपदशेऽहनि पित्रा क्वचित्पात्रकादिपदस्य
सद्वैतित्वसमवात् तेषामपि यौगिकत्वानुपपत्तेः । रूढलक्षणेऽवयवशक्तिरहितयेत्यु-
पेक्षयावयवशक्तिनिरपेक्षयेल्लेताव पर्यन्तानुमरणवैयर्थ्यापाताच्चति ध्येयम् । वस्तुतो
दादिणासामरकोशादौ मण्डपा(वा)स्तुत्रले गृह इति पाठदर्शनात् योडास्तु
अपाशब्दस्थाने जवेतिवन्मण्डप(व)स्थाने मण्डपेलेव प्रयुज्यत इति गौटम
न्यपरम्परया मुक्तावल्या बहुपुलकेषु मण्डपशब्दमुपलभ्य ग्रन्थकृता
उदाभिहितमिति बोध्यम् । मूलेऽवयवशक्तिविषय इति । अवयवशक्तिज्ञान
अवयवशब्दबोध इत्यर्थः । समुदायशक्तिरप्यस्तीत्यस्य समुदायशक्तिस्मारितार्थ-
निययकत्वमप्यस्तीत्यर्थः । यथाश्रुते पात्रकादिपदस्यापि योगरूढत्वापत्तेः ।
पात्रकतीरि प्रयुक्तस्य एकपदशेऽहनि पितृशब्देऽस्तिपात्रकपदस्यावयवशक्तिविषये
समुदायशक्तिसंवात् । अस्माकं पङ्कजपदादित एव यत्रावयवच्छिन्ने पङ्कजनिक-

रूपेण पत्रं बोधयति । नच केवलया अवयवशक्त्या कुमुदेऽपि प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् । रुदिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वादिति श्राञ्चः । वस्तुतस्तु समुदायशक्त्युपस्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तुरन्वयो भवति सान्निध्यात् ।

दिनकरी ।

पाठः । स प्रामादिकः । प्रतिबन्धकत्वादिति । नच रुदिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वे पद्मेऽपि योगार्थस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्य बोधो न स्यादिति वाच्यम् । पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वानिरूपित-पङ्कजपदयोगजन्यपङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताशालिबोधं प्रति रुदिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन पद्मपरिभक्त्योर्गार्थबुद्धेः प्रतिबन्धतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति । प्रतिबन्धकत्वं जनकज्ञानविषयकत्वे-नैवेति नियममङ्गमस्वरसं प्राञ्च इत्यनेन सूषयन् मणिकारमत-साह—वस्तुतस्त्विति । सान्निध्यादिति । रुद्यर्थस्य संनिह्ये-तौपस्थितिकत्वादित्यर्थः । व्यक्तियचनानां संनिहितविशेषपरत्वनि-

रामरुद्री ।

प्रांभेशान्वयबोधेऽनादितात्पर्यबोधमात्रं । पाककर्मापेक्षितः पाचक इति शान्दबो-पस्यानुदयेन तस्य योगवृत्त्यागतिविरहादिति बोध्यम् । मूले स्यादिति । कुमुदेऽपि अवयवार्थमात्रस्याव्ययितत्वेन तदर्थविषयकबोधेच्छया तत्रापि पङ्कजपदप्रयोगसंबन्धादिति भावः । केवलेत्यस्य समुदायशक्तिसाम्यितार्थाविषय-केत्यर्थः । यौगिकार्थज्ञाने ध्वन्यार्थज्ञान इत्यर्थः । नचेत्यादि । धापावत इत्यमात्राहा । मूलोक्त्येव लपदानुसंधान एतस्या अनुदयादिति सुधीभिर्ब-भ्रावनीयम् । प्रतिबन्धकरवमिति । प्रतिबन्धकत्वमित्यस्य विरोध्यविषयक-ज्ञानस्येत्यादि । तेन परमार्शानिरोधिबोऽपि व्यपनियनस्यानुमितिप्रतिबन्ध-कत्वेऽपि न नियमानुपपत्तिरिति ध्येयम् । सान्निध्यादिति । ननु मूले पद्मत्वावच्छिन्नस्य संनिहितोपस्थितिविषयत्वेन तत्र पङ्कजनिकर्तुरवयवार्थस्या-भेदान्वय एव भवति नतु प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः प्रामादिक इत्युक्तं नवीनैः । तत्र श्राञ्चते । कुमुदतात्पर्येणापि योगव्युपत्त्वा पङ्कजपदप्रयोगस्येतरत्वेन तत्रापि पङ्कजनिकर्तृभिर्भ्रं पद्ममिति बोधापत्तेः । नच तत्र पद्मत्वावच्छिन्नस्यो-पस्थितिप्रतिबन्धेन नियमापत्तिरिति वाच्यम् । पङ्कलेत्यस्य पदे सारकसक्तिव-त्वात्ततः पद्मस्मरणस्यावयवकत्वादितात्पर्यानिवृत्त्या सान्निध्यादित्यनेन तत्र पङ्क-जपदस्य पद्मरूपार्थं तात्पर्यसत्त्वादित्येवोक्तमित्याह—व्यक्तियचनानामिति । भटपटादिव्यक्तिवाचकानामित्यर्थः । जातिपरसन्दर्भ्यात्त्वर्थं विशेषोपादानम् ।

यत्र तु रूढ्यर्थस्य बाधः प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः । यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधे न तात्पर्यज्ञानं पक्षत्वस्य च बाधस्तत्र चावयवशक्तिमात्रेण निर्वाह इत्याहुः ।

दिनकरी ।

यमादिति भावः । व्यक्तित्वचनानां किञ्चिद्व्यक्तित्वात्पर्यकाणां संनिहितपरत्वम् उपस्थितविज्ञेयपरत्वमित्यर्थः । तथाच पक्षे तात्पर्यसत्त्वेन रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधजनकसामग्र्यन्तरसत्त्वेन च रूढ्यर्थ एव योगार्थान्वयो न कुमुदादाविति न रूढिज्ञानस्य योगि-
कार्थबुद्धौ प्रतिषन्धकत्वम् । एवं रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वय-
बोधसामग्रीत्वमप्यत्र न कुमुदादेः पङ्कजपदाद्बोधः । यत्र तु तयोः
परस्परमन्वयबोधसामग्रीविरहस्तत्र कुमुदादेर्बोधो भवत्येव । परंतु
कुमुदत्वेन रूपेण कुमुदत्वविशिष्टपङ्कजनिकर्तृत्वेन वा लक्षणया,
शुद्धपङ्कजनिकर्तृत्वेन तु शक्येत्याह—यत्र तु रूढ्यर्थेत्यादिना ।
प्रतिसन्धीयत इत्यनन्तरं कुमुदत्वेन बोधे च तात्पर्यमिति पूरणीयम् ।
लक्षणयेति । पङ्कजनिकर्तृकुमुदत्वेन बोधो लक्षणयेत्यर्थः । रूढ्य-
र्थयोगार्थयोः परस्परसामग्रीविरहोपलक्षणमेतत् । तेन रूढ्यर्थबाध-
प्रतिसन्धानासत्त्वेऽपि यत्र सामग्र्यन्तरविरहस्तथापि लक्षणया कुमु-
दादेर्बोधो भवत्येव । अवयवशक्तिमात्रेणेति । मात्रपदेन लक्ष-

रामकरी ।

सन्निहितपरत्वम् अन्वयविज्ञेयपरत्वमित्यर्थः । अतएव
घटमानयेलुकी सन्निधाने घटसत्त्वे न दूरस्थघटानवने लोक प्रवर्तत इति भावः ।
तथाचोपस्थितपदात्वावच्छिन्नपरत्वे पङ्कजपदस्य तात्पर्यविषयीभूतस्य पङ्कजनिकर्तु-
पक्षेऽप्यभेदान्वयबोधे योग्यतासत्त्वात्तत्र भवति तादृशान्वयबोधः । यत्र तु
कुमुदतात्पर्येणैवात्र पङ्कजमस्तीति प्रयुज्यते तत्र पक्षे एतद्देशवृत्तित्वस्य बाधितत्वेन
कुमुद एव तात्पर्यनिश्चयसत्त्वात् तात्पर्यविषयस्य पङ्कजनिकर्तु कुमुदस्य पक्षे
भेदसत्त्वाद्योग्यताया विरहेण तत्र न तादृशान्वयबोध इति भावः । नन्वेतद्देशो
रूप्यर्थस्य पक्षस्य बाधित्वयेऽपि पक्षकुमुदातिरिक्तपङ्कजनिकर्तृपदार्थतात्पर्येण
पङ्कजनिकर्तृत्वमात्रतात्पर्येण वा कुमुदस्यैव बोधे तात्पर्यं तत्र लक्षणया कुमुदबोधो-
भावात्सामग्र्यविरहविरहितं पूरयति—कुमुदत्वेनेति । तेनेति । बाध-
प्रतिषन्धीयत इत्यस्य सामग्रीविरहोपलक्षणत्वेनेत्यर्थः । सामग्र्यन्तरेति । प्रामा-

लक्षणा शक्यसंबन्धस्तात्पर्यानुपपत्तितः ।

आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ ८२ ॥

यत्र स्थलपद्मादाववयवार्थवाचस्तत्र समुदायशक्त्या पद्मत्वेन रूपेण बोधः । यदि तु स्थलपद्मं विजातीयमेव तदा लक्षणयैवेति । यत्र तु योगिकार्यरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्योगिकरूढम् । यथोद्भिदादिपदम् । तत्र हि उद्भेदनकर्ता तरुगुल्मादिर्बुद्ध्यते यागविशेषोऽपीति ॥ ८१ ॥ लक्षणा शक्यसंबन्ध इति । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थं प्रवाहरूपे घोषस्या-
दिनकरी ।

णानावरः सूचितः । निर्वाहः पद्मजलिकर्तृत्वेन कुमुदशाब्दबोध-
निर्वाह इत्यर्थः । पद्मत्वेन बोधः पद्मत्वेनैव बोधः । लक्षणयै-
वेति । लक्ष्यमन्तावच्छेदकपद्मत्वजातेस्वप्नाभावेन रूढ्या तद्बोध-
नासंभवादिति भावः ॥ ८१ ॥ लक्षणा द्विविधा जहत्स्वार्थाऽज-
हत्स्वार्था च । तत्राद्यां मदर्थयति—गङ्गायामिति । यद्यमाणा-
रामरुद्री ।

दिकोऽर्धं पाठः । कारणान्तरनिरह इत्येव नकुमुचितत्वात् । सामग्रीपदं सामग्रीप-
दव्यञ्जनान्तरपदमेव इत्यव्ययम् । अन्तरपदं बाधामात्रमिष्यपरम् । तत्र कारणं इत्यर्थ-
स्वरणादिकमेवेति ध्येयम् । अत्र योगरूढस्यैव बुद्धमतिकर्तृनिर्गमपदमिति बोध्यस्यो-
पगमो बोधितः । सकुमुदचरित इति व्यापविशेषादतएव योगिकरूढस्यैव पदार्थ-
बोध इति चेत् । एकपदोपस्थाप्ययोगरूढ्यर्थयोर्भेदेनौपच्यबोधे आद्याह्यवैविध्य-
स्यैव योगरूढस्यैव तादृशभ्युत्पत्तिरुद्बोधस्यावश्यवदिति भावः । मूले यत्र
रिचयति । सादृश्येदानुपूर्व्यनष्टिच्च इत्यर्थः । तैवोपकारणभेदेनोद्भित्तवत्स्य भेदेऽपि
न इति । उच्यते इति बोधः पूरणीयः । स्वातन्त्र्येणेति । अर्थांतरमविद-
मीह्येत्यर्थः । इदं च योगरूढन्यायव्यर्थमुक्तम् । मूले यागविशेषोऽपीति ।
उद्भिदा यजेत पद्मकम्प इत्यादायित्यर्थः । उद्भिदश्चरुन्माया इत्यादौ उच्यते
उद्भेदनकर्ता इति बोध इति भावः ॥ ८१ ॥ जहत्स्वार्थेति । जहत्स्वार्थं
ययेति भ्युत्पत्त्या तत्रार्थोन्नेयकत्वात्तदर्थोन्नेयकत्वात्तदबोधजनित्या गङ्गापदादेस्ती-
त्यादौ लक्षणा । अत्र स्वपदं उद्भेदत्वेनाभिमतपरम् । अर्थपदं तत्रार्थपरम् ।
एवमत्रेऽपि बोध्यम् । एवमेव न जहत्स्वार्थं ययेति भ्युत्पत्त्याऽजहत्स्वार्था । उद्भिद्य
इत्यादौ उद्भिदपि उपपि कमुदायत्वेन उद्भिदस्य बोधजनित्या उद्भिदपित्तैकमु-
दायत्वात्पि उद्भे तदर्थेति । आद्यामिति । जहत्स्वार्थमित्यर्थः । यद्यमाणा-

न्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसन्धीयते तत्र लक्ष-
णया तीरस्य बोध इति । सा च शक्यसंबन्धरूपा ।
तथाहि—प्रगाहरूपशक्यार्थसंबन्धस्य तीरे गृहीतत्वात् तीरस्य
सारणम् । ततः शाब्दबोधः । परंतु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणावीजं
स्यात्तदा यथीः प्रवेशयेत्यादौ लक्षणा न स्यात् । यष्टिषु प्रवेशा-
न्वयस्यानुपपत्तेरभावात् । तेन तत्प्रवेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या
यष्टिघरेषु लक्षणा । एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काक-
पदस्य दध्युपघातके लक्षणा सर्वतो दधिरक्षायस्तात्पर्यविषय-
त्वात् । एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिपदस्यैकमार्थवाहित्वे
द्विचरी ।

स्वरसादाह—तात्पर्यानुपपत्तिर्वेति । सा च लक्षणा च । द्विती-
यां प्रदर्शयति—एवं काकेभ्य इति । दध्युपघातके काकविद्या-
छादिसाधारणदध्युपघातकत्वनिशिष्टे । एकमार्थवाहित्वे एकसा-
र्थवाहित्वविशिष्टे । छत्रिपदलक्षणाभिधानं च वाक्यलक्षणावादि-
रामकरी ।

णास्वरसादिति । अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणावीजत्वे यथी. प्रवेशयेत्यादौ यष्टि-
पदस्य यष्टिघरे लक्षणानुपपत्तिरूपास्वरसादित्यर्थः । मूले एकसार्थवाहित्वे-
नेति । एक सार्थ समुदायत्वं तद्विषयकमुद्विषयत्वस्वरूपम् । तद्वाहित्वेन तद्-
वैनेत्यर्थः । तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वं तस्य च लक्षणापदार्थे लक्ष्यतायामन्वयो
बोध्यः । मूले इयमेव चेति । काकपदस्य दध्युपघातके छत्रिपदस्य छत्रिपदित-
समुदाये लक्षणैव चेत्यर्थः । इति मूले एकसार्थवाहित्वे छत्रिपदौ पाठो रस्यते
तदभिप्रायेण स्यात्—एकसार्थवाहित्वविशिष्ट इति । ननु छत्रीत्यस्य
मूलेचलक्षणा न संज्ञयते । छत्रमस्यास्तीत्यर्थे छत्रपदोत्तर तद्विषेनिप्रत्ययेनैव
छत्रीत्यस्य निष्पन्नया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपत्वेन तस्य वाक्यत्वात् वाक्ये च
शक्तिरिदरेण लक्षणाया अप्यसमवादित्वात् आह—छत्रीत्यादि । वाक्यलक्ष-
णावादिमतेति । वैयाकरणे राजपुरुषादिसमासस्य राजसत्त्वत्रय्युपे पाचक-
छत्र्यादिपदस्य पाचकत्वंछत्रसंबन्धादौ शपेरत्रीकारादिति भावः । ननु नेदं मर्तं
विचारसदम् । समाप्ते राजपदस्य राजसवन्धिनि लक्षणया पुरुषपदस्य पुरुषे
सत्तया च राजसवन्ध्याभिन्न पुरुष इति बोधोपपत्तौ समाप्ते स्वतन्त्रशक्तिरूपने
छत्र्यादौ च छत्रार्थकत्वंछत्रपदसंबन्धयर्थेनिप्रत्ययाभ्यामेव छत्रसंबन्धीति बोधो-
पत्तौ छत्रीत्यस्य छत्रार्थवन्धिनि शक्तिरूपत्वे च बीजानावात् । अन्यथा निरर्थक-
नानाशक्तिरूपानागौरवप्रशङ्गात् । नच समासादौ द्विचरीकार भावदयकः ।

कारकयोधस्य तत्र लक्षणां विनाप्युपपत्तेः । परं त्वेवंक्रमेण शक्य-
तावच्छेदकेऽपि शक्तिर्न स्यात् तत्रकारकशक्यार्थसारणं प्रति
तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयम् । यत्रतु
शक्यार्थस्य परम्परासंबन्धरूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्यु-
च्यते ।

भानं सुकरम् । अतिप्रसङ्गस्य तद्वर्भविशिष्टेत्यादिनैव वारणादिति
भावः । इदमुपलक्षणम् । गङ्गापदशक्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरत्वे
वाचादित्यपि द्रष्टव्यम् । लक्षितलक्षणाया आधिक्यमाशङ्क्य अहत्स्या-
र्थापामन्तर्भावमाह—यत्रत्विति । परम्परासंबन्धरूपेति ।
स्वभावरूपे फलद्वयवदितपदवाच्यत्वाविरूपा । नच द्वौ रेफौ यत्रेति
क्युत्पत्त्या द्विरूपदेन अशक्यरेफलद्वयसंबन्धिभ्रमरपदं लक्ष्यते
शमसूची ।

अत्रान्वयबोधस्यैवानहत्स्वार्थलमेतिमताभिप्रायेणैव घटत इति मन्तव्यम् ।
अतिप्रसङ्गस्येति । इत्या पदजन्योपस्थित्यविवक्षयापि शाब्दबोधे गानोपगमे
घटादिपदाः पदादिविषयकशाब्दबोधोपप्रसङ्गस्येत्वं । तथाच यद्वर्मानच्छिन्नविशेष्य-
कशक्यसंबन्धमहत्स्वार्थलमेतिमताभिप्रायेणैव पदार्थस्मरणं शाब्दबोध इति निय-
मोपगमेनैव घटादिपदान् पदादिविषयकशाब्दबोधोपापत्तिरिति भावः । प्रवाहसं-
बन्धस्येति । तद्वान् अन्वयसंबन्धरूपलक्षणाया लक्ष्यतावच्छेदके तीरत्वेऽभावा-
दपि लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणेति भावः । यद्यपि तीरत्वे समुत्पत्तिसमयानुरूपशक्य-
त्वबोधोऽस्त्येव तथापि युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन शक्तिद्वयेनैव लक्षणाद्वयेनापि एक-
त्वे पदार्थद्वयशाब्दबोधस्यानुपगमेनैकपदातीरतीरत्वयोर्गोपानुपपत्तिरिति मन्त-
व्यता तात्पर्यम् । गङ्गामा गोपमरसौ स्व इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्योपगमे तु सजा-
तीयद्वृत्तिद्वयेनैव युगपद्वयविषयकशाब्दबोध इत्यवधेयम् । अत उक्तस्यैव
गङ्गापदादेकैव तीरप्रवाहयोर्वोधेऽपि न अतिरिति मन्तव्यम् । मूले परंस्ति-
त्यादि । अत्रेदमवधेयम् । शक्यतावच्छेदके शक्यस्वीकारे पृथिवीपदात्कदाचि-
त्तद्व्यातिरिक्तद्वन्द्वत्वेन कदापिद्वन्द्वत्वेन कदाचित्पृथिवीत्वेन च शाब्दबोधा-
दिति । पृथिवीपृथिवीपदशक्योक्तिनदद्वन्द्व्यातिरिक्तद्वन्द्वं गन्धवद्वा पृथिवीपदशक्य-
मेत्याकारकस्य शक्तिज्ञानस्य सभवातीर गङ्गातीर वा प्रवाहसंयोगवदिति लक्षणा-
द्वेण शक्तिप्रदस्य मुख्ययोगक्षेमत्वात् । तथाच लक्षणया वक्तृचिद्वैक्यमार्गच्छि-
न्नविषयक एव शाब्दबोध इति न नियमस्तथा शक्यार्थबोधेऽपि नियमो न स्यात् ।
शक्यतावच्छेदके शक्तिस्वीकारे तु पृथिवीपदात्पृथिवीत्वेनैव शाब्दबोध इति
नियम उपपद्यते । पृथिवीपदस्य पृथिवीत्वपृथिव्योरेव शक्यताया शक्यता शक्यार्थ-
बोधे भानमिति नियमेन च तदुपपादनसंभवात् । लक्षणयाऽलक्ष्येऽपि
भानोपगमेन लक्षणया कदाचित्तीरत्वेन कदापिद्वन्द्व्यातीरत्वेन शाब्दबोधि

च्यते । यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसंबन्धो अमरपदे ज्ञायते
अमरपदस्य च संबन्धो अमरे ज्ञायते तत्र लक्षितलक्षणा । किन्तु

दिनकरी ।

अमरपदेन च शक्त्या अमरः कल्प्यते इत्येतावतैव सामख्येऽहं
द्विरेफपदस्य अमरे परम्परासंबन्धरूपलक्षणाया । एवंच लक्षितेन
लक्षणा ज्ञापनमिति लक्षितलक्षणाशब्दार्थोऽप्यस्त्विति वाक्यम् ।
तथासति द्विरेकमानयेत्यादितः कर्मत्वाद्दौ अमरपदार्थान्वयानुपपत्तेः,
प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वादिति । ननु तच्छब्दबोधे

तमरपदी ।

मथलेव । इदमत्र पुनश्चिन्त्यम् । धर्मितावच्छेदके शक्यतावच्छेदकत्वावगाहिसिद्धि-
ज्ञानमेव शान्दबोधहेतुरुपेयते । शक्यतावच्छेदकं च सर्वत्र लभ्यन्पूनातिरिक्त-
वृत्तिरेव धर्मः, सम्भवति रूपो गुरो स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वास्तीकारात् । अत-
एव पृथिवीपृथिवीपदशक्येति शक्तिज्ञानमेव प्रथा । शक्येः पृथिवीत्वावच्छिन्नत्वात् ।
ननु जलाद्यद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं तथेत्यादिशक्तिज्ञानं तेषां गुरुत्वेन शक्यतानवच्छे-
दकत्वात् । शक्यसंबन्धरूपप्रवाहसंबन्धस्य तु स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वे माना-
भावः । तीरं प्रवाहसंबन्धवदिति ब्रह्मतीरं भूखण्डं प्रवाहसंयोगीति प्रतीतेः सर्वज-
नानुभवसिद्धत्वात् । पृथिवीपृथिवीपदशक्येति बोधस्यैव प्रमात्वं नत्वद्रव्यातिरिक्त-
द्रव्यं तपेति शक्तिज्ञानस्य तयावमित्यस्य सर्वसमतत्वात् शक्तिप्रतीतीना स्वरूप-
संबन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहित्वसिद्ध्या शक्येस्तथाविधावच्छेदकत्वं प्रामाणिकमेव
यतो नास्तीत्यादिप्रतीतिं घटत्वस्यैव प्रतिबोधितावच्छेदकत्वम् । इत्यंच शक्यताव-
च्छेदके शक्तिविरहेऽपि पृथिवीपदात् शक्तिप्रमया पृथिवीत्प्रकारकशान्दबोधः ।
शक्तिभ्रमेण ॥ गन्धकवादिनापि शान्दबोध इति । अतएव भ्रातृत्वस्य गन्धावस्था-
वच्छेदेनापि शक्तिज्ञानसमवापदिति परैरपरिशीलितः पन्थाः । कल्प्यत इति ।
उपस्थाप्यत इत्यर्थः । अवयवशक्त्या द्विरेफपदाद्अमरपदस्य स्मरणं भवति । तेन
च स्मरणान्मरपदज्ञानेन कीटकविशेषार्थस्मरणं शान्दबोधधेतिरीत्या शक्येव
द्विरेफादात्साध्याससंबन्धरूपनिरुद्धलक्षणाया निर्वाहानया अमरबोधनिर्वाहे शक्य-
परम्परासंबन्धरूपलक्षितलक्षणास्तीकारोऽनुचित इति भावः । नन्वेवं द्विरेफपदे
लक्षितलक्षणेति सर्वसिद्धप्रवादस्य च गतिरित्यत आह—लक्षितेनेति । द्विरे-
फपदलक्षितेन अमरपदेन लक्षणं शान्दबोधस्य ज्ञानम् । आद्यान्तप्रयोगस्तु
“टयाद्यनेव क्रियते भवधानन्तरागते”त्यादिवदिति भावः । प्रत्ययानामिति ।
यन्मात्प्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिः तदर्थो गृह्या तज्जन्वोगस्थितिविषयो यस्मिन्-
नित्यत्वात्तदर्थोऽवच्छेदार्थः । प्रत्ययाश्च विमर्शकृतद्वितीयाख्याः । तथाच द्विरे-

लाक्षणिकं पदं नानुभावकम् । लाक्षणिकार्थस्य शब्दबोधे तु
रदान्तरं कारणम् । अक्षिलक्षणान्यतरसंबन्धेनेतरपदार्थान्वित-
लक्षणकार्यशब्दबोधं प्रति पदानां सामर्थ्यावधारणात् । वाक्ये तु

दिनकरी ।

सच्छकपदशानत्वेन हेतुत्वाद्वाक्षणिकशब्दबोधः कथं स्यादित्यत
आह—किंत्विति । पदान्तरम् समभिव्याहृतं शक्तं पदम् । शक्ति-
लक्षणेति । अन्यतरसंबन्धेन य इतरपदार्थस्तदन्वितो यः स्वार्थः ।
कुमतिः पशुरित्यादिसर्पलाक्षणिकस्थले शब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया
लाक्षणिकार्थस्याप्यानुभावकत्वमिति नट्याः । ननु शब्दसंबन्धो
न लक्षणा । तथा सति वाक्यस्य शक्त्याप्रसिद्ध्या तत्र लक्षणा न
स्यादिति नीमांसकाक्षेपमिष्टापस्या निराकुरुते—वाक्येत्विति ।

रामरुद्री ।

फलेन लक्षणयोपस्थितं अमरपदमेव ननु तदर्थं इति कथं तत्र विभक्त्यर्थकमेत-
न्वय इत्यनुपपत्तिः स्यादतः घट्टयस्य रेफद्वयस्य स्वयद्वितपदवाच्यत्वस्वरूप-
संबन्धलाक्षणिकया सहितलक्षणया द्विरेकपदात् अपत्येवस्त्वित्यर्थं तादृशलक्षणास्ती-
कार आत्मक इति भावः । मूले नानुभावकमिति । शब्दानुभवजनकं
नैत्यर्थः । तथाच लाक्षणिके पदे स्मारेकाधिकरेव मात्राभावितीति भावः । ननु
तर्हि लाक्षणिकार्थस्य कथं शब्दबोधे भावमित्याप्त्या लाक्षणिकपदसमुभिव्याहृत-
शक्यदान्तरमेव लाक्षणिकार्थान्वितस्त्वार्थबोधं प्रति कारणमिति शक्यदान्तरतद्वैव
शब्दबोधे लाक्षणिकार्थस्य भावमिति समापते—लाक्षणिकार्थस्येति । साम-
र्थ्याद्यधारणात् शक्यवधारणादित्यर्थः । मूलस्थपदान्तरमित्यस्य लाक्षणिकपद-
भिन्नार्थकत्वेन शक्यलक्षणदानामपि स्वलाक्षणिकार्थशब्दबोधजनकत्वं प्रतीयते ।
तद्यानुक्तम् । गङ्गायां घोष इत्यत्र घोषपदस्यैव वीरशब्दबोधजनकत्वादाः सर्वा-
भवसिद्धत्वादातो ग्वाचरे—पदान्तरमिति । समभिव्याहृतमिति । तत्रा-
क्षणिकपदसमभिव्याहृतमित्यर्थः । तथाच तत्रलाक्षणिकपदसमभिव्याहृतं शक्तं पदं
तत्स्मारेतत्तत्स्वार्थमित्येवकशब्दबोधजनकमिति भावः । इतरपदार्थं इति ।
इतरपदजन्यसृष्टिनिमित्त इत्यर्थः । (तत्रेतरपदे तुतीवार्थस्य स्वमित्येवज्ञानसहित-
वैशिष्ट्यपदस्य वाङ्मयः ।) कुमतिरिति । कुमिता मत्तियंस्व ॥ कुमतिरिति
पशुवीदात्तुतरपदस्य कुमितिज्ञानवलाक्षणिकतया पूर्वपदस्य तादर्थ्यमाहकतया
निरपेक्षतया कुमतौ पशुत्वस्य बाधितत्वेन पशुपदस्यापि पशुपदस्यैव लाक्षणिकतया
कुमतिः पशुरित्यत्र कस्यापि शक्यपदव्याभावात् तत्र शब्दबोधो न स्यादिति तत्र
शब्दबोधोपपत्तये लाक्षणिकपदेऽप्यानुभाविनी सतिस्त्वयमानी इत्येति भावः ।

दिनकरी ।

उत्संयन्वस्तीरे इति वाक्येऽपि लक्षणा । एवं समासात्मके पित्रगु-
रिति वाक्येऽपि चित्रगुपदस्यावयवशक्त्या चित्रामिन्ना गौः स्वशोध्य-
स्वजन्यबोधविषयस्यैव स्वशोध्यत्वान् उत्संयन्वस्य स्वामिनि सत्त्वा-
दित्याहुस्तत्र । स्वशोध्यत्वं हि न स्वजन्यबोधविषयत्वम् । गङ्गायां घोष
इत्यादौ गङ्गायामित्यस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेरतस्तत्त्वेन बोधकत्वं
वाच्यम् । नपैतावतापि निर्वाहः । अपभ्रंशस्यापि लाक्षणिकत्वापत्ते-
रतस्तत्त्वावच्छिन्ना या शक्यवच्छिन्ना बोधकत्वा सैव निवेश्या ।

रामरुद्री ।

गमीरनयां घोष इत्यादौ सर्वेषामनुपपत्तेः न तथोपगमसंभव इति भावः । (गङ्गा-
पदजन्यबोधेति । गङ्गापदशक्यार्थस्वरूपेत्यर्थः । वाक्यजन्यबोधस्तु शब्द-
बोधरूप एवेति भावः ।) गङ्गायामित्यस्यापीति । गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गा-
पद एव लक्षणा सर्वात्मता ननु गङ्गायामिति वाक्ये पदलक्षणायामनुपपत्ते-
रभावात् । गङ्गायामिति वाक्यजन्यस्यापि गङ्गादीरुत्तिरिति शब्दबोधस्य गङ्गाविषय-
कत्वात्तत्संबन्धस्य स्तीरे शब्दात्तादृशवाक्यस्यापि स्तीरे व्यापिकत्वापत्तिरिति
भावः । इदं च गङ्गादीरत्वेन शपयसंबन्धप्रदमभिप्रेतौक्यम् । स्तीरत्वेन तथात्वे तु
प्रवादस्य न वाक्यजन्यबोधविषयत्वमित्यसंभेदम् । सत्त्वेनेति । तादृशानुपूर्व-
वच्छिन्नस्य लक्षणजन्यमित्यर्थं तादृशानुपूर्ववच्छिन्नजन्यकतानिरूपितजन्यतासात्त्विक-
बोधविषयसंबन्ध एव तादृशानुपूर्ववच्छिन्नस्य लक्षणा वाच्येति भावः । एवं च
गङ्गायामित्यानुपूर्वी न शब्दबोधजनकतावच्छेदिकेति न वाक्यलक्षणापत्तिः ।
यद्यपि गङ्गादीरुत्तिरित्याकारकशब्दबोधे प्रत्याकाशानुपपत्तौ गङ्गापदोत्तराद्य-
मीकृतसमन्विताद्वाराज्ञानस्य कारणपत्तावयवत्वम् । अन्यथा सप्तम्युत्तरगङ्गापदज्ञाने
तादृशशब्दबोधोपापत्तेः । तथापि तादृशानुपूर्ववच्छिन्नविषयकज्ञानमेव शब्दबोध-
जनकं ननु तादृशानुपूर्ववच्छिन्नमेवेति नैवानीं वाक्यव्यापिकत्वापत्तिरिति
भावः । नर्चैव पदज्ञानमेव शब्दबोधकारणं ननु पदमिति तादृशानुपूर्ववच्छिन्न-
जनकतानिरूपितजन्यतासात्त्विकबोधोपापत्तौ पदस्यापि व्यापिकत्वानुपपत्तिरिति
वाच्यम् । ज्ञानमानपदस्य कारणतामिप्रामेयैतदभिमानात् । ननु मौनिश्लोकादौ
पदामावेऽपि शब्दबोधोत्पत्त्या मतमिदं न विचारघट्टमिति तादृशानुपूर्ववच्छिन्न-
ज्ञानजन्यबोधविषयसंबन्ध एव तादृशानुपूर्ववच्छिन्नस्य लक्षणलक्ष्यमङ्गीकरणी-
यम् । तथावागतमेव वाक्यस्य व्यापिकत्वमित्यत आह—नर्चैतावतेति ।
तत्त्वावच्छिन्नेति । तत्त्वं तादृशानुपूर्वी तदवच्छिन्ना तन्निष्ठावच्छेदकतानि-
रूपिका शक्यवच्छिन्ना विषयितासंबन्धावच्छिन्ननिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका
ज्ञाननिष्ठबोधजनकता या सैवेत्यर्थः । तथाच तादृशानुपूर्ववच्छिन्ननिष्ठाजन्य-
बोधविषयसंबन्धस्य तादृशानुपूर्ववच्छिन्नस्य लक्षणैति पर्यवसानाद्वाक्यस्य च शक्यमा-

ब्रीहावप्येवम् । तत्र हि चित्रगुपदादौ यद्येकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा गवि चित्राऽभेदान्वयः । यदि त्वेकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा गोपदस्य चित्रगोस्वामि-
दिनकरी ।

रायां नदीविभागस्य सप्तमीप्रकृतित्वाभावात् । नच गमीरायां नद्या-
मिति सप्तम्यन्तस्य गमीरनदीतीरवृत्तित्वे लक्षणास्तिरिति दाहृदम् ।
साहृशतीरवृत्तित्वस्य घोषादावन्वयानुपपत्तेः । नामार्थयोर्भेदसंभन्वे-
नान्वयस्यान्युत्पत्तत्वात् । सप्तम्यन्तभागस्य साहृशतीरवृत्तौ लक्षणा-
नुपगम्य तस्याभेदेन घोषादावन्वय इत्यपि न । अभेदेनान्वयबोधे
समानविभक्तिकत्वस्य तद्वत्त्वादित्यास्तां विस्तरः । एवमवयवलक्षणैव
ननु वाक्ये लक्षणेत्यर्थः । गोपदस्येति । प्रत्ययार्थान्वयानुरोधेनो-
त्तरपदलक्षणाया युक्तत्वादिति भावः । गोमिति गोस्वामिनि । न
स्वीक्रियत इति । गोषर्मिकान्वयबोधे गोषर्मिकवृत्तिज्ञानस्य हेतु-
ताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा चित्रगोऽस्वीत्यादावपि प्रजपदा-
रामस्त्री ।

सप्तमीप्रकृतित्वाभावादिति । प्रातिपदिकत्वं एव शुक्तिमत्त्वैर्विधानात् ।
प्रत्ययविभूतेश्चैव प्रकृतित्वादर्षवदर्थवदधातुरित्यनेन प्रत्ययभानुमिन्नपक्षवैव
प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेन गमीरायां नदीस्य किञ्चिदर्थाशक्तत्वेन सप्तमीप्रकृति-
त्वाभावादिभि भावः । नचैवं नीत्येतेषु पाचकमित्यादौ पाचकनीलोत्पलसमुदायादेर्वा-
ध्यतया किञ्चिदर्थाशक्तत्वेन तेषां विभक्तिप्रकृतित्वं न ह्यस्ति वाच्यम् । कृत-
द्वितसमासाश्चेति सूत्रान्तरेण सैवमपि प्रातिपदिकत्वविधानेन कृतद्वितागतसमा-
सनां विभक्तिप्रकृतित्वसंभवात् । अस्तुतः प्रकृत्यर्थत्वं इत्या प्रकृतिजन्यभोववि-
धयत्वमेव । अथ प्रकृतिपठितसमुदायजन्यबोधोपनिषये गमीरनदीतीरेऽप्यसतम् ।
समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रकृतिपठितसमुदायजन्यस्य प्रकृतिजन्यतानपा-
यात् । प्रकृतिमानजन्यजन्येभ्यो प्रबोदनविरहात् । चैत्रस्य गामान्येसादौ
चैत्रसन्निध्योः प्रत्ययार्थकर्मण्येऽन्वयदर्शनेन तद्विवेकासंभवाच्च इति प्रकृति-
निरूपितत्वमपि न शक्यते निवृत्तितुम् । वाक्यलक्षणार्थोऽनुमते नीलोत्पलादि-
प्रकृतिनिरूपिताप्रतिदेरित्यपाततो रामणीयनेतद्व्युत्पत्तिरिति प्रतिमात्रे । समान-
विभक्तिकेति । गमीरायां नद्यामिति समुदायस्य किञ्चिद्विभक्त्येवप्रकृतिन्यादिति
भावः । अथ राजपुरस्य इत्यादौ राजपदस्याविभक्त्यत्वेऽपि पुरपदस्यैवद्वित-
वैपनपदार्थस्य राजसंबन्धिनः पुरपदेऽभेदेनान्वयदर्शनात् प्रकृतेऽपि सप्तम्यन्तवा-
क्यस्य घोषपदस्यैवद्वितपूर्वतया तदर्थस्य गमीरनदीतीरवृत्तित्वेऽभेदान्वये वाच्य-

त्वात् । अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि तथान्वयबोधः स्यात् ।
 पटो न घट इत्यादौ घटपटाभ्यां नञः साक्षादेवान्वयान्निपाता-
 तिरिक्तेति । नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरभेदसंबन्धेनान्वया-
 द्वेदेनेति । नच राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्तेः स्मरणं कल्प्य-
 मिति वाच्यम् । अस्मृतविभक्तेरपि ततो बोधोदयात् । तस्माद्
 दिनकरी ।

योगितयान्वयोपपत्तिः । अन्यथा अन्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयो-
 ऽपि भेदेनान्वयबोधस्वीकारे । तथान्वयबोध इति । भेदेनान्वय-
 बोधः स्यादित्यर्थः । साक्षादेव प्रत्ययार्थमद्वारीकृतैव । भूतले घट
 इत्यादावाधेयतासंसर्गेणापि घटभूतलयोरन्वयात् साक्षादित्यस्यापि
 व्युत्पत्तौ निधेशादिति भावः । नञः नञ्यर्थान्वयोन्वाभापस्य ।
 स्मरणं कल्प्यमिति । तथा चान्नापि प्रत्ययार्थद्वारैव राजपुरुष-
 रामरुदी ।

मन्यत्वादेव कामसंभवादिति भावः । प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैवेति । विभ-
 क्यर्थमित्यसंबन्धेनैवैत्यर्थः । ननु मूले निपातातिरिक्तस्य भेदेनेत्यस्य प प्रयो-
 जनमुक्तं न तु साक्षादित्यस्येति निबन्धे साक्षात्पदमन्यकमिच्छासङ्गां निराकुर्वते—
 भूतल इत्यादि । आधेयतासंसर्गेणापीति । अपिना स्वरूपसंबन्धेन
 भूतलपृथित्वान्वयस्य समुच्चयः । अन्यथादिति । यद्यपि पटे भूतल-
 त्वात्प्रकारकबोधस्वीकारेणैवोपपत्तौ आधेयतया भूतलस्यापि पटे प्रकारत्वोपग-
 म्युचितः पदार्थस्य संसर्गविषया भागान्त्रीकारात् । तथापि भूतले घट इति
 प्रसङ्गान्तरानन्तरं पटो भूतलीयो न वेति संबन्धानुत्पादस्याप्यनुभवविद्वतया
 प्रयत्नया भूतलाभावनान् घटः प्रमेय इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगादिप्रत्यक्षे प्रति-
 शास्त्राद्दशाम्याः प्रतिबन्धकरवाक्यनाप्रमुक्तत्वापत्तेन विभक्त्यर्थस्य संसर्गवि-
 षयि भागान्तरम् । तादृशवाक्यनन्यबोधस्य पटो भूतलीय इत्याकारकत्वे
 आधेयतया भूतलाभाज्ञानमपि बाधज्ञानमेवेति तदभावावगादिषटित्याद्-
 दशाम्योपरने विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयषटितोक्तप्रत्यक्षदशाम्येव न
 शीघ्रेतादशप्रत्यक्षे तादृशशाब्ददशाम्याः प्रतिबन्धकत्वं न कल्पनीयमिति
 भावः । पटः पटो नेत्यत्राल्यन्तामासो नमा न बोधयितुं यद्यप्ये-
 तदाल्यन्ताभावबोधेऽनुयोगिवाचकपदोत्तरं सप्तम्यपेक्षणादतो न चर्षोऽन्योन्याभाव
 विनाह—नञ्पठेति । प्रत्ययार्थद्वारैयेति । पटोस्मारितत्वं संबन्धेनैवे-
 र्थः । अथवा सत्वे राजपदार्थान्वयः । सत्त्वसैव पुरुषेऽन्वयो षट् राजपुरुषयो-
 र्भावः । उभयत्रापि पटोविषयकस्मरणकल्पनमावश्यकमिति भावः ॥ मूले
 अस्मृतविभक्तेरपीति । यद्यपि घटपुटौ पूर्वपदस्य स्मरणविशेषित्वविमहवा-
 यि- सु- ३४

राजपदादौ राजसंघन्धिनि लक्षणा तस्य च पुरुषेण सहामेदान्वयः
द्वन्द्वे तु घवरसदिरौ छिन्धीत्यादौ घवः सदिरश्च विमत्पर्य-

दिनकरी ।

योरन्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिविरोध इति भावः । परे तु राजपुरुष इत्यादि
तत्पुरुषे न लक्षणा व्युत्पत्तिवैचित्र्येण स्वत्वादिसंसर्गेणैव राहः
पुरुषादावन्वयबोधस्वीकारात् । अन्यथा 'दशैते राजमातृप्राप्तस्यै-
धामी सुरङ्गमा' इत्यादौ तच्छब्देन राहः परामर्शो न स्यात् तस्यैक-
देशत्वादित्याहुः । द्वन्द्वे तु घवरसदिरावित्यत्र घवत्वं सदिरत्वं च

रामद्वी ।

व्ययविमत्पर्यविशिष्टे निरुदलक्षणगोचरमेव तत्तद्विभक्तयस्मरणे पूर्वपदस्य तत्-
त्त्वं निरुदलक्षणानिर्णय एव न संभवतीति लक्षणाकरपठितज्ञानामावादेव पद-
स्यपदार्थलक्षणामावेन शब्दबोधो न संभवत्येवेत्यस्मृत्विभक्तः शब्दबोधोप-
पादनं दुर्लभम् । तथापि विभक्तिस्मरणं विना निरुदलक्षणार्थज्ञानिर्णयेऽपि
सामान्यतो लक्षणाज्ञाने तदधीनपदार्थस्मरणं च संभवत्येव । निरुदलक्षणज्ञानादेव
पदार्थस्मरणमिति न नियमः । तथासति गद्यादीं बोध इत्यादौ गत्रापदातीरस्म-
रणानुपपत्तेः । एवं च तत्तत्स्थलेषु नानाविभक्तिस्मरणकल्पनमपेक्ष्य लक्षणया राज-
पदाश्रमसंबन्धुसंस्थिति कल्पयित्वाऽभेदशब्दबोधोपगम एवोचितो कायसात् ।
राजपुरुष इति कर्मधामयै त्वन्वयानुपपत्त्यादिलक्षणावीजामावेन राजामित्र-
पुरुष इति धार्यार्थाऽभेदबोध एव स्वीक्रियत इति भावः । भगवान्तरमाह—पदे
रियसि । व्युत्पत्तिवैचित्र्येणिति । पुंश्वपिशेष्यकस्तत्त्वसंग्रहकाराद-
शब्दबोधं प्रति राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषवदत्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्य कारणत्व-
स्यर्थः । तथाचानएव राजा पुरुष इत्यादौ तारणान्वयबोधवारणसंभवेन मोक्षप-
त्तेरवकाश इति भावः । परामर्शो न स्यादिति । तत्पदेन पूर्वपदवत्त्वात्-
र्थमेव परामर्शो न तु तारणपदार्थतावच्छेदकस्त्वतीति नियमः । अन्यथाऽत्र
द्वयो घटोऽपि च न द्वयमिति न्यारतिरुक्तयोवागतेः । तथाच राजपदस्य राज-
संघन्धवत्त्वं तत्पदेन राहः परामर्शो न स्यादिति भावः । आतुरित्तरणोद्गा-
थनम् । तदुक्तं तु एवं सति राहः पुरुष इत्यादावपि स्वसंघन्धबोधोपपत्त्यात्
एवोचितः । अतिप्रसङ्गस्य घटपन्नराजवद्वयमभिव्याहारज्ञानस्य तारणपदबोध-
नियामकगोचरमेव कारणसंभवात् । न पितृ व्यागमयावत्पदज्ञानयो पररा-
जस्यराजबोधे अभिव्यक्तिव्यवहारेण कारणैवातुरणमिति वाच्यम् । तारणानुपूर्वीज्ञान-
व्यवहितोत्तरणस्यापि धार्यतावच्छेदकबोधी निवेदनीयतया अभिव्यक्त्यागतेः ।
अन्यथा 'वर्णमतेऽपि राजसंघं पुंश्व इत्यन्ताराजशब्दबोधवारणस्य घटपन्नरा-
जावगममभिव्याहारज्ञानस्य राजसंघवत्त्वरूपबोधवैदुष्यताः स्वकीयवदवा

दिनकरी ।

प्रत्येकं नोद्देश्यतावच्छेदकम् । सुपागुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यसंख्या-
बोधकत्वस्याकाशावित्यादिवाक्ये प्राग्याप्यापत्तिमिया क्लृप्तत्वेन घव-
द्वयस्य खदिरद्वयस्य वा बोधापत्तेः । परंतु खदिरपदस्य घवखदिर-
रामरुद्री ।

पर्यायपदान्तरपठितवाक्यादपि तादृशशब्दबोधोत्पत्त्या व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ।
यदिच पुरुषो न राज्ञ इत्याद्यै आधयतया खलावभाष एव नया बोधनीयः
कृत्यनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया खलादिसंबन्धेन राज्ञा-
द्यभावस्य नया बोधयितुमशक्यत्वादिति खलादेर्षिंमत्त्वव्यवभाषकमित्युच्यते
तदा कृत्यनियामकसंबन्धस्याभावप्राप्तयोगितावच्छेदकत्वे को दोष इति पश्यन् ।
अभावान्तरकल्पने गौरवमिति चेत् । समन्वितताभावानामैक्येन तादृशाभावस्य
राजखलावाचकपत्वाभ्युपगमेनाभावान्तरकल्पनात् । नच खलादिसंभवापत्ति-
प्रतियोगिताकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । सत्त्वादित्यु विभक्तीनां वाक्य-
कल्पनं विभक्तिरन्वयस्वावापुपस्थितानां शब्दबोधहेतुताकल्पनं तादृशोपस्थि-
तीनां भिन्नविषयकप्रत्यक्षाप्रतिबन्धकतावच्छेदकबोधी प्रवेशं नापेक्ष्य तादृ-
शप्रतियोगिताव्यक्तिकल्पनस्यैव उच्यते इति । इदं पुनरिहानुसंधेयम् । उक्त-
क्रमेण विभक्तेः संख्याभिन्नार्थकत्वे न स्यादिति । किंच राजसंबन्धिन्ये
राजपदस्य स्मारकलक्षणामहदरागायां तादृशलाक्षणिकराजपदपठितरागपुरुष इति
कर्मभारद्वारासंबन्धव्यभिक्तः पुरुष इत्यादिबोधस्य सर्वानुमततया तादृशानुपूर्वा-
ज्ञानस्य द्विविधताद्बोधहेतुताकल्पने गौरवम् । अपिच राजसंबन्धव्यभिक्तः
पुरुषः प्रमेय इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षं प्रति तादृशानुपूर्वाज्ञान-
पठितज्ञानबोधाम्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवम् । मन्यते च वाधाभावादिप-
ठितशब्दसामग्रीकाले विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयपठितप्रत्यक्षसाम्या एवा-
द्यत्वेन प्रत्यक्षपदयोगात्तदकल्पनात् । नच त्वयापि खलसंबन्धेन राजानाव-
वान् पुरुषः प्रमेय इति तादृशप्रत्यक्षं प्रति पुरुषक तादृशशब्दसाम्याः प्रतिब-
न्धकत्वं कल्पनीयमिति साम्यमिति वाच्यम् । राजकीयभित्तसंबन्धः प्रमेय इति
प्रत्यक्षं प्रत्यपि खलस्य संसर्गतावादिना तादृशशब्दसाम्याः प्रतिबन्धकत्वस्य
कल्पनीयतया पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनस्य तन्मतेऽधिकतादिलक्षितं विद्यरेण ॥
मूले द्वन्द्वे न लक्षणेत्युक्तं तत्र सगच्छते । अहिनकूलमित्यादी समाहारद्वन्द्वे
उत्तरपदस्याहिनकूलसमुदाये लक्षणवायाः स्वतः सिद्धत्वात्तौ द्वन्द्वपदमितरेतरद्वन्द्वप-
रमित्याह—इतरेतरेति । मूले भिन्नत्ववर्षद्वैतप्रकारेणेत्यत्र भिन्नत्ववर्षः कर्मत्वं
तस्मिन् प्रकारतया घवखदिरौ जुष्येते इत्यर्थो बोध्यः । सुपामिति । आकाशा-
विति वाक्यस्य प्रामाण्याभ्युपगमे नैतन्निर्वाहः । भिन्नत्ववर्षद्वैतादेद्देश्यतावच्छे-
दकव्याप्तिवितिष्टसङ्ख्यायाः सान्भकपर्याप्त्याख्यस्वरूपसंबन्धेनैव खलप्रकृत्येऽन्वयो-
नियत इत्युपेयम् । अन्यथा भयकाशयवद्वैतस्य केवलपर्याप्त्याख्यसंबन्धेन सम-

द्वित्वप्रकारेण धुष्यते तत्र न लक्षणा । नच साहित्ये लक्षणेति वाच्यम् । साहित्यशून्ययोरपि द्वन्द्वदर्शनात् । नचैकक्रियान्व-
दिनक्षी ।

साहित्याशये लक्षणोपगम्यते । एवंनोद्देश्यतावच्छेदकीभूततादृश-
साहित्यन्याप्यत्वं न धवद्वयवृत्तिद्वित्वस्य नवा खदिरद्वयवृत्तिद्वि-
त्वस्यापि तु धवद्वयदिरोभयवृत्तिद्वित्वस्येति न धवद्वयादेशेऽथ इति
सीमासकमतं शङ्कते—नच साहित्य इति । साहित्याशये
इत्यर्थः । सहवृत्तिरूपं साहित्यं लक्ष्यमुत्कृष्टक्रियान्वयित्वमिति विकृ-
त्याद्य दूषयति—साहित्यशून्ययोरपीति । द्वितीयं शङ्कते—

समद्वी ।

वायेन आकाशेऽपि घटत्वेन तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तेः । तथावाकाशत्वव्या-
प्यद्वित्वाप्रतिषेध्याऽऽकाशस्य तादृशपर्याप्तिसंबन्धेन न तद्वत्त्वमिति भोजनवाचक-
प्रामाण्यापत्तिः । एव च तादृशपर्याप्तिसंबन्धेन तद्वत्त्व द्वित्वस्योद्देश्यतावच्छेदक-
व्याप्यावएव पर्यवसितं भवतीत्युद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वाविरुद्धप्रामाण्यनकस-
विमर्शनामिदं । प्रमोषादनादाकाशावित्वादिवाक्याद्योपगम्यताश्रये षट्पादाद्यग-
द्वित्वस्याकारो प्रकारतामगाद्विद्यान्वयोत्पत्तावपि न क्षतिः । नचैकस्यैव तादृश-
पर्याप्तेरप्रतिषेधना कथं तदववाहिभ्रमं सम्भवतीति वाच्यम् । एकरवादिपर्याप्तेरु-
क्तायावव्याप्यतया तेन न्यापिकरणसंबन्धेन षट्पादास्यतद्वित्वस्य भ्रमे प्रकारतो-
पगमात् । एतेनोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वस्यैव द्वित्वबन्धव्यवहारे आकाशाविषया-
दिवाक्यात् भ्रमात्मकोऽपि शब्दबोधो न स्वाहात्प्रकारव्याप्यद्वित्वाप्रतिषेधना विम-
र्शनाद्विषयव्यवहारेणैव सिद्धः प्रयुज्यते । उच्यतेत्याश्रयस्योत्पत्तिवात् । द्वि-
तये विमर्शे शक्तिभ्रमेण तादृशशब्दबोधोत्पत्तिरभवत् । तथातति तादृशवाक्य-
व्यवहारेणैव भ्रमात्प्रयुज्यते षट्पादास्यतद्वित्वस्याकारे पर्याप्त्यादिसंबन्धेन
बाधितत्वादिति बोध्यम् । अत्र चेतो मेषस्य गच्छत इत्यादावाहवातनाद्देश्यता-
वच्छेदकत्वप्रत्याप्यव्याप्यद्वित्वादेरपि बोधनाद्विभक्त्यामिदं युपेक्षं सुपामित्युक्तमित्य-
वधेयम् । नच सिद्धान्तं षट्पादावित्वात् कथंलपर्याप्तिसंबन्धेनैव द्वित्वान्तर-
सुपामित्यनैकत्वमोद्देश्यतावच्छेदकत्वत्वं इत्यस्य पूरणीयत्वोक्त्यात्वे धर्मद्वयस्यो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वयैदमवगतमिति वाच्यम् । सिद्धान्ते तथाप्येऽपि श्रीवाचकमते
साहित्यमोद्देश्यतावच्छेदकत्वात् पूरणात्तादृशव्यवहारे । षट्पादो द्वित्व इत्यस्य
तु द्विभेदं संख्याबोधव्यवहारेण सुपेक्षं सुपामिबोधव्यवहारेण मन्वयम् । सद्गु-
णित्यमिति । एषदेवशङ्कितत्वमित्यर्थः । उच्यते तदववाहच्छेदकत्वं । एकरवा-
न्यवयव्यं एकरवत्पुनराप्यान्वयव्यवहारेण । मूले साहित्यशून्ययोरिति ।

वित्त्वरूपं साहित्यमस्तीति वाच्यम् । क्रियाभेदे धवखदिरौ पश्य छिन्धीत्यादिदर्शनात् साहित्यस्थाननुमवाच्च । तस्मात् साहित्यादिकं नार्थः । अतएव रानपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामित्यत्र लक्षणाभावाद् द्वन्द्व आश्रीयते । किंतु वास्तवो भेदो यत्र तत्र द्वन्द्वः । नच नीलघटयोरभेद इत्यादौ

दिनकरी ।

नचैकेति । अननुमवाचेति । वस्तुगतैकक्रियान्वयित्वस्य धवखदिरयो सन्नेऽप्येकक्रियान्वयित्वस्य शाब्दबोधाभावादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यादौ चैत्रादिपदस्य यवि साहित्यविशिष्टे लक्षणा तदा साहित्यस्य व्यासज्यवृत्तितया तदवच्छेदेनाव्यासज्यवृत्तेर्गमनकर्तृत्वस्यान्वयासंभव इत्यपि बोध्यम् । ननु यदि द्वन्द्वे न लक्षणा तदा कर्मधारयाद्वन्द्वस्य को विशेष इत्यत आह—

किंत्विति । चार्थे द्वन्द्व इत्यनुशासनम् । तत्र चार्थाक्षत्वारः । समुच्चयान्वाचयेत्तरेतरयोगसमाहारभेदात् । तत्र समुच्चयान्वाच-

शामकरी ।

गोत्वाक्षत्वाद्योरित्यर्थः । गोत्वाक्षत्वे पर्यैत्वादी दर्शनरूपक्रियान्वयित्वस्य सत्त्वाच्च द्वन्द्वानुपपत्तिः । अतो द्वितीये दूषणान्तरमाह—पश्य छिन्धीति । यथाक्रमं यथे दर्शनस्य खदिरै छेदनस्य तात्पर्येणापि । दर्शनात् द्वन्द्वदर्शनादित्यर्थः । साहित्यस्थाननुमवादिष्टि दूषणमपि द्वितीयकल्पाभिप्रायेणैवेष्ट्याशयेन व्याप्यते—यद्वस्तुगत्येति । शाब्दबोधाभावादिति । एकक्रियान्वयित्वं हि एकक्रियाविषयतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितशाब्दबोधविषयत्वमेव । तच्च न शाब्दबोधविषयः । शक्तिस्त्वविषयकत्वस्याननुमवादिष्टि भावः । वस्तुतस्तवृत्तीनामपि कालिकसंबन्धेन वृत्तित्वाभेदे एकमहाकालवृत्तित्वमस्यतमेवेति न क्वपि द्वन्द्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्यामेव साहित्यस्येत्यादिदूषणमभिहितम् । एककालवृत्तित्वादेः शाब्दबोधविषयपर्यायाननुमवाचेति तदर्थं इति शुद्धमुत्तरममः । व्यासज्यवृत्तित्वादेति । यद्यप्येकदेशवृत्तित्वमेकक्रियान्वयित्वं च न व्यासज्यवृत्ति तयापि पक्षद्वये दूषणमिधानादपेक्षयुद्विषयत्वमेव साहित्यं वाच्यम् । तच्च व्यासज्यवृत्तेवेति भावः । एतन्नापाततः । ह्ये गच्छत इत्यादौ व्यासज्यवृत्तिद्वित्वावच्छेदेनापि नमनकर्तृत्वान्वयस्य सर्वसंभवात्वादिति विभावनीयम् । कर्मधारयादिति । कर्मधारये वदद्वये लक्षणाविरहेण लक्षणाविरहितसमासत्नस्य द्वन्द्वकर्मधारयोभयसाधारणत्वादिति भावः । समुच्चयेति । षटं षटं नानयेत्यन नार्थः समुच्चयः । एतत्र षट्षटयोः समासनिष्ठानयनक्रियान्वयित्वेन सापेक्षत्वाच्च समासः । एवं

कथमिति वाच्यम् । तत्र नीलपदस्य नीलत्वे घटपदस्य घटत्वे लक्षणा । अमेद इत्यस्य चाथयामेद इत्यर्थात् । समाहारद्वन्द्वे दिनङ्गी ।

ययोः सामर्थ्याभावात्त समासः । इतरेतरसमाहारयोः सामर्थ्य-
सत्त्वात्तत्र समासः । तत्र चार्थस्य भेदव्याप्यत्वाद् भेदे द्वन्द्व
इत्याशयः । इत्यादावित्यादिपदेन प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रपरिमहः ।
कथमिति । यदि समासघटकपदार्थयोर्यत्र भेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्तदा
नीलघटयोर्भेदाभावात्कथं द्वन्द्वः । एवं प्रमाणप्रमेयेत्यादि-
सूत्रे आत्मशरीरेन्द्रियार्थयुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफट्टुःखाप-
वर्गास्तु प्रमेयमिति सूत्रोपात्तद्वादशविधप्रमेयान्तर्गतमनोबुद्धीन्द्रि-
याणां प्रमाणत्वेन प्रमाणप्रमेययोर्भेदाभावात् कथं द्वन्द्व इत्यर्थः ।
लक्षणेति । तथाच तयोर्भेदसत्त्वाद् द्वन्द्व इति भावः । नन्वभेद
इत्यसङ्गत नीलत्वघटत्वयोरभेदाभावादव आह—अमेद इत्य-
स्येति । केचित्तु पदार्थत्व पदजन्यप्रतीतिविषयत्वम् । तथाच
अचित्पदार्थभेदात्कचित्पदार्थतावच्छेदकभेदाद् द्वन्द्वः । प्रकृते च
नीलत्वघटत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्भेदाद् द्वन्द्वः । अस्तु वा
पदार्थतावच्छेदकभेद एव द्वन्द्वः । नचैवं घटा इत्यादौ द्वन्द्वस्याप्र-
समरुद्धी ।

मिथ्यामट् वा चानयेत्यत्र चार्थोऽन्वाचय । अप्रापि भिक्षावचो समासनिष्ठक्रिया
सापेक्षत्वादेवासामर्थ्यादेव न समास । किन्तु रामस्य लक्ष्मणस्य रामलक्ष्मणी
अहिंस ननु तद्वादिनपुलमितीतरेतरसमाहारयोरेव यत्र चार्थत्व तत्रैव समास
इति भावः । परंतु यत्र पदार्थयोर्भेदस्तत्रैव चकार प्रयुज्यत इति समुच्चयान्वाच-
येतरेतरसमाहारेषु चार्थो भेद एव । तस्मिन् भेदे समस्यमानपदार्थयोर्वस्तुतो
वर्तमाने सति द्वन्द्वसमासो भवतीति चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रार्थः । प्रमाणप्रमे-
येत्यादीति । प्रमाणस्य प्रमेयाभिभावेन तत्र द्वन्द्वो न स्फारिति भावः । तथाच
नीलघटयोरेत्यत्र नीलत्वघटत्वयोर्वया भीतघटपदयोर्भेदात् तथा प्रमाणप्रमेये
स्यान्मूत्रेऽपि प्रमाणवादी प्रमाणादिपदस्य लक्षणा, अमेदपदस्याध्यासमेर इव
पदार्थपदस्यापि पदार्थतावच्छेदके लक्षणेऽभिप्रायः । पदजन्येति । मिथेय
मिथेयविषया पदार्थतावच्छेदकस्य पदार्थस्य च पदजन्यप्रतीतिविषयत्वेन पदार्थ-
तावच्छेदकयोः पदार्थयोर्वा भेदे द्वन्द्व साधु । नीलघटयोरेत्यादौ पदार्थतावच्छे-
दकनेदादेव द्वन्द्वस्य साधुता । नचैव पदार्थयोर्भेद कर्तव्यं द्वन्द्वस्य साधुताविनामक
इति वाच्यम् । घटस्य घटस्य घटस्य यत्र द्वन्द्वोऽप्यतएव पदार्थभेदस्य द्वन्द्वसाधुता

॥ यदि समाहारोऽप्यनुभूयत इत्युच्यते तदाऽहिनकुलमित्यादौ परपदेऽहिनकुलसमाहारे लक्षणा । पूर्वपदं तात्पर्यग्रा-

दिनकरी ।

सकृत्त्वेन तदपवादकः सरूपैकशेषो न स्वादिति वाच्यम् ।
 इष्टापत्तेः । तत्र घटपत्रोपस्थापितेषु बहुत्वान्बन्धादेव घटुपटबोध-
 संभवात् । सकृदुच्यते इत्यादिव्युत्पत्तौ मानाभावात् । सरूपैक-
 शेषविशेषद्वयी इत्यादौ सार्थकत्वात् । अस्तु वा सकृदित्यादि-
 व्युत्पत्तिः । परन्तु सकृदित्यर्थपदार्थैकदेशे वृत्तौ विशेषणम् ।
 यस्तुतो बोधविशेषणमेव तदिति न दोष इत्याहुः । समाहार
 इति । अहिनकुलमित्यादौ अहिनकुलयोः समाहार इति प्रती-
 तेरनुभवसिद्धत्वमित्यर्थः । अस्तुतस्तत्राहिनकुलमात्रप्रतीतेर्नोपरपदे
 समाहारलक्षणा न या शक्तिरित्यभिप्रेत्योक्तं—यदीति । पूर्व-

रामस्त्री ।

निवासबोधोपगमात् । नच तत्र सकृदागामेच्छोप इति सूत्रेण पदान्तरस्य शेष-
 विधानात् इन्द्र एव नास्तीति वृत्तं पदार्थभेदस्य इन्द्रस्यापुतनियामकत्वोपगमेनेति
 वाच्यम् । सरूपैकशेषस्य इन्द्रस्यमात्रव्यापकत्वेन इन्द्रस्य साधुनासक एव सकृ-
 दैकशेषविधेः प्रवर्तनीयतया तत्रैव पदार्थभावच्छेदकपटत्वस्य भेदाभावेन पदार्थ-
 बोधत्वस्यतयोर्भेदादेव इन्द्रस्य साधुनासकत्वात् तदपवादकपटत्वस्य विशेषविधेः प्रवर्त-
 नीयत्वमिति भावः । नचैवं नीलपट इति कर्मधारयस्योऽपि पदार्थभावच्छेदक-
 भेदवचनेन इन्द्रप्रवृत्त्या कर्मधारयोरैकशेषत्वमिति वाच्यम् । समसमानपदार्थयो-
 र्हेतुविषयतायामेव कर्मधारयविधानाद्विशेषेण सामान्यतापादभेदविषयताया एव
 इन्द्रस्यमात्रविधेरभ्युपगमादिति ध्येयम् । सकृदुच्यते इति । एकपटोपदि-
 क्षपदादेकस्यैकत्वस्य बोधेन घटपदादेकत्वात् नानापटबोधोपासकत्वात्तत्राह्यायामिद-
 मुक्तम् । नचैवं सरूपैकशेषस्य सूत्रवैयर्थ्यम् । एकपटपदेनेव नानापटोपदि-
 क्षमत्वेन पदान्तरं कल्पयित्वा तत्रोपविधानस्यानुचितत्वादित्याह व्यासमाह—एव-
 शेषविधेरिति । एरिपदे सूत्रैकविधेः कर्मधारयभावच्छेदकत्वो भेदेन इन्द्रस्यतया
 तत्रैव तदपवादकपटत्वस्य विशेषविधेः सार्थकत्वमिति भावः । नच घटदुच्यते इति
 मनुपपन्नमभ्युपगमे नैक्यकारिपदादेकैव सव्यापकशेषोपापत्तिः । नच तात्पर्य-
 शानस्य नियमकरकाणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तात्पर्यवचनेनैकत्वात् सव्यापकशेषो-
 पानुभवमिति वाच्यं—अस्तु वेति । पदार्थैकदेश इति । घटपटत्वस्य
 तात्पर्यवचनो इत्यादि पदबोधः । तदेकदेशेऽपि गृह्यतेत्यर्थेऽत्रव्ययत्वम् ।
 तदाच घटदुच्यतेः शब्द एवता इत्यादि बोधोपपत्तिरिति मनुपपत्तयैक-

हकम् । नच भेरीमृदङ्गं वादयेत्यत्र कथं समाहारस्यान्वयः ।
 अपेक्षाबुद्धिविशेषरूपस्य तस्य वादनासंभवादिति वाच्यम् ।
 परम्परासंबन्धेन तदन्वयात् । एवं पञ्चमूलीत्यादावपि । परे
 त्वहिनकुलमित्यादावहिनकुलश्च बुध्यते प्रत्येकमेकत्वान्वयः ।
 समाहारसंज्ञा च यत्रैकत्वं नपुंसकत्वं च प्राणितूर्येत्यादि-
 दिनकरी ।

पदमिति । प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्विनिगमकत्वादिति भावः ।
 कथमिति । कथं समाहारबोध इत्यर्थः । उत्र हेतुमाह—वाद्-
 नासंभवादिति । अभिघाताख्यसंयोगावच्छिन्नप्रक्रियाया एव वादन-
 पदार्थतया घात्वर्थतावच्छेदकीभूतवाटशाभिघाताख्यसंयोगस्य समा-
 हारेऽसंबन्धेन वादनकर्मत्वासंभवादित्यर्थः । परम्परासंबन्धेन
 स्वाश्रयवृत्तित्वरूपेण । तदन्वयात् वादनकर्मत्वान्वयात् । एव-
 मिति । उत्तरपदे समाहारलक्षणेत्यर्थः । अन्यमतमाह—परे-
 त्विति । बुध्यत इत्यस्य ननु समाहारोऽपीति शेषः । ननु यदि
 समाहारो न बुध्यते तदैकत्वस्य कुत्रान्वयः समाह्वियमाणयोरे-
 कत्वाभावात् आह—प्रत्येकमिति । तत्रैकवचनं साधुत्वार्थ-
 मित्यपि वदन्ति । ननु पाणिपादमित्यादेः समुदायस्य समाहार-
 बोधकत्वाभावे कथं तस्य समाहारसंज्ञेत्यत्र आह—समाहार-
 संज्ञेति । तत्रैवेति । तथाच पारिभाषिक्येव सा । अन्यर्थत्वेऽन्य-
 त्वादिप्रसङ्गादिति भावः । ननु तादृशसंज्ञायाः किं प्रयोजनमत

रामट्टी ।

तथा घटत्वान्च्छिन्नैकशफेर्नानापटभेषोपपत्तिरिति भावः । ननु हरयस्त्रिष्टन्टी-
 लादौ तात्पर्यवत्त्वे विद्वत्संघीनामपि बोधोऽनुभवच्छिद इति नानावृत्तापि
 नानार्थानामेकदा नानार्थबोधकत्वमङ्गीकरणीयमित्याशयेनाह—यस्तुत इति ।
 तथाचैकपदज्ञानादेक एव शब्दबोधो ननु कर्मिकशब्दबोधप्रमितिलेबोत्प्लुत्यते-
 पर्यवसितार्थ इति भावः । घटा इत्यादेरप्येकशेषोऽह्वरणत्वेन व्याकरणप्रतिपादि-
 तत्वादादुचित्युक्तम् । समाहारबोध इति । द्वितीयार्थकर्मत्वविशेषकसमा-
 हारप्रकारश्चान्दबोध इत्यर्थः । मूले वादनासंभवादिति । शब्दजनकसं-
 भोगानुवृत्तौ व्यापारे वादनपदार्थः । घात्वर्थतावच्छेदकसंयोगे द्वितीयार्थविद्यत्वा-
 न्वयो वाच्यः । संयोगे बुद्धित्वस्य साधादिति भावः । अन्यर्थत्व इति ।

सूत्रेणोक्तं तत्रैव । अन्यत्रैकवचनमसाधिवति चदन्ति । पितरौ
श्वशुरावित्यादौ पितृपदे जनकदम्पत्योः श्वशुरपदे स्त्रीजनकदम्प-
त्योर्लक्षणा । एवमन्यत्रापि । घटा इत्यादौ तु न लक्षणा ।
वदत्त्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिसंभवात् । कर्मधारयस्थले तु
नीलोत्पलमित्यादावभेदसंबन्धेन नीलपदार्थं उत्पलपदार्थं प्रका-

दिनकरी ।

आह—अन्यत्रेति । समाहारातिरिक्तहन्त्रे इत्यर्थः । तथाच
नित्यैकवचनश्रीबलिङ्गत्वादिपदसंस्कारार्थत्वात् तस्या वैयर्थ्यमिति
भावः । पितरौ श्वशुरावित्यादाविति । चैत्रस्य पितरावित्यादौ
विरूपैकशेषस्थले इत्यर्थः । लक्षणेति । एकस्य चैत्रादेः पितृद्वया-
संबन्धेन सत्र विरूपैकशेषं विमा गत्यभावादिति भावः । विरूपैक-
शेषस्थेऽपि सत्र छुत्तमात्रादिशब्दस्मरणेनैव शाब्दबोधात् लक्षणे-
त्यग्ये । एवमन्यत्रापीति । पुमान्स्त्रियेतनेन यत्रैकशेषसत्र
दम्पतीपूजाप्रकरणे ग्राहणावानयेत्यादौ स्त्रिवो नमस्कृत्यादित्यादौ
भावरो पुत्रावित्यापि प्रमाणान्तरेण स्त्रीपरत्वज्ञाने भ्रातृपुत्रौ

रामरुद्री ।

समाहारसंज्ञायाः समाहारबोधकत्वप्रयुक्त्यर्थ इत्यर्थः । अन्यत्रेति । अत्रमुच्यते-
द्वैपित्यर्थः । अतिप्रसङ्गात् समाहारसंज्ञातिप्रसङ्गात् । पदसंस्कारार्थत्वा-
दिति । पदस्य अहिनकुत्तादिपदस्य संस्कारो विलक्षणधर्मः यच्च मनुष्यकत्वनि-
र्णयकवचनान्तरूपः । तदर्थत्वात् तदप्रयोजकत्वात् । समाहारइन्द्र एव तथो-
पगमादिति भावः । विरूपैकशेषेति । 'विरूपायामेकशेष' इति सूत्रेण समाना-
शुपूर्वाकपदानामेकशेषमिधानाद्भिन्नानुपूर्वाकपदस्थले 'पिता मात्रा' 'श्वशुरः
श्वश्रु' 'भ्रातृपुत्रौ स्वपुत्रद्वितृभ्यामित्यादिना मातृपुत्रादिसञ्ज्ञाना लोपो विधीयते
तत्रान्विशिष्टस्य पितृपदस्यैव जनकदम्पत्योर्लक्षणा । सत्रगिन्याद्वतपदवदत्त्वे तदर्थ-
निर्हृपितजनकत्वमेव प्रतीयते । तदभावे तु चारयितुरेवेति मन्तव्यम् । पितृ-
द्वयेति । जनकपुंस्त्वाम्प्लिङ्गत्वस्यैव पितृशब्दादिति भावः । गत्यभावादि-
त्यनेन सल्लपटादिपदस्थले एकैर्नैव घटपदेन नानाघटबोधसंभवात्तदर्थं विनापि
गतिः सूचिता । शादुरीत्यनेनासिन्कल्पेऽस्वरस्य स्थितिः । उद्गीर्ने त्वत्सुतमातृ-
शब्दस्यापि शान्दबोधालुभवो नानास्थितिव्यक्तिकल्पने गौरवं च । प्रमाणान्त-
रेण अनुमानादिना । स्त्रीपरत्वज्ञाने भ्रातृपदस्य भ्रातृमयिन्नुभयतात्पर्यकत्व-

रस्तत्र च न लक्षणा । अतएव निपादस्वपतिं याजयेदित्यत्र
न तत्पुरुषो लक्षणापत्तेः किंतु, कर्मधारयो लक्षणाभावात् ।
नच निपादस्य सङ्करजातिविशेषस्य वेदानधिकाराद् याज-
नासंमन इति वाच्यम् । निपादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत्र एव
कल्पनात् । लाघवेन मुर्यार्यस्यान्वये तदनुपपत्त्या कल्पनायाः
दिनङ्गी ।

स्वसृदुद्विद्विभ्यामिति विरूपैकशेषाद् भ्रातृपदे भ्रातृस्वस्रोः पुत्रपदे च
पुत्रदुद्विद्विर्लक्षणेत्यर्थः । न लक्षणेति । बहुत्वान्वययोग्याने-
कोपस्थितेः शक्ति एव समवायिनि भावः । न तत्पुरुष इति ।
स्वीक्रियत इति शेषः । वेदानधिकारादिति । स्वीशूद्रौ नाधी-
यातामित्यनेन निषेधादिति भावः । याजनासंमन इति ।
अध्ययनविधिसिद्धतानाभावादिति भावः । तत्र एवेति । द्रवि-
बोधितयाजनानुपपत्त्येवेत्यर्थः । ननु निपादस्य विद्याकल्पने
गौरवमत आह—लाघवेनेति । ननु स्वीशूद्रौ नाधीयातामिति
श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिभिर्या लाघवमकिंचित्करम् । शूद्रपदस्य निपा-
देतरशूद्रपरत्वे निपादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसङ्गः । अध्ययनपदस्य
यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वे च शूद्रान्तरस्यापि यागोपयु-
क्ताध्ययनप्रसङ्ग इति चेत् । विशेषतः प्राप्ताध्ययनेतराध्यय-
नपरत्वादध्ययनपदस्य । तेन निपादस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतरा-
रामट्टी ।

ज्ञाने पुत्रपदस्य पुत्रीपुत्रोभयपरत्वज्ञाने चत्यर्थः । इदं च लक्षणाया बीजप्रदर्श-
नम् । तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणावीजत्वादिति भावः । अध्ययनविधिसिद्धेति ।
अर्था समर्थो सिद्धान्तिलादिना यागोपयुक्तद्वयवत् अकिमतो ज्ञानवत् एव यागे
धिकारित्वप्रदर्शने ज्ञानस्य च 'स्वाध्यायाऽभ्येतन्य' इति श्रुत्या प्रयोजनवदर्थप्रतापि
जनकस्वाध्यायो वेदं कर्तव्य इत्यर्थकृतया वेदाध्ययनेनेव ज्ञानसंपादनस्य बोधि
सत्त्वात् । उच्यतेपि श्रुत्या च निपादस्याध्ययनस्य निषिद्धत्वाद्देहाध्ययनजन्यज्ञा-
नाभावेन निपादस्य यजनासम्भवं । तदसम्भवे तद्यारनस्याप्यसम्भवं इति भावः ।
गौरव कल्पनागौरवमित्यर्थः । लाघवमकिंचित्करमिति । लक्षणाऽकल्प-
नाप्रयुक्तलापय दोषावहमित्यर्थः । उच्यतेपि तदनादरणीयमिति भावः । ननु 'या हिंसात् सर्वं भूतानी' त्रिनिषेधत्रि-
विना हिंसामात्रस्य निषिद्धत्वे 'वायव्यं खेतमात्ममेतं मृष्टिचाम' इति यागे पशु-

दिनकरी ।

ध्ययननिषेधः शुद्धान्तरस्य त्वध्ययनमात्रनिषेधः सिध्यतीति ।
 अदोषत्वादिति । ननु लक्षणाकल्पनेऽपि न दोषः । शक्यसं-
 न्यरूपलक्षणायाः कृतत्वात् । नच शाब्दबोधं प्रति लक्षणाज्ञानस्य
 हेतुत्वकल्पनमधिकमिति वाच्यम् । निपादानां स्वपतिरिति ध्युत्पत्त्या
 निपादसंपन्थभिन्नस्वपत्न्यनुभवस्य लौकिकवाक्ये कृतत्वात् तदनु-
 रोधेन लक्षणाज्ञानहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वेन वेदेऽधिकस्याकल्पनादिति
 चेत् । शक्यसंवन्यरूपलक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानं विनाऽसंभवेन
 शक्तिज्ञानस्य तत्रोभयसिद्धयतया भवन्मते वैदिकवाक्यजन्यशा-

रामरुद्री ।

हिंसाविधानबलाद्विद्विनहिंसातिरिक्ताहंयानिषेधपरत्वमेव यद्योक्तनिषेधविधेः लौकि-
 यते तथात्रापि निपादस्यपतिमिति विधानबलात् न लौकिकवाक्ये निपादविनिषेधवाक्ये
 श्रुतत्वं वा निपादातिरिक्ताश्रुतपरमभिपूर्वकथयथावयो वा यामोपयुजाभ्ययनभिधा-
 यननार्थसोऽङ्गीकरणीयः न वाश्रुतेऽयमाप्यापत्तेरित्यानाहं निराकुरुते—तत्रेति ।
 विशेषतः विशेषविधानेन प्राप्तं यदध्ययनं तदतिरिक्ताभ्ययनमेषोक्तश्रुतेत्यात्-
 र्यायैः । तथाच निपादस्यपतिमिति विधिना प्राप्तं निपादस्य यामोपयुक्तमैवाभ्यय-
 नमिति तदतिरिक्त्वेदाभ्ययनं निपादस्य, येषाभ्ययनस्य च श्रुतमानस्य निषिद्ध-
 मिति भावः । अदोषत्वादिति । ननु निपादस्यपतिमित्यत्र कर्मधारयोपगमे
 क्त्वात्वं तत्पुरुषोपगमे निपादपदस्य निपादसंबन्धिति लक्षणायाः कल्पनीयतया
 गौरवात् । एवंच विहितो निपादस्य यजने प्राप्ते तदनुरोधेन निपादस्याभ्ययनक-
 रणनेऽपि न कल्पनागौरवम् । फलमुखगौरवस्यादोषत्वादेत्युक्तम् । तद्विशमवह-
 तम् । शक्यसंवन्यरूपलक्षणायाः सर्वसिद्धतया तस्या अकल्पनीयत्वादिति तत्पु-
 रुषोपगमेऽपि ॥ किञ्चिन्नौरवम् । अतः कर्मधारयमुपगम्य निपादस्याभ्ययनकल्प-
 नमेव गौरवप्रसङ्गमिति शङ्कते—नञिति । लक्षणायाः कृतत्वेऽपि तन्ज्ञानस्य
 वेदन्यशाब्दप्रति हेतुत्वकल्पने गौरवमद्युक्तमेवेति शङ्कते—नचेति । लौकिक-
 शाब्दबोधानुरोधेन लक्षणाज्ञानस्यापि लाञ्छनिकार्थभेदपक्षे शाब्दबोधप्रति हेतुतायाः
 कृतत्वात् तत् एव वैदिकशाब्दस्याप्युपपत्त्या वेदस्थले कार्यधारणमात्रान्तरकल्पना-
 विरुद्धमिति समापत्तं—निपादानामिति । लक्षणाज्ञानहेतुतायाः आधिक्यविर-
 द्धेऽपि वेदजन्यशाब्दबोधन्यक्षीनाभ्यवहितपूर्वकालसंबन्धज्ञानव्यक्षीनामवन्तानां
 कल्पनाप्रयुक्तगौरवं वज्रलेपस्यमेव । नच तन्मतसिद्धशक्तिज्ञानव्यक्तिकल्पनास्था-
 नीयलक्षणाज्ञानकल्पनमिति नाधिक्यमिति वाच्यम् । शक्यसंवन्यरूपलक्षणाज्ञाने
 विशेषज्ञाननिषया शक्तिज्ञानस्यावश्यकतया शक्तिज्ञानव्यक्षीनां वेदन्यशाब्द-
 बोधात्पूर्वमुक्त्यादिसिद्धत्वादिति समापत्ते—शक्यसंवन्यरूपेति । अस्व-

फलमृगगौरवतयाऽदोषत्वादिति । उपकुम्भमर्धपिप्पलीत्यादी
परपदे तत्संबन्धिनि लक्षणा, पूर्वपदार्थप्रधानतया चान्वयबोध
विनक्षी ।

उद्योधान् पूर्वं लक्षणाज्ञानव्यक्तिकल्पनागौरवस्य बन्धलेपत्वादिति ।
उपकुम्भमर्धपिप्पलीत्यादाविति । अत्र कुम्भस्य समीपमित्य-
स्यपदविग्रहः । अध्येयीभावस्य नित्यसमासत्वात् । पूर्वपदार्थ-
प्रधानतयेति । कुम्भपदलक्षितस्य कुम्भसंबन्धिनि उपपदार्थसमी-
पेऽभेदान्वयात् कुम्भसंबन्ध्यभिन्नसमीपमित्युपपदार्थविशेष्यकोऽन्व-
यबोध इत्यर्थः । केचित्तु उपपदार्थः सामीप्यं नतु समीपम् ।
समीपे उपपदलक्षणास्वीकारे तु पदद्वयलक्षणापेक्षया कुम्भपदस्यैव
कुम्भसमीपे लक्षणा उपपदं तात्पर्यमाहकं कुम्भसमीपमिति चान्व-

रामद्वयी ।

पदेति । समसमानपदान्प्रथितविग्रहसमासस्य स्वपदविग्रहस्य समासस्य ताद-
श्चविग्रहाकार्यं स्वपदविग्रहाकार्यमित्युच्यते । स एव नित्यसमास इति व्यवहृते ।
स्वपदान्प्रथितविग्रहाकार्यमित्यर्थमेव समासविधेर्कस्मिन्स्वाप्तीकारादिति भा-
वः । उपपदार्थविशेष्यक इति । नचैवमुपकुम्भनादागत इत्यादी विभक्त्यर्था-
पादान्तादी समीपादेरन्वयो न स्यात् । प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थाग्नितत्सार्थबोधकत्वनि-
यमात् । उपपदाव्यवहितोत्तरकुम्भपदस्यैव विभक्तिप्रकृतित्वादिति वाच्यम् । पद-
भेदेन श्युत्पत्तिमेदसीकारात् । पूर्वपदार्थप्रधानसमासस्थले तादृशसमस्तपदविभक्ते-
रव्यवहितपूर्वापरभावस्यैव तादृशसाम्यबोधनियाम इत्येवमनेनोक्तम् । तस्मात्प्र-
स्थले सङ्घोषोपगमादिति भावः । कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणा उपपदं तात्-
पर्यमाहकम् । एवंच प्रत्ययानामिति श्युत्पत्तेरपि न सङ्घेचकृतमिति केचिदाहुः
सम्मतमुपन्यासति—केचित्त्विति । कुम्भसमीपमितीति । यद्यपि कुम्भ-
पदस्यैव कुम्भसमीपार्थक्यत्वेन न कुम्भसमीपमित्यन्वयबोधोपाकारः, किन्तु सार-
ण्यभेदेऽन्वयबोध इत्यस्यतम् । तथाप्यव्ययोत्तरमपि विभक्तिप्रत्ययेन तदर्थसङ्घा-
प्रकारकबोधोपगत्यैव कुम्भसमीपार्थक्यमिति शब्दबोध इत्यभिप्रायः । आहुरित्यस्य
रक्षोद्धानम् । तद्विषयं तु समासानन्तर्भावेन काण्युपपदस्य प्रयोगाभावेन उपपदस्य
समीपार्थक्यताया निवेद्युमद्यनतयाऽस्त्वपदविग्रहस्यैऽपि समानार्थकारान्तरै-
व निग्रहवाक्यस्यैकाराद्य समीपपदस्य सामीप्यविशिष्टार्थक्यत्वा उपपदस्यापि तदर्थ-
क्यताया एवोच्यतेत्वात् । समवधि सार्थक्यत्वे किञ्चित्पदस्य विरर्थक्यताकल्पनमपु-
न-

१ अत्र समसमानपदान्प्रथितविग्रहाकार्यं, समासः स्वपदविग्रह इत्युच्यते
तदन्वय इत्यर्थः । स एव नित्यसमास इति व्यवहृते इति तादृशम् ।

इति । इत्थं च समासे न कापि शक्तिः । पदशक्त्यैव निर्वाहा-
दिति । आसत्तिरित्यादि । आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानमा-
दिनकरी ।

यथोच्य इत्याहुः । अत्र यद्यप्यर्धपिप्पलीति तत्पुरुषे शक्तिनिराकरणं
पुनरुक्तं पूर्वं तत्पुरुषे तन्निरासात् तथापि पूर्वमुत्तरपदार्थप्रधानराज-
पुरुषादौ तन्निराकरणं पूर्वपदलक्षणया, इह च पूर्वपदार्थप्रधा-
नेऽर्धपिप्पलीत्यादितत्पुरुषे उत्तरपदलक्षणया तन्निराकरणमिति भेदा-
दपानरुक्त्यमिति ध्येयम् । यैवाकरणमतं दूषयति—इत्थंचेति ।
पदशक्त्येति । समासघटकीभूतपदशक्तिलक्षणाभ्यामित्यर्थः ।
आसत्तियोग्यताकाङ्क्षेति मूलादासत्तेः स्वरूपसत्या एव कारणत्वं
लभ्यते ननु योग्यताज्ञानादिवदासत्तिज्ञानस्य । ज्ञानपदस्य समास-
घटकरयेन समासाघटकासत्तिपदार्थेनानन्वयात् स्वरूपसत्याश्चासत्तेः
कारणत्वं न संभवति गिरेर्भुक्तमित्यादौ गिरिपदामिमतपदयोरव्य-
यधानध्रमेण शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारादवो मूलस्यमासत्तिपद-
मासत्तिज्ञानपरतया व्याचष्टे—आसत्तिज्ञानमिति । आसत्ति-
योग्यतेति विसर्गशून्यपाठस्तु ऋजुरेव । ननु संनिधानं तु

शामह्वी ।

मिति मन्तव्यम् । शक्तिनिराकरणमिति । यद्यपि राजपुरुष इत्यादौ तत्पुरुषे
पूर्वपदस्य लक्षणं पूर्वं प्रतिपादिता ननु तत्पुरुषे शक्तिनिराहृता । अर्धपिप्पलीति
तत्पुरुषेऽपि न पूर्वपदेऽपि लक्षणा कित्त्वत्पद एवेति इदानीमभिधानात् पानरु-
क्त्यपादायकाद्यः । अमे च तत्र तत्र समासेषु समासघटकरुपदानां एकया लक्ष-
णया वा तत्तद्विचित्रबोधोपपत्तौ न कापि समासे शक्तिः कल्पयेत गौरवादिति
समासमात्रे शक्तिरेकदेव निराहरिष्यत् इति नानुपपत्तिः । तथापि तत्पुरुषे पूर्व-
पदलक्षणाभिधानं समासे शक्तिनिरासादेति तदुक्त्यैव कश्चित्तत्पुरुषे उत्तरपदलक्ष-
णोपे निराहरेण तत्रापि न शक्तिरूपमिति स्वमतेमवात्पौनरुक्त्यपादायकाद्यः
कथंचिदुपपादनीयः । विसर्गशून्येति । आसत्तीत्यस्य निर्दिमशिक्षणेन समा-
सान्तर्गतत्वसंभवेन आसत्तयान्तरासत्तयान्तरानां द्वन्द्वसमासव्यभिक्त्यैर्वा शानमिति
पटीतत्पुरुषापरवर्गेनासत्तयान्तरासत्तयान्तरादिति भावः । 'अभिधानं तु पदस्ये'ति
मूलशक्तिज्ञानां चोरपदशक्तिभ्यस्मात्तदिति मन्तव्यम् । प्रतीयेते । तत्र चोरप-
दयोर्वैत्र न परस्परान्वयबोधवन्नरुक्तं तत्र चक्षुः शक्तिरूपसासत्तिरिति
दोषस्त एवतया तस्मैव ग्रन्थेऽत्रु-सामिमतावसेर्निर्वचनपीयतां प्रदक्ष्यमाह—

काङ्क्षाज्ञानं तात्पर्यज्ञानं च शब्दबोधे कारणम् । तत्रासत्ति-
पदार्थमाह—संनिधानंत्विति । अन्वयप्रतियोग्यनुयोगि-
पदयोरव्यवधानमासत्तिः, तज्ज्ञानं शब्दबोधे कारणम् । क्वचि-
द्ग्रहितेऽप्यव्यवधानभ्रमाच्छब्दबोधादिति केचित् । वस्तुत-
स्त्वव्यवधानज्ञानस्थानपेक्षितत्वात् यत्पदार्थेन यत्पदार्थस्थान-
योऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः शब्दबोधे कारणम् । तेन
दिनङ्गी ।

पदस्यासत्तिरुच्यते इति मूलोक्त्यासत्तिलक्षणस्य गिरिर्मुक्तमित्यत्रा-
तिव्याप्तिः । तत्रापि गिरिपदमुत्तपदयोरव्यवधानसत्त्वात्तो व्याचष्टे—
यत्पदार्थेति । अपेक्षितः तात्पर्यविषयः । तयोरिति । तयो-
पदयोरित्यर्थः । तादृशपदयोरव्यवधानमासत्तिसदुपस्थितिः कारण-
मित्यर्थः । तथाच गिरिपदार्थमुत्तपदार्थयोरन्वयो न तात्पर्य-
विषयोऽपत्तु गिरिपदार्थाभिमतपदार्थयोरेवेति तयोरव्यवधानाभावा-
त्तादृश्याप्तिरिति भावः । तेन एवातदव्यवधानसत्त्वमसत्तिनिर्वचनेन ।
ननु नीलो पटो द्रव्य पट इत्यत्र नीलपदार्थपटपदार्थयोरेवान्वयो
ज्ञानङ्गी ।

नग्निरस्यादि । वस्तुतः संनिधानमित्यादिमूत्र प्राचीना एव परिष्कुर्वन्ति । ययो-
पदयो परस्परमव्यवधानप्रजनकत्वे तात्पर्यं तयो पदयोरव्यवधानमासत्ति । तस्या-
स्वरूपसत्ता शब्दबोधकारणत्वे गिरिर्मुक्तमित्यादौ विरिपदाभिमतपदयोरव्यवधा-
नभ्रमाच्छब्दबोधेऽप्यनुभवसिद्धत्वात् तादृश्यापत्तिः । तस्माद्भ्रमप्रमादाभावात्
तादृशपदयोरव्यवधानज्ञानमेव शब्दबोधेऽप्यनुभवोपगतव्यमिति तन्मत निरूप-
यितुं मूलोक्त्यान्वस्यति—अन्वयप्रतियोगीत्यादि । अन्वय शब्दबोधेऽपि
यौमूत्र संसर्गः । तत्प्रतियोग्यनुयोगिपदेत्यस्य तत्प्रतियोग्यनुयोगिबोधकत्वेऽर्थ-
मतमेतदुपपत्ति—यस्तुत इति । अनपेक्षितत्वात् शब्दबोधः प्रावसर्वना-
व्यवधानज्ञाननिवमामावादित्यर्थः । तथाचोक्त्यासत्तिसत्त्वस्य हेतुता व्यभिचारेण
वस्तुमज्ञानेति भावः । नचाव्यतिरेकव्यभिचार एवास्ति इति वाच्यम् । पर-
मेनाऽप्यव्यवधानं पदार्थज्ञानस्योपस्थितिज्ञाने पदार्थव्यवधानज्ञान विनापि शब्द-
बोधस्यानुभवोऽस्ति इत्यादिति भावः । स्वमतेनासत्ति विवक्ति—यत्पदार्थेनेति ।
तात्पर्यविषय इति । तात्पर्यविषयप्रकाररुमिषयविषय इत्यर्थः । तादृश-
पदयोरिति । तादृशपदार्थयोरित्यर्थः । तदुपस्थितिरिति । तेनोपस्थिति-
सदुपस्थितिरिति शुभ्रस्या तादृशसत्तियुक्तिपदजन्योपस्थितिरित्यर्थः । यथाशु-
भेऽव्यवधानज्ञानस्थानपेक्षितत्वादिति पूर्वमूलविरोधापत्तेरित्यत्र वदन्वोपस्थित्ये-

गिरिर्मुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः । नीलो घटो द्रव्यं घट इत्यादावासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः । आसत्ति-
दिनकरी ।

बहुस्तात्पर्यविषयो नतु नीलपदार्थघटपदार्थयोस्तत्र नीलपदघट-
पदयोरसत्तिर्न स्यात् । तत्तदर्थान्वयस्य तात्पर्यविषयत्वाभावात् ।
अतस्तप्रेष्टापत्तिमाह—नीलो घट इत्यादिना । तर्हि तत्र नीलो
घट इति कथं शाब्दबोध इत्यत आह—भ्रमाच्छाब्दबोध
इति । तथाच भ्रमाच्छाब्दबोधमात्रं नतु तत्रासत्तिरिति भावः ।
ननु तत्र यथासत्तिभ्रमस्तथा शाब्दबोधो भ्रमात्मकः स्यात् ।
नचेष्टापत्तिः । घटे नीलस्य सत्त्वेन विषयत्वाभावादासत्तिभ्रमा-
च्छाब्दभ्रमाङ्गीकारे चासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीनगाथा-
विरोध इत्यत आह—आसत्तिभ्रमादिति । न क्षतिरिति ।
आसत्तिभ्रमस्य न शाब्दभ्रमप्रयोजकत्वं किंतु योग्यताभ्रमस्य ।
आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीनगाथा तु निर्युक्तिरुक्त्वाद्भ्रमेति
भावः । क्वचित्सुस्तके न शाब्दबोध इत्यनन्तरं नीलो घट इत्यतः पूर्वं
सात्पर्यगर्मा चासत्तिरिति पाठः स च यत्त इत्यादिपूरणेन यत्सात्प-

रामस्त्री ।

रम्यवधानमेवावृत्तिः । साय स्वरूपसत्त्वेव शाब्दबोधकारणम् । नातः पूर्वमूलवि-
रोधः । अतएवावृत्तियोग्यतेति मूलकारिकायामासत्तेः समाप्तानन्तर्गतत्वेन निर्दे-
ष्टोऽपि सायु समच्छते । तस्याः स्वरूपसत्त्वा एव शाब्दबोधकारणत्वात् । नर्षव-
गम्यासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोध इत्यभिमतमूलविरोधः आसत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधे कार-
णत्वादिति मन्तव्यम् । आसत्तिभ्रमादिसम्बन्ध भ्रमनिर्वाशासत्तेरित्यर्थनत्वादुक्तसतो-
ह्यात्पर्यविषयपटितत्वेन नीलपदपदार्थयोरन्वये बहुस्तात्पर्यविरहेण तात्पर्यभ्रमे-
णैव तत्रासत्तेर्निर्वाहत्वादिति ध्येयम् । भ्रमादिति । भ्रमनिर्वाशासत्तेरित्यर्थः ।
ययोः पदयोः परस्परान्वयबोधजनकत्वेन बहुस्तात्पर्यविषयत्वनिश्चयस्योरभ्यव-
धानसौवासासितया तारुणतात्पर्यविषयत्वनिश्चयस्य भ्रमरूपवर्तित्ववधेयम् । एवं
यान्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावेऽपीत्यभिमतमूलेऽपि भ्रमप्रयोज्यासत्तेः शाब्दभ्रमा-
भावेऽपीत्यर्थो वर्तनीयः । नातः पूर्वोक्तमूलभ्रमप्रयोज्यविरोधः । भ्रमात्मक इति ।
भ्रमेण आत्मा स्वरूपं ब्रह्मेति श्रुत्यतया भ्रमप्रयुक्तः शाब्दबोधः स्यादित्यर्थः ।
इदं च भाववर्णनमेव प्रकृतप्रत्यये तयोरभावात् । तथा भ्रमप्रयुक्तसत्तेरेव तय

तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खलेकपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाकर्मभावेनान्वयबोधरूपः शब्दबोधो भवतीति केचित् । “वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति । तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति” । अपरे तु “यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं दिनकरी ।

विनाशिनीना क्रमिकाणां पदजन्यपदार्थोपस्थितीनामपि नेलनासंभवात् सर्वत्र शब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः समूहालम्बनात्मिकैव कारणम् । एवंच सर्वत्र युगपदेव सकलपदार्थानां विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैव शब्दबोधो नतु विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या, तज्जनकविशेषणतावच्छेषकप्रकारकनिर्णयस्य पूर्वमभावाविति प्राचीनमतं दर्शयति—परंत्वित्यादिना । एकदैवेति । ननु घटमानयेत्यादौ प्रथमं घटीया कर्मतेत्येवं बोधसादनन्तरं च घटकर्मकानयनमित्यादिवोध इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः । वृद्धा युवान इत्यस्य तदादुरित्यादिः । अत्र वृद्धयुवशिशुभिः कपोतैश्चिरतरचिरसंनिहितकालोक्तानां पदार्थानां साम्य बोध्यम् । केचिदित्यनेन सूचितमस्वरसंभवाशयन् मतान्तरमाह—अपरे त्विति । यदिति । स्वार्थोक्तारामरुद्दी ।

विषयकपदस्मरणस्योपगन्तव्यत्वादिति भावः । इदमत्राक्षेपम् । यद्यपि सर्वगमतिशोभ्यतुयोगिबोधकपदज्ञानयोरन्यनभानरूपासत्त शब्दबोधजनकत्वकारणे प्रयोजनविरहः । सजन्यपदार्थोपस्थितिद्वारा पदद्रवज्ञानसत्त्वाच्छब्दबोधोत्पत्तिर्भवैनस्यबहितपदज्ञानयो शब्दबोधप्राक्शणोत्पत्त्यसमवेनैव ब्यबहितपदज्ञानाभ्यां शब्दबोधापादानसंभवात् । अव्यवहितपूर्वत्वस्यासत्ती सत्त्वेऽपि अनन्यथासिद्धत्वकल्पने प्रयोजनाभावात् । तथापि यत्र प्रथमं घटपदज्ञानं तत्र पदपदज्ञानं तदुत्तरक्षणे घटपदज्ञानजन्यघटरूपार्थविषयिष्युद्धोषकान्तरसहकारेण शृङ्खलपदविपयिणी च समूहालम्बनरमृति तत्र शृङ्खलपदार्थस्मरणं तत्र शृङ्खलो घट इति शब्दबोधापत्तिशरणायोक्तसत्त शब्दबोधे हेतुत्वकल्पनसावश्यकत्वात्त दोषः । परंत्वित्यादिप्रत्ययवतारयति—आनुत्तरयिनाशिनीनामित्यादि । केचिदित्यनन्तरं वृद्धा युवान इत्यादि श्लोकस्य मूलेप्राप्तसम्बन्धमाजुगपति गन्धमानं पूरयति—तदादुरित्यादिरिति । चिरेति । प्रथमोक्तपदार्थस्य वदसाम्यं द्वितीबोधस्य तस्य युवसाम्यं सन्निहितोक्तस्य शिशुसाम्यमिति भावः । स्वार्थेत्यादि । खं घटादिपदं तस्यार्थोपटादि तेनाकाङ्क्षितं तदुपस्थितिजन्यमिति घटीयमिति जिज्ञासाविषयीभूतं शोभ्यता-

‘वाचगम्यते ।” तथाच खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या महावाक्यार्थबोध इत्यप्याहुः । एतेन तावद्दर्शाभिव्यङ्गाः पदस्फोटोऽपि निरस्तः । तच्चदर्णसंस्कारसहितचर-

दिनकरी ।

बोध उपपद्यत इति । यत्र खण्डवाक्यार्थबोधनाशोत्तरं महावाक्यार्थबोधस्तत्रापि खण्डवाक्यार्थसमाकारं स्मरणं कल्पयित्वा विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिर्वाह इत्याह—तथैव पदार्थस्मृत्येति । अत्रेदं बोध्यम् । यत्र खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदस्मृतिस्तदुत्तरं तदर्थस्मृतिस्तत्र खण्डवाक्यार्थानुभवस्य नाशात् समूहालम्बनस्मरणमावश्यकम् । एवंच यत्र न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्री तत्र विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव बोधः, यत्र तत्सामग्री तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्येत्सन्यत्र निस्तरः । अवान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधेऽवान्तरवाक्यार्थस्मरणमेव कारणम् । नतु समूहालम्बनस्मृतिः । नहि शाब्दबोधे षड्जन्यपदार्थोपस्थितिः कारणम् । छापनेन पदार्थोपस्थितेरेव हेतुत्वात् । अतएव द्वारमित्यादीं न पिधेहीति पदाध्याहारः किंत्वर्थाध्याहार एवेति प्राभाकरमतं

रामरुद्री ।

एवेति । तत्रेति । यादृशस्थले खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदस्मरणं तत्तत्तदर्थस्मरणं ततो महावाक्यार्थबोधस्तत्र चरमपदार्थस्मृति काले खण्डवाक्यार्थशाब्दबोधनाशात् चरमपदार्थस्मरणमेव खण्डवाक्यार्थविषयकसमूहालम्बनरूपमुदगन्तव्यम् । यत्र तु खण्डवाक्यार्थशाब्दबोधजनकस्मृतिरेव चरमपदविषयिणी समूहालम्बनरूपा तत्रैव महावाक्यार्थबोधप्रारम्भे खण्डवाक्यार्थशाब्दबोधसत्त्वमिति भावः । एवंच खण्डवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधं विनापि समूहालम्बनस्मरणेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगादिशान्दबोधोत्पत्तिस्वीकारे यत्र यत्किञ्चित्कारणवेगुभ्येन न खण्डवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधः किंतु पदार्थविषयकसमूहालम्बनस्मरणमेवासीत् तत्र विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या महावाक्यार्थबोधसामग्र्या अज्ञततया तादृशरीत्या महावाक्यार्थबोधोऽप्यवर्जनीय इत्याह—अत्रेदं बोध्यमित्यादिना । अन्यत्र विस्तर इति । प्रलक्ष्मदिकं यथा विशिष्टवैशिष्ट्यरूपं विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन च भवति तथा शान्दबोधोऽपि, सामग्रीसमवधानासमवधानयोरेवमप्युपस्थादिति भावः । मूले वैयाकरणमतं निरस्तं—एतेनेत्यादिना । ५ येषांनुभवश्च नितसंस्कारसहितचरमवर्णानुभवरूपोद्बोधोद्बोधितचरमवर्णानुभव-

च्छाब्दबोधे हेतुत्वात् । किञ्च क्रियाकर्मपदानां तेन तेनैव दिनकरी ।

स्थितिमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितस्यापि शाब्दबोधोपापत्तिरिति भावः । ननु प्रत्यक्षोपस्थितकलत्रपटादेः शाब्दबोधोपाभावस्यात्यर्थाभावात्तत्सत्त्वे त्विष्टापत्तिरस्य आह—किञ्चेति । तेनैवेति । द्वारकर्मत्वं पिधानं कृतिरिति वाक्यात् द्वारकर्मकपिधानान्वयबोधानुसारात् ।

जनितसंस्कारसहितचरमवर्णांशुमवस्थेव स्फोटव्यञ्जकत्वेन वेदाकारणे श्लोकाएतद्व्यञ्जकत्वेन भवदनिमतेनेत्यर्थं । उपपत्तेरिति । वर्णसमुदायारमकपदस्मरणोपपत्तेरित्यर्थं । स्फोटव्यञ्जकत्वेन भवदग्नौष्टवस्यैव यावदर्थविषयकसंस्काराणां मुद्गेवकत्वेनास्मान्निरुपगन्तव्यत्वादिति भावः । ननु समूहालम्बनेति । पूर्वोक्तरीत्या समूहालम्बनपदस्मरणजन्ययावत्पदावधिपयिणी खण्डवाक्यार्थसृष्टिरित्यर्थः । नन्वेव पदजन्यतत्पदावधिपयिणीनां तत्पदावधिपयकशाब्दबोधकपमुत्पद्येत दाण्डधान्यार्थविषयकस्मरणस्य पदजन्यत्वात्तन्मात्रादित्यत आह—नहीति । मूले पदजन्यपदार्थोपस्थितेस्तच्छाब्दबोधे हेतुतया विधेहीतिपदज्ञानविना विमानविषयकशाब्दवाचानुपपत्तेः पदाप्याहार आवश्यक इत्युक्तम् । तत्र चतुश्छते । छपदावधिपयिणीपस्थितित्वेनैव शाब्दबोध प्रति कारणतायात्वेरग्रीकृष्टदित्यतस्तद्भावमाह—पदार्थोपस्थितिमात्रस्येति । प्रानाकार्योक्तिभिरपदार्थोपस्थितिस्तत्र एव तत्सद्वृत्तपदजन्यपदार्थस्मरणच्छाब्दबोधे स्वीक्रियते ननु नतिचित्पदज्ञानविनापि शाब्दबोध स्वीक्रियते । एव च पदार्थोपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधहेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितानां तत्पदावधिपयिणीनां पदज्ञानविनैव शाब्दबोधोपापत्तिरिति मूलाभिप्राय इति भावः । तात्पर्याभावादिति । तात्पर्यंभावस्यापि शाब्दबोधहेतुत्वोपगमाद्बहुरिच्छायाएव तात्पर्यरूपत्वात्किञ्चित्पदस्याप्यनुसारेणैव बहुरिच्छारूपतात्पर्यसंवासासम्भवादिति भावः । यत्किञ्चित्पदोच्चारणम्यथे स्वप्याह तार्थान्तरविषयकशाब्दबाधोऽपि तत्पदेनैवाह—तत्सत्त्वेतिचत्यादिना । ननु द्वारकपदस्य क्रियापदविना शाब्दबोधजनकत्वे द्वारं पिधानं कृतिरेत्यत्रापि द्वारकर्मकपिधानानुसृतकृतिविषयकशाब्दबोधोपापत्तिरिति क्रियापद विना द्वारकपदस्य शाब्दबोधजनकत्वमुपेयम् । तथाच क्रियापदाप्याहार आवश्यक इति किञ्चेत्यादि मूलाशयो न समभवति द्वारमित्युक्ते प्रत्यक्षादिनोपस्थितपिधानदिविषयकशाब्दबोधोपगन्तव्या निराकृष्टितपदादुपस्थितपिधानादेः शाब्दबोधेऽपीष्टापत्तिसम्भवादित्यतस्तत्पर्यं वर्गयति—द्वारमिदं । तथाच तात्पर्यसत्त्वेऽपि निराकृष्टसकलपदस्थले शाब्दबोधस्यानुभवविकल्पत्वेन द्वारकर्मकपिधानानुसृतकृतिशाब्दबोधे ॥ विधेहीत्यानुपूर्वाज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वेन क्रियापदानप्याहारे तादृशानुपूर्वाज्ञानाभावेन शाब्दबोधानुपपत्तिरिति क्रियापदाप्याहार आवश्यक इति भावः ।

रूपेणाकाङ्क्षितत्वात् तेन क्रियापदं विना कथं बोधः स्यात् ।
तथा पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारं विना
चतुर्थ्यनुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यकः । योग्यतां निर्वक्ति—

दितकरी ।

व्यात् द्वारं पिघेहीत्यानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षाज्ञानहेतुत्वस्यावश्यं वाच्यतया
साटशाकाङ्क्षाज्ञानार्थं पिघेहीति पदाध्याहार आवश्यक इति भावः ।
ननु द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतिबोधे आनुपूर्वीविशेषस्य द्वारपदो-
त्तराम्पदरूपस्य पिघेहीत्याकारस्य वा ज्ञानं कारणमतो न द्वारं कर्मत्वं
पिधानं कृतिरित्यस्माच्छाब्दयोषापत्तिः । तथाच द्वारमित्युक्ते पिघेहीति
पदस्य नाध्याहारः । नच साटशानुपूर्व्याः परस्परं ज्वभिचारः ।
अव्ययहितोत्तरत्यस्य कार्यतावच्छेदके निवेशात् । नच यत्र द्वारं
पिधानं कृतिरिति द्वारकर्मत्वं पिघेहीति चोक्तं तत्रापि द्वारकर्मक-
पिधानानुकूलकृतेः शाब्दयोषापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । प्रत्यक्षा-
नुमानादिनोपस्थितस्यैव निराकाङ्क्षपदेनोपस्थितस्यापि बोधे वाचका-
भावादव आह—तथा पुष्पेभ्य इति । स्पृहयतीत्यादीत्यादिना
ऋच्यति घृणति असूयति ईर्ष्यतीत्यादिपरिमहः । चतुर्थ्यनुपपत्तेरिति ।
कर्मत्वार्थकचतुर्थ्याः स्पृहयतियोग एवानुशासनेन बोधनादिति भावः ।
अत्रेवं चिन्त्यम् । अस्त्वेवंरीत्या कचित्पदाध्याहारस्तावतापि तज्जन्यो-
पस्थितित्वेन न शाब्दयोषहेतुत्वं व्यापनेन पदायोपस्थितित्वस्यैव

रामकरी ।

सुभ्यतीत्यादि । कुपहृष्टैर्ष्यासुसार्थकानुयोगे च प्रति बीपस्तस्य संप्रदानसंज्ञावि-
धानात्संप्रदाने चतुर्थीविधानादिति भावः । अनुशासनेनेति । स्पृहियोगे
इच्छाविषयस्य संप्रदानसंज्ञाविधानादिति भावः । इच्छार्थकपात्रयोगे तु पुष्पादिप-
दोत्तरं द्वितीयैव साधुर्न चतुर्थी । तद्योगे इच्छाविषयस्य संप्रदानसंज्ञाया अपि-
धानात्तत्रचतुर्थीसाधुत्वोपपत्तये स्पृहयतीतिपदाध्याहार आवश्यक इति समुदायता-
त्पर्यम् । क्वचिदिति । पुष्पेभ्य इत्यादावित्यर्थः । चतुर्थीसाधुत्वोपपत्तये स्पृहय-
तीत्यादिपदाध्याहारोऽस्त्वित्यर्थः । तज्जन्योपस्थितिस्थेनेति । स्पृहादिपात्र-
जन्योपस्थितित्वेनेत्यर्थः । न शाब्दयोषहेतुत्वमिति । तावदेव शाब्दयोष-
कारप्रत्यये पदायोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वावधारणात् । तथाच द्वारमित्याशौ पिघेही-
त्यादिसाध्याहारो नावश्यक इति भावः । इदमत्र चिन्त्यम् । पिधानं इति च च-
प्रयोगे द्वारमिति द्वितीयापि न साधुः । कर्तृत्वयोगेः इति त्वेनैव पठन द्वितीया-

कारणं सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते ।

पदार्थं तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ॥८३॥

पदार्थ—इति । एकपदार्थेऽपरपदार्थेऽसंबन्धो योग्यते-
त्यर्थः । तज्ज्ञानाभावाच्च बहिना सिञ्चतीत्यादौ न शब्दबोधः ।
नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं शब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न
संभवति वाग्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न । तत्तत्पदार्थसरणे सति
क्वचित्संशयरूपस्य क्वचिन्निश्चयरूपस्य योग्यताया ज्ञानस्य संभ-
वात् । नव्यास्तु । योग्यताज्ञानं न शब्दबोधहेतुः । बहिना सिञ्च-
तीत्यादौ सेके बहिरकरणकत्वाभावरूपयोग्यतानिश्चयेन प्रतिब-
न्धात् शब्दबोधः । तदभावनिश्चयस्य लौकिकमभिरुर्पाजन्य-
मिच्छती ।

जनकतावच्छेदकत्वात् । तथाच द्वारमित्यादौ कथंचिदुपस्थितस्य
विधानादेर्बोधे बाधकाभावादर्थव्याहारपक्ष एवोचित इति । मूले पदार्थे
तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तितेत्यनेन तत्तत्पदार्थे तत्तत्पदार्थेऽसंब-
न्धयोग्यतेत्युक्तं तद्यायुक्तं अनुपयुक्तं च । स्वस्मिन् स्वाधिरकरणकत्वा-
भावात् तज्ज्ञानस्य शब्दबोधे हेतुत्वाभावात्तत्रैव प्रथमं तत्पदमेक-
पदार्थपरं द्वितीयं च तत्पदमपरपदार्थपरमित्यभिप्रायेण व्याचष्टे—
एकपदार्थं इति । योग्यताज्ञानस्य शब्दबोधहेतुत्वे मानमाह—
तज्ज्ञानाभावाद्येति । अपूर्वत्वादिति । सर्वत्र शब्दबोधात्
पूर्वमनिश्चितत्वादित्यर्थः । क्वचित्संशयस्येति । संशयनिश्चय-
साधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति भावः । अतएव निश्चयमपि
दर्शयति—क्वचिदिति । भूतले घट इति प्रात्यक्षिकनिश्चयोत्तर-
भाविनि शब्दबोध इत्यर्थः । नव्यास्तिरिति । ननु अयोग्यता-
निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तदभावत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् । तदपेक्षया
त्यागवेन योग्यताज्ञानहेतुत्वस्यैवोचितत्वात्तत्र आह—तदभावनि-
श्चयस्येति । बापनिश्चयकालेऽपि लौकिकसंनिकर्षनन्यतद्विशिष्ट-
रामरुद्धी ।

बापनात् । तथाच पुन्येभ्य इत्यादाविव द्वारमित्यापि द्वितीयाद्यानुबोधोपपत्तये
विषेहीतिपदं प्याहार आचरन्वक एवेति । तद्यायुक्तमिति । अनुक्तं नमेवोपपाद-
यति—स्वस्मिन्निति । अनुपपुपुपुपुपादयति—तज्ज्ञानस्येति । ननु

यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् ।

आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥८४॥

दोषविशेषाजन्यतद्ज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात् शब्दबोधं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धम् । योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शब्दबोधविल-
दिनकरी ।

शुद्धेऽदयादव आह—लौकिकसंनिकर्षाद्भवत्येति । शङ्को न पीत इति निश्चयेऽपि पिताविशेषकत्वात् पीतः शङ्क इति प्रत्यशोदयाद् दोषविशेषाजन्येत्युक्तम् । शुष्को नेहं रजतमिति ज्ञानोत्तरं दोषजन्य-स्येवं रजतमिति भ्रमस्य धारणाय विशेषेण । पित्तमण्डूकवमाङ्ग-नादिदोषेत्यर्थः । तद्ज्ञानमात्रे यद्विशिष्टबुद्धिमात्रे । सिद्धमिति । तथा चायोग्यताज्ञानस्य शब्दबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य ह्यूनत्वात् सेनैव त्रिषांहेऽयोग्यताज्ञानस्यातिरिक्तप्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते इति भाषः । ननु यत्र नायोग्यताज्ञानं तत्र शब्दबोधापत्तिरित्यत आह—योग्यताज्ञानविलम्बाद्येति । तथाचेष्टापत्तिरिति भाषः । आहुरित्यस्तरसः । शङ्कीजं तु यद्विषयकमनुमित्यादिकं न जावं शब्दबोध एव जातः यद्विशिष्टबुद्ध्याप्ययोग्यताज्ञानाभावात्वापेक्षया लापवेन योग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुवासिद्धिः । एवं च यद्विशेषयोरिति व्याप्तिबलान्छब्दसामान्ये योग्यताज्ञानत्वेन हेतुवासिद्धिर्दुर्बारेति । एवमिच्छाया उच्येजकरवानुरोधेनायोग्यताज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य विशेषेण रामस्त्री ।

वाक्यार्थज्ञानविना वाक्यप्रयोगाद्येनैव वाक्यप्रयोगमूलभूतं शब्दं प्रत्यशोदय-मेव वाच्यम् । तस्यापि शब्दत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तथाच यद्विषयकमनुमित्या-दिकं न जातं शब्दबोध एव जात इत्यादिकमसङ्गतमेव । एवं यद्विशेषयोरित्यादि-नियमोऽप्यत्रयोजक एवेत्यस्तरसाह—एवमिच्छाया इत्यादि । तौष्टिक-यद्विकर्षजन्यदोषविशेषाजन्यतद्ज्ञानबुद्धिसामान्ये तदभावात्प्रतिबन्धकत्वेन सामा-न्यतः प्रतिबन्धकता न संभवति । यदाभाववद्भूतमिति निषेधोत्तरमपि यदत्र-कारकभूतस्य विशेषकत्वात्प्रत्ये मे जायतामिच्छावत्सादृश्यादेव न वस्तुविकर्षेण भूत-सादो वागुपोषदया व्यभिचारपतोः । किन्तु तथागुपेऽप्यतिरिद्धिद्विष्टतदभाव-

१ विनाशार्थः अभाववान् अभावान्वयिप्रतिबोधितश्च एतदर्थः । तथाच वाक्यार्थविशिष्टवाच्यस्य शब्दबोधजनकत्वं तत्रोपपन्नत्वं आकाङ्क्षार्थः ।

दिनकरी ।

पर्यवसानात् सूत्रप्रतिबन्धतावच्छेदकस्यानुमितिरादेः शाब्दबोध-
साधारण्याभावात् शाब्दबोधे त्वयोग्यत्वनिश्चयस्यातिरिक्तप्रतिबन्धक-
ताकल्पने गौरवात् लाघवेन योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमिति ।
नच योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्रामाण्यनिश्चयाभावस्तत्र विशेषप्र-
सङ्गपेक्षयाऽप्रामाण्यज्ञानाभावाविशिष्टायोग्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वं
लाघवमिति वाच्यम् । योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे तदभाववति तत्प्रकारक-
रामरुद्री ।

निश्चयत्वेन विशिष्यैव प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावो वक्तव्यः । अनुमितिस्थलेषु तत्र
कारकानुमितित्वेन तदभावनिश्चयत्वेनेच्छामिरहविशिष्टत्वमन्तर्भाव्यैव प्रतिबन्ध
प्रतिबन्धकभावः कल्पनीयः । परोक्षज्ञानसाहार्यस्यानभ्युपगमात् । एव च शाब्द-
शुद्धावयोग्यतानिश्चयस्य पृथगेव प्रतिबन्धकत्वः कल्पनीयम् । तदपेक्षया लाघ-
वेन योग्यताज्ञानहेतुताकल्पनमेवापि तमिति भावः । नच प्रत्यक्षान्वयतद्वाज्ञान-
त्वेन तदभावनिश्चयत्वेनानुमितिस्थले प्रतिबन्धकताकल्पनाच्छाब्दबोधस्थले न
प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावान्तरं कल्पनीयमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षान्वयज्ञानत्वयोर्पि
द्वेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावद्रव्यापत्त्या
प्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ शाब्दत्वानुमितित्वे निवेद्य लघुभूतप्रतिबन्धप्रतिबन्धक-
भावस्यैवोचिततादिति भावः । अप्रामाण्यनिश्चयाभावात् इति । अथानि-
श्चयसाधारणज्ञानं यत्र हेतुस्यनाप्रामाण्यसन्देहो न कारणताविषयकः । ज्ञानेऽप्रा-
माण्यसन्देहेन विषयसन्देहस्यैव जननात्, सन्देहस्यापि कारणत्वात्तत्रानुप्रामाण्य-
निश्चयस्यैव कारणताविषयकत्वेन निश्चयाभावात् एव कारणतावच्छेदककोटौ निवेश-
नीयः इति निश्चयत्वाद्यस्य निवेशनीयतया गौरवम् । अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिब-
न्धकत्वे ॥ अप्रामाण्यसन्देहस्यापि प्रतिबन्धकताविषयकत्वेनाप्रामाण्यज्ञानसा-
मान्याभावएव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशनीयः इति निश्चयत्वाद्यनिवे-
द्यप्रयुक्तलाघवमिति भावः । यद्यप्ययोग्यतानिश्चयाभावत्वेन कारणत्वेऽपि निश्चय-
त्वाद्यनिवेशः आवश्यकएव तथापि तदप्रकारकत्वे वृत्ति तदभावप्रकारत्वरूपानुभ-
तानिश्चयत्वापेक्षया तदभाववति तत्प्रकारत्वरूपशामाण्याभाववति तादृशाप्रमा-
ण्यप्रकारकत्वस्याप्रामाण्यनिश्चयत्वस्य गुरुतयाऽयोग्यतानिश्चयत्वमेव कारणत्व-
च्छेदककोटौ निवेशयितुमुचितमिति भावः । योग्यताज्ञानस्य हेतुत्व-
इत्यादि । भूतस्य चन्द्रदिल्लादिशाब्दबोधे भूतत्रिविधेष्वेकपटप्रकारकज्ञानं कार-
णम् । तत्र चाप्रामाण्यज्ञानं घटाभाववति चन्द्रप्रकारकमित्येकविधमेव । भूतत्व-
विशेष्यकघटाभावप्रकारकनिश्चयवर्धार्थिकं चाप्रामाण्यज्ञानं घटाभावाभाववति घटाभा-
वप्रकारकं घटवति घटाभावप्रकारकं प्रतियोगितया घटाभाववत्यभावे प्रतियोगितया
चन्द्रप्रकारकमिति त्रिविधम् । तथाच त्रिविधाप्रामाण्यज्ञाननिवेशापेक्षया एकविधा

म्बोजसिद्ध इत्याहुः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ आकाङ्क्षां निर्वक्ति—
यत्पदेनेत्यादि । येन पदेनविना यत्पदस्थान्वयाननुभावकत्वं
तेन पदेन सह तस्याकाङ्क्षेत्यर्थः । क्रियापदं विना कारकपदं
दिनकरी ।

मिलोकविद्याप्रामाण्यप्रहाभायनिवेशेन लाघवात् । अयोग्यतानिश्चयस्य
प्रतिपक्षकत्वे तु तदभावाभायवति तदभावप्रकारकं तद्वति तदभाव-
प्रकारकमिति द्विविद्याप्रामाण्यप्रहाभायनिवेशेन प्रतियोगितासंबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगितात्तदभाववत्यभावे प्रतियोगितासंबन्धेन तत्प्रका-
रकमित्यप्रामाण्यप्रहाभायनिवेशेन च गौरवाद्भावनिश्चयस्यैव तदभाव-
व्याप्यतदभावावच्छेदकनिश्चययोः प्रतिपक्षकत्वेनातिगौरवाच्चेति ।
एवं योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वे शाब्दसामग्रीकाले योग्यता-
ज्ञानाभावविशिष्टात्ममानसधारणाय तत्र शाब्दसामग्र्याः प्रतिपक्ष-
कत्वं कल्पनीयमिति गौरवम् । योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वे
तु तत्र योग्यताज्ञानाभावरूपविषयाभावादेव न तादृशमानसमिति तत्र
शाब्दसामग्रीप्रतिपक्षकत्वं न कल्प्यते इति लाघवमित्याद्यथसेयम्
॥ ८२ ॥ ८३ ॥ तेन पदेन सह तस्येति । तत्पदविशिष्टत्वं
समस्त्री ।

प्रामाण्यनिश्चयभावएव लाघवमिति भावः । एवं च तदभावनिश्चयः प्रतिपक्ष-
कत्वं तदभावव्याप्यरूपमिषयस्तदभावावच्छेदकत्वेन गृहीतो यो धर्मश्चिन्ध्या-
प्रतिपक्षक इति तद्वद्विषयभावस्य धारणता अयोग्यतानिश्चयभावदेवता-
वार्तिना कल्पनीया । योग्यताज्ञानहेतुतावार्तिना तु न कल्पनीया । तादृशत्वमनि-
श्चयस्यैवं संवत्तज्ञानकाकारणविरहादेव शाब्दबोधधारणसंभारिणि लाघवमि-
त्याह— लाघवनिश्चयस्येति । शाब्दबोधजनकत्व इति । अयोग्यता-
ज्ञानाभावेनैव शाब्दबोधधारणवपुः इत्यर्थः । शाब्दसामग्रीकाले अयोग्य-
तानिश्चयभावपठितशामर्थकत्वे इत्यर्थः । योग्यताज्ञानाभावेति । एतदा-
देवप्रपदायैव शाब्दज्ञानाभावज्ञानमिति मानसप्रत्यक्षं प्रति भूतसंघटनं निश्च-
यसामग्याः प्रतिपक्षकत्वं कल्पनीयमित्यर्थः । निश्चयस्यैव शाब्दसामग्या वक्त-
व्यवार्तिनि भावः । न कल्पनीयमिति । योग्यताज्ञानपठितशाब्दसामग्यास्यैव
तदभावकत्वमिषयभावदेव न प्रकृत्यमर्थः । योग्यताज्ञानाभावे तु शाब्दसामग्य-
भावात्तादृशप्रत्यक्ष इत्यवतिरेकेति भावः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ननु मूले तेन पदेन
एव तस्याकाङ्क्षेत्युक्तम् । न तादृशतादृशतादृशत्ववर्तिनाह एतत्प्रकारात्पठं—
तत्पदविशिष्टत्वमिति । अन्वयस्यैतत्त्वमिति तादृशतादृशतादृशत्ववर्ति-

नान्यपरोप्यं जनयति तेन तस्याकाङ्क्षा । वस्तुतस्तु क्रियाकारक-
पदानां संनिधानमासच्या चरितार्थम् । परंतु घटकर्मतापोषं
दिनन्ती ।

सत्पदस्येत्यर्थः । घटमानयेत्यत्र घटपदं विना अल्पदस्यान्वधाननु-
भावकत्वान् घटपदविशिष्टत्वमभ्यन्तरे आकाङ्क्षा । घटः कर्मत्वमित्यादौ
कर्मत्वपदे घटपदरत्वं तु नाकाङ्क्षा, कर्मत्वपदे घटीया कर्मतेति
शाब्दबोधाननुभावकत्वस्य घटपदविरहापयुक्तत्वात् । अत्र घातनु-
भावकत्वं सादृशपदपरिभाषकं नत्वाकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम् । यद्वा
अनुभावकत्वमप्याकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम् । शाब्दबोधे तस्य स्वरूपव
एवोपयोगः । तेन जनितान्यवधोषकाद्याकृत्वात् पुनरभ्यन्तरोपापत्तिः ।
एकपदेऽपरपदवत्त्वात् ज्ञात एवोपयुज्यते । तेन क्रियापदेन ।
तस्य कारकपदस्य । अत्र चैकपदेऽपरपदवत्त्वमपरपदाव्यवहितोत्तर-
त्वम् । तत्र चाऽव्यवधानांशस्यासह्यैव आसत्तः पदाव्यव-
धानरूपवायाः पूर्वमुत्कर्षितत्वात् । उत्तरत्वं च क्रियाकारकपद-
योर्नापेक्षितम् । चैत्रः पचति पचति चैत्र इति वाक्यद्वयादप्यन्वय-
सामुह्यः ।

नेत्यादि । तथाच येन पदेन विना यत्पदस्य सादृशशब्दबोधजनकत्वमुक्तव्य
कारकत्वेन सत्पदविशिष्टत्वपदत्वं सादृशशब्दबोधप्रयोजकाकाङ्क्षितं भाव ।
अत्र चेति । अभ्यन्तरे घटपदाव्यवहितोत्तरत्वज्ञानकारणे अभ्यन्तरे घटपदविना
घान्दबोधाजनकत्वज्ञानविकल्पेन शाब्दबोधविकल्पस्यानुभवादल्पदस्य घटपदा-
व्यवहितोत्तरत्वभेदाकाङ्क्षा । अभ्यन्तरे घटपदज्ञान विना घान्दबोधाजनकत्व नाकाङ्क्षा
शरीरे निविष्टम् । उक्तं किन्तु अभ्यन्तरे घटपदत्वं विशिष्यज्ञानार्थमेव । घटपद-
कर्मत्वपदयोस्तु न सादृशत्व कर्मत्वपदस्य घटीया कर्मतेति घान्दबोधाजनकत्वात्
घटपदविरहापयुक्तत्वात् । घटपदस्य उत्तरत्वं तस्य तथाविधशब्दबोधाजनकत्वा-
दिति भाव । नन्वेवमपि जनितान्यवधानबोधबोधस्यैव पुन घान्दबोधापत्तिरेव-
कारणादाह—पदेति । स्वरूपत्व एवेति । तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे नोपयोग
इति भाव । ननु क्रियाकारकपदानां संनिधानमासच्या चरितार्थमिति मूलमस्य तस्यै
अव्यवधानरूपसन्निधानस्याकाङ्क्षात्वात्पुनरप्याह । क्रियाकारकत्वकारकत्वेनैकपदेऽ-
परपदवत्त्वसौच्यत्वरूपत्वेन पूर्वमभ्युपगतत्वादत्तस्य अन्वयस्य मयितुमाह—अपे-
क्षितम् । अभ्यन्तरेऽव्यवहितोत्तरत्वमिति । अव्यवहितोत्तरत्वादीनां संबन्धत्वे माना-
मापत्तिरिति भाव । तत्र पदाव्यवधानस्यासत्तिरूपत्वेऽपि उत्तरत्वांशस्याकाङ्क्षात्वं
सौचरणीयमित्यत आह—उत्तरत्वं चेति । इदं पदयोरेव्यवधानमासत्तिरिति

प्रति घटपदोत्तरद्वितीयारूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणम् । तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ च शब्दबोधः । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसर्यतामित्यादौ तु पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहसत्त्वात्तेनैवान्वयबोधः । पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन सहान्वयबोधः स्यादेव । तात्पर्यं निर्वक्ति—बहुचुरिच्छेति ।

दिनकरी ।

बोधादयः क्रियाकारकपदयोरकाङ्क्षा नास्त्येव । किन्तु प्रकृतिप्रत्यययोरेव । तत्राप्यव्यवधानांशस्यासत्त्वात् तत्रात् प्रत्यये प्रकृत्युत्तरस्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणमित्याह—चस्तुतस्त्वित्यादिना । नन्वयमेति पुत्रो राज्ञ इत्यादावजनितान्वयबोधदशार्था राजपदस्य पुत्रपदेनेव पुरुषपदेनाप्याकाङ्क्षासत्त्वाद्वाशः पुरुष इत्यान्वयबोधः स्यादत आह—अयमेतीति । तथाच राजपदपुरुषपदयोरकाङ्क्षायाः सत्त्वेऽपि तात्पर्यमावाञ्छ स्यान्वयबोध इति भावः । स्यादेवेति । भवत्येवेत्यर्थः । ननु पुरुषेण पुत्रेण च राजपदस्य तात्पर्यज्ञानेऽपि पुत्रपदराजपदयोरेव यत्रैकवाक्यत्वानिश्चयः पुरुषपदराजपदयोरेकवाक्यत्वाभावनिश्चयश्च तत्र पुरुषपदेन सह निरुक्ता-
रामरुद्री ।

प्राचीनमताभिप्रायैशोकम् । अन्यदृग्भवेत् पदज्ञानबोरव्यवधानस्यैवासात्त्विकेन सम्बन्धे स्वरूपतएव शब्दबोधप्रकारवैनाव्यवधानांशस्यापि नासत्त्वात् परिताप्यता । परंतु क्रियाकारकपदज्ञानयोऽव्यवधानेनैव शब्दबोधनिर्वाहे क्रियाकारकपदयोः पूर्वपदस्थानियमेन च तत्रैव नारुणाज्ञानस्योपबोध इति । बहुतो गीनिष्ठोऽनु-रोधेनात्र एकपदज्ञानेऽपरपदज्ञानवत्त्वस्यैवाकाङ्क्षावैनीपवन्तस्यतया तदभिप्रायेणैवाव्यवधानांशस्यासत्त्वात् परिताप्यतोकेलवधेयम् । अन्वयबोधः स्यादिति । इदं च यत्पदेनविना यत्पदस्य नान्वयानुमावच्छवमित्येवस्य पदद्वयपरिचायकत्व-पक्षमात्त्वोच्यते । तदंशस्याप्याकाङ्क्षासत्त्वान्तर्गतत्वेन तस्य स्वरूपतः शब्दबो-धप्रकारवैना पुरुषपदविना पुत्रपदेन सह राजपदस्य जनितान्वयबोधजननत्वेन नैवमावसि संभवेतीत्यवधेयम् । मूले अयमित्यादि । पुत्रपदोर्बहुः संबन्धबोधेऽप्यासां पुत्रेण सहैव राजपदार्थसाम्बन्धबोधः । यदा तु पुत्रपदस्योः संबन्धबोधेऽपि बहुसदा पुरुषपदस्यैवान्वयबोधो भवत्येव । तथाच तात्पर्यमेव कदापिपुत्रेण कदापितुस्येण बोधे नियामकं नतथाकाङ्क्षेति भावः । नन्वित्यादि । तात्पर्यज्ञान इति । पुत्रे पुत्रे च राजसंबन्धबोधो भवति बहुचुरिच्छाज्ञान इत्यर्थः । एकवाक्यत्वानिश्चय इति । राजपदपदं पुत्रपदार्थेनान्वयबोधेऽपि-

दिनकरी ।

काह्यायाः सत्त्वाद्वाङ्मः पुरुष इति बोधापत्तिरिति चेन्न । यत्पदं विनेत्यस्य समभिव्याहृत्यत्पदं विनेत्येकतया समभिव्याहारस्याप्याकाङ्क्षाशरीरे प्रवेष्टात् समभिव्याहारेदंपदमेवत्पदेन सहान्वयं बोधयत्विति पदत्वात्पर्यं प्रकृते च तद्गुणानामावात्तद्वृत्तिकाकाङ्क्षाज्ञानाभावात् इति । समभिव्याहारस्य नाकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशः किंतु स्वातन्त्र्येण तद्गुणं शाब्दबोधे कारणमित्यन्ये । नन्यास्तु अर्थतात्पर्यज्ञानस्य राजपदं पुरुषविषयकराजसंसर्गकप्रतीतीच्छयोपरितमित्याकारकज्ञानत्वादिना हेतुत्वादेवास्तिप्रसङ्गाभावे समभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावात् । निरुक्ततात्पर्यनिश्चये पूर्वोक्तसमभिव्याहारस्य पदत्वात्पर्यरूपस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा भवत्येव शाब्दबोध इत्याहुरित्यन्यत्र विसतरः । इदं तु बोध्यम् । आकाङ्क्षालक्षणे तत्पदं तत्पदज्ञानपरं मौनिश्लोकानुरोधात्त एवाभ्याहृतपदेनाप्याकाङ्क्षा निर्वोदः । अभ्याहारश्चाश्रुतपदानामनुसन्धानम् । अतएव सर्वापेक्षया जघन्यत्वं तस्य । यतः स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुसन्धानमवृत्तिः, नेदीयः स्थानान्तरस्थितस्मानुसन्धानमनुपपन्नः स्वीयः स्थानान्तरस्थितस्मानुसन्धानमनुवृत्तिः । इयं च सिद्धावलोक्तिमण्डकमुविगङ्गास्रोतोवन्निचेति । निरानाहुत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं न त्याकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वमिति तु न सत् । तथा सत्याकाङ्क्षाभावतस्याप्येवदबच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकरत्वे गौरवादित्यम् । इत्याकाङ्क्षा ॥ वक्तुरिच्छेतीति ।

रामद्वी ।

सौचरितं ननु पुरुषपदायैवान्वयेच्छयोपरितमिति निवयकाल इति प्रमुदानाय । मतान्तरमाह—समभिव्याहारस्य नाकाङ्क्षाशरीर इत्यादि । हेतुत्वादेवेति । ननु राजपुरुषयोः ससर्गज्ञान अवतिषति वक्तुरिच्छाज्ञानत्वेन तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे हेतुरिति भाव । पूर्वोक्तसमभिव्याहारस्येति । इदंपदमेतत्पदे गान्धयबोध जनमवित्साध्यकरवक्तुरिच्छारूपपदत्वात्पर्यस्येत्यर्थं । आकाङ्क्षालक्षणा इति । तत्पदस्यान्वयवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तत्पदवत्त्वमाकाङ्क्षेयाकाङ्क्षालक्षण इत्यर्थं । तत्पदज्ञानपरमिति । तत्पदज्ञानस्यान्वयवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तत्पदज्ञानवत्त्वमेवाद्येत्यर्थं । अन्यथा मौनिश्लोके पदाभावादाकाङ्क्षानुपपत्तिरिति भाव । सर्वापेक्षयेति । अनुपपन्नपेक्षयेत्यर्थं । तेषु बुतपदस्यैवानुसन्धानरूपनादिति भाव । सिद्धावलोक्तिमेत्यादि । गिहस्तु सप्रहाभिर्गत्स इति मत्वा

यदि तात्पर्यज्ञानं कारणं स्यात् तदा सैन्धवमानयेत्यादौ
 कचिद्वचस्य कचिच्छ्रवणस्य बोध इति न स्यात् । नच तात्पर्य-
 ग्राहकाणां प्रकरणादीनां शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम् ।
 दिनञ्जी ।

घटमानयेत्यादौ कर्मत्वविशेष्यकाधेयवासंत्तर्गकषटप्रकारकप्रतीती-
 क्त्वा बहुस्त्यात्पर्यं तादृशेच्छबोधरितमिदं वाक्यमित्याकारकं श्रोतुस्ता-
 त्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्यर्थः । तत्र युक्तिमाह—सैन्धवेति ।
 आदिना श्वेतो धावतीत्यादिपरिग्रहः । तत्र कदाचित् श्वेतगुण-
 विशिष्टस्य, कदाचित् कुकुरादेर्बोधस्य तात्पर्यज्ञाननियम्यत्वात् ।
 कचिच्छ्रवणस्येति । कचित्तदुभयोरित्यपि बोध्यम् । इति न
 स्यादिति । इति नियमो न स्यादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । तात्पर्य-
 संशये व्यतिरेकनिश्चये वा शाब्दबोधानुदयाच्छाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानं
 कारणं 'यत्संशय' इति व्याप्तेरित्यपि बोध्यम् । प्रकरणेति । आदिना

सामञ्जी ।

उनः पदादस्य एतद्वै पदमिति तद्वदुत्तरं केपुचिदाक्षरेषु पूर्वतनपदस्यान्वयो नास्ति
 कचिदुत्तरत्वान्नये पूर्वतनपदस्यान्वयः सा सिद्धान्त्येकता । उत्तरत्वाक्षरेषु एकत्र पूर्व-
 पदस्यान्वयः एकत्र मान्वयः पुनर्वाच्यत्वात्तरे च तदन्वयत्वात्तत्र मण्डूक्युक्तिः । उत्त-
 रत्वाक्षरेषु कर्मणः सर्वत्र पूर्वपदान्वयो ग्राह्योऽस्ति इति विभागो बोध्यः । ननु मूले
 बहुविक्रियात्तात्पर्यत्वं प्रतिपादितम् । तज्ज्ञानं शाब्दबोधे हेतुर्वाच्यः । तत्रच
 घटमानमपटमानयेति शक्य इत्यप्रयोगस्यले ननु रिच्छाद्वयज्ञानात्कसाक्षात्कामात्कीदृ-
 शाप्यस्य बोधो भवतीति निर्दिष्टमद्यमवतस्त्रात्पर्यज्ञानाकारं दर्शयति—तादृ-
 शेच्छयेति । तथाच साप्रयोगबोधरितत्वसंबन्धेन सादृशवाक्यविशेष्यकं बहुविक्रि-
 क्त्वात्तात्पर्यज्ञानं भवति तत् तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधे कारणमिति नालियम
 इति भावः । तत्र कदाचिदिति । श्वेतः श्वेतवर्णो धावतीत्यर्थस्तात्पर्यनिपयः,
 कदाचित् वा कुकुर इतो धावतीत्यर्थस्तात्पर्यनिपय इत्यर्थः । उभयोरित्य-
 पीति । इदं च सट्टुचरितः शब्दः सट्टुदेवार्थं नमयतीति नियमान्मुप-
 गमेनोक्तम् । अन्यथा सैन्धवपदस्यादृश्यमिच्छायेवेदमुक्तमिति मन्तव्यम् ।
 यत्संशयेति । यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयो यदुत्पत्तिप्रतिबन्धको तन्निश्चयस्यदे-
 दुरनुमिती व्याप्तिरेवेति चिन्तामथापुकरवादिनि भावः । संदोगः सान्निध्यम् ।
 धियोगो दूरत्वम् । सादृशत्वम् एकदेशादितिभ्यम् । ध्वजेऽपघारणीय इत्यादौ
 प्रणीपस्थे षटे तात्पर्यग्रहः सामीप्यात् । घटमानयेत्यादौ षटपदस्य इत्यर्थे षटे
 तात्पर्यग्रहो दूरत्वात् । षटं षटं चानयेत्यादौ षटपटपदयोरेकदेशादिति षटपटयो-

तेषामनुगमात् । तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्य-
ज्ञानमेव लाघवात् कारणमस्तु । इत्थंच वेदस्थलेऽपि तात्पर्य-
ज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते । नच तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं
कारणमिति वाच्यम् । सर्गादावध्यापकाभावात् । नच प्रलय एव
नास्ति कुत्र सर्गादिरिति वाच्यम् । प्रलयस्यागमेषु प्रतिपाद्यत्वात् ।
दिनकरी ।

संयोगवियोगसाहचर्यादीनां परिग्रहः । प्रकरणादीनां ह्यननियत-
पूर्ववर्तिताकरत्वेनानन्यथासिद्धित्वमात्रकल्पने लाघवादिति भावः ।
अननुगमादिति । तथाच परस्परजन्यशाब्दबोधे परस्परव्यभि-
चारेण न हेतुत्वसंभव इति भावः । इत्थंचेति । शाब्दबोधत्वाव-
च्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे चेत्पर्यः । एवमपेऽपि । प्रलयस्य
कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणकालविशेषात्मकखण्डप्रलयस्य ।
आगमेऽपि । “नाहो न रात्रिर्न नमो न भूमिर्नासीत्तमो
तमरुदी ।

सात्पर्यग्रहः साहचर्यात् । आदिना आभिमुक्त्यादिपरिग्रहः । ह्यननियतपूर्व-
वृत्तित्वाकरत्वेनेति । तात्पर्यज्ञानहेतुताकारिणापि तात्पर्यज्ञानार्थमेव शाब्दबो-
धोपपत्तं पूर्वं प्रदरणादीनामवश्यं स्वीकरणीयत्वादिति भावः । न हेतुतासंभव
इति । तत्तदव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्तत्कार्यतावच्छेदकस्योद्ये निवेष्टेन व्यभिचा-
रारेण तु अतिगुरुभूतानेककार्यकारणमावापत्तिरिति भावः । अथापका-
मायादिति । ईश्वरातिमिच्छाध्यापकाभावादिसर्वः । तेनाध्यापकाभावे वैश्व-
कवाक्यज्ञानाभावेन शाब्दबोधस्यैवासांभवेऽपि न क्षतिः । मूले महाप्रलयस्यागमप्र-
तिपाद्यमुक्तम् । तथायुक्तम् । महाप्रलयस्यागमेनाप्रतिपादितत्वात् । ‘घाता बध-
दूर्मकलप’दिलादिना आगमेन खण्डप्रलयस्यैव एवितत्वात् । अतएव महाप्र-
लयविवादोऽपि सद्भवते, आगमप्रतिपादितत्वे विनादार्यभकारिलतः प्रत्यपरम
खण्डप्रलयपरतामाह—कार्यद्रव्येति । कार्याधिकरणेति । अदृष्टादिकाद्य-
दाधिकरणेत्सर्वः । वदपि लघुसाहचर्याधिकरणतमेव वस्तुमुचितम् त्वनि
प्रकृतये निरुद्धव्यभिचारायां प्रमाणान्तरविरहेण तथा बोध्यम् । नच निरुद्धव्यभि-
चदत्तत्वरूपमिच्छावानुपपत्तिरेव तत्र मानमिती वाच्यम् । अंशमात्रमावापत्ति-
दोमिच्छास्यैव निरुद्धाकारत्वात् । अदृष्टस्य तु प्रलयवृत्तिनमुत्तरागमोत्तररदा निरु-
मिति भावः । आगमे जज्ञ. तद्व्यर्थोऽन्नरिक्तदिलेक एव नमगो निरुद्धात् ।
तम एवमाप्योऽपि वद्रेरिच्छतम एव तेषोभावकणमगोऽभिलतात् । ननु
वदिना निरुद्धव्यभिचरत्वे ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं न कारणम् । ईश्वरोऽप्यदा

इत्थंच शुक्रवाक्येऽपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणम् । विसंवादिशु-
क्रवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्यज्ञानं कारणं वाच्यम् । अन्येतु
नानार्थादौ कचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणं तथा च शुक्रवाक्ये
विनैव तात्पर्यज्ञानं शब्दबोधः । वेदे त्वनादिमीमांसापरि-
दिनकरी ।

ज्योतिरभूत् चान्यदित्याद्यागमेष्वित्यर्थः । शुक्रवाक्येऽपि
संवादिशुक्रवाक्यजन्यबोधेऽपि । शिक्षयितुरेवेति । ईश्वरेच्छायां
विसंवादिस्वाभावादिति भावः । अन्येतिवति । कचिदित्यस्य विवरणं
नानार्थादाविति गृहीतनानार्थवृत्तिकादावित्यर्थः । तेन गृहीत-
नानार्थकृत्कस्य गृहीतनानार्थलक्षणाकस्य गृहीतविभिन्नार्थकृत्-
लक्षणाकस्य च संग्रहः । आदिना एकार्थगृहीतलक्षणाकस्य संग्रहः ।

शमरुद्री ।

विसंवादित्वापत्तेः । इत्थंच शुक्रवाक्येऽपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणमिति मूल-
मसङ्गतम् । तादृशशुक्रवाक्ये तात्पर्यज्ञानस्यादेतुत्वादित्यतस्तदर्थमाह—संवा-
दीति । प्रमाजनकेत्यर्थः । इदं च बह्वन। विषयतीतिशुक्रवाक्यजन्यशब्दबोधे
ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं न हेतुः ईश्वरस्य विषयवीच्छापत्तेरित्यतस्तदाशान्क्यव्युदा-
सार्थमुच्यते । न च प्रकृतिच्छायास्वात्पर्यरूपत्वेन ईश्वरस्य शुक्रवाक्यव्युत्पत्त्याभा-
वेन रूपमीश्वरेच्छायास्वात्पर्यरूपतेति वाच्यम् । वाक्यानुकूलप्रयत्नात् एव
वक्तृत्वेन ईश्वरप्रयत्नस्य कार्यमात्रानुकूलत्वेन शुक्रवाक्यानुकूलत्वादिति भावः ।
शुक्रोक्ततात्पर्याभावेन अगत्या ईश्वरस्यैव वक्तृत्वस्वीकारादिति मन्तव्यम् ।
एवं शिक्षयितुः प्रयत्नस्य परम्परया शुक्रवाक्यानुकूलत्वेन शिक्षयितुरिच्छाया
अपि तात्पर्यरूपता बोध्या । सर्वत्र भावार्थस्थले तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वोपगमा-
त्कचिदित्यसङ्गतमित्यभिप्रायेणैव कचिदित्यस्यैव विवरणं नानार्थादावितिवाह—
कचिदिति । ननु नानार्थत्वं यदि नानार्थप्रकृतं तदा नानार्थलाक्षणिकस्थले
कदाचिरकस्यचिदर्थस्य बोधतात्पर्यनियमो न स्यादतो नानार्थगृहीतवृत्तिघटनेमेव
नानार्थत्वमिच्छाह—गृहीतेति । गृहीतपदं तु नानार्थकद्वयादिपदस्यापि यदा
एकस्मिन्नेवायं शक्तिप्रदस्तदा शक्तिप्रदेभ्यः शब्दबोधनियमसंभवात् तात्पर्यज्ञानस्य
शब्दबोधविधानकत्वाभावादुपात्तम् । (गृहीतवाक्यार्थकस्यचक्षुरनापधिकं शक्ति-
लक्षणबोद्धवोरिति भावः) । विभिन्नार्थेति । एकत्वार्थे गृहीतचक्षुरस्यान्य-
स्मिन्नर्थे गृहीतलक्षणाकस्यैत्यर्थः । नन्वेवमादिपदमर्थं किमित्यत आह—आदि-
नेति । ननु शक्यसंभवंस्यैव लक्षणात्वेन लक्षणात्वेन शक्तिज्ञानमावश्यकमेव
तथाच विभिन्नार्थगृहीतशक्तिलक्षणाकस्येतेन पूर्वोक्तेन गतार्थमिदमिति वाच्यम् ।

शोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः ॥८४॥ इति श्रीविश्वनाथ-
पञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां
शब्दखण्डं समाप्तम् ॥ ४ ॥

दिनङ्गी ।

मीमांसाशाखापबद्धानात्मकस्तर्कः । परिशोधितेति । सहकृतेत्यर्थः ।
तर्कोऽनुमानम् । आहुरित्यखरसोद्भावनं सङ्कीर्णं तु गृहीतनानार्थवृत्ति-
कपदजन्यानुभवस्थापेक्षया साधनेन पदजन्यानुभवत्वस्यैव तात्पर्य-
ज्ञानजन्यतायच्छेदकत्वमुचितमित्यन्यत्राधिकमनुसन्धेयम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रवालकृष्णभट्टात्मजमहादेव-
भट्टारब्धे तत्पुत्रदिनकरभट्टप्रपूरिते मुक्तावलीप्रकाशे शब्द-
खण्डं समाप्तम् ॥ ४ ॥

समङ्गी ।

विनिश्चयस्य बहुवचनान्ततया गृहीता विभिन्नार्थेषु शक्तिर्लक्षणा वस्येति विप्र-
हेणानेकार्थेषु गृहीतशक्तिरस्य गृहीतलक्षणाः कस्य वदस्यैव पूर्वभाववार्थसाध ।
मीमांसाशास्त्रदार्थमाह—लाघवज्ञानात्मकस्तर्क इति । "कपिप्रत्नानालनेवे"
स्य प्रथमोपस्थितत्वलाघवेन त्रित्वस्यैव बहुवचनार्थतानिश्चयः । ननु परिशो-
धितेत्यस्य सदृशतावच्छेदे साधनतर्कसहकृततर्कान्तरे किमिच्छाद्याह्यामाह—
तर्कोऽनुमानमिति । अनुमानाकारश्च कपिप्रत्नानिति बहुवचनार्थत्रिवारि-
बहुवचनवाच्यत्वादित्थिर्वचः । तत्र च सापबद्धानं सदृशारि चतुष्पाटैनामपि
बहुवचनवाच्यत्वादिति । एवं च वेदस्थले तात्पर्याज्ञानेनार्थनिर्णय इति ।
अन्यत्राधिकमिति । तात्पर्यसंशयादित्यले शाब्दबोधाननुमवादपि साम्प्र-
थमात्रे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वमावश्यकमिति भावः ॥ ८४ ॥

इति श्रीरामरुद्रमहाचार्यविरचितायां मुक्तावलीप्रकाशदिनकरपुत्रत्रिभ्यां

शब्दखण्डः समाप्तः ॥

स्मरणनिरूपणम् ५

पूर्वमनुभवस्मरणमेदाहृद्धेद्वैविध्यमुक्तं तत्रानुभवप्रकारादर्शिताः स्मरणं तु सुगमतया न दर्शितं तत्र हि पूर्वानुभवः कारणम् । अत्र केचित् अनुभवत्वेन न कारणत्वं किंतु ज्ञानत्वेनैव, अन्यथा स्मरणोत्तरं स्मरणं न स्यात् समानप्रकारकस्मरणेन पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात् । मन्मते तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत इत्याहुः । तत्र । यत्र समूहालम्बनोत्तरं घटपटादीनां क्रमेण स्मरणमजनिष्ट सकलविषयकस्मरणं तु नाभूत् तत्र फलस्य संस्कारनाशकत्वाभावात् कालस्य रोगस्य वा चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यम् । तथाच न दिनकरी ।

सुगमतयेति । सुगमस्य स्वयमप्युचितं शक्यतया दुस्त्य एवाद्यै मुषिषां जिज्ञासोदयादिति भावः । तथा चायस्मरसङ्गत्वा-
 अनुभवानन्तरं स्मरणनिरूपणमिति भावः । तत्र हि स्मरणे हि । स्मरणं न स्यादिति । अनुभवस्य नष्टत्वादिति भावः । ननु अनुभवस्य व्यापारद्वारा कारणत्वं तत्र कार्याध्यवहितपूर्वक्षणवृत्ति-
 स्मरणव्यापारान्यतरकत्वं तत्रानुभवनाशेऽपि तज्जन्यसंस्कारस्य सत्त्वान्निराधामत आह—समानप्रकारकेति । विनष्टत्वा-
 दिति । तथाच तादृशमपि कारणत्वमनुभवे न संभवतीति भावः । तेनैव संस्कारनाशकेन समानप्रकारकस्मरणेनैव । संस्कारान्तर-
 द्वारेति । स्मरणस्य कृषीयक्षणे नाशेन स्वरूपतो हेतुत्वासंभवा-
 दिति भावः । फलस्य प्रत्येकविषयककमिकस्मरणरूपस्य । संस्कार-
 रनाशकत्वाभावादिति । समान्यकाररत्वाभावादिति भावः । कालस्य रोगस्य चेति । अन्यथा उक्तसमूहालम्बनसंस्कारस्म-
 नाशप्रसङ्गादिति भावः । नचेष्टापत्तिः । जन्यभावत्वेन विनाशित्व-
 नियमात् । ननु कालादेः काष्ठत्वादिना नाशकत्वे संस्कारमा-
 त्रस्य क्षणिकत्वापत्तिस्तद्व्यक्तिवेन तथात्वे गौरवमत आह—चर-
 मफलस्य चेति । चरमफले वैजात्यं कल्पयित्वा तेन रूपेण नाश-

क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः । नच पुनः पुनः स्मरणाद् दृढतरसंस्कारानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अट्टित्युद्धोषकसमवधानस्य दार्ढ्यपदार्थत्वात् । नच विनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यम् । विशेषधर्मेण व्यभिचाराज्ञाने सामान्यधर्मेणान्यथासिद्धत्वात् । कथमन्वया दण्डस्य अग्निद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण न कारणत्वम् । नचान्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्वसंशयाद्व्यभिचारसंशय इति वाच्यम् । अनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनापेक्षया चरमस्मरणस्यैव संस्कारनाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात् ॥ इति स्मरणनिरूपणम् ॥ ५ ॥

दिनकृती ।

कृत्वं वाच्यमिति भावः । न क्रमिकेति । न स्मरणोत्तरस्मरणमित्यर्थः । दार्ढ्यपदार्थत्वादिति । तथाच पुनः पुनः स्मरणात् दृढतरसंस्कारोत्पत्तिः किंतु विद्यमानसंस्कारस्यैव पुनः पुनः स्मरणेन अट्टित्युद्धोषकसमवधानं जायते उद्धुद्धाच्च तस्मात् स्मरणान्तरमिति भावः । व्यभिचारसंशय इति । अनुभवत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारसंशय इत्यर्थः । तथाच न विशेषधर्मेण व्यभिचाराज्ञानमिति भावः । व्यभिचारसंशयाभावादिति । सङ्घटनमूर्त्तस्थले संस्कारनाशकचरमस्मृतेस्तदानीमभावेन संस्कारनाशाभावादानुभवत्वेन हेतुत्वेऽपि न व्यभिचारसंदेह इति भावः । यद्यप्यनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनागौरवस्य फलमुरत्वेन न दोषरश्मि, अन्यथा विशिष्टज्ञानकल्पनागौरवभियानुमिते प्रति विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुताविलयप्रसङ्गात् तथापि ज्ञानत्वेन हेतुत्वे उपेक्षात्मकतत्त्वमृतिव्यक्तिभेदस्य कारणतावच्छेदकदोषनिवेशेन गौरवमनुभवत्वेन स्मृतिहेतुत्वे तु तत्त्वमृतिव्यक्तिभेदानिवेशे लापवमिति लापवज्ञानरूपोत्पेक्षकसत्त्वागमिचारसङ्घात्संशयित्वात् तत्त्वार्थम् । इति स्मरणनिरूपणम् ॥ ५ ॥

मनोनिरूपणम् ६

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते ।

अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहोच्यते ॥ ८५ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरूपयितुमाह—साक्षात्कार इति । एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम् । तथाहि—सुखसाक्षात्कारः सकरणकः जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारवदित्यनुमानेन मनसः करणत्वसिद्धिः । नचैवं दुःखादिताक्षात्काराणामपि करणान्तराणि स्युरिति वाच्यम् । लाघवादेकस्यैव सकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः । एवं सुखादीनामसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया मनसः सिद्धिर्बोद्धव्या । तत्र मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह—अयौगपद्यादिति । ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनामयौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धम् । तत्र नानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसन्निधाने यत्संबन्धादेकेनेन्द्रियेण ज्ञानं जन्यते यदसंबन्धाच्च परैर्ज्ञानं नोत्पाद्यते तन्मनसो विमुक्तत्वे चासंनिधानं न संभवतीति न विभ्रु मनः । नच तदानीमदृष्टविशेषोद्बोधकविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यम् । तथा सति चक्षुरादीनामप्यकल्पनापत्तेः । नच दीर्घशुक्लीभक्षणादौ नानावधानभाजां च कथमेकदानेकेन्द्रियजन्यज्ञानमिति वाच्यम् मनसोऽतिलाघवाद् क्षणितिति नानेन्द्रियसंबन्धाभानाहानोत्पत्तेः

दिनष्टी ।

जन्यसाक्षात्कारत्वादिति । ईधरीयसाक्षात्कारे व्यभिचारवारणाय जन्येति । नन्वतिलाघवात्त्वगिन्द्रियस्य प्राणस्य वा करणत्वमस्त्वव आह—एवमिति । असमवायिकारणसंयोगाश्रयतयेति । भावकार्यस्य सासमवायिकारणकत्वनियमादिति भावः । तन्मनसो विमुक्तत्वे चेति । तदसंनिधानं मनसो विमुक्तत्वे न संभवतीत्यर्थः । तथा सतीति । दृष्टसामग्रीसत्त्वेऽप्यदृष्टविलम्बात्कार्यविलम्बास्त्रीकार इत्यर्थः । चक्षुरादीनामपीति ।

उत्पलशतपत्रभेदादिव यौगपद्यप्रत्ययस्य आन्तत्वात् । नच
मनसः सङ्कोचविकासशालित्वाद्भ्रमयोपपत्तिरिति वाच्यम् । ना-
नावयवतन्नाशादिकल्पने गौरवाच्छाधवाच्चिरवयवस्याणुरूपस्यैव
मनसः कल्पनादिति संक्षेपः ॥ इति द्रव्यपदार्थो व्या-
ख्यातः ॥ ८५ ॥

दिक्करी ।

चाक्षुषतद्विरहयोरदृष्टतद्विरहाभ्यामुपपत्तेरिति भावः । आन्तत्वा-
दिति । अव्यवहितकालोत्पत्तिरूपस्य शेषत्वादिति भावः ।
उभयोपपत्तिरिति । मनसः सङ्कोचे एकेन्द्रियमात्रसंबन्धादेकनेव
ज्ञानं विकासे तु नानेन्द्रियैर्मनसः संबन्धाद्युपपन्नानाज्ञानानामुप-
त्तिरिति भावः । यद्यपि नानेन्द्रियैर्मनःसंनिर्घर्षकाले चाक्षुषानु-
त्तिकाले रासनाद्यनुत्पादस्य रासनादिकं प्रति चाक्षुषसामग्र्याः
प्रतिबन्धकत्वेनैवोपपत्तेर्मनसो विमुत्वेऽपि घाघकामायस्यापि तथा
प्रतिबन्धकत्वे गौरवमित्यभिप्रायः । नच स्वच्छानोयोगस्य ज्ञान-
मात्रहेतुत्वाच्चाक्षुषसामग्रीकाले स्पर्शनसामग्र्या नियमतः सख-
त्स्पर्शनापत्तिर्मनसोऽणुत्वपक्षेऽपि दुर्घारेवेति वाच्यम् । अनन्य
गत्या स्पर्शनं प्रति चाक्षुषादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्वीकार्य
देवमपि रासनादिप्रत्यक्षे चाक्षुषादिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वाकल्पनप्र-
सक्तं ज्ञानवस्याणुत्वपक्षे निष्प्रयूहत्वान् । यद्वा ज्ञानसामाग्यं प्रति
स्पर्शनःसयोगस्याहेतुत्वमित्यभिप्रायः । अतएव यदसंबन्धारव-
गादिभिः पर्येषानं नोत्पाद्यते इति शक्यं प्राह । यथाप स्वच्छानो-
योगस्य ज्ञानमागान्यं प्रत्यजनकत्वेऽपि मुमुक्षो ज्ञानानुत्पादनिर्वा-
हस्यधोपपादितमप्यस्यात् । एवं मनसो विमुत्वे आत्ममनःसंबो-
गानुपपत्तिर्यात्ममनसोः कर्मोभावेन कर्मजन्यसंबोगस्य विमुत्त्व-
वादिमतेऽसमवायप्रत्ययसंबोगे मानामाषान् । यद्यपि भौतिके एव
परमाणवो मनोति ध्वनन्तर्धर्मिणामतिरिक्तयात्र जातेः कल्पना-
मपेक्ष्य ह्युमानामेव धर्मिणां तादृष्येण हेतुत्वस्य मुत्तत्वात् निर-
मस्यदृष्टोपपत्तादिति नस्येदं न । यत्संबोगव्यतिरेकान्

गुणनिरूपणम् ७

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणाः ।

द्रव्यं निरूप्यं गुणान् निरूपयति—अथेत्यादिना । गुणत्वजातौ किं मानमिति चेत्, द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या कारणता सा किञ्चिद्दर्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्नकारणताया असंभवात् । नहि रूपत्पादिकं सत्ता या तत्रावच्छेदिका न्यूनाधिकदेशशुचित्वादवधतुर्विशत्यनुगतं किञ्चिदाच्यं तदेव गुणत्वमिति ।

दिनकरी ।

सुपुत्रिकाले कार्यानुत्पादस्तस्य मनसोऽवश्यमङ्गीकरणीयत्वात् । नच कालविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव सुपुत्रिकाले कार्यानुत्पाद् इति वाच्यम् । अनन्तानां कालविशेषाणां प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् । नचोदासीनमनासंयोगस्य सुपुत्रिकाले सत्त्वादापत्तिश्चादयस्यैवेत्यदृष्टविशेषाकृष्टं मन एव ज्ञानादिहेतुत्वेन वक्तव्यं तदपेक्षया चादृष्टविशेषाकृष्टभौतिकपरमाणूनामेव तद्वेत्तुत्वमुचितमिति वाच्यम् । तस्य भौतिकत्वे पृथिवीत्वं जलत्वादिकं वेत्तव्यं विनिगमकाभाषादुभयकल्पने च जातिसादृश्यं तदेतदभिप्रेत्येकं—संदेप इति ॥ इति द्रव्यपदार्थव्याख्यानम् ॥ ८५ ॥

अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याह—द्रव्यं निरूप्येति । तस्मिन्निरूपिते प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तेरिति भावः । इति चेदिसिति पाठः । ननु रूपत्वस्य सत्ताया वा गुणनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—नहीति । रूपत्वादीत्यादिना रसत्वादिपरिग्रहः । यद्यपि गुणत्वजातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रूपाविषु संयुक्तसमवेतसमवायेन गुणत्वप्रत्यक्षसंभवात्तथाप्यतीन्द्रियरूपादौ तत्प्रत्यक्षासंभवेन वत्साधारण्यं गुणत्वस्य न घटव इत्यनुमानं प्रदर्शितम् । नच रूपत्वादिना सादृश्यमिवातीन्द्रियरूपादौ गुणत्वसिद्धिः गुरुत्वाद्वा तु धर्मिप्राहकमानेन तत्सिद्धिरित्यनुमानप्रदर्शनं व्यर्थ-

१ द्रव्यनिरूपणोत्तरकाठीनद्रव्यनिरूपणध्यानकर्तृकद्रव्यकर्मभिरूपणानुसृष्ट इति-
मान् प्रत्यकार इति शक्यावैः-

द्रव्याश्रिता इति । यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं न लक्षणं कर्मादावतिव्याप्तेः तथापि द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः । भवति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं तद्वत्ता च गुणानामिति । द्रव्यत्वं कर्मत्वं वा न द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं गगनादौ द्रव्यकर्मणोरभावात् द्रव्यत्वत्वं सामान्यत्वादिकं वा न जातिरिति तद्व्युदासः । निर्गुणा इति । यद्यपि निर्गुणत्वं कर्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति निर्गुणत्वं बोध्यम् । जात्यादीनां न सामान्यवत्त्वं कर्मणो न कर्मान्यत्वं द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिति तत्र नास्तिव्याप्तिः । निष्क्रिया इति स्वरूपकथनं नतु लक्षणं

दिवकी ।

मिति वाच्यम् । रूपादावव्यापारसाधारणगुण इति प्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेः । इदमत्र बोध्यम् । सकलगुणसाधारणी एका कारणता नास्त्येवेति कथं तदवच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिः । नच चतुर्विंशतिगुणेषु प्रत्येकं याः कारणतास्तासामेव पक्षतया तादृशसकलकारणतावच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यम् । तथा सति द्रव्यकर्मरूपभिन्नसामान्यवति या कारणता सा किञ्चिन्नर्मावच्छिन्नेत्यनुमानेन रूपभिन्नत्रयोविंशतिगुणसाधारणवैजात्यस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् । परिमाण्दत्यस्य काव्यकरणतया गुणत्वस्याप्यतिप्रसक्ततयानवच्छेदकत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः । कर्मादावतिव्याप्तेरिति । आदिना सामान्यपरिग्रहः । लक्ष्ये लक्षणसत्त्वं प्रतिपादयति—भवति हीति । द्रव्यत्वव्यापकतारच्छेदकेत्यस्य फलमाह—द्रव्यत्वमिति । जातिपदस्य फलमाह—द्रव्यत्वमिति । सत्त्वरूपजातिभादाव द्रव्यादावतिव्याप्तिवारणाय—सत्तामिश्रेति । तथापि सामान्यवत्त्वे सतीति । सत्यन्तयोर्विशेष्यस्य च फलमाह—जात्यादीनामिति । तत्र तेषु । गगनादावतिव्याप्तेरिति । आदिना कालादिपरिग्रहः । यथाभ्रुते चैव । सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सति कर्मवद्दृष्टिपदार्थविग्रह-

रूपं रसः स्पर्शागन्धौ परत्वमपरत्वकम् ॥ ८६ ॥

द्रवत्वं स्नेहवेगाश्च भक्ता मूर्तगुणा अमी । ॥ १७

धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ८७

एतेऽमूर्तगुणाः सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिताः ।

संख्यादयो विभागान्ता उभयेषां गुणा मताः ८८

गगनादावतिव्याप्तेः । रूपमिति । वेगा इति । वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः । मूर्तगुणा इति । अमूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः । लक्षणं तु तावदन्यान्यत्यमेवमग्रेऽपि । अमूर्त-

दिनकरी ।

जकोपाधिभस्त्वेऽतिव्याप्तेरभावात् । वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीय इति पाठः । वेगपदस्य भावनान्यसंस्कारपरत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । वेगाश्चेत्यत्र चकारेणात्रुक्तसमुपायकेन गुरुत्वस्यापि संग्रहात् । ननु मूर्तगुणत्वं मूर्तवृत्तिगुणत्वं तत्र संख्यादावतिव्याप्तमत्र आह—अमूर्ताऽपि । तथा चामूर्तावृत्तिगुणत्वं प्रदर्शितगुणानां साधर्म्यमित्यर्थः । नचैतदपि मूर्तमात्रवृत्तिसंख्यादावतिव्याप्तमिति वाच्यम् । अमूर्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्तत्वव्याप्यतावच्छेदकगुणवृत्तिजातिभस्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । अत्र वाद्ये शून्यान्तेन संख्यादेर्बुद्ध्यादेश्च व्युदासः । वेगस्थितिस्थापकोपसंग्रहाय संस्कारत्वान्येति । द्वितीयेऽवच्छेदकान्तेन संख्यादावृत्तित्वान्तेन कर्मत्वादेर्व्युदासः । मूले एतेऽमूर्तगुणा इत्यत्राकारप्रश्लेषो बोध्यः । ननु धर्मत्वादिमूलेनैतेषाममूर्तवृत्तिगुणत्वं साधर्म्यशुक्लम् अस्त्वंस्यादावतिव्याप्तमत्र आह—मूर्तेष्विति । मूर्तावृत्तिगुणत्वमेव तेषां साधर्म्यमित्यर्थः । नच तथाप्यमूर्तमात्रवृत्तिसंख्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । मूर्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्तत्वाभावव्याप्यतावच्छेदकपरिमाणावृत्तिजातिभस्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । अत्र शून्यान्तेन संख्यादिरूपादिव्युदासः । सचामादायासंभववारणाय गुणत्वव्याप्येति । कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यीभू-

संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा ।
 द्विपृथक्त्वादयस्तद्देतेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥ ८९ ॥
 अनः शेषगुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः ।
 बुद्ध्यादिपदं स्पर्शान्नाः लेहः सांसिद्धिको द्रवः ९०
 अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः ।
 संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवोऽसांसिद्धिकस्तथा ॥ ९१ ॥

गुणा इति । मूर्तेषु न वर्तन्त इत्यर्थः । उभयेपामिनि ।
 मूर्तामूर्तगुणा इत्यर्थः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ अनेकाश्रिता
 इति । संयोगविभागद्वित्यादीनि द्विष्टुतीनि त्रित्वचतुष्टादिकं
 त्रिचतुरादिष्टुतीति बोध्यम् ॥ ८९ ॥ अत इति । रूपरसगन्ध-
 स्पर्शकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेष-
 प्रयवगुरुत्वद्रवत्वलेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः । बुद्ध्यादीति ।
 बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयवा इत्यर्थः । स्पर्शान्नाः रूपरसग-
 न्धस्पर्शा इत्यर्थः । द्रवो द्रवत्वम् । वैशेषिकाः विशेषा एव
 दिक्छती ।

सगुणत्वस्य निवेशः । द्वितीये परममहत्त्वत्वजातिमाश्रयाविव्या-
 निवारणाय परिमाणापृचीति । ननु मयेषां गुणा इति मूलेन संख्या-
 निपञ्चानामुभयवृत्तिगुणत्वं सामर्थ्यमुच्यते यत्र ^{रूपरसगन्धस्पर्श} रूपादावतिम्याव-
 मत् इमपदं मूर्तामूर्तपरतया व्यापष्टे—मूर्तामूर्तेति । नच मूर्त-
 माप्रवृत्तिसंख्यादावन्व्याप्तमिति वाच्यम् । काठवृत्तिवृत्तिगुणत्व-
 व्याप्यजातिमत्त्वस्य द्रव्यत्वसमव्यापकतावष्टेदकजातिमत्त्वस्य वा
 निवञ्चितत्वान् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ नन्वनेकाश्रितत्वं संयो-
 गादावन्व्याप्तमनेकपदस्य बहुत्वविशिष्टे शब्दत्वादत्र आह—संयो-
 गेति । यथा वैकृत्यभिन्नसंख्याविशिष्टवापकत्वमनेकपदस्येति न
 यत्राप्यातिरिक्ति भावः । श्यायवप्रतिबोधिद्वान्योन्याभावसमाना-
 धिच्छरणगुणत्वस्य विवञ्चितत्वात् यत्राप्यातिरिक्त्यपि केचित् ॥ ८९ ॥
 एकैकवृत्तय इति मूलेन न्यसमानाधिच्छरणान्योन्याभावप्रतिबोधि-
 यानवष्टेदेकैकत्वत्वा इत्यर्थः । यद्वा न्यायप्रयान्योन्याभावव्यापका-

गुरुत्ववेगौ सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिताः ।

संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च ॥ ९२ ॥

एते तु द्वीन्द्रियग्राह्याः अथ स्पर्शान्तशब्दकाः ।

याश्चैकैकेन्द्रियग्राह्याः गुरुत्वाद्दृष्टभावनाः ॥ ९३ ॥

वैशेषिकाः स्वार्थे ठक् । विशेषगुणा इत्यर्थः । संख्येति ।

संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानीत्यर्थः ।

दिनकरी ।

त्यन्ताभावप्रतियोगिन इत्यर्थः । स्वार्थे ठगिति । विनयादिभ्यः

स्वार्थे ठग्विमानाद्विशेषशब्दस्य तदन्तर्गतत्वाद्दिनयादेराठतिगणत्वा-

दिति भावः । विशेषगुणा इत्यर्थ इति । विशेषगुणत्वं च भाव-

नान्यो यो वायुवृत्तिवृत्तिस्पर्शावृत्तिधर्मसमवायी तदन्यत्वे सति

गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वान्यगुणत्वम् । अत्र जालाश्रयतिष्ठ्याप्तिवार-

णाय विशेष्यम् । गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वयोर्वारणाय गुरुत्वेत्यादि ।

सांसिद्धिकद्रवत्वसंमहायान्येति । संयोगादिवारणाय सत्यन्तम् ।

आधनापामव्याप्तिवारणायाद्यमन्यान्त्वं सत्यन्तपटकसमवायिविशेष-

णम् । सत्त्वारिकमादायासंभववारणाय स्पर्शसंमहाय च स्पर्शावृ-

त्तीति ॥ संख्या आदिर्वस्वाऽपरत्वमन्ते यस्येति व्युत्पत्त्या परि-

माणपरत्वयोरेव ग्रहणमिति भ्रमवारणायादिपदमाह्यगुणात् विशिष्य

दर्शयति—संख्यापरिमाणेत्यादिना । गुरुत्ववेगावित्यत्र मूले

देगपदं भावनातिरिक्तसंस्कारपरं तेन स्थितिस्थापकस्यापि परिग्रहः ।

मूले सामान्यगुणा इति । तत्त्वं च रूपस्पर्शान्यत्वे सति

द्रव्यविभाजकोपाधिब्याप्यतावच्छेदकसंयोगविभागवेगद्रवत्वावृत्ति-

जातिशून्यगुणत्वं द्रव्यविभाजकतावच्छेदकं पृथिवीत्वादि पद्या-

प्यतावच्छेदकं च गन्धत्वादि तच्छून्यावस्य संख्यादौ सत्त्वाङ्ग-

णसमन्वयः । अत्र जलीयशुद्धरूपे वायोरनुष्णाशीतस्पर्शं च पृथि-

न्यादिशुद्धरूपस्पर्शाव्यावृत्तजातिविशेषे मानाभावाच्छुद्धरूपानुष्णा-

१ अत्र स्पर्शेऽद रसलाप्युपलक्षकं तेन जलीयमपुत्रस्ते पृथिव्यपुत्रस्तेऽप्युष्णाङ्ग-
नातिविशेषात्तस्तेऽपि च स्थितिरिति ।

अतीन्द्रियाविभूनां तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः ।

अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिताः ॥ ९४ ॥

द्वीन्द्रियेति । चक्षुषा तत्रापि ग्रहणयोग्यत्वात् । बाह्येति ।
रूपादीनां चक्षुरादिग्राह्यत्वात् । विभूनामिति । बुद्धिसुख-
दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा इत्यर्थः । कारणगुणेन

शीतस्पर्शयोरविभ्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । शब्दविशेषजनकता-
वच्छेदकजात्यवच्छिन्नकठिनावयवद्वयविभागे तेजोवेगातिशयेऽत-
न्ताप्तिसंयोगनाशयतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नघृतादिवृत्तिद्रवत्वे चा-
व्याप्तिवारणायावृत्त्यन्तं जातिविशेषणम् । कर्मादौ तद्वारणाय
विशेष्यम् । पृथिवीत्वादिभ्याप्यत्वावच्छेदकतत्त्वसंख्यात्वादिशून्य-
त्वस्य तत्त्वसंख्यायामभावादव्याप्तिवारणाय जातिपदम् । द्रव्य-
विभाजकतावच्छेदकरूपोपाधेश्च व्यापकत्वं तत्त्वद्वयित्वेन विद-
क्षितं नतु तादृशोपाधित्वेन अन्यथा संख्यात्वादेरपि तादृशजाति-
त्वादसंभवापत्तेरिति । संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं ज्ञेह एव चेत्यत्र
मूले ज्ञेहपदं वेगस्याप्युपलक्षकम् । स्थितिसापकस्य त्वतीन्द्रियत्वं
ब्रह्मते । ननु द्वीन्द्रियमाहत्वं रूपादावतिव्याप्तं तेषां मनसापि
ग्रहणात् बाह्येन्द्रियद्रव्यमाहत्त्वमपि तत्रैवातिव्याप्तम् रूपादीनां चक्षु-
द्रव्यादिना ग्रहणादतीन्द्रियसंख्यादावव्याप्तं च तत्रेन्द्रियमाहत्त्वस्यै-
वामावादत आह—चक्षुषा त्वचापीति । चक्षुस्त्वगुभयग्रहण-
योग्यत्वं तदर्थः । चक्षुस्त्वगुभयमाहमाधनावृत्त्यन्यधर्मसमवायि-
गुणत्वमिति तु निष्कर्षः । संस्कारत्वादि कमादाय भावनायामति-
व्याप्तिवारणाय भावनावृत्त्यन्येति । कर्मादौ तद्वारणाय गुणत्वस्य
निवेशः । ननु बाह्येकेकेन्द्रियमाहत्वं संख्यादावतिव्याप्तं तेषामु-
भयमाहत्वेऽप्येकमाहत्त्वानपायादव्याप्तं चातीन्द्रियरूपादौ तेषामि-
न्द्रियमाहत्त्वस्यैवामावादत आह—रूपादीनामिति । चक्षुरा-
दीति । चक्षुरादिनैवेत्यर्थः । तथाचैकमात्रपाह्यस्य विवक्षि-
यत्वात् संख्यादौ नातिव्याप्तिः । ग्राह्यत्वात् महणयोग्यत्वात् ।
तेन नातीन्द्रियरूपादावव्याप्तिः । तथाच चक्षुस्त्वगुभयमाहत्त्वदि-

स्थितिस्यापक इत्येते स्युः कारणगुणोद्भवाः ।

संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते तु कर्मजाः ॥ ९६ ॥

स्पर्शान्तपरिमाणैकपृथक्त्वस्त्रेहशब्दके ।

भवेदसमवायित्वमूथ वैशेषिके गुणे ॥ ९७ ॥

॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ अपाकजास्त्विति । पाक-

जरूपादीनां कारणगुणपूर्वकत्वाभावादपाकजा इत्युक्तम् ।

तथाविधमपाकजम् । तथैकत्वमपि बोध्यम् । संयोगश्चेति ।

कर्मजन्यत्वं यद्यपि न साधर्म्यं घटादावतिव्याप्तेः । संयोगज-

दिनष्ठी ।

(तेषां विद्युनिक्षेपगुणानाम्)

गुणपरिमाणनिष्ठवैजात्यं परममहत्त्वत्वं चादायातिव्याप्तिवर्णाय

गुणत्वसाक्षाद्याप्येति । संस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्याप्याप्यत्वे सति

गुणत्वव्याप्यत्वं तदर्थः । अन्यथा भावनात्वस्य गुणत्वसाक्षाद्या-

प्यत्वाभावाद्भाषनायामव्याप्तिप्रसङ्गात् । इत्यमपि परत्वापरत्वयो-

रतिव्याप्तिरवशिष्यते सापि परत्वापरत्वावृत्तित्वेन जातेर्विशेषणी-

यत्वाभिरसनीयेति ध्येयम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

॥ ९४ ॥ मूले स्युः कारणगुणोद्भवा इति । कारणगुणोत्त-

मत्वं च न पूर्वोक्तं स्वाश्रयसमवायिसमवेतगुणजन्यत्वं हस्तपुस्त-

कसंयोगविभागादिजन्यकायपुस्तकसंयोगविभागादावतिव्याप्तेः ।

नच स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतगुणजन्यत्वं तत् । हस्तपुस्तकसं-

योगादिश्च न स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेत इति वाच्यम् । तथा-

प्यवयवावयविनोरेकत्वाभ्यां जनितेऽवयवावयविद्वित्वादावतिव्याप्तेः

तथापि स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यत्वं तत्

अवयवैकत्वादेरवयवावयविद्वित्वसजातीयत्वाभावेन तत्रातिव्याप्य-

भावात् । नच संख्यात्वेन तयोः साजात्यमस्तीति तदोपतादवस्यं

गुणत्वव्याप्यव्याप्यजात्या साजात्यस्य निवक्षितत्वात् । अवयवावय-

विरूपादीनां नीलत्वादिना साजात्यसत्त्वान्नासंभवः । ननु तथापि

नित्यरूपे संख्याप्रचयजन्यपरिमाणे कर्मजवेगे चाव्याप्तिरिति चेन्न ।

स्वाश्रयसमवायिमात्रसमवेतस्वसजातीयगुणजन्यवृत्तिजातिमत्त्वस्य

विबक्षितत्वात् नित्यरूपादौ तादृशरूपत्वादिक्मादाय लक्षणसमन्व-

(लक्ष्मणादेरिच्छादीनां प्राप्ते)

आत्मनः स्यान्नमित्तत्वमुष्णस्पर्शगुरुत्वयोः ।

वेगेऽपि च द्रवत्वे च संयोगादिद्वये तथा ॥ ९८ ॥

द्विधैव कारणत्वं स्यादयं प्रादेशिको भवेत् ।

वैशेषिको विमुगुणः संयोगादिद्वयं तथा ॥ ९९ ॥

संयोगेऽव्याप्तेश्च तथापि कर्मजन्यवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यम् । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ पृथक्त्वेत्यत्र त्यप्रत्ययस्य प्रत्येकमन्वयादेकत्वं पृथक्त्वं च ग्राह्यम् । पृथक्त्वपदेन वैकपृथक्त्वम् । भवेदसमवायित्वमिति । घटा-
दिगती ।

यान् । अत्र च संख्यात्वपृथक्त्वस्याविरिकृत्येन भावनापृथग्यत्वेन सादृशजातिविशेषणीया तेन सादृशसंख्यात्वं पृथक्त्वं सादाय द्वित्वद्विपृथक्त्वादौ नाविख्यातिः । नराऽवयववेगजन्यावयवविवेग-
वृत्तिवृत्तागुणत्वसंस्कारत्वभावाय भावनायामविख्यातिः । नपैवं जातिवृत्तिलक्षणे सादृशरूपत्वादिसातिमादाय पाकजरूपादाववि-
ख्यातिरिति वाच्यम् । सादृशजातिमर्थे सत्यपाकजत्वस्य विप-
क्षितत्वादिति सर्वं चतुरस्रम् । लक्ष्यतावच्छेदकेऽपाकजत्वविशेष-
णस्य प्रयोजनमाह—मुक्तावल्यां पाकजरूपादीनामिति ।
कारणगुणपूर्वकत्वाभावात्कारणगुणपूर्वकत्वव्यवहाराभावात् ।
अत्र पाकजरूपपरस्रगन्धस्पर्शपाकजद्रवत्वद्वित्वादिद्विपृथक्त्वादिसंयो-
गविभागपरत्वापरत्वानां न कारणगुणपूर्वकत्वं नरा अकारणगुणपूर्व-
कत्वं साधर्म्यमिति ध्येयम् । एवमन्यत्रापि । अथ प्रादेशिक
इत्यादिमूलेन संयोगादिद्वयविशेषगुणानामव्याप्यवृत्तित्वं साध-
र्म्यं प्रदर्शनीयं । अत्रापि यथाकृते कर्मादावविख्यात्वेऽप्यव्यवहारा-
व्याप्तेऽव्याप्यवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यमित्यर्थः ॥ ९५
॥ ९६ ॥ मूले एकपृथक्त्वत्वेहशब्दक इत्यत्रैकत्वमेकपृथक्त्वं
चेत्यर्थो बोध्यः । वैशेषिके गुण इत्यत्रात्मन इत्यस्यान्वयः । मुक्ता-

१ कृतादावविख्यातिव्याप्यवृत्तित्वम्, यदादिवात्पर्यं श्रुत्यान्वयात्पेक्ष, तदादा-
रत्वान्वावयवो जातो विशेषणं देयम्, तेन संस्काररत्वादाय न स्थितेऽवयवमावयवो-
रविशेषादिति । २ अत्रापि स्थितेऽवयववेगवेगोर्भावात्तद्वय जाते संख्यात्मन्त्वं देयम्,

दिरूपरसगन्धस्पर्शाः कपालादिरूपरसगन्धस्पर्शेश्च भवन्ति
 एवं कपालादिपरिमाणादीनां घटादिपरिमाणाद्यसमवायिकारण-
 त्वं शब्दस्यापि द्वितीयशब्दं प्रति एवं स्थितिस्थापकैकपृथक्त्वयोर-
 पि ज्ञेयम् । निमित्तत्वमिति । शुद्धवादीनामिच्छादिनिमित्त-
 त्वादिति भावः । द्विधैवेति । असमवायिकारणत्वं निमित्त-
 कारणत्वं च । तथा हि उष्णस्पर्श उष्णस्पर्शस्यासमवायिकारणं
 पाकजे निमित्तम् ।^(३) गुरुत्वं गुरुत्वपतनयोरसमवायिकारणम-
 भिघाते निमित्तम् ।^(४) वेगो वेगस्पन्दयोरसमवायी अभिघाते
 निमित्तम् ।^(५) द्रवत्वं द्रवत्वस्यन्दनयोरसमवायि संग्रहे निमित्तम् ।
 भेरीदण्डसंयोगुः शब्दे निमित्तं भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायी ।
 वंशदलद्वयविभागः शब्दे निमित्तं वंशदलाकाशविभागोऽसम-
 वायीति । प्रादेशिकः अव्याप्यवृत्तिः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥
 चक्षुरिति । रूपत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा । रूपशब्दोच्छेदनी
 प्रतीतिर्नास्तीति चेन्मास्तु रूपशब्दप्रयोगः तथापि नीलपीता-
 दिन्प्रनुगतजातिविशेषोऽनुभवसिद्ध एव । रूपशब्दाप्रयोगेऽपि
 नीलो वर्णः पीतो वर्ण इति वर्णविशेषोच्छेदनी प्रतीतिरस्त्येव ।

दिनकरी ।

पल्यामुष्णस्पर्श इति । अवयवगत उष्णस्पर्श इत्यर्थः । उष्ण-
 स्पर्शस्य अवयवगतोष्णस्पर्शस्य । एवमग्रेऽपि । कारणैकार्थप्रत्या-
 सत्या कार्यैकार्थप्रत्यासत्या च गुरुत्वस्यासमवायिकारणत्वमिति
 प्रदर्शनाय गुरुत्वपतनयोरित्युभयमुक्तम् । एवमग्रेऽपि । संग्रहे
 सप्तत्वादिसंयोगविशेषे । भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायीति प्रथमान्व-
 सयोगपदपठितः पाठः । भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्ववि-
 यमान्भेर्याकाशसंयोगस्य शब्दं प्रत्यसमवायिकारणत्वमावश्यकमिति
 भावः । यद्यपि भेरीदण्डसंयोगस्य शब्दे निमित्तत्वं न तु तत्र तस्या-
 समवायिकारणत्व भेर्याकाशसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं न तु तत्र
 तस्य निमित्तत्वमित्येकव्यक्तेर्न द्विविधहेतुत्वं तथापि सयोगजाती-
 यस्य द्विविधहेतुत्वमस्त्येवेति भावः । एवमग्रेऽपि । मूले संयोगादि-
 द्वये तथेत्यनन्तरं द्विधैवेत्यस्य प्राक् पठपरत्वादित्वादिद्विपृथक्त्वा-

चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् ।

एवं नीलत्वादिकमपि प्रत्यक्षसिद्धम् । नचैकैका एव नीलरूपा-
दिव्यक्तय इत्येकव्यक्तियुक्तित्वात्नीलत्वादिकं न जातिरिति
याच्यम् । नीलो नष्टो रक्त उत्पन्न इत्यादिप्रतीतेर्नीलादेरुत्पाद-
विनाशशालितया नानात्वात् । अन्यथा एकनीलनाशे जगदनी-
लतामापद्येत । नच नीलसमवायरक्तसमवाययोरेवोत्पादविनाश-
विषयकोऽसौ प्रत्यय इति याच्यम् । प्रतीत्या समवायानुष्ठेखात् ।
नच स एवायं नील इति प्रत्यक्षबलाच्छाब्दाद्यैक्यमिति वाच्यम् ।
प्रत्यक्षस्य तज्जातीयविषयत्वात् संशयं गुर्जरीतिवत् । लाघवं
तु प्रत्यक्षसाधितम् । अन्यथा घटादीनामप्यैवयप्रसङ्गात् ।
उत्पादविनाशबुद्धेः समवायालम्बनत्वापत्तेरिति । एतेन रसादि-
कमपि व्याख्यातम् । चक्षुर्ग्राह्यमिति । चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुण-

दिनकरी ।

दिके पुनरिति पाठः क्वचित्सुखे प्रमादादायातः परत्वादीनाम-
कारणत्वेन द्विविधकारणत्वस्य तत्राभावात् । नच परत्वादीनामपि
स्वप्नसप्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वात् कथमकारणत्वमिति वाच्यम् । स्वप्न-
प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रत्यकारणस्योक्तत्वात् । विस्तरस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः ।
मुक्तापत्यामन्याप्यवृष्टिरित्यस्य वैदिकेत्यादिस्त्वेन रूपादौ नादिव्याप्तिः
॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ नीलत्वादीत्यादिना रक्तत्वादिपरिग्रहः ।
अन्यथा नीलादीनामेकव्यक्तित्वे । ननु लाघवादेव नीलारुणादि-
व्यक्तैक्यं सेत्सतीत्यत आह—लाघवं त्विति । प्रत्यक्षसाधि-
तमिति । नीलो नष्टो रक्त इत्यत्र इत्यादिप्रत्यक्षसाधितमित्यर्थः ।
अन्यथेति । लाघवमात्रेण नीलारुणादीनामेक्याभ्युपगम इत्यर्थः ।
ननुत्पन्नो घटो विनष्टो घट इत्यादिप्रतीतेर्न घटादेरेक्यमित्यत आह—
उत्पादेति । एतेन ईदृशजातिबाधकप्रमाणेन । रसादिकं रसत्वा-
दिकम् । जादिना गन्धत्वादिपरिग्रहः । संयोगादायतिव्याप्तिमाश-
ङ्गाह—चक्षुर्ग्राह्यमिति । चक्षुर्ग्राह्यमित्येत्यर्थः । तेन चक्षुरिति
प्राक् प्रतीकधारणेऽपि न यौनरुक्त्यम् । विशेषगुणत्वमिति ।
विशेषगुणत्वमित्यर्थः । वैशेष्यं च चक्षुर्भिन्नाप्राप्तत्वम् । नच

चक्षुषः सहकारि स्याच्छुक्लादिकमनेकधा ॥१००॥
 त्वमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । द्रव्यादेरिति । उपलम्बकमुपल-
 विधकारणम् । इदमेव विष्टणोति चक्षुष इति । द्रव्यगुणकर्म-
 सामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं कारणम् । शुक्ला-
 दिकमनेकधेति । तच्च रूपं शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशर्बु-
 रादिभेदादनेकप्रकारकं भवति । ननु कथं कर्बुरमतिरिक्तं
 रूपं भवति । इत्थं । नीलपीताद्यवयवारब्धोऽवयवी न ताप-
 क्षीरूपोऽप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिरूपमुत्प-
 द्यते पीतावच्छेदेनापि नीलोपलब्धिप्रसङ्गात् । नाप्यव्याप्यवृत्ति-
 नीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तिवै-
 विरोधात् । तस्मान्मानाजातीयरूपैरवयविनि विजातीयं चित्रं
 रूपमारभ्यते । अत एवैकं चित्ररूपमित्यनुभवोऽपि नानारूप-
 कल्पने गौरवात् । इत्थं च नीलादीनां पीताधारम्भे प्रतिबन्ध-
 दिनेकरी ।

तथापि प्रमाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । चक्षुर्मात्रमाद्य-
 त्वस्य चक्षुर्मात्रगृहीतस्त्रेहविशेषेऽतिव्याप्त्यापत्त्या चक्षुर्मात्रमाद्यत्वस्य
 जातिविशेषणत्वं स्वीकृत्य चक्षुर्मात्रमाद्यजातिमद्गुणत्वविवक्षणसा-
 दृश्यकतया तेनैव प्रमाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणादिति । प्रमा-
 त्वमादाय प्रमाभ्यामतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् । एवमग्रेऽपीति ।
 रसस्पर्शलक्षणेष्वप्येवा रीतिर्बोध्येत्यर्थः । अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गादिति ।
 द्रव्यचाक्षुषं प्रति समवायसंबन्धेनोद्भूतरूपस्य हेतुत्वादिति भावः ।
 व्याप्यवृत्तिजातीयेति । व्याप्यवृत्तिवृत्तिजातिश्च सविषयावृत्ति-
 योऽप्या । तेन व्याप्यवृत्तीधरज्ञानजातीयस्यास्मदादिज्ञानस्याव्याप्य-
 वृत्तिवैऽपि न क्षतिः । ननु वृक्षाणां बहुत्वेऽप्येकं घनमितिव-
 द्रूपसमुदायगतमेकत्वमादायैकं चित्रमित्यनुभवोपपत्तिरत आह—
 नानेति । गौरवादिति चित्रमिति प्रतीतिविषयताया अनेकत्र
 कल्पने गौरवादित्यर्थः । ननु चित्ररूपाधिकरणे घटादौ स्थापय-
 समवेतत्वसंबन्धेन कपाटनीलादीनां चरणादीनां सत्त्वात्कथं तत्र
 न नीलाद्युत्पत्तिरित्यत आह—इत्थं चेति । चक्षुषापत्तेन चित्र-

कत्वकल्पनादवयविनि न पीताद्युत्पत्तिः । एतेन स्पर्शाऽपि व्याख्यातः । रसादिकमपि नाच्याप्यवच्छि किंतु नानाजातीयरसवदवयवैरारब्धेऽवयविनि रसाभावेऽपि न क्षतिः । तत्र रसनयावयवरस एव गृह्यते रसनेन्द्रियादीनां द्रव्यग्रहे सामर्थ्याभावात् अवयविनो नीरसत्वेऽपि क्षतेरभावात् । नच्यास्तु तत्राच्याप्यवच्छेदेव नानारूपं नीलादेः पीतादिप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् । अतएव “लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः । श्वेतः खुरविपाणाभ्यां स नीलो घृष दिगच्छति ।

रूपसिद्धौ चेत्पर्यः । प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति । समवायेन नीलं प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन नीलातिरिक्तरूपत्वेन, पीतरूपं प्रति पीतातिरिक्तरूपत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति रीत्या प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनादन्वया नानाजातीयरूपवत्कपालारब्धे पटे नीलकपालाद्यवच्छेदेन पीतोत्पादापचेदुंबंत्वादिति भावः । अत्र नव्याः—नानाजातीयरूपवत्कपालारब्धे पटे पीतकपालाद्यवच्छेदेन नीलापत्तिवारणाय न पूर्वोक्तः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः, कल्प्यते कित्त्ववच्छेदकत्वासंबन्धेन नीलादिकं प्रति समवायेन नीलादेः कारणत्वं कल्प्यते चित्ररूपाङ्गीकारे तु समवायेन नीलादिकं प्रति स्वाश्रयसनवेदत्वसंबन्धेन नीलत्वादिना हेतुत्वस्य पूर्वोक्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्य च कल्पनाद्वैरथमित्याहुः । यत्र । अवच्छेदकतासंबन्धभटितोक्तकार्यकारणभावाङ्गीकारेऽप्यवच्छेदकतासंबन्धेन कपालादौ आयमानस्य नीलादेः समवायेन घटादाविव गगनाद्यवप्युत्पत्तिवारणाय समवायेन नीलादिकं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन नीलादेर्हेतुत्वस्य तथाप्यावश्यकत्वात् । किंच चित्रमिति प्रतीतिविषयताया अनेकत्र कल्पने गौरवमेकत्र कल्पने लाघवमिति लाघवानुरोधेनातिरिक्तचित्ररूपसिद्धौ पूर्वोक्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवस्य न दोषत्वं फलमुखत्वादित्यन्यत्र विसरः । स्पर्शाऽपि व्याख्यात इति । कोमलकठिनस्पर्श-

जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत् सहेकतुम् ।

रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ॥ १०१ ॥

उच्यते”इत्यादिशास्त्रमप्युपपद्यते । नच व्याप्याव्याप्यवृत्तिजा-
तीययोर्द्वयोर्विरोधः मानाभावात् । नच लाघवादेकं रूपं अनुभव-
विरोधात् । अन्यथा घटादेरपि लाघवादैक्यं स्यात् । एतेन स्पर्शा-
दिकमपि व्याख्यातमिति वदन्ति ॥ १०० ॥ जलादीति ।
जलपरमाणौ तेजःपरमाणौ च रूपं नित्यम् । पृथिवीपरमाणुरूपं
तु न नित्यं तत्र पाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः । नहि घटस्य पाका-
नन्तरं तदवयवोऽप्यक उपलभ्यते । नहि रक्तकपालस्य कपालिका
नीलावयवा भवति । एवं क्रमेण परमाणावपि पाकसिद्धेः ।
अन्यत् जलतेजःपरमाणुरूपभिन्नं रूपम् । सहेतुकं जन्यम् ।
रसं निरूपयति—रसस्त्विति । सहकारीति । रासनज्ञाने रसः

दिनकृती ।

वदवयवाभ्यामारब्धे घटादौ स्पर्शानङ्गीकारे घटस्यास्पर्शनाप-
त्तिरित्यादिरीत्या चित्रस्पर्शोऽप्यावश्यक इति भावः । अव-
यविनो नीरसत्वेऽपि धृतेरभावादिति । नच चित्रो रस इति
प्रतीतिविषयतयातिरिक्तचित्रसिद्धिरिति वाच्यम् । घाटप्रतीते-
रवयवगतनानारसैरुपपत्तेरतिरिक्तचित्ररसतत्प्रागभाषणंसादिक्त्वरने
गौरवात् । नचैवं द्यगुक्तरसस्यायोग्यतया मधुरादिरसप्रतीतिनि-
यामकत्वासंभवेनास्तु द्यगुक्ते मधुरादिरसः चतुरणुकाद्यन्त्या-
वयविपर्यन्तं मधुरादिरसवत्त्वे मानाभावः द्यगुक्त्गतमधुररसेनैव
मधुरादिप्रत्ययोपपत्तेरिति वाच्यम् । समवायेन मधुररसं प्रति
स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन मधुररसत्वेन हेतुतायादुगुक्त्गतम-
धुररसान्ययानुपपत्त्या क्लृप्तवया वाटशकारणयलाचतुरणुकादौ मधु-
रादिरसोत्पत्तेर्दुवारात् ॥ १०० ॥ ननु घटावयवेऽप्यापातु पादो
ननु परमाणावत् आह—नहि रक्तेति । न संपोगगत इति ।
कठिनः संयोग इति प्रतीतिस्तु कठिनस्पर्शघटव्यप्रतियोगिकत्व-

सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् । ^{रसोऽपि} घ्राणग्राह्यो भवेद्गन्धो घ्राणस्यैवोपकारकः ॥ १०२ ॥

सौरभश्चासौरभश्च स द्वेषा परिकीर्तितः ।

स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः १०३

अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात्स त्रिविधो मतः ।

काठिन्यादिक्क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत् ॥ १०४

एतेषां पाकजत्वं तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित् ।

तत्रापि परमाणौ स्यात्पाको वैशेषिके नये ॥ १०५ ॥

कारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति । जलपरमाणौ रसो नित्यः अन्यः

सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः । गन्धं निरूपयति—घ्राणग्राह्य

इति । उपकारक इति । घ्राणजन्यज्ञाने सहकारी स इत्यर्थः ।

सर्वोऽपि गन्धोऽनित्य एव । स्पर्शं निरूपयति—स्पर्श इति ।

उपकारक इति । स्पर्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः ।

अनुष्णाशीत इति । पृथिव्यां वायौ च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः

जले शीतः तेजस्युष्णः । कठिनसुकुमारस्पर्शो पृथिव्यामेवेत्यर्थः ।

कठिनत्वादिकं तु न संयोगगतो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यत्वा-

पत्तेः । पूर्ववदिति । जलतेनोवायुपरमाणुस्पर्शा नित्यास्तद्धि-

न्नास्त्वनित्या इत्यर्थः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम् । नान्यथेति । पृथिव्यां हि

रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिरप्रिसंयोगादुपलभ्यते । नहि शतधापि

ध्मायमाने जले रूपादिकं परावर्तते । नीरे सौरभमाप्यं

चान्द्रयन्यतिरेकाभ्यामौषाधिकमेवेति निर्णयते पवनपृथिव्योः

शीतस्पर्शादिवत् । तत्रापि पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणावेव

रूपादीनां पाक इति वैशेषिका वदन्ति । तेषामयमाशयः ।

दिवशी ।

भवगाहत इति भावः ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

रूपादीनां पाक इति । रूपादीनां परावृत्तित्यर्थः । पाको न

संभवतीति । रूपादिपरावृत्तिफलरूपसंयोगो न संभवतीत्यर्थः ।

नैयायिकानां तु नये द्यणुकादावपीड्यते ।

गणनाव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते ॥१०६॥

अवयविनावष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न संभवति परंतु वद्विसंयोगे-
नावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः पुनश्च पक्षपर-
माणुसंयोगाद् द्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्यन्तमुत्पत्तिः
तेजसामतिशयितवेगवशात्पूर्वव्यूहनाशो ह्यटिति व्यूहान्तरोत्प-

दिनकरी ।

रूपपरावृत्तिर्न संभवतीति यावत् । रूपादिनाशं प्रति साक्षात्पर-
म्परासाधारणसर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य हेतुतयावयविना-
वष्टब्धेष्ववयवेषु सस्म अवयविनि रूपादिनाशो न संभवति
सद्वेतोः सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्याभावादिति भावः ।
नव विद्यमानेऽपि घटादौ सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगः कुतो
नोत्पद्यते इति वाच्यम् । तथा सत्यारम्भकसंयोगावच्छेदेनाव-
यविनि तेजःसंयोगोत्पादकाले तदवच्छेदेनावयवेष्वपि नोदना-
मिघातयोरन्यतरस्योत्पादनियमेनावयवेषु विभागहेतुक्रियोत्पादेना-
रम्भकसंयोगनाशादवयविनाशापत्तेः । नचावयवेषु तेजोभिघाता-
नन्तरं पञ्चमक्षण एवावयविनाशसंभवेन तत्पूर्वमवयविनि रूपा-
दिनाशोत्पादाभ्युपगमे यावकाभाव इति वाच्यम् । तत्र पूर्वा-
वयविनाशावयव्यन्तरोत्पादयोरवश्यकत्वात् पूर्वावयविनि रूपा-
दिपरावृत्तिजनकविजातीयतेजःसंयोगस्य ज्ञानाभावेनाकल्पनात्
अवयविरूपनाशे आश्रयनाशस्य हेतुत्वात् पाकाजन्यत्वस्य कार्य-
दावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवादवयविनाशं विना पाकेनावयविरू-
पनाशासंभवादवयविनीलादावयवनीलादेर्हेतुत्वायां व्यभिचारापत्त्या
पाकेनावयविनि नीलाद्युत्पादासंभवाद्येत्वभिमानः । अवयविषु
विनष्टेष्विति । घटाद्यारम्भककपालादिपरमाणुपर्यन्तेष्वग्निसंयोगेन
पूर्वोक्तरीत्या घटादिद्व्यणुरुपर्यन्तेषु नाशसंभवादिति भावः । स्वत-
न्त्रेषु कार्यद्रव्यत्वंसतिशिष्टेषु । ननु तत्र संख्याभेदादिः कथं न
प्रतीयत इत्यत आह—तेजसामिति । व्यूहः संस्थानम् । वैशद्यं

चित्थेति । अत्र व्यणुकादि स्रविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः
 पुनस्तत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं क्षणप्रक्रिया ।
 तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नवक्षण । तदङ्गीकारे तु विभागः
 किञ्चित्सापेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तच्चे कर्मत्वं स्यात्
 दिनकरी ।

उत्पत्तिः । प्रक्रिया व्यणुकनाशादिरूपाद्युत्पत्तिक्षणनिरूपणम् ।
 क्रियत इति शेषः । विभागजविभागानङ्गीकार इति । कार-
 णाकारणविभागात् कार्याकार्यविभागवत्कारणमात्रविभागात् कार-
 णाकारणविभागानङ्गीकार इत्यर्थः । द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वि-
 विभागजनकक्रियापास्तदनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्व-
 (निरूपणार्थं कर्मत्वं इत्युक्तं तदङ्गीकारे इति । अत्र (अकारं इत्युक्तम्)
 निरूपे मानाभावादिति भावः । अत्र च विभागग्रन्थे वक्ष्यमाण-
 विफसत्कमलमङ्गप्रसङ्गमिवा उक्तनियमानङ्गीकार आवश्यकः ।
 एवं च व्यणुकारम्भकपरमाणुक्रियया यत्र व्यणुकारम्भकसंयोगप्रति-
 द्वन्द्विविभागो जनितस्तत्र यथा घृत्परमाणुक्रियया घृत्परमाण्वा-
 काशाविसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागोत्पत्तिर्न संभवति । न च नास्तु तत्र
 परमाण्वाकाशविभागः का क्षतिरिति वाच्यम् । यथासति
 नाशकविभागभावेन परमाण्वाकाशसंयोगरूपस्य पूर्वदेशसंयोगस्य
 प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात्परमाणुबुत्तरदेशसंयोगानुत्पत्त्या परमाणु-
 गतक्रियानानुपपत्तेश्च । अतस्तादृशपरमाण्वाकाशविभागजनक-
 परमाण्वोर्विभागो वाच्य इत्यभिप्रायवानाह—तदङ्गीकारे त्विति ।
 जनयोः पक्षयोः प्रथमपक्ष एव सम्यक् । यद्वच्छेदेन
 कमलारम्भकसंयोगस्तद्वच्छेदेन क्रियानुत्पत्त्या च न विफसत्क-
 मलमङ्गप्रसङ्ग इति श्येयम् । तच्चे विभागजनकत्वे । कर्मत्वं कर्म-
 लक्षणस्मातिव्याप्तिः । “संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति”
 सूत्रस्य संयोगस्य विभागस्य वाऽनपेक्षं कारणं कर्मेति लक्षणद्वये
 तात्पर्यमित्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यभिधानमिदम् ।
 चस्तुतस्तु संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति सूत्रम् । तत्र
 संयोगस्यानपेक्षं कारणमित्युक्तौ कारणाकारणसंयोगेऽतिव्याप्तिस्तस्य
 कार्याकार्यसंयोगे किञ्चिदनपेक्ष्य कारणत्वात् एवं विभागस्यानपेक्ष्य-

संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति हि वैशेषिकसूत्रं खोचरोत्पन्नभावानपेक्षत्वं तस्यार्थः । अन्यथा कर्मणोऽप्युत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशापेक्षणादव्याप्तिः स्यात् तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा दशक्षणा । अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदैकादशक्षणा । तथाहि—अथ नवक्षणा । बहिसंयोगात् परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागस्तत्र आरम्भकसंयोगनाशस्ततो द्यणुकनाशः १ ततः परमाणौ श्यामादिनाशः २ ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ।

दिक्करी ।

मित्युक्तौ कारणाकारणविभागेऽतिव्याप्तिरव उक्तं संयोगविभागयोरिति । अनपेक्षत्वं च खोचरोत्पन्नभावानपेक्षत्वम् । अन्यथा कर्मणोऽपि संयोगजनने द्रव्यस्य पूर्वसंयोगनाशस्य चापेक्षणादसंभवापत्तेः । विभागासमवायिकारणत्वे सति संयोगहेतुत्वं वा तत् । पूर्वदेशविभागस्तु नोत्तरदेशसंयोगे कारणम् । व्यवहाराभावेनान्यथासिद्धेः, संयोगस्य विभागं प्रति कारणत्वाभावादेव नासमवायिकारणत्वमिति न तत्रातिव्याप्तिः । इत्थं च कारणमात्रविभागस्य पूर्वसंयोगनाशं द्रव्यनाशं चानपेक्ष्य कारणाकारणविभागजनकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः तस्य विभागजनकत्वेऽपि संयोगविभागोभयजनकत्वामावादिति ध्येयम् । द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्येति । द्रव्यारम्भकसंयोगनाशोत्पत्त्यधिकरणश्चनोत्तरक्षण इत्यर्थः । कारणता तु द्रव्यारम्भकसंयोगनाशत्वेनैव व्याघवादिति ध्येयम् । एवमप्येऽपि । नवदशैकादशक्षणाः प्रक्रियाः क्रमेणोपपादयति—तथा हीत्यादिना । परमाणौ कर्म द्यणुकारम्भकपरमाण्वोर्मध्ये एकस्मिन् परमाणौ कर्म । परमाण्वन्तरेण द्यणुकारम्भकपरमाण्वन्तरेण । आरम्भकेति । द्यणुकारम्भकेत्यर्थः । ततः परमाणौ श्यामादिनाश इति । परमाणुगतस्वरूपनाशं प्रति द्यणुकात्मकद्रव्यस्य प्रतिबन्धक-

३ ततो द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ४ ततो विभागः ५ ततः
 पूर्वसंयोगनाशः ६ ततः आरम्भकसंयोगः ७ ततो व्युत्पत्तिः
 ८ ततो रूपाद्युत्पत्तिः ९ इति नवक्षणा । ननु श्यामा-
 दिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा
 क्रियाऽस्त्विति चेन्न । अशिसंयुक्ते परमाणौ यत्कर्म तद्विनाश-
 मन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च परमाणौ क्रियान्तराभावात्
 कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेः निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणाक्रि-
 यानुत्पत्तेश्च । तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ता-
 द्युत्पत्तिः स्यादिति चेन्न । पूर्वरूपादिध्वंसस्यापि रूपान्तरे हेतु-
 त्वात् । अथ वृक्षक्षणा । साचारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं
 कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजनने सति स्यात् । तथाहि
 बहिसंयोगाद् व्युत्कारम्भके परमाणौ कर्म ततो विभागः ततः
 आरम्भकसंयोगनाशस्ततो व्युत्कनाशविभागश्विभागौ १ ततः

दिनकरी ।

तथा तत्पूर्वं श्यामनाशासंभवादिति भावः । द्रव्यारम्भकेति ।
 व्युत्कारम्भकेत्यर्थः । आरम्भकेति । व्युत्कारम्भकेत्यर्थः ।
 तद्विनाशमन्तरेणेति । व्युत्कनाशोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकोत्तरसंयो-
 गेन श्यामनाशक्षणएव पूर्वक्रियानाश इति भावः । परमाणौ
 क्रियान्तराभावादिति । तस्मिन्परमाणौ क्रियान्तराभावादि-
 त्यर्थः । अत्र हेतुमाह—कर्मवतीति । कर्मवति कर्मान्तरानुत्पत्तेन
 कर्मोत्पत्तौ कर्मणः प्रतियन्धकत्वफलपनादिति भावः । गुणोत्पत्ति-
 मन्तरेण कर्मानुत्पत्तौ हेतुमाह—निर्गुण इति । कारणमात्रवि-
 भागस्य कारणाकारणविभागजनकत्वाभावपक्ष एव परमाण्वन्तरे
 कर्मचिन्तनं विनैव श्रन्यान्तरेऽऽद्यक्षणप्रक्रियोक्ता सा च निर्गुणे
 द्रव्यारम्भानुगुणक्रियोत्पत्तौ बाधकभावेन रक्तोत्पत्तिक्षण एव द्रव्या-
 रम्भानुगुणक्रियोत्पत्तिः संभवतीत्यभिप्रायेण समर्थनीया । विभा-
 गेन विभागजनने इति । कारणमात्रविभागेन कारणाकारण-
 विभागजनने सतीत्यर्थः । विभागजविभागाविति । आरम्भक-

श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशौ २ ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ ३ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणो नाशः ४ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगा-
 द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ५ ततो विभागः ६ ततश्च पूर्वसंयोग-
 नाशः ७ तत आरम्भकसंयोगः ८ ततो व्यणुकोत्पत्तिः ९ ततो
 रक्तोत्पत्तिः १० । अथैकादशक्षणा । वह्निसंयोगात् पर-
 माणौ कर्म ततो विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः ततो
 व्यणुकनाशः १ ततो व्यणुकनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभाग-
 जविभागश्यामनाशौ २ ततः पूर्वसंयोगनाशरक्तोत्पत्ती ३ तत
 उत्तरदेशसंयोगः ४ ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मनाशः
 ५ ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ६ ततो
 विभागः ७ पूर्वसंयोगनाशः ८ ततो द्रव्यारम्भकोत्तरसंयोगः
 ९ ततो व्यणुकोत्पत्तिः १० ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ११ । मध्यमश-
 ब्दवदेकस्मादग्निसंयोगान्न रूपनाशोत्पादौ तावत्कालमेकस्मात्प्रे-

दिनकरी ।

संयोगनाशस्य तृतीयक्षण एवोत्पन्नवया चतुर्यक्षणे परमाण्वाकाश-
 विभागः संभवतीति भावः । ततः श्यामनाशपूर्वसंयोगनाशा-
 विति । परमाणुश्यामनाशपरमाण्वाकाशसंयोगनाशावित्यर्थः ।
 परमाणुश्यामनाशं प्रति व्यणुकनाशस्य हेतुत्वात् पूर्वं परमाणुश्या-
 मनाशासंभवादिति भावः । रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगाविति । उक्त-
 रसंयोगं विना पूर्वकर्मणो नाशासंभवेन द्रव्यारम्भानुगुणक्रियात्-
 त्पत्तेरिति भावः । एवमपेऽपि । अत्र च एवाग्निसंयोगो व्यणुकना-
 शकः स एव श्यामनाशे रक्तोत्पादे च हेतुरिति केषांचिन्मत्तं पुन-
 रप्यन्तरसंयोगादिति भाष्यविरुद्धं नादरणीयमित्यभिप्रेत्याह—मध्य-
 मशब्दवदिति । एकस्मादिति । व्यणुकनाशकृदादेकस्मादित्यर्थः ।
 यथा मध्यमशब्दान् पूर्वशब्दनाशोत्तरशब्दोत्पादौ भवतस्तथैकस्माद्
 व्यणुकनाशवाद्ग्निसंयोगाच्छ्यामनाशरक्तोत्पादौ ॥ भवत इति
 व्यतिरेके दृष्टान्तः । तावत्कालमिति । श्यामनाशोत्पत्त्यव्यव-
 हितपूर्वक्षणपर्यन्तमित्यर्थः । अग्रेः व्यणुकनाशकृदाग्निसंयोगस्य ।

रस्थिरत्वात् । किं च नाशक एव यद्युत्पादकस्तदा नष्टे रूपा-
दावग्निनाशे नीरूपधिरं परमाणुः स्यात् । उत्पादकथेनाशकस्तदा

दिनकरी ।

एवमपेऽपि । अस्थिरत्वादिति । यदा परमाणवग्निसंयोगात्
द्व्यणुकासमवायिकारणसंयोगविनाशकं परमाणौ कर्म तदेव नोदना-
भिधातान्यतरात्मकस्याग्निपरमाणुसंयोगस्य जनकं यदग्निकर्म तस्य
विनाशः । कर्मणः स्वजन्यसंयोगविनाशयत्वान् तदुत्तरक्षणे पुनरग्नौ
कर्म कर्मकारणीभूतवेगामिधातादेः स्वसमानाविकरणकर्मध्वंसरू-
पसहकारिणश्च सत्त्वात् ततो विभागस्ततो द्व्यणुकनाशसमकालम-
ग्निपरमाणुसंयोगस्य नाशेन श्यामरूपोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणेपर्यन्तं
वस्यास्थिरत्वादिति भावः । ननु भास्तु द्व्यणुकनाशकामिसंयोगस्य
परमाणुश्यामनाशकत्वं रक्तोत्पादकत्वं च परंतु द्व्यणुकनाशसमका-
लोत्पन्नान्यन्तरसंयोगस्य परमाणौ श्यामनाशकत्वं रक्तोत्पादकत्वं
चास्तु । नच श्यामनाशकतावच्छेदकरक्तोत्पादकतावच्छेदकजालोः
साङ्ख्योपत्तिरिति धाव्यम् । उत्पादकतावच्छेदकजातेर्नाशकताव-
च्छेदकजातिव्याप्यत्वोपगमादत आह—किंचेति । नाशक एव
यद्युत्पादक इति । एवकारेण नाशकतावच्छेदकमद्विभाषितित्व-
रूपा न्यामित्युत्पादकतावच्छेदके उच्यते । तथाच यद्युत्पादकतावच्छे-
दकं नाशकतावच्छेदकन्याप्यं तदेत्यर्थः । नष्टे रूपादौ रूपपरम्प-
रायां नष्टायाम् । अग्निनाशे चरमाग्निसंयोगनाशे । परमाणौ
पाकेन रूपोत्पत्तिस्थले प्रथमाग्निसंयोगादिना रूपोत्पत्तिस्थलेनैव रूप-
नाशः पुनरग्निसंयोगानन्तरं पुनरूपोत्पत्तिसंभवेऽपि चरमाग्निसं-
योगोत्तरं तेन रूपोत्पादे चद्रूपस्य तेनैवाग्निसंयोगेन नाशसंभवात्
वदग्निसंयोगस्यापि नाशे रूपान्तरोत्पादासंभवेन नीरूपधिरं पर-
माणुः स्यादित्यर्थः । नच चरमाग्निसंयोगेन विनश्यदवस्थेनैव रूपो-
त्पत्तिस्तदुत्तरक्षणे न च चद्रूपनाशः पूर्वक्षणेऽग्निसंयोगाभावादिति
वाच्यम् । असमवायिकारणस्य कार्यसहभावेनैव हेतुताया न्याय-
वैशेषिकसिद्धान्तसिद्धतया विनश्यदवस्थेन चरमाग्निसंयोगेन रूपो-

रक्तोत्पत्तौ तदग्नेर्नाशे रक्ततरता न स्यात् । अथ परमाण्वन्तरे
 कर्मचिन्तनात् पञ्चमादिक्षणेऽपि गुणोत्पत्तिः । तथाहि एकत्र
 परमाणौ कर्म ततो विभागः तत्र आरम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्त-
 रकर्मणा ततो व्यञ्जकनाशः परमाण्वन्तरकर्मजन्यविभाग इत्येकः
 कालः १ तत्रः श्यामादिनाशो विभागाच्च पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकः
 २ ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोग इत्येकः कालः ३ अथ
 व्यञ्जकोत्पत्तिः ४ ततो रक्तोत्पत्तिरिति ५ पञ्चक्षणा । द्रव्यनाश-
 समकालं परमाण्वन्तरं कर्मचिन्तनात् पष्टे गुणोत्पत्तिः । तथा हि
 परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभागः तत्र आरम्भकसंयोगनाशः
 ततो व्यञ्जकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणा १ अथ श्यामादिनाशः
 परमाण्वन्तरे कर्मजो विभागश्च २ ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे
 दिनर्था ।

त्पादासंभवादिति । परमाणुरिति वैशेषिकमताभिप्रायेण । न्यायनये
 पूर्वोच्छ्रित्या घटादेरपि नीरूपत्वप्रसङ्गो बोध्यः । ननु रक्तोत्पाद-
 कृतावच्छेदकवैजात्यं श्यामनाशकृतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यमिति न
 नूनमः पर तु वैजात्ययोरभेदं तेन न साहचर्यमत आह—उत्पाद-
 कश्चेदिति । नाशक उत्पादकश्चेदिति योजना । नाशकृतावच्छेदक-
 मेव यद्युत्पादकृतावच्छेदकं तदेत्यर्थः । रक्ततरता न स्यादिति ।
 अयं भावः—रूपनाशकृतावच्छेदकं विलक्षणामिसयोगत्वं तदेष
 यद्युत्पादकृतावच्छेदकं तथा कार्यतावच्छेदकमपि मामान्वितः पुषि-
 यीपरमाणुरूपं स्वया वाच्यम् । तथा सति कश्चिद्व्यक्ततरता क्वचि-
 त् रक्ततमना परमाणौ न स्यात् कार्यवैचित्र्यस्य कारणतावच्छेदक-
 भेदाधीनत्वादिति । सिन्दूरादी रक्ततारत्तम्यस्यानुमत्तिरुक्त्या तस्य-
 रमागुणु मस्यावश्यंभावादिति भावः । इदञ्च पूर्वरूपनाशकामिसंयो-
 गमात्रस्योत्तररूपहेतुत्वमित्यभिप्रायेण पुनरन्यग्नादमिसंयोगादिति
 भाष्यापुरोचैन शोच्यम् । यस्तुतो रक्ततारत्तम्यस्य पूर्वरूपविशेष-
 गृह्यताकाशस्य व्यञ्जकनाशकामिसंयोगानेक्षयाऽवयवत्वापुरता-
 क्वदिनाशकयोरमिसंयोगयोरेकत्वानेकत्वेऽपि यम एवेति श्लेषम् ।

पूर्वसंयोगनाशश्च ३ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ४ ततो व्यणुको-
त्पत्तिः ५ अथ रक्तोत्पत्तिरिति ६ । एवं श्यामनाशक्षणे
परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात्मसंक्षणा । तथाहि परमाणौ कर्म
ततः परमाण्वन्तरेण विभागः तत आरम्भरुसंयोगनाशस्ततो
व्यणुकनाशः १ ततः श्यामादिनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी २ ततो
रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागश्च ३ ततः परमाण्व-
न्तरेण पूर्वसंयोगनाशः ४ ततः परमाण्वन्तरेण संयोगः ५ ततो
व्यणुकोत्पत्तिः ६ ततो रक्तोत्पत्तिरिति ७ । एवं रक्तोत्पत्ति-
समकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनादृष्टक्षणा । तथाहि परमाणौ
कर्म ततः परमाण्वन्तरविभागः तत आरम्भरुसंयोगनाशः
ततो व्यणुकनाशः १ ततः श्यामनाशः २ ततो रक्तोत्पत्तिपर-
माण्वन्तरकर्मणी ३ ततः परमाण्वन्तरकर्मजविभागः ४ ततः
पूर्वसंयोगनाशः ५ ततः परमाण्वन्तरसंयोगः ६ ततो व्यणुको-

दिनकरी ।

परमाण्वन्तर इति । व्यणुरनाशकक्रियावत्परमाणुभिन्नव्यणुकान्त-
रारम्भरुपरमाणावित्यर्थः । कर्मचिन्तनादिति । व्यणुकारम्भरुस-
योगनाशाद्युत्पत्त्यादिकक्षणे व्यणुकान्तरारम्भरुकर्मचिन्तनादित्यर्थः ।
पञ्चमादीत्यादिना पष्टसप्तमाष्टमक्षणां परिमहः । इत्यष्टक्षणा
इति । ननु यत्रैकस्मिन् परमाणावगमिसंयोगसमकालं परमाण्वन्तरे
कर्मोत्पत्तिश्चादुत्तरक्षणेण क्रमेणैकत्र क्रियाविभागपूर्वसंयोगनाशद्व-
यणुकनाशाः अपरत्र विभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगोत्पत्तिव्यणुको-
त्पत्तिरूपोत्पत्त्यस्तत्र द्विज्जणा । एवं यत्रैकस्मिन् परमाणौ कर्मोत्प-
त्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तत्र त्रिज्जणा । एवं यत्रैक-
स्मिन् परमाणौ विभागसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्तत्र चतुः-
क्षणापि समवति प्रक्रियेति चेत् । व्यणुकनाशमन्तरेण परमाणौ
श्यामादिनिवृत्तिस्त्वामन्तरेण च रक्तोत्पत्तिर्न समवतीत्युक्तमायम् ।
इत्थं च व्यणुकनाशक्षणे परमाणुश्यामनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे
वा व्यणुकान्तरोत्पत्तौ द्वित्रिचतुःक्षणा प्रक्रिया वाच्या । नचैतेषु

त्पत्तिः ७ अथ रक्तोत्पत्तिः ८ इत्यष्टयणा ॥ १०५ ॥ नैया-
यिकानां मते अणुकादाववयविन्यापि पाको भवति । तेषामय-
माशयः । अवयविनां सच्छिद्रत्वाद्बद्धेः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रवि-
ष्टैरवयवेष्ववयवेष्वपि पाको न विरुध्यते अनन्तावयवितन्ना-
दिनकरी ।

क्षणेपु अणुकान्तरोत्पत्तिः संभवति तथा सति तत्पूर्वक्षणेपु परमा-
णोररक्तत्वेन तद्दार्ढ्यअणुकस्वाप्यरक्तत्वप्रसङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः
॥ १०५ ॥ अवयविन्यपीत्यपिना परमाणुपरिग्रहः । तेषाम् नैया-
यिकानाम् । अयं वक्ष्यमाणः । अवयवेष्वपीति । अवयविना-
वयवेष्वपीत्यर्थः । पाकः रूपादिपरावृत्तिः । न विरुध्यत इति ।
साक्षात्परम्परासाधारणसकलावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य रूपा-
दिनाशहेतुत्वे मानाभावेनारम्भकसंयोगावच्छेदेन विजातीयतेजः-
संयोगादेव रूपादिनाशसंभवेऽप्यारम्भकसंयोगावच्छेदेन तेजःस-
योगस्याभिघातादेस्तदानीं तत्र सङ्गादे मानाभावेन पूर्वोक्तरीत्याऽव-
यविनाशस्याप्रसङ्गेः सर्वावयवावच्छेदेन तेजःसंयोगस्य रूपादिना-
शकत्वेऽपि नाशकतावच्छेदकवैजात्यस्य नोदनाभिघातत्वादिदिक-
द्वस्त्वैवाङ्गीकरणीयतया नोदनाभिघातभिन्नतेजःसंयोगाद्रूपादिनाशे-
ऽपि तेनावयविनाशस्यासंभवात् । अस्तु वा रूपादिनाशकतावच्छे-
दकवैजात्यस्य नोदनाभिघातत्वव्याप्यत्वं तथाप्यवयव्यभिघातादि-
कालेऽवयवाभिघातोत्पादनियमे मानाभावः । आस्तां वा तथा-
नियमः तथाप्यवयवाभिघातादेर्नियमतो द्रव्यारम्भकरायोगविरोधि-
विभागहेतुक्रियाजनकत्वे मानाभाव एव । विभागं प्रति क्रियाय-
स्तत्तद्रूपचित्त्वेनैव हेतुतया तत्तत्क्रियाधीनविभागं प्रति तत्तत्पूर्व-
देशस्य विशिष्य हेतुतया च तन्न्यत्रियायास्तादृशविभागहेतुत्वा-
सिद्धेरिति भावः । यदप्युक्तं वैशेषिकैरवयविरूपं प्रत्यवयरूपहे-
तुताया व्यभिचारापत्त्या नावयविनि पाकेन रूपोत्पाद इति तदपि
न अवयवरूपादेर्विजातीयरूपादिकं प्रत्येव हेतुतया व्यभिचार-
प्रसङ्गेः । एतेनावयविरूपनाशे व्याभयनाशहेतुतायां व्यभिचारापत्त्या
पाकेनावयविरूपनाशासंभव इत्यप्यपास्तम् । आभयनाशः

नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्येऽनित्यमिष्यते ।

द्वित्वादयः परार्थान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः ॥१०७॥

एकल्पने गौरवम् । इत्थं च सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञा सङ्गच्छते यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियत इति ॥ संख्यां निरूपयितुमाह—गणनेति । गणनाव्यवहारासाधारणं कारणं संख्येत्यर्थः ॥ १०६ ॥ नित्येष्विति । नित्येषु परमाण्वादिषु एकत्वं नित्यम् । अनित्ये घटादावेकत्वमनित्यमित्यर्थः । द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसंख्या अपेक्षादिमर्थे ।

जन्मतावच्छेदककोटीं पैजात्यस्य निवेदानीयत्वादिति । अवयविपाकानभ्युपगमे साधकामावमुक्त्वा तत्र यावदकमप्याह—अनन्तेति । इत्थं च अवयविनादानङ्गीकारे च । प्रत्यभिज्ञा सङ्गच्छत इति । पूर्वावयविनाशे सूत्रोत्पन्नावयविपूर्वावयविनोरभेदाभावेनाभेदावगाहिनी मत्वभिज्ञा न स्यादिति भावः ॥ क्वादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह—असाधारणमिति । वस्तुवो गणनं संख्यात्वं तत्प्रकारको व्यवहारस्वत्प्रकारकं प्रमात्मकं ज्ञानं तद्वेतुत्वादिपय इत्यर्थान्न क्वादावतिव्याप्तिः । तत्रापि संख्यात्वजातिरेव लक्षणमितरक्तु संख्यात्वजाती प्रमाणतयोक्तम्, एवमत्रेऽपीति ध्येयम् ॥ १०६ ॥ द्वित्वादय इति । एकत्वान्मसंख्यामात्रमपेक्षाबुद्धिरूपनिमित्तकारणजन्यमित्यर्थः । असमवायिकारणं तु द्वित्वं प्रति समवायिकारणगतयावदेकत्वमिति बोध्यम् । ननु योग्यद्वित्यादावपेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वेऽप्ययोग्यद्वित्वादी तद्वेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न । योग्यद्वित्यादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेऽतीन्द्रियद्वित्यादावप्यनेकसंख्यात्वादिना तदनुमानात् । अथापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वहेतुत्वे कथमविरलक्रमेण यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं न द्वित्वाद्युत्पत्तिः । अत्र केचित्—अपेक्षाबुद्धेरुत्पत्तिसंबन्धेन हेतुत्वान्न यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति तत्र । धारावाहिकपेक्षाबुद्धिभिः सर्वत्र धारावाहिकद्वित्वाद्युत्पत्तेर्दुर्बलत्वात् भगवदपेक्षाबुद्ध्या धारावाहिकद्वित्वाद्युत्पत्तेर्दुर्बलत्वाच्च तद्बुद्धेर्नित्यत्वेनोत्पत्तिसंबन्धेन तद्वेतुत्वस्य दुर्बलत्वात् ।

अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिताः ।

अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥ १०८ ॥

बुद्धिजन्याः ॥ १०७ ॥ अनेकेति । यद्यपि द्वित्वादिसम-
वायः प्रत्येकं घटादावपि वर्तते तथापि एको द्वाविति प्रत्य-
यामावात् एको न द्वाविति प्रत्ययसद्भावाच्च द्वित्वादीनां पर्याप्ति-
लक्षणः कश्चित्संबन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपेयते । प्रथममपेक्षाबुद्धिस्त-
द्विनकरी ।

वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसंख्यात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति
तत्तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यानेकसंख्यादेः प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमान्न
यावदपेक्षाबुद्धिसत्त्वं द्वित्वाद्युत्पत्तिरिति ॥ १०७ ॥ प्रत्येकं
घटादाविति । तथा चानेकाश्रयपर्याप्ता इति मूलमसङ्गतमिति
भावः । नन्वेकत्वस्य न्यूनवृत्तितया द्वित्वाधारत्वावच्छेदकत्वात्
तथा प्रत्यय इत्यत्र आह—एको न द्वाविति । एकत्वावच्छे-
देन द्वित्यवद्भेदाभावादेकत्वादेर्न्यूनवृत्तितया द्वित्यवद्भेदानवच्छेदक-
त्वादिति भावः । अनेकाश्रय इति । समयाद्याश्रय इत्यर्थः ।
तथाच तादृशप्रतीतेर्न द्वित्यवद्भेदाधारत्वावच्छेदकत्वमेतत्त्वे विषयः
किं तु पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वं तद्वद्भेदो वा एकत्वावच्छिन्ने प्रचारः ।
इत्यंघ पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वस्य प्रत्येकमभावादेको द्वावित्यप्रत्य-
यस्यैको न द्वाविति प्रत्ययस्य चोपपत्तिरिति भावः । अत्र बहवः ।
समयादेः प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रत्येकमपि पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वम-
स्येनेति पर्याप्त्यङ्गीकारेऽप्येको द्वावित्यप्रत्ययस्यैको न द्वाविति
प्रत्ययस्य च कममुपपत्तिः । यदि चैको न द्वाविति प्रतीतिरलाद्वित्व-
वद्भेदावच्छेदकत्वं स्वरूपसंबन्धविशेषरूपमेकत्वे स्वीक्रियते न तु
द्वित्वावच्छेदकत्वमेको द्वावित्यप्रत्ययादिति विमान्यते तदा समवा-
यपक्षेऽपि तुल्यमिति पर्याप्त्यङ्गीकारो निरर्थक इति चेदत्राहुः ।
आकाशविति वाक्यस्य प्रामाण्यात्तस्या पर्याप्त्यङ्गीकार आवश्यकः ।
नच समवायेनेव पर्याप्तिसंबन्धेनापि द्वित्वस्वात्मज्ञे सत्त्वान् पर्या-
प्त्यङ्गीकारेऽपि तद्वक्तव्यप्रामाण्यं दुर्वारमिति वाच्यम् । उदेश्यताव-
च्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्तेरेव द्वित्यसंबन्धत्वोपगमान् आकाश-

तो द्वित्योत्पत्तिः ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पात्मकं ततो द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धिनाशश्च ततो द्वित्वनाश इति । यद्यपि ज्ञानानां द्विक्षणमात्रस्वायित्वं योग्यविधुविशेषगुणानां स्योत्तरवृत्तिगुणनाशयत्वात् । तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणावस्वायित्वं कल्प्यते । अन्यथा निर्विकल्पककालेऽपेक्षाबुद्धिनाशानन्तरं द्वित्वसैव नाशः स्यात् न ॥ द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं विषयाभावा-
द्विद्यमानसैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात् । तस्माद्वित्वप्रत्य-
क्षादिक्रमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते । नचापेक्षाबुद्धिनाशात् कथं द्वित्वनाश इति वाच्यम् । कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षामावात् अपे-

दिनकरी ।

त्वव्याप्यद्वित्वपर्याप्तिरप्रसिद्धत्वाद् द्वित्वपर्याप्तेर्द्विरद्वयरूपतया तस्य षट्पादावपि सत्यात् । नचोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टसमवा-
यस्य द्वित्वसंसर्गतां स्वीकृत्याकाशाविति प्रयोगवारणसंभवाद्द्वे-
पर्याप्येति वाच्यम् । तथा सति षटाविति प्रयोगस्य प्रामाण्यानु-
पपत्तेः, समवायसैकत्वेन षट्त्वव्याप्यसमवायस्याप्रसिद्धेरित्यन्यत्र
वित्तरः । अपेक्षाबुद्धिनाशाद्य तेषां नाश इति मूलस्य श्रुतीयक्षणे
अपेक्षाबुद्धिनाशागतुर्यक्षणे द्वित्वादीनां नाश इति नार्थः परं ॥
षतुर्यक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशात् पञ्चमक्षणे इत्यर्थ इति ज्ञापनाय वैशे-
षिकप्रक्रियां प्रदर्शयति—प्रथममित्यादिना । द्वित्वत्वविशिष्ट-
प्रत्यक्षं द्वित्वत्वविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षम् । अन्यथा अपेक्षाबुद्धेर्द्वि-
षमाप्राप्तस्वायित्वे । द्वित्वसैव नाश इति । द्वित्वस्य नाश परे-
त्यर्थः । ननु तदानीं द्वित्वाभावेऽपि तत्पूर्वक्षणे द्वित्वसत्त्वात्तद्वित्वप्र-
त्यक्षानुपपत्तिरव आह—विद्यमानसैवेति । “संबद्धं वर्तमानं च
गृह्यते चक्षुरादिने”त्यनुशेषान् लौकिकप्रत्यक्षं प्रति द्वित्वादेर्विषयस्य
कार्यसहभावेन हेतुत्वादिति भावः । ननु योग्यविधुविशेषगुणनाशं
प्रति स्योत्तरवृत्तिविशेषगुणत्वेन हेतुतयाऽपेक्षाबुद्ध्युत्तरक्षणेत्वन-
ष्टत्वा संस्कारेण चापेक्षाबुद्धिनाशः केन वारणीय इत्याशङ्कामुप-
संशारव्याजेन परिहरति—तस्मादिति । द्वित्वप्रत्यक्षादिक्र-

दिनकरी ।

मिति । द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकमिदं । आदिना त्रित्वद्विष्टय-
 क्त्वादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । योग्यविभुविशेषगुणत्वस्य स्वत्वस्य चातु-
 गतस्याभावेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणत्वस्यानुगतस्याभावात्तत्तद्भक्तित्वेनैव
 भावनाशकभावस्य वाच्यतया द्वित्वत्वविशिष्टप्रत्यक्षरूपकार्यानुरो-
 धेन द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकस्यैव तद्भक्तित्वेनापेक्षाबुद्धिनाशकत्वं
 फल्यते न तु द्वितीयक्षणेत्पन्नस्मरणादेरिति भावः । ननु द्वित्वत्व-
 विशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षमुपनीतभावात्मकमेवास्तु अलं तदुपपत्तये त्रि-
 षण्यस्यायित्वकल्पनेनापेक्षाबुद्धेः । नच द्वित्वत्वांशे उपनीतमानसं-
 भवेऽपि द्वित्वांशे नोपनीतमानत्वमुपनीतं च विशेषणतयैवेति निय-
 मादिति वाच्यम् । यतो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रत्यक्षं हि जायमानं
 द्रव्यांशे द्वित्वप्रकारकमेव भवति द्वे द्रव्ये इत्याकारकम्, निर्वि-
 कल्पकोत्तरक्षणे द्वे द्रव्ये इत्याकारकं द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वप्रकारकं
 प्रत्यक्षं न संभवति तत्पूर्वं विशेषणतावच्छेदकद्वित्वत्वप्रकारकद्वित्व-
 ज्ञानासंभवादिति तु न, विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव द्वे द्रव्ये
 इत्याकारकप्रत्यक्षसंभवादिति चेन्न । निर्विकल्पकस्याप्रत्यासत्तया
 द्वे द्रव्ये इत्युपनीतमानासंभवात्तस्योपनीतमानरूपत्ये तदुत्तरं द्वित्वं
 साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तेश्च । तस्मान्निष्णावस्थापित्वम-
 पेक्षाबुद्धेरिति वैशेषिकाणामाशयः । नव्यास्तु—उत्पत्त्यमानद्वित्वस्य
 द्वित्वत्वसामान्यलक्षणया पूर्वानुभवाद्द्विस्वोत्पत्तिसमय एव द्वित्व-
 त्वप्रकारकमुत्पद्यमानद्वित्वस्मरणम् तेन तदुत्तरक्षणे इदानीं द्वे
 द्रव्ये इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिलौकिकप्रत्यक्षसंभवादलमपेक्षाबु-
 द्धेस्त्रिषण्यवस्थायित्वेन । अन्यथा मुराद्युत्पादद्वितीयक्षणे मुरत्वनि-
 र्विकल्पकगन्तरणे च मुरनाशादहं मुरीति लौकिकप्रत्यक्षं न
 संभवीति मुरत्वव्यादेरपि त्रिषण्यवस्थानप्रसङ्गादिति प्राहुः ।
 नन्वपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वे चैत्रीवापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वस्यापेक्षा-
 बुद्धिशून्येन भेदत्रयं महणापत्तिः संनिकर्षादिघटितसामग्र्याः सत्त्वा-
 च्छद्धारणाय विषयतासंयन्वेन तत्पुरुषीयप्रत्यक्षे तद्भिन्नपुरुषीयापेक्षा-
 बुद्धिजन्यद्वित्वादेसादात्त्येन प्रतिषन्धकृतकल्पने च गौरवमव

क्षायुद्धिस्तदुत्पादिका तन्नाशाचन्नाश इति कल्पनात् । अत-
एव तत्पुरुपीयापेक्षायुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति
कल्प्यते । नचापेक्षायुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम् ।
लाघवेन द्वित्वं प्रत्येव कारणत्वस्यैवोचितत्वात् । अतीन्द्रिये अ-
णुकादावपेक्षायुद्धियोंगिनां सर्गादिकालीनपरमाण्यादावीश्वरी-
दिनकरी ।

आह—अतएवेति । पूर्वोक्तयुक्त्याऽपेक्षायुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वस्यान-
शकत्वादेव । तेनैव गृह्यत इति कल्प्यत इति । तद्विज्ञेन न
गृह्यत इति कल्प्यत इत्यर्थः । तथा चान्ययानुपपत्त्या पूर्वोक्तप्रति-
षेधप्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवं न दोषायेति भावः । ननु काल-
न्तरे द्वित्वप्रत्यक्षवारणाय द्वित्वप्रत्यक्षं प्रत्येवापेक्षामुद्धेर्हेतुत्वमस्तु
ननु द्वित्वं प्रतीत्याशङ्कते—नचेति । लाघवेनेति । द्वित्वप्रत्यक्ष-
त्यापेक्षया द्वित्वत्वस्य कार्यतावच्छेदकस्य लघुत्वादिति भावः ।
ननु द्वित्वप्रत्यक्षनिष्ठं लौकिकविषयितया द्वित्वत्वमेव कार्यतावच्छे-
दकमिति न गौरवम् । नचान्तरेणाप्यपेक्षायुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षापत्तिरै-
तावताप्यथारिषैवेति वाच्यम् । द्वित्वत्वाविषयकद्वित्वप्रत्यक्षस्याली-
कतया व्यापकीभूतद्वित्वत्वावच्छिन्नजनकसामग्रीविरहादेव तद्धार-
णादिति चेन्न । उत्पादकसामग्र्या व्यञ्जकत्वाद्गीकारे घटाद्युत्पा-
दकसामग्र्या अपि घटादिव्यञ्जकत्वापत्त्या अतकार्यवादापत्तेरिति ।
नन्वपेक्षामुद्धेर्द्वित्वाद्युत्पादकत्वं न संभवति अणुकस्यास्रवीयप्रत्यक्षा-
गोचरतया तत्रापेक्षानुद्धसंभवेन तत्र त्रित्वानुत्पत्त्यापत्तेः । नचे-
ष्टापत्तिः । भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमेन अणुकगत-
त्रित्वं विना अणुकपरिमाणानुत्पत्तेः परिमाणस्य स्वसमानजातीयो-
त्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमेन अणुकपरिमाणस्य तत्रासमवायिकार-
णत्वासंभवादत् आह—अतीन्द्रिये अणुकादाविति । आदिना
परमाणुपरिमहः । सर्गादौ योगिनाममाषाशाह—ईश्वरीयेति ।
नचेत्यपीयापेक्षायुद्धेर्द्वित्वोत्पादकत्वे तद्वित्वस्य नित्यत्वप्रसङ्गः ईश्वरी-
यापेक्षायुद्धेर्निशरवेन तत्राज्ञानादयत्नस्य तादृशद्वित्वे बहुमशक्य-
त्वादिति वाच्यम् । तद्वित्वस्येश्वरीयापेक्षायुद्धिसहकारिविशेषस्य

अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते ।

परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ॥ १०९ ॥

यापेक्षाबुद्धिः ब्रह्माण्डान्तरवर्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वा-
दिकारणमिति ॥ १०८ ॥ अपेक्षाबुद्धिः केत्यत आह—
अनेकैकत्वेति । अयमेकोऽयमेक इत्याकारिकेत्यर्थः ।
इदंतु बोध्यम्—यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादितिहा
बहुत्वसंख्योत्पद्यते यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः ।
आचार्यास्तु—त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते तथा च
त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिर्नातिरिच्यते सेनावनादा-
बुत्पन्नेऽपि त्रित्वादी त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात् । इत्थं चेत्तो

दिनकरी ।

क्षणविशेषस्य नाशादेव नाशोपपत्तेः क्षणविशेषस्यैश्वरीयापेक्षा-
बुद्धिसहकारित्वानङ्गीकारे सर्गाद्यञ्जलीनपरमाणुद्वित्वोत्पत्तेः पूर्वं
तद्वित्वोत्पादापत्तेः । अपेक्षाबुद्धिनाशाच्चेति मूलस्याश्रयनाशोपलभ-
कत्वबदीश्वरीयापेक्षाबुद्धिसहकारिविशेषक्षणविशेषनाशोपलभकत्व-
स्वीकाराच्च न तद्विरोधः । एतेन घटाद्युत्पत्तिद्वितीयक्षणे भगवद्-
पेक्षाबुद्ध्या तत्र द्वित्वादिकं जन्यत इति परास्तम् । तदानीं सहकारि-
क्षणविशेषस्याभावेन भगवद्पेक्षाबुद्ध्या द्वित्वादेरजननात्तदानीं तत्र
द्वित्वोत्पादे मानाभावाच्च एतदस्वरसादाह—ब्रह्माण्डान्तरवर्ति
॥ १०८ ॥ इत्यतः इत्याकाङ्क्षातः । नन्वेकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेद-
कैकत्वज्ञानाद् द्वित्वाद्यत्पत्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे—अयमेक इति ।
तत्तद्व्यक्तिमात्रनिष्ठेदंत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितैकत्वप्रकारताशा-
लिनी बुद्धिरपेक्षाबुद्धिपदार्यं इति भावः । कचित्सुस्तके इदं
बोध्यमित्याद्यवधेयमित्यन्तः पाठः स चेवं व्याख्येयः । यत्रानि-
यतैकत्वेति । एकत्वविशेष्यकसंख्यात्वमित्यतत्रित्वादिप्रकारकज्ञान-
जन्यञ्जलीनमनेकैकत्वज्ञानमित्यर्थः । यद्वा एकत्वांशे निर्धर्मिता-
वच्छेदकमेकत्वसंख्यायोगिन इत्याकारकज्ञानमित्यर्थः । सेनाव-
नादाविति । तत्र नियतैकत्वज्ञानाभावात्तस्यैव सहस्रत्वादिसहस्रो-

परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ।

तथाचानित्यपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं प्रचयजन्यं
चेत्यर्थः । तत्र संख्याजन्यमुदाहरति—अनित्यमिति ।
अणुकस्य त्रसरेणोश्च परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं अणुक-
परिमाणं वा न कारणम् । परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृ-
ष्टपरिमाणजनकत्वाद् । अणुकस्याणुपरिमाणं तु परमाणुत्वा-
पेक्षया नोत्कृष्टम् । त्रसरेणुपरिमाणं तु न सजातीयमतः पर-
माणौ द्वित्वसंख्या अणुकपरिमाणस्य, अणुके त्रित्वसंख्या च
त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ १०९ ॥ ११० ॥
॥ १११ ॥ परिमाणजन्यं परिमाणमुदाहरति—परिमाणं
घटादाविति । घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यम् ।

दिनकृति ।

व्यवहाराच्च ह्रस्वस्वदीर्घत्वयोरतिरिक्तपरिमाणतया तच्चतुर्विधं
बोध्यम् । संख्याजन्यमुदाहरतीति । संख्यामात्रजन्यमुदाहर-
तीत्यर्थः । न सजातीयमित्यनन्तरं विजातीयसंयोगरूपः प्रचयस्तु
न अणुकादौ तत्सत्त्वेऽपि वा तस्याकिञ्चित्करत्वादिति पूरणीयम् ।
द्वित्वसंख्या द्वित्वसंख्यामात्रम् । अथमेपि ॥ १०९ ॥ ११० ॥
॥ १११ ॥ परिमाणजन्यं परिमाणमात्रजन्यम् । कपालादि-
परिमाणजन्यम् । कपालादिपरिमाणमात्रजन्यमित्यर्थः । अत्रचित्त-
महत्कपालद्वयारब्धे घटे यन्महत्परिमाणं तत्र कपालगतद्वित्वसंख्या
न कारणं द्वित्वसंख्याया महत्त्वाजनकत्वात् अन्यथा अणुकेऽपि
महत्त्वोत्पादापत्तेः । नचोक्तापत्त्या द्वित्वत्वेन परिमाणजनकत्वेऽपि
घटगतमहत्त्वं प्रति कपालगतमहत्त्वस्य कपालगतद्वित्वस्य वा
हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । कपालगतमहत्त्वो-
त्कर्षेण घटगतमहत्त्वोत्कर्षस्यानुभविक्ततया कपालमहत्त्वस्य
तत्रावश्यं हेतुताया वाच्यत्वात् यत्र कपाले न प्रचयस्तत्र प्रचय-
स्यापि हेतुत्वासंभवात्तत्र घटपरिमाणं कपालपरिमाणमात्रजन्यमिति

प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ॥ ११२ ॥
परिमाणं तूलकादौ, नाशस्त्वाश्रयनाशतः ।

प्रचयजन्यमुदाहृतं प्रचयं निर्वक्ति—प्रचय इति ॥ ११२ ॥
परिमाणं चाश्रयनाशादेव नश्यतीत्याह—नाश इति । अर्था-
त्परिमाणस्यैव । नचावयविनाशः कथं परिमाणनाशकः सत्य-
व्यवयविनि त्रिचतुरादिपरमाणुविशेषे तद्रूपचये वावयविनः
प्रत्यभिज्ञानेऽपि परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् ।
परमाणुविशेषे द्वि अणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्युपेयः तद्भाशे च
अणुकनाशः एवं क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् ।
सति च नाशक्रेऽनभ्युपममात्रेण नाशस्यापलपितमशक्यत्वात् ।
शरीरादाववयवोपचये समवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवय-

दिनकरी ।

भायः । प्रचय इतीति । मूले शिथिलाख्य इति । किंचिदव-
यवावच्छेदेनावयवान्तरसंयोगिनि महत्ववयवे वर्तमानः संयोगः
प्रचय इत्येके । अत्र महत्त्वं न वैवं परमाणुसंयोगस्य प्रचयत्वे
क्षतिविरदादित्यन्ये । भूयोऽवयवावच्छेदेनावयवान्तरसंयोगिन्य-
वयवे वर्तमानः संयोगः प्रचयत्वेन परमाणुसंयोगो अणुकसंयोगो
वा न प्रचय इत्यपरे । अत्र प्रचयरहितैस्त्रिभिर्महावयवैरारब्धस्य
यन्महत्परिमाणं तत्संख्यापरिमाणोभयजन्यम् महत्ववयवारब्धमह-
त्त्वादतिशयित्वात् अल्पवयवारब्धमहत्त्वादतिशयित्वात् प्रचि-
ताभ्यां महावयवाभ्यामारब्धे यन्महत्परिमाणमतिशयित्वं चत्वारि-
माणप्रचयोभयजन्यम् अप्रचितमहावयवारब्धात् अणुकमहत्त्वात्
वाहतातिशयदर्शनात् प्रचितैर्महद्भिरारब्धस्य महत्परिमाणं मंज्या-
परिमाणप्रचयजन्यम् प्रचितमहावयवद्वयारब्धमहत्त्वादपि तस्यो-
त्पत्त्यादिति श्येयम् । दिव्यात्रस्य मूले प्रदर्शितत्वादित्यन्यत्र
विचारः । केचिन्तु हीर्षमिति प्रतीतेरवयवसंयोगविशेषेणैवोपपत्तेः
हीर्षत्वं न परिमाणमन्वया यत्तुल्यत्वनुरप्रत्वादीनां परिमाणान्तर-
त्वापत्तेरित्याहुः ॥ ११२ ॥ अर्थादिति । प्रचयजदित्यर्थः ।

संख्यावत्तु पृथक्त्वं स्यात्पृथक्प्रत्ययकारणम् ॥ ११३ ॥

विनाश आवश्यकः । नच पट्टादिनाशेऽपि तन्त्वन्तरसंयोगा-
 त्परिमाणाधिक्यं न स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि वैमाद्यभिधा-
 तेनासमवायिकारणतन्तुसंयोगनाशात् पटनाशस्यावश्यकत्वात् ।
 किंच तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्वं तत्पटं एव न स्यात्
 तन्त्वन्तररूपकारणामावात्, तन्त्वन्तरस्यावयवत्वामावे च न
 तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् । तस्मात्तत्र तन्त्व-
 न्तरसंयोगे सति पूर्वं पटनाशस्ततः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं
 स्वीकार्यम् । अवयविनः प्रत्यभिज्ञानं तु साक्षात्त्वेन दीपकलि-
 कादिवत् । नच पूर्वतन्त्व एव तन्त्वन्तरसहकारात्पूर्वपटे सत्येव
 पटान्तरमारमन्तामिति वाच्यम् । मूर्तयोः समानदेशताविरो-
 धात् तत्र पटद्वयासंभवात् एकदा नानाद्रव्यस्य तत्रोपलम्भस्य
 धाधितत्वाच्च । तस्मात्पूर्वस्य द्रव्यस्य प्रतिबन्धकस्य विनाशे
 द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् ॥ पृथक्त्वं निरूप-
 यति—संख्यावदिति । पृथक्प्रत्ययासाधारणकारणं पृथ-
 क्तवम् । तन्नित्यतादिकं संख्यावत् । तथाहि—नित्येष्वेकत्वं
 नित्यमनित्येष्वनित्यम् । अनित्यमेकत्वं तु आश्रयद्वितीयधर्मे
 विवक्षी ।

यद्द्वार्त्परिशेषादित्यर्थः । नच परिशेषोऽरिक्तः रूपादेरप्याश्रय-
 नाशनाशयत्वादिति वाच्यम् । आश्रयनाशत इति मूढस्याश्रयना-
 शमात्रादित्यर्थकतया रूपादेराश्रयनाशमात्रनाशवत्त्वाभावेन परिशेष-
 संभवात् । नच मूलस्य तादृशार्थकत्वे श्रयोजनाभाव इति वाच्यम् ।
 क्रियाविभागादिक्रमेण यत्किंचिदवयवनाशेऽपि शरीरादिनाशस्य
 मीमांसकैरनभ्युपगमात् तत्र परिमाणनाशस्यानुभविकत्वाच्चाश्रयमा-
 त्रनाशनाशयत्वस्य च परिमाणे तेरनङ्गीकारात् तन्मवनिराकरणाय
 मूलस्य तादृशार्थकत्वादिति ध्येयम् । द्वितीयसूत्रेण चोत्पद्यत
 इत्यनन्तरं स्वाश्रयावयवगतैकत्वासमवायिकारणकं चेति पूर्णायम् ।

चोत्पद्यते आश्रयनाशाद्यशयति तथैकपृथक्त्वमपि । द्वित्वादिवच्च
द्विपृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः ॥ ११३ ॥ नन्वयमस्मात् पृथगित्या-
दावन्योन्याभावो भासते तत्कथं पृथक्त्वं गुणान्तरं स्वीक्रियते ।
नचास्तु पृथक्त्वं नत्वन्योन्याभाव इति वाच्यम् । रूपं न घट
इति प्रतीत्यनापत्तेः । नहि रूपे घटावधिकं पृथक्त्वं गुणान्तर-
मस्ति न घा घटे घटावधिकं पृथक्त्वमस्ति येन परम्परासंबन्धः
कल्प्यत इत्यत आह—अस्मादिति । ननु शब्दवैलक्षण्यमेव
नत्वर्थवैलक्षण्यमिति चेन्न । विनार्थभेदं घटात्पृथगिति वद् घटो
न पट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रसङ्गात् । तस्माद्यदर्थयोगे पञ्चमी सौख्यो

दिनकरी ।

एकपृथक्त्वं एकसमवेतपृथक्त्वम् । द्वित्वादिवच्चेति । तथाच
द्विपृथक्त्वादौ सामानाधिकरणान्येकपृथक्त्वान्यसमवायिकारणानि
इदमेकं पृथगिदमेकं पृथगिति नामैकपृथक्त्वविषयिण्यपेक्षाद्वि-
निमित्तकारणं तादृशबुद्धिनाशात् कचिदाश्रयनाशात् कचिदुभयभ्यां
द्विपृथक्त्वं नश्यतीति भावः । अत्रोभयसमवेतं पृथक्त्वं द्विपृथक्त्वं
त्रितयसमवेतं पृथक्त्वं त्रिपृथक्त्वमिति रीत्या बोध्यम् । ननु घटः
पटात्पृथगित्यादिप्रतीतेः पटावधिकैकपृथक्त्वद्वयादिनाप्युपपत्तेरुभय-
समवेतपृथक्त्वादौ मानाभाव इति चेन्न । घटौ पटात् पृथगिति
प्रतीत्योभयसमवेतपृथक्त्वे सिद्धे तेनैव घटः पटात्पृथगिति
प्रतीत्युपपत्तेरेकपृथक्त्वे प्रमाणाभाव इत्यस्यापि बक्तुं शक्यत्वात्
तस्माद्विनिगमनाविरहादुभयमङ्गीकार्यम् ॥ ११३ ॥ परम्परा-
संबन्धः कल्प्यत इति । सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासंबन्धवि-
षयकत्वमुक्तप्रतीतेः कल्प्यमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । प्रतीतेः
सामानाधिकरण्यरूपपरम्परासंबन्धविषयकत्वमङ्गीकृत्यान्योन्याभा-
वानङ्गीकारे एतद्द्वयरूपमेतद्घटात्पृथगिति प्रतीत्यनुपपत्तेः । एतद्द्व-
यमेतद्घटात्पृथगिति प्रतीत्यापत्तेश्च अन्योन्याभावस्यास्तिरिक्तत्वाभ्यु-
पगमे तु पृथक्त्वदस्यान्योन्याभावलक्षणया सर्वमुपपादनीयमिति ।
पञ्चमीप्रसङ्गादिति । अन्योन्याभावार्थकपदयोगस्य पञ्चमीप्रयो-

अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमिष्यते ।

अस्मात्पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥११४॥

अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः ।

कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेव आद्योऽन्यतरकर्मजः ॥११५॥

तथोभयस्पन्दजन्यो भवेत्संयोगजोऽपरः ।

आदिमः द्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः ॥११६॥

ननुर्थान्योन्याभावतो भिन्नो गुणान्तरं कल्प्यत इति ॥ ११४ ॥

संयोगं निरूपयति—अप्राप्तयोरिति । तं विभजते—कीर्तित

विभजति ।

जकस्य तत्र सत्यादिति भावः । अत्र नव्याः—अन्योन्याभाव एव

प्रथमत्वं ननु गुणान्तरम् । नच घटो नेत्यत्र पञ्चम्यापत्तिरन्योन्या-

भावविशिष्टार्थकपदयोग एवान्वारादिवर्तते इत्यादिसूत्रेण पञ्चमी-

विधानात् । ननुस्तु नान्योन्याभावविशिष्टार्थकत्वम् परं त्वन्योन्या-

भावार्थकत्वमित्यस्याभ्यत्र सिद्धान्तितत्वात् । नचि च घटाद्देह

इत्यादौ पञ्चम्यनुपपत्त्या भेदार्थकपदयोगः पञ्चमीप्रयोजकतया-

न्यारादिति सूत्रेण बोध्यत इति घटो न पट इत्यत्र पञ्चम्यापत्ति-

र्तुर्वारेति विभाव्यते तथापि निपातातिरिक्तान्योन्याभावार्थकपदयो-

गस्यैव पञ्चमीप्रयोजकत्वं कल्प्यते अनुभासनस्य प्रयोगानुरोधित्वा-

दित्याहुः ॥ ११४ ॥ मूलेऽप्राप्तयोरित्यादिना संयोगस्वरूपमुक्तं तत्र

प्राप्तिः संयम्यः ॥ च समवायोऽपीत्यत एकमप्राप्तयोरिति । लक्षणं

तु संयोगत्वं जातिरिति । मूले आद्योऽन्यतरकर्मज इति ।

ननु संयोगत्वं नान्यतरकर्मणः कार्यतावच्छेदकमुभयकर्मजसंयोगे

संयोगजसंयोगे च व्यभिचारादिति चेन्न । विजातीयकर्मत्वेन

विजातीयसंयोगत्वेन समवायेन हेतुहेतुमद्भावात् उभयकर्मजसं-

योगादौ च तादृशवैजात्याभावेन व्यभिचारभावात् । एवमुभयक-

र्मणः संयोगस्यापि च संयोगं प्रति हेतुत्वं बोध्यम् । मूले भवेत्

संयोगजोऽपर इति । ननु संयोगजसंयोगे मानाभावः यत्र

कपालक्रियया कपालवहसंयोगस्ततः कुम्भतहसंयोगस्तत्र कपाल-

क्रियाया एव कुम्भतहसंयोगं प्रति कारणत्वं ननु कपालवहसंयोग-

मेघयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः ।

कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः ॥ ११७ ॥

तृतीयः स्यात्कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्तितः ।

अभिघातो नोदनं च शब्दहेतुरिहादिमः ॥ ११८ ॥

शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ।

एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः ॥ ११९ ॥

इति । एषः संयोगः । सन्निपातः संयोगः । द्वितीयः

समयकर्मजः । तृतीय इति । संयोगजसंयोग इत्यर्थः ।

तृतीयः स्यादिति पूर्वणान्वितम् । आदिमः अभिघातः ।

द्वितीयो नोदनाख्यः संयोग इति । विभक्तप्रत्ययासाधारण-

कारणं विभागं निरूपयति—विभाग इति । एककर्मेति ।

दिनकरी ।

स्येति चेन्न । समवायेन संयोगं प्रति समवायेन क्रियायाः कारण-

त्वात् कुम्भे समवायेन क्रियाया अभावेन कुम्भे तरुसंयोगानुप-

पत्तेः, क्रियायाः सामानाधिकरण्यासंबन्धेन हेतुत्वान्तरकल्पनापेक्षया

समवायेन संयोगकैव हेतुत्वकल्पनौचित्यात् । वस्तुतो यत्र कपा-

लक्रियया कपालान्तरेण तरुणा चैकस्मिन् क्षणे संयोगस्तदुत्तरक्षणे

घटोत्पत्तिः कपालक्रियानाशश्च नाशकस्योत्तरसंयोगस्य पूर्वं सत्त्वा-

त्तदुत्तरक्षणे कुम्भतरुसंयोगानुपपत्तेः पूर्वक्षणे कपालक्रियाया नाशात्,

तस्मात्कपालसंयोग एव तत्र कारणमिति संयोगजसंयोगसिद्धि-

मिरावाप्येति । अत्र केचित् । कथं संयोगस्य त्रैविध्यमन्यतरकर्म-

जन्यसंयोगस्याप्रसिद्धेः यत्रेपुक्रिययेपुत्रक्षयोः संयोगस्तत्र संयोगा-

धिकरणे पृथ्वे क्रियाविरहेण व्यभिचारादन्यतरकर्मणः संयोगं प्रति

करणत्वस्य यत्तुमशक्यत्वादित्याहुः । तत्र । कार्योव्यवहितपूर्वक्षणा-

वच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचिद्व्यक्त्यधिकरणीभूतयाव-

द्यकिंवृत्तिकाभावप्रतियोगिवानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव कारणताघट-

कमेवं च कार्योव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्यतावच्छेदकावच्छि-

न्नयत्किंचिद्व्यक्त्यधिकरणयावद्यत्तु कारणाभाववत्त्वमेव व्यभि-

विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।

हेतुमात्रविभागोत्थो हेत्वहेतुविभागजः ॥ १२० ॥

तदुदाहरणं तु श्येनशैलविभागादिकं पूर्वमद्वोधम् । तृतीयोऽपि । विभागजविभागः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभागजन्यश्चेति द्विविधः । आद्यस्तावद्यत्रैककपाले कर्म ततः कपालद्वयविभागः ततो घटारम्भकसंयोगनाशस्ततो घटनाशस्तत्तस्तेन च कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्याकाशविभागो जन्यते तत आकाशसंयोगनाशः तत उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति । नच तेन कर्मणैव कथं देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् । एकस्य कर्मण आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभाग-
विनङ्गी ।

धारः । नचैवंविधो व्यभिचारः प्रकृते, इषोरपि साहज्यावदन्तर्गततया तत्र क्रियाभावासत्त्वादिति द्विक् । नन्वेवं यत्र हस्तक्रिया ततो द्वितीयक्षणे शरीरक्रिया तत्र चतुर्थक्षणे हस्ततरुसंयोगस्तस्मिन्नेव क्षणे शरीरक्रियाजन्यशरीरपूर्वदेशसंयोगनाशस्तदुत्तरक्षणे शरीरतरुसंयोगो जायते तस्य च हस्ततरुसंयोगजन्यत्वं शरीरक्रियाजन्यत्वं वेत्त्यत्र विनिगमनाविरहः । नचोभयमेव तत्र हेतुः जातिसङ्करप्रसङ्गादिति चेन्न । तत्र संयोगद्वयस्यैरोपगमात् । द्वित्याग्रहस्तु साहज्यदोषादित्येके । तत्र चित्रसंयोग एवोत्पद्यते कारणत्वं तु तत्र संयोगकर्मोभयत्वेनेति चित्रसंयोगो विजातीय एवेति न साहचर्यमित्यपरे इत्यन्यत्र विस्तरः । पूर्ववदिति । संयोगवदित्यर्थः । तेनैव कपालविभागेनेति । तेन कपालविभागेनैवेत्यर्थः । एवकारेण कर्मणो व्युदासः । कपालस्याकाशविभागो जन्यत इति । अन्यथा कपालाकाशसंयोगस्य नाशकामात्रेण नित्यत्वापत्तिरेवं कपालाकाशसंयोगस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेनोत्तरसंयोगानुत्पत्त्या कर्मणोऽपि नित्यत्वापत्तिः उत्तरसंयोगस्यैव स्वजनककर्मनिवर्तकत्वादिति भावः । अमुमर्थं हृदि निघाबोक्तं तत्र उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति । तेन कर्मणैवेति । कपालद्वयविभागजनकर्मणैवेत्यर्थः । देशान्तरविभागः कपालाकाशादिविभागः । आरम्भ-

जनकत्वस्थानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्य च वि-
 रोधात् । अन्यथा विकसत्कमलकुञ्जलमङ्गप्रसङ्गात् । तस्माद्यदी-
 दमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं जनयेत्तदारम्भकसंयोगप्र-
 तिद्वन्द्विविभागं न जनयेत् । नच कारणविभागेनैव द्रव्यना-
 शात् पूर्वं कुतो देशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यम् ।
 आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशा-
 न्तरविभागासंभवात् । द्वितीयस्तौवद्यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुवि-
 भागस्ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र शरीरतरुवि-
 भागे हस्तक्रिया न कारणं व्यधिकरणत्वात् । शरीरे तु क्रिया-
 नास्त्येव अवयविकर्मणो याचदवयवकर्मनियतत्वात् । अतस्तत्र
 दिनकरी ।

केत्यादि । आरम्भकसंयोगः कपालद्वयसंयोगादिसत्त्वविद्वन्दी-
 सद्भिरोधी वज्राशक इति यावत् । एवमप्येऽपि । अनारम्भकसंयोगः
 कपालाकाशसंयोगादिः । अन्यथेति । आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वि-
 विभागजनककर्मणोऽनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मण-
 श्चैक्य इत्यर्थः । विकसदिति । वजाप्रावच्छेदेनानारम्भकसंयोगप्र-
 तिद्वन्द्विविभागजनककर्मणः सत्त्वात्तेन कर्मणा मूलावच्छिन्नार-
 म्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पत्तिसौत्रेण आरम्भकसंयोगनाशत्वेन कन-
 छनाशः स्यादिति भावः । कारणविभागेनैव कारणमात्रविभागेनैव ।
 कपालद्वयविभागादिनेति यावत् । पूर्वं घटावात्मकद्रव्यनाशात्पूर्वं ।
 यथाच पूर्वोक्तं ततो घटनाशस्ततः कपालस्याकाशविभागो जन्यत
 इत्यसंगतमिति भावः । सति द्रव्ये द्रव्यनाशं विना । देशान्तरवि-
 भागासंभवादिति । अन्यथा कारणमात्रविभागे कर्मलक्षणत्वा-
 शिष्याद्याप्रज्ञेति भावः । वस्तुतः कर्मलक्षणस्य तत्र नातिश्यासिः ।
 चत्प्रकारस्तु पाकनप्रक्रियार्यां सप्रपञ्चं प्रदर्शितोऽस्माभिः । द्वितीय
 इति । कारणकारणविभागजन्य इत्यर्थः । याचदवयवकर्मनि-
 यतत्वादिति । क्रियाया व्याप्यवृत्तित्वनियमादिति भावः ।
 अतएव वक्ष्यमाणयुक्तेरेव । शरीरे विभक्तप्रत्ययो न
 स्यादिति । यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्तत्र शरीरे विभाग-

परत्वं चापरत्वं च द्विविधं परिकीर्तितम् ।

दैशिकं कालिकं चापि मूर्त एव तु दैशिकम् १११
कारणाकारणविभागेन कार्याकार्यविभागो जन्यत इति । अत-
एव विभागो गुणान्तरं अन्यथा शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात्
अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथासिद्धो भवति ॥ ११५ ॥
॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ परापरत्व-
हारनिमित्ते परत्वापरत्वे निरूपयति—परत्वं चेति । दैशि-
किस्री ।

प्रत्ययः सर्वानुभवसिद्धः स च विभाग विना नोपपद्यते । न च
शरीरतदसयोगनाश एव तद्विषय इति वाच्यम् । विभागान्तीकार्ये
शरीरतदसयोगनाशस्यैवासम्भवात् । नहि तत्र हस्तत्रिधा शरीरतद-
संयोगनाशिका व्यधिकरणत्वादतस्तत्र हस्ततद्विभागेन शरीरतद-
विभागो जन्यते तेन च शरीरतदसयोगनाशो जन्यत इत्युपेयत
इति विभागसिद्धिः । ननु हस्ततदसयोगनाश एव शरीरतदसयो-
गनाशकोऽस्तु तर्हि तदुभयसामानाधिकरण्यसत्त्वात् नास्तु विभाग-
जविभागो हस्ततद्विभागस्तु कर्मजन्यशरीरतदसयोगनाशकत्वया
सिध्यतीत्युच्यते एवापास्तम् । हस्ततदसयोगनाशेनैव तदुपपत्तेः ।
किंच हस्तत्रिधैव स्वसमवायिसमवेतत्वसंश्रन्धेन शरीरनिष्ठा शरीर-
तदसंयोगनाशो हेतुस्तु वैयधिकरण्याभावादिति चेन्न । आश्रय-
नाशाजन्यगुणनाशस्य विरोधिगुणजन्यत्वनियमेन शरीरकर्मजन्य-
शरीरतदसंयोग प्रति हस्ततदसंयोगस्याकारणत्वेन च शरीरतद-
संयोगनाशो हस्ततदसयोगनाशस्याजनकत्वात् । यच्चोक्त हस्तत्रिधैव
स्वसमवायिसमवेतत्वसंश्रन्धेन तत्र कारणमिति, तदपि न ।
साक्षात्संश्रन्धेन जनकत्वनियमस्यासति बाधके सङ्कोचकल्पनानुप-
पत्तेः । वस्तुतस्तु संयोगामात्रो विभागो विभागामात्रो वा संयोग
इत्यत्र विनिगमनाविरहेषोभयोरप्यतिरिक्तत्वम् । अतएव घटान्
घटो विभक्त इति प्रत्यय उपपद्यते संयोगनाशात्मकत्वे नाशस्य
सावबिकत्वामात्रेण तथाप्रत्ययानुपपत्तेरिति तदिदमभिप्रेत्योक्तमतः
संयोगेत्यादि ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥

परत्वं मूर्तसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।

अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादिति रितम् ॥१२२॥

तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।

दिवाकरपरिस्पन्दभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ॥ १२३ ॥

परत्वमपरत्वं तु तदीयाल्पत्वबुद्धितः ।

अत्र स्वसमवायी स्यात्संयोगः कालपिण्डयोः १२४

अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषां निरूपितः ।

बुद्धेः प्रपञ्चः प्रागेव प्रायशो विनिरूपितः ॥१२५॥

कमिति । दैशिकपरत्वं बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते

एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते अत्रावधितार्थं पञ्चम्य-

पेक्षा यथा पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपु-

त्रात् कुश्क्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

तयोः दैशिकपरत्वापरत्वयोः । असमवायी असमवायिकार-

णम् । तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये । दिवाकरेति ।

अत्र परत्वापरत्वं कालिकं ग्राह्यम् । यस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया

यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः यस्य न्यूनः स कनिष्ठः ।

कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्ये एव । अत्र कालिकपरत्वा-

परत्वयोः ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ तेषां कालिकदैशिकपरत्वापर-

दिगच्छी ।

मूले मूर्त एव तु दैशिकमिति । विमुद्रव्ये विप्रकष्टदेशमात्रवृत्ति-

स्वसन्निकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वबुद्धेर्निमित्तकारणस्य दिक्संयोगस्यासम-

वायिकारणस्य चाभावादिति भावः । दैशिकपरत्वस्य निमित्त-

कारणमाह—बहुतरेति । बहुतरसंयोगान्तरितत्वं तदेव विप्रकष्टत्वं

बुद्धिपयिष्यपेक्षाबुद्धिर्दैशिकपरत्वं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः । तद-

ल्पीयस्त्वेति । अल्पसंयोगान्तरितत्वरूपसन्निकृष्टत्वविपयिष्यपेक्षा-

बुद्धिर्दैशिकापरत्वं प्रति निमित्तकारणमित्यर्थः ॥१२१॥१२२॥ कालि-

कपरत्वापरत्वे जन्ये पदेत्यत्र जन्यपदं सप्तम्यन्तं नित्ये तत्पूर्वोत्पन्न-

स्वरूपश्रयेष्वल्पत्वबुद्धेस्तदनन्तरोत्पन्नत्वरूपकनिष्ठत्वबुद्धेर्निमित्तकारणस्य

कालसंयोगरूपासमवायिकारणस्य चाभावादिति भावः ॥ १२३ ॥

अथावशिष्टोऽप्यपरः प्रकारः परिदर्श्यते ।

अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमिष्यते ॥ १२६ ॥

तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता ।

तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ॥ १२७ ॥

आद्यो देहेष्वात्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः ।

भवेद्विश्वयरूपा या संशयोऽथ प्रदर्श्यते ॥ १२८ ॥

किंस्त्रिभरो वा स्याणुर्वेत्यादिवुद्धिस्तु संशयः ।

तदभावाप्रकारा घीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ॥ १२९ ॥

त्वानाम् । क्रमप्राप्तौ बुद्धिं निरूपयति—बुद्धेरिति । तत्र अप्रमां

निरूपयति—तच्छून्य इति । तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं

त्रम इत्यर्थः । तत्प्रपञ्चः अप्रमाप्रपञ्चः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

॥ १२७ ॥ आद्य इति । विपर्यास इत्यर्थः । शरीरादौ निश्चयरूपं

यदात्मत्वप्रकारकं ज्ञानं शरीरोऽहमित्याकारकम् । एवं शङ्खादौ

पीतः शङ्ख इत्याकारकं यद् ज्ञानं निश्चयरूपं तद् त्रम इति ।

किंस्त्रिदिति पितृकै । निश्चयस्य लक्षणमाह—तदभावेति ।

तदभावप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

दिनच्ची ।

॥ १२४ ॥ मूलेऽपेक्षायुद्धिनाशेनेति । स्वनिमित्तकारणविप्रकृष्टत्वा-

दियुद्धीनां नाशेनेत्यर्थः । नव्याः पुनर्बहुतरसंयोगान्तरितत्वरूपवि-

प्रकृष्टत्वरूपसंयोगान्तरितत्वरूपसन्निकृष्टत्वाभ्यां देशिकपरत्वापरत्वा-

दिव्यरदारस्य बहुतरस्त्वान्तरितजन्यत्वरूपग्येष्टत्वात्परत्वात्परत्वा-

रितजन्यत्वरूपकनिष्ठत्वाभ्यां च कालिकपरत्वादिद्वयनहारम्योपपत्तेर्न

सयोगुणान्तरत्वम् । अत्र च यत्काले ज्येष्ठत्वबुद्धिरुत्तरयते तत्काल-

मादाय स्पन्दनन्यूनाधिकतावसेया अतो न कनिष्ठेऽधिकत्रीविनि-

परत्वप्यवहाउपत्तिरिति यदन्वि । तदभाववतीति । इदं च प्रमा-

कान्तिभ्यामिवावधारणाय । तदभाववद्विशेष्यकतदभावप्रकारकप्रमाणा-

वन्तिभ्यामिवावधारणाय तत्प्रकारकमिति । इच्छायाप्रतिभ्यामिवावधारणाय

इत्यन्ति । तदभावप्रकारकमिति संशयेऽतिभ्यामिवावधारणाय । अत्र च

तद्विशेष्यकतदभावप्रकारकत्वात्तद्विशेष्यकत्वापरिउप-

स संशयो मतिर्या स्यादेकत्राभावभावयोः ।

साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् ॥ १३० ॥

संशयं लक्षयति—स संशय इति । एकधर्मिकविरुद्धभावा-
भावप्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः । साधारणेति । उभयसा-
धारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम् । यथा उच्चैस्तरत्वं स्याणु-
पुरुषसाधारणं ज्ञात्वाऽयं स्याणुर्न वेति संदिग्धे । एवमसाधारण-
धर्मज्ञानं कारणम् । यथा शब्दत्वस्य नित्यानित्यव्याप्यत्वं गृही-

दिनकरी ।

वत्कारकत्ववद्ज्ञानत्वं यत्र तत्र तन्निश्चयत्वमवसेयं नतु यथा-
शुक्लम्, महानसोऽयं बह्विमात्र वा पर्वतो बह्विमानित्यस्य पर्वते
बह्विनिश्चयत्वानापत्तेः । ज्ञानपदं चेच्छायामतिव्याप्तिवारणाय
॥१२५॥१२६॥१२७॥१२८॥१२९॥ एकधर्मिकेति । इद-
पर्वतो बह्वित्यभावमन्वाविति ज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणायैकधर्मिकेति ।
एकधर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । तेन पर्वतो
बह्विमात्रं द्रव्यं बहुयभाववदिति ज्ञानव्युदासः । शुद्धः संयोगवान्
तदभाववाञ्छेति समुच्चयवारणाय विरुद्धेति । विरोधावगाहित्वं
तदर्थः । पदो द्रव्यं पृथिवी चेति ज्ञानवारणाय भावाभावेति ।
इच्छाव्युदासार्थं विशेष्यभागः । वस्तुतस्तु एकधर्मावच्छिन्नविशेष्य-
कत्वनिवेद्ये विभिन्नरूपेणैकधर्मितावच्छेदकज्ञानस्य संशयत्वापत्तिः
एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकताकत्वनिवेद्ये च निरवच्छिन्न-
विशेष्यतावच्छेदकताकसंशयासङ्गप्रसङ्गः, विभिन्नरूपेण धर्मिताव-
च्छेदकतावच्छेदकावगाहित्वज्ञानस्य संशयत्वप्रसङ्गमेति स्वीयैककोटि-
प्रकारतावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीमूलापर-
कोटिप्रकारताशालिज्ञानत्वं संशयत्वमिति ध्येयम् । यत्तु संशयत्वं
जातिविशेष इति । तत्र । चासुपत्वादिना सङ्करप्रसङ्गान् । संदिग्ध
इति क्रियापदम् । सदेहवान्भवतीत्यर्थः । एवमप्रेऽपि । समाना-
नेकधर्मोपपत्तेरिप्रतिपत्तेरित्यादिसूत्रे विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यशाब्दसं-
शयस्योक्तत्वात् साधारणधर्मासाधारणधर्मज्ञानजन्यसंशयवद्विप्रति-

त्वाशब्दो नित्यो न वेति संदिग्धे । विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिकान संशयकारणम् । शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्वामाख्यात् किंतु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते संशयस्तु मानस एवेति । एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयादिपयसंशय इति । एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादि न करी ।

पत्तिवाक्यजन्यस्मृतीयोऽपि संशय इति मतनिरासायाह—विप्रतिपत्तिस्त्विति । व्याप्तिज्ञानादीनामित्यादिनातिदेशवाक्यार्थज्ञानपरिग्रहः । ननु तर्हि सूत्रस्य पञ्चम्यनुपपत्तिरित्यत आह—किंत्विति । तथाच सूत्रस्य पञ्चमी प्रयोजकतायामिति भावः । एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयादिपयसंशय इतीति । अत्र प्रामाण्यपदमप्रामाण्यस्याप्युपलक्षकं तेन प्रामाण्यसंशयस्याप्रामाण्यसंशयस्य च विषयसंदेहे स्यात्तज्ज्येण हेतुत्वमिति भावः । एवं व्याप्येति । अथ व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वेन किं मानं कोटिस्मरणादित एव तत्संभवात् कथित्तदनुविधानस्य तु व्याप्यतद्भावयोर्व्यापकतद्भावसाहचर्यस्य गृहीतत्वेन तत्स्मरण एवोपक्षीणत्वात्तदप्रदे तु व्याप्यसंशयाद् व्यापकसंशयस्याप्यभावादिति चेत् । अत्राहुः—महानसे हुताशनो न जलहृद इति स्मरतां पर्यतादिकमपि पश्यतां धूमादिसंशयभावाभावाभ्यां हुताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तद्वेतुत्वम् । अतएवोत्कटकोटिकव्याप्यसंशयाद्यापकस्याप्युत्कटकोटिकः संशयः कारणोत्कर्षेणैव कार्योत्कर्षात् । नचैतद्भ्रमवत्सूत्रच्छदनभिमतमिति वाच्यम् । सूत्रस्य चकारस्याप्यनुक्तसुषायकरत्वात् । तथादि “समानानेरुधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थात्तत्र विशेषापेक्षो विमर्शः संशय” इति सूत्रं तस्य चार्थमाहुर्भाष्यकृत्यमुखाः । समानधर्मः कोटिद्वयमहपरिवधर्मः अनेकस्मात्सपञ्चविषयाद्यावृत्तो धर्मः अनेकधर्मः तयोदपत्तिज्ञानं तस्माद्विप्रतिपत्तिर्विद्वद्कोटिप्रतिपादकं वाक्यं तस्मादत्र पदभ्याः प्रयोजकत्वमर्थो न हेतुत्वम् । उपलब्धिः प्रामाण्यम् अनुपलब्धिः प्रामाण्यविरोधिधर्मत्वं तयोरेव्यवस्थातस्य संशयः । एवंच प्रामाण्य-

दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।

पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः ॥१३१॥

दिकं बोध्यम् । किंतु संशये धर्मिज्ञानं धर्मान्द्रियसन्निकर्षो वा कारिणमिति ॥ १३० ॥ दोष इति । अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां प्रति तु गुणः कारणम् । तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः, तेषां कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम् । गुणस्य प्रमाजनकत्वं त्वनुमानात्सिद्धम् । यथा प्रमा ज्ञानसामान्यकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वात्प्रमावत् । नच दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम् । पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थलेऽपि पित्तरूपदोषसत्त्वाच्छङ्खप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । विनिगमनाविरहादनन्तदोषाभावकारणत्वमपेक्ष्य गुणस्य

दिनकरी ।

संशयजन्यो भ्रमत्वसंशयजन्यश्च विषयसंशयः । चकारो व्याप्य-सन्देहादिजन्यव्यापकसन्देहादेः समाहकः । विशेषापेक्षो विमर्श इति तु लक्षणम् । एकधर्मिकभावाभावप्रकारकत्वरूपविशेषणम्, विमर्शो ज्ञानमिति तदर्थः । इत्यादिकमित्यादिना साधनाव्यापकव्याप्यत्वसं-देहादितः साध्यव्यापकत्वसंदेहो योभ्यः । साधारणज्ञानादेः कार्यता-वच्छेदके चाव्यवहितोत्तरत्वं देयं तेन परस्परं न व्यवभिचारः । ननु साधारणधर्मज्ञानादेरिव धर्मिज्ञानस्यापि संशयहेतुत्वात्तरहृतः संशय-विभागः कथं न प्रदर्शित इत्यत आह—संशये धर्मिज्ञानमिति । संशये संशयमात्रे । तथाच धर्मिज्ञानजन्यतावच्छेदकस्य संशयत्व-समव्याप्यत्वात् तद्विभाजकतावच्छेदकमिति भावः । ननु धर्मि-ज्ञानस्य संशयहेतुत्वे मान्नाभावः । नच धर्मिज्ञानमन्तरेण संशयः स्यादिति वाच्यम् । सति धर्मान्द्रियसन्निकर्षे इष्टत्वात् आह— धर्मान्द्रियेति ॥ १३० ॥ पित्तादीत्यादिना मण्डूकवसाञ्चनादेः परिग्रहः । अनुमानसिद्धत्वमेव प्रदर्शयति—यथेति । भगवज्ज्ञाने व्यवभिचारवारणाय हेतौ जन्येति । अर्थान्तरं निराकुरुते—नयेति । ननु पित्तात्मकदोषाभावः चैत्यप्रमायामेव कारणं न सत्त्वत्वप्रमायामत आह—विनिगमनाविरहादिति । प्रमायां दोषाभावः कारणं

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।
 सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः ॥१३२॥
 पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत् ।
 शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥१३३॥

२६

शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्यस्याथ वा प्रमा ।
 गुणः स्वाङ्गमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥१३४॥

कारणताया न्याय्यत्वात् । नच गुणसत्त्वेऽपि पिच्छेन प्रतिबन्धा-
 द्बलहेन धैत्यज्ञानमत्तः पिच्छादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं
 वाच्यं तथाच किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम् । तथाप्य-
 न्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं अमं प्रति
 गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वात् । तत्र दोषाः के इत्या-
 काहायामाह—पिच्छेति । क्वचित् पीतादिभ्रमे पिच्छं दोषः
 क्वचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः क्वचिच्च वंशो-
 गभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषा अननुगता एव भ्रान्ति-
 जनका इत्यर्थः ॥ १३१ ॥ अथ के गुणा इत्याकाहायां
 प्रत्यक्षादीं क्रमेण गुणान् दर्शयति—प्रत्यक्षेति धति । प्रत्यक्षे
 विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः । अनुमितौ साध्यवति
 साध्यव्याप्यवशिष्ट्यज्ञानं गुणः । एवमग्रेऽपि श्रेयम् । प्रमा
 दिनक्षी ।

गुणो वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविरहादिति भावः । वस्तुतो
 गुणहेतुतायामेव लाघवं विनिगमकमस्तीत्याह—अनन्तेति ।
 न्याय्यत्वादिति । अनुगतगुणत्वस्याग्रे पक्ष्यमाश्रयात्तत्र तद्वेतुत्व-
 मनेऽयं दोष इति भावः । तथाच दोषाभावानां हेतुत्वस्यापश्यकत्वे
 च । गुणस्यापीति । तथाच पिच्छादिदोषाभावसत्त्वेऽपि विशेषण-
 वद्विशेष्यसन्निकर्षरूपगुणाभावात्त शक्ये पीतत्वप्रमेति दोषाभावेन न
 गुणस्यान्यथासिद्धिरिति भावः । एवं एवंसति । अन्वयव्यतिरेक-
 सत्त्वेऽपि यद्यन्यथासिद्धत्वे तदेत्यर्थः । गुणामावः गुणाभाव एव
 ननु दोषः कारणं स्यादिति भावः ॥ १३१ ॥ एवमग्रेऽपि श्रेय-
 मिति । उपमितौ क्वचं सादृश्यज्ञानम् शाब्दबोधे योग्यताया

अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् ।

तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् ॥ १३५ ॥

निरूपयति—भ्रमभिन्नमिति ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजतां-
शेषपि प्रमा न स्यात् । तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावादत आह—

अथवेति । तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमे-
त्यर्थः । अथैवं स्मृतेरपि प्रमात्वं स्यात्ततः किमिति चेत्तथा

सति तत्करणस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेन्न । यथार्था-
नुभवकरणस्यैव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात् । इदं तु धोष्यं—

येन संबन्धेन यद्वत्ता तेन संबन्धेन तद्वद्विशेष्यकत्वं तेन संब-
न्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कपालादौ संयोगादिना

घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः । एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न
स्यात् तस्य सत्प्रकारकत्वाभावादत आह—न प्रमेति । ननु

पृष्ठे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः प्रमा च स्यादिति चेन्न । प्रतिपो-
गिष्यधिकरणकपिसंयोगामाययति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् ।

नच पृष्ठे कपिसंयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात्
तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिममानाधिकरणत्वादिति वाच्यम् ।

तत्र संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वाच्छुद्ध्यस्थान-
दित्युच्यते ।

सात्पर्यस्य वा प्रमेव गुण इति भावः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

नन्येवं रज्जरजतयोरिमे रजतरज्जे इतिज्ञानेऽतिव्याप्तिरत आह—
तद्वद्विशेष्यकत्वे सतीति । तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्व-

चच्छान्तिसिद्धर्थः । सति सत्प्रकारकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वात् । तद्वद्विशेष्यक-
भ्रमेऽतिव्याप्तेस्तद्वद्विशेष्यकत्वेति । रजत एव द्रव्यमिति ज्ञाने रजतत्व-

भ्रमात्वापत्तिरतस्तत्प्रकारकेति । ज्ञानपदं च तथाविधेच्छायामति-
व्याप्तिवारणाय । एवं सति तत्प्रकारकत्वस्य प्रमात्वघटकत्वे सति ।

भ्रमः प्रमा च स्यादिति । लक्षणद्वयस्य, तत्र सत्त्वादिति भावः ।
नन्वेवं लक्षणानुगम इत्यत आह—लक्ष्यस्येति । अथ पाकरके

प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेषणवता समम् ।

सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ पुनः ॥१३२॥

पक्षे साध्यविशिष्टे तु परामर्शो गुणो भवेत् ।

शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ॥१३३॥

शाब्दबोधे योग्यतायास्तार्पस्याथ वा प्रमा ।

गुणः स्याद्भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥१३४॥

कारणताया न्याय्यत्वात् । नच गुणसत्त्वेऽपि पित्तेन प्रतिबन्धा-

च्छहेन शैत्यज्ञानमतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमनर्थ-

वाच्यं तथाच किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम् । तथाप्य-

न्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं अमं प्रति

गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वात् । तत्र दोषाः के इत्या-

काहायामाह—पित्तेति । क्वचित् पीतादिभ्रमे पित्तं दोषः

क्वचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः क्वचिच्च यंशोर-

गभ्रमे मण्डूक्यसाञ्जनमित्येवंरूपा दोषा अननुगता एव भ्रान्ति-

जनका इत्यर्थः ॥ १३१ ॥ अथ के गुणा इत्याकाहायां

प्रत्यक्षादौ क्रमेण गुणान् दर्शयति—प्रत्यक्षेतिवति । प्रत्यक्षे

विशेषणयद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः । अनुमितौ साध्ययति

साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुणः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । प्रमा

विनङ्गी ।

गुणो वा कारणमित्यत्र विनिगमनाविरहादिति भावः । वस्तुतो

गुणहेतुतायामेव लक्षणं विनिगमकमस्तीत्याह—अनन्तेति ।

न्याय्यत्वादिति । अनुगतगुणत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् तदेतुत्व-

मत्वेऽथ दोष इति भावः । तथाच दोषाभावानां हेतुत्वस्याप्रत्यक्षत्वे

प । गुणस्यापीति । तथापि पित्तादिदोषाभावसत्त्वेऽपि विशेषण-

यद्विशेष्यमन्निकर्षरूपगुणाभावात् शङ्के पीतत्वप्रमेति दोषाभावेन न

गुणस्यान्यथासिद्धिरिति भावः । एवं एवंसति । अन्यव्यतिरेक-

सत्त्वेऽपि यद्यन्यथासिद्धत्वं तदेत्यर्थः । गुणाभावः गुणाभाव एव

ननु दोषः कारणं भ्यादिति भावः ॥ १३१ ॥ एवमग्रेऽपि ज्ञेय-

मिति । उपमितौ शक्ये सादृश्यज्ञानम् शाब्दबोधे योग्यतायाः

अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् ।

तत्प्रमा न प्रमा नापि भ्रमः स्यान्निर्विकल्पकम् ॥ १३५ ॥

निरूपयति—भ्रमभिन्नमिति ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

ननु यत्र शुक्तिरजतयोरिभे रजते इति ज्ञानं जातं तत्र रजतां-
शेषपि प्रमा न स्यात् । तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावादत आह—
अथवेति । तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमे-
त्यर्थः । अथैवं स्मृतेरपि प्रमात्वं स्यात्ततः किमिति चेत्तथा
सति तत्करणस्यापि प्रमाणान्तरत्वं स्यादिति चेन्न । यथार्था-
नुभवकरणस्यैव प्रमाणत्वेन विषयितत्वात् । इदं तु बोध्यं—
येन संबन्धेन यद्द्रव्या तेन संबन्धेन तद्वद्विशेष्यकत्वं तेन संब-
न्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कपालादीं संयोगादिना
घटादिज्ञाने नातिव्याप्तिः । एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न
स्यात् तस्य सप्रकारकत्वाभावादत आह—न प्रमेति । ननु
बुद्धे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः प्रमा च स्यादिति चेन्न । प्रतियो-
गिष्यधिकरणकपिसंयोगाभावावति संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् ।
नच बुद्धे कपिसंयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात्
तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिममानाधिकरणत्वादिति वाच्यम् ।
तत्र संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वाच्छस्यस्यान-

दिनकरी ।

त्वात्पर्यस्य वा प्रमेव गुण इति भावः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

नन्वेवं रजतरजयोरिभे रजतरजे इतिज्ञानेऽतिव्याप्तिरत आह—
तद्वद्विशेष्यकत्वे सतीति । तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्व-
वद्विज्ञानमित्यर्थः । सति सत्त्वस्या अवच्छिन्नत्वार्थकत्वात् । तत्प्रकारक-
भ्रमेऽतिव्याप्तेस्तद्वद्विशेष्यकत्वेति । रजत एव द्रव्यमिति ज्ञाने रजतत्व-
भ्रमात्वापत्तिरतस्तत्प्रकारकेति । ज्ञानपदं च तथाविधेच्छायामति-
व्याप्तिवारणाय । एवं सति तत्प्रकारकत्वस्य प्रमात्वपदकत्वे सति ।
भ्रमः प्रमा च स्यादिति । लक्षणद्वयस्य, तत्र सत्त्वादिति भावः ।
नन्वेवं लक्षणानुगम इत्यत आह—लक्ष्यस्येति । जय पाकरके

प्रकारतादिशून्यं हि संबन्धानवगाहि तत् ।

प्रमात्वं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपत्तितः ॥ १३६ ॥

जुगमाह्लक्षणस्यानुगमेषु न क्षतिः ॥ प्रमात्वमिति ।

मीमांसका हि प्रमात्वं स्वतो ग्राह्यमिति वदन्ति । तत्र गुरुणां

मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशकृत्वाच्च ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इति ।

भट्टानां मते ज्ञानमतीन्द्रियं ज्ञानजन्यज्ञातता प्रत्यक्षा तथा

च ज्ञानमनुमीयते । मुरारिभिश्चाणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं

दिन्यती ।

घटे इयामरूपवत्ताप्रतीतेः प्रमात्वं स्यादिति चेद्विष्टमेवैवत् । पटस्य

कदापिच्छेषामत्यात् वर्तमानस्य प्रमात्वाघटकत्वात् । अत्र यद्यपि

स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपानुभवत्वस्य निवेशे वैयर्थ्यात् ज्ञानत्वघटितमेव

प्रमात्वं सुषुप्तं, तथापि तस्य स्मृतिसाधारणतया तत्करणस्य

प्रमाणान्तरतापत्त्या शास्त्रे प्रमाणव्यवहारौपयिकरूपमनुभवत्वघटि-

तमेवानुमन्वन्ते तान्त्रिकाः । वस्तुतस्तु विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवे विशेष-

णतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य कारणतया तन्न्यतावच्छेदककोटि-

प्रविष्टतयानुभवत्वस्य जातिविशेषत्वे सिद्धे ज्ञानत्वस्यानुभवत्वापद-

कत्वाप्रानुभवत्वस्य वैयर्थ्यमिति कृतं पल्लवितेन । प्रामाण्यं न स्वतो

ग्राह्यमिति मूलेन स्वतो ग्राह्यत्वं निषिध्यते तत्र स्वतस्त्वयादिनः के

इत्याकाङ्क्षायामाह—मीमांसका हीति । स्वप्रकाशकृत्वादिति ।

स्वविषयकत्वादित्यर्थः । तेनैव गृह्यत इति । ज्ञाने गृह्यमाणे

तन्निष्ठज्ञानत्वादिधर्मवत्तन्निष्ठप्रामाण्यस्यापि भेदे बाधकामाशङ्क्यते

सर्वं ज्ञानमर्थं घटो घटमहं जानामीत्याद्याकारकमिति भावः ।

तथाचेति । अयमत्रानुमानप्रकारः—इयं ज्ञातवा घटविशेष-

कवत्त्वप्रकारकज्ञानजन्या घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञावदात्वाद् वा

यद्वृत्तिर्यत्प्रकारिका ज्ञातवा सा तद्विशेष्यकत्वप्रकारकज्ञानसाध्या

यया पटे पटत्वप्रकारिका ज्ञातवेति । अनुच्यन्सायेनेति । ननु

ज्ञानज्ञानस्य विषयाविषयकत्वात् कथं विषयघटितप्रामाण्यं तस्य

गृह्यते । सर्वेषामपि मते तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमतो ज्ञानवित्तिवैद्यो विषयः तन्मतं दूषयति—न स्वतो ग्राह्यमिति । संशयेति । यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदानभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् । तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा त्वन्मते प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः । यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तर्हि धर्मिज्ञानाभावात् कथं संशयस्तस्मात् ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयम् । तथाहि इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽप्रमा इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात्, एवमिदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा स्नेहवति जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् । नच हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यम् । पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वात् तत्र गन्धग्रहेण गन्धवद्विशेष्यकत्वस्यापि सुग्रहत्वात् । तत्रप्रकारकत्वावच्छिन्नतद्द्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते संशयानुरोधात् । ननु सर्वेषां ज्ञानानां

दिनकरी ।

विषय इत्यतो ज्ञानज्ञानस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणमाह—
विषयनिरूप्यमिति । विषयाविषयकप्रत्यक्षाविषय इत्यर्थः ।
ज्ञानवित्तिवैद्यो विषय इति । विषयविषयकतानियतस्यविषयक-
साकप्रत्यक्षकं ज्ञानमित्यर्थः । अतो न साध्यहेत्वोर्वैयधिकरण्यम् ।
तथाच ज्ञानं विषयविषयकतानियतस्यविषयकताकप्रत्यक्षकं विषया-
विषयकप्रत्यक्षाविषयत्वे सति प्रत्यक्षविषयत्वादित्यनुमानं ज्ञान-
प्रत्यक्षस्य विषयविषयकत्वे प्रमाणमिति भावः । भट्टमते च प्रत्यक्ष-
स्थानाभिपिक्ता ज्ञातयालिङ्गकानुमितिरेव बोध्येत्यन्यत्र विस्तरः ।
अनभ्यासदशापन्नेति । अनवधृतप्रामाण्यसजातीयेत्यर्थः । ज्ञात-
मेव निश्चितमेव । गन्धवतीति । व्याप्यवति व्यापकप्रकारकत्वस्य
व्यापकवति व्यापकप्रकारकत्वव्याप्यत्वादिति भावः । ननु कथं
तर्हि प्रामाण्यस्यानुमेयत्वा गन्धवति पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्यैव पृथि-
वीत्ववति पृथिवीत्वप्रकारकत्वादेरपि प्रत्यक्षसंभवाद्वा आह—
तत्रप्रकारकत्वेति । संशयानुरोधादिति । यद्यपि ज्ञाने प्रामाण्य-

यथार्थत्वात् प्रमालक्षणे तद्वद्विशेष्यकत्वं विशेषणं व्यर्थम् ।
नच रङ्गे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात्तव मते भ्रम-
स्याभावादिति वाच्यम् । तत्र हि दोषाधीनस्य पुरोवर्तिनि स्वत-
दिनन्ती ।

निश्चयो घर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन जायते । संदेहस्तु घर्मि-
तावच्छेदकसामानाधिकरण्येन प्रामाण्याभावावगाही घर्मितावच्छे-
दकावच्छेदेन प्रामाण्यावगाहीति कथं संशयानुपपत्तिः । तथापि
प्रवृत्त्युपयुक्तस्य घर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यग्रहस्य स्वतत्त्वे
संशयानुपपत्तिर्दूषणमिति ध्येयम् । नच प्रामाण्याप्राहकसामग्री-
सत्त्वात् कथमग्रिमसंशयानुरोधेन प्रामाण्याग्रह इति वाच्यम् ।
तत्राग्रिमसंशयानुरोधेन संशयजनकदोषस्य प्रामाण्यनिश्चयप्रति-
बन्धकत्वकरूपनादित्याशयात् । ननु यदि प्रामाण्यमनुमेयं
तदा प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यम् । तथाहि अथं पुरुष इति निश्चये
प्रामाण्यसंदेहेनार्थसंदेहस्यार्थं पुरुषो न वेत्याकारकस्योत्पत्त्या
पुरुषार्थिनः प्रवृत्तिर्न संभवति तत्र प्रामाण्यनिश्चये च न
तत्संशयाधीनोऽर्थसंदेह इति प्रामाण्यग्रहस्य प्रवृत्तावुपयोगः ।
प्रामाण्यग्रहस्यानुमित्यात्मकत्वे च प्रामाण्यानुमापकरादिमति-
पुरुषत्वप्रकारकत्वाविरूपहेतुग्रहे तद्वदकतवा पुरोवर्तिनि पुरुषत्व-
व्याप्यकरादिग्रहस्यावश्यकतया तेनैवायं पुरुषो न वेति संदेहप्रतिब-
न्धसंभवादलं प्रामाण्यानुमानेनेति चेन्न । करादौ पुरुषत्वव्याप्यत्वग्रहं
विनापि करादिमति पुरुषत्वप्रकारकत्वहेतोः पुरुषत्वघटितप्रामा-
ण्यव्याप्यत्वग्रहसंभवेन प्रामाण्यानुमानसंभवात् । एवं न्यायमते-
ऽनुमितेरिव द्वितीयानुवचसायस्यापि प्रामाण्यप्राहकत्वमित्यन्यत्र
विस्तरः । गुरुः शङ्कते—नन्विति । ध्येयमिति । व्यावर्त्याया
अन्यथाप्यातेरभावादिति भावः । भ्रमजन्येति । न्यायतये
भ्रमजन्या प्रवृत्तिस्तव मते न स्यादित्यर्थः । भ्रमस्य अन्यथाप्यातेः ।
तत्र रङ्गगोचरविसंवादि रजतार्थिप्रवृत्तौ । रजते इदं रजतमिति
ज्ञानफाले रजतभेदाग्रहसत्त्वादिसंवादिप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय दोषा-

ओपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात् । सत्यरजतस्यले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात्तदेव कारणम् । अस्तु वा तत्रापि रजतभेदाग्रहः स एव कारणमिति । नचान्यथाख्यातिः संभवति

दिनकरी ।

धीनस्येत्युक्तम् । न्यायनये दोषाधीनो यो रजतभ्रमस्तत्स्थानामि-
विक्तरजतभेदाग्रहस्यैव तन्मते दोषाधीनतया रजते रजतभेदाग्रहस्य
दोषानधीनत्वादिति भावः । यत्र रज्जुगोचरमेतद्रजतवद्भूतलमिति
ज्ञानं तत्र विसंवादितादृशप्रवृत्तिवारणाय स्वतन्त्रोपस्थितेति रजत-
विशेषणम् । मृत्पयविशेष्यत्वयोपस्थितत्वं तदर्थः । वस्तुतो रज्जुगोष-
रादेवद्रजतवद्भूतलमिति ज्ञानादपि प्रवृत्तिरिष्टेवेति स्वतन्त्रोपस्थितत्वं
न दैयमिति ध्येयम् । हेतुत्वादिति । न्यायनयेऽपीदं रजतमिति भ्रमे
हेतुतया रजतभेदाग्रहस्य तत्रावश्यकतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं
तद्धेतोरिति न्यायादिति भावः । कार्यकारणभावद्वयकल्पनापेक्षया
लाभदादाह—अस्तु वेति । तत्रापि सत्यरजतगोषरप्रवृत्तावपि ।
अपिना रज्जुगोषरप्रवृत्तिपरिग्रहः । रजतभेदाग्रहः रजतभे-
दासंसर्गप्रहाभावः । यथाश्रुते रजते नेदं रजतमिति ग्रहेऽपि
प्रवृत्त्यापत्तेः प्राभाकरमते तत्र रजते भेदप्रहाभावस्य संत्वादन्यथा-
न्यथाख्यात्यापत्तेरिति । यद्यपि पुरोवर्तिविशेष्यकस्य रजतभेदासंसर्ग-
ग्रहस्य समवायेनाभावो विशेषणतयात्मनिष्ठः प्रतिबन्धकत्वदभावः
कारणमिति फलितम् । तथाच रज्जे इदं न रजतमिति ग्रहेऽपि
प्रवृत्त्यापत्तिः रज्जुविशेष्यकरजतभेदासंसर्गग्रहस्यान्यथाख्यात्यात्मनि-
कर्तृमतेऽप्रसिद्धत्वेन तदभावस्य प्रतिबन्धकत्वासंभवात् तथापि
विषयतासंबन्धेन प्रवृत्तिं प्रति रजतभेदासंसर्गग्रहस्य विशेष्यता-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावः स विशेषणतासंबन्धेन
प्रतिबन्धक इति विषयनिष्ठतया प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पना-
ज्ञोक्तदोषः । एवं च तत्पुरुषीयत्वं प्रतिबन्धप्रतिबन्धकत्वयोरव-
च्छेदककोटौ निवेशनीयमतो न पुरुषभेदाभादाय दोषः । नचैवं
रजो इदं रजतमिति भ्रमानन्वरं तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् रजतभेदा-

रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतेन्द्रियसंनिकर्षस्याभावात् रज्जे रजत-
बुद्धेरनुपपत्तेरिति चेन्न । सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्ट-
ज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् । नच
संवादिप्रवृत्तौ तत्कारणं विसंवादिप्रवृत्तौ च भेदाग्रहः कारण-
मिति वाच्यम् । लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् ।
दिनकरी ।

संसर्गग्रहस्यान्यथाख्यात्यापत्त्या तत्रानङ्गीकारेण तदभावरूपस्य
प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । रजतभेदोपस्थितिविशिष्टस्यैव
रजतभेदासंसर्गग्रहाभावरूपस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । नपैवमपि
रज्जे इदं रजतं घटो न रजतमिति ज्ञानानन्तरमप्रवृत्त्यापत्तिरिति
वाच्यम् । रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकदोपस्योत्तेजकत्वकल्पनात् तत्र
रज्जे रजतभेदग्रहानुत्पत्त्या घटप्रतिबन्धकदोपस्य स्वीकरणीयत्वात् ।
नच रज्जे रजतभ्रमजनकदोष एरोत्तेजकोऽस्तु किं रजतभेदग्रह-
प्रतिबन्धकदोपस्योत्तेजकत्वस्वीकारेण । एवं च रजतभेदोपस्थिति-
वैशिष्ट्यमपि प्रतिबन्धके विशेषणं न देयं रजतभेदानुपस्थितिकाले
रज्जे इदं रजतमिति ज्ञानादप्रवृत्तिप्रसङ्गाभावात् । तत्र रजतभे-
दासंसर्गग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य रज्जे रजतभ्रमजनकदोषरूपोत्तेजक-
विशिष्टत्वादिति वाच्यम् । रज्जे इदं रजतमिति भ्रमस्य न्यायमत-
सिद्धस्य तन्मतेऽभावेन तत्र घटशदोषस्यानङ्गीकारात् । सम्भवती-
त्यनन्तरं येन विसंवादिप्रवृत्तौ तद्धेतुत्वं स्यादिति पूरणीयम् ।
संनिकर्षस्याभावादिति । ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासरयन्तरस्य
कल्पनं तु गौरवदोषदुष्टमित्यभिमानः । हेतुताया इत्यस्यान्यथव्य-
तिरेकाभ्यामिति शेषः । अन्यत्रापि रज्जगोचररजतार्थिप्रवृ-
त्तावपि । तत्कल्पनात् विशिष्टज्ञानहेतुत्वकल्पनात् । नचात्र माना-
भाव इति वाच्यम् । रज्जे रजतार्थिप्रवृत्तिरिति विशिष्टप्रवृत्तिविष-
यविशिष्टज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वाद्भ्रजते रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिवदित्यनु-
मानस्यैव तत्र मानत्वात् । अत्राप्रयोजकत्वमाशङ्कते—नचेति ।
लाघवेनेति । संवादिप्रवृत्तौ च भेदेन कार्यकारणभावद्वयमपेक्ष्य
प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टज्ञानस्यैव हेतुत्वकल्पनालाघवेनेत्यर्थः । तथा च

इत्थंच रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्धानुरोधेन ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्ति-
कल्पनेऽपि न क्षतिः फलमुत्पन्नगौरवस्यादोपत्त्यात् । किंच यत्र
रङ्गरजतयोरिमे रजते रङ्गे वेति ज्ञानं जातं तत्र न कारणभा-
वोऽपि । अपिच यत्र रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानं

दिनकरी ।

लाघनज्ञानरूपानुपूलवर्कस्य सत्त्वान्नाप्रयोजकत्वमिति भावः ।
रजताज्ञेऽपि सन्निकर्षाभावाभान्यथाख्यातिः संभवतीति प्रामाण्य-
रोक्तं वृषणमुद्धरति—इत्थंचेति । प्रवृत्तिमात्रे विशिष्टबुद्धेर्हेतु-
त्वसिद्धौ चेत्यर्थः । फलमुत्पेति । कार्यकारणभावप्रहात्मकफलाग-
पूरं गौरवस्यानिर्णयाद् गौरवसन्देहस्य चाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।
नन्वस्तु संज्ञादिविसंवादिप्रवृत्तिसाधारणप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं मत्त्वेन
भेदाग्रहः कारणमिति न कार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवम् ।
नच विशिष्टज्ञानत्वापेक्षयेष्टभेदमहाभावत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे
गौरवमिति याच्यम् । रजतरविशिष्टानुमित्यादौ रजतभेदाग्रहत्वेन
कारणत्वे तत्रैव प्रवृत्तिसाधारणरजतत्वविशिष्टविषयकत्वस्यैव कार्य-
त्वावच्छेदकत्वकल्पनेनैव निर्वाहात् । न्यायनये तु प्रवृत्तित्वाव-
च्छिन्नं प्रति विशिष्टज्ञानहेतुत्वेन हेतुत्वान्तरकल्पने गौरवमिति
न तदनुरोधेन कल्पनीयभ्रमात्मकरजतज्ञानार्थं ज्ञानलक्षणाप्रत्या-
सत्त्याद् इति कारणवाधाद्वाधितमेव मिथ्याज्ञानमित्याशङ्का मनसि
निधाय श्लथविशेषे कारणवाधाभावाद्निवार्यमेव निध्याज्ञान-
मित्याह—किंचेत्यादिना । यत्र रजते न रजतभेदमहो न वा
रङ्गे रजतभेदमहस्तत्र सति युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे रजतरङ्गयोरिमे
रजते इति ज्ञाते न पिसपि साधकम् रजतत्वेन समं संयुक्तसद्भा-
वस्य सत्त्वात् तादृशं च ज्ञानं रङ्गांशे न प्रमात्मकं विशेषणत्रद्विशेष्य-
सन्निकर्षरूपप्रमासामग्र्यभावात् किन्तुन्यथाख्यातिरेवेति भावः । ननु
तत्तद्विशेष्ये तत्तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति तत्तद्विशेष्ये तत्तद्विशेष्यधटितस-
न्निकर्षो हेतुरन्यथाख्यातिप्रसङ्गात् तथाच कथं रजतधटितसंयुक्तस-
मवायेन रङ्गे रजतत्वमह इत्यत्र आह—अपिचेति । अन्यथाख्याति-

तत्रोभयत्र युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम् । रज्जे रज्जुभेदग्रहे रजते रजतभेदग्रहे चान्यथाख्यातिभयात् त्वन्मते दोषादेव रज्जे रजतभेदाग्रहस्य रजते रज्जुभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् । किञ्चानुमितिं प्रति भेदाग्रहस्य हेतुत्वे जलहृदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहादनुमितिर्निरावाधा । यदिच विशिष्टज्ञानं कारणं तदाऽयोगोलके वह्निव्याप्यधूमज्ञानमनुमित्यनुरोधादापतितं सेयमुभयतःपाशारजुः ।

दिक्करी ।

भयादित्यनन्तर रज्जे रज्जुभेदाग्रहस्य रजते रजतभेदाग्रहस्येति पूरितस्य सत्त्वादित्यनेनान्बन्धः । अनेन रज्जेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्तिसामग्री रजते इष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता । रज्जे रजतभेदाग्रहस्येत्यादिना च रज्जे इष्टभेदाग्रहरूपा प्रवृत्तिसामग्री रजतेऽनिष्टभेदाग्रहरूपा निवृत्तिसामग्री च प्रदर्शिता । दोषादेवेति । त्वन्मते न्यायाभिमतध्रमस्थल्यभिपिकभेदाग्रह प्रति दोषस्य हेतुत्वादिति भावः । इदं चेष्टभेदाग्रहः प्रवृत्तिकारणमनिष्टभेदाग्रहो निवृत्तिकारणमिति यथाश्रुताभिप्रायेण इष्टभेदोपस्थितिविशिष्टेष्टभेदाससर्गाग्रहः प्रतिबन्धकत्वभावः कारणमिति दर्शितनिष्कर्षेण तु रजतभेदोपस्थितिविशिष्टरजतभेदाससर्गाग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वस्य रज्जेऽभावादिति रीत्या सामग्री बोध्या । ननु रज्जे रजतभेदाग्रहप्रयोगकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वान्न रज्जे निवृत्तिरेव रजते रज्जुभेदाससर्गाग्रहप्रयोगकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वान्न रजते प्रवृत्तिरिति कथं युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्तयोरापादनमित्यत आह—किंचेति । भेदाग्रहस्य व्याप्यवद्भेदाग्रहस्य । अनुमितिर्निरावाधेति । सति थाभाभावेऽन्यथाख्यातिरूपानुमितिर्निरावाधेत्यर्थः । आपतितमिति । अन्यथाख्यातिरूपमापतितमित्यर्थः । ननु हृदे वह्निव्याप्यधूमवद्भेदाग्रहात् हृदो वह्निमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितिः परं त्वगृहीताससर्गाग्रहात्प्रयोगकदोषस्येति । नच तत्र विशिष्टज्ञानोत्पत्तौ चापत्ताभावः । व्याप्यवद्भेदाग्रहस्य हृदो वह्निमानित्यन्यथाख्यातिरूपानुमितिकारणस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । अन्यथाख्यातौ प्रमाणाभावेन तादृशकार्य-

व्यभिचारस्याग्रहोऽथ सहचारग्रहस्तथा ।

हेतुव्याप्तिग्रहे।तर्कः कचिच्छङ्कानिवर्तकः ॥ १३७ ॥

इत्थं चान्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणं रङ्गं रजततयाऽवेदि-
पमित्यनुभवदिति संक्षेपः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ पूर्वं व्याप्ति-
रुक्ता तद्ग्रहोपायस्तु न दर्शित इत्यतस्तं दर्शयति—व्यभि-
चारेति । व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे कारणम् ।
व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकत्वात्तदभावः कारणमि-
त्यर्थः । एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि हेतुता । भूयो-

दिनकरी ।

कारणभाषस्याकल्पनादतस्तत्र प्रमाणं प्रदर्शयति—इत्थंथेति । यद्वा
नन्वनुमितिं प्रति विशिष्टज्ञानत्वेव हेतुत्वं यत्र च न तादृशविशि-
ष्टबोधस्य सामग्री तत्र छिद्वासंसर्गाग्रहास्त्रिज्जसंसर्गाग्रहस्यैव परैरुप-
गमात्प्रायःपिण्डे बहुपलमित्यनुरोधादन्यथाख्यातिरित्यत आह—
इत्थंथेति । चकारोऽप्यर्थः । ननु तादृशानुव्यवसायो नेदंविशे-
ष्यकज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वविशिष्टानुन्निरूपः परं तु रजतत्वप्रकार-
कत्वासंसर्गाग्रहरूप एवेत्यत आह—संक्षेप इति । विद्यमानेऽपि
भेदग्रहे आहार्यप्रत्यक्षोत्पादादिच्छाया सत्तेजकत्वं नाच्यम्,
इच्छानामुत्तेजकत्वानुरोधेन चानुमितित्वादीनामेव कार्यतावच्छे-
दकत्वात् प्रवृत्तिरवावच्छिन्नं प्रति भेदग्रहाभावत्वेन पृथकारणत्वे
गौरवापरस्या विशिष्टज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुता कल्पनीयेति विसंवादि-
प्रवृत्त्यनुरोधेनान्यथाख्यातिर्बुद्धैरेवेति भावः ॥ १३५ ॥ १३६ ॥
ननु प्रामाण्यमनुमानयम्यं तदा भवेद्यद्यनुमानं प्रमाणं भवेत्तदेव न
संगयति व्याप्तेर्माहकाभावेनाज्ञानादित्यतः प्रामाण्यवानुमितिप्रयो-
जकतया व्यभिचारस्याग्रहोऽथ सहचारग्रहस्तथेति मूलेन व्याप्ति-
ग्रहोपायो दर्शयते स चायुक्तः स्वकारणीभूतव्याप्तिस्वरूपज्ञाना-
भावादित्यत आह—पूर्वं व्याप्तिरुक्तेति । व्यभिचाराग्रहस्य
व्याप्तिमाहकतामुपप्रादयति—व्यभिचारग्रहस्येति । सहचार-
ग्रहस्य तामुपपादयति—एवमिति । भूयोदर्शनस्य कारणत्वं

दर्शनं तु न कारणं व्यभिचारास्फूर्तौ सकृदर्शनेऽपि क्वचिद्व्यभि-
 ग्रहात् क्वचिद्व्यभिचारशङ्काविधूननद्वारा भूयोदर्शनमुपयुज्यते ।
 यत्र तु भूयोदर्शनादापि शङ्का नापति तत्र विपक्षे बाधकत्वकौंसे-
 क्षितः । तथाहि वह्निविरहिण्यपि धूमः स्यादिति यथाशङ्का भवति
 तदा सा वह्निधूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिसन्धानान्निवर्तते
 यद्यं वह्निमात्रं स्यात्तदा धूमवान्न स्यात् कारणं विना कार्यानु-
 त्पत्तेः । यदि हि क्वचित्कारणं विना कार्यं भविष्यति तदाऽहंतुक
 एव भविष्यतीति तत्राप्याशङ्का भवेत् तदा सा व्याघातादपसार-
 णीया । यदि हि कारणं विना कार्यं स्यात्तदा धूमार्थं बहेस्तृ-
 त्यर्थं भोजनस्य वा निषमत्त उपादानं तत्रैव न स्यादिति । यत्र
 सत् एव शङ्का नावतरति तत्र न तर्कापेक्षापीति तदिदमुक्तं
 विनच्छेत् ।

खण्डपति—भूयोदर्शनं स्थिति । स्वतिरेकव्यभिचारमाह—
 सकृदर्शनेऽपीति । भूयोदर्शनस्याहेतुत्वेऽपि क्वचित्प्रयोजकत्वात्
 तदादर इत्याह—क्वचिदिति । तर्कोऽपेक्षित इति । शङ्कापन-
 यनार्थं तर्कोऽपेक्षित इत्यर्थः । तदशेषति—तथा हीत्यादिना ।
 यद्ययमिति । अर्थं धूमवान् पर्वतः । कारणं विनेति । यथा
 धूमो वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादिति तर्काकारो बोध्यः ।
 यथापुत्रे वह्निमात्रं स्याद् धूमवान्न स्यादिति तर्कस्य विषयपरि-
 शोधकस्य व्याप्तिमहानौपयिकतयासङ्गतेः । तत्रापि वाटशतर्कका-
 रणीमृतकार्यकारणभावमहेऽपि । आशङ्का भवेत् आशङ्का प्रति-
 बन्धिका भवेत् । व्याघातमेव दर्शयति—यदि हीत्यादिना ।
 ननु तर्कं प्रत्यापाद्यव्याप्यापादकवत्तात्पर्यं कारणं तत्र व्याप्तिज्ञान-
 प्रतिबन्धकव्यभिचारसङ्गानिषर्तकत्वकौंसेक्षित एवमपेक्षितत्व-
 स्थानेन जाद—यत्रेति । सत् एव शङ्कासामग्रीविरहादेव ।
 तर्कापेक्षेत्यनन्तरमतो मानवस्येति श्रेयः । ननु तर्कस्य न
 व्यभिचारसङ्गानिषर्तकत्वं तर्ककारणीमृतव्याप्तिज्ञानेनेव तन्निवृत्तेः

तर्कः काचिच्छङ्कानिवर्तक इति ॥ १३७ ॥ इदानीं परकीय-

दिनकरी ।

संभवादिति चेत् । अत्र केचित् । अनाहार्यशङ्कायास्तर्ककारणी-
भूतव्याप्तिज्ञानेन निराससंभवेऽप्याहार्यशङ्कायास्ततो निवृत्तिर्न
संभवति आहार्यज्ञानस्य तदप्रतिबन्धत्वात् किंतु तर्केणैव । तथा
हि अनिष्टप्रसंजनात्मकेन तर्केणापादकज्ञाने आपाद्यज्ञानरूपानिष्ट-
साधनत्वज्ञानजननद्वारा आपादकज्ञाने द्वेषो जन्यते तेन चापाद-
कज्ञाने इच्छाप्रतियन्धः क्रियते एवं चेच्छारूपकारणविरहादेव
नाहार्यशङ्कोत्पत्तिरित्यर्थवशसंपन्नमेव तर्के तन्निवर्तकत्वमिति ।
केचित्तु तर्कस्य शङ्कानिवर्तकत्वं व्याप्तिज्ञानकारणीभूतो यो
व्यभिचारशङ्काविरहसत्संपादकत्वम् । एवंच व्यभिचारशङ्काप्रति-
बन्धकतायां तर्कस्योत्प्रेजकतयोत्प्रेजकभावविशिष्टव्यभिचारशङ्का-
विरहसंपादकत्वमधुष्णमेव तर्कस्येत्याहुः । परेतु तदापादकापत्ति-
त्वेनाहार्यानाहार्यसाधारणतद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतियन्ध-
कतया तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वमित्याहुः । तर्कश्चाहार्यारो-
पविशेषः । तत्त्वं ॥ मानसत्वन्याप्यो जातिविशेषस्तर्कस्यामीत्यनु-
सवाजिज्ञासाविशेषनिवर्तकतया वा सिद्ध इति । तर्कश्च द्विविधो
विषयपरिशोधको व्याप्तिप्रादकश्चेति । तत्र विषयपरिशोधको
निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः । धूमो यदि वह्निव्यभिचारी
स्याद्वद्विजन्यो न स्यादित्यादिश्च व्याप्तिप्रादकः । चित्तरस्त्वन्यश्रा-
नुसन्धेयः ॥ १३७ ॥ इदानीं व्याप्तिप्रहोपायनिरूपणोत्तरं
व्याप्तिनिश्चयाभावप्रयोजकव्यभिचारशङ्काकारणज्ञानविषयत्वेनोपायेः
स्मरणे सति । तथाच प्रसङ्गसङ्गतोपाधिनिरूपणमिति भावः ।
सिद्धिविषयत्वसाम्यत्वस्य सिद्धिजनकत्वरूपसाधनत्वस्य च सोपा-
धावभावादभिमतमिति । यो यदवच्छिन्नव्यापकत्वे सति यदवच्छिन्ना-
व्यापकः स तदवच्छिन्नसाम्यकतदवच्छिन्नहेतुवुपाधिरित्यर्थः ।
यथाश्रुतेऽभिमतस्य विशेषणत्वे यत्र न तदभिमानस्तत्राव्याप्तिः
स्यात् यदवच्छिन्नविवक्षणादुपकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तावाजातिमत्त्वा-

साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।
स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥ १३८ ॥

व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिं निरूपयति—साध्यस्येति ॥
साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमतव्यापक उपा-
धि रित्यर्थः ॥ १३८ ॥ ननु स इयामो मित्रातनयत्वादित्यत्र
शाकपाकजन्यत्वं नोपाधिः स्यात् तस्य साध्यव्यापकत्वाभावात्
इयामत्वस्य घटादावपि सत्त्वात् । एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्ष-
स्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वं नोपाधिः स्यात् प्रत्यक्षत्व-
स्यात्मादिषु सत्त्वात् तत्र च रूपाभावात् । एवं ध्वंसो विनाशी
जन्यत्वादित्यत्र भावत्वं नोपाधिः स्याद्विनाशित्वस्य प्रागभावे-
ऽपि सत्त्वात् तत्र भावत्वाभावादिति चेन्न । यद्धर्मावच्छिन्न-
साध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थे तात्प-

दिनकरी ।

दित्यादौ संयोगी गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ च तादृयात्प-
तिव्याप्ती । व्यापकत्वाव्यापकत्वे एकप्रकारेणैकसंबन्धेन च विवक्षिते
त्वेन द्रव्यत्वत्वेन समवायसंबन्धेन च बहिःशक्ति व्यापकस्य द्वित्वा-
दिना संयोगादिसंबन्धेन च धूमं प्रत्यव्यापकत्वेऽपि यद्धिमात्
धूमादित्यत्र द्रव्यत्वादौ नास्तिव्याप्तिः ॥ १३८ ॥ स इयाम इति ।
काकः इयामो मित्रातनयत्वादित्यादावित्यर्थः । तेन बह्यमाणेन
ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यनेन न योनिरुक्तयम् । अस्य साधनावच्छि-
न्नसाध्यव्यापकत्वादिमित्यस्य साधनरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप-
कत्वात् । साध्याव्यापकत्वमुपपादयति—इयामत्वस्येति । ननु
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षणीयमतो नोक्तव्याप्तिवः
पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधावव्याप्तिमाह—एवं वायुरिति ।
अत्र प्रत्यक्षं प्रत्युद्भूतरूपस्याव्यापकत्वे रूपत्वस्य सुतरामव्यापक-
त्वमित्युद्भूतपदं व्यर्थं तथाप्युपाधेः साध्यव्यापकत्वे कार्यकारणमा-
यलक्षणानुशुल्लवकंदर्शनार्थं तदिति ध्येयम् । पक्षधर्मावच्छिन्न-
साध्यव्यापकत्वोच्ये . तु पूर्वोक्तशाकपाकजत्वाव्याप्तिरिति भावः ।

यत् । मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाकजत्वं
 तदवच्छिन्नसाधनाव्यापकं च । एवं पक्षधर्मवह्निद्रव्यत्वावच्छि-
 न्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं एवं बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्न-
 साधनसाध्यापकं च । एवं ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र
 जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वम् । सद्धेतावेतादृशो धर्मो
 नास्ति यदवच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकं तदवच्छिन्नस्य साध-
 नस्य चाव्यापकं किञ्चित् स्यात् । व्यभिचारिणि तु उपाध्य-
धिकरणं यत्साध्याधिकरणं यच्चोपाधिश्चैतन्न साध्यव्यभिचारा-
धिकरणं तदन्यतरत्वावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वं साध-^(१)
नस्य चाव्यापकत्वमुपाधेरन्ततः संभवतीति । अत एव लक्ष्य-

दिनकरी ।

अध्याप्तीः परिहरति—मित्रातनयत्वेत्यादिना । व्यभिचारिणि
 त्वित्यादि^(२) वायुः प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ प्रत्यक्षत्वरूपसाध्याधि-
 करणमात्मा—उद्भूतरूपत्वात्मकोपाधिश्चैतन्न^(३), साध्यव्यभिचाराधिकरणं
 गगनं तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्योद्भूतरूपेऽभावाद्भुक्तमु-
 पाध्यधिकरणमिति^(४) । उद्भूतरूपाधिकरणपरमाण्वाकाशान्यतरत्वा-
 वच्छिन्नसाध्याप्रसिद्ध्या तदोपतादवस्थ्यमतः साध्याधिकरणमिति^(५) ।
^(६) उद्भूतरूपाधिकरणं, यत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटादिसत्त्वसिद्धद्रव्यत्वात्म-
 कधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावाद्भुक्तं यथेत्यादि । तत्रापि साध्य-
 व्यभिचाराधिकरणपरमाणुपदान्यतरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वात्मकसाधन-
 व्यापकत्वाद्दुपाधिश्चैतन्नमिति^(७) । तत्रैवोपाध्यधिकरणसाध्याधिकरणं
 घट उपाधिश्चैतन्नमधिकरणमात्मा तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्याप-
 कत्वाभावात् साध्यव्यभिचाराधिकरणमिति^(८) । उद्भूतरूपाधिकरणं
 यत्प्रत्यक्षत्वाधिकरणं घटः, यच्चोद्भूतरूपश्चैतन्नं प्रत्यक्षत्वमावाधिकर-
 णमतीन्द्रियरूपादि तदन्यतरत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वरूपसाधनाव्यापक-
 त्वस्योद्भूतरूपेऽभावात् साध्याभावाधिकरणमिति परित्यज्य साध्य-
 व्यभिचाराधिकरणमित्युक्तं तदर्थश्च साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारनि-
 रूपकाधिकरणत्वम् । अन्तत इति । तादृशधर्मान्तरस्वारपूर्वावि-

सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः ।

हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता ॥१३९॥

व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेस्तु प्रयोजनम् ।

मप्युपाधिस्वरूपमेतदनुसारेण दर्शयति—सर्वं इत्यादिना ॥

स्वसाध्येति । स्वं च साध्यं च स्वसाध्ये तयोर्व्यभिचारितेत्यर्थः

॥ १३८ ॥ १३९ ॥ उपाधेर्दूषकताबीजमाह—व्यभिचार-

स्येति । उपाधिव्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारानुमानमु-

पाधेः प्रयोजनमित्यर्थः । तथा हि यत्र शुद्धसाध्यव्यापक उपा-

धिस्तत्र शुद्धेनैवोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम्

यथा धूमवान् बह्वेरित्यादौ बह्विधूमव्यभिचारी तद्व्यापकारे-

न्धनसंयोगव्यभिचारित्वादिति व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्य-

व्यभिचारावश्यकत्वात् । यत्र तु किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यस-

व्यापक उपाधिस्तत्र तद्धर्मवति ^{नोऽप्युपाधेः} उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्य-

विनकरी ।

त्यर्थः । नच साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं तथा च

शुद्धसाध्यव्यापके धूमादिनिष्ठव्याप्तेः केवलधूमत्वावच्छिन्नत्वात्

कथं तादृशधर्मान्तरावच्छिन्नधूमादिनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वमात्रेणान-

दीनामिति वाच्यम् । तद्धर्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठाभावा-

प्रतियोगित्वरूपस्यैव तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य लक्षणे प्रवेशो

नतु यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वस्येत्याशयात् । धूम-

वान् बह्वेरित्यादानयःपिण्डमहानसान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं

व्यजनवत्त्वादिकं सङ्ग्राहमेवेति ध्येयम् । अतएव यद्धर्मावच्छिन्न-

व्यपटितनिरुक्तलक्षणस्य तात्पर्यविषयत्वादेव । एतदनुसारेण

निरुक्तलक्षणानुसारेण । स्वस्य साध्यमिति षष्ठीतत्पुरुषभ्रमं व्याप-

संयितुमाह—स्वं चेति । नव्यास्तु यदभावेन यद्दन्त्यत्वेन वा

साधनवति साध्याभाव उन्नीयते .स उपाधिर्जापवात् । अतएव

जलत्वतेजस्त्ययोस्तदुभयत्वेन रूपेण न क्वचिदप्युपाधित्वमित्याहुः

॥ १३८ ॥ १३९ ॥ तद्धर्मवत्युपाधिव्यभिचारेण तद्धर्माधि-

भिचारानुमानम् यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ मित्रा-
तनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनये ^{मित्रातनयत्वं} शाकपाकजत्वव्याभि-
चारित्वादिति । वाधानुधीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकताप्राहक-
प्रमाणाभावात् स्वव्याघातकत्वाच्च नोपाधिः । वाधोधीतस्तु
उपाधिर्भवत्येव यथा बहिरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ प्रत्यक्षेण
बह्वावुष्णत्वग्रहे वहीतरत्वमुपाधिः । यस्य तूपाधेः साध्यव्याप-
कता संदिश्यते स संदिग्धोपाधिः । पक्षेतरस्तु संदिग्धोपाधिरपि
नोद्गावनीयः कथकसंप्रदायानुरोधात् । केचित्तु सत्प्रतिपक्षो-

दिनकरी ।

करणीभूतं यदुपाध्यभावाधिकरणं तद्वृत्तित्वेन । वायुः प्रत्यक्षः
प्रमेयत्वादित्यादौ तु प्रमेयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि बहिर्दृश्ये उद्भूत-
रूपव्यभिचारित्वादित्यादि द्रष्टव्यम् । ननु पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिः ।
नच तस्य लक्ष्यत्वमेष एकाग्रये वेपामित्वाविमूलेन प्रदर्शितस्य
लक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्राभावात् तत्र हेतौ पक्षेतरत्वव्यभिचारस्य
पक्षमादायैव संभवात् साध्यव्यभिचारस्य समादायासंभवात्
आह—वाधानुधीतेति । स्वव्याघातकत्वादिति । उपाधि-
मात्रस्य दूषकत्वव्याघातकत्वादित्यर्थः । पक्षेतरत्वस्योपाधित्वे सर्व-
ज्ञानुमाने पक्षेतरत्वस्योपाधेः संभवाद्नुमानमात्रोच्छेदापत्त्या
व्यभिचारानुमानाधीनस्योपाधेर्दूषकत्वस्यासंभवादिति भावः । ननु
तथापि यत्र साध्यव्यापकताप्राहकं प्रमाणमस्ति तत्र पक्षेतरत्वे
लक्षणातिव्याप्तिर्दुर्बलित्वात् आह—वाधोधीतस्त्विति । पाधेन
पक्षे साध्याभावपत्त्या उन्नीतः साध्यव्यापकत्वेन निश्चित इत्यर्थः ।
संदिग्धोपाधिरपीति । पक्षे साध्यसंदेहेन साध्यव्यापकतासंदे-
हस्य. पक्षेतरत्वे. मंगलमिति. यावत्. १. ननु. स्वव्याघातकत्वेनातुपा-
धित्वादेवानुद्गावनीयसंभवे संप्रदायमात्रे तद्वेतुत्वकथनमसंगतमिति
वाच्यम् । यत्र साध्यव्यापकताप्राहकतर्कावतारस्तत्र व्यापकव्यभि-
चारिणो व्याप्यव्यभिचारवश्यमात्रेण व्यभिचारानुमापकत्वरूपस्य
दूषकत्वस्य व्याघातासंभवात् । सत्प्रतिपक्षोप्रायकत्वेनोपाधेर्दूषकता-
वादिनां मतमाह—केचिच्चिति । इत्यंचेति । सत्प्रतिपक्षोप्रा-

शब्दोपमानयोर्नैव पृथक्प्रामाण्यमिष्यते ॥१४०॥

स्थापनमुपाधेः फलम् । तथा हि अयोगोलकं धूमाभावः आर्द्र-
न्धनाभावादिति सत्प्रतिपक्षसंभवात् । इत्थंच साधनव्याप-
कोऽपि क्वचिदुपाधिः यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगवत्या-
दित्यादौ अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम् । नचात्र स्वरूपासिद्धिरेव
दूषणमिति वाच्यम् । सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसांकर्यात् । अत्र च
साध्यव्यापकः पक्षावृत्तिरुपाधिरित्याहुः । शब्दोपमानयो-
रिति । वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणम् । शब्दो-
पमानयोस्तु अनुमानविधयैव प्रामाण्यम् । तथा हि दण्डेन
गामानयेत्यादिलौकिकपदानि यजेतेत्यादिवैदिकपदानि वा ता-
त्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पद-
कदम्बकत्वात् घटमानयेति पदकदम्बकवत् । यद्वा एते पदार्था-
मिधः संसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् तादृशप-

दिनकरी ।

पकतया दूषकत्वे धैत्यर्थः । अत्र च सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वपक्षे च ।
पक्षावृत्तिरिति । पक्षावृत्तित्वे तु पक्षे तदभावेन साध्याभावासाधना-
दिति भावः । गुरुमते लौकिकः शब्दोऽनुवादकः वैदिक एव
प्रमाण तन्मतनिराकरणायाह—वैदिकेति । अत्र स्वर्गकामो यजे-
तेत्यादिपदत्वेन पक्षता तेन विशेषतः संसर्गसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ।
तात्पर्यविषयेति । अत्र ब्राह्मणे विशेष्यादौ यदाधिकरणवससर्गो
तात्पर्यं तदा विषयत्वादिससर्गेणार्थान्तरवारणाय तात्पर्यविषयत्वं
ससर्गे विशेषणम् । तात्पर्यज्ञाने इतरपदार्थत्वेनेतरपदार्थस्य प्रवेशाद्
भटत्वादिना स्मृतस्य ससर्गो न सिद्ध्येदतः स्मारितत्वं
एव श्रुत्या घोष्यम् । तेन यस्तुपदात् समवायेनाकाशत्वादिनोप-
स्थापितेन रूपेण संसर्गसिद्ध्यभावेऽपि न क्षतिः । हेतौ चायमेति
पुरो राक्षः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राक्षः पुरुष इत्यादिभागे राज-
पुरुषयोर्योग्यार्थयोः संसर्गे तात्पर्याभावेन साध्याभावाद् व्यभिचार-
स्याकाङ्क्षाविशेषणम् । तथेदं पदमनेन सदाशुभससर्गेणैतदर्थान्वित-

अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ।

तत्र सम्यग्बिनाव्याप्तियोधं शाब्दादियोधतः १४१

दार्थवद् दृष्टान्तेऽपि दृष्टान्तान्तरेण साध्यसिद्धिरिति । एवं गवय-
व्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं असति
वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् असति च वृत्त्यन्तरे वृद्धैर्यत्र
यत्प्रयुज्यते तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकं यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनि-
मित्तकम् । यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदस्यादि-
त्यनुमानेन पक्षधर्मताबलाद्भवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिध्यति ।
तन्मतं दूषयति—तत्र सम्यगिति । व्याप्तिज्ञानं विनापि
शाब्दयोधस्यानुभवसिद्धत्वात् न हि सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरं
व्याप्तिज्ञाने प्रमाणमस्तीति । किं च सर्वत्र शाब्दस्थले यदि

दिनकरी ।

स्वार्थयोधं जनयत्विति पदतात्पर्यार्थकम् । तेन नाकाङ्क्षाया इतरांश-
वैयर्थ्यप्रसङ्गः । वह्निना सिञ्चतीत्यादिवाक्ये संसर्गप्रमापूर्वकत्व-
साध्याभावेन व्यभिचारवारणाय हेतौ योग्यतापदम् । नीलो घटो
द्रव्यं पट इत्यादौ शीलः पट इत्यादिभागे शीलपटधोराकाङ्क्षायोग्यता-
सत्त्वेन हेतुसत्त्वाद् व्यभिचारवारणाय सतिपदम् । कदन्यपदं चाका-
ङ्क्षादीनां परस्परप्रतियोगित्वलम्भाय । अन्यथा साध्यस्य परस्परार्थ-
प्रदितत्त्वेन व्यभिचारप्रसङ्गात् । नन्विष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्ति-
विषयविशेष्यकज्ञानस्य प्रवर्तकतया संसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमितेरता-
दृशतया कर्म प्रवर्तकत्वम् । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्व-
मित्यमेन प्रमापूर्वकत्वत्वेन प्रमापूर्वकत्वसिद्धावपि पुरोवर्तिविशेष्य-
प्रसक्तत्वादिप्रकारकज्ञानस्य तस्मान्नुत्पत्तेस्तदर्थं शब्दप्रामाण्यस्वीकार
इत्यत्र आह—यद्वेति । मिथःसंसर्गेति । तात्पर्यविषयपरस्परसं-
सर्गवन्त इत्यर्थः । तेन नातात्पर्यविषयसंसर्गमादायार्थान्तरम् । ननु
दृष्टान्ते साध्यसिध्यभावात् कर्म व्याप्तिप्रद इत्यत्र आह—दृष्टान्तेऽ-
पीति । ननु सर्वत्र शब्दश्रवणानन्तरमनुमितिरूपकार्यान्यथानुप-
पत्त्या व्याप्तिज्ञानं कल्पनीयमित्यत्र आह—किंचेति ।

त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिमेदतः ।

द्वैविध्यं तु भवेद्वासेरन्वयव्यतिरेकतः ॥ १४२ ॥

व्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा सर्वत्रानुमितिस्यले पदज्ञानं कल्प-
यित्वा शाब्दबोध एव किं न स्वीक्रियतामिति ध्येयम् ॥१४०॥
॥ १४१ ॥ त्रैविध्यमिति । अनुमानं हि त्रिविधं केवला-
न्वयिकेवलव्यतिरेकवन्वयव्यतिरेकिमेदात् । तत्रासद्विपक्षः केव-
द्विकरी ।

कल्पयित्वेति । पदस्मरणं कल्पयित्वेत्यर्थः । बहुधाविशब्देनार्थ-
स्येव बहुधादिरूपेणार्थेनापि बहुधाविपक्षस्मरणसंभवाद् वाच्यत्वादिव-
द्वापकत्वादिसंभन्धस्यापि स्मारकत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् ।
आकाङ्क्षादिज्ञानं कल्पयित्वेत्यपि बोध्यम् । मणिकृतस्त्वेते पदार्थाः
परस्परसंसर्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वादित्यनुमाने योग्यता
न लिङ्गविशेषणम् लिङ्गस्य निश्चितस्यैव निश्चायकतया योग्यतायाश्च
संशयेऽपि शाब्दबोधदर्शनादुक्तः पृथगेव शब्दो मानमिति वदन्ति ।
निष्ठास्त्वनुमानमुद्रवा शब्दस्य बोधकरत्वे पदमानवेति स्वरूपयोग्यम्
पदः कर्मत्वमाशयनं कृतिरिति स्वरूपायोग्यमिति न स्यात् अनुमा-
नत्वोभयत्रापि संभवात् । नचाकाङ्क्षावदितदेत्वभावात्तानुमितिस्यत्रैति
वाच्यम् । आकाङ्क्षाभ्रमेणानुमितिसंभवात् विषयावाधाच्च तस्याः
प्रमात्यात् शब्दप्रामाण्ये च स्वभावात् तादृशशब्दस्य बोधकत्वमि-
त्याहुः । परे तु घटान् पृथगित्यादौ घटावधिकपृथक्त्वप्रकारेण निर-
वच्छिन्नविशेष्यनाकः पृथक्त्वाशयस्य शाब्दबोधः सर्वानुभवसिद्धः
स चारम्भकं तादृशानुपूर्विकपदज्ञानत्वेन तादृशशब्दबोधं प्रति हेतु-
त्वादुपपद्यते । वैशेषिकाणां तु पृथक्त्वं घटावधिकं घटपदताकाङ्क्ष-
पृथक्पदस्मारितत्वादित्यनुमानेन न तन्निर्वाहः । पञ्चविधया पृथ-
क्त्वस्य भावेऽपि तदाशयत्वामानात् । नच पदं पक्षीकृत्य पदो
पटावधिकपृथक्त्ववानित्यनुमित्या तन्निर्वाह इति वाच्यम् । पदादि-
निष्ठविशेष्यतायास्तत्र पक्षतावच्छेदकीभूतपटत्वावच्छिन्नतया निरव-
च्छिन्नविशेष्यताकतादृशशब्दबोधसमानाकारकत्वस्य तथाप्यनिर्वा-
हादित्याहुरिति दिक् ॥ १४० ॥ १४१ ॥ तत्र तेषु मध्ये । अस्-

अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादिहोच्यते ।

साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्भवेत् ॥१४३॥

लान्वयी यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादौ तत्रहि सर्वै-
षाभिधेयत्वाद्विपक्षासन्धम् । असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी यथा
पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवच्चादित्यादौ तत्रहि जलादित्रयो-
द्दशभेदस्य पूर्वमनिश्चिततया निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावात् ।
सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी यथा बहिमान् धूमादित्यादौ
तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलरूपादेश्च सत्त्वादिति । तत्रहि
व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तदर्थं व्यतिरेकव्याप्तिं
निर्वक्ति—साध्याभावेति । साध्याभावव्यापकीभूताभाप्र-
तियोगित्त्वमित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । यत्संबन्धेन यदवच्छिन्नं
प्रति येन संबन्धेन येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तत्संबन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकतद्वर्मावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात् तत्संबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्वर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिरिति । इत्थं
च यत्र विशेषणतासंबन्धेनेतरत्वव्यापकत्वं गन्धात्यन्ताभावे
गृह्यते तत्र गन्धाभावाभावेनेतरस्यात्यन्ताभायः सिद्ध्यति । यत्र

दिनकरी ।

द्विपक्ष इति । अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाम्यक इत्यर्थः । यथाश्रुते
सिद्ध्यसिद्धिव्याघातात् । अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य च प्रमेयतादौ
सत्त्वाहक्षणसमन्वयः । नचैतन्न संभवति प्रमाविषयत्वरूपस्य तस्य
ज्ञानात्वेनाननुगमादिति वाच्यम् । प्रमात्वस्यैव परम्परासंबन्धेनानु-
गतत्वात् । इत्थंच प्रमेयत्वादेर्व्यतिरेकित्वभ्रमेऽपि केवलान्वयित्व-
मेवेति मन्तव्यम् । असत्सपक्ष इति । सिद्धसिद्धिन्याघाताह-
न्नाप्यगृहीतहेतुसहचारं यद्व्यतिरेकिसाध्यं तत्कत्वमर्थो बोध्यः ।
सत्सपक्षेति । गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकमित्यर्थः । यत्संबन्धेन
यदवच्छिन्नं प्रतीति । यत्संबन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नव्याप्यता-
निरूपितव्यापकता गृह्यते इत्यर्थः । इतरव्याप्यतेति । इतरस्य
व्याप्यतेत्यर्थः । तादात्म्येनेतरव्यापकतेति पाठे तादात्म्यसंबन्धा-

तादात्म्यसंबन्धेनेतरव्यापकता गन्धाभावस्य गृह्यते तत्र तु तादा-
त्म्यसंबन्धेनेतरस्याभावः सिध्यति स एवान्योन्याभावः। एवं यत्र
संयोगसंबन्धेन धूमं प्रति संयोगसंबन्धेन वह्नेर्व्यापकता गृह्यते
तत्र संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्ब्रह्मभावेन जलहृदे सं-
योगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः सिध्यति । अत्र च

विवक्षी ।

वच्छिन्ना या इतरनिष्ठव्यापकतेत्यर्थः । तादात्म्यसंबन्धेनेति ।
तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावः सिध्यतीत्यर्थः । येन
संबन्धेन व्याप्यता गृह्यते इत्यनुक्तौ तु तादात्म्येनेतरस्य व्यापकता
यत्र गृहीता तत्रेतरात्यन्ताभावस्य सिद्धिः स्यादिति भावः । संयोग-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्ब्रह्मभावेनेति सावधारणम् । तेन
संबन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकेन न तत्सिद्धिरित्यर्थः । अनेन च
येन संबन्धेन व्यापकता गृह्यते इत्यस्य फलं सूचितम् । महर्षितरीत्यैव
येन रूपेण यद्वच्छिन्नेत्यनयोरपि प्रयोजनमूह्यम् । ननु साध्यसाधन-
सहचारक्षानाभावात् कथं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्यत आह—अत्र
चेति । तथा च व्यतिरेकसहचारेणैव व्यतिरेकव्याप्तिप्रहान्त्वब-
सहचारप्रहापेक्षेति भावः । ननु साध्यप्रसिद्धिं विना तदभावाज्ञाने
व्यतिरेकव्याप्तेर्दुर्भेदत्वं स्यात् । साध्यसिद्धौ च सिद्धसाधनमिति
चेन्न । साध्यस्य घटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् पृथिवीतरभिन्नेत्युद्देश्य-
प्रतीतेरसिद्धत्वात् सिद्धसाधनम् पक्षवावच्छेदकनानात्वं एवांशतः
सिद्धसाधनस्य दोषत्वात् । अत एवानित्ये बाध्यनसे इत्यत्र वागिति-
बुद्धेरुद्देश्याया अनित्यत्वस्य सिद्धत्वेनांशतः सिद्धसाधनमिति ।
ननु तथापि घटः कथं पक्षः साध्यस्य निश्चयेन तत्संदेहसिपाद्यपिप-
योरभावादिति चेन्न । यतः सर्वा पृथिवीतरभिन्ना न वेति संशयस्य
वत्प्रकारसिपाद्यपिपायाश्च घटविषयत्वादृष्टत्वेन विशेषदर्शने सिद्धौ
वा तेन रूपेण संशयसिपाद्यपिये न यवतः पृथिवीत्वेन तु भवत
एवेति । ननु पृथिवीतरभिन्ना पृथिवीत्वात् घटवदित्यन्वयिनैवेतर-
भेदसिद्धौ व्यतिरेकवैयर्थ्यमिति चेन्न । अन्वयव्याप्तेरपहे व्यतिरेक-

अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते ।

व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणम् । केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि कारणम् । यत्र व्यतिरेकसहचाराव्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव जाता पश्चात् पृथिवीत्याघच्छेदेन साध्यत इति वदन्ति ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ अर्थापत्तिरिति । अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरं केचन मन्यन्ते । तथा दिनकरी ।

व्याप्तिरकृतिदशायां व्यतिरेक्यनुमितिजननसंभवेन व्यतिरेक्यनुमानप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । आचार्यमतमाह—केचिरित्यति । व्यतिरेकसहचारेण अन्वयसहचारनिरपेक्षव्यतिरेकसहचारेण । अन्वयव्याप्तिरेकेत्यकारेण व्यतिरेकव्याप्तेर्व्युदासः । नन्देयं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानरूपकारणामावात् कथं व्यतिरेक्यनुमितिरत आह—नित्यति । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्यस्यानुमितावित्यादिः । नन्वन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुस्ये कथं व्यतिरेकीति व्यवहार इत्यत आह—पत्रेति । ननु पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्यादित्यादौ साध्यत्वतरभेदादेरप्रसिद्धत्वात् कथं व्यतिरेकसहचारग्रह इत्यत आह—साध्यप्रसिद्धिस्त्यति । ननु घटादौ साध्ये निर्णयते कथं तत्रेतरभेदानुमितिरत आह—पश्चादिति । अवच्छेदकापच्छेदेनानुमिती सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अत्र चान्वयव्याप्तिघटकतावत्पदार्थज्ञानादेवान्वयव्याप्तिज्ञानोत्पत्तौ व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तद्वेतुस्ये माताभावः । नच व्यतिरेकसहचारेणेत्यत्र प्रयोजकत्वं सूतीयार्यः, तत्र नानुपपन्नम् । अन्वयव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकव्यभिचारशद्धानिरासद्वारा व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य तत्र प्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । व्यतिरेकसहचारग्रहेऽप्यधिकरणान्तरे व्यभिचारशद्धानादवगच्छ्यात् । तदधिकरणीयव्यभिचारशद्धानिरासद्वारा तत्र सम्प्रयोगित्वमित्यपि न, तदधिकरणे साधनाभावग्रहनाशेणैव तदधिकरणीयव्यभिचारशद्धानिवृत्तेरित्यस्यरमो वदन्तीत्यनेन सूचितः ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ केचन, नीमामकाः । तदपि

व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चारितार्था हि सा यतः ॥१४४॥

सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जायते ।

अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्प्रतिकूलं सचेतसाम् ॥१४५॥

हि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीविनो गृहासत्त्वं च प्रत्यक्षादवगतं तत्र शतवर्षजीविनो गृहासत्त्वं बहिःसत्त्वं विनाऽनुपपन्नमिति बहिःसत्त्वं कल्प्यत इति । तदप्यनुमानेन गतार्थत्वाच्चेप्यते । तथा हि यत्र जीवित्वस्य बहिःसत्त्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधाद्बहिःसत्त्वमनुमितौ भासते । एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते, इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाद् भोजनसिद्धौ दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यतीति । अभावप्रत्यक्षस्यानुभविकत्वादनुपलम्भोऽपि न प्रमाणान्तरम् । किं चानुपलम्भस्याज्ञातस्य हेतुत्वे ज्ञानाकरणकत्वात् प्रत्यक्षत्वम् ज्ञानस्य हेतुत्वे तु तत्राप्यनुपलम्भान्तरापेक्षेत्यनवस्था । एवं चेष्टापि न प्रमाणान्तरं तस्याः संकेतग्राहकशब्दसारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वाच्छब्द एवान्तर्भाषात् । यत्रच व्याख्यादिग्रहस्तत्रानुमितिरेवेति ॥ १४४ ॥

गुरवं निरूपयति—सुखं त्विति । काम्यमभिलाषविषयः धर्मणेति । धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इत्यर्थः । दुःखं निरूपयति—अधर्मेति । अधर्मत्वेन दुःखत्वेन दिनकरी ।

अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमपि । दिवा न भुङ्क्ते इत्यादावित्यादिना नयूरः पर्वतेतरस्मिन् न नृत्यति नृत्यति चेत्यस्य संग्रहः । नन्वेतद्वाक्यान्मयूरः पर्वते नृत्यतीति ज्ञानगुरवत्त्वे न त्वेतद्व्यतिरेकिणः संभवति पर्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रसिद्धौ व्यतिरेकव्याप्त्यनिरूपणादिति क्यनार्थावच्छिन्नः प्रमाणान्तरमिति चेन्न । मयूरनृत्यं पर्वताधिकरणकं पर्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात् पर्वतत्ववदित्यन्यव्यतिरेकिणैव पर्वताधिकरणकमयूरनृत्यज्ञानसम्भवात् ॥ १४४ ॥ धर्मत्वेनेति । इदं च प्राथां मतेनोक्तम् । नवीनमते तु नितं

निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।
इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि ॥ १४६ ॥
चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् ।
तद्देतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् ॥ १४७ ॥

कार्यकारणभाव इत्यर्थः । प्रतिकूलमिति । दुःखत्व-
ज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषय इत्यर्थः ॥ १४५ ॥ इच्छां
निरूपयति—निर्दुःखत्व इति । इच्छा द्विविधा फल-
विषयिणी उपायविषयिणी च । फलं तु सुखं दुःखाभावश्च । तत्र
फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । अतएव पुरुषार्थः संभवति
यद् ज्ञातं सत्स्वयचित्तवेप्यते स पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् ।
इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्ट-
साधनताज्ञानं कारणम् ॥ १४६ ॥ चिकीर्षयति । कृतिसाध्य-
त्वप्रकारिका कृतिसाध्यविषयिणीच्छा चिकीर्षा । शकं कृत्या
साधयामीति तदनुभवात् । चिकीर्षा प्रति कृतिसाध्यताज्ञान-
मिनन्ती ।

विज्ञानमानन्दं प्रप्रेक्षि शुखा भगवति नित्यसुखसिद्धौ धर्मस्य कार्य-
साधक्येदं जन्मसुखत्वं सुखत्वावाप्तरजातिर्वेति बोध्यम् ॥ १४५ ॥
तत्र तयोर्मध्ये । अतएव फलज्ञानस्य फलेच्छां प्रति हेतुत्यादेश ।
पुरुषार्थः संभवतीति । सुखं दुःखाभावश्च पुरुषार्थः संभव-
तीत्यर्थः । ननु यज्ज्ञातमित्यादेः स्वविषयकज्ञानजन्येच्छाविषय-
त्वमर्थः । तथाचोपायेऽतिव्याप्तिसंख्यापि स्वविषयकेष्टसाधनताज्ञान-
जन्येच्छाविषयत्वादव आह—इतरेच्छेति ॥ १४६ ॥ कृति-
साध्यताज्ञानमिति । ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकीर्षा
प्रति हेतुत्वे मानाभावः । शक्यं चिच्छन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य
तद्वर्त्मप्रकारकेच्छां प्रति हेतुतायाः कृतत्वात् कृतिसाध्यताकत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः संभवति चेन्न ।
यत्र कृतिसाध्यताकत्वेनेष्टसाधनत्वं न गृहीतमपि ॥ शुद्धपाकत्वेन
कृतिसाध्यत्वं शुद्धपाकत्वेन श्रेष्ठसाधनत्वं गृहीतं तत्रापि शक्योपर-

बलवद्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका ।

मिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम् । तद्वेतुरिति । अत एव
वृथादां कृतिसाध्यताज्ञानाभावाच्चिकीर्षा ॥ १४७ ॥ बल-
वद्विष्टेति । बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकमतो मधुवि-
दिनक्री ।

प्रवृत्तेरानुभविकृतया तदनुरोधेन चिकीर्षाया अप्यावश्यकत्वेन तन्नि-
र्वाहाय कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वान् ।
अथ कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव वृथादां चिकीर्षानु-
त्पादान् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे मानामात्र इति
चेन्न । कृतिसाध्यत्वाभावात्तद्व्याप्यतद्वच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्ध-
कत्वरूपनापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लापयान् । इष्टसा-
धनताज्ञानमिति । अन्यथा निष्कलत्रज्ञानेऽपि वैयर्थ्यवन्दनादां
चिकीर्षावृत्तिरिति भावः । अत्रेदं बोध्यम्—पाकविशेष्यकेष्टसाध-
नताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं न पाकादिगोचरचिकीर्षात्वं कृतिसा-
ध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनविरहान् पाको जायतामितीच्छाया
असंप्रहापत्तेश्च किंतुपाकत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यकेच्छात्वं पाकसाध्यं
सुखं जायतामितीच्छायां व्यभिचारधारणाय मुख्येति । इष्टसाधन-
तेलप्रेच्छा स्वरूपसती विशेषणम् । तेनेच्छाज्ञानशून्यकालेऽपि
चिकीर्षानिर्वाहः । अतएव कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव ॥ १४७ ॥
बलवद्विष्टेति । द्विष्टं द्वेषविषयीभूतम् । द्वेषश्च दुःखे ताद्रूप्येण
ज्ञानात् । सर्पादां तत्साधनताज्ञानात् । द्वेषे बलवत्त्वं जातिविशेषः ।
प्रतिबन्धकमिति । ननु बलवद्वेषविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वे चैत्रस्यागम्यागमनजन्यनरके यदा बलवान् द्वेषस्तदा
मैत्रस्य तादृशद्वेषशून्यस्यागम्यागमने तादृशनरकसाधनत्वज्ञानवत्
इच्छाप्रवृत्त्योरेतुपपत्तिः । एवं चैत्रस्यैव कालान्तरे तादृशद्वेषसत्त्वेऽपि ।
नच तत्कार्त्वीनतत्पुरुषीयेच्छां प्रति प्रवृत्तिं प्रति च तत्कालीनतत्पुरुषी-
यबलवद्विष्टजनकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते यत्पुरुषस्य यदा
न कापि द्वेषस्तत्कालतत्पुरुषान्तर्भावित तादृशज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्या-
कल्पनात् तत्र तादृशप्रतिबन्धकाप्रसिद्धया तदभावरूपधारणस्या-

तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं^{निर्दिष्टमिति} कस्यचिन्मते ॥ १४८ ॥

पसंपृक्तात्रमोजने न चिकीर्षा । बलवद्द्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये ।
तदहेतुत्वेति । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः ।
दिनकरी ।

भाषात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्पुरुषस्य यदागम्यागमन-
जन्यतरके बलवद्द्वेषस्तदा तत्पुरुषस्य तत्रेच्छानुत्पादादगम्यागमन-
गोचरतत्पुरुषीयतत्कालीनेच्छाया अप्रसिद्ध्या तत्पुरुषतत्कालान्त-
र्भावैण तादृशकार्यकारणभावस्थाभावेन तत्र तत्पुरुषीयागम्यागमन-
गोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्य दुर्मिक्षापत्तेरिति चेन्न । तद्धर्मप्रकारक-
द्वेषविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्प-
नैर्नोच्छापत्पभावात् । तद्धर्मप्रकारकद्वेषानुत्तरतादृशेच्छायां तादृश-
द्वेषाभावस्तादृशद्वेषोत्तरतद्गोचरेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञाना-
भावः कारणम् । बलवद्द्वेष इति । पाकादिगोचरेच्छायां बलवद्द्वेष-
विषयसाधनत्वज्ञानजन्यः पाकगोचरो द्वेषः प्रतिबन्धकः । पूर्वोक्त-
प्रतिबन्धकद्वयकरूपनापेक्षया लाघवादिति भावः । यत्र चोत्कट-
मुक्तोत्कटदुःप्रजनकत्वमेकस्मिन् कर्मणि गृहीतं यत्र सत्यतिपक्षस्यैव
इयेच्छाद्वेषयोरनुत्पत्तेस्तन्मते तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य सत्येने-
च्छोत्पादापत्तिः । नच यत्र बलवद्द्वेषसाधनत्वज्ञानेन सुवीय-
क्षणे द्वेषो जनितस्तदुत्तरक्षणे इच्छोत्पादापत्तिस्तर्वापीति वाच्यम् ।
तत्रेच्छोत्पादस्येष्टत्वात् । क्षणविलम्बस्य शपथनिर्णयत्वादित्यन्ये
इत्यनेनास्वरसः सूचितः । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमिति ।
अत्रापि तद्धर्मप्रकारकद्वेषोत्तरेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानं
कारणम् तादृशद्वेषानुत्तरेच्छायां तु तद्धर्मप्रकारकद्वेषाभावः कारण-
मिति निष्कर्षो बोध्यः । मूले कस्यचिन्मते इत्यनेनास्वरसः सूचितः ।
नच बलवदनिष्टाननुपन्धित्वज्ञानत्वस्य हेतुत्वावच्छेदकत्वं, बलवद-
निष्टजनकत्वप्रकारकानिरूपिताभावविशेष्यताशालित्वादेष्टादृशानिरू-
प्यनिरूपकभावपटितत्वेन गौरवात्तदपटितबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञाना-
गापत्वेनैव हेतुत्वं युक्तम् । नचाप्रामाण्यज्ञानानात्कन्दिबलव-
दनिष्टाननुपन्धित्वज्ञानत्वापेक्षयाऽप्रामाण्यनिश्चयानात्कन्दिबलवदनुप-

द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्वेषस्य कारणम् ।

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ॥ १४९ ॥

॥ १४८ ॥ द्वेषं निरूपयति—द्विष्टेति । दुःखोपायविषयकं द्वेषं प्रति बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः । बलवद्विष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयकदुःखजनके पाकादौ न द्वेषः । प्रयत्नं निरूपयति—प्रवृत्तिरिति । प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नभेदात् प्रयत्नस्त्रिविध इत्यर्थः ॥ १४९ ॥

दिनकरी ।

न्धिष्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यम् । बुद्ध्यावौ बलवद्विष्टसाधनत्वसन्देहेऽपीच्छाप्रवृत्त्योरुदयाद्बलवद्विष्टानुबन्धित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिबन्धकतायास्तदनुबन्धिष्वसंशयस्यापि च कारणतायाश्च वाच्यतया च विपरीतगौरवादिति । न च बलवद्विष्टानुबन्धित्वज्ञानस्याप्रवर्तकत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावात् न कलत्रं भक्षयेदित्यादिवाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबलवद्विष्टसाधनविघटकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वानपायात् । अत्र यद्यपि यत्र प्रथमक्षणे द्वेषः द्वितीयक्षणे फलेच्छा तृतीयक्षणे फलसाधनताज्ञानं तत्र तृतीयक्षणे द्वेषनाशाद् भवत्येव चतुर्थक्षणे उपायेच्छा, यत्र फलेच्छादिकमेणैषामुत्पत्तिसत्र फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा, एवमन्यत्रापि, आत्मविशेषगुणानां यौगपद्यानङ्गीकारादिति बलवद्विष्टानुबन्धिष्वज्ञानस्य द्वेषस्य वा प्रतिबन्धकत्वं न युक्तम् । न युक्तं च बलवद्विष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वं तथापि द्वित्रिक्षणान्तरित्वेऽपि द्वेषे इच्छाप्रवृत्त्योरनुदयस्थानुभविष्यतया ज्ञानयोरेव न यौगपद्यमित्यभ्युपगमाद्वा पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य चावश्यकत्वमिति ध्येयम् ॥ १४८ ॥ तेन द्वेषे बलवत्त्वविशेषणेन । प्रवृत्तिरित्यादि । प्रवृत्तित्वं च रागजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः । निवृत्तित्वं च द्वेषजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः । जीवनयोनियत्नत्वं च साहजिकप्राणसंचारविषयकयत्नत्वम् ॥ १४९ ॥ ननु बलवद्वि-

एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् ।

चिकीर्षा कृतिसाध्यैष्टसाधनत्वमतिस्तथा ॥ १५० ॥

चिकीर्षेति । मधुविपसंपृक्तान्नमोजनादौ बलवदनिष्टानुबन्धित्वेन चिकीर्षाभावात् प्रवृत्तिरिति भावः । कृतिसाध्यताज्ञानादिवद्वलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानमपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकान्यां प्रवृत्तौ कारणमित्यपि वदन्ति । कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरवः । तथाहि ज्ञानस्य प्रवृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति, सा च कृतिसाध्यताज्ञानसाध्या, इच्छायाः स्वप्रकारप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् । चिकीर्षा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेन्द्रा । तत्र कृतिसाध्यत्वं प्रकारस्तत्प्रकारकं ज्ञानं चिकीर्षायां तद्वारा च प्रवृत्तौ हेतुः, न त्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र हेतुः, कृत्यसाध्येऽपि चन्द्रमण्डलानयनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः । ननु कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेन्न । तदभावापेक्षया कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य लघुत्वात् । नच द्वयोरेव हेतुत्वं, गौरवात् । ननु स्यन्मतेऽपि मधुविपसंपृक्तान्नमोजने चैत्यवन्दने च प्रवृत्त्यापत्तिः कार्यताज्ञानस्य सत्त्वादिति चेन्न । स्वविशेषणवत्ता-

दिनकरी ।

एतानुबन्धित्वज्ञानाभावस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वे मधुविपसंपृक्तान्नमोजने प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—मध्यति । चिकीर्षाभावादिति । चिकीर्षा प्रति बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वादिति भावः । कृतिसाध्यताज्ञानादिवदिति । अन्यथा कृतिसाध्यताज्ञानादेरपि चिकीर्षाभामैव हेतुत्वं स्यात् न तु प्रवृत्तौ, व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धत्वमिति तु प्रकृतेऽपि समानमिति भावः । प्रभाकर-सवमाह—कार्यताज्ञानमिति । सा च चिकीर्षा च । तद्वारा कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाद्वारा । द्वयोरेवेति । एवकारोऽप्यर्थः । स्वविशेषणेति । सां प्रवर्तमानः पुरुषश्चद्विशेषणं काम्ये कामना निले कालशौचादि, तद्वत्ता पक्षे तरसंबन्धः, तस्य प्रतिसन्धानं ज्ञानमित्यर्थः । तस्य कार्यताज्ञानहेतुता छिन्नज्ञानविषया । तथाहि पाको मत्कृतिसाध्यः मत्कृते विन्याऽसत्त्वे सति मदिष्टसाधनता-

दिनकरी ।

दित्यनुमानम् । अत्र मदिष्टसाधनत्वमात्रोपादाने वृद्ध्यादौ व्यभिचार इति सत्यन्तम् । मदिष्टसाधने परकृतपाकादौ व्यभिचारवारणाय मत्कृतिं विनेत्यत्र मत्पदम् । अमे व्यभिचारवारणाय मदिष्टसाधनत्वादिति । मदीयश्रमस्य मच्छत्रोरिष्टसाधनत्वात्तदोपतादवस्थ्यमतस्तत्रापि मदिष्टि । नच स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमन्ययानान्तरीयकश्रमे प्रवृत्त्यापत्तेस्तथोक्तानुमानान्न सिद्धमिति वाच्यम् । स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्यैव साध्यत्वात् । एवं च हेत्वापि मत्कृतिं विनेत्यत्र स्वेच्छाधीनत्वं मत्कृतिविशेषणं देयम् । अन्यथाऽन्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यमदिष्टसाधने नान्तरीयकबलसंबोगावौ व्यभिचारपत्तेः । एवं सति स्वेच्छाधीनमत्कृतिघटितहेत्वभावादेव श्रमे व्यभिचारवारणसंभवाद् विशेष्यबलप्रयोजनं यद्यपि न संभवति तथापि नीलधूमादिवद्वेत्नन्तरत्वाद्दोषः । एवमहमिदानीं कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः द्विजातित्वे सति विहितसन्ध्याकालीनशौचादिमत्त्वादित्यनुमानम् । यो द्विजातित्वे सति विहितसन्ध्याकालीनशौचादिमान् स तत्कालीनकृतिसाध्यसन्ध्यावन्दन इति सामान्यतो न्यामिरिति । नचैवंपीलेष्टसाधनत्वहेतुक्कानुमानसंभवेऽपि पक्षे स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानं न संभवति इष्टसाधनत्वस्य यागनिष्ठत्वेन पुरुषविशेषणस्याभावान् इच्छायाश्च पुरुषविशेषणत्वेऽपि तस्यालिङ्गत्वासंभवात् लिङ्गपदकरत्वेऽपि पक्षे तद्वत्ताज्ञानानिर्वाहकत्वादिति वाच्यम् । काम्यसाधनताज्ञानस्यापि पक्षे यागादौ स्वविषयसाधनत्वरूपकामनासधन्वज्ञानात्मकत्वात् । वस्तुतस्तद्वत्ताज्ञानं तत्सधन्वज्ञानं तज्ज्ञानमेव वा न ॥ पक्षोऽपि सन्नान्तर्भूत इति काम्यसाधनताज्ञानस्यापि कामनासंनध्वज्ञानात्मकतया कामनाज्ञानात्मकतया वानुपपत्त्यमावान् । ननु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्व इष्टसाधनताज्ञानसून्यकालेऽपि पाके स्वविशेषणकृत्यादिघटितहेत्वन्तराद्यत्र कार्यताशुमितिर्यथा पाकः स्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यः श्रमादिभिन्नत्वे सति मत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वात्, यद्वा स्वेच्छाधीनम-

प्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात् । काम्ये हि पाक-
यागादौ कामनास्वविशेषणं ततश्च बलवदनिष्टाननुबन्धिकात्म्य-
साधनताज्ञानेन कार्यताज्ञानं ततश्च प्रवृत्तिः । ननु च भोजने न
प्रवर्तते तदानीं कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात् । नित्ये च
शौचादिकं पुरुषविशेषणं तेन शौचादिज्ञानाधीनकृतिसाध्य-
ताज्ञानात् तत्र प्रवृत्तिः । ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवदनि-
दिनकरी ।

कृतिं विनाऽसत्त्वादिति तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—काम्ये
हीति । कामना यागपाकादिगोचरकामना । कश्चित्तयैव पाठः ।
तथाप्य स्वविशेषणेत्यत्र विशिष्य तादृशकामनारूपमेव स्वविशेषणं
वाच्यम् । एवं विशेषणवत्त्वमपि स्वविषयसाधनस्वरूपं वाच्यम् ।
तेन न स्वेच्छाधीनेत्यादिद्वितीयापहेतुज्ञानजन्यकार्यतालुमिति स्वले प्रवृ-
त्त्यापत्तिरिति भावः । ननु काम्यसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्य
प्रवर्तकत्वे मधुविषसंपृच्छानभोजने प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह—
ततश्च बलवदनिष्टेति । तथा च स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धाने
बलवदनिष्टाननुबन्धित्यविषयकत्वं विशेषणं देयमिति भावः । ननु
तृप्तस्यापि भोजने प्रवृत्त्यापत्तिस्तस्याप्यतीतभोजनकामनापटितलि-
ङ्गजन्यकार्यताज्ञानसत्त्वात् आह—तृप्त्येति । कामनायास्त-
दानीं पुरुषविशेषणत्वाभावादित्यर्थः । तथाप्य स्वविशेषणेत्यत्र तदा-
नीतनतरं विशेषणं देयमिति भावः । ननु स्वेच्छाधीनमत्कृतिव्य-
तिरेकप्रयुक्त्यतिरेकप्रतियोगित्वादिलिङ्गज्ञानजन्यकार्यताज्ञानात् स-
न्ध्यायन्दने प्रवृत्त्यापत्तिः कृतेऽपि स्वविशेषणत्वात् आह—नित्ये
शौचादिकमिति । आदिना विहिततरुर्मन्त्राद्यस्य परिग्रहः । नच
फलस्य कथं पुरुषविशेषणत्वमिति वाच्यम् । स्वकृतिजीवनवत्त्व-
सम्बन्धेन तस्य पुरुषविशेषणत्वात् विहितकालजीवित्वादेर्वाऽऽदिप-
देन महभान् । तथाप्य नित्यगोचरप्रवृत्तिस्वले स्वविशेषणपदेन
विशिष्यतत्कालीनशुचिन्त्यादिरूपविशेषणमेव ग्राह्यमिति न पूर्वोक्ता-
तिमसन्न इति भावः । नैवाधिकः शश्वते—नन्विति । तदपेक्षया
बलवदनिष्टाननुबन्धित्यविशिष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञा-

एतानुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु,
बलवदनिष्टानुबन्धित्वं चेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखा-
जनकत्वं बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं वेति चेन्न । इष्टसाधनत्व-
कृतिसाध्यत्वयोर्धुगपज्जातुमशक्यत्वात् साध्यत्वसाधनत्वयो-
र्विरोधित्वात् । असिद्धस्य हि साध्यत्वं सिद्धस्य च साधनत्वम् ।

दिनकरी ।

नापेक्षया । लाघवेनेति । नियमादिषट्तिजन्मत्वापेक्षया विषय-
त्वस्य लघुत्वादिति भावः । ननु बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं न हेतुः
कचिद्ब्रह्मायाससाध्ये बहुतरस्यापि दुःखस्यावलवत्त्वात् कचिदल्पस्य
बलवत्त्वादानुगतस्यावलवत्त्वस्य बलवत्त्वस्य च दुर्बलत्वादित्यत
आह—बलवदनिष्टानुबन्धित्वं वेति । इष्टोत्पत्तीति । इष्टो-
त्पत्तिनान्तरीयकं बहुःखं तदपेक्षयातिरिक्तं यदुःखं तदजनकत्व-
मित्यर्थः । एतेन मधुविषसंपृष्ठाभ्रमोजने प्रवृत्त्यापत्तिरपास्ता ।
इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखातिरिक्तस्य मरणदुःखस्य तेन जननात् ।
अत्र केचित्—मुखमात्रजनके कर्मणीष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखम-
प्रसिद्धमिति तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसङ्ग इति । तदयुक्तम् । कष्टं कर्म-
तिन्यायेन मुखजनके कर्मणि दुःखजनकत्वनियमेनाप्रसिद्ध्यभावात् ।
मिथ्यात्वैष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकनरकदुःखाजनकत्वमुक्तस्यार्थ इति
नाप्रसिद्धिरित्याहुः । नन्वेवं सति नरकसाधनत्वेन प्रमिते परवाद्यधि-
गमनादौ रागौत्कट्याभ्र प्रवर्तेत इष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकनरकदुःखजन-
नकरत्वेन तस्य निश्चयादित्यत आह—बलवद्द्वेषेति । द्वेषे च
बलवत्त्वं जातिविशेषः । अतएव रागान्धस्य यदागम्यागमनादिजन्म-
दुःखे न वाटसो द्वेषस्तदा तद्वेतावपि प्रवृत्तिः । साध्यत्वसाधनत्वयो-
र्विरोधमुपपादयति—असिद्धस्य हीति । आद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य
पाकादेरित्यर्थः । सिद्धस्य अनाद्यक्षणविशिष्टस्य । कृत्यव्यवहितो-
त्तरक्षणसंबन्धित्वपदितस्य कृतिसाध्यत्वस्य पाकोत्पत्तिक्षण एव
पाकवृत्तित्वात् कालान्तरभावोदनादिकलसाधनत्वस्योदनाव्यवहि-
तपूर्वक्षणसंबन्धित्वधटितस्य चोत्पत्तिक्षणे पाकवृत्तित्वात् तयोरे-
कक्षणावच्छेदेनैकप्रवृत्तित्वरूपविरोधादिति भावः । यद्यपि काला-

नचैकमेकैकदा सिद्धमसिद्धं चेति ब्रायते तस्मात्कालमेदादेभ्यं ज्ञायत इति । यैवम् । लाघवेन चलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात् । नच साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः, यदा कदाचित् साध्यत्वसाधनत्वयो-
दिनकरी ।

न्तरमाज्योद्गनाज्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिवापच्छेदकधर्मवस्वरूपमोद्गन-
साधनत्वमाद्यक्षणवृत्तित्वविशिष्टेऽपि पाके संभवतीति कथं विरोध-
स्तयामि स्वरूपयोग्यमिदं न फलोपघायकमिति ज्ञानात् प्रवृत्त्य-
बुद्ध्येन फलोपघायकरूपेष्टसाधनताज्ञानस्यैव संशयसाधारणस्य
प्रवृत्तिकारणत्वं वाच्यम् । पूर्वोक्तं फलोपघायकत्वं चाद्यक्षणविशिष्टे
थागादौ न संभवतीति भाषः । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधं व्युत्पाद्य
तयोरेकज्ञानविषयत्वं न संभवतीत्याह—नचैकमेकैकदेति ।
अथान्यवृत्तिपदार्थस्य स्वस्वावच्छेदकानवगादिज्ञानं न संभवति ।
मूले वृक्षः संयोगीत्येष प्रतीतेः । तथाच साध्यत्वसाधनत्वयोरपि
स्वस्वावच्छेदकसिद्धत्वासिद्धत्वविषयकमसिद्धः पाकः कृतिसाध्यः
सिद्धश्च पाक इष्टसाधनमिति ज्ञानं समूहालम्बनरूपं वाच्यम् ।
तद्य न संभवति सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानयोः परस्परं विरोधित्वादि-
त्यभिमानः । तस्मात् कालमेदादिति । नचेदानीमसिद्धः पाकः
कृतिसाध्यः अग्रे च सिद्धः पाक इष्टसाधनमिति ज्ञानादेव प्रवृ-
त्तिरस्तिवति वाच्यम् । इदानीन्तनामेतन्कालयोरननुगमान् ।
प्राणित्यस्यापि पुरुषविशेषणत्वेनाहमिदानींतनकृतिसाध्यविषयमक्षणः
प्राणित्वादित्याद्यनुमिधिसंभवाद्द्विषयमक्षणसाधारणं स्वविशेषणयथा-
प्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानमिति यत्प्रवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनता-
शौपाद्यन्यतरलिङ्गप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानं प्रवर्द्धं वाच्यम् ।
तदपेक्षया चलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानम-
तिलक्षितं तदेव धाम्यनित्यसाधारणकारणत्वेन फलस्यैव इत्यभि-
प्रायेण प्राभाकरमवं दूषयति—यैवमिति । साध्यत्वसाधनत्व-
योर्विरोधं दूषयति—नचेति । न हीत्यर्थः । यदा कदाचि-
दिति । यत्किंचित्कालीनस्य साध्यत्वस्य यत्किंचित्कालीनेन

रविरोधादेकदा साध्यत्वसाधनत्वयोश्च ज्ञानात् । नव्यास्तु
ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्तकमनागते तस्य ज्ञातुमश-
क्यत्वात् । किंतु यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यदृष्टं तादृशत्वं
स्यस्य प्रतिसंधाय तत्र प्रवर्तते तेनौदनकामस्य तत्साधनताज्ञा-
नवतस्तदुपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यः तादृशश्चाहमिति प्रति-
सन्धाय पाके प्रवर्तते इत्याहुः । सन्न । स्वकल्पितलिप्यादिप्र-
वृत्तौ यौवने कापोद्भेदादिना संभोगादौ च तदभावात् । इदं तु
बोध्यम्—इदानींतनेष्टसाधनत्वादिज्ञानं प्रवर्तकम् । तेन
भाविपौराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिः तदानीं कृतिसाध्यत्वज्ञा-
नात् । एवं वृषभ भोजने न प्रवर्तते तदानीमिष्टसाधनत्वज्ञा-
नात् । प्रवर्तते च रोषदूषितचित्तो विषादिमक्षणे तदानीं बल-
विनकी ।

साधनत्वेन विरोधाभावादित्यर्थः । तथाचैककालीनकृतिसाध्यत्वेष्ट-
साधनत्वयोर्विरोधेऽपि न क्षतिस्तथाज्ञानस्यास्याभिः कारणत्वान-
ङ्गीकारात् किंतु निर्विशेषितयोः सामान्यतः कृतिसाध्यत्वेष्टसाध-
नत्वयोर्ज्ञानस्यैव हेतुत्वाङ्गीकारादिति भावः । यादृशं च ज्ञानं
संभवतीत्याह—एकदेति । इदं च ज्ञानान्वयि । ज्ञानागम-
संभवात् । मूलाद्यनवगाहिनोऽपि वृक्षः संयोगीति ज्ञानस्यानुभ-
विकृतया अख्याप्यवृत्तेर्ज्ञानं स्वावच्छेदकविषयकमेवेति नियमे
माज्ञाभावात् पूर्वोक्तदोष इति ध्येयम् । प्राभाकरानुयायिनदीन-
मतमाह—नव्यास्त्विति । ज्ञातुमशक्यत्वादिति । सामान्य-
लक्षणप्रत्यासत्त्यनङ्गीकारे प्रत्यक्षस्य पक्षज्ञानाभावेनानुमितेश्चासं-
भवादिति भावः । तदभावात् यादृशस्य पुंसः कृतिसाध्यं यदृष्टं
यादृशत्वज्ञानाभावात् । नन्विष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वे
भाविपौराज्ये प्रवृत्त्यापत्तिरत आह—इदं तु बोध्यमिति । इष्ट-
साधनत्वादीत्यत्रादिपदोपगृहीतस्येदानींतनकृतिसाध्यत्वपटकृतावि-
दानींतनत्वविशेषणस्य प्रयोजनमाह—तेन भावीति । इष्टसाधन-
त्वपटकेच्छायां तद्विशेषणस्य प्रयोजनमाह—एवं वृत्त इति ।
पटपदनिष्ठत्वत्र चटवद्भेदे तद्विशेषणप्रयोजनमाह—प्रवर्तते चेति ।

वदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानात् । नचास्तिकस्यागम्यागमनशुभधा-
दिप्रवृत्तौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वशुद्धिर्नरकसाधनत्वज्ञाना-
दिति वाच्यम् । उत्कटरागादिना नरकसाधनताधीतिरोधानात् ।
शुद्धादौ तु कृतिसाध्यताज्ञानाभावात् चिकीर्षाप्रवृत्तौ किंत्वि-
ष्टसाधनताज्ञानादिच्छामात्रम् । कृतिश्च प्रवृत्तिरूपा बोध्या ।
दिक्कति ।

प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः पूर्वम् । नरकसाधनत्वज्ञानादिति । नरकरूपबलवद-
निष्टसाधनत्वज्ञानादित्यर्थः । उत्कटरागादिनेति । अगम्याग-
मनाविसुप्ते उत्कटरागादिनेत्यर्थः । नरकेति । बलवदनिष्टेत्यर्थः ।
तिरोधानात् । अनुत्पादनात् । वादसुप्ते उत्कटरागसत्त्वेऽगम्या-
गमनजन्यनरके बलवद्वेषानुबन्धादिति भावः । प्रवृत्तिरूपेति ।
कृतिसाध्यताज्ञानमित्यत्र प्रवृत्तित्वेन कृतेः प्रवेश इत्यर्थः । स्वेच्छा-
धीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुस्त्रयादिमणिकृन्मतेऽपि स्वेच्छाधीनत्वं
कृतिविशेषणं प्रवृत्तिरूपकृतिलाभायैवेति भावः । इत्थंच तद्व्यापा-
तीभूतेच्छापि प्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारिका बोध्या ज्ञानेच्छायोः समानप्र-
कारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावादिति । तेन प्रवृत्तिप्रवेशेन । प्राणपञ्चक-
संचारे न प्रवृत्तिरिति । नच प्राणानामतीन्द्रियत्वयोपादानप्रत्यक्षा-
भावादेव न प्राणोपादानकसंचारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
प्राणयदनाहपुपादानकप्राणसंचारसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिवारणायैव प्रवृ-
त्तिसाध्यताज्ञानहेतुत्वाङ्गीकारात् । यद्यपि प्राणसंचारादृत्तिविशे-
ष्यतासंपन्नेन कृतिसाध्यताज्ञानहेतुत्वाङ्गीकारादेव तथाप्रवृत्तिवारणं
संभवति तथापि घटादौ जीवनयोनिवद्द्रसाध्यत्वधर्मात्प्रवृत्त्यापत्ति-
वारणाय प्रवृत्तिसाध्यत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वमात्रद्वयकमिति ध्येयम् ।
एतेन प्राणसंचारे प्रवृत्तिवारणाय प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि
प्रवृत्तिसाध्यत्वधर्मान् प्राणसंचारे प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्बरेत्यपास्तम् । नच
प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि भोजननान्वरीयके धर्मे साध्यतया
प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्बरेति वाच्यम् । वादसुप्ते चिकीर्षाविरहादेव
प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः । तत्र चिकीर्षाविरहश्च धर्मस्य दुःखरूपतया दुःख-
त्वज्ञानस्वेच्छाप्रतिबन्धरूपेच्छासामान्यतामपीविरहादेव । एतेन

तेन जीवनयोनियत्तसाध्ये प्राणपञ्चकसंचारे न प्रवृत्तिः । इत्थंच
दिनक्री ।

नान्तरीयकग्रमे प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय स्वेच्छार्थीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य
हेतुत्वं वाच्यमिति मणिकृन्मवमपास्तम् । नच मुखे प्रवृत्तिसाध्यता-
ज्ञानेच्छयोः सत्त्वात् तत्र साध्यताख्यविषयतासंग्रन्धेन प्रवृत्त्या-
पत्तिरिति वाच्यम् । साध्यतया प्रवृत्तिं प्रति फलत्वज्ञानस्य प्रतिबन्ध-
कत्वात् । वस्तुस्तु तत्तद्धर्मान्यवृत्तिविषयतासंग्रन्धेन ज्ञानं प्रति तत्त-
द्धर्मभेदस्य हेतुतायास्तत्र तत्र व्ययस्थापितत्वात् तत्र च कार्यतावच्छे-
दकरोटौ ज्ञानत्वस्थाने गुणत्वमेव निवेशनीयम् । परंच सुरत्वान्य-
वृत्तिविषयतासंग्रन्धेन गुणत्वस्य कृतिसाध्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकी-
भूतं यत्साध्यतादयविषयतासंग्रन्धेन प्रवृत्तित्वं तद्व्यापकतया तद्व-
च्छिन्नजनकसुखत्वभेदस्य सुरत्वेऽमात्रादेव न तत्र साध्यताख्यवि-
षयतावच्छेदकतया प्रवृत्त्यापत्तिः व्याप्यधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्या
फलजनने व्यापकधर्मावच्छिन्नजनकसामग्र्या अपेक्षितत्वात् अनयैव
च रीत्या प्राणसम्भारत्वे श्रमत्वे च साध्यताख्यविषयतावच्छेदकता-
संग्रन्धेन प्रवृत्तिवारणं घोष्यम् । एतदेव हृदि विधाय प्राणसम्भारस्य
प्रवृत्त्ययोग्यत्वादेव न तत्र प्रवृत्तिरिति मिश्रैरभिहितमिति दिङ् ।
इत्थं चेति । प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनत्वादिविधयो हेतुत्वे चेत्यर्थः ।
इष्टसाधनत्वादीत्यादिना वल्लभदनिष्ठाननुबन्धित्वकृतिसाध्यत्वयोः
परिग्रहः । अत्र च निष्फले प्रवृत्त्यभावादिष्टसाधनत्वत्वेष्टसाधनेऽपि
मधुविषसपृच्छान्नभोजनेऽप्रवृत्तेर्बलरदनिष्ठाननुबन्धित्वस्य कृत्यसाध्ये
सुमेदशृङ्गाहरणादावप्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्वस्य च ज्ञानं प्रवृत्तिहेतुं तच्च
विधित इतीष्टसाधनत्वादिकं विध्यर्थं इति भावः । ननु भावियौष-
रान्यादौ प्रवृत्तेर्भारणायेदानींवनकृतिसाध्यताज्ञानादेः प्रवर्तकत्व वा-
च्यम्, तच्च न विधिवाक्यात्, ततः शक्यकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्व-
प्रकारकज्ञानसंबोधोत्पत्तेरिति कथं प्रवर्तकज्ञानं विधित इति । अत्र
वदन्ति—न विधिः साक्षान् प्रवर्तकं ज्ञानमुत्पादयति किंतु विधि-
वाक्यादिष्टसाधनत्वे कृतिसाध्यत्वे चावगते किमिष्टमित्याद्याद्या
स्वर्गेशामादिपदसमभिव्यादात् स्वर्गसाधनमिति ज्ञानमानुमानिकं

दिनकरी ।

मानसं बोत्पद्यते, अन्यथा विज्ञेयरूपेण फलज्ञानामावात् प्रवृत्त्यनु-
पपत्तेः । एवमिदानींतनत्वान्तर्भावेण कृत्तिसाध्यत्वादिज्ञानमनुमाना-
दिति । अतएवोक्तं मणिकृतापि “एवं विधिजन्यज्ञानजन्यं ज्ञानं
प्रवर्तक”मिति । अत्र अट्टपादाः—लोके प्रवृत्तिर्द्वेषा स्वेच्छापीना
परप्रेरणजान्या च । तत्राद्यायां प्रवर्तनाया अनुपयोगेऽपि द्वितीय-
प्रवृत्तौ सा प्रयोजिका आचार्यप्रेरणयेद् करोमीति व्यवहारात् ।
प्रवर्तना च प्रवर्तयितुः प्रवृत्त्यनुकूलन्यापारविज्ञेयः, स च चेतन-
स्याभिप्राय एव, अचेतनस्य तु वैदस्याभिधानामकः फक्षिच्छब्द-
समवेदः, तथाचाचार्याभिप्रायज्ञानाद्यथा शिष्यः प्रवर्तते तथाभि-
याज्ञानाद्विधिस्थले प्रवृत्तिरिति । सैव लिङ्गार्थः सैव च शब्दभावना
लिङ्गत्वाद्भेदोच्यते अर्पभायना त्वाख्यातत्वात्सेन । तदुक्तम् “अभिधा-
भावनामाहुरन्यामेव लिङ्गादयः । अर्थात्मभावना त्वन्या
सर्वाख्यातस्य गोचर” इति । अभिधा शब्दः तन्निष्ठा भावनाऽभि-
धाभायना, अर्थो यागादिरत्मा वा, अर्थात्मकत्वं चार्थगोचरत्वमर्था-
धितत्वं वा, तथाच यागादिगोचराऽऽत्माप्रिता प्रवृत्तिरर्थभावना ।
अत्रच शब्दभावनाया अर्पभायनैव भाव्या अर्पभायनायाश्च फलं
स्वर्गादीति दोष्यम् । तदुक्तम् “लिङ्गोऽभिधा सैव च शब्दभावना
भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः । संबन्धबोधः करणं तदीयं
प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते” इति । अस्वार्थः—लिङ्गोऽभिया
वाच्या तस्याः किं भाव्यमित्याकाङ्क्षायास्तुक्तं भाव्या न त्वम्या इति ।
केन भाव्या इत्याकाङ्क्षायां संबन्धेति । संबन्धबोधः लिङ्गादिपद-
शक्तिज्ञानम् । तत्राट्टयेन निवर्तमानं पुरुषं स्तुतिरुत्तेजयतीति सा
सहकारिणीत्याह प्ररोचनेतीति वदन्ति । तत्र । लोके स्वेच्छापीन-
प्रवृत्तौ दृष्टसाधनवाशानस्य हेतुत्वेन ह्यनत्वादन्यथापि प्रवृत्तौ तदेव
हेतुरस्तु किमतिरिक्तप्रवर्तनाज्ञानस्यातिरिक्तहेतुत्वेन । अतएव वेदेऽपि
न प्रवर्तनाज्ञानं हेतुः शब्दशक्तिमिप्रायमभिधायां मानाभावात् ।
अतएव मण्टनमिथाः—“पुंसां नेष्टाम्बुपायत्वारिक्रियास्यन्यः
प्रवर्तकः । प्रवृत्तिहेतुयमे च प्रवदन्ति प्रवर्तना”मिज्ञादिना

प्रवर्तकत्वानुरोधोद्योगेऽपि एवमाधनत्वादिकमेवार्थः । इत्थंच विश्वजिता यजेतेत्यादौ यत्र फलं न श्रूयते तथापि स्वर्गः फलं कल्प्यते । नन्वहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादाविष्टानुत्पत्तेः प्रवृत्तिः कथम् । न चार्थनादिकं ब्रह्मलोकादि प्रत्ययायामानो वा फलमिति वाच्यम् । तथा सति काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः कामनाभावे चाकरणापत्तेः । इत्थंच यत्र फलश्रुतिस्तत्रार्थनादमात्रमिति चेन्न । ग्रहणथाद्वादौ नित्यत्वनैमित्तिकरूपयोरिव नित्यत्वकाम्यत्वयोरप्यविरोधात् । न च कामनाभावेऽकरणतापत्तिः त्रिकालस्तनपाठादाविव कामनासङ्गानस्यैव कल्पनात् । न तु वेदनोचित-
दिनक्री ।

प्रवृत्त्यनुकूलत्वेनेष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तनेत्युक्तवन्तः । नन्वेवं विश्वजिता यजेतेत्यादौ फलाश्रवणेनेष्टसाधनताज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादव आह—इत्थंच चेति । इष्टसाधनत्वादेर्विध्यर्थत्वे चेत्यर्थः । ननु नित्ये सन्ध्यामुपासनादौ फलाभावात्नेष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्तकं न वा तद्विषयो विध्यर्थ इत्यभिप्रायेण शङ्कते—नन्विति । न चार्थनादिकमिति । सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विश्वतपापास्ते भान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम्” इत्यर्थमादभोधितमित्यर्थः । नित्यत्वहान्यापत्तेरिति । नित्यत्वकाम्यत्वयोर्विरोध इत्यभिमानः । ननु तयोर्विरोधित्वे मानाभावः अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिश्रुति—सन्ध्यामुपासत इत्यर्थवादयोरेकनाक्यत्वावलेन तत्कालजीविफलकामस्य सबलित्वाधिकारः कल्प्यते इत्यव आह—कामनामात्र इति । अकरणापत्तेरिति । अकरणे प्रत्ययायानुत्पत्त्यापत्तेरित्यर्थः । कामनारूपाधिकाराभावादनधिकृताकरणस्य प्रत्ययायजनकत्वमावादिति भावः । ननु तथापि नित्यत्वहीनफलश्रुतेर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यायंवादतया स्तुतिमात्रे तात्पर्यं कल्प्यत इत्याह—इत्थंचेति । कल्पनादिति । इदमुपलक्षणम् । अर्थवादोपसितकामनाया अधिकारत्वेऽपि अशुर्वन् विहितं कर्मेत्यादिना शौचे सति विद्विगाननुष्ठानस्य प्रत्ययायजनकत्वबोधनान् कामनासबलित्वस्य शुचित्वादेर्नाधिकारत्वं किंतु नित्यसले फलकामना

कार्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरिति संभवति खेष्टसाधनत्वमविज्ञाय तादृ-
शकार्यताज्ञानसहस्रेणापि प्रवृत्तेरसंभवात् । यद्यपि पण्डापूर्वं फल-
मिति तदपि न कामनाभावेऽकरणतापचेत्सील्यात् कामनाकल्पने
त्वार्थवादिकं फलमेव रात्रिसत्रन्यायात् कल्प्यताम् । अन्यथा
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तेनानुत्पत्तिं प्रत्यवायस्यान्ये मन्यन्ते । एवं

दिनकरी ।

शुचित्वापोरधिकारयोः असंबलनं तथाच कामनाविरहेऽपि शुचि-
त्वादिरूपाधिकारस्त्वात् तदा संध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्व-
मेव कामनाया अधिकारत्वेऽपि तदधिकारवतः शौचादिविरहिणः
संध्याद्यकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वं न कल्प्यते शुचित्वाच्छौची-
वित्त्वरूपाधिकारैकदेशयतोऽप्यकरणे प्रत्यवायजनकत्वं कल्प्यते न
संबलिताधिकारत्वेऽपि क्षतिविरहाद्येतापि द्रष्टव्यम् । एतेन तत्र
नियमेन फलकामनासत्त्वे मानाभावेऽपि न क्षतिरिति सूचितम् ।
ननु नित्यगोचरप्रयुक्ताविष्टसाधनताज्ञानं कारणमेव नेत्यनेनैवोपपत्तौ
किमर्थं नित्यस्मादि काम्यत्वं कल्पनीयमत्र आह—न विवति ।
खेष्टसाधनत्वमिति । अन्ययद्यस्तिरेकाभ्यां प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं
प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । अतएव कुमुदाकृष्टौ
संध्योपासनमफलमपि क्रियते वेदबोधितत्वादित्याशङ्क्य गुरुमतमेतन्न
गुरोर्मतमित्यामिथावैवोपेक्षितमाचार्यैः । यच्च पण्डापूर्वं स्वतः प्रयो-
जन्तं नित्यस्य कर्मण इति प्राभाकरमतं तदपि दूषयति—यदपीति ।
कामनाभावे पण्डापूर्वात्मकफलकामनाभावे । रात्रिसत्रन्याया-
दिति । यथाहि रात्रिसत्रस्रब्दवाच्यानां ज्योतिर्गौरित्यादियाक्यो-
त्पन्नकर्मणां फलजिज्ञासायामत्यन्वाद्युतस्वर्गादिकल्पने गौरवादिश्र-
जिज्ञासायापवादेन “प्रतिष्ठिष्टन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ती” त्वर्थ-
वाद्भुवो प्रतिष्ठैव फलमिति सिद्धान्तितं तयात्राप्यार्यवादिकमल्लोका
एव फलं लाघवादित्यर्थः । अन्यथा फलभावे । तेन आर्यवादि-
कफलकल्पने लघवेन । तत्र तत्रार्थवादिकं फलं दर्शयति—अनु-
त्पत्तिमित्यादिना । अतएव पिठ्ठीवेः शार्ङ्गफलत्वादेव ।

“सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विभूत-
पापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्” एवं “दद्याद्दह-
रहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहम्” इति प्रीत्यात्मक-
मेव फलमस्तु । नच पितृप्रीतिः कथं फलं व्यधिकरणत्वादिति
वाच्यम् । गयाश्राद्धादाविवोद्देश्यत्वसंबन्धेनैव फलजनकत्वस्य
कचित्कल्पनात् । अत एवोक्तं शास्त्रदर्शितं फलमनुष्ठा-
नकर्तरीत्युत्सर्ग इति । पितृणां मुक्तत्वे तु स्वस्य स्वर्गा-
दिफलं यावन्नित्यनैमिचिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गजनक-
त्वात् । पण्डापूर्वार्थं प्रवृत्तिश्च न संभवति । नहि तत्सुखदुःखा-
भाषयत्स्वतः पुरुषार्थः न वा तत्साधनम् । प्रत्यवायानुत्पत्तौ
कथं प्रवृत्तिरिति चेदित्यम्—यथा हि नित्ये कृते प्रत्यवाया-
भावस्तिष्ठति तदभावे तदभावः । एवं प्रत्यवायाभावसत्त्वे
दुःखप्रागभावसत्त्वं तदभावे तदभाव इति योगक्षेमसाधारण-

दिनन्ती ।

उत्सर्ग इति । श्राद्धादिफलस्य कर्तृमात्रगतत्वे तु व्यभिचार्यभावा-
प्रियमएव स्यादिति भावः । पण्डापूर्वस्वीकारेऽपि तत्साधनवा-
ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं न संभवतीत्याह—पण्डापूर्वार्थमिति । न वा
तत्साधनमिति । तथाचेच्छाविषयत्वाभावेन फलत्वाभावात्
तत्साधनताज्ञानं प्रवर्तकमिति भावः । ननु त्वन्मतेऽपि प्रत्यवाया-
नुरूपतेः कथं फलत्वं स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात्, न वा दुःखानुत्प-
त्तिरूपपुरुषार्थसाधनत्वेन तत्रेच्छाविषयत्वं दुःखानुत्पत्तेः प्रागभाव-
रूपायास्तदजन्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति—प्रत्यवायेत्यादिनां ।
अनुत्पत्तावित्युद्देश्यत्वं सप्तम्यर्थः । कथं प्रवृत्तिरिति । पूर्वोक्त-
रीत्या प्रत्यवायानुत्पत्तेः फलत्वाभावेन तत्साधनताज्ञानस्य प्रवृत्त्य-
हेतुत्वात् संध्यावन्दनादौ कथं प्रवृत्तिरित्यर्थः । प्रत्यवायाभावः
प्रत्यवायप्रागभावः । तदभावे संध्यावन्दनादिनित्याभावे । तद-
भावः प्रत्यवायाभावस्याभावः । तदभावे प्रत्यवायाभावस्याभावः ।
तदभावः दुःखप्रागभावस्याभावो दुःखरूपः । योगक्षेमसाधार-

कारणताया दुःखप्रागभावं प्रत्यापि सुवचत्वात् । एवमेव प्राय-
श्चित्तस्यापि दुःखप्रागभावहेतुत्वमिति । ननु न कलञ्जं भक्ष-
येदित्यत्र विध्यर्थे कथं नवर्थान्वयः इष्टसाधनत्वाभावस्य कृति-
साध्यत्वाभावस्य च बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न । तत्र बाधा-
दिष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं च न विध्यर्थः किंतु बलवदनिष्टा-
ननुबन्धित्वमात्रं तदभावश्च नञा बोध्यते । अथवा बलवदनि-
ष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः
तदभावश्च नञा बोध्यमानो विशिष्टामावो विशेष्यवति विशेष-
णामावे विश्राम्यति । ननु श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादौ कथं

विचक्षी ।

मेति । योगोऽप्राप्तस्य प्राप्तिः । क्षेमः सिद्धस्य संरक्षणम् । प्रवृत्तिं
प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायां साधनतायाः क्षेमसाधारण्या एव
प्रतिष्टत्वादिति भावः । प्रागभावं प्रतियोगिविकल्पप्राप्तेन फल-
त्वासंभवात् प्रत्यवायात्तन्ताभावे एव नित्यस्य फलं स्वरूपसंबन्ध-
विशेषात्मकक्षेमसाधारणजन्यताया अत्यन्ताभावे सत्यादिति तु
मह्यः । एवमेव योगक्षेमसाधारणमेव । ननु न कलञ्जमित्यत्र
कलञ्जमक्षणमात्रं इष्टसाधनमित्यन्वयबोधाम्युपगमे बाधताभावे
इत्यत आह—विध्यर्थे कथं नत्रर्थेति । विध्यर्थेनबन्धयोः कथम-
न्वयः विध्यर्थेष्टसाधनत्वात्तन्वितनत्रर्थस्याभावस्य कलञ्जमक्षणे कथ-
मन्वय इत्यर्थः । अशक्यत्वादिति । कलञ्जमक्षणे तस्य बाधा-
दिति भावः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रमिति । विधेः कृति-
साध्यत्वादिषु त्रिषु शक्तिस्वीकारेण क्वचित्कस्यचित् क्वचित्कस्यचि-
द्विध्यर्थस्य बोधस्वीकारादिति भावः । प्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यत्ववि-
शिष्टेष्टसाधनत्वज्ञानत्वेनैकस्यैव हेतुत्वं
लापवान्न तु कृतिसाध्यत्वादिप्रत्येकविषयकज्ञानत्वेन गौरवाद्दो विधे-
रपि विशिष्टमेव शक्यं वाच्यम् । एवंच निषेधस्थले विशिष्टामावो
विधिसमभिन्याहृतनञा बोध्यते इत्यभिप्रायवानाह—अयवेति ।
विशेषणामावे विश्राम्यतीति । एवंचेष्टसाधनत्वादिमिति . कलञ्ज-

बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमर्थः । श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारस्य हिंसात्वेन नरकसाधनत्वात् । नच वैधत्वान्न निषेध इति वाच्यम् । अभिचारे प्रायश्चित्तोपदेशात् । न च मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा तदा खड्गकारस्य कूपकर्तुश्च हिंसकत्वापत्तिर्गललग्नान्नमक्षणजन्यमरणे आत्मवधत्वापत्तिश्चेति वाच्यम् । मरणोद्देश्यकत्वस्वापि विशेषणत्वात् । अन्योद्देश्यकक्षिप्तनाराचहतब्राह्मणस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति चेन्न ।
दिनकरी ।

भक्षणादौ विशिष्टाभावो बोध्यमानो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभावे पर्यवस्यतीति भावः । विशिष्टस्य विष्यर्थत्वे श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपविशेषणवाधात्कथं विशिष्टस्य विष्यर्थस्य बोध इत्याशङ्कते—ननु श्येनेनेति । श्येनेति कर्मनामधेयम् । अभिचरन् वैरिसारणं कामयन् । कथमिति । श्येने तस्य बाधितत्वादिति भावः । अर्थः विधिजन्यबोधविषयः । वैधत्वान्न निषेध इतीति । यक्षीयपद्यालम्भनानुरोधेन मा हिंसादिति निषेधस्य वैधहिंसेतरहिंसापरत्वादिति भावः । अभिचार इति । तथा “चाभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहती”ति तत्र प्रायश्चित्तोपदेशवैध्यापत्त्या निषेधविधेस्तदतिरिक्तपरत्वं न संभवतीति भावः । नचैवं यक्षीयपशुहिंसाया अपि प्रत्यवायजनकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अनुपदिष्टप्रायश्चित्तहिंसेतरहिंसापरत्वात्मा हिंसादिति निषेधविधेरिति । साक्षान्मरणानुकूलव्यापार एव हिंसा स हि श्येनस्येति मा हिंसादिति निषेधाविषयत्वादस्त्येव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमित्यभिप्रायेण साक्षात्परम्परासाधारणमरणानुकूलव्यापारमात्रस्य हिंसात्वे दोषमाह—मरणानुकूलव्यापारमात्रं यदि हिंसा उदेति । साक्षान् परम्परासाधारणः सर्वोऽपि व्यापारो यदि हिंसा उदेत्यर्थः । ननु मरणोद्देश्यकत्वनिवेशेऽन्योद्देशेन प्रक्षिप्तनाराचेन यत्र ब्राह्मणमृत्तिलत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् तस्य हिंसात्वाभावेन मा हिंसादिति निषेधाविषयत्वादत् आह—अन्योद्देश्यकेति । वाचनिकमिति । ननु मा हिंसादिति निषेधविषयतयेति भावः ।

श्येनवारणायादृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणात् । अतएव काशीमरणार्थं कृतशिवपूजादेरपि न हिंसात्वम् । नच साक्षान्मरणजनकस्यैव हि हिंसात्वं श्येनस्तु न तथा किंतु तज्जन्यापूर्वमिति वाच्यम् । खड्गाघातेन ब्राह्मणे त्रणपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानापत्तेः । केचित्तु श्येनस्य हिंसा फलं ननु मरणं तेन श्येनजन्यखड्गाघातादिरूपा हिंसामिचारपदार्थस्तस्य च पापजनकत्वम् अतः श्येनस्य वैधत्वात् पापाजनकत्वैऽपि अग्रिमपापं दिव्यती ।

अदृष्टाद्वारकत्वेनेति । श्येनस्यादृष्टद्वारेव वैरिमरणसाधनत्वादिति भावः । नन्वरतु श्येनस्य हिंसात्वं किमदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेनेत्यत आह—अतएवेति । अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणादेवेत्यर्थः । न हिंसात्वमिति । तथाच तादृशशिवपूजनादौ हिंसात्ववारणायावश्यफेनादृष्टाद्वारकत्वविशेषणेन श्येनस्यापि हिंसात्ववारणमिति भावः । ननु साक्षान्मरणजनकत्वविशेषणादेव तादृशशिवपूजनश्येनादेवार्णे किमदृष्टाद्वारकत्वेन गुरुविशेषणेनेति उच्यते—नच साक्षादिति । अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणं विनैव श्येने बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वमुपपादयथां मतमाह—केचिदिति । हिंसा फलमिति । साक्षान्मरणफलको व्यापारः फलमित्यर्थः । तस्य खड्गामिघातादेः । पापजनकत्वमिति । अभिचारमहीनं चेत्यादिनाभिचारस्य पापजनकत्वबोधमात् साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैवाभिचारपदार्थत्वादिति भावः । नच पूर्वं नचेत्यादिना साक्षान्मरणजनकव्यापारस्यैव हिंसात्वमित्याशङ्कितत्वात् तेन पौनरुक्त्यमिति वाच्यम् । पूर्वं साक्षान्मरणजनकस्य श्येनजन्यापूर्वस्य हिंसात्वमाशङ्कितमिह च तथाभूतस्य खड्गामिघातादेरिति भेदात् । नचादिपदेन श्येनजन्यापूर्वस्य तथाभूतस्य ग्रहणात् कर्म भेद इति वाच्यम् । श्येनजन्यापूर्वस्यैतन्मते खड्गामिघातं प्रत्येव व्यापारतया तस्य मरणजनकत्वाभावात् । नच साक्षान्मरणजनकव्यापारस्य हिंसात्वे खड्गाघातेन ब्राह्मणे त्रणपाकपरम्परया मृते हिंसात्वानुपपत्तिस्तदवस्थैनेति वाच्यम् । तत्र खड्गाघाताद्युत्तरमेव सत्रिपातादिदोषस्योत्पत्त्या मरणं प्रति

दिनकरी ।

तस्य व्यापारतया व्यापारेण व्यवधानासंभवात् । कृतस्तथास्तिकानां
 श्येने न प्रवृत्तिरव आह—अग्रिमेति । तथाच पातकप्रयोजक-
 त्वात् तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिरिति भावः । अत्र नव्याः—मातु श्येनस्य
 मा हिंस्यादिति निषेधविषयत्वं तथाप्यभिचारतया पापजनकत्वं
 सर्वसंभतम् अभिचारस्योपपातकमध्ये मनुना परिगणितत्वादिति
 कथं तस्य षड्वदनिष्ठाननुबन्धित्वम् । षड्वदं श्येनजन्यल-
 ज्जाभिपातादेरेषाभिचारतया पापजनकत्वं न श्येनस्येति तदपि न ।
 अभिचारमहीनं चेत्त्रामिभारपदेन तजानकश्येनादेर्मद्गदाइभ्यया
 प्रत्यभिचारेण यत्र न खल्लपाताद्युत्पत्तिस्तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् ।
 एवमपि श्येने पापप्रयोजकतया षड्वदनिष्ठाप्रयोजकत्वोपपाद-
 नस्याशक्यत्वाच्च । प्रवृत्तिं प्रति षड्वदनिष्ठाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव
 जनकतया तद्विषयस्यैव विष्यर्थत्वात् । तथाच श्येनस्य षड्व-
 दनिष्ठाननुबन्धित्वमुपपाद्य विषेर्वलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसा-
 धनत्वविशिष्टकृतिमाध्यत्वे शक्तिरयुक्तं किंतु त्रिषु शक्तिप्रय-
 स्वीकृत्य क्वचित् कस्यचित्क्वचित् कस्यचिदर्थस्य बोध इत्यङ्गी-
 करणीयम् । श्येनेनेत्यादौ तु षड्वदनिष्ठाननुबन्धित्वस्य बोधो न
 भवत्येव परं त्विष्टसाधनत्वकृतिमाध्यत्वयोरेवेति । किंच विशेषण-
 विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेणापि विशिष्टे शक्तिर्न युक्ता । नच
 प्रत्येकं शक्तिं स्वीकृत्य क्वचित् कस्यचिदर्थस्य बोधोपगमे नियाम-
 कामात्र इति वाच्यम् । सात्पर्यस्यैव नियामकत्वात् प्रत्येकशक्तिप-
 क्षेऽगम्यां गच्छेदित्यादिवाक्यानामिष्टसाधनत्वादिप्रमाजनकतया प्रा-
 माण्यापत्तिरित्यापि न । इष्टापत्तेः । तत्राप्राप्ताप्यन्यवहारस्तु कदाचि-
 द्दलवदनिष्ठाननुबन्धित्वभ्रमजनकत्वनिबन्धनः । नच षड्वदनिष्ठान-
 नुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वे सति कृतिमाध्यः पाक इत्येव बोधो ननु
 कृतिमाध्यत्वे सतीत्यादिरूप इति विशिष्टशक्तिपक्षेऽपि न विनिगम-
 नाविरह इति वाच्यम् । तथैव बोधो नान्यथेत्यस्य शपमनिर्णय-
 त्वात् । तस्माद्दलवदनिष्ठाननुबन्धित्वादिषु प्रत्येकं शक्तिरिति प्रथम-
 कल्प एव युक्तः । तत्रापि षड्वदनिष्ठाननुबन्धित्वं नार्थः । यागा-

प्रतिसन्धाय सन्तो न प्रवर्तन्ते इत्याहुः । आचार्यास्तु प्राप्ता-
भिप्रायो विष्यर्थः पाकं कुर्या इत्यादावाज्ञादिरूपेच्छावाचित्व-
वत् लिङ्मात्रसेच्छावाचित्वं लाघवात् । एवं च स्वर्गकामो
यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यतया आप्तेष्ट इत्यर्थः-

दिनकरी ।

द्विजन्मनान्तरीयकदुःखस्यापि यदा कदाचित् यस्य कस्यचिद्दलबद्धेव-
विषयतया यजेतेत्यादीनामप्रामाण्यापत्तेः । न कलत्रवित्यादिनिषे-
धविधिषडश्वमेधेन न यजेतेत्यादीनामपि प्रामाण्यापत्तेश्च । अश्व-
मेधादौ यद्वा यः पुरुषः प्रवर्तते तत्कालीनतत्पुरुषीयदलबद्धेवविषया-
जनकत्वमर्थ इति तु न सत् । कालभेदेन पुरुषभेदेन च विधिष-
क्तिरूपेण गौरवात् कालविशेषपुरुषविशेषाणां विशिष्य ज्ञातुमश-
क्यतया कालविशेषपुरुषविशेषान्तर्भाषेण शक्येर्दुर्मदत्वाच्च । नाश्वमे-
धेन यजेतेत्यादिनिषेधविधिषडश्वमेधेन कलत्रं मक्षयेदित्यादिनिषेधविधी-
नामप्रामाण्यापत्तेश्च । तत्र यद्वा यः पुरुषः प्रवर्तते तत्कालीनतत्पु-
रुषीयदलबद्धेवविषयाजनकत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् । किंतु वैदिक-
विधेः पाषाजनकत्वमर्थः तदभाव एव न कलत्रं मक्षयेदित्यादौ
नना बोध्यते । शार्कं न भुञ्जीतेत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यनिर्वाहाय
रोगाजनकत्वमप्यर्थः । एवं पुष्ये नोद्गतेभैकः पर्वतमारोहेदित्यादा-
वपि तत्तदनिष्टाजनकत्वमर्थो बोध्यः । न च सक्तयानन्तरं नरकत्व-
रोगत्वादीन् द्वेषविषयतावच्छेदकरवेमोषलक्षणीभूतेनानुगमप्य तत्त-
दवच्छिन्नप्रतियोगिकाकाभावकूटे एकशक्त्यभ्युपगमात् रोगाद्यजन-
कत्वाद्दौ लौकिकलिङ्गो लक्षणाभ्युपगमादिति वदन्ति । विष्यर्थश्चा-
भिप्रायः स च श्लेषसाधनत्वानुमापक इष्टसाधनवाहानं च प्रवर्त-
कमित्युदयनाचार्यमतमाह—आचार्यास्त्विति । इत्यादावित्यादिना
पाकं कुर्यामित्युत्तमपुरुषपरिमहः । आद्यादीत्यादिनाप्येपणादिपरि-
ग्रहः । तथाच पाकं कुर्याः पाकं कुर्यामिति मध्यमोत्तमपुरुषयोराज्ञाप्ये-
पणरूपेच्छावाचित्वं कृत्वा तदृष्टान्तेन प्रथमपुरुषेऽपीच्छावाचित्वमनु-
मेयमिति भावः । लाघवादिति । यत्तद्वदनिष्टाननुन्धीष्टसाधनत्वा-
द्यपेक्षयेच्छात्वेन विधिषडश्वै व्यपवादित्यर्थः । इत्यर्थः इति बोधः ।

तदथाप्तेष्टत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमाय प्रवर्तते । कलञ्जमक्षणे
 तदभावात् प्रवर्तते । यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नाम्युपैति तं प्रति
 विधिरेव तावद्गर्भ इव श्रुतिक्रियायाः पुंयोगे मानम् । नच कर्त्त-
 स्मरणं बाधकं कपिलकणादादिभिरवपर्यन्तं कर्त्तृस्मरणस्यैव प्रती-
 यमानत्वात् । अन्यथा स्मृतीनामप्यकर्त्तृकत्वापत्तेः । तत्रैव कर्त्तृ-
 स्मरणमस्तीति चेद्देदेऽपि छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादित्यादिकर्त्तृस्म-
 रणमस्त्येव । एवं “प्रतिमन्वन्तरं येषां श्रुतिरन्या
 विधीयते” इत्यपि द्रष्टव्यम् । “स्वयंभूरेष भगवान्वेदो
 गीतस्त्वया पुरा । शिवादिभिरपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य
 न कारकाः” इति तु वेदस्य स्तुतिमात्रम् । नच पौरुषेयत्वे
 दिनकरी ।

अनुमायेति । अत्रच यावो मम स्वर्गकामस्य बलनदनिष्ठाननुय-
 न्धीष्टसाधनं मत्कृतिसाध्यतयाप्तेनेष्यमाणत्वात् भन्मात्रकृतिसाप्यत-
 येष्यमाणमद्भोजनवदित्यनुमानमवधेयम् । तदभावात् आप्तेष्टत्वा-
 भावेन तद्वेतुकेष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् । ननु वेदे वक्तृत्वात्
 कस्येच्छा लिङ्गा बोधनीयेत्यत आह—यस्त्विति । विधिरेवेति ।
 वक्तृभिरेच्छाया बोधने विधेः सामर्थ्याभावाद्विधिरेव वेदनकरी-
 श्वरे मानमिति भावः । नच कर्त्तृस्मरणमिति । कर्त्तुः वेदकर्त्तुः ।
 अस्मरणं स्मृतिभिरबोधनम् । तथाच वेदोऽपौरुषेयः अस्मर्यमाण-
 कर्त्तृकत्वादित्यनुमानं बाधकमित्यर्थः । कपिल-
 कणाद्गीतमादिभिस्तच्छिष्यैश्चावपर्यन्तमित्यर्थः । कर्त्तृस्मरणस्य सक-
 र्तृकत्वप्रसिद्धकस्मृतेरित्यर्थः । नन्वीश्वरस्य वेदवक्तुः सर्गादौ केनचि-
 त्साक्षाददृष्टत्वादननुमयेऽस्मरणं तदभावे ऋषीणां स्मृतिप्रणयनं च
 न संभवतीति चेन्न । पौरुषेयत्वानुमानेन वेदवक्तारमनुभूय तन्मूलक-
 श्रुतिस्मृतिप्रणयनयोः संभवात् । अन्यथा वेदे सकर्त्तृकत्वात्तद्गी-
 कारे । तत्रैव स्मृतिष्वेव । वेदस्य सकर्त्तृकत्वे श्रुतिं प्रदर्श्य स्मृति-
 मपि प्रदर्शयति—एवमिति । ननु वेदस्य नित्यत्वबोधकं भारता-
 येव तस्याकर्त्तृकत्वे प्रमाणं मविष्यतीत्याशङ्कते—स्वयंभूरिति ।
 नित्य इत्यर्थः । एष भगवानित्यपि वेदविशेषणम् । स्तुतिमात्र-

भ्रमादिसंमवादप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम् । नित्यसर्वज्ञत्वेन निर्दोषत्वात् । अतएव पुरुषान्तरस्य भ्रमादिसंमवाच्च कपिलादेरपि कर्तृत्वं वेदस्य । किंच वर्णानामेवानित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् सुतरां तत्सन्दर्भस्य वेदस्थानित्यत्वमिति संक्षेपः ॥ १५० ॥

दिनकरी ।

मिति । तथाच पूर्वोक्तयुक्तिस्त्वोर्विरोधेनास्य भारतस्य न स्वार्थे तात्पर्यमपि तु स्तुतिपरत्वमिति भावः । भ्रमादिसंमवात् पुरुषस्य भ्रमप्रमादादिदोषसंभवादित्यर्थः । नित्यसर्वज्ञत्वेनेति । नित्यसर्वविषयकज्ञानवत्त्वेनेत्यर्थः । निर्दोषत्वात् भ्रमादिशून्यत्वात् । अतएव नित्यसर्वज्ञत्वाभावादेव । ननु नित्यसर्वज्ञपुरुषप्रणीतत्वापेक्षया नित्यनिर्दोषत्वं वेदे स्वीकृत्य तदेव वेदप्रामाण्ये प्रयोजकमस्तु । तथाच सकर्तृत्वानुमाने वाच्य इत्यतो वेदस्य नित्यत्वे वाचकमाह— किंचेति । तत्संदर्भस्येति । तन्निष्ठानुपूर्वोच्छेपस्येत्यर्थः । आनुपूर्व्यां नित्यत्वे त्वनित्यसमवेतनित्यस्य जातित्वेनानुपूर्व्यां जातित्वापत्तेरिति भावः । अत्र चाग्नेच्छाविषयत्वस्येश्वरेच्छाविषयत्वरूपस्य केवलान्वयिनः कळजमक्षणेऽपि सत्त्वाद्बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वरूपसाध्यस्य च तत्राभावेन व्यभिचारात् कथं तस्य तदनुमापकत्वम् बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छाया लिकर्षत्वे च लाघवाद् बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वमेव लिङ्गयोऽस्तु कृतमाग्नेच्छयेत्यस्वरस्य लाघवात्स्वित्यनेन सूचितः । नन्विष्टसाधनत्वस्य ॥ विधितो बोधः संभवति स्वर्गत्वावच्छिन्नसाधनत्वस्य यागे वाधात् गद्गास्नानादिजन्यस्वर्गे व्यभिचारात् स्वर्गनिष्ठवेजात्यावच्छिन्नसाधनत्वस्य यागे सत्त्वेऽपि तद्वैजात्यस्य विधिबोधितस्वर्गसाधनत्वान्यथातुल्यपत्त्या कल्पनीयस्य प्रागनुपस्थित्या तद्वदितकारणत्वे विधिशक्तिप्रहायोगादिति चेन्न । स्वरूपसंबन्धविशेषरूपाया एव कारणत्वाया विध्यर्थत्वोपगमादित्येके । अन्यथासिद्धिनिरूपकत्वानवच्छेदकनियतोत्तरवर्षितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वमेव स्वर्गकारणत्वमित्यन्ये । वस्तुतस्तु स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनि-

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ।

निवृत्तिस्तु भवेद्दोषाद्विष्टसाधनताधियः ॥ १५१ ॥

उपादानस्येति । उपादानस्य समवायिकारणस्याध्यक्षं प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारणमिति । निवृत्तिरिति । द्विष्टसाधनताज्ञानस्य दिनक्री ।

यत्पूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवस्त्वमेव स्वर्गकारणत्वं तच्च यागे न धाधितं स्वर्गनिष्ठवेजात्यरूपस्वर्गत्वधर्मावच्छिन्नं प्रति यागस्य व्यभि-
चारभावात् । ननु विधेरिष्टसाधनत्वे शक्तत्वेऽपि स्वर्गसाधनत्वस्य
कथं ततो बोधः । स्वर्गसाधनत्वाद्दौ विभिन्नशक्तिकल्पने तु शक्त्या-
नन्त्यम् । नच विधिप्रत्ययोपस्थिते इष्टे स्वर्गपदोपस्थितस्वर्गस्याभेदे-
नान्वयात् स्वर्गाभिन्नेष्टसाधनत्वस्य बोधः संभवतीति वाच्यम् । स्वर्ग-
पदस्य समासान्तर्गततया तदर्थस्यान्यत्रान्वयासंभवमिति चेन्न ।
स्वर्गसाधनत्वाद्दौ विधेः शक्तिकल्पनेन तथाबोधनिर्वाहात् । नचैक-
कस्य दोषे विनिगमकाभावात् । स्वर्गादिपदसमभिव्याहाराधीनतत्त्व-
मंपटितसाधनत्वे तात्पर्यमहस्यैव विनिगमकत्वात् । नचैवं विधिश-
क्त्यानन्त्यं स्वर्गत्वादिधर्मावच्छिन्ननिरूपितसाधनत्वेऽप्येकशक्त्युपग-
मान् । नच शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदः इष्टतावच्छेदकत्वेन
स्वर्गत्वादीन्यनुगतीकृत्य तदवच्छिन्ननिरूपितसाधनत्व एकशक्त्युपग-
मात् । नचेष्टतावच्छेदकत्वेनैव शाब्दबोधे स्वर्गत्वादीनां भानं
स्यान्नतु स्वरूपत इति वाच्यम् । इष्टतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया
शक्तिविषयत्वाद्विज्ञेयत्वमेव शाब्दबोधे भानोपगमात् । उपलक्षणत्वं
च तत्पदजन्यबोधाविषयत्वेन शक्तिविषयत्वं तत्पदजन्यबोधविषय-
त्वेन शक्तिविषयत्वमेव च विज्ञेयत्वमित्यन्यत्र विसरः ॥१५०॥
समवायिकारणस्येति । तत्साध्यकप्रवृत्तिं प्रति तत्समवायिकार-
णात्मकतदुपादानगोचरलौकिकप्रत्यक्षस्य हेतुत्वम् । नच शाब्दसाध्य-
कप्रवृत्तिर्मुदज्ञाद्दौ न स्यात्तदुपादानस्य गगनस्यातीन्द्रियत्वान्, एवं
ध्वंससाध्यकप्रवृत्तिरपि, तत्समवायिनोऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । इष्टा-
पत्तेः । शाब्दसाहायकारसाध्यकप्रवृत्तेरेव मुदज्ञादिगोचरतया उपगमा-
दिति । प्राचीनमतानुसारेणैवम् । नवीनमते स्वधिष्ठानमात्रगुपादानं

यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ।
 शरीरे प्राणसंचारे कारणं तत्प्रकीर्तितम् ॥ १५२ ॥
 अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात्पृथिव्यादिद्वये तु तत् ।
 अनित्ये तदनित्यं स्यान्नित्ये नित्यमुदाहृतम् ॥ १५३ ॥
 तदेवासमवायि स्यात्पतनारूपे तु कर्मणि ।

निवृत्तिं प्रति जनकत्वमन्वयव्यतिरेकाम्यामवधारितमिति भावः
 ॥ १५१ ॥ यत्न इति । जीवनयोनियत्नो यावज्जीवनमनुवर्तते
 स चातीन्द्रियः । तत्र प्रमाणमाह—शरीर इति । प्राणसं-
 चारो हि अधिकश्चासादिः प्रयत्नसाध्यः । इत्थंच प्राणसंचारस्य
 सर्वस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षप्रयत्नसाधाचातीन्द्रिययत्न-
 सिद्धिः स एव जीवनयोनिर्यत्नः ॥ १५२ ॥ गुरुत्वं निरूप-
 यति—अतीन्द्रियमिति । अनित्येति अनित्ये व्युत्-
 कादौ । तद्गुरुत्वमनित्यम् । नित्ये परमाणौ नित्यम् । गुरुत्व-
 मित्यनुवर्तते । तद्गुरुत्वम् । असमवायि असमवायिकारणम् ।
 पतनारूप इति । आद्यपतने इत्यर्थः । द्रवत्वं निरूपयति—
 दिनकरी ।

बोध्यम् । तेन यन्मादेर्देविः शब्दस्य मृदन्नादिः प्राणसंचारादेश्च
 प्राणबहनाभ्यादिरुपादानमिति बोध्यम् । मूले द्वेषादिति । फल-
 गतो द्वेषो द्विष्टसाधनताज्ञानं च निवृत्तिं प्रति करणमित्यभिप्रायेणो-
 क्तम् ॥ १५१ ॥ प्राणसंचारो हीति । अधिकश्चासादिः प्राणसं-
 चारो यत्नसाध्यः प्रत्यक्षयत्नसाध्यतया दृष्टः चाश्वः प्रयत्नोत्कर्षेण
 आसक्तिर्योत्कर्षेणानादिति भावः । इत्थंचेति । दृष्टान्तसिद्धावि-
 ह्यर्थः । सर्वस्येति । एकत्र यत्नसाध्यत्वस्यानुभविक्त्वेन तद्दृष्टा-
 न्त्वेन प्राणसंचारत्वावच्छेदेन सर्वत्र भोक्तृयत्नजन्यत्वानुमानादिति
 भावः । स एव प्राणसंचारहेतुत्वेनानुमीयमान एव । नव्यास्तु
 जीवनयोनियत्ने मानाभावः प्राणक्रियाया अदृष्टविशेषप्रयोज्यात्मम-
 नोयोगरूपाजीवनाद्यत्प्रयोजकादृष्टाद्वा समबाहुत्वायनुमानस्य चाप्र-
 योजकत्वात् । अन्यथैकत्र यत्ने ज्ञानजन्यत्वदृष्टान्तेन जन्ययत्नत्वा-
 वच्छेदेन ज्ञानजन्यत्वकल्पनापत्या सुपुत्रौ ज्ञानादेरप्यतीन्द्रियस्य

सांसिद्धिकं द्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् ॥ १५४ ॥

सांसिद्धिकं तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः ।

परमाणौ जले नित्यमन्यत्रानित्यमिष्यते ॥ १५५ ॥

नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृतादिषु ।

द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत् ॥ १५६ ॥

सांसिद्धिकमिति । द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति ।

द्वितीयं नैमित्तिकम् । परमाणाविति । जलपरमाणौ द्रवत्वं

नित्यमित्यर्थः । अन्यत्र पृथिवीपरमाणादौ जलद्रव्यशुकादौ च

द्रवत्वमनित्यम् ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ कुत्रचित्तेजसि

कुत्रचित् पृथिव्यां च नैमित्तिकं द्रवत्वं तत्र को वा नैमित्तिक-

कार्यस्तद्दर्शयति—नैमित्तिकमिति । चहीति । अपिसंयो-

गजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वम् । तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतज-

तुप्रभृतिपृथिव्यां च यत्तत् इत्यर्थः । द्रवत्वमिति । हेतु-

रिति । असमवायिकारणमित्यर्थः । संग्रहे सक्तुकादिसंयोग-

विशेषे । तद्रवत्वम्, स्नेहसहितामिति बोद्धव्यम् । तेन द्रुतसुवर्णा-

दिगच्छी ।

कल्पनापत्तेरिति प्राहुः ॥ १५२ ॥ पतनसमवायिभिन्नात्वरूपं पत-

नासमवायित्वं रूपादावतिव्याप्तमसौ ध्याचष्टे—असमवायिकार-

णमिति । द्वितीयादिपतनस्य वेगासमवायिकरणकर्यादाह—आ-

द्येति । एवेष संयोगासमवायानकालीनां क्रिया गुणासमवायिकार-

णिद्या क्रियात्वात् संयोगजन्यक्रियावदित्यनुमानेन गुरुत्वसिद्धिरिति

भावः ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ अपिसंयोगजन्यमिति ।

अपिसंयोगासमवायिकारणकमित्यर्थः । पक्ष्यमाप्यातिप्रसङ्गादाह—

स्नेहसहितामिति । तच्च सांसिद्धिकमेव । तत्रापि सांसिद्धिकद्रव-

त्वत्वेन हेतुत्वात् सुवर्णादिद्रवत्वस्य संग्रह इति भावः । नपाप-

श्यश्लेहदेतुन्नेवानतिप्रसङ्गे सांसिद्धिकद्रवत्वस्य सङ्ग्रहहेतुत्वे माना-

भाव इति वाच्यम् । श्लेहत्वेन सांसिद्धिकद्रवत्वत्वेन वा हेतुत्वमित्यत्र

स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ ।
 तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद्दहनस्यानुकूलता ॥ १५७ ॥
 संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावेन ।
 मूर्तमात्रे तु वेगः स्यात्कर्मजो वेगजः कश्चित् ॥ १५८ ॥
 दीनां न संग्रहः ॥ १५६ ॥ स्नेहं निरूपयति—जल इति ।
 जल एवेत्यर्थः । असौ स्नेहः । ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह
 उपलभ्यते नचासौ जलीयस्तथासति दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गादत
 आह—तैलान्तर इति । तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात् । तैले
 उपलभ्यमानः स्नेहोऽपि जलीय एव । तस्य प्रकृष्टत्वाद्भेदानुकू-
 ल्यम् । अपकृष्टस्नेहं हि जलं वाहं नाशयतीति भावः ॥ १५७ ॥
 संस्कारं निरूपयति—संस्कारभेद इति । वेगस्थितिस्थापक-
 भावनाभेदात् संस्कारत्रिविध इत्यर्थः । मूर्तमात्र इति ।
 कर्मजवेगजभेदाद्भेदो द्विविध इत्यर्थः । शरीरादौ हि नोदनज-
 नितेन कर्मणा वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्मनाशस्तत उत्तरकर्म
 एवमग्रेऽपि । विना च वेगं कर्मणः कर्मप्रतिबन्धकत्वात्
 पूर्वकर्मनाश उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् । यत्र वेगगता कर्मा-
 लेन जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेगः ॥ १५८ ॥

दिनकरी ।

विनिगमनाविरहेऽप्यपि हेतुत्वात् ॥ १५६ ॥ असौ तैले
 प्रतीयमानः स्नेहः । जलीयः तैलान्तरेणैव लभ्यमानः । तथा
 सति तैलान्तरेणैव भागस्वीकारे । दहनप्रातिकूल्यप्रसङ्गात् दहन-
 नाशप्रसङ्गात् । दहननाशं प्रति संयोगेन जलस्य हेतुत्वादिति भावः
 ॥ १५७ ॥ वेगो जन्यत इति । वेगत्वं तु जातिविशेषः प्रत्यक्ष-
 सिद्धः । तेनेति । कर्मनाशकस्योत्तरसंयोगस्य वदानीमभावाद्देगस्यैव
 कर्मनाशकत्वं कल्प्यत इति भावः । तत इति । पूर्वकर्मनाशान-
 न्तरमित्यर्थः । एवमग्रेऽपीति । उत्तरकर्मणापि पूर्ववेगनाशस्ततो
 वेगान्तरोत्पत्तिरित्येषा दिमित्यर्थः । विना च वेगमिति । वेगं
 विना कर्मनाशो न स्यादित्यन्वयः । नाशकान्तरभावादिति भावः ।
 ननु पूर्वकर्मणो नाशभावे का क्षतिरत आह—कर्मोत्पत्तिश्च न
 स्यादिति । अत्र हेतुः कर्मणः प्रतिबन्धकत्वादिति । अत्र केचित्

स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ध्वपि ।
 अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित्स्पन्देऽपि कारणम् १५९
 भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः ।
 उपेक्षानात्मकस्तस्य निश्चयः कारणं भवेत् ॥ १६० ॥
 स्थितिस्थापकेति । अतीन्द्रिय इति । आकृष्टशाखादीनां
 परित्यागे पुनर्गमनस्य स्थितिस्थापकसाध्यत्वात् । केचिदिति ।
 चतुर्ध्व क्षित्यादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यन्ते तदप्रमाणमिति
 भावः । असौ स्थितिस्थापकः । क्वचिदाकृष्टशाखादौ ॥१५९॥
 भावनाख्य इति । तस्य संस्कारस्य । उपेक्षात्मकज्ञाना-
 त्संस्कारानुत्पत्तेरुपेक्षानात्मक इत्युक्तम् । तत्संशयात्तस्यानुत्प-
 त्तेर्निश्चय इत्युक्तम् । तेनोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन संस्कारं प्रति
 हेतुतेति भावः । ननु स्मरणं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वं
 तेनोपेक्षादिस्यले न स्मरणम् । इत्थंच संस्कारं प्रति ज्ञानस्वे-
 नैव हेतुतास्त्विति चेन्न । विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रति
 उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् । किंचोपेक्षास्यले
 दिनकरी ।

उत्तरसंयोगेनैव पूर्वकर्मनाशोत्तरकर्मणोः संभवात् तत्पूर्वकर्मनाशक-
 म्ोत्पत्तिलीकारे प्रयोजनाभावादलं वेगेन । तस्माद्वेगेन गच्छतीति
 कर्मजनकतया प्रत्यक्षमेव वेगे प्रमाणमित्याहुः ॥ १५८ ॥ पुन-
 र्गमनस्येति । यथापूर्वसंयोगजनकक्रियाया इत्यर्थः । स्थितिस्थाप-
 कसाध्यत्वादिति । वेगस्य तूत्तरदेशसंयोगजनकक्रियाजनकत्वं नहु
 यथापूर्वसंयोगजनकक्रियाजनकत्वमिति न वेगेन स्थितिस्थापक-
 न्यान्यथासिद्धिरिति भावः । स्थितिस्थापकत्वं जातिविशेषः क्रिया-
 विशेषजनकतावच्छेदकतया सिद्धः । स्थितिस्थापकश्च क्रियाविशेष-
 जनकः स्वजन्यक्रियानाशयोऽतीन्द्रियश्चेति मूले उक्तप्रायम् ॥१५९॥
 इत्थंच उक्तप्रकारेणोपेक्षाक्षानात् स्मृतिवारणे च । यस्तुतः संस्कारं
 प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्व एव विनिगमकमस्वीत्याह—किंचेति ।
 संस्कारकल्पनाया गुरुत्वादित्यस्य स्मृतिं प्रत्येवोपेक्षान्यनिश्चयत्वेन
 हेतुत्व इत्यादिः । सिद्धत्वादित्यभिमतस्यापि पञ्चम्यन्तस्य नेत्यनेना-

स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतुरुच्यते ।

धर्माधर्मावदृष्टं स्याद्धर्मः स्वर्गादिकारणम् ॥१६१॥

संस्कारकल्पनायाः गुरुत्वात् संस्कारं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुतायाः सिद्धत्वात् ॥ १६० ॥ असौ संस्कारः । तत्र प्रमाणं दर्शयति—स्मरण इति । यतः स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं च जनयत्यतः संस्कारः कल्प्यते । विना व्यापारं पूर्वानुभवस्य स्मरणादिजननाऽसामर्थ्यात् स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कारणत्वासंभवात् । नच प्रत्यभिज्ञां प्रति तत्तत्संस्कारस्य हेतुत्वे प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यम् ।

विनस्ती ।

न्वयः ॥ १६० ॥ उद्देश्यवाचकपदस्य प्रागपेक्षितत्वात् तथान्वयप्रवर्धनार्थमुचीच्यस्वाप्यसाचित्यस्य प्राक् कारणमिति बोध्यम् । तत्र संस्कारे । अतः संस्कारः कल्प्यत इति । अथानुभवस्य ध्वंस एव व्यापारोऽस्तु प्रतिबोध्यभावयोरेकत्रजनकत्वमित्यस्याप्रयोजकत्वात् । नचानुभवस्य स्मृतिं प्रति प्रतिषन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । संसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणताभयीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिषन्धकत्वापदार्थत्वादिति च संसर्गाभावत्वेनाजनकत्वात् । नचानुभवद्वितीयक्षणोत्पन्नसंस्कारेण तृतीयक्षणे स्मरणसंभवात् ध्वंसस्य व्यापारार्थं न संभवति फलस्य प्राक्कालेऽनुभवध्वंसस्याभावादिति वाच्यम् । तत्रापि क्षणविलम्बेनैव स्मरणाभ्युपगमादिति चेन्न । संस्कारानङ्गीकारे कदाचिदनुभूतस्य सर्वदा स्मरणापत्तेः अनुभवध्वंसात्मकव्यापारस्य सर्वदा सत्त्वात् । नचोद्बोधकभावात्स्मरणमिति वाच्यम् । यत्र वस्तुविज्ञेयज्ञानात्मकोद्बोधकेन दश पञ्च वा घटादेः स्मरणानि जातानि न त्वधिकानि तत्र घटादिस्मृतीं तद्वस्तुज्ञानस्यैव नियतोद्बोधकतया तत्सत्त्वे उद्बोधकभावात्स वस्तुमशक्यत्वात् । वस्तुतस्त्वनुपदं बक्ष्यमाणापूर्वसापक्युक्त्या संस्कारसिद्धिर्निरावाधेति ध्येयम् । स्वस्वव्यापारान्यतराभावे कार्योत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे स्वस्वव्यापारान्यतराभावे । कारणत्वासंभवादिति । कार्याव्यवहितप्रायुक्षणवृत्तिसव्यव्यापारान्यतरकत्वस्यैव कारणताप-

गङ्गास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः ।

कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाशयस्त्वसौ मतः ॥१६२

अप्रयोजकत्वात् । परेत्यनुद्बुद्धसंस्कारात्प्रत्यभिज्ञानुदयादुद्बुद्ध-
संस्कारस्य हेतुत्वापेक्षया तत्तत्स्मरणस्यैव प्रत्यभिज्ञां प्रति हेतुत्वं
कल्प्यत इत्याहुः । अदृष्टं निरूपयति—धर्मेति । स्वर्गा-
दीति । स्वर्गादिसकलसुखानां स्वर्गसाधनीभूतशरीरादीनां च
साधनं धर्म इत्यर्थः ॥ १६१ ॥ तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह—
यागादीति । यागादिव्यापारतया धर्मः कल्प्यते । अन्यथा
यागादीनां चिरविनष्टतया निर्व्यापारतया च कालान्तरभावि-
स्वर्गजनकत्वं न स्यात् । तदुक्तमाचार्यैः—‘चिरध्वस्तं
दिनक्री ।

दार्ढ्यत्वादिति भावः । अप्रयोजकत्वादिति । संस्कारजन्यत्वस्य
स्मृतित्वे प्रयोजकत्वामावादित्यर्थः । मणिकृन्मत्तं प्रदर्शयति—परे-
रियति । त्वन्मतेऽन्तराकल्पनीयस्मृतिव्यक्ताबुद्बुद्धसंस्कारस्य हेतुत्व-
कल्पनं मम्मते तु प्रत्यभिज्ञायां तद्वेतुत्वकल्पनमिति समानमन्तरा-
स्मृतिव्यक्तिकल्पने प्रत्यभिज्ञायां तद्वेतुत्वकल्पने च तदाधिकं गौर-
वमित्याहुरित्यनेनास्वरसः सूचितः । स्वर्गादीत्यत्र स्वर्गपदेन सुखमा-
त्रस्याविपदेन शरीरेन्द्रियादेः परिग्रह इति प्रदर्शयति—स्वर्गादिस-
कलेत्यादिना । अप्रे नरकादीनामित्यत्राप्येवम् ॥१६१॥ तत्र धर्मे ।
यागादीति । आदिना होमदानपरिग्रहः । यागत्वं च देवतोद्देश्य-
कस्वस्वत्वध्वंसवद्भ्यविशेष्यकेच्छात्वम् । देवतोद्देश्यकत्वं देवतास्व-
त्ववद्विशेष्यकत्वम् । शब्दमयी देवतेति पक्षे तु तस्या इदमित्यारोप-
ज्ञानविषयत्वमुद्देश्यत्वम् । होमत्वं चाग्निसंयोगानुकूलक्रियानुकूलपृ-
त्तादिवृत्तिनोदनादिव्यापारत्वम् । दानत्वं च भूल्यप्रदहणं विना स्वस्व-
त्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्यागत्वमिति संप्रदायः । यागत्वहोमत्वाद्यो
मानसप्रत्यक्षगम्या जातिविशेषा इत्यन्ये । आहुस्व पित्रपेश्या याग-
त्वेन प्राक्षणापेक्षया दानत्वेन चत्र साङ्कर्यान्नेदं युक्तमित्यपरे । अन्यथा
धर्माभावे । चिरविनष्टस्याप्यनुभवस्य स्मृतिजनकत्वादाह—निर्व्या-
पारतयेति । चिरध्वस्तमिति । चिरकालनष्टं कर्मातिशयमपूर्वं विना

फलायालं न कर्मातिशयं विना' इति । ननु यागध्वंस एव व्यापारः स्यात् नच प्रतियोगितद्वंसयोरेकत्राजनकत्वम्, सर्वत्र तथात्वे मानामावात् । नच त्वन्मते फलानन्त्यं मन्मते चरमफल-स्यापूर्वनाशकत्वाच्च तथात्वमिति वाच्यम् । कालविशेषस्य सह-कारित्वादित्यत आह—गङ्गास्नानेति । गङ्गास्नानस्य हि स्व-र्गजनकत्वेऽनन्तानां जलसंयोगध्वंसानां व्यापारत्वमपेक्ष्यैकम-पूर्वमेव कल्प्यते लाघवादिषि भावः । ननु ध्वंसोऽपि न व्या-पारोऽस्तु । नच निर्व्यापारस्य शिरश्चस्तस्य कथं कारणत्वमिति वाच्यम् । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्यस्य तत्रापि सत्त्वात् । अ-व्यवहितपूर्ववर्तित्वं हि चक्षुःसंयोगादेः कारणत्वे, नतु सर्वत्र कार-यकालवृत्तित्वमिव समवायिकारणस्य कारणत्वे इत्यत आह—

दिनकरी ।

फलाय फलजननाय तालं न समर्थमित्यर्थः । तथात्वे ध्वंसप्रतियो-गिनोरेकत्र जनकत्वामावे । एकमेवापूर्वं कल्प्यते इति । वस्तु-तस्तु यागस्यापि ध्वंसो न व्यापारः, तथात्वे कीर्तितयागात् स्वर्गो-त्पादधारणाय स्वर्गजनकत्वावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदो निवेशनीयस्तत्र च कीर्तितत्वस्यैकस्याभावेन कीर्तितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवे-शनमशक्यमतः कीर्तितव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-कएव भेदो निवेशनीयः । एवंच दशकीर्तितयागस्यले परस्परं तत्तद्व्य-क्तिभेदसत्त्वेन स्वर्गोत्पादधारणाय भेदकूटस्यैव कारणतावच्छेदकत्व-सुपगन्तव्यम् । तत्रच विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्य-कारणभावानन्त्यमपूर्वस्वीकारे तु क्षणिकतया कीर्तितयागानां मेल-नासम्भवेन भेदानामेकत्र निवेशे प्रयोजनाभावः । यादृशकीर्तितया-गादपूर्वमापादनीयं तद्भेदावच्छिन्नयागव्यच्छेददानीमभावान् । नचा-पूर्वसयन्धेन कीर्तितयागव्यक्तीनां मेलनं संभवतीति स्वर्गजनकता-च्छेदककोटौ कीर्तितभेदानामेकत्र निवेश आवश्यक इति वाच्यम् । अपूर्वानुत्पत्त्यैवास्वर्गसम्भवे स्वर्गजनकत्वावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदा-नामनिवेशात् कीर्तितयागाद्भुंसोत्पादेन ध्वंसजनकत्वावच्छेदककोटौ कीर्तितभेदनिवेशस्यासंभवादित्यन्यैरपरिशीलितः पन्थाः । कारणत्व इति । पटकृत्यं सप्तम्यर्थः । एवममेऽपि । कार्यकालवृत्तित्वमि-

अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मजः ।

प्रायश्चित्तादिनाशयोऽसौ जीववृत्ती त्विमौ गुणौ १६३

कर्मनाशेति । यदि ह्यपूर्वं न स्यात् तदा कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाशयत्वं धर्मस्य न स्यात् । नहि तेन यागादेर्नाशः प्रतिबन्धो वा कर्तुं शक्यते, तस्य पूर्वमेव वृत्तत्वादिति भावः । एतेन देवताप्रीतिरेव फलत्वमित्यपास्तम् । गङ्गास्नानादौ सर्वत्र देवताप्रीतिरसंभवाच्च देवतायाश्चेतनत्वेऽपि तत्प्रीतिरनुद्देश्यत्वात् प्रीतेः सुखरूपत्वेन विष्णुप्रीत्यादौ तदसंभवात् जन्यसुखस्य तत्रामावात् तेन विष्णुप्रीतिजन्यत्वेन पराभिमतस्वर्गादिरेव विष्णुप्रीतिशब्देन लक्ष्यते ॥ १६१ ॥ अधर्म इति । नरका-

दिनकरी ।

वेति । यथा समवायिकारणस्य कारणत्वे कार्यकालवृत्तित्वं पटकं न त्वसमवायिकारणस्य कारणत्वे वधेत्यर्थः । तेन कर्मनाशाजलस्पर्शादिना । तस्य यागादेः । पूर्वं कर्मनाशाजलस्पर्शादितः पूर्वम् । वृत्तत्वादिति । उत्पन्नत्वाद्दिनवृत्तत्वाच्चेत्यर्थः । योग्यविशुद्धिशेषगुणानां स्तोत्रोत्पन्नगुणनाशयत्वादिच्छात्मक्यागस्य तृतीयक्षणएव नष्टत्वादिति भावः । एषश्चेऽपि । धर्मः क्षरतीत्यस्य धर्मो यागादिः क्षरति फलमाद् न भवतीत्यर्थकृतया कर्मनाशाजलस्पर्शादेः स्वयंसत्संबन्धेन स्वर्गादिफलं प्रति प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तमिति न सत् । एकाश्वमेधानन्तरमश्वमेधः कृत इति कीर्तिते तदुत्तरे पुनरश्वमेधकरणेऽपि स्वर्गानुदयापत्तेः । नच तदश्वमेधजन्यस्वर्गत्वावच्छिन्नं प्रति तत्कीर्तनत्वेन प्रतिबन्धकत्वात्प्राश्वमेधान्तरात्स्वर्गानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यदश्वमेधस्य कीर्तनं कृतं तदश्वमेधजन्यस्वर्गाप्रसिद्ध्या तादृशप्रतिपक्षप्रतिबन्धकमायस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तथापूर्वं दर्शपूर्णमासयोर्द्विविधं परमापूर्वं कलिकापूर्वं चेति । तथाहि यदाग्नेयोऽष्टाक्षपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वाच्युतो भवति त्रयोऽगुयागमन्तरा यजति ताम्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रापच्छत ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति पञ्चभिर्षांश्चेद्विदितेभ्यः पङ्कप धाम्नेयादिभ्यः बहुत्वस्यपूर्वाणि तान्देव

दिनकरी ।

कलिकापूर्वाण्युच्यन्ते तेभ्यश्च परमापूर्वमिति । ननु पदपूर्वाण्या-
 वश्यकानि साक्षादेव स्वर्गहेतवः सन्तु किं परमापूर्वेणेति चेन्न ।
 दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनेनोभयत्वावच्छिन्नस्य स्वर्गसाधनत्वाय-
 गमादुभयत्वावच्छिन्नस्यैकव्यापारकल्पमादुत्पत्त्यपूर्वाणां सोभयत्वा-
 वच्छिन्नाजन्यत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यामिति विधिप्रवृत्तिसमये विर-
 विनष्टस्य दर्शपूर्णमासस्य व्यापारत्वैकस्यैवापूर्वस्य कल्पनाच्च ।
 अथैवमनन्तरं पण्णां यागानां क्रमिकत्वज्ञाने पदपूर्वकल्पनागौरवम् ।
 तस्य फलमुसत्वात् । नच पञ्चमिः पञ्चापूर्वद्वारा पठेन च साक्षादेव
 परमापूर्वं जन्यदामिति किं पठेन कलिकापूर्वेणेति वाच्यम् । पठेना-
 प्युत्तराङ्गदक्षिणासहकारेणैव परमापूर्वजननात् वायत्कलं पदस्य
 यागस्यानवसित्या तत्तन्व्यापूर्वस्यावश्यकत्वात् । अत्र परमापूर्वं प्रति
 स्वर्गं प्रति च दर्शत्वपूर्णमासत्वव्यापकेन दर्शपूर्णमासोभयसाधारण-
 वैजात्येन कारणत्वमित्येके । दर्शत्वेन पूर्णमासत्वेन च कारणत्वं
 दण्डचक्रवन्मिलितानां फलोपघानमित्यपरे । अत्र त्रयात्मकदर्शज-
 न्यमपूर्वमेकं कलिकापूर्वत्रयव्यापारकम्, एवं त्रयात्मकपूर्णमासज-
 न्यमेकमपूर्वं कलिकापूर्वत्रयव्यापारकं, ताभ्यां स्वर्गजनकापूर्वोत्पत्ति-
 स्तच्च परमापूर्वं फलशिरस्कापूर्वमित्युच्यते इति नवापूर्वापक्ष इत्येके ।
 तत्रैव फलशिरस्कापूर्वं मानाभावावष्टापूर्वात्यन्ये । कलिकापूर्वपदकैर्नैव
 परमापूर्वसंभवाद्यापारीमूलापूर्वद्वये मानाभावात् पूर्वोक्ता समापूर्व्येव
 युक्तेति नव्याः । इदं चापूर्वं जातेष्टिमिदृशहादौ कर्तृविद्यनुत्पद्यत
 इत्येके । भोक्तृनिष्ठमिति तु संप्रदायः । ग्रामाकरास्तु यागक्रिया
 सर्वात्मना नैव नश्यति किंतु सूक्ष्मरूपेण स्वर्गदेहारम्भकेषु यागसंब-
 न्धिद्रव्यारम्भकेषु यागकर्तृर्यात्मनि वावस्थाय फलमारभत इत्याह ।
 तत्र । ज्ञानेच्छादिरूपस्य यागस्यात्मनो योग्यविशेषगुणतया क्षणच-
 तुष्टयानवस्थायित्वनियमात् ज्ञानेच्छादीनां सदाननुभवेन समाना-
 धिकरणस्वोत्तरवर्षिगुणनाशत्वस्वीकारात् । अन्वयैवंरीत्या जगत
 एव सूक्ष्मरूपतया सर्वदावस्थानप्रसङ्गादित्यलं वित्तरेण ॥ १६२ ॥
 १। १६३ ॥ ननु गङ्गादिदर्शनादिना ईश्वरे कृतो न धर्मादेरुत्पत्ति-

इमौ तु वासनाजन्यौ ज्ञानादपि विनश्यतः ।

शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिर्भवो ध्वनिः १६४

कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः ।

सर्वः शब्दो नभोवृत्तिः श्रोत्रोत्पन्नस्तु गृह्यते १६५

वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ।

कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥१६६॥

दिसकलदुःखानां नारकीयशरीरादीनां च साधनमधर्म इत्यर्थः ।

तत्र प्रमाणमाह—प्रायश्चित्तेति । यदि ह्यधर्मो न स्यात्तदा

प्रायश्चित्तादिना नाशयत्वं न स्यात् । नहि तेन ब्रह्महननादीनां

नाशः प्रतिबन्धो वा विधातुं शक्यते तस्य पूर्वमेव विनष्टत्वा-

दिति भावः । जीवेति । ईश्वरस्य धर्माधर्माभावादिति भावः

॥ १६३ ॥ इमौ धर्माधर्मौ । वासनेति । अतो ज्ञानिना

कृते अपि सुकृतदुष्कृतकर्मणी न फलायालमिति भावः ।

ज्ञानादपीति । अपिना भोगपरिग्रहः । ननु तत्त्वज्ञानस्य

कथं धर्माधर्मनाशकत्वं “नाशुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतै-

रपी”ति वचनविरोधात् । इत्थंच तत्त्वज्ञानिनां झटिति काय-

व्यूहेन सकलकर्मणां भोगेन क्षय इति चेन्न । तत्र भोगस्य

वेदपोषितनाशकोपलक्षकत्वात् । कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना

कर्मणां नाशः । तदुक्तं—“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्म-

सात् कुरुतेऽर्जुन ।” “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्

दिनकरी ।

रत आह—मूले इमौ तु वासनाजन्याविति । ईश्वरे निष्प्या-

ज्ञानजन्यवासनाविच्छाज्य धर्मादेरुत्पत्तिरिति भावः । ननु धर्माधर्मौ

प्रति वासनायाद्हेतुत्वे मानाभाव इत्यत आह—मुक्तावल्यामत

इति । ज्ञानिना तत्त्वज्ञानवता । वचनविरोधादिति । तेना-

दृष्टनाशमात्रे भोगस्य हेतुत्वप्रतिपादनादिति भावः । इत्थं चेति ।

कर्मणां भोगैकनाशयत्वे चेत्पर्यः । अन्यथा उपलक्षकत्वाभावे ।

सर्वकर्माणीति । सर्वकर्मजन्यादृष्टानीत्यर्थः । भस्मसात्कुरुते

नाशयति । स्पृष्टिं दर्शयित्वा शुद्धिं दर्शयति—क्षीयन्ते चेति

उत्पन्नः को विनष्टः क इति बुद्धेरनित्यता ।

सोऽयं क इति बुद्धिस्तु साजात्यमवलम्बते ॥१६७॥

दृष्टे पराचरे” इति । ननु तच्चज्ञानिनस्तर्हि शरीरावस्थानं सुखदुःखादिकं न स्यात् । ज्ञानेन सर्वेषां कर्मणां नाशादिति चेन्न । प्रारब्धेतरकर्मणामेव नाशात् । तच्चञ्चरीरभोगजनकं हि यत्कर्म तत्प्रारब्धं तदभिप्रायमेव नाभुक्तमिति वचनमिति । शब्दं निरूपयति—शब्द इति । नभोवृत्तिः आकाशसम-
वेतः । दूरस्थशब्दस्वाग्रहणादाह—श्रोत्रेति ॥ १६४॥१६५॥
ननु मृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमुत्पत्तिरत आह—
वीचीति । आद्यशब्देन बहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्ते-
नैव शब्देन जन्यते । तेन चापरस्तद्व्यापकः । एवं क्रमेण श्रोत्रो-
त्पन्नो गृह्यत इति । कदम्बेति । आद्यशब्दाद् दशदिक्षु
दशशब्दा उत्पद्यन्ते तैश्चान्ये दशशब्दा उत्पद्यन्त इति भावः ।
असिन् मते कल्पनागौरवाद्युक्तं—कस्यचिन्मत इति ॥१६६॥
ननु शब्दस्य नित्यत्वाद्बुद्धिप्रत्ययविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थः । ननु
स एवायं ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानाच्छब्दानां नित्यत्वम् ।
इत्थंचोत्पादविनाशबुद्धिर्भ्रमरूपेवेत्यत आह—सोऽयमिति ।
साजात्यमिति । तत्र प्रत्यभिज्ञानस्य तत्सजातीयत्वं विषयो
न तु तद्व्यक्त्यभेदो विषयः । उक्तप्रतीतिविरोधात् । इत्थंच द्वयो-
रपि प्रतीत्योरभ्रमत्वमिति ॥१६७॥ ननु सजातीये सोऽयमिति
दिनकरी ।

तदभिप्रायमेव प्रारब्धकर्माभिप्रायमेव । गौरवादिति । दश-
शब्दानां तत्प्रागभावानां तद्वेत्तुदेतुमद्भावानां च कल्पने गौर-
वादित्यर्थः ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ । उक्तप्रतीतिविरो-
धादिति । उत्पादविनाशशालिप्रत्ययविरोधादित्यर्थः । इत्थंचेति ।
प्रत्यभिज्ञानस्य सजातीयविषयत्वे चेत्पर्यः । द्वयोरपीति ।
उत्पादप्रतीतिप्रत्यभिज्ञानयोरित्यर्थः । अत्र मीमांसकाः । स एवायं
गकार इति प्रत्यभिज्ञया गकारादेष्टावत्काण्डावस्थानस्य विषयीकृतत्वे-

दिक्करी ।

नान्तरामृतशब्दादिनाऽनाद्येन नाशकामावाद्गर्णेनित्यत्वसिद्धिः । ननु प्रत्यभिज्ञा तज्जातीयत्वविषयिणी । बाधकामावात् । अन्यथा सर्वत्रादेव तयामावेऽभेदोच्छेदापत्तिः । नच तारत्वमन्दत्वरूपविबुद्धधर्माप्याप्तौ बाधकः प्रत्यभिज्ञानबलेन तस्य नित्यत्वसिद्धौ तारत्वादेर्व्यङ्गकबाधु-
धर्मत्वस्य कल्पनात् श्रोत्रेण वायुधर्मस्य तारत्वादेरपि महणसंभवात् । य एव तारः स एवान्यापेक्षया मन्द इति प्रतीतेस्तारत्वमन्दत्वयो-
रविरोधाशङ्काहः । तत्र । तथा सति कत्वमत्वादेरपि व्यङ्गकबाधु-
धर्मत्वापत्त्या ककारगणरयोरपि भेदो न सिद्ध्येदिति वर्णक्यापत्तेः । वस्तुवस्तु वर्णानित्यत्वपक्षे कण्ठतात्वाद्यभिधातानां कत्वादिकं कार्य-
त्वावच्छेदकं वर्णनित्यतापक्षे तु कसाक्षात्कारत्वमिति गौरवात् । नच नित्यत्वमतेऽपि लौकिकविषयितया कत्वमेव तज्जन्यतावच्छेद-
कमिति न गौरवावकाश इति वाच्यम् । कोलाहलप्रत्यक्षस्यासंप्र-
प्रसङ्गात् । नहि कोलाहलप्रत्यक्षं कत्वादिविषयकम् अन्यथा तुल्य-
युक्त्या घटाद्युत्पादकस्यापि घटप्रत्यक्षत्वमेव कार्यत्वावच्छेदकमिति
उदपि नित्यमेव स्यादिति । नचानित्यत्वमते प्रत्यभिज्ञायास्तज्जाती-
यत्वविषयकत्वेन तज्जातीयोऽपमितीति स्यान्नतु सोऽपमितीति
वाच्यम् । यत्र प्रत्यभिज्ञायां जातिरत्वेन गत्वादेर्मानं तत्रैव तज्जाती-
योऽपमित्याकारः यत्र तु स्वरूपतो भानं तत्र सोऽपमित्याकार इत्य-
भ्युपगमादिति । अत्रेदं बोध्यम्—शब्दो द्विविधः ध्वन्यात्मको
वर्णात्मकश्च । तत्र ध्वन्यात्मकसंयोगजन्याद्यशब्दं प्रति गर्भनं
समवायिकारणं भेयोऽकाशसंयोगोऽसमवायिकारणं भेरीदण्डसंयोगा-
दिर्निमित्तकारणम् । विभागजन्यध्वन्यात्मकाद्यशब्दं प्रति तु वंश-
काकाशविभागोऽसमवायिकारणं वंशदण्डद्वयविभागो निमित्तकारणम् ।
वर्णात्मकाद्यशब्दं प्रति तु कण्ठतात्वादिनाकाशसंयोगोऽसमवायि-
कारणं कण्ठतात्वादिना वाय्वादिसंयोगो निमित्तकारणम् । द्वितीया-
दिशब्दं प्रति तु आद्यशब्दोऽसमवायिकारणम् । नच भेयोऽकाशसंयो-
गकण्ठायाकाशसंयोगादीनां शब्दं प्रति कारणत्वे मानामाव इति
वाच्यम् । भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनिवमेत तत्कारणत्वे-

तदेवौषधमित्यादौ सजातीयेऽपि दर्शनात् ।

तस्मादनित्या एवेति वर्णाः सर्वे मतं हि नः ॥ १६८ ॥

इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृता कारिकावली समाप्ता ॥

प्रत्यभिज्ञा कुत्र दृष्टेत्यत आह—तदेवेति । यदौषधं मया कृतं

तदौषधमन्येनापि कृतमित्यादिदर्शनादिति भावः ॥ १६८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायविद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्र

श्रीयुतविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां

सिद्धान्तमुक्तावल्यां गुणनिरूपणम् ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

दिनकरी ।

स्वीकारात् । तादृशवियमे मानाभावे तु सास्तु तेषां कारणत्वं भेदी-

दण्डसंयोगादिनिमित्तकारणसदृशतेनाकारोनेव शब्दोत्पत्तितंभवादिति ।

प्रयमादिशब्दानां च स्वकार्यशब्देनैव नाशः परमस्य तूपान्त्य-

शब्देनोपान्त्यशब्दनाशेन वा नाश इति ॥ १६७ ॥ मूले तदेवौष-

धमित्यादिना संबैयं दीपकलिकेत्यादेः परिग्रहः । ननु तत्रापि

व्यक्त्यभेद एव विषयोऽस्त्वतो भावार्थं प्रकाशयति—यदौषधं

मया कृतमित्यादिना । अत्र च स्वकर्तृकत्वस्वभिन्नकर्तृकत्वरूपवि-

रुद्धधर्माभ्यासाहित्यभेदप्रत्ययस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात् व्यक्त्यभेदो

विषयः किंतु तत्सजातीयाभेदो विषय इति भावः ॥ १६८ ॥

भानुं प्रणम्य परिभाष्य च शास्त्रसारं

मुक्तावलीकिरणेषु पितृप्रदिष्टः ।

सद्युक्तिभिर्दिनकरेण करेण सोऽयं

नीतः प्रकाशपदवीं सुधियां मुदेऽस्तु ॥

मुक्तावलीप्रकाशे यः स्वाज्ञानतिमिरापहः ।

तेन सन्तोषमायानु नीलकण्ठा सतीप्रियः ॥

इति श्रीमारद्वाजकुलाम्युधिपूर्णचन्द्रपालकृष्णभट्टात्मज-

महादेवभट्टतनुजश्रीमद्दिनकरभट्टविरचिते न्याय-

सिद्धान्तमुक्तावलीप्रकाशे गुणनिरूपणम् ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

